

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС
Књ. LXX
(2021)

INSTITUTE OF HISTORY

HISTORICAL REVIEW

Vol. LXX
(2021)

Editorial board

Mihailo Vojvodić, Ivana Komatina, Aleksandar Krstić,
Jovanka Kalić, Bojana Miljković Katić, Angeliki Konstantakopoulou
(Greece), Tamás Körmendi (Hungary), Giuseppe Motta (Italy),
Konstantin Nikiforov (Russia), Hatice Oruç (Turkey),
Aleksandar Rastović, Srdjan Rudić, Ilija Todev (Bulgaria),
Lubomíra Havlíková (Czech Republic), Jovana Šaljić Ratković

Editor-in-chief

Aleksandar Rastović
Director of the Institute of History

BELGRADE

2021

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. LXX
(2021)

Редакциони одбор

Михаило Војводић, Ивана Коматина, Александар Крстић,
Јованка Калић, Бојана Миљковић Катић, Ангелики Константакопопулу
(Грчка), Тамаш Керменди (Мађарска), Ђузепе Мота (Италија),
Константин Никифоров (Русија), Хатиџе Оруч (Турска),
Александар Растовић, Срђан Рудић, Илија Тодев (Бугарска),
Љубомира Хавликова (Чешка), Јована Шаљић Ратковић

Одговорни уредник

Александар Растовић
директор Историјског института

БЕОГРАД
2021

**Текстови се достављају
Редакцији Историјског часописа на
istorinst@iib.ac.rs**

Contributions are submitted to
The Editorial Board of Historical Review at
istorinst@iib.ac.rs

Овај број *Историјског часописа*
штампан је уз финансијску помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја
Владе Републике Србије

САДРЖАЈ
CONTENTS

ПОВОДОМ СЕДАМДЕСЕТОГ БРОЈА

БИБЛИОГРАФИЈА ИСТОРИЈСКОГ ЧАСОПИСА
LI–LXX (2004–2021)

I

(Милица Јованчићевић, Славица Мереник)

BIBLIOGRAPHY OF HISTORICAL REVIEW LI–LXX (2004–2021)

(Milica Jovančičević, Slavica Merenik)

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

ARTICLES

Александар Узелац

**МОНГОЛСКА ИНВАЗИЈА И СМРТ ИВАНА АСЕНА II:
ЈЕДАН ЗАНеМАРЕНИ ИЗВОР**

15

Aleksandar Uzelac

THE MONGOL INVASION AND DEATH OF JOHN ASEN II:
A NEGLECTED SOURCE

Небојша Порчић

МАРИЈА, СЕСТРА СРПСКЕ КРАЉИЦЕ ЈЕЛЕНЕ

31

Nebojša Porčić

MARY, THE SISTER OF QUEEN HELEN OF SERBIA

Драгић Живојиновић

**СТЕФАН ДУШАН И МАНАСТИР СВЕТОГ ЈОВАНА ПРЕТЕЧЕ
НА МЕНИКЕЈСКОЈ ГОРИ КОД СЕРА**

69

Dragić M. Živojinović

STEPHEN DUŠAN AND THE MONASTERY OF ST. JOHN THE FORE-
RUNNER ON THE MOUNT MENOIKEION BY SERRAI

Александра Фостиков

**ОРГАНИЗАЦИЈА ЗАНАТСТВА У УРБАНИМ ЦЕНТРИМА
СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ**

91

Aleksandra Fostikov

ORGANIZATION OF CRAFTSMEN IN URBAN CENTERS OF MEDIEVAL
SERBIA

Невен Исаиловић ОБИЧАЈНО ПРАВО У НАМЕНСКИМ ОБРАСЦИМА ПОВЕЉА БОСАНСКИХ ВЛАДАРА И ВЕЛИКАША	117
Neven Isailović CUSTOMARY LAW IN PURPOSE-SPECIFIC PATTERNS OF THE CHARTERS OF BOSNIAN RULERS AND MAGNATES	
Александар Крстић ПОСЕДИ ЈАКШИЋА У СЛАВОНИЈИ И СРЕМУ	177
Aleksandar Krstić ESTATES OF THE JAKŠIĆ FAMILY IN SLAVONIA AND SREM	
Срђан Катић, Дејан Булић СТАРОВЛАШКЕ НАХИЈЕ БОБОЉ И ОСТАТИЈА (15–18. ВЕК)	215
Srđan Katić, Dejan Bulić THE DISTRICTS OF BOVOLJ AND OSTATIJA IN STARI VLAH (15 TH –18 TH CENTURY)	
Марија АНДРИЋ ТРГОВИНА И КРИЈУМЧАРЕЊЕ ДУВАНА ИЗМЕЂУ ВЕНЕЦИЈЕ И ОСМАНСКОГ БАЛКАНА	253
Marija Andrić TRADE AND SMUGGLING OF TOBACCO BETWEEN VENICE AND THE OTTOMAN BALKANS	
Љубинка Шкодрић, Александар Марковић ПЕЧАТИ У СРБИЈИ У XIX ВЕКУ	283
Ljubinka Škodrić, Aleksandar Marković SEALS IN SERBIA DURING THE 19 TH CENTURY	
Данијел Радовић МИЛАН КУЈУНЦИЋ АБЕРДАР – ОД „БУЧНОГ БАРДА“ ОМЛАДИНЕ ДО „МЛАДОКОНЗЕРВАТИВЦА“	309
Danijel Radović MILAN KUJUNDŽIĆ ABERDAR – FROM A „BOISTEROUS BARD“ OF THE YOUTH TO THE „YOUNG CONSERVATIVE“	

- Јелена Н. Радосављевић**
СРБИЈА И ПЕРСИЈА 1878–1889: ПОЧЕТАК ДИПЛОМАТСКЕ
КОМУНИКАЦИЈЕ 345
Jelena Radosavljević
SERBIA AND PERSIA 1878–1889: INITIAL DIPLOMATIC
COMMUNICATION
- Душан Фундић**
ПАШКО ВАСА И ИДЕОЛОГИЈА АЛБАНСКОГ
НАЦИОНАЛИЗМА 363
Dušan Fundić
PASHKO VASA AND THE IDEOLOGY OF ALBANIAN
NATIONALISM
- Кристина Миличић**
ЦАРИНСКИ ПРИХОДИ У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ
ОД 1883. ДО 1903. ГОДИНЕ 383
Kristina Miličić
CUSTOMS REVENUE IN THE KINGDOM OF SERBIA 1883–1903
- Владимир Јовановић**
ПОВРАТАК РЕЖИМУ ЛИЧНЕ ВЛАСТИ У СРБИЈИ
КРАЈЕМ 19. ВЕКА 417
Vladimir Jovanović
THE RESTORATION OF THE PERSONAL AUTHORITARIAN
REGIME IN SERBIA AT THE END OF THE NINETEENTH CENTURY
- Урош Шешум**
ПОЛИТИКА МЛАДОТУРАКА ПРЕМА ДОСЕЉАВАЊУ
МУХАЦИРА ИЗ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ У ОСМАНСКО
ЦАРСТВО 1908–1912. И РЕАКЦИЈА СРПСКЕ ВЛАДЕ НА
ИСЕЉЕНИЧКИ ПОКРЕТ МУСЛИМАНА 435
Uroš Šešum
THE POLICY OF THE YOUNG TURKS TOWARDS
THE IMMIGRATION OF MUHAJIRS FROM BOSNIA AND
HERZEGOVINA TO THE OTTOMAN EMPIRE
IN 1908–1912 AND THE REACTION OF THE SERBIAN
GOVERNMENT TO THE MUSLIM EMIGRATION MOVEMENT

Биљана Вучетић
РАПАЛСКИ УГОВОР (1920) У ОЧИМА АМЕРИЧКЕ ШТАМПЕ 461
Biljana Vučetić
THE TREATY OF RAPALLO (1920) IN THE LIGHT
OF CONTEMPORARY AMERICAN PRESS

Александра Колаковић
ЕРНЕСТ ДЕНИ И СРБИ: О „НАЈВЕЋЕМ ПРИЈАТЕЉУ
СЛОВЕНА“ ПОВОДОМ СТОГОДИШЊИЦЕ СМРТИ 493
Aleksandra Kolaković
ERNEST DENIS AND SERBS: ABOUT „THE GREATEST FRIEND
OF THE SLAVS“ ON THE OCCASION OF THE CENTENARY OF DEATH

ПРИЛОЗИ
CONTRIBUTIONS

Јелена Божич
ИСТОРИЈСКА СРПСКО–ПРАВОСЛАВНА ГРОБЉА У САРАЈЕВУ 515
Jelena Božić
HISTORICAL ORTHODOX CEMETERIES IN SARAJEVO IN
CARINA AND THE HOLY ARCHANGELS MICHAEL AND
GABRIEL IN KOŠEVO

ПРИКАЗИ
REVIEW ARTICLES

Татјана Катић,
ВОЈНУЧКИ ДЕФТЕР ИЗ 1455. ГОДИНЕ ЗА САНЦАКЕ КРУШЕВАЦ,
ВУЧИТРН, ПРИЗРЕН И ВИЛАЈЕТЕ ЗВЕЧАН, ЈЕЛЕЧ, РАС, СЕНИЦЕ
И ХОДИДЕД, Београд: Историјски институт, 2020, 342 стр.
(*Драгана Амедоски*) 549

Срђан Рудић,
БОСАНСКА ВЛАСТЕЛА У XV ВЕКУ. ПРОСОПОГРАФСКА СТУДИЈА,
Београд: Историјски институт ; Центар за напредне средњовековне
студије – Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, 2021, 330 стр.
(*Милош Ивановић*) 553

- ГЛАСОВИ И СЛИКЕ. ОБЛИЦИ КОМУНИКАЦИЈЕ НА СРЕДЊОВЕКОВНОМ БАЛКАНУ (IV–XVI ВЕК)*, ур. Станоје Бојанин, Љубомир Милановић, Милош Цветковић, Београд: Византолошки институт Српске академије наука и уметности, 2020, 575 стр.
(*Бењамин Хекић*) 556
- СВЕТ СРЕДЊОВЕКОВНИХ УТВРЂЕЊА, ГРАДОВА И МАНАСТИРА. ОМАЖ МАРКУ ПОПОВИЋУ*, ур. Вујадин Иванишевић, Весна Бикић, Иван Бугарски, Београд: Археолошки институт; Омладинско позориште Дадов, 2020, 359 стр.
(*Дејан Булић*) 563
- Antal Molnár,
CONFSSIONALIZATION ON THE FRONTIER. THE BALKAN CATHOLICS BETWEEN ROMAN REFORM AND OTTOMAN REALITY, Roma: Viella, 2019, 266 p.
(*Александар Јаковљевић*) 567
- Fahd Kasumović,
NA PERIFERJI SVIJETA ISLAMA: OSMANSKA PORESKA POLITIKA U BOSANSKOM EJALETU (1699–1839), Sarajevo: Oriјentalni institut Univerziteta u Sarajevu, 2021, 794 str.
(*Татјана Катих*) 574
- Јелена Илић Мандић,
БАНАТСКА ВОЈНА КРАЛИНА (1764–1800), Београд: Историјски институт, 2020, 551 стр.
(*Ненад Нинковић*) 578
- Славенко Терзић,
НА КАПИЈАМА КОНСТАНТИНОПОЉА. РУСИЈА И БАЛКАНСКО ПИТАЊЕ У 19. ВЕКУ, Београд: Историјски институт – Нови Сад: Православна реч, 2021, 742 стр.
(*Александар Растовић*) 583
- WAR, PEACE AND NATION-BUILDING (1853–1918)*, ed. Biljana Vučetić, Belgrade: The Institute of History – Roma: Sapienza University of Rome, 2020, 407 p.
(*Урош Татић*) 590

- Јована Шаљић Ратковић,
*ИЗ ТУРСКОГ ВАКТА У НОВО ДОБА. МУСЛИМАНСКО
 СТАНОВНИШТВО СРБИЈЕ 1868–1912*, Београд:
 Историјски институт, 2020, 203 стр.
 (Милун Стијовић) 598
- НА ГРАНИЦИ ХРИШЋАНСКЕ ЕВРОПЕ. ПОГЛАВЉА ИЗ
 ХИЉАДУГОДИШЊЕГ МАЂАРСКО-СРПСКОГ СУЖИВОТА*,
 ур. Арпад Хорњак, Нови Сад: Форум, 2020, 357 стр.
 (Марко Гавриловић) 603
- Cristian Constantin,
*THE LOWER DANUBE REGION AND THE SOUTH OF RUSSIA:
 INTERNATIONAL TRADE, NAVIGATION AND MERCHANTS IN
 THE BRITISH CONSULAR REPORTS (1829–1900)*, Mauritius:
 Lambert Academic Publishing, 2020, 136 p.
 (Милан Кутлешић) 606
- ПРВИ СВЕТСКИ РАТ НА ЈУЖНОСЛОВЕНСКОМ ПРОСТОРУ
 И СТВАРАЊЕ КРАЉЕВСТВА СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА*,
 Зборник радова са научног скупа одржаног у Вуковару
 9. и 10. новембра 2018. године, ур. Вељко Максић, Вуковар:
 Српски културни центар, 2021, 231 стр.
 (Биљана Стојић) 609
- Владан Ђорђевић,
ПОВОДОМ СТО СЕДАМДЕСЕТ ШЕСТ ГОДИНА ОД РОЂЕЊА,
 Научни скупови САНУ, књ. CLXXXIX, Председништво, књ. 14,
 ур. Владимир Кањух, Радоје Чоловић, Мира Радојевић, Јован Делић,
 Београд: Српска академија наука и уметности, 2020, 542 стр.
 (Бојана Миљковић Катић) 612
- THE ROMANCE-SPEAKING BALKANS. LANGUAGE AND THE POLITICS
 OF IDENTITY*, Volume Editors: Annemarie Sorescu-Marinković,
 Mihai Dragnea, Thede Kahl, Blagovest Njagulov, Donald L. Dyer,
 Angelo Costanzo, Brill's Studies in Language, Cognition and Culture,
 Volume 29, Leiden–Boston: Brill, 2021, 260 p.
 (Ирена Цвијановић) 616

НАУЧНИ ЖИВОТ ACADEMIC EVENTS

Међународни научни скуп *Ниш и Византија XX. У спомен Његове Светости Патријарха Српског Иринеја*, 3–5. јуна 2021, Ниш, Универзитет у Нишу
(*Јелена Глушац*) **621**

Међународна конференција *Преиспитивање историјског концепта Европе у глобалној историји (Historicising the Concept of Europe in Global History)*, 30. августа – 3. септембра 2021, Беч, Универзитет у Бечу
(*Биљана Стојић*) **623**

Национална конференција са међународним учешћем *Институционалне промене у економији Србије кроз историју (онлајн)*, 7–8. октобра 2021, Београд, Центар за економску историју, Институт економских наука
(*Александра Фостиков*) **625**

IN MEMORIAM

Љиљана Алексић Пејковић (*Биљана Вучетић*) **631**
Бариша Крекић (*Ненад Фејић*) **633**
Jean Pierre Arrignon (*Драгић М. Живојиновић*) **637**
Марија Јанковић (*Ненад Урић*) **640**

УПУТСТВО АУТОРИМА **643**
INSTRUCTIONS FOR CONTRIBUTORS

ПОВОДОМ СЕДАМДЕСЕТОГ БРОЈА

Историјски институт објављује седамдесети, јубиларни број свог *Историјског часописа* који излази од 1948. године.

Историјски часопис спада у ред првих научноистраживачких публикација које су почеле да се објављују након завршетка Другог светског рата. Током излагања мењао је своју структуру усвајајући нове научноистраживачке изазове (међународна редакција, радови на страним језицима, кључне речи, апстракти, резимеи). Данас часопис има своје редовне рубрике (чланци и расправе; прилози; прикази; научни живот), као и повремене рубрике (методологија и историја историографије; критике, библиографија, хроника; дискусије; историјско-географска истраживања; In memoriam). У *Часопису* је до сада објављено око осамсто педесет чланака и расправа, више од сто педесет прилога, преко хиљаду приказа. На страницама нашег часописа резултате својих научних истраживања и погледа на историјске процесе, догађаје, улогу личности у историјским дешавањима износили су најугледнији српски, али и историчари и научници из окружења, са Балкана, из Европе. Тематска поља истраживања и интересовања сарадника часописа била су и остала веома разноврсна (политичка, економска, друштвена, културна историја српског народа, Србије, Балкана, али и Европе од раног средњег века до првих деценија двадесетог века. Осим наведеног, сфера интересовања тицала се и историје цркве, историје политичких, привредних, културних, научно-просветних институција, биографија угледних личности, али и појединаца који су оставили незбрисив печат у историји Срба, Србије, али и шире, филозофије историје, историје историографије, методолошких проблема историјске науке. О правцима научног истраживања и њиховом презентовању на страницама *Историјског часописа* писало се већ у уводнику првог броја: „Пред Историски часопис, који креће Историски институт САН, постављају се научни задаци и циљеви које има и сам

Историски институт. То су проучавање друштвене, економске, политичке и културне историје српског народа, а исто тако и његових односа с осталим југословенским и суседним балканским народима и државама. Ови задаци, ма да су обухваћени само са неколико речи, захтевају од наших историчара веома тешке напоре али исто тако и једнако велику научну одговорност“.

Са јубиларним бројем, *Историјски часопис* је добио нов изглед и дизајн, али је задржао како своју структуру тако и високе научне критеријуме и методолошке принципе на којима почива од почетка излажења.

Проф. др Александар Растовић
главни и одговорни уредник

**БИБЛИОГРАФИЈА ИСТОРИЈСКОГ ЧАСОПИСА
LI–LXX (2004–2021) ***

АЛЕКСЕЕВА, Марија

Семейно-политический конфликт в Сербии в последней трети XIX века по материалам русской дореволюционной периодики. – Summary, 62 (2013) 387–403.

АМЕДОСКИ, Драгана

Земун и земунска нахија у XIV веку. – Summary, 52 (2005) 195–224.

Оријенталне грађевине Крушевца од османског освајања до краја XVI века. – Summary, 55 (2007) 157–169.

Лесковачки вакуфи у периоду од османског освајања до краја XVI века. – Summary, 57 (2008) 137–149.

Демографске промене у нахији Бован као пример депопулације Румелије у 16. веку. – Summary, 59 (2010) 225–241.

Становништво и насеља нахије Петрус у 16. веку / Гордана Гарић Петровић, Д. Амедоски. – Summary, 62 (2013) 117–137.

Dušanka Bojanić-Lukač, Tatjana Katić, *Maglajski sidžili 1816–1840*, Вошњајски институт – Фондација Адила Зулфикарпашића, Сарајево 2005, 690, 52 (2005) 416–419.

Душанка Бојанић-Лукач, Татјана Катић, *Османска документа о продаји турских имања кнезу Милошу Обреновићу*, Мешовита грађа (Miscellanea) књ. XXVI (2005), Историјски институт, Београд 2005, 169, 52 (2005) 419–421.

Срђан Катић, *Рудник Мајданпек XVI–XVIII век, Османски документи о руднику Мајданпек*, Мајданпек 2009, 182 стр., 58 (2009) 301–303.

* Објављене библиографије : Славица Мереник, Маша Милорадовић, „Библиографија Историјског часописа I–L (1949-2004)“, *Историјски часопис* 50 (2004), 205–286; „Библиографија Историјског часописа I–LXVI (1948-2017)“, [прир. Славица Мереник] *Историјски институт 1947–2017*, (ур.) Срђан Рудић, Београд 2018, 317–410.

Татјана Катић, *Опишрни попис Призренског санџака из 1571. године*, Историјски институт, Београд 2010, 640 стр., 59 (2010) 421–423.

Радмила Тричковић (1939–2011) : [in memoriam], 60 (2011) 589–590.

Међународна конференција *Beyond Eurocentricism: Rethinking Spatial Representation*. University of London, School of Oriental and African Studies (SOAS), Centre for Cultural, Literary and Postcolonial Studies (CCLPS) 19. јун 2015, 64 (2015) 521–527.

Kapuni Sultan Süleyman'ın kayıp mezarının araştırılması, (Истраживање изгубљеног гроба султана Сулејмана Законодавца), ТИКА – Турска агенција за сарадњу и развој, Истанбул, Турска, 25–26. април 2016, 65 (2016) 583–585.

Међународни научни скуп *Београд 1521/1867 (Belgrade 1521–1867)*, Историјски институт Београд, Турски културни центар Јунус Емре (Yunus Emre Enstitüsü), Београд, Србија, 28–29. септембар 2017., 66 (2017) 592–600.

Татјана Катић, *Војнички дефтер из 1455. године за санџаке Крушевац, Вучитрн, Призрен и вилајете Звечан, Јелеч, Рас, Сенице и Ходидед*, Историјски институт, Београд 2020, 342 стр., 70 (2021).

АНДРИЋ, Марија

Трговина и кријумчарење дувана између Венеције и османског Балкана. – Summary, 70 (2021).

АНДРИЋ, Станко

Samostan Svetog Križa u Frankavili (Mandelosu). – Résumé, 52 (2005) 33–81.

АНТИЋ, Чедомир

Кнежевина Србија у аустралијској јавности. – Summary, 62 (2013) 193–228.

АСЛАНТАШ, Селим

Халил Иналџик (1916–2016) : [in memoriam], 65 (2016) 623–626.

БАКИЋ, Дарко Ј.

Опасност од избијања црногорско-османског рата 1911. године. – Summary, 69 (2020) 375–399.

БАЛТА, Иван

Предлози за изградњу железница у Босни и Херцеговини те делу Хрватске до окупације Босне и Херцеговине. – Summary, 54 (2007) 227–241.

БЕКЕРЕЛИ, Алберто

Српски успон на Балкану према белешкама италијанских дипломатских представника и војника (1875–1903). – Summary, 65 (2016) 355–384.

БЛАЖИЋ ПЕЈИЋ, Јована

Руска словенска добротворна друштва и Српско подворје у Москви (1874–1917). – Summary, 64 (2015) 337–361.

Ростислав Фадејев и источно питање. – Summary, 65 (2016) 205–227.

Међународна научна конференција *Поуке Великог рата 1914–1918. године. Русија и Србија – историјски савезници* : Топола, 3. јул – 2. август 2014, 63 (2014) 172–174.

Српска револуција и обнова државности Србије – Двеста година од Другог српског устанка, уредници Срђан Рудић и Лела Павловић, уредник издања Радомир Ј. Поповић, Историјски институт, Међуопштински историјски архив, Београд, Чачак 2016, 242 стр., 65 (2016) 536–538.

Међународна научна конференција *Русија/СССР и државност Србије/Југославије (Россия/СССР и Государственность Сербии/Югославии)*, Историјски институт Београд – Институт за славистику РАН Москва Београд, 8. септембар 2017, 66 (2017) 586–588.

Међународна научна конференција *180 лет дружбы, доверия, сотрудничества : к юбилею установления русско-сербских дипломатических отношений (Сто осамдесет година пријатељства, поверења, сарадње: јубилеј успостављања руско-српских дипломатских односа)*, Институт за руску историју Руске академије наука – Амбасада Републике Србије у Руској Федерацији, Москва, 15–16. октобар 2018, 67 (2018) 440–442.

Велика источна криза и српско питање, ур. Срђан Рудић, Историјски институт, Београд 2019, 152 стр., 69 (2020) 622–624

БОЖАНИЋ, Снежана

Ненад Лемајић, *Српска елита на прелому епоха*, Историјски архив „Срем” Сремска Митровица – Филозофски факултет Источно Сарајево, Сремска Митровица – Источно Сарајево 2006, 440, 54 (2007) 271–275.

БОЖИЋ, Јелена

Историјска српско-православна гробља у Сарајеву. – Summary, 70 (2021).

БОЈАНИН, Станоје

Крст у сеоском атару: сакрална топографија и њена друштвена функција у парохији средњовековне Србије – Summary, 56 (2008) 311–352.

Марияна ЦибранскаКостова, *Старият завет като юридически източник. Наблюдения върху славянската ръкописна традиция*, „Издаелство Валентин Траянов”, София 2016, 326 стр. 66 (2017) 531–533

БОРИЋ, Тијана

Political Economy of Death and the Concept of the King's Two Bodies: The Funeral of King Aleksandar Karađorđević I in 1934. / T. Borić, Igor Borozan. – Rezime, 69 (2020) 517–538.

БОРОЗАН, Игор

Monument to King Aleksandar Karađorđević in Ljubljana. – Резиме, 64 (2015) 375–402.

Битка на Легету (код Чеврнтије) као подстицај визуелног уобличавања једног места сећања у међуратном периоду / И. Борозан, Милић Милићевић. – Summary, 66 (2017) 453–475.

Political Economy of Death and the Concept of the King's Two Bodies: The Funeral of King Aleksandar Karađorđević I in 1934. / Tijana Borić, I. Borozan. – Rezime, 69 (2020) 517–538.

БРАЛИЋ, Жељко

Народни универзитети у Војводини између два светска рата (1918–1941). – Summary, 65 (2016) 425–451.

БУБАЛО, Ђорђе

Бока. Зборник радова из науке, културе и умјетности 25, Градска библиотека и читаоница Херцег Нови, Херцег Нови 2005, 548, 53 (2006) 429–432.

БУЛИЋ, Дејан

Манастир Илиње код Овчар Бање рановизантијско и средњовековно утврђење. – Summary, 53 (2006) 53–91.

Рановизантијско утврђење Градина-Лисина на западном Копанику. – Summary, 54 (2007) 43–62.

Градина – Казноваће, резултати археолошких истраживања. – Summary, 55 (2007) 45–62.

Утврђење Градина – Кончулић код Рашке. – Summary, 57 (2008) 29–58.

Проблем убикације средњовековног Рудника / Владета Петровић, Д. Булић. – Summary, 58 (2009) 43–62.

Звук и грађење: примери акустичких судова из цркве манастира Давидовица / Д. Булић, Дејан Црнчевић. – Summary, 59 (2010) 103–130.

Прилог познавању града Брвеника из перспективе археолошких истраживања. – Summary, 60 (2011) 57–96.

Средњовековно утврђење на локалитету Градина у Радаљеву код Ивањице / Д. Булић, Дејан Црнчевић. – Summary, 61 (2012) 67–103.

Црква у Шумнику, нови поглед на датовање. – Summary, 62 (2013) 47–78.

Црква у Радошићима. – Summary, 64 (2015) 85–133.

Старовлашке нахије Бобољ и Остатија (15–18. век) / Срђан Катић, Д. Булић. – Summary, 70 (2021).

Свет средњовековних утврђења, градова и манастира. Омаж Марку Поповићу, Археолошки институт, Град Београд – Омладинско позориште Дадов, Београд 2020, 359 стр., 70 (2021).

ВАСИЉЕВИЋ, Марија

Генеалогije између историје и идеологије: пример порекла кнегиње Милице. – Summary, 65 (2016) 79–99.

Esad Kurtović, *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*, Univerzitet, Sarajevo 2014, 825 str., 63 (2014) 134–136.

ВАСИН, Горан

Реквизиције и контрола аграра у Срему током Првог светског рата / Г. Васин, Ненад Нинковић. – Summary, 68 (2019) 383–413.

Дејан Микавица, *Српско питање на угарском сабору 1690–1918*, Нови Сад 2011, 288 стр., 60 (2011) 561–565.

Радош Љушић, *Гаврило Принцип (1895–1918). Оглед о националном хероју*, Вечерње новости, Београд 2014, 423 стр., 64 (2015) 477–481.

Сузана Рајић, *Спољна политика Србије, између очекивања и реалности 1868–1878*, Српска књижевна задруга, Београд 2015, 579 стр., 65 (2016) 518–522.

ВАСИЋ, Растко

Larissa Juliet Taylor *The Virgin Warrior. The Love and Death of Joan of Arc*, Yale University Press, New Haven and London, 2009, Paperback 2010, 251 стр. са 26 фотографија и 11 мапа, 62 (2013) 426–431.

ВЕЛИНОВА ТРЕНЧЕВА, Зорица

Как Белградчани и Софијанци посрећнаха електрификацијата. – Резиме, 60 (2011) 461–480.

ВОЈВОДИЋ, Михаило

Стојан Новаковић о утицајима на српски језик и књижевност. – Summary, 51 (2004) 171–185.

Једно значајно истраживање о приближавању Србије Европи на почетку 20. века, 52 (2005) 377–382.

Александар Растовић, *Велика Британија и Србија 1903–1914*, Историјски институт, Београд 2005, стр. 557, 54 (2007) 267–270.

М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Клио, Београд 2007, 509 стр., 57 (2008) 459–465.

ВОЈЕ, Игнациј

Прилог трговини црвцем (chermesium) у средњовековном Дубровнику. – Summary, 56 (2008) 101–116.

ВОЈВОДИЋ, Угљеша

Границе Жупе и Нахије Рас у средњем и раном новом веку (14–16. век) / Тајјана Катић, У. Војводић. – Summary, 69 (2020) 127–155.

ВОЈИНОВИЋ, Станиша

Петар В. Крестић, *Изабрани текстови Теодора Павловића*. Историјски институт, Београд 2007, 340 стр., 57 (2008) 457–459.

ВОЈНОВИЋ, Милан

Пад Босанског краљевства 1463. године, уредници Срђан Рудић, Дубравко Ловреновић, Павле Драгичевић, Београд – Сарајево – Бања Лука 2015, 309 стр., 64 (2015) 462–464.

Стефан Првовенчани и његово доба, ур. Александар Растовић, Ивана Коматина,

Историјски институт, Београд 2020, 464 стр., 69 (2020) 560–564.

ВУЈОШЕВИЋ, Жарко

Врањина и Св. Арханђели у Јерусалиму – још један осврт на традицију даровне повеље цара Стефана Душана. – Summary, 66 (2017) 237–255

ВУЛЕТИЋ, Александра

Странкиње – „српске снахе” у 19. и почетком 20. века. – Summary, 51 (2004) 67–85.

Брачна политика у Кнежевини Србији. Између традиционализма и модернизма. – Summary, 57 (2008) 283–297.

Развојни циклус породичног домаћинства средином 19. века. Пример села Гостиља. – Summary, 64 (2015) 287–312.

Милан Пироћанац, *Белешке*, приредила Сузана Рајић, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2004, 538, 51 (2004) 230–232.

Милош Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије 1861–1880*, Историјски институт, Београд 2004, 204, 52 (2005) 421–423.

Делфа Иванић, *Успомене* (приредила Јасмина Милановић), Институт за савремену историју, Београд 2012, 350, 61 (2012) 241–245.

ВУЧЕТИЋ, Биљана

Српска револуционарна организација у Османском царству XX века. – Summary, 53 (2006) 359–374.

Прилог за биографију Антонија Тодоровића (1880–1971). – Summary, 55 (2007) 265–277.

Богдан Раденковић и Милан Ракић. – Summary, 57 (2008) 413–425.

„Out of the East Christ Came” : Serbia in the Eyes of American Women in the Great War. – Резиме, 66 (2017) 437–451.

„Sestras Americana” – америчке медицинске сестре у Србији у Првом светском рату. – Summary, 67 (2018) 339–356.

The American Red Cross Humanitarian Efforts in Montenegro (1915–1919). – Резиме, 69 (2020) 471–493.

Рапалски уговор (1920) у очима америчке штампе. – Summary, 70 (2021).

Документи о спољној политици краљевине Србије, књ. II, св. 3 (1/14. јануар – 2/15. април 1907), књ. II, св. 3 (2/15. април – 30. јуни/13. јули 1907), приредили др Љиљана Алексић-Пејковић и Живота Анић, Одељење историјских наука САНУ, Београд 2004, 1393, 52 (2005) 427–429.

Славенко Терзић, *Стара Србија (XIX – XX век). Драма једне цивилизације, Рашка, Косово и Метохија, Скопско-тетовска област, „Православна реч”*, Нови Сад – Историјски институт Београд 2012, 662 стр., 62 (2013) 439–441.

Међународни научни скуп *Српско-италијански односи: историја и савремено доба* : Београд, 28. мај 2014, 63 (2014) 163–165.

Међународни научни скуп *The First World War in Eastern Europe: Causes and Consequences (Први светски рат у Источној Европи: Узроци и последице)*. Sapienza University of Rome 12. новембар 2014, 64 (2015) 505–508.

Међународна научна конференција *Русскотурецкая война (1877–1878) гг. и Восточный вопрос (Рускотурски рат 1877–1878. и Источно питање)*, Руска академија наука – Институт руске историје РАН – Амбасада Републике Србије у Руској Федерацији, Москва, 18–20. септембар 2017. године, 66 (2017) 589–592.

Међународни научни скуп *Рат, мир и обликовање нација (1853–1918) = War, peace and nation-building (1853–1918)*, Историјски институт Београд, SEMAS-Sapienza Università di Roma Београд, 18-19. јун 2019, 68 (2019) 462–465.

Љиљана Алексић Пејковић: [in memoriam], 70 (2021).

ГАВРИЛОВИЋ, Марко

О Србита у Далимиловој Хроници. – Summary, 69 (2020) 13–37.

Небојша Порчић, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: Доба Немањића*, Балканолошки институт, Београд 2017, 362 стр. + илустр., 67 (2018) 371–373.

А. Узелац, *Крсташи и Срби (XI–XII век)*, Утопија, Београд 2018, 221 стр., 68 (2019) 436–440.

Србија и медитерански свет у позном средњем веку. Одабрани радови Руже Ћук, ур. Срђан Рудић, Историјски институт, Београд 2019, 669 стр., 69 (2020) 591–594.

На граници хришћанске Европе. Поглавља из хиљадугодишњег мађарско-српског суживота, ур. А. Хорњак, Форум, Нови Сад 2020, 357 стр., 70 (2021).

ГАМЗА, Владимир И.

Јужнословјански пансион Тодора Минкова и воспитание в нем сербских и черногорских юношей во второй половине XIX – начале XX век. – Summary, 68 (2019) 331–347. илустр.

ГАРИЋ ПЕТРОВИЋ, Гордана

Демографске прилике и мрежа парохија у Београдској епархији од 1718. до 1739. године. – Summary, 59 (2010) 267–295.

Прилог историји виноградарства и винарства у Србији. – Summary, 60 (2011) 231–245.

Становништво и насеља нахије Петрус у 16. веку / Г. Гарић Петровић, Драгана Амедоски. – Summary, 62 (2013) 117–137.

Развој живинарства у Краљевини Србији. – Summary, 65 (2016) 277–305.

Унапређење сточарства у Краљевини Србији : селекција, увођење нових сојева и укритање. – Summary, 66 (2017) 367–400.

Maize cultivation in Serbia: a historical perspective. – Резиме, 68 (2019) 261–279. табеле

Недељко В. Радосављевић, *Ужице, град и нахија – окружје у времену страха : (1788–1862)*, Историјски архив, Ужице 2013, 196 стр., 63 (2014) 137–140.

Међународни научни конгрес *Food and the City : Il cibo e la città*. Associazione Italiana di Storia Urbana (AISU), Università degli Studi di Padova 2–5. септембар 2015, 64 (2015) 527–534.

Село Балкана. Континуитети и промене кроз историју, Међународни научни скуп, Историјски институт Београд, Музеј на отвореном „Старо село” (*The Balkan Village, Continuities and Changes Through History*). Сирогојно, Србија, 10–11. јун 2016, 65 (2016) 598–599.

Међународна научна конференција *3th International Conference Rural History 2017*, European Rural History Organisation – EURHO, 11–14. септембар 2017, Лувен, Белгија, 66 (2017) 588–589

4th International Conference Rural History 2019 European Rural History Organisation – EURHO, Paris, 10–13 September 2019, 68 (2019) 470–471.

ГАШИЋ, Дејан

Божидар Зарковић, *Тргови и урбанизација Србије у средњем веку*, Филозофски факултет у Приштини, Косовска Митровица 2017, 490 стр., 67 (2018) 377–383.

GEORGIEVA, Sashka

Bulgarian-Serbian Marital Diplomacy from the end of 13th to the Beginning of 14th Century. – Резиме, 66 (2017) 85–127

ГЛУШАЦ, Јелена

Урбанизација у источној и југоисточној Европи – Урбанизација в восточной и југо-восточной Европе, ур. Срђан Рудић, Алексеј А. Гордин, Историјски институт Београд – Државни универзитет за архитектуру и грађевину (ННГАСУ), Нижњи Новгород, Београд 2019, 256 стр., 69 (2020) 597–603.

Међународни научни скуп *Salve Regina. New Approaches on Marian Devotion from the Middle Ages to the Council of Trent*, Ca' Foscari University of Venice, Венеција, 28–30. септембар 2020, 69 (2020) 655–657.

Међународни научни скуп *Ниш и Византија XX. У спомен Његове Светости Патријарха Српског Иринеја*, 3–5. јуна 2021, Ниш, Универзитет у Нишу, 70 (2021)

GORGIEV, Dragi

Icons from the Museum of Macedonia with Ottoman Prayer Inscriptions / Viktorija Popovska Korobar, D. Gorgiev. – Резиме, 60 (2011) 247–269.

GHOSH, Peter

The Protestant Ethic – the Neglected Centre-Point in the Work of Max Weber. – Резиме, 64 (2015) 403–435.

ГУЛИЋ, Милан

Кнежевина / Краљевина Србија и питање уређења Бердана. – Summary, 65 (2016) 249–276.

Српски добровољци и Солунски фронт. – Summary, 69 (2020) 401–442.

ДЕЛИЋ, Нино

Василије Ђ. Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Матица српска, Нови Сад 2013, 525 стр., 64 (2015) 525 стр., 64 (2015) 482–487.

Simpozionul international de arheologie și istorie in memoria Constantini Daicovicu dea de – a XLI – a ediție (41. међународни симпозијум археологије и историје. Меморијални скуп у знак сећања на Константина Дајковићуа). Muzeul Județean de Etnografie și al Regimentul de Graniță, Caransebeș – Romania (Окружни музеј етнографије и Граничарске регименте, Карансебеш – Румунија) 17–20. фебруар 2015, 64 (2015) 508–511.

Tadhg Ó hAnnracháin, *Catholic Europe 1592–1648: Centre and Peripheries*, Oxford University Press, Oxford 2015, 270 pp., 65 (2016) 505–511.

State and Society in the Balkan before and after Establishment of Ottoman rule, editors Srđan Rudić & Selim Aslantaş, Istorijски институт Yunus Emre Enstitüsü, Beograd 2017, 349 pp., 66 (2017) 555–561

Урбанизација в Восточној и Југовосточној Европи – II Међународна научна конференција, Нижегородский государственный архитектурно-строительный университет (ННГАСУ), Нижний Новгород – Российская Федерация, 26. септембар 2019, 68 (2019) 471–474.

ДЕНДА, Далибор

Крај великог рата : пут ка новој Европи, ур. Александар Раствоић, Миљан Милкић,

Историјски институт – Институт за стратегијска истраживања, Београд 2020, 372 стр., 69 (2020), 643–649.

ДРАГОСАВЉЕВИЋ, Василије

Миле Бјелајац, *1914–2014: Зашто ревизија*, Медија центар „Одбрана”, Београд 2014, 248 стр., 63 (2014) 153–156.

Ђорђе Станковић (1944–2017) : [in memoriam], 66 (2017) 667–669.

ДРАШКОВИЋ, Марко

Методи врбовања западноевропских најамника у Византији (1081–1185). – Summary, 61 (2012) 27–44.

ЂОКИЋ, Властимир

Библиографија Ивана Божића, 64 (2015) 549–567.

Допуне за библиографију Грегора Чремошника објављену у Zgodovinskot časopisu XII–XIII (1958–1959), 64 (2015) 569–573.

Допуне за библиографију радова академика Јорја Тадића објављену у Зборнику Филозофског факултета, књига XI-1 (1970), 64 (2015) 575–579.

Исправке и допуне за Библиографију академика Симе Ђирковића. Београд: Историјски институт, 2011, 64 (2015) 581–588.

Библиографија проф. др Јадрана Ферлуге = Schriftenverzeichnis Jadran Ferluga, 67 (2018) 451–467. прир.

Прилог Библиографији Вејна С. Вучинића. Радови о балканској историји=A Contribution to Bibliography of Wayne S. Vucinich. Works on Balkan History, 67 (2018) 468–483. прир.

ЂУРОВИЋ, Арсен

Образовање у време владавине краља Милана. – Summary, 57 (2008) 299–326.

Joseph Marko, Hedwig Unger, *Research and Tertiary Education in Central and South-East Europe*, Nomos, 2010, 155 pp., 59 (2010) 434–438.

ЖИВКОВИЋ Валентина

Култови светитеља заштитника од куге у Котору (XIV–XVI век). – Summary, 58 (2009) 181–196.

Претње казном изопштења у Котору (XIII – XV век). – Summary, 60 (2011) 123–138.

Помени гробног места у тестаментима Которана (1326–1337). – Summary, 66 (2017) 129–147

ЖИВКОВИЋ, Тибор

Једна хипотеза о пореклу великог жупана Уроша I. – Summary, 52 (2005) 9–22.

Constantine Porphyrogenitus and the Ragusan Authors before 1611. – Резиме, 53 (2006) 145–163.

On the Foundation of Ragusa: the Tradition vs. Facts. – Резиме, 54 (2007) 9–25.

The Golden Seal of Stroimir. – Резиме, 55 (2007) 23–29.

Roger – the Forgotten Archbishop of Bar / Т. Živković, Dragana Kunčer. – Резиме, 56 (2008) 191–209.

Constantine Porphyrogenitus' Kastrá oikoumena in the Southern Slavs Principalities. – Резиме, 57 (2008) 9–28.

Titre de Trpimir selon les dires de gottschalk / Т. Živković, Bojana Radovanović. – Summary, 58 (2009) 33–42.

The 'Original' and the 'Revised' Annales Regni Francorum. – Резиме, 59 (2010) 9–57.

Време настанка Ајнхардовог дела Vita caroli imperatoris. – Summary, 60 (2011) 25–56.

Неретљани – пример разматрања идентитета у раном средњем веку. – Summary, 61 (2012) 11–25.

ЖИВОЈИНОВИЋ, Драгић М.

Калиник, игуман манастира Хиландара. – Résumé, 52 (2005) 109–134.

Архиепископ Никодим I. – Summary, 60 (2011) 97–112.

О цару Петру I из повеља Светом Ђорђу Скопском. – Summary, 64 (2015) 43–53.

Стефан Душан и манастир Светог Јована Претече на Меникејској гори код Сера. – Summary, 70 (2021).

David Nicolle, *Medieval Warfare Source Book*, Brockhampton Press, London. *Vol. I: Warfare in Western Christendom*, 1992², 320. *Vol. II: Christian Europe and its Neighbours*, 1998², 320, 51 (2004) 211–217.

Pierre Maraval, *Le Christianisme de Constantin à la conquête arabe*, „Nouvelle Clio – L’Histoire et ses problèmes”, Presses universitaires de France, Paris 2001², LXIV+460, 51 (2004) 205–210.

Judith Herrin, *Women in Purple. Rulers of Medieval Byzantium*, Phoenix Press, London 2002², XVI + 304 стр. + 8 илустрација у боји, 52 (2005) 411–416.

The Oxford History of the Crusades, prir. J. Riley-Smith, Oxford University Press, Oxford 2002³, XII + 457 стр. + 8 илустрација, 52 (2005) 405–410.

Hugh Kennedy, *The Armies of the Caliphs. Military and Society in the Early Islamic State*, Routledge, London – New York 2002², XX + 229 стр., 52 (2005) 398–404.

Pal Engel, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1526*, Translated by Tamás Pálosfalvi. English edition by Andrew Ayton, I. B. Taurus, London – New York 2005², XX + 452, 53 (2006) 374–381.

Thomas Asbridge, *The First Crusade. A New History*, The Free Press, Simon and Schuster UK Ltd, London 2005², XX + 408 + 16 илустрација у боји, 54 (2007) 247–250.

Ангелина Даскалова, Марија Райкова, *Грамоти на българските царе. Увод. Текстове. Речник. Библиографија*, Българска академия на науките, Институт за български език, Академично издателство „Марин Дринов”, София 2005, 448 + 12 прилога, 54 (2007) 251–253.

Ivo Goldstein – Borislav Grgin, *Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku*, Novi Liber, Zagreb 2006, 535, 55 (2007) 279–282.

Споменица академика Симе Турковића, Историјски институт, Зборник радова, књ. 25, гл. и одг. ур. Срђан Рудић, Београд 2011, 463 стр., 61 (2012) 247–251.

Слободан Душанић (1939–2012) : [in memoriam], 62 (2013) 445–446.

Dimitar Angelov, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204–1330*, Cambridge University Press, Cambridge 2007, XX + 459 стр., 63 (2014) 120–125.

Власт и моћ. Властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године. Зборник радова са научног скупа одржаног од 20. до 22. септембра 2013. године у Крушевцу, Великом Шиљеговцу и Варварину, ур. Синиша Мишић, Крушевац 2014, 391 стр., 64 (2015) 454–458.

Διαβάζοντας τα Αρχεία του Αγίου Όρους. Lire les Archives de l’Athos. Reading the Archives of Mount Athos. Συμπόσιο αφιερωμένο στην 70ή επέτειο της συλλογής / Colloque dédié au 70e anniversaire de la collection / Symposi-

um dedicated to the 70th anniversary of the series Archives de l’Athos, Paris, 1945–2015, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο – École française d’Athènes (*Читање Атонских архива. Симпосијум посвећен 70-годишњици серије Archives de l’Athos, Paris, 1945–2015*) Атина, Грчка, 18–20. новембар 2015, 65 (2016) 575–577.

Библиографија др Миодрага Петровића, 66 (2017) 633–638.

Душан Синдик (1933–2017) : [in memoriam], 66 (2017) 665–666.

Законоправило Светог Саве. Превод Сарајевског преписа. Превод: Братство манастира Добрунска Ријека, Станка Стјепановић, Слободан Продић. Редакција превода: Бранко Летић, Зорица Никитовић, „Дабар” ИК Митрополије дабробосанске, Добрунска Ријека 2019, XXV + 420 стр., 69 (2020) 576–578.

Jean Pierre Arrignon: [in memoriam], 70 (2021).

ЖИВОЈИНОВИЋ, Мирјана

Црквењаци на Светој Гори и њихове дужности. – Summary, 56 (2008) 69–86.

Стари српски архив II. Одговорни уредник Раде Михаљчић, Графомарк, Лакташи 2003, 264 + 19 факсимила + 3 карте, 51 (2004) 220–224.

Стари српски архив III. Споменица професора Симе Ђирковића. Одговорни уредник Раде Михаљчић. Графомарк, Лакташи 2004, 196 + 13 факсимила + 1 карта, 51 (2004) 225–230.

Стари српски архив IV. Споменица професора Милоша Благојевића, Графомарк, Лакташи 2005, 264 + 16 факсимила + 3 карте, 53 (2006) 420–428.

Стари српски архив V, одговорни уредник Раде Михаљчић, Графомарк, Лакташи 2006, 307 + 30 факсимила + 4 карте, 55 (2007) 282–288.

ЗЕЛЕНОВИЋ, Јелена

Ненад Љубинковић, *Од Косовске битке до косовске легенде*, Матица српска, Нови Сад 2018, 182 стр., 68 (2019) 454–458.

ИВАНОВИЋ, Милош

„Добри људи” Новобрдског законика деспота Стефана Лазаревића. – Summary, 64 (2015) 159–187.

Развој институције имунитета у српској средњовековној држави до краја владавине краља Милутина. – Summary, 66 (2017) 49–83.

Историјска перцепција султана Бајазита I у делу Константина Филозофа / Марко Шуица, М. Ивановић. – Summary, 68 (2019) 69–98.

Матија Властар, *Синтагма*, са српскословенског превела Т. Суботин-Голубовић, Српска академија наука и уметности, Одељење друштвених наука, Извори српског права XVIII, Београд 2013, 435 стр., 63 (2014) 125–127.

Марко Шуица, *Вук Бранковић: славни и велможни господин*, Еволута, Београд 2014, 194 стр., 64 (2015) 458–462.

Unity And Diversity Of Medieval (Central) Europe, Social Order And Its Cohesive And Disruptive Forces. Second biannual conference of MECERN (Medieval Central Europe Research Network) (*Међународни научни скуп Јединство и разноврсност средњовековне (Централне) Европе. Друштвени поредак и његове кохезивне и реметилачке снаге*) Оломоуц, Чешка, 31. март – 2. април 2016, 65 (2016) 577–581.

Vesna Miović, Ivan Čerešnješ, *Research, Inventory and Cataloguing Documents of the Criminal Court Register. Lamenta Criminalia post terraemotum, Diversi e possesso de Creminale et Criminalia in the State Archives of Dubrovnik involving Jewish litigants (1667–1808)*, Research and Documentation Centre JAS, Ljubljana 2016, ePub izdanje, 66 (2017) 561–563.

Between Three Seas: Borders, Migrations, Connections, The Third Biennial Conference of the Medieval Central Europe Research Network (MECERN), Загреб, 12–14. април 2018, 67 (2018) 413–417.

12th International Congress of South-East European Studies *Political, Social and Religious Dynamics in South-Eastern Europe =Dynamiques politiques, sociales et religieuses dans le Sud-Est européen*, Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen, Bucharest, 2–6 September 2019, 68 (2019) 465–469.

Небојша Порчић, Невен Исаиловић, *Документи владара средњовековне Србије и Босне у венецијанским збиркама*, Архив Србије, Београд 2019, 540 стр., 69 (2020) 570–575.

Срђан Рудић, *Босанска властела у XV веку. Просопографска студија*, Историјски институт: Универзитет у Бањој Луци, Центар за напредне средњовековне студије, Бања Лука–Београд 2021, 330 стр., 70 (2021).

ИЛИЋ МАНДИЋ, Јелена

Земунско становништво према попису из 1776. године. – Summary, 57 (2008) 151–174.

О почецима транспорта и трговине житом на Сави и Купи: траса Земун–Сисак–Карловац у другој половини 18. века. – Summary, 67 (2018) 141–176.

Просторно планирање у Југоисточној Европи (до Другог светског рата), Зборник радова, Београд: Историјски институт; Балканолошки институт САНУ; Географски факултет Универзитета у Београду, 2011, 604 стр., 61 (2012) 252–258.

Недељко В. Радосављевић, *Стара црква у Субјелу*, Историјски архив Ужице, 2012, 162 стр., 62 (2013) 431–434.

Споменица др Данице Милић, уредник Бојана Миљковић Катић, Историјски институт, Зборник радова, књига 27, Београд 2013, 345 стр., 63 (2014) 158–161.

Међународни научни скуп *На путу ка провинцији. Промене у односу између Државе и малог животног простора на подручју средњег Подунавља (1718–1918)=Aufstieg zur Provinz. Wandel der Beziehungen zwischen dem Staatsganzen und den kleinen Lebenswelten im mittleren Donaauraum (1718–1918)* Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, 23–25. октобар 2019, 68 (2019) 478–479.

ИСАИЛОВИЋ, Невен

Омиш под влашћу Хрвоја Вукчића и борба за његово наслеђе. – Summary, 54 (2007) 131–150.

Цртице о Качићима у Макарском приморју у XV веку. – Summary, 55 (2007) 119–131.

Михаило Кабуџић, дубровачки одметник – босански дипломата – Summary, 56 (2008) 389–406.

О фамилијарима Хрвоја Вукчића Хрватинића у Сплиту (1403–1413). – Summary, 58 (2009) 125–146.

Неколико нових података из 1436. године о фамилијарима Хрватинића у жупама Земуник и Глаж. – Summary, 60 (2011) 153–177.

Један непознати извор о предаји градова Хрвоја Вукчића Хрватинића угарском краљу Жигмунду 1410. године. – Summary, 64 (2015) 135–158.

Прилог о деловању кнеза и војводе Петра Павловића у босанско-угарско-турским сукобима почетком 15. века. – Summary, 66 (2017) 173–208.

Б(и)ељин(а) – земља, кнештво, архиђаконат, дистрикт, нахија / Александар Крстић, Н. Исаиловић, Александар Јаковљевић. – Summary, 67 (2018) 13–53.

Обичајно право у наменским обрасцима повеља босанских владара и великаша. – Summary, 70 (2021).

Аранђел Смиљанић, *Људи из сјенке – дипломати обласних господара у Босни*, Филозофски факултет у Бањој Луци, Бања Лука 2015, 328 стр., 65 (2016) 499–502.

Библиографија радова Руже Тук / Славица Мереник, Александра Фостиков, Н. Исаиловић, 56 (2008) 15–20.

Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника. Књига I (1186–1321), приредили Владимир Мошин, Сима Ћирковић и Душан Синдик, Београд : Историјски институт, 2011, 652 стр., 60 (2011) 555–557.

Ђуро Тошић, *Средњовековна туробна свакодневница (од проститутке, преко вјештице до вампира)*, Историјски институт, Студије, књ. 6, Београд 2012, 133 стр., 61 (2012) 233–236.

Paola Pinelli, *Tra argento, grano e panni. Pierro Pantella, un operatore italiano nella Ragusa del primo Quattrocento*, Firenze University Press : Firenze, 2013, I–LVIII, 1–115, 63 (2014) 127–130.

Esad Kurtović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne I/1–I/2 (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521)*, ur. Dubravko Lovrenović, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Građa, knj. XXXI, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, Sarajevo 2017, XII+969 str., 66 (2017) 538–541.

Трећи Triennale међународног зnanstvenог skupa *Gradovi hrvatskog srednjovjekovlja: Grad i došljaci [Town and Cities of the Croatian Middle Ages: The City and the Newcomers]*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 25–26. listopada 2016, 66 (2017) 577–585.

Ignacij Voje, *Pisma Gregorja Čremošnika, Slovenska akademija znanosti in umetnosti*, Ljubljana 2016, 167 str., Korespondence pomembnih Slovencev 15, 67 (2018) 408–412.

Међународни научни скуп *Босна и њени сусједи у средњем вијеку*, Институт за историју, Универзитета у Сарајеву, Сарајево, 10–11. мај 2018, 67 (2018) 417–423.

Ђуро Тошић (1946–2019) : [in memoriam], 68 (2019) 481–484.

ИСИЋ, Момчило

Добрило Аранитовић, *Подриње у устанцима 1804–1815*, Заслон, Шабац 2005, стр. 558, 53 (2006) 402–406.

ЈАВОР, Гжегож

Балкански имигранти у Пољској 16. века. Случај браће Дукађиновича, власника града Уланова на Подолу. – Summary, 66 (2017) 257–275.

ЈАГОДИЋ, Милош

Упади Албанаца у Србију 1879. године. – Summary, 51 (2004) 87–107.

Нуфуско питање: проблем званичног признавања српске нације у Турској 1894–1910. – Summary, 57 (2008) 343–353.

Крагујевац у другој половини 19. века у светлу статистике. – Summary, 59 (2010) 321–340.

Планови о политици Србије према Старој Србији и Македонији (1878–1885). – Summary, 60 (2011) 435–460.

Главна контрола у Кнежевини Србији: оснивање и први период рада (1843–1858). – Summary, 63 (2014) 77–100.

Момир Самарџић, *Европа и обележавање граница Србије 1878–1879*, Филозофски факултет Нови Сад, Нови Сад 2006, 173, 54 (2007) 265–266.

Сузана Рајић, *Владан Ђорђевић. Биографија поузданог обреновићевца*, Завод за уџбенике, Београд 2007, 381 стр., 57 (2008) 465–466.

ЈАКОВЉЕВИЋ, Александар

Савремена историографија и тумачење настанка Османске државе. – Summary, 53 (2006) 333–357.

Село Дубница у нахији Сенице: насеље, становништво и обичај прославе Петровдана почетком 17. века. – Summary, 60 (2011) 213–229.

Б(и)јелин(а) – земља, кнештво, архиђаконат, дистрикт, нахија / Александар Крстић, Невен Исаиловић, А. Јаковљевић. – Summary, 67 (2018) 13–53

State and Society in the Balkans before and after Establishment of the Ottoman rule, Међународни научни скуп, Историјски институт Београд, Институт Yunus Emre – Турски културни центар (Одељење за културу при Амбасади Турске у Београду) (*Држава и друштво на Балкану пре и после успостављања османске власти*), Београд, Србија, 25–26. мај 2016, 65 (2016) 589–598.

Библиографија др Олге Зиројевић, 66 (2017) 611–620.

Драгана Амедоски, Владета Петровић, *Градска насеља Крушевачког санџака (XV–XVI век)*, Историјски институт, Београд 2018, 352 стр., 68 (2019) 440–444.

Antal Molnár, *Confessionalization on the Frontier. The Balkan Catholics between Roman Reform and Ottoman Reality*, Viella, Roma 2019, 266 p., 70 (2021).

ЈАЊИЋ, Драгана Ј.

Епископ и град у светлу црквено-канонских правила Помесних и Васељенских сабора. – Summary, 64 (2015) 33–42.

ЈОВАНОВИЋ, Владимир

Видин и Србија почетком 19. века. – Summary, 66 (2017) 293–319.

Настанак Београдског казненог завода. – Summary, 68 (2019) 233–259.

Борба против колере у Србији крајем 19. века. – Summary, 69 (2020) 349–373.

Повратак режиму личне власти у Србији крајем 19. века. – Summary, 70 (2021).

Урош Шешум, *Српска четничка акција (1897–1908)*, Матица српска, Нови Сад 2019, 416 стр., 69 (2020) 639–642.

ЈОВАНОВИЋ, Гордана

К. А. Максимович, *Закон о соудьных людѣмъ, Источниковедческие и лингвистические аспекты исследования славянского юридического памятника*, Институт русскогo языка им. Виноградова, Москва 2004, 229, 53 (2006) 395–401.

ЈОВАНОВИЋ, Катарина

Поглед из Букурешта: Карол I Хоенцолерн о Милану Обреновићу и Србији. – Summary, 62 (2013) 277–307.

Heath W. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State*, State University of New York 2003, 55 (2007) 288–291.

ЈОВАНОВИЋ, Радоман

Н. М. Потапов, Руски војни агент у Црној Гори. Том I – Извјештаји, рапорти, телеграми, писма 1902–1915. г. Том II – Дневник, 1906–1907, 1912, 1914–1915. Одговорни уредници А. Н. Сахаров и Р. Распоповић, Подгорица – Москва 2003, I – 791, II – 838, 52 (2005) 433–435.

ЈОВАНЧИЋЕВИЋ, Милица

Библиографија Душана И. Синдика, 66 (2017) 645–648.

Библиографија Историјског часописа LI–LXX (2004–2021) / М. Јованчићевић, Славица Мереник, 70 (2021).

КАТИЋ, Срђан

Рудник под османском влашћу у XV и XVI веку. – Summary, 55 (2007) 133–155.

Производња бакра у Мајданпеку шездесетих и седамдесетих година 16. века. – Summary, 57 (2008) 123–136.

Потрошни материјал у османском рударству и металургији. – Summary, 58 (2009) 197–207.

Рудник Жежна и рударство Рогозне и Подбуковила у 16. веку / С. Катић, Татјана Катић. – Summary, 59 (2010) 197–224.

Српски гробови у цркви Свете Параскеве у истанбулском кварту Хаској / Радомир Ј. Поповић, С. Катић, Мирослав Прцовић. – Summary, 61 (2012) 165–186.

Смедеревска варош од 1459. године до краја 16. века / С. Катић, Бојан Поповић. – Summary, 62 (2013) 79–115.

Тврђава Авала (Гјузелце) 15–18. век. – Summary, 64 (2015) 253–271.

Манастир Мркишина црква последња стара српска штампарија. – Summary, 68 (2019) 155–173.

Митрополијска црква Благовештења у Смедереву. – Summary, 69 (2020) 107–126.

Старовлашке нахије Бобољ и Остатија (15–18. век) / С. Катић, Дејан Булић. – Summary, 70 (2021).

КАТИЋ, Татјана

„Сироте кудељнице” и баитинице: два типа хришћанских удовичких домаћинстава у Османском царству – на примеру Призренског санџака у 16. веку. – Summary, 58 (2009) 209–229.

Рудник Жежна и рударство Рогозне и Подбуковила у 16. веку / Срђан Катић, Т. Катић. – Summary, 59 (2010) 197–224.

Османизовање средњовековног града: урбани и демографски развој Призрена од половине XV до краја XVI века. – Summary, 67 (2018) 101–139.

Границе Жупе и Нахије Рас у средњем и раном новом веку (14–16. век) / Т. Катић, Угљеша Војводић. – Summary, 69 (2020) 127–155.

Enes Pelidija, *Banjalučki boj iz 1737: uzroci i posljedice*, El-kalem, Sarajevo 2003, 544, 54 (2007) 262–264.

Aușe Kayarınar, *Le Sancak ottoman de Vidin du XVe à la fin du XVIe siècle*, Les éditions Isis, Istanbul 2011, 538 pp., 65 (2016) 503–505.

Fahd Kasumović, *Na periferiji svijeta islama: osmanska poreska politika u Bosanskom ejaletu (1699–1839)*, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2021, 794 str., 70 (2021).

КОВАЧ, Данило

Giordano Merlicco, *Luglio 1914: l'Italia e la crisi austro-serba*, Nuova Cultura, Roma 2019, 336 pp., 68 (2019) 449–451.

КОВАЧЕВИЋ КОЈИЋ, Десанка

Каталонци у пословима браће Кабуџић (Saboga) 1426–1433. – Summary, 56 (2008) 39–48.

Кућа воштана (geto) у Дубровнику према Трговачким књигама браће Кабуџић (1426–1433). – Summary, 65 (2016) 101–111.

КОВИЋ, Милош

Мисија Роберта Лојда-Линдзија у Србију 1876. године. – Summary, 60 (2011) 377–391.

КОМАТИНА, Ивана

Срби на путу крсташа. – Summary, 64 (2015) 55–83.

Велико краљевство од прва: Крунисање Стефана Немањића и „традиција дукљанског краљевства“. – Summary, 65 (2016) 15–34.

Настанак „Млетачке Албаније“ и успомена на византијску власт у српском поморју / И. Коматина, Предраг Коматина. – Summary, 67 (2018) 55–82.

Неколико запажања о Бици на Морави. – Summary, 69 (2020) 39–60.

The World of the Slavs. Studies on the East, West and South Slavs: Civitas, Oppidas, Villas and Archeological Evidence (7th to 11th Centuries AD), Историјски институт, Монографије, бр. 64, Београд 2013, 467 стр., 63 (2014) 117–120.

Споменица др Тибора Живковића, уредник Срђан Рудић, Историјски институт, уредник издања Ирена Цвијановић, Београд 2016, 377 стр., 65 (2016) 484–488.

Библиографија мр Марије Јанковић, 66 (2017) 621.

Међународна научна конференција *Стефан Првовенчани и његово доба*, Историјски институт, Београд 22–23. новембар 2018, 67 (2018) 448–450.

КОМАТИНА, Предраг

Промене на српском престолу 1370–1371. године. Покушај реинтерпретације. – Summary, 66 (2017) 149–171.

Настанак „Млетачке Албаније” и успомена на византијску власт у српском поморју / Ивана Коматина, П. Коматина. – Summary, 67 (2018) 55–82.

Quis Ergo Presbyter Diocleas? Рана дубровачка историографија и Летопис попа Дукљанина. – Summary, 69 (2020) 189–226.

Anthony Kaldellis, *Romanland: Ethnicity and Empire in Byzantium*, Harvard University Press, Cambridge, MA, London 2019, 373 pp., 68 (2019) 431–436.

КОСТИЋ, Веселин

Давид Уркарт, писац прве енглеске историје Србије. – Summary, 53 (2006) 235–262.

КОСТИЋ, Ђорђе С.

Потис прегледа садржаја и индекса часописа, алманаха и календара (1945–1980), 27 (1980) 303–320.

КРНЕТА, Мила

Борис Бабић, *Византија и Босна*, Филозофски факултет у Бањој Луци, Бања Лука 2016, 196 стр., 66 (2017) 552–555.

КОЛАКОВИЋ, Александра

Ернест Дени и Срби: о „највећем пријатељу Словена” поводом стогодишњице смрти. – Summary, 70 (2021).

Биљана Стојић, *Француска и балкански ратови (1912–1913)*, Историјски институт, Београд 2017, 498 стр., 67 (2018) 401–405.

КОЦИЋ, Марија

Битка код Лепанта као прекретница у односима на Медитерану. – Summary, 59 (2010) 243–266.

Државна лутрија у Венецији (Lotto) од 1713. до 1715. године: сведочење британских извора. – Summary, 64 (2015) 273–286.

КОЧЕГАРОВ, Кирилл Александрович

К историји руско-украинско-сербких одношения в начале XVIII в.: „забытая” миссия в Россию капитана Арсения Лешевича. – Резиме, 65 (2016) 147–158.

КРЕСТИЋ, Петар В.

Срби из Угарске – добротвори и чланови патроната Српског привредног друштва Привредник. – Summary, 52 (2005) 305–316.

Кнез и краљ Милан у мемоаристици. – Summary, 54 (2007) 193–214.

Арсен Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905–1914*, Историјски институт, Београд 2004, 808, 53 (2006) 433–435.

Арсен Ђуровић (1959–2012) : [in memoriam], 61 (2012) 263–265.

Војин С. Дабић (1949–2017) : [in memoriam], 66 (2017) 671–672.

КРЕШИЋ, Огњен

Петровићев санџак. – Summary, 61 (2012) 129–143.

Provincial Elites in the Ottoman Empire. Halcyon Days in Crete V. A. Symposium Held in Rethymno 10–12 January 2003, ed. A. Anastasopoulos, Rethymno, Crete University Press 2005, 55 (2007) 297–304.

Virginia H. Aksan, *Ottoman Wars 1700–1870: An Empire Besieged*, Harlow: Pearson Longman 2007, 59 (2010) 427–431.

КРСТИЋ, Александар

Геоска насеља у Подунављу и Посавини Србије и јужне Угарске у 15. и првој трећини 16. века. – Summary, 52 (2005) 165–193.

Поседи манастира Дренче и Ждрела у Браничеву из времена кнеза Лазара. – Summary, 53 (2006) 123–144.

Град Некудим и некудимска власт. – Summary, 55 (2007) 99–111.

На раскршћу две епохе: континуитет и промене друштвене структуре у Браничеву у 15. веку / Ема Миљковић, А. Крстић. – Summary, 56 (2008) 279–304.

Вршац у средњем веку. I део: од раног средњег века до краја 14. столећа. – Summary, 59 (2010) 77–102.

Вршац у средњем веку. II део: од почетка 15. до средине 16. столећа. – Summary, 60 (2011) 193–212.

Краљ Жигмунд у Борчи, или када је и како Београд предат Угрима 1427. године?. – Summary, 61 (2012) 115–127.

Деспот Ђурађ Вуковић и закуп коморе у Нађбањи. – Summary, 64 (2015) 237–252.

Српски градови и тргови у угарској грађи из времена „Дуге војне“ (1443–1444). – Summary, 65 (2016) 113–146.

Б(и)ељин(а) – земља, кнештво, архиђаконат, дистрикт, нахија / А. Крстић, Невен Исаиловић, Александар Јаковљевић. – Summary, 67 (2018) 13–5

Историја једне картографске заблуде – Ершомљо (Вршац) на старим географским картама. – Summary, 69 (2020) 157–188.

Поседи Јакишића у Славонији и Срему. – Summary, 70 (2021).

Јелена Мргић, *Северна Босна 13–16. век*, Историјски институт, Посебна издања, књ. 55, Београд 2008, 469 стр., 58 (2009) 313–317.

International Medieval Congress (Међународни конгрес медијевишта), University of Leeds, Institute for Medieval Studies : 7–10. Јули 2014, 63 (2014) 165–171.

Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић Којић, главни уредник Рајко Кузмановић, одговорни уредник Драгољуб Мирјанић, уредник Ђуро Тошић, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука 2015, 616 стр., 65 (2016) 473–481.

КУНЧЕР, Драгана

Roger – the Forgotten Archbishop of Bar / Tibor Živković, D. Kunčer. – Резиме, 56 (2008) 191–209.

Портрет далматинског епископа крајем 16. века. – Summary, 60 (2011) 13–24.

Религијска пракса становника космајских рудника у доба Царства. – Summary, 64 (2015) 13–32.

First International Workshop on Computational Latin Dialectology – WCLD, Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Science, Eötvös Loránd University Budapest (*Прва међународна радионица компјутеризоване латинске дијалектологије*), Будимпешта, Мађарска, 7–8. април 2016, 65 (2016) 582–583.

Четврта међународна конференција *Imperialism and Identities at the Edges of the Roman World (IIRW 4)*, Одељење за археологију Филозофског факултета у Београду, Одсек за историју Филозофског факултета у Новом Саду, Истраживачка станица Петница, Петница, Србија, 20–23. септембар 2018, 67 (2018) 424–429.

Међународна научна конференција *Byzantium in the Adriatic from the 6th to 12th Century*, Хрватско друштво за византијске студије, Одсек за историју Филозофског факултета Универзитета у Сплиту, Одсек за историју Филозофског факултета Универзитета у Загребу, Сплит, Хрватска, 28–30. септембар 2018, 67 (2018) 432–437.

КУРТОВИЋ, Есад

Дубравчићи, власи Угарци са подручја Љубомира. – Summary, 57 (2008) 107–122.

КУТЛЕШИЋ, Милан

Преокрет у политици лорда Палмерстона према Русији и Османском царству (1827–1833). – Summary, 60 (2011) 311–331.

Религијска пракса становника космајских рудника у доба Царства. – Summary, 64 (2015) 13–32.

Владимир Јовановић, *Тајна полиција Кнежевине Србије (политичко насиље и управљачке стратегије у Србији 19. века)*, Историјски институт, Београд 2012, 185 стр., 62 (2013) 436–438.

Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918. Кратка историја*, Београд 2014, 300 стр., 63 (2014) 151–153.

Александар Растовић, *Енглези и Балкан 1837–1914*, Завод за уџбенике, Београд 2015, 272 стр., 64 (2015) 475–476.

Међународни научни скуп *Српска револуција и обнова државности Србије. Двеста година од II српског устанка* : Међуопштински историјски архив Чачак. Историјски институт Београд. Чачак, 7. јун 2015, 64 (2015) 511–512.

Срби и Први светски рат 1914–1918. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 13–15. јуна 2014. године, уредник академик Драгољуб Р. Живојиновић, Српска академија наука и уметности, Београд 2015, 712 стр., 65 (2016) 542–544.

Cristian Constantin, *The Lower Danube Region and the South of Russia: International trade, Navigation and Merchants in the British Consular Reports (1829–1900)*, Mauritius 2020., 70 (2021).

ЛЕОВАЦ, Данко

Харачки тештер капетаније Мачве из 1831. године, приредио Радомир Ј. Поповић, Историјски институт, Београд 2014, 301 стр., 64 (2015) 468–469.

ЛУКИЋ, Александар

Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе, уредници Срђан Рудић, Миљан Милкић, Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, Београд 2015, 549 стр., 544–548.

ЛУКОВИЋ, Милош

František Alexandr Zach 1807–2007. *Sborník příspěvků ze symposia k 200. výročí narození Františka Alexandra Zacha v Brně 24. dubna 2007*. Redigovali Ladislav Hladký a Václav Štěpánek, k vydání připravil Václav Štěpánek. Ústav slavistiky filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i. Společnost přátel jižních Slovanů v České republice, Jihomoravský kraj, Brno 2007, 1–80, 58 (2009) 304–306.

Piotr Żórek, *Czarnogórcy i Serbowie w rosyjskiej polityce księcia Adama Jerzego Czartoryskiego (1602–1806)*, Wydawnictwo Homini SC, Kraków, 2009, 1–295, 60 (2011) 565–568.

Ladislav Hladký a kolektiv, *Vztahy Čechů s národy a zeměmi jihovýchodní Evropy*, Historický ústav, Praha, 2010, str. 1–367, 61 (2012) 236–239.

Grzegorz Jawor, *Osady prawa włoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 20042, 227 str., 66 (2017) 542–551

Слика са балканског ратишта. Ратни дневник чешког официра Хинека Долежала, приредио и уводну студију написао Вацлав Штепанек, Међуопштински историјски архив Чачак, Чачак 2019, 170 стр. + 6 војних карата, 69 (2020) 643–649.

МАКСИМОВИЋ, Љубомир

Сима М. Ћирковић, *Срби међу европским народима*, Equilibrium, Београд 2005, стр. XXV + 337, 40 илустрација, 16 карата, 52 (2005) 383–387.

МАЛОВИЋ ЂУКИЋ, Марица

Прилог настанку нахије Пива. – Summary, 53 (2006) 165–171.

Biste de Primitis, которски властелин (XIV век). – Summary, 55 (2007) 73–82.

Которска породица Мекша у средњем веку. – Summary, 56 (2008) 211–239.

Петар Катена, которски трговац (14. век). – Summary, 58 (2009) 79–91.

Тома Бугон, которски властелин и трговац (14. век). – Summary, 59 (2010) 141–153.

Брата, удовица Пашка Бугонова (Бугона). – Summary, 60 (2011) 113–122.

Деалтност улцињског трговца Ника Рога у Котору у тридесетим годинама 15. века. – Summary, 61 (2012) 105–114.

МАРИНКОВИЋ, Мирјана

Тајни мемоар Александра Каратеодори-паи са Берлинског конгреса. – Summary, 58 (2009) 249–260.

Дунавски басен у новијој турској историографији. – Summary, 66 (2017) 509–530.

Љиљана Чолић, *Оријенталистичко дело Глише Елезовића*, Филолошки факултет. Универзитет у Београду, Београд 2019, 325 стр., 69 (2020) 603–609.

Љиљана Чолић, „Цариградски гласник” – светилник српства у вековној тами, Завод за уџбенике, Београд 2018, 443 стр., 69 (2020) 632–636

МАРКОВИЋ, Александар

Печати у Србији у XIX веку / Љубинка Шкодрић, А. Марковић. – Summary, 70 (2021).

МАРКОВИЋ, Биљана

Зајам и залога у Јустинијановом закону као делу Кодекса цара Стефана Душана. – Summary, 52 (2005) 83–108.

Право азила у византијској правној компилацији цара Константина Јустинијана. – Summary, 53 (2006) 9–21.

О зидању куће према Закону цара Константина Јустинијана. – Summary, 55 (2007) 9–21.

Кривично дело отмице девојака и жена у законодавству цара Стефана Душана. – Summary, 56 (2008) 241–260.

Право прече куповине према законодавству цара Стефана Душана. – Summary, 58 (2009) 63–77.

Кривично дело паљевине у законодавству цара Стефана Душана према рукописима старије редакције. – Summary, 60 (2011) 139–151.

Сведочење у судском доказном поступку према млађим рукописима законодавства цара Стефана Душана. – Summary, 62 (2013) 139–159.

Жика Бујуклић, *FORUM ROMANUM – Rimska država, pravo, religija i mitovi*, Правни факултет у Београду – Досије, Београд 2005, 619 стр. + илустрације, 54 (2007) 243–246.

Гордана Радојчић-Костић, *Библиографија о законодавству цара Стефана Душана*, Српска академија наука и уметности, Београд 2006, 362, 54 (2007) 254–257.

МАРКОВИЋ, Оливера

Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300–1650. The Structure of Power*, Palgrave Macmillan, New York, Houndmills 2002, 405, 53 (2006) 382–386.

МАТИЋ, Марина

Борба за Далматинско-бокељску епископију у XVIII веку. – Summary, 65 (2016) 159–182.

Околности изградње Велике цркве манастира Савина у Боки Которској 18. века. – Summary, 66 (2017) 277–292.

МЕРЕНИК, Славица

Из библиографије Реље Новаковића, 50 (2003) 2004, 326–337.

Историјски часопис 49 (2002). – Београд : Историјски институт, 2003, стр. 321, 50 (2003) 2004, 317–321.

Библиографија др Душанке Бојанић (Шопова, Лукач), 51 (2004) 241–247.

Библиографија радова Руџе Ђук / С. Мереник, Александра Фостиков, Невен Исаиловић, 56 (2008) 15–20.

Библиографија др Љиљане Алексић Пејковић, 66 (2017) 601–610.

Библиографија др Марице Маловић Ђукић, 66 (2017) 623–626.

Библиографија др Биљане Марковић, 66 (2017) 627–630.

Библиографија др Данице Петровић Милојевић, 66 (2017) 631.

Библиографија др Гордане Томовић, 66 (2017) 649–654.

Библиографија Историјског часописа LI–LXX (2004–2021) / Милица Јованчићевић, С. Мереник, 70 (2021).

МИКИЋ, Живко

О висини тела људи у праисторији и протоисторији. Прилог изучавању прошлости Балкана. – Summary, 51 (2004) 11–20.

МИЛЕНОВИЋ, Ненад

Интернет и дигитализација у историјском истраживању / Александра Фостиков, Н. Миленовић. – Summary, 51 (2004) 187–203.

Порицање и одбрана историје: постмодернизам, постструктурализам и историјска наука / Ана Столић, Н. Миленовић. – Summary, 52 (2005) 347–375.

Чекић или наковањ? Немачка после прве мароканске кризе 1905/06. – Summary, 53 (2006) 263–299.

Србија и Друга конференција мира у Хагу 1907. године. – Summary, 57 (2008) 375–411.

„*New technologies and standards: Digitization of National Heritage 2004*”. Трећа међународна конференција о дигитализацији 2 – 5. јун 2004, Математички факултет, Београд / Александра Фостиков, Н. Миленовић, 51 (2004) 232–235.

МИЛИВОЈЕВИЋ, Урош

Марко Алексић, *Марко Краљевић. Човек који је постао легенда*, Лагуна, Београд 2015, 318 стр., 65 (2016) 494–499.

МИЛИЋ, Даница

Међународни научни скуп Српско-француски односи 1904–2004, Друштво за културну сарадњу Србија-Француска, Архив Србије, Београд 2005, 431, 53 (2006) 414–420.

МИЛИЋЕВИЋ, Милић Ј.

Неверна Цаја или развод једног официјерског брака. – Summary, 59 (2010) 341–363.

„*Beogradske novine*” – оглед о паралелним друштвима у Војно-генералном гувернману Србија 1915–1918. / Божица Младеновић, М. Ј. Милићевић. – Summary, 60 (2011) 541–554.

Битка на Легету (код Чеврнтије) као подстицај визуелног уобличавања једног места сећања у међуратном периоду / Игор Борозан, М. Ј. Милићевић. – Summary, 66 (2017) 453–475.

Дневник Тошка Влаховића као историјски извор / Божица Б. Младеновић, М. Ј. Милићевић. – Summary, 67 (2018) 357–370.

Ф. Џајгентс, *Моћ и похлепа. Кратка историја света* (Philip Deane Gigantes, *Power & Greed – A short history of the world*), Моћ књиге, Београд 2004, (2. изд.), 255, 53 (2006) 410–413.

МИЛИЧИЋ, Кристина

Царински приходи у Краљевини Србији од 1883. до 1903. године. – Summary, 70 (2021).

МИЛКИЋ, Миљан

Социјални статус војних свештеника српске војске 1839–1918. – Summary, 66 (2017) 321–340

Међународна научна конференција „*Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења*”: Београд, 24–25. октобар 2012, 62 (2013) 443–444.

Међународна научна конференција *Први Светски рат, Србија, Балкан и велике силе* : Београд, 24–25. септембар 2014, 63 (2014) 174–177.

Милић Ј. Милићевић, *На погрешној обали. Пораз трупа тимочке дивизије у бици код Чеврнтије (на Легету) 6. септембра 1914. године*, Завод за уџбенике, Београд 2015, 139 стр., 65 (2016) 531–535.

Међународна научна конференција *Крај великог рата: војне операције и мировни уговори*, Институт за стратегијска истраживања, Историјски институт, Београд, 25. и 26. септембар 2018, 67 (2018) 429–432.

МИЛОЈКОВИЋ ЂУРИЋ, Јелена

Алекса П. Милојковић: учесник и сведок Тимочке буне 1883. – Summary, 52 (2005) 293–304.

МИЉКОВИЋ, Ема

На раскришћу две епохе: континуитет и промене друштвене структуре у Браничеву у 15. веку / Е. Миљковић, Александар Крстић. – Summary, 56 (2008) 279–304.

Др Душанка Бојанић-Лукач (1927–2004) : [in memoriam], 51 (2004) 237–239.

МИЉКОВИЋ КАТИЋ, Бојана

Пореска политика уставобранитеља. – Summary, 57 (2008) 219–236.

Кредитна политика уставобранитеља. – Summary, 60 (2011) 357–375.

Сеоско професионално занатство Кнежевине Србије (1834–1866). – Summary, 62 (2013) 309–329.

‘Domestic Foreigners’: The Processes of Acculturation and Enculturation in Serbia in the first half of the 19th century / Б. Миљковић Катич, Љубодраг П. Ристић. – Резиме, 67 (2018) 177–206

Ђорђе С. Костић, *Добро дошли у Србију. Краљевина Србија у немачким водичима за путнике 1892–1914*, Evoluta, Библиотека Хипатија, Београд 2006, 1–176, 54 (2007) 276–277.

Љубодраг П. Ристић, *Србија у британској политици 1889–1903*, Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, Посебна издања, 124, Београд 2014, 544 стр., 63 (2014) 140–142.

Село Балкана. Континуитети и промене кроз историју, уредници Недељко В. Радосављевић, Снежана Томић, Историјски институт, Зборник

радова књ. 34, Музеј на отвореном „Старо село”, Београд – Сирогојно 2017, 407 стр., 66 (2017) 564–566.

Владимир Јовановић, Александра Вулетић, Момир Самарцић, *Наличја модернизације. Српска држава и друштво у време стицања независности*, Историјски институт, Београд 2017, 505 стр., 67 (2018) 389–391

Радомир Ј. Поповић, Александра Вулетић, Предраг Илић, *Престони Крагујевац*,

Друштво историчара Шумадије, Крагујевац 2019, 302 стр., 69 (2020) 617–618.

Владан Ђорђевић, *поводом сто седамдесет шест година од рођења*, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, књ. CLXXXIX, Председништво, књ. 14, Београд 2020, 542., 70 (2021).

МИТРОВИЋ, Катарина

Servitium commune у Которској епископији у 14. и 15. веку. – Summary, 54 (2007) 101–118.

МИХАЈЛОВА, Алена

Две отаџбине и дванаест судбина: потомци учесника Првог српског устанка на школовању у Русији. – Summary, 69 (2020) 249–274.

МЛАДЕНОВИЋ, Божица

Породица Аранђеловић у Првом светском рату. – Summary, 51 (2004) 157–170.

Срби у делу немачке штампе 1912–1913. године. – Summary, 53 (2006) 301–316.

„Веоградске новине” – оглед о паралелним друштвима у Војно-генералном гувернману Србија 1915–1918. / Б. Младеновић, Милић Ј. Милићевић. – Summary, 60 (2011) 541–554.

Функционисање парламентарног система у Краљевини Србији од 1889. до 1892. године / Мирослав Д. Пешић, Б. Б. Младеновић. – Summary, 65 (2016) 331–353.

Криза парламентарног система у Краљевини Србији од 1892. до 1894. године / Мирослав Д. Пешић, Б. Б. Младеновић. – Summary, 66 (2017) 401–437.

Дневник Тошка Влаховића као историјски извор / Б. Б. Младеновић, Милић Ј. Милићевић. – Summary, 67 (2018) 357–370.

Љубичице, и ја бих те брала...”. *„Женско друштво” у дневнику Тошка Влаховића* . – Summary, 68 (2019) 415–429.

Милан Мито Ђуровић, *Успомене (1900–1944)*, приредио Недељко Радосављевић, Мешовита грађа (Miscellanea) књ. XXV (2005), Историјски институт, Београд 2005, 147, 52 (2005) 423–426.

Балкански ратови, Фото-запис Самсона Чернова, прир. М. Перишић, М. Милићевић, Б. Богдановић, Београд 2010, 60 (2011) 582–584.

Милић Милићевић, Здравко Петровић, *Официрска задруга и систем осигурања живота у Србији и Југославији (до 1941. године)*, Београд 2011, 61 (2012) 246–247.

Лексикон Првог светског рата у Србији, уредници Станислав Сретеновић и Данило Шаренац, Институт за савремену историју, Друштво историчара Србије „Стојан Новаковић”, Београд 2015, 423 стр., 65 (2016) 465–471.

МОТТА, Giuseppe

The Economy of Nations. Some Reflections about the Impact of Economic State Policies in South-eastern Europe after the First World War. – Summary, 65 (2016) 403–424.

МРГИЋ, Јелена

Rethinking the Territorial Development of the Medieval Bosnian State. – Резиме, 51 (2004) 43–65.

Лијевче поље – белешке о насељима и природи 15 – 19. век. – Summary, 55 (2007) 171–199.

Ekonomska i ekohistorija – Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša, Zagreb – Samobor 1 (2005), 2 (2006), 3 (2007) i 4 (2008); „Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju”, „Meridijani”, 58 (2009) 307–313.

Gherardo Ortalli – Oliver Jens Schmitt (ur.), *Balcani occidentali, Adriatico e Venezia fra XIII e XVIII secolo/Der westliche Balkan, der Adriaarum und Venedig (13. – 18. Jahrhunderte)*, izd. Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Venezia – Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Schriften der Balkan-Kommission, Verlag der ÖAW, Wien 2009, 402 str., 59 (2010) 423–427.

Милош Благојевић (1930–2012) : [in memoriam], 61 (2012) 271–272.

МРКОБРАД, Душан

Прилози познавању најстарије археометалургије српске средњовековне државе. – Summary, 62 (2013) 405–421.

НИКОЛИЋ, Алекса

Зоран Мирковић, *Српска правна историја*, Правни факултет
Универзитета у Београду, Београд 2017, 276 стр., 66 (2017) 573–576

НИНКОВИЋ, Ненад

Реквизиције и контрола аграра у Срему током Првог светског рата
/ Горан Васин, Н. Нинковић. – Summary, 68 (2019) 383–413.

Јелена Илић, *Банатска војна крајина (1764–1800)*, Историјски
институт, Београд 2020, 551 стр., 70 (2021).

НОВАКОВ, Александра

Роксанда Тимотијевић, *Старине Призрена*, Ниш 2015, 170 стр., 64
(2015) 495–500.

НОВАКОВИЋ, Бојан

Улога Константина VII Порфирогенита у опису Далмације. – Sum-
mary, 63 (2014) 9–28.

НОВАКОВИЋ, Драган

Начертаније о духовним властима као први закон о православној
цркви у Србији. – Summary, 57 (2008) 197–217.

ОВАРА-PAWLOWSKA, Anna

Nora Berend, Przemysław Urbańczyk, Przemysław Wiszevski, *Central
Europe in the High Middle Ages. Bohemia, Hungary and Poland, c. 900-c.
1300*, Cambridge 2013, pp. 536, 64 (2015) 443–454.

ОБРАДОВИЋ, Иван

Мирослав Јовановић (1962–2014) : [in memoriam], 63 (2014) 179–181.

ПАВЛОВИЋ, Бојана

R. Gradeva, *Rumeli under the Ottomans, 15th-18th centuries: institutions
and communities*, Istanbul 2004, 55 (2007) 292–297.

Franz Tinnefeld, *Die Briefe des Demetrios Kydones. Themen und liter-
arische Form*, Wiesbaden 2010, 60 (2011) 557–560.

ПАНИЋ, Бојан

Божица Младеновић, *Топлички устанак 1917*, Прометеј, Радио
Телевизија Србије, Нови Сад 2017, 521 стр., 68 (2019) 451–454.

ПАУНОВИЋ ШТЕРМЕНСКИ, Јелена

Два српска кнеза, отац и син – слике из британских дипломатских извештаја. – Summary, 60 (2011) 333–355.

ПЕКИЋ, Радмило

Пословање италијанског трговца Ђорђа Гучија у Дубровнику (1414–1428). – Summary, 59 (2010) 177–196.

Становништво Драчевице у Дубровнику (XIV–XV вијек). – Summary, 68 (2019) 99–124.

Богумил Храбак (1927–2010) : [in memoriam], 60 (2011) 591–593.

ПЕТКОВИЋ, Жарко

Jörg Fündling, *Marc Aurel. Kaiser und Philosoph* (Gestalten der Antike, hrsg. von Manfred Clauss) Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 240, 59 (2010) 431–434.

ПЕТРОВИЋ, Владета

O trýpänñe svetago kralö. – Summary, 54 (2007) 93–100.

Проблем убикације средњовековног Рудника / В. Петровић, Дејан Булић. – Summary, 58 (2009) 43–62.

Гора Прозрак и двор Неродимља. – Summary, 59 (2010) 131–140.

Đura Hardi, *Drugeti : povest o usponu i padu porodice pratilaca anžuskih kraljeva*, Filozofski fakultet, Novi Sad 2012, 480 str., 63 (2014) 131–134.

Лиудпранд Кремонски, *Разплата, Историја на Отон, Пратеничество в Константинопол*, предговор, превод от латински и коментар Лиљана Симеонова, Исток–Запад, Софија 2015, 336 стр., 65 (2016) 554–556.

Reinterpreting Cities, 13th International Conference on Urban History, European Association for Urban History – EAUH (*Реинтерпретација градова*, 13. међународна научна конференција Европске асоцијације за урбану историју) Хелсинки, Финска, 24–27. август 2016, 65 (2016) 608–610.

ПЕШИЋ, Мирослав Д.

Функционисање парламентарног система у Краљевини Србији од 1889. до 1892. године / М. Д. Пешић, Божица Б. Младеновић. – Summary, 65 (2016) 331–353.

Криза парламентарног система у Краљевини Србији од 1892. до 1894. године / М. Д. Пешић, Божица Б. Младеновић. – Summary, 66 (2017) 401–437.

Странацке борбе у Краљевини Србији 1882–1883. године. – Summary, 68 (2019) 281–303.

ПИКУЛИЋ, Дарио

Suraiya Faroqhi, *Stories of Ottoman Men and Women. Establishing Status, Establishing Control*, Eren Yayincik, Istanbul 2002, 358, 53 (2006) 387–394.

ПИЛИПЧУК, Ярослав В.

Историческая география владений саамов в Средневековье. – Summary, 66 (2017) 27–47.

ПОПОВИЋ, Бојан

Смедеревска варош од 1459. године до краја 16. века / Срђан Катић, Б. Поповић. – Summary, 62 (2013) 79–115.

ПОПОВИЋ, Радомир Ј.

Црни Ђорђе или Кара Ђорђе. (О надимку Ђорђа Петровића). – Summary, 55 (2007) 235–243.

Аврам Петронијевић и српски покрет у Војводини 1848–1849. године : (поводом 160–те годишњице проглашења Војводства Србије и Тамишког Баната). – Summary, 57 (2008) 237–251.

Владарска и чиновничка заклетва у Србији у 19. веку. – Summary, 60 (2011) 289–310.

Српски гробови у цркви Свете Параскеве у истанбулском кварту Хаској / Р. Ј. Поповић, Срђан Катић, Мирослав Прцовић. – Summary, 61 (2012) 165–186.

Делатност првог руског конзула у Србији Герасима Вашићенка 1838–1843. године. – Summary, 65 (2016) 183–204.

Историјски институт 1947–2017. године / Р. Ј. Поповић, Ана Столић, 66 (2017) 13–25.

Ђорђе Ђурић, Вук Маринковић – биографија и научни рад утемељивача физике као модерне науке у Србији, Филозофски факултет у Новом Саду, Нови Сад 2007, 55 (2007) 311–312.

Милорад Радевић (1935–2011) : [in memoriam], 60 (2011) 585–587.

Радош Љушић, *Кнегиња Љубица*, Завод за уџбенике, Београд 2013, 243 стр., 62 (2013) 434–436.

Бојана Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1867)*, Историјски институт, Београд 2014, 382 стр., 64 (2015) 469–472.

Данко Леовац, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)*, Службени гласник, Београд 2015, 339 стр., 65 (2016) 522–525.

Библиографија мр Милорада Радевића, 66 (2017) 639–643.

Андреј Шемјакин (1960–2018) : [in memoriam], 67 (2018) 485–487.

Отрпите „Братъев-Славян” – Русские путешественники на Балканах в первой половине XIX века, Составление, предисловие, биографические справки, комментарии и заключительная статья Михаил В. Белова, Институт Славяноведения РАН, Нестор-История, Санкт Петербург 2018, 665 стр., 69 (2020) 611–616.

Међународна научна конференција *Balkan Worlds V. Balkan and Ottoman Dimensions of the 1821 Greek Revolution*. University of Macedonia, Thessaloniki, 27–29 February 2020 – Βαλκάνιοι Κόσμοι V Βαλκάνιες και Οθωμανικές διαστάσεις της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 27–29 Φεβρουαρίου, 2020, 69 (2020) 661–664.

ПОПОВСКА КОРОБАР, Викторија

Icons from the Museum of Macedonia with Ottoman Prayer Inscriptions / V. Popovska Korobar, Dragi Gorgiev. – Резиме, 60 (2011) 247–269.

ПОРЧИЋ, Небојша

О спољнополитичким мотивима у делима Даниловог зборника. – Summary, 52 (2005) 135–163.

Случај Урса Перклуза. – Summary, 56 (2008) 371–387.

О употреби појма владарске милости у српским средњовековним документима намењеним Дубровчанима. – Summary, 65 (2016) 61–77.

Марија, сестра српске краљице Јелене. – Summary, 70 (2021).

Ђорђе Бубало, *Српски номици*, Посебна издања Византолошког института САНУ, књ. 29, Београд 2004, 307 страна + 12 страна фотографија, 52 (2005) 392–394.

ПРЕКИЋ, Аднан

Živko Andrijašević, *Crnogorska ideologija 1860–1918*, Državni arhiv Crne Gore, Cetinje 2017, 922 str., 67 (2018) 391–397.

ПРЦОВИЋ, Мирослав

Српски гробови у цркви Свете Параскеве у истанбулском кварту Хаској / Радомир Ј. Поповић, Срђан Кагић, М. Прцовић. – Summary, 61 (2012) 165–186.

РАДИСАВЉЕВИЋ, Дејан С.

Александра Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, Историјски институт Београд – Народни музеј Пожаревац, Београд 2019, 282 стр., 69 (2020) 594–597.

РАДИЋ, Радивој

О верницима и преверницима. (Две цртице из XIV века). – Summary, 56 (2008) 173–182.

РАДОВАНОВИЋ, Бојана

Sur Certains Aspects de la Fonction de Cheval Chez les Anciens Slaves Dans la Période de Haut Moyen Âge et de Moyen Âge Inférieur (Vie-Xie Siècle) à travers les exemples relatifs au domaine militaire et divinatoire. – Резиме, 57 (2008) 445–457.

Titre de Trpimir selon les dires de gottschalk / Tibor Živković, B. Radovanović. – Summary, 58 (2009) 33–42.

Modes of religious self-representation on the example of Gottschalk of Orbais: in the quest for Gottschalk's models. – Резиме, 68 (2019) 13–34.

Tibor Živković, *De Conversione Croatorum et Serborum: A Lost Source*, Istorijски институт, Београд 2012, pp. 255, 61 (2012) 227–230.

РАДОВИЋ, Данијел

Милан Кујунџић Абердар – од „бучног барда” омладине до „младокнозервативца”. – Summary, 70 (2021).

РАДОСАВЉЕВИЋ, Јелена

Митрополит Евстатије и успостављање српске црквене управе у Нишавској митрополији 1878. – Summary, 67 (2018) 247–269.

Србија и Персија 1878–1889 : почетак дипломатске комуникације. – Summary, 70 (2021).

Belgrade 1521–1867, The Institute of History Belgrade, Yunus Emre Enstitüsü – Turkish Cultural Centre Belgrade, Belgrade 2018, 516 pp., 68 (2019) 444–449.

Међународни научни скуп *Преподобни Прохор Пчињски – 950 година у српском народу*, Манастир Прохор Пчињски – Врање, 25–26. септембар 2020, 69 (2020) 658–660.

РАДОСАВЉЕВИЋ, Недељко В.

Тимочка епископија по попису из 1836. – Summary, 52 (2005) 257–272.

Герасим Домнин, ужичко-ваљевски митрополит (1816–1831). – Summary, 54 (2007) 171–192.

Београдски митрополити од 1739. до 1804. године. – Summary, 55 (2007) 219–234.

Херцеговачки митрополити 1766–1878. – Summary, 57 (2008) 175–196.

Београдска митрополија по попису из 1826. – Summary, 58 (2009) 231–247.

Архимандрит Хаџи Рувим Нешкових (1752–1804) – прилози за биографију. – Summary, 59 (2010) 297–320.

Антим Зепос, ужичко-ваљевски митрополит 1802–1814. – Summary, 60 (2011) 271–288.

Јоаникије, митрополит рашко-призренски. – Summary, 61 (2012) 145–163.

Викарни епископи Дабробосанске митрополије (1766–1878). – Summary, 62 (2013) 161–192.

Кирил Живковић, епископ пакрачко-славонски (прилози за биографију). – Summary, 63 (2014) 59–76.

Мостарска црквено-школска општина и промене на херцеговачком митрополијском трону (1888–1889). – Summary, 65 (2016) 307–330.

Gabriel of Zvornik. – Резиме, 68 (2019) 175–194.

Црногорски митрополит Сава Петровић и укидање Пећке патријаршије 1766. – Summary, 69 (2020) 227–248.

Српски биографски речник, I, А – Б, Матица српска – Нови Сад, Нови Сад 2004, 916, 52 (2005) 395–398.

Милутин Перовић (1928–2013) : [in memoriam], 62 (2013) 452–454.

Снежана Томић, Народна ношња Златибора, Музеј на отвореном „Старо село” Сирогојно 201, 138 стр., 64 (2015) 492–495.

Драгољуб Р. Живојиновић (1934–2016) : [in memoriam], 65 (2016) 617–621.

РАЈИЋ, Сузана

Нова политичка заједница и владе Михаила Вујића 1901/2. године. – Summary, 60 (2011) 505–539.

Несуђени скуп Словена у Београду 1869. године. – Summary, 62 (2013) 331–344.

РАНЂЕЛОВИЋ, Милан

Спровођење танзимата у Нишу за време Мидхат-наше 1861–1864. године. – Summary, 67 (2018) 223–246

РАСПОПОВИЋ, Радослав

Др Новак Ражнатовић (1925–2004) : [in memoriam], 54 (2007) 279–280.

РАСТОВИЋ, Александар

Мери Дарам о Србима. – Summary, 51 (2004) 129–155.

Србија на Лондонској изложби 1907. године. – Summary, 52 (2005) 317–345.

Балкански комитети о Македонији. – Summary, 53 (2006) 217–234.

Енглеска јавност о устанку у Македонији 1903. године. – Summary, 54 (2007) 215–225.

Краљ Милан кроз призму британске политике. – Summary, 55 (2007) 245–264.

Велика Британија према српским акцијама у Македонији 1903–1907. – Summary, 57 (2008) 355–373.

Реформски пакет Едварда Греја за Македонију 1908. године. – Summary, 58 (2009) 261–274.

Македонско питање у британском парламенту 1903–1908. – Summary, 59 (2010) 365–386.

Извештаји британских дипломата о упаду Албанаца у Србију 1878–1897. године. – Summary, 60 (2011) 419–433.

Британска дипломатија о стању у Косовском вилајету после Берлинског конгреса. – Summary, 61 (2012) 187–203.

Енглези о бунама у Кнежевини Србији. – Summary, 62 (2013) 229–243.

Срби, Руси и Први светски рат – један пример ревизије историје. – Summary, 64 (2015) 363–374.

Ребека Вест, *Црно јагње и сиви соко*, Моно и Мањана, Београд 2004, 918, 52 (2005) 429–432.

Чедомир Попов (1936–2012) : [in memoriam], 61 (2012) 267–269.

Михаило Војводић, *Само својим путем. Стојан Новаковић у скупштинском и јавном животу Србије 1905–1915*, „Филип Вишњић”, Београд 2015, 338 стр., 64 (2015) 488–492.

Међународни научни скуп *Српско-руски односи у епохи крупних политичких промена (крај 18 – крај 20. века)*, САНУ, Београд 3. октобар 2019, 68 (2019) 474–477.

Весна Зарковић, *Косово и Метохија у политици великих сила 1896–1908*, Институт за српску културу, Лепосавић 2019, 398 стр., 69 (2020) 636–639.

Славенко Терзић, *На капијама Константинопоља. Русија и балканско питање у 19. веку*, Историјски институт, Православна реч, Београд–Нови Сад 2021, 742 стр., 70 (2021).

РИСТИЋ, Љубодраг П.

Чедомил Мијатовић и енглеско јавно мњење (1895–1900. године). – Summary, 60 (2011) 481–504.

'Domestic Foreigners': The Processes of Acculturation and Enculturation in Serbia in the first half of the 19th century / Бојана Миљковић Катић, Љ. П. Ристић. – Резиме, 67 (2018) 177–206.

РОКАИ, Петар

Прилог биографији деспота Лазара Бранковића. – Zusammenfassung, 56 (2008) 183–190.

RUDI, Fabrizio

L'unification italienne et la principauté de Serbie (1859-1862) d'après des documents inédits. – Резима, 69 (2020) 303–347.

РУДИЋ, Срђан

Reip(ublicae) Ragusu(nae) eisq(ue) optimatium insignia : зборник знамења дубровачких породица. – Summary, 53 (2006) 173–193.

О жени војводе Вукмира Златоносовића. – Summary, 55 (2007) 113–117.

О кући Хрвоја Вукчића Хрватинића у Дубровнику – Summary, 56 (2008) 353–369.

Неколико нових података о Рестоју Милохни. – Summary, 58 (2009) 173–180.

Балишићи и Дубровник – прилог познавању правних односа. – Summary, 62 (2013) 35–46.

Радојевићи-Мирковићи властеоска средњовековна босанска породица. – Summary, 63 (2014) 47–58.

Властела Павловића на повељама босанских краљева. – Summary, 64 (2015) 223–236.

Ратна флота Балшића. – Summary, 67 (2018) 83–100.

Шестокриловићи : историја и традиција. – Summary, 68 (2019) 125–153.

Како је повеља краља Стефана Дабиче браћи Семковић доспела у Британску библиотеку. – Summary, 69 (2020) 99–106.

Александар Узелац, *Под сенком Пса. Татари и јужнословенске земље у дугој половини XIII века*, Утопија, Београд 2015, 321 стр., 64 (2015) 437–443.

Раде Михаљчић (1936–2020) : [in memoriam], 69 (2020) 665–667.

САМАРЦИЋ, Момир

Делатност Милутина Гарашанина на организовању српске пропаганде у Старој Србији и Македонији 1885. године. Корени и план. – Summary, 51 (2004) 109–127.

Мисија архимандрита Нићифора Дучића у Цариграду и на Светој Гори 1882. године. – Summary, 52 (2005) 273–291.

Погранични проблеми у односима Србије и Бугарске 1879–1884. Корени, развој, значај. – Summary, 53 (2006) 195–215.

О споразуму српске владе и Штатсбана о изградњи железнице у Србији 1879. године. – Summary, 60 (2011) 393–417.

Аустро-српски односи и питање границе на Дрини 1878–1879. – Summary, 65 (2016) 229–247.

Анализа земљорадничких техника у долини Тимока у текстовима Адама Богосављевића. – Summary, 66 (2017) 341–365.

СИНДИК, Душан

О првом помену Брскова. – Summary, 56 (2008) 305–309.

СМИЉАНИЋ, Аранђел

Плаћање и награђивање дипломата обласних господара у Босни. – Summary, 66 (2017) 209–235

СПРЕМИЋ, Момчило

Деспот Стефан Лазаревић и „господин” Бурађ Бранковић. – Summary, 56 (2008) 49–68.

O. J. Schmitt, *Skanderberg. Der neue Alexander auf dem Balkan*, Verlag Friedrich Pustet, Regensburg 2009, стр. 432, 58 (2009) 318–320.

СТАМЕНКОВИЋ, Стефан

Први балкански рат 1912–1913 : историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства, уредник Михаило Војводић, Српска академија наука и уметности, Београд 2015, 399 стр., 65 (2016) 538–541.

СТАНИЋ, Вељко

Dušan T. Bataković (dir.), *La Serbie et la France une alliance atypique : relations politiques, économiques et culturelles 1870–1940*, Belgrade : Institut des Études balkaniques, Académie serbe des Sciences et des Arts, 2010, pp. 614, 60 (2011) 575–579.

СТАНОЈЕВИЋ, Саша

Жив се не предајем!!! – Дневник Косте Војиновића Косовца. Од 1916. до 1917. године, приредила Божица Младеновић, Талија издаваштво; Филозофски факултет у Нишу, Ниш 2017, 303 стр., 67 (2018) 406–408.

СТИЈОВИЋ, Милун

Васо И. Војводић (1928–2013) : [in memoriam], 62 (2013) 458–459.

Прилог односима српских конзула у Приштини са османским властима на Косову и Метохији. – Summary, 68 (2019) 331–347.

Михаило Војводић, *Србија и Турска 1878–1914. Политички односи*, „Филип Вишњић”, Београд 2019, 307 стр., 69 (2020) 625–629.

Јована Шаљић Ратковић, *Из турског вакта у ново доба. Муслиманско становништво Србије 1868–1912*, Историјски институт, Београд 2020, 203 стр., 70 (2021).

СТОИЛОВА, Тамара

Русија и Дубровник почетком XVIII века. – Summary, 54 (2007) 151–170.

СТОЈАНОВА, Пламена

Кратак поглед на историју Цигана у бугарским земљама до краја Првог светског рата. – Summary, 61 (2012) 205–213.

СТОЈИЋ, Биљана

Сазанања великих сила о стварању Балканског савеза 1912. године. – Summary, 65 (2016) 385–402.

Морис Палеолог (1859–1944) – Последњи француски амбасадор у царској Русији. – Summary, 66 (2017) 477–507.

Станислав Краков у ратовима за ослобођење и уједињење (1912–1918). – Summary, 68 (2019) 349–382.

Солунски фронт у мемоарским белешкама генерала Мориса Сараја и маршала Франше Д'Енера. – Summary, 69 (2020) 443–469.

Ivan Balta, *Julijanska akcija u Bosni i Hercegovini s osvrtom i na Hrvatsku i Slavoniju*, Zagreb 2009, 439 str., 60 (2011) 579–582.

Б. Вучетић, *Наша ствар у Османском царству*, Београд 2012, 180 стр., 61 (2012) 239–241.

Зборник радова, *Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења*, уредници Срђан Рудић, Миљан Милкић, Београд 2013, 467 стр., 63 (2014) 148–151.

Жан-Пол Блед, *Франц Фердинанд*, ННК Интернационал, Dan graf, Београд 2014, 342 стр., 64 (2015) 472–475.

Александар Растовић, *Велика Британија и Косовски вилајет 1877–1912. године*, Завод за уџбенике, Београд 2015, 255 стр., 65 (2016) 526–528.

Vista dai Balcani. L'Italia nelle relazioni interadriatiche, dai primi del Novecento alla Grande Guerra, Università degli studi di Bari Aldo Moro, Dipartimento di studi umanistici (DISUM), Università del Salento, Dipartimento di storia, società e studi sull'uomo (Међународна научна конференција *Поглед са Балкана: Италија у међујадранским односима од почетка двадесетог века до Великог рата*), Бари, Италија, 6. мај 2016, 65 (2016) 586–587.

Александра Колаковић, *У служби отаџбине: сарадња француских и српских интелектуалаца 1894–1914*, Институт за политичке студије, Београд 2016, 463 стр., 66 (2017) 569–572.

Први светски рат на јужнословенском простору и стварање Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, Зборник радова са научног скупа одржаног у Вуковару 9. и 10. новембра 2018. године, уредник Вељко Максић, Вуковар 2021, 231 стр., 70 (2021).

Међународна конференција *Преиспитивање историјског концепта Европе у глобалној историји (Historicising the Concept of Europe in Global History)*, 30. августа – 3. септембра 2021, Универзитет у Бечу, 70 (2021).

СТОЈИЋ, Игор

Антрополошка анализа скелетних остатака са локалитета Суви Рид код Врања. – Summary, 54 (2007) 27–42.

Антрополошка анализа скелетних остатака са локалитета Манастирак код Рековца. – Summary, 57 (2008) 59–91.

Физичко-антрополошка анализа скелета из аварске некрополе са локалитета Старчево Ливаде. – Summary, 58 (2009) 9–32.

СТОЛИЋ, Ана

Порицање и одбрана историје : постмодернизам, постструктурализам и историјска наука / А. Столић, Ненад Миленовић. – Summary, 52 (2005) 347–375.

Историјски институт 1947–2017. године / Радомир Ј. Поповић, А. Столић, 66 (2017) 13–25.

Између национализма и интернационализма – Српкиње на конгресима организација Међународног женског покрета до Првог светског рата. – Summary, 67 (2018) 309–338.

Рат и питање наслеђа Српског народног женског савеза на оснивачком конгресу

Народног женског савеза СХС 1919. године. – Summary, 69 (2020) 495–516.

Андреј Митровић (1937–2013) : [in memoriam], 62 (2013) 455–457.

Јасмина Милановић, *Делфа Иванић: заборављене успомене*, Еволута, Београд 2015, 274 стр., 65 (2016) 528–531.

СУБАШИЋ, Милош

The Illuminated Table, the Prosperous House. Food and Shelter in Ottoman Material Culture, ed. By S. Faroqki & Ch. K. Naumann, Würzburg 2003, 352, 55 (2007) 304–310.

SCIARRONE, Roberto

Contribution of Italian Nurses During the First World War. – Rezime, 65 (2016) 453–463.

ТАТИЋ, Урош

Илија Гарашанин и Француска. – Summary, 62 (2013) 245–275.

Политика Француске према Кнежевини Србији у време одржавања Преображенске скупштине 1861. године. – Summary, 67 (2018) 207–222.

Француска и повратак на власт династије Обреновића 1859. године. – Summary, 68 (2019) 195–232.

Милош Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Филозофски факултет, Београд 2013, 601 стр., 63 (2014) 142–148.

Душан Т. Батаковић (1957–2017) : [in memoriam], 66 (2017) 661–664.

Посланство Краљевине Србије у Паризу. Том I, 1879–1885; Том II, 1886–1893, приредили Мирослав Перишић, Светозар Рајак и Дејан Ристић, Архив Србије, Београд 2019, 582; 506 стр., 69 (2020) 629–632.

War, Peace and Nation-building (1853–1918), The Institute of History Belgrade, Sapienza University of Rome, Belgrade–Roma 2020, 407 p., 70 (2021).

ТЕИНОВИЋ, Братислав

Политички живот у Босанском ејалету (1815–1822) – српско и аустријско тумачење. – Summary, 69 (2020) 275–302.

ТЕРЗИЋ, Славенко

About Eastern and Western Pan Slavism (in the XIX-th and the beginning of the XX-th century). – Резиме, 53 (2006) 317–332.

Конзулат Краљевине Србије у Битољу (1889–1897). – Summary, 57 (2008) 327–342.

Даница Петровић Милојевић (1946–2012) : [in memoriam], 61 (2012) 273–274.

ТИМОТИЈЕВИЋ, Милош

Иван Степанович Јастребов, *Подаци за историју Српске цркве и народа : из путничких записника*, приредио Борисав Челиковић, Службени гласник, Београд 2020, 299 стр.; Иван Степанович Јастребов, *Стара Србија и Албанија : забелешке с путовања*, приређивање, редакција и поговор Борисав Челиковић [четврто издање], Службени гласник, Београд 2020, 580 стр., 69 (2020) 619–621.

ТОМОВИЋ, Гордана

О глагољском натпису из Конавала. – Summary, 52 (2005) 23–31.

Дубровачка грађа о цркви Грлици у Полимљу. – Summary, 56 (2008) 261–278.

Посед српског властелина Детоша у XIV веку. – Summary, 58 (2009) 93–108.

Mirela Slukan Altić, *Povijesna kartografija – kartografski izvori u povijesnim znanostima*, Bibliotheka Geographia Croatica, Knjiga 18, Meridijani, Samobor 2003, 495, са црно-белим илустрацијама у тексту и 172 слике у боји, 52 (2005) 436–441.

ТОЧАНАЦ РАДОВИЋ, Исидора

Београдска и Карловачка митрополија. Процес уједињења. – Summary, 55 (2007) 201–217.

Међународни научни скуп *На рубу хришћанске Европе. Прекретнице заједничке српско-мађарске прошлости*, Историјски институт Мађарске академије наука Будимпешта, Институт за новију историју Србије Београд, Историјски институт Београд, Београд, 21. и 22. фебруар 2019, 68 (2019) 459–461.

ТОШИЋ, Ђуро

Судски процес против двојице мартолоца 1477. године. – Summary, 54 (2007) 119–129.

По други пут о Твртковом протовестијару Трипи Бући. – Summary, 55 (2007) 83–98.

Фрагменти из живота херцега Влатка Косаче. – Summary, 56 (2008) 153–172.

Босански „лутајући витезови” Паитровићи. – Summary, 58 (2009) 147–172.

Никола Бокшић (на странпутици пословне каријере). – Summary, 59 (2010) 155–175.

Социјалне диференцијације у требињској области у првим годинама турске владавине. – Summary, 60 (2011) 179–191.

ТРГОВЧЕВИЋ, Љубинка

Даница Милић (1927–2010) : опроштај на гробљу са др Даницом Милић : [in memoriam], 60 (2011) 595–596.

ЋИПРАНИЋ, Милош

Ivan Stevović, *Praevalis: obrazovanje kulturnog prostora kasnoantičke provincije*, Друштво археолога Срне Горе, Podgorica 2014, 200 str., 66 (2017) 533–535

ЋИРКОВИЋ, Сима М.

Академик Игнациј Воје лауреат Државне награде Словеније, 57 (2008) 467.

ЋИРОВИЋ, Ирена

Ненад Макуљевић, *Османско-српски Београд: визуелност и креирање градског идентитета (1815–1878)*, ТОРУ, Београд 2015, 251 стр., 65 (2016) 511–518.

Među nama: neispričane priče gej i lezbejskih života. Zbornik radova, urednici Jelisaveta Blagojević i Olga Dimitrijević, Hartefakt Fond, Beograd 2013, 454 str., 65 (2016) 548–554.

ЋУК, Ружа

Дубровачка породица Цицеровић у средњем веку. – Summary, 55 (2007) 63–71.

УЗЕЛАЦ, Александар

Скитски разбојници у бугарској пустињи: поглед једног ходочасника на Поморавље средином XI века. – Summary, 59 (2010) 59–75.

Балдуин од Еноа и „номадска дипломатија” Латинског царства. – Summary, 61 (2012) 45–65.

Почеци Ногајеве власти у западној стени на доњем Дунаву (с. 1267–1273). – Summary, 62 (2013) 11–34.

О српској принцези и бугарској царици Ани (прилог познавању брака краља Милутина). – Summary, 63 (2014) 29–46.

The Port of Maurocastro, Emperor Theodore Svetoslav and the Tatar Elite in the Pontic Steppes. – Резиме, 65 (2016) 45–59.

Ходочасник из Ирске на источној обали Јадрана почетком XIV века. – Summary, 69 (2020) 61–80.

Монголска инвазија и смрт Ивана Асена II : један занемарени извор. – Summary, 70 (2021).

Rogerije iz Apulije, *Carmen Miserabile*, preveo i priredio M. Sardelić, Zagreb: Matica Hrvatska, 2010, 190 str., 61 (2012) 231–233.

Золотоордынская цивилизация, вып. 1–5, Академия наук Республики Татарстан, Институт истории им Ш. Марджани: Центр исследований золотоордынской цивилизации, Казань 2008–2012, 62 (2013) 423–426.

Ивана Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Историјски институт, Београд 2016, 466 стр., 65 (2016) 488–491.

Бобан Петровски, *Средновековни населби и патишта во Полог – пишани извори*, Студентски сервис, Скопје 2015, 234 стр., 65 (2016) 492–494.

Марко Алексић, *Српске земље пре Немањића, од 7. до 10. века*, Лагуна, Београд 2020, 381 стр., 69 (2020) 557–560.

УРИЋ, Ненад

Српска школа у Вишеграду (1865–1875). – Summary, 57 (2008) 253–282.

Српско-црногорски односи и питање устанка у Турској с посебним освртом на извештаје Николе Јовановића Окана (1860–1866). – Summary, 59 (2010) 387–420.

Љубодраг П. Ристић, *Велика Британија и Србија (1856–1862)*, Београд, САНУ, Балканолошки институт, Посебна издања 102, 2008, 318+1/, 60 (2011) 568–574.

Андреја Раденић (1913–2012) : [in memoriam], 61 (2012) 259–261.

Библиографија Андреје Раденића, 64 (2015) 535–548.

Никола Стојановић, *Младост једног поколења (успомене 1880–1920); дневник од године 1914. до 1918*, приредио и предговор написао Миле Станић, уредник издања Срђан Рудић, Историјски институт, Београд 2015, 407 стр., 65 (2016) 556–561.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. Књ. I–VII (42 свеске), Српска академија наука и уметности, Београд 1980–2015, 30.145 стр., 65 (2016) 562–573.

Владимир Стојанчевић (1923–2017): [in memoriam], 66 (2017) 655–659.

Марија Јанковић : [in memoriam], 70 (2021).

ФЕЈИЋ, Ненад

Један поглед на ратове Дубровник. – Résumé, 56 (2008) 117–151.

À propos des concepts d'Europe, d'Orient et d'Occident chrétien au Moyen Age et de l'identité européenne de la Serbie médiévale : regards croisés de Jacques le Goff et de Sima Ćirković. – Резиме, 61 (2012) 215–226.

Бариша Крекић : [in memoriam], 70 (2021).

ФИЛИПОВИЋ, Емир О.

Рејо Џошковић, *Црква босанска у XV. столјећу*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2005, 560, 54 (2007) 258–261.

ФОСТИКОВ, Александра

Интернет и дигитализација у историјском истраживању / А. Фостиков, Ненад Миленовић. – Summary, 51 (2004) 187–203.

Мобилност занатлија на територији средњовековне Србије. – Summary, 69 (2020) 81–97.

Организација занатства у урбаним центрима средњовековне Србије. – Summary, 70 (2021).

„*New technologies and standards: Digitization of National Heritage 2004*”. Трећа међународна конференција о дигитализацији 2 – 5. Јун 2004, Математички факултет, Београд / А. Фостиков, Ненад Миленовић, 51 (2004) 232–235.

Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*, Историјски институт – Ј. П. „Службени гласник”, Београд 2004, 238, 51 (2004) 217–219.

Станоје Бојанин, *Забаве и светковине у средњовековној Србији: од краја XII до краја XV века*, Историјски институт–Службени гласник, Београд 2005, 455, 52 (2005) 387–391.

„*The First South-Eastern European Digitalization Initiative (SEEDI) Conference: Digital (re-Discovery of Culture (Physicality of Soul)-Playing. Digital-*”, 11–14. септембар 2005, Охрид, Македонија, 52 (2005) 441–444.

Библиографија радова Руже Тук / Славица Мереник, А. Фостиков, Невен Исаиловић, 56 (2008) 15–20.

Споменица академика Милоша Благојевића (1930–2012), одговорни уредник Синиша Мишић, Филозофски факултет, Центар за историјску географију и историјску демографију, Службени гласник, Београд 2015, 250 стр., 65 (2016) 481–483.

Национална конференција са међународним учешћем *Институционалне промене у економији Србије кроз историју* (он-лајн), 7–8. октобра 2021, Београд, Центар за економску историју, Институт економских наука, 70 (2021).

ФОТИЋ, Александар

Институција амана и примање подаништва у Османском царству: пример сремских манастира 1693–1696. – Summary, 52 (2005) 225–255.

ФУНДИЋ, Душан

Исмаил Кемал – преображај османског службеника у вођу албанског националног покрета. – Summary, 62 (2013) 361–385.

Пашко Васа и идеологија албанског национализма. – Summary, 70 (2021).

ХАЙДАРОВ, Тимур Ф.

Епидемија „Черной смерти” в русских княжествах и в Золотой орде (1345/46 – 2430): предпосылки и последствия. – Резиме, 64 (2015) 189–222.

ХАУТАЛА, Роман

Сведенија францисканских источникова о католической мисионерској деятельности в Золотой Орде. – Summary, 65 (2016) 35–43.

ХЕКИЋ, Бењамин

Печати раних Немањића – узори и паралеле у формативном периоду немањићке сигилографске праксе. – Summary, 68 (2019) 35–68.

Милош Ивановић, „Добри људи” у српској средњовековној држави, Историјски институт, Београд 2017, 175 стр., 66 (2017) 535–538.

Дејан Јечменица, *Немањићи другог реда*, Филозофски факултет, Београд 2018, 217 стр., 67 (2018) 374–376.

Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића. Тематски зборник у част 800 година проглашења краљевства и аутокефалне архиепископије свих српских и поморских земаља, ур. Љубомир Максимовић, Срђан Пириватрић, Српска академија наука и уметности – Српски комитет за византологију, Београд 2019, 590 стр., 69 (2020) 564–569.

Гласови и слике. Облици комуникације на средњовековном Балкану (IV–XVI век), ур. Станоје Бојанин, Љубомир Милановић, Милош Цветковић, Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд 2020, 575 стр., 70 (2021).

ХРАБАК, Богумил

Пословање Каталонаца из Манфредоније у Дубровнику од 1420. до 1520. године. – Summary, 56 (2008) 87–100.

ЦВЕТКОВИЋ, Милош

Научни скуп *Шеста национална конференција византолога* : Српски комитет за византологију, Византолошки институт САНУ, Београд, 18–20. јун 2015, 64 (2015) 513–521.

23. *Међународни конгрес византијских студија*, Међународна асоцијација византијских студија (АИЕВ), Српски комитет за византологију (23rd *International Congress of Byzantine studies*), Београд, Србија, 22–27. август 2016, 65 (2016) 604–608.

ЦВИЈАНОВИЋ, Ирена

Ранохришћанске крстионице јустинијанске епохе (527–565). – Summary, 51 (2004) 21–41.

Типологија рановизантијских цркви Салонитанске митрополије од IV до VI века. – Summary, 53 (2006) 23–52.

Путонис Харун ибн Јахје. – Summary, 55 (2007) 31–43.

Great Rivers (Ecological, Hydro-Meteorological, Energy Security), 18th International Scientific & Industrial Forum / ICEF (*Велике реке: еколошка, хидрометеоролошка и енергетска безбедност*), 18. међународни научни и индустријски форум, Нижњи Новгород, Русија, 17–20. мај 2016, 65 (2016) 587–589.

Maria nostra. The Sea in the History of European Civilization from Antiquity to Modern Times, Institute of International Relations and World History, Lobachevsky State University of Nizhni Novgorod (UNN) (Међународна конференција „Maria nostra”. Море у историји европске цивилизације од Антике до Новог времена), Нижњи Новгород, Русија 13–14. октобар 2016, 65 (2016) 610–612.

Међународни научни скуп *Урбанизација у Источној и Југоисточној Европи*, Историјски институт Београд, Државни универзитет за архитектуру и грађевину (НИГАСУ) Нижњи Новгород, Русија, Београд, 26. октобар 2018, 67 (2018) 443–445.

Међународна конференција *Балканско полуострво Јована Цвијића: Историјска позадина и упоредни трендови у антропогеографији*, Географски институт „Јован Цвијић” САНУ, Београд, Центар културе „Вук Караџић”, Лозница, Тршић, 29–30. октобра 2018, 67 (2018) 445–446.

Међународна конференција *Пространства историје и историја пространства: метаморфоза перцепције, сазнања и стварање*, Државни универзитет Лобачевски, Институт за светску историју Руске академије наука, Нижњи Новгород, Русија 16–17. новембар 2018, 67 (2018) 447–448.

The Romance-Speaking Balkans. Language and the Politics of Identity, Volume Editors: Annemarie Sorescu-Marinković, Mihai Dragnea, Thede Kahl, Blagovest Njagulov, Donald L. Dyer, Angelo Costanzo, Brill’s Studies in Language, Cognition and Culture, Volume 29, Brill–Leiden–Boston 2021, 260 p., 70 (2021).

ЦРНЧЕВИЋ, Дејан

О могућој функцији цркве Успења Пресвете Богородице у Смедереву. – Summary, 54 (2007) 63–91.

Градитељско дело, контекст, значење: приступи проучавању на примеру архитектуре Моравске Србије. – Summary, 57 (2008) 93–106.

Звук и грађење: примери акустичких судова из цркве манастира Давидовица / Дејан Булић, Д. Црнчевић. – Summary, 59 (2010) 103–130.

Средњовековно утврђење на локалитету Градина у Радаљевоу код Ивањице / Дејан Булић, Д. Црнчевић. – Summary, 61 (2012) 67–103.

Тибор Живковић (1966–2013) : [in memoriam], 62 (2013) 447–451.

Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији. Историја, идентитет, угроженост, заштита, ур. Драган Војводић, Миодраг Марковић, Српска академија наука и уметности, Београд 2017, 553 стр., 450 илустрација, XXXIII листа са таблама, 69 (2020) 578–590.

ЧАИРОВИЋ, Ивица

Уредбе и прописи Митрополије београдске (четири књиге) и Одлуке и решења Епархије браничевске (три књиге), приредили Зоран Ранковић, Мирослав Лазић, седам књига, Одбор за просвету и културу Епархије браничевске, Пожаревац 2010–2013, 67 (2018) 383–388

ЧОЛИЋ, Љиљана

Злоупотреба прошлости у политичке сврхе. Критичка анализа радова албанских историчара и лингвиста. – Summary, 69 (2020) 539–555.

ШАЉИЋ, Јована

Исламска заједница Србије: првих десет година (1868–1877). – Summary, 62 (2013) 345–359.

„Краљевска српска основна школа Сијаринска (за арнаутску децу)“. – Summary, 63 (2014) 101–115.

Дарко Танасковић, *Белези времена. Појаве, догађаји, људи,* „Православна реч“, Нови Сад 2014, 241 стр., 63 (2014) 156–158.

Ема Миљковић, *На раскршћу епоха : студије из историје српског народа под османском влашћу,* Филозофски факултет, Ниш 2013, 196 стр., 64 (2015) 465–467.

Serbian-Italian Relations: History and Modern Times, Editors in chief: Srdjan Rudic, Antonello Biagini, ditor: Biljana Vucetic, The Institute of History Belgrade, Sapienza University of Rome, Belgrade 2015, pp. 309., 64 (2015) 501–504.

Dynamiccs and Policies of Prejudice from the Eighteenth to twenty-first Century, - Sapienza University of Rome, Department of Documental, Linguistic-Philological and Geographical Sciences (Међународни научни скуп *Динамика и политика предрасуда од осамнаестог до двадесетпрвог века*), Рим, Италија, 23–24. јун 2016, 65 (2016) 599–604.

Милорад Екмечић (1928–2015) : [in memoriam], 65 (2016) 613–616.

Држава и политике управљања (18–20. век), уредник Петар В. Крестић, Историјски институт Београд, Београд 2017, 301 стр., 66 (2017) 566–569.

Међународни научни скуп *Велика источна криза и српско питање*, Српска академија наука и уметности, Одељење за историју, Историјски институт, Београд, 4. октобар 2018., 67 (2018) 437–439.

Revolutions and the Ottoman Balkans. Nationalism, Violence and Empire in the long Nineteen Century, Edited by: Dimitris Stamatopoulou, London 2019, 269 pp., 69 (2020) 607–610.

ШАРКИЋ, Срђан

Бранислав Недељковић, *Изабрани радови*, Правни факултет, Подгорица 2005, 525, 53 (2006) 407–410.

ШЕМЈАКИН, Андреј Леонидович

Русский человек на Балканах: сербская одиссея поручника Мамулова (1893–1915). – Резиме, 64 (2015) 313–335.

Сербские сочинения п. А. Ровинского (первичное осмысление и перспективы исследования). – Summary, 67 (2018) 287–308.

ШЕШУМ, Урош

Планирање српске четничке акције у Старој Србији и Македонији 1897. године. – Summary, 271–286.

Српска влада и исељавање мухаџира из Босне и Херцеговине. – Summary, 70 (2021).

Политика младотурака према досељавању мухаџира из Босне и Херцеговине у Османски царство 1908–1912. и реакција српске владе на исељенички покрет муслимана. – Summary, 70 (2021).

Биљана Вучетић, *Богдан Раденковић (1874–1917), Судбина једног српског националисте*, Историјски институт, Београд 2018, 355 стр., 397–401

ШКОДРИЋ, Љубинка

Печати у Србији у XIX веку / Љ. Шкодрић, Александар Марковић. – Summary, 70 (2021).

ШУИЦА, Марко

Приповести о српско-турским окршајима и „страх од Турака” 1386. године. – Summary, 53 (2006) 93–121.

Битка код Никопоља у делу Константина Филозофа. – Summary, 58 (2009) 109–124.

Историјска перцепција султана Бајазита I у делу Константина Филозофа / М. Шуица, Милош Ивановић. – Summary, 68 (2019) 69–98.

Александар УЗЕЛАЦ*
Историјски институт
Београд

МОНГОЛСКА ИНВАЗИЈА И СМРТ ИВАНА АСЕНА II: ЈЕДАН ЗАНЕМАРЕНИ ИЗВОР

Анстракт: У овом раду разматрани су наводи из поеме *De triumphis ecclesiae* Јована од Гарландије (Џон Гарланд), средњовековног интелектуалца и професора у Паризу, састављене око 1252. године, који се односе на провалу Монгола и смрт загонетног „предводника Тракије“. У раду је закључено да је личност о којој писац говори бугарски владар Иван Асен II (1218–1241). Уз записе цистерцитског монаха Алберика из Троа-Фонтена, хроничара Филипа Муска и византијског историчара Георгија Акрополита, поема Јована од Гарландије представља четврти савремени извор у коме је забележена смрт бугарског владара. Уз то, она је једини извор у коме се смрт Ивана Асена II доводи у везу са провалом Монгола.

Кључне речи: Јован од Гарландије, Монголска инвазија, Иван Асен II, Балдуин II, Тракија, Бугарска.

Abstract: This paper discusses a passage from the poem *De triumphis ecclesiae* by John of Garland, a medieval intellectual and professor in Paris, compiled in ca. 1252, and referring to the Mongol invasion and the death of the enigmatic “leader of Thrace”. In the text, it is concluded that the enigmatic person, mentioned by the author, is the Bulgarian ruler John Asen II (1218-1241). Along with the writings of Cistercitic monk Alberic of Trois-Fontaines, chronicler Philippe Mouskes and Byzantine historian George Akropolites, the poem of John of Garland is the fourth source in which the death of the Bulgarian ruler is recorded. Besides, it is the only text in which the death of John Asen II is associated with the Mongol invasion.

Keywords: John of Garland, Mongol invasion, John Asen II, Baldwin II, Thrace, Bulgaria

Монголска инвазија на Европу, која се одиграла током 1241–1242. године, оставила је дубоки траг разарања не само у Панонској низији, већ и у југоисточном делу старог континента. Предвођен Каданом, сином великом кана Огедеја, део монголске ратне машинерије опустошио је у

* aleksandar.uzelac@iib.ac.rs

последњој фази овог похода, током 1242. године, Далмацију, делове Босне, пројахао преко српске средњовековне државе и разорио неколико градова на јужном Јадрану, међу којима Котор, Свач и Дриваст. Нарочито тешке последице монголског продора осетила је Бугарска, поглавито области између реке Дунава и Старе планине, а на мети нападача из дубина Азије нашло се том приликом и Латинско царство у Константинопољу.¹

О монголској кампањи на европском југоистоку остало је далеко мање писаних трагова него што је то случај са централном или источном Европом. Већина аутора и њихових дела који доносе податке о монголским операцијама на Балкану (Тома Архиђакон, Руђеро из Варадина, Рашид ад-Дин, Филип Муск и др.) коментарисани су и анализирани у више наврата. Међутим, тек недавно, Џон Гибфрид је обратио пажњу на још један средњовековни текст, занемарен од стране историчара, који је од значаја за ову тему.² Реч је о поеми *De triumphis ecclesiae* („О тријумфу цркве“) састављеној у епиграмском метру у осам књига, аутора Јована од Гарландије (Joannes de Garlandia), одн. Џона Гарланда. Поменуто дело сачувано је у само једном рукопису који се данас налази у Британској библиотеци (MS Cotton Claudius A x, ff. 68r–113v). Његово прво критичко издање приредио је 1856. године Томас Рајт,³ а у новије време то је учинио и Мартин Хол.⁴

Јован од Гарландије је рођен крајем XII века. Школовао се на Оксфорду, а током живота радио је као предавач на универзитетима у Тулузу и Паризу, стекавши репутацију угледног интелектуалца. Био је научник, ретор и пес-

¹ Пламен Павлов и Георги Атанасов, „Преминаването на татарската армия през България (1241–1242 г.)“, *Военноисторически сборник* 1 (1994) 5–20; Istvan Vásáry, *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185–1365*. Cambridge 2005, 69–71; Пламен Павлов и Георги Владимиров, *Златната орда и българите*, София 2009, 77–89; Александар Узелац, *Под сенком Пса. Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века*, Београд 2015, 47–52; Panos Sophoulis, „The Mongol Invasion of Croatia and Serbia in 1242“, *Fragmenta Hellenoslavica* 2 (2015) 251–278; Дејан Радичевич, „Археологическије следе монголског нашествия на територији Србије“, *Stratum Plus* 5 (2020) 231–247.

² John Giebfried, „The Mongol invasions and the Aegean world (1241–61)“, *Mediterranean Historical Review* 28/2 (2013) 132.

³ *Johannis de Garlandia De triumphis ecclesiae libri octo. A Latin Poem of the Thirteenth Century*, edited by Thomas Wright, London 1856. (=Johannes de Garlandia, ed. Wright)

⁴ Martin Hall, *The historical, biographical and intellectual context of John of Garland's 'De triumphis Ecclesie': a new critical edition* (Ph.D. dissertation, Royal Holloway University of London, 2017)

<<https://tinyurl.com/2rvtk4p6>> (датум приступа 15. 03. 2021.) (=John of Garland, ed. Hall)

ник, који је с поносом истицао своје енглеско порекло, али и Француску као своју хранитељицу, односно домовину.⁵ По свему судећи, своје „презиме“ дуговао је париској четврти где је живео (clos de Garlande). Поред поеме „О тријумфу цркве“ оставио је иза себе и друге списе посвећене граматици, реторици и књижевности. Уобичајено се наводи да је преминуо око 1272. године, на основу једне маргиналне белешке Роцера Бејкона, иако је у новије време истакнуто да последњи поуздани хронолошки подаци који сведоче о њему потичу с краја шесте деценије XIII века.⁶

Поменутој поему Јован од Гарландије је највероватније написао 1252. године. Хронолошки последњи догађаји споменути у овом делу су крсташки рат француског краља Луја IX и његов пораз у бици код Мансуре 1250. године. У делу се мајка француског владара Бланша од Кастиље, која је преминула 27. новембра 1252, помиње као жива, па је извесно да је дело написано пре њене смрти.⁷ Поема обрађује најважније догађаје из енглеске и француске историје, попут крсташких ратова у Светој земљи и похода против албижана у јужној Француској, али се у неколико наврата у њеним стиховима спомињу монголска освајања и њихови додири са европским државама и владарима. О Монголској инвазији на Европу, аутор говори на крају шесте књиге у којој набраја земље пострадале том приликом, и у седмој, где се детаљније осврће на монголски поход на Угарску. За нас је од значаја први одломак, поред кога у рукопису стоји маргинална белешка „de terris quas Tartari destruxerunt et eorum malitia“. У њему се срећу следећи стихови:

„Осветник који стиже са истока, сече све на кога наиђе и својим мачем запад покорава. Господари Јерменије су нестали, тирани Сирије се предали, Понт стење јармом потчињен, Кавказ им се клања, своје оружје Истер (=Дунав) предаје, побеђена Тракија свога предводника оплакује.“⁸

⁵ „Anglia cui mater fuerat, cui Gallia nutrix, Matri nutricem prefero marte meam“, *Johannes de Garlandia*, ed. Wright, 59; John of Garland, ed. Hall, 232, vv. 405–406.

⁶ *John of Garland*, ed. Hall, 21–22.

⁷ Martin Hall, „An Academic Call to Arms in 1252: John of Garland’s Crusading Epic De triumphis Ecclesiae“, *Crusades* 12 (2013) 155–156.

⁸ „Ultor ab Aurora veniens sibi proxima queque / Dum metit occasum subjugat ense sibi. / Armenie proceres pereunt, Syrieque tyranni / Succumbunt; Pontus colla subacta gemit. / Caucasus inclinat sese, sua porrigit Hister / Arma Suum luget Thracia victa ducem“, *Johannes de Garlandia*, ed. Wright, 108; *John of Garland*, ed. Hall, 332–333, vv. 313–318.

Овај кратки алегорични осврт на монголске провале у Европи и на Блиском истоку не би био од нарочитог значаја, да није једног детаља који заслужује пажњу. Реч је о спомену преминулог „предводника Тракије“ кога је жалила његова „побеђена земља“. На коју личност је мислио Јован од Гарландије и да ли се нека нова сазнања могу извући из ових његових речи настојаћемо да утврдимо у наставку овог прилога.

*

Гибфрид, који је, као што је већ истакнуто, први обратио пажњу на овај одломак у контексту монголске кампање у југоисточној Европи, закључио је да је неименовани „предводник Тракије“ латински цар Балдуин II (1228–1261, преминуо 1273).⁹ Познато је да се овај владар 1242. године сукобио са Монголима који су упали у „Грчку“, како сведочи једна анонимна аустријска хроника с почетка XIV века. Балдуин II је тада водио две битке против номадских нападача, изашавши као победник из првог окршаја, али је био поражен у другом.¹⁰ Господар Латинског царства свакако није тада страдао у сукобу са Монголима, али су се, недуго након ових догађаја, у западној Европи прошириле гласине о његовој смрти. Њих је забележио хроничар Филип Муск, описујући на самом крају своје *Римоване хронике* разне новости које су стизале током 1242. и 1243. године у Француску: „Из Грчке стижу вести нове, врло опасне и нимало добре, да је умро Балдуин цар, чији беше брат Роберт цар, који умре пре њега“.¹¹ Према Гибфридовој интерпретацији, гласина о Балдуиновој смрти је простекла из пораза који је он претрпео од Монгола, а оба аутора – Филип Муск и Јован од Гарландије – забележили су је у својим поетским делима.

Иако је ова интерпретација на први поглед примамљива, постоји више разлога због којих се она може довести у сумњу, како у вези са позадином гласина о наводној смрти Балдуина II, тако и око идентификације личности на коју је алудирао Јован од Гарландије. Најпре, гласине о Балдуиновој смрти нису забележене само у хроници Филипа Муска, већ и у документима из папске канцеларије који на овај случај бацају нешто

⁹ J. Giebfried, „The Mongol invasions“, 132.

¹⁰ *Anonymi Chronicon Austriacum*, *Rerum Austriacarum scriptores II, eruit ac edidit Adrianus Rauch*, Vindobonae 1793, 245; I. Vásáry, *Cumans and Tatars*, 70.

¹¹ „*De viers Grisse revint noviele / Assés périllouse et non biele / Que mors estoit li emperère Bauduins / ki fu Robiert frère / L’emperéour mort devant lui.*“, Philippe Mouskes, *Chronique rimée*, II, publiée par Frédéric A. F. T. de Reiffenberg. Bruxelles 1838, 689, vv. 31181–31185. Цар Роберт, поменут у овим стиховима, је Балдуинов старији брат Роберт де Куртене (1221–1228).

другачије светло. Наиме, папа Иноћентије IV (1243–1254) је 23. априла 1244. потврдио ранију даровницу Балдуина II из 1240. године којом је пренео права на Солунску краљевину на Гиљелма од Вероне, једног од терцијарија Негропонта (Евија), а у овом документу владар Латинског царства помиње се као покојник (*clare memorie Balduinus, imperator Constantinopolitanus*).¹² Узимајући у обзир време издавања ове папине потврде чини се извесним да гласине о царевој смрти нису настале 1242. године у време његовог сукоба са Монголима како је помишљао Гибфрид, већ тек у другој половини 1243. године, на шта је већ указао Филип ван Трихт.¹³ С обзиром на то да је Балдуин II 5. августа 1243. године упутио из Цариграда једно писмо Бланши од Кастиље, када је очигледно био жив и здрав,¹⁴ гласине о смрти би, по свему судећи, требало датовати тек након овог датума.

Дакле, на основу хронолошких показатеља, може се извести закључак да гласине о Балдуиновој смрти нису имале везе са његовим сукобом против Монгола 1242. године, већ са одређеним догађајима који су се одиграли отприлике годину дана касније. Ван Трихт је претпоставио да су оне биле одјек сукоба Латинског и Никејског царства који су можда избили у то време, али се не може искључити ни могућност да је њихов повод била некаква болест тадашњег владара у Цариграду. Оно што је извесно, ни Филип Муск ни папска потврда не указују на насилну цареву смрт, а отприлике у исто време када је Иноћентије IV потврдио његову даровницу, Балдуин II се и сам појавио на Апенинском полуострву, распршивши слухове о томе да је преминуо, па о њима након тога више нема никаквих трагова у писаним изворима.

Да „предводника Тракије“ поменутог у поеми Јована од Гарландије не треба поистоветити са Балдуином II указује још неколико околности. Писац је, како је већ истакнуто, своје дело завршио 1252. године, пуних осам година након што су се гласине о смрти владара Латинског царства показале лажним. Такође, Јован од Гарландије само на цитираном месту у својој поеми помиње Тракију, док када говори о доменама Латинског царства користи појам „Грчка“.¹⁵ Дакле, не само хронолошки, већ и гео-

¹² Raymond-Joseph Loenertz, „*Les seigneurs tiers de Négrepont*“, *Byzantion* 35 (1965) 268, no. 1, 235–276.

¹³ Filip van Tricht, *The Horoscope of Baldwin II. Political and Sociocultural Dynamics in Latin-Byzantine Constantinople*, Leiden–Boston 2019, 69–70.

¹⁴ *Layettes du Trésor des chartes*, II, par Alexandre Teulet, Paris 1866, 518–519, no. 3123.

¹⁵ *Johannes de Garlandia*, ed. Wright, 25, 116; *John of Garland*, ed. Hall, 161, 349.

графски разлози упућују на то да личност на коју је писац алудирао није могао да буде Балдуин II, већ да треба размотрити друге могућности.

*

Средином XIII века, у време када је настала поема Јована од Гарландије, *Етимологије* позноантичког писца Исидора Севилског (о. 560–636) још увек су важиле као ауторитативно дело и извор географских сазнања о далеким крајевима Европе и других континената. Исидор Севилски је под „Тракијом“ подразумевао простор некадашње истоимене римске дијецезе која је постојала до времена цара Јустинијана I и описао је ову област на следећи начин:

„Тракија је кажу добила своје име по Тирасу, сину Јафетовом, након што је он овде стигао. Други кажу да је тако прозвана због дивљаштва својих житеља. На истоку она лежи насупрот Пропонтиди и граду Константинопољу, на северу се граничи са реком Истер, на југу са Егејским морем, а на западу додирује Македонију. Некада су ову област насељавали народ Беса, Масагети, Сармати, Скити и многи други народи. Ово је наине веома велика област и стога у њој има много народа.“¹⁶

Овај одломак из Исидорових *Етимологија* важно је истаћи из неколико разлога. Најпре, зато што су, преписујући популарног позноантичког писца, на потпуно идентичан начин у географским одељцима својих енциклопедија Тракију представили и двојица водећих ауторитета на западу XIII века – Вартоломеј Енглески које је своје дело написао око 1240. године,¹⁷ као и Венсан из Бовеа, чији је опус завршен отприлике

¹⁶ „Thraciae Thiras Iaphet filius veniens nomen dedisse perhibetur: alii a saevitia incolarum Thraciam appellatam dixerunt. Huic ab oriente Propontis et urbs Constantinopolis opposita est, a septentrione vero Ister obtenditur, a meridie vero Aegeo mari adhaeret, ab occasu Macedonia illi subiacet. Cuius regionem olim Bessorum populus Massagetae, Sarmatae, Scythae et aliae plurimae nationes incoluerunt; ampla est enim, ideoque plurimas continuit gentes“, *Isidori Hispaliensis episcopi Etymologiarum sive Originum libri XX*, II, *recognovit brevique adnotatione critica instruxit Wallace M. Lindsay, Oxoniae 1911, s.p., lib. XIV, cap. 4.*

¹⁷ *Bartholomaei Anglici de genuinis rerum coelestium, terrestrium et inferarum proprietatibus libri XVIII*, Francofurti 1601, 706. (lib xv, cap. 157)

две деценије касније.¹⁸ Потом, зато што се Јован од Гарландије такође ослањао на дело Исидора од Севиле, како у историјским питањима, тако и у домену географије, реторике и поетике.¹⁹ Овај утицај је уочљив и у његовој поеми о тријумфу цркве.²⁰ Свакако, није случајно што је, попут Исидора од Севиле, Венсана из Бовеа и Вартоломеја Енглеског, Јован од Гарландије употребио грчки назив за Дунав, односно његов доњи ток – Истер. То је важан детаљ који недвосмислено показује да је његова географска визура југоисточне Европе одговарала слици утемељеној још у Исидоровим *Етимологијама*. Самим тим, очигледно је да Јован од Гарландије под Тракијом није подразумевао Латинско царство, тада сведено на Цариград са ближом околином, већ целокупно подручје између Дунава и Егејског мора које је до VI века чинило истоимену позноримску дијецезу и било описано под овим именом у географским приручницима, почевши од Исидоровог времена, па све до Венсана и Вартоломеја, односно до средине XIII века.

Имајући претходна запажања у виду, „Тракија“ поменута у поеми Јована од Гарландије може се једино поистоветити са средњовековном бугарском државом, односно тзв. Другим бугарским царством. Последично, оплакани и ожаљени предводник ове земље која се нашла на удару Монгола и на кога писац алудира у својим стиховима могао је једино да буде прослављени бугарски цар Иван Асен II (1218–1241) који је, како је познато из других извора, заиста преминуо у време Монголске инвазије.

*

У завршним одељцима своје хронике, sub anno 1241, добро обавештени цистерцитски монах Алберик из Троа Фонтена наводи: „у време празника Светог Јована (24. јун) умро је краљ Асен... такође, око празника Светог Јована, Цариграђани су склопили двогодишње примирје са Асеновим сином Калиманом и са [никејским царем] Ватацем и његовим сином.“²¹

¹⁸ Vincentius Bellovacensis, *Speculum quadruplex sive Speculum Maius: naturale, doctrinale, morale, historiale, T. IV: Speculum historiale*, Graz 1965, 27. (lib. i, cap. 71)

¹⁹ Traugott Lawler, *Parisiana Poetria of John of Garland*, New Haven 1974, 5.

²⁰ *John of Garland*, ed. Hall, 49.

²¹ „Circa festum sancti Iohannis Alsanus rex mortuus est (...). Ceterum ab hoc festo sancti Iohannis in biennium firmaverunt Constantinopolitani treugas ad Colmannum Alsani filium et ad Vastachium et eius filium“, *Chronica Albrici Monachi Trium Fontium, A Monacho Novi Monasterii Hoiensis Interpolata*, ed. Paul Scheffer-Boichorst, Monumenta Germaniae historica, Scriptores, XXIII, Hannoverae 1874, 950.

Други извор који доноси обавештење о смрти бугарског владара је већ помињани Филип Муск. У својој *Римованој хроници* он преноси ову новост заједно са вешћу о смрти Наржоа де Тусија, бившег регента Латинског царства: „из Константинопоља стиже вест, врло чудесна, да је умро краљ Асен, који врло ваљан и mudar беше. Цару [Балдуину II] драго због тога би, пошто га нимало не љубише. А са друге стране, смрт покоси и господина Наржоа де Туси, који беше славан витез и *баји* (=регент). Њега цар ожали и врлине му нахвали.“²² И Алберик из Троа Фонтена помиње смрт Наржоа де Тусија исте 1241. године.²³ Сасвим је могуће да су он и Филип Муск имали на располагању исти извор обавештења, односно неки писани траг који је о тадашњим збивањима стигао из Цариграда на Запад и у коме је била забележена смрт Ивана Асена II и некадашњег регента Латинског царства.²⁴

Трећи аутор који, независно од двојице западних писаца, говори о смрти бугарског владара јесте византијски историчар Георгије Акрополит. Бележећи смрт Манојла Анђела, некадашњег господара Солуна и царице Ирине, супруге никејског цара Јована III Ватаца, који су преминули око 1240. године, он наводи да је недуго затим „преминуо и владар Бугара Асан, који је био најбољи човек међу варварима, не само за своје него и за странце“.²⁵

На основу недовољно прецизне и често конфузне хронологије збивања у Акрополитовом делу начињен је покушај да се промени устаљено датовање смрти Ивана Асена II и да се овај догађај веже за крај 1241. или прву половину 1242. године.²⁶ Међутим, он је неутемељен. Већина историчара се с правом и даље држи Албериковог дела, које се управо завршава 1241. годином и у коме је наведен прецизан податак о времену смрти бугарског

²² „De Coustantinoble revint / Nouviele, ki moult bien avint, / Que mors estoit li roi Ausens, / Ki moult ot valor et haus sens. / L’emperère en ot joie au cuer, / Ki ne l’ama jà à nul fuer. / D’autre part remoru aussi / Mesire Norjous de Tursi, / Ki cevaliers iert preus et biaus. / S’en fu l’emperères dolens, / Et li canga moult ses talens“, Philippe Mouskes, *Chronique rimée*, II, 673–674, vv. 30747–30758.

²³ *Chronica Albrici Monachi Trium Fontium*, 950.

²⁴ Pierre Courroux, „Philippe Mousket, Aubri de Troisfontaines et la date de composition de la Chronique rimée“, *Medioevo Romanzo* 39/2 (2015) 429–431.

²⁵ *Georgii Acropolitae Opera*, I, recensuit Augustus Heisenberg; editionem anni MC-MIII correctiorem curavit Peter Wirth, Stuttgart 1978, 64; cf. Francois Bredencamp, *The Byzantine Empire of Thessaloniki (1224–1242)*, Thessaloniki 1996, 263.

²⁶ Петр И. Жаворонков, „Первый поход Иоанна III Ватаца на Фессалонику (1243 г.) и смерть Ивана II Асеня (1242 г.): Проблема датировки“, *Византийски временник* 60 (85) (2001) 69–74.

владара и склапању трипартитног примирја између Бугарске, Латинског царства и Никеје. При томе, у често понављани и готово општеприхваћени датум смрти Ивана Асена II – 24. јун 1241. године треба унети малу корекцију. С обзиром на то да је исти датум наведен као оквирно време примирја које је у име бугарске стране формално склопио Асенов син и наследник малолетни Калиман (1241–1246), очигледно је да је стари бугарски владар преминуо непосредно пре тога. Стога се смрт Ивана Асена II може датовати током маја или почетком јуна исте године.²⁷ Било је то у време непосредно након што је монголска ратна машинерија упала преко карпатских превоја у Угарску и 11. априла 1241. године страховито разбила војску угарског краља Беле IV у бици на Мухију.

Како је претходно указано у овом тексту, поема Јована од Гарландије представља четврти, до сада непримећени извор у коме се спомиње смрт бугарског владара. За разлику од Алберика, Филипа Муска и Георгија Акрополита, то је уједно једини запис у коме се изражава веза између монголске провале и смрти Ивана Асена II. Наиме, песников осврт на Монголску инвазију и стихови о „пораженој Тракији која оплакује свога вођу“, као да упућују читаоца на то да је бугарски владар погинуо у сукобу са номадским нападачима, а нама остаје да видимо да ли је то заиста могао да буде случај.

*

Сагласно извештају добро обавештеног Томе Архиђакона, земље Трновског царства нашле су се на мети Монгола тек у пролеће 1242. године,²⁸ односно годину дана након смрти Ивана Асена II. Да су Монголи 1242. године опустошили Бугарску потврђује и белешка извесног Теодора Граматика, сачувана у једном савременом грчком рукопису.²⁹ Са друге стране, *Римована хроника* Филипа Муска алудира на то да је Иван Асен II пред крај свог живота заиста водио неке борбе против Монгола. Говорећи о монголској провали, овај писац, између осталог, истиче како „и о Татарима стижу вести, беху добре за цео свет, да их је краљ земље Влаха

²⁷ Alexandru Madgearu, *The Assanids. The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185–1280)*, Leiden–Boston 2016, 225–226.

²⁸ Thomas of Spalato, *Historia Salonitanorum pontificum atque Spalatensium. History of the Bishops of Salona and Split*, edited by Olga Perić, translated by Damir Karbić, Mirjana Matijević Sokol and James R. Sweeney, Budapes New York 2006, 300–301.

²⁹ Peter Schreiner, „Die Tataren und Bulgarien. Bemerkungen zu einer Notiz im Vaticanus Regimensis gr. 18“, *Études balkaniques* 21/4 (1985) 25–29.

поразио у једном кланцу“.³⁰ „Краљ земље Влаха“ је, како је то одавно примећено у историографији, бугарски владар, а логично је ове наводе пре везати за старог Ивана Асена II, него за његовог малолетног наследника Калимана који је у време када је наследио оца био у узрасту од отприлике седам година.³¹

Филип Муск није једини који даје индиције о томе да су области Другог бугарског царства биле изложене нападу Монгола још током 1241. године. У извештајима Рихера Лотарингијског, каноника Сенонске опатије³² и познијег венецијанског хроничара Андрије Дандола, помиње се монголски напад на Бугарску, пре њихове провале у Угарску.³³ Наравно, не може се искључити ни могућност да је у овим извештајима присутна честа конфузија средњовековних писаца, односно мешање подунавске и поволшке Бугарске (која се нашла на мети Монгола неколико година раније). Коначно, наизглед загонетни стихови Јована од Гарландије могли би се објаснити и тиме што су, из перспективе страног посматрача и интелектуалца који је седео у далеком Паризу, два хронолошки блиска догађаја – смрт Ивана Асена II и страдање „Тракије“, одн. Бугарске, од Монгола, напосто алегоријски преточени у јединствени мотив. Узимајући у обзир друге изворе који нам стоје на располагању, мора се признати да кратки наводи интелектуалца из Париза не доносе нова поуздана сазнања о околностима под којима је Иван Асен II преминуо, иако пружају одређено поткрепљење могућности да је пред сам крај живота и владавине он заиста био принуђен да се бори против Монгола.

На крају, постоји још један детаљ из претходно поменутих речи овог писца који завређује пажњу. Да ли је говорећи о „предаји Дунава“ и „пораженој Тракији“ Јован од Гарландије осликао успостављање монголске врховне власти над Бугарском? То би било сасвим у складу са оним што нам говоре други извори. У време када је писац завршавао своју поему, бугарске земље су се заиста налазиле у зависном положају према

³⁰ „Des Tartares revint noviele / Ki par tot le monde fu bieles / Que li rois de la tiere as Blas / Les ot descomfis à l pas“, Philippe Mouskes, *Chronique rimée*, II, 681, vv. 30959–30963.

³¹ Иван Божилов и Васил Гюзелев, *История на средновековна България VII–XIV век*, София 1999, 495; cf. A. Madgearu, *The Assanids*, 231–232.

³² *Richeri Gesta Senoniensis Ecclesiae*, ed. Georg Waitz, *Monumenta Germaniae historica*, *Scriptores*, XXV, Hannoverae 1880, 310.

³³ *Andreae Danduli ducis Venetiarum Chronica per extensum descripta aa. 46–1280 d.C.* a cura di Ester Pastorello, *Rerum Italicarum Scriptores*, Nuova Edizione XII/1, Bologna 1938, 299; Николай Д. Руссев, „Золотая Орда на нижнем Дунае“, *Золотоордынская цивилизация 2* (2009) 90.

монголској сили и биле принуђене на плаћање данка.³⁴ О томе поуздано сведоче једно писмо угарског краља Беле IV (1235–1270) папи Иноћентију IV (1243–1254) састављено 1247. или 1248. године,³⁵ као и извештај фламанског францисканца и путописца Виљема де Рубрука, написан 1255. године након његовог повратка из Монголије.³⁶ Стога се може основано претпоставити да је у стиховима Јована од Гарландије забележен још један одјек нових политичких реалија на европском југоистоку средином XIII века.

³⁴ Уобичајено се претпоставља да је Бугарска дошла у зависан однос према монголској сили већ 1242. године, иако је, по свему судећи ова држава била принуђена на плаћање данка Монголима тек отприлике пет година касније, П. Павлов – Г. Владимиров, *Златната орда*, 89; А. Узелац, *Под сенком Пса*, 74–75.

³⁵ *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I, edita ab Augustino Theiner, Romae 1859, 231, no. 440; за датацију овог писма: Toru Senga, „Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett ‘tatárlevele’“, *Századok* 121 (1987) 584–612.

³⁶ Guglielmo di Rubruk, *Viaggio in Mongolia (Itinerarium)*, a cura di Paolo Chiesa, Milano 2011, 11–12.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Andreae Danduli ducis Venetiarum Chronica per extensum descripta aa. 46–1280 d.C., a cura di Ester Pastorello, *Rerum Italicarum Scriptores*, Nuova Edizione XII/1, Bologna 1938.

Anonymi Chronicon Austriacum, *Rerum Austriacarum scriptores II, eruit ac edidit Adrianus Rauch*, Vindobonae 1793, 213–312.

Bartholomaei Anglici de genuinis rerum coelestium, terrestrium et inferarum proprietatibus libri XVIII, Francofurti 1601.

Chronica Albrici Monachi Trium Fontium, A Monacho Novi Monasterii Hoiensis Interpolata, ed. Paul Scheffer-Boichorst, *Monumenta Germaniae historica, Scriptores*, XXIII, Hannoverae 1874, 631–950.

Georgii Acropolitae Opera, I–II, recensuit Augustus Heisenberg; editionem anni MCMIII correctiorem curavit Peter Wirth, Stuttgart 1978.

Guglielmo di Rubruk, *Viaggio in Mongolia (Itinerarium)*, a cura di Paolo Chiesa, Milano 2011.

Hall, Martin, *The historical, biographical and intellectual context of John of Garland's 'De triumphis Ecclesie: 'a new critical edition* (Ph.D. dissertation, Royal Holloway University of London, 2017) <<https://tinyurl.com/2rvtk4p6>> (datum pristupa 15. 03. 2021)

Isidori Hispaliensis episcopi Etymologiarum sive Originum libri XX, I–II, *recognovit brevique adnotatione critica instruxit Wallace M. Lindsay*, Oxoniae 1911.

Johannis de Garlandia De triumphis ecclesiae libri octo. A Latin Poem of the Thirteenth Century, edited by Thomas Wright, London 1856.

Layettes du Trésor des chartes, I–IV, par Alexandre Teulet, Joseph Laborde & Élie Berger, Paris 1863–1907.

Philippe Mouskes, *Chronique rimée*, I–II, publiée par Frédéric A. F. T. de Reiffenberg, Bruxelles 1836–1838.

Richeri Gesta Senoniensis Ecclesiae, ed. Georg Waitz, *Monumenta Germaniae historica, Scriptores*, XXV, Hannoverae 1880, 249–345.

Thomas of Spalato, *Historia Salonitanorum pontificum atque Spalatensium. History of the Bishops of Salona and Split*, edited by Olga Perić, translated by Damir Karbić, Mirjana Matijević Sokol and James R. Sweeney, Budapest–New York 2006.

Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia, I–II, *edita ab Augustino Theiner*, Romae 1859–1860.

Vincentius Bellovacensis, *Speculum quadruplex sive Speculum Maius: naturale, doctrinale, morale, historiale*, T. IV: *Speculum historiale*, Graz 1965.

Литература – Secondary Works

Bredencamp, Francois, *The Byzantine Empire of Thessaloniki (1224–1242)*, Thessaloniki 1996.

Courroux, Pierre, „Philippe Mousket, Aubri de Troisfontaines et la date de composition de la Chronique rimée“, *Medioevo Romano* 39/2 (2015) 419–434.

Giebfried, John, „The Mongol invasions and the Aegean world (1241–61)“, *Mediterranean Historical Review* 28/2 (2013) 129–139.

Hall, Martin, „An Academic Call to Arms in 1252: John of Garland’s Crusading Epic De triumphis Ecclesiae“, *Crusades* 12 (2013) 153–174.

Lawler, Traugott, *Parisiana Poetria of John of Garland*, New Haven 1974.

Loenertz, Raymond-Joseph, „Les seigneurs tiersiers de Négrepont“, *Byzantion* 35 (1965) 235–276.

Madgearu, Alexandru, *The Assanids. The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185–1280)*, Leiden–Boston 2016.

Schreiner, Peter, „Die Tataren und Bulgarien. Bemerkungen zu einer Notiz im Vaticanus Reginensis gr. 18“, *Études balkaniques* 21/4 (1985) 25–29.

Senga, Toru, „Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett ‘tatár-levele’“, *Századok* 121 (1987) 584–612.

Sophoulis, Panos, „The Mongol Invasion of Croatia and Serbia in 1242“, *Fragmenta Hellenoslavica* 2 (2015) 251–278.

Van Tricht, Filip, *The Horoscope of Baldwin II. Political and Sociocultural Dynamics in Latin-Byzantine Constantinople*, Leiden–Boston 2019.

Vásáry, Istvan, *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185–1365*. Cambridge 2005.

Божилев, Иван и Васил Гюзелев, *История на средновековна България VII–XIV век*, София 1999. [Bozhilov, Ivan i Vasil Gyuzelev, *Istoriya na srednovekovna Bălgariya VII–XIV vek*, Sofia 1999]

Жаворонков, Петр И., „Первый поход Иоанна III Ватаца на Фессалонику (1243 г.) и смерть Ивана II Асеня (1242 г.): Проблема датировки“, *Византийски временник* 60 (85) (2001) 69–74. [Zhavoronkov, Petr I., „Pervyj pohod Ioanna III Vataca na Fessaloniku (1243 g.) i smert’ Ivana II Asenya (1242 g.): Problema datirovki“, *Vizantijski vremennik* 60 (85) (2001) 69–74]

Павлов, Пламен и Георги Атанасов, „Преминаването на татарската армия през България (1241–1242 г.)“ *Военноисторически сборник* 1 (1994) 5–20. [Pavlov, Plamen, Georgi Atanasov, „Preminavaneto na tatarskata armiya prez Bălgariya (1241–1242 g.)“, *Voennoistoricheski sbornik* 1 (1994) 5–20]

Павлов, Пламен и Георги Владимиров, *Златната орда и българите*, София 2009. [Pavlov, Plamen, Georgi Vladimirov, *Zlatnata orda i bălgarite*, Sofia 2009]

Радичевич, Деян, „Археологические следы монгольского нашествия на территории Сербии“, *Stratum Plus* 5 (2020) 231–247. [Radichevich, Deyan, „Arheologicheskie sledy mongol'skogo nashestiya na territorii Serbii“, *Stratum Plus* 5 (2020) 231–247]

Русев, Николай Д., „Золотая Орда на нижнем Дунае“, *Золотоордынская цивилизация* 2 (2009) 90–103. [Russev, Nikolay D., „Zolotaya Orda na nizhnem Dunae“, *Zolotoordynskaya civilizaciya* 2 (2009) 90–103]

Узелац, Александар, *Под сенком Пса. Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века*, Београд 2015. [Uzelac, Aleksandar, *Pod senkom Psa. Tatari i južnoslovenske zemlje u drugoj polovini XIII veka*, Beograd 2015]

Aleksandar Uzelac

**THE MONGOL INVASION AND DEATH OF JOHN ASEN II:
A NEGLECTED SOURCE**

Summary

Several verses from the poem *De triumphis ecclesie*, written in ca. 1252, by John of Garland, medieval intellectual and professor in Paris, were recently recognized as an echo of the Mongol operations in the southeast of Europe. John of Garland mentioned the death of the “leader of Thrace” during the Mongol invasion. It was proposed that these words are related to Baldwin II (1228-1261), the Latin Emperor of Constantinople, whose alleged death became an object of widespread rumor in 1243-44. However, on the basis of historical and geographic arguments, in this article is proposed a different identification of the person to whom John of Garland alluded in his poem. Namely, it seems evident that the enigmatic “leader of Thrace” was none other than John Asen II (1218-1241) of Bulgaria, who died soon after the Mongol invasion of Central Europe commenced. In such a way, the poem of John of Garland is the fourth, hitherto neglected source, in which the death of John Asen II is recorded, along with the writings of Cistercrite monk Alberic of Trois-Fontaines who provides relatively precise time of death of the Bulgarian ruler (immediately before June 24, 1241), chronicler Philippe Mouskes and Byzantine historian George Akropolites. Unlike the other three sources, the verses of John of Garland cast doubts whether the celebrated Bulgarian ruler died of natural causes as it is generally assumed, or possibly as a consequence of the Mongol invasion, and his clash with the invaders. Although there are vague indications in other western chronicles that parts of the Mongol army attacked Bulgarian lands as early as in 1241, a year before the detachment of Mongol Prince Qada’an swept over the Balkan peninsula, it is also possible that John of Garland simply connected two important events that coincided chronologically – death of John Assen II and the Mongol invasion. Be that as it may, the poem evidently offers an intriguing echo of the devastations the Mongols brought in the European Southeast and reflects the establishment of their sphere of influence in the Lower Danube region.

Оригиналан научни рад

Примљен: 23.03.2021.

Коначно прихваћен за објављивање: 12.07.2021.

Небојша ПОРЧИЋ*

Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
Београд

МАРИЈА, СЕСТРА СРПСКЕ КРАЉИЦЕ ЈЕЛЕНЕ

Анстракт: Сразмерно бројни изворни подаци о Марији, сестри српске краљице Јелене, супруге краља Уроша I, показали су се кључним за решавање питања Јелениног порекла које је дуго измицало истраживачима и још није добило одговарајући одјек у историографији. Поред тога, Марија је и сама била значајна историјска личност чије породичне везе и животни пут одражавају сву сложеност политичких и верских односа у југоисточној Европи током 13. века. Рад најпре још једном разматра питање Маријиног и Јелениног порекла, да би затим, на трагу неколико студија које су недавно објављене у иностранству, приказао Маријин животни пут, кроз брак са истакнутим бароном Латинског царства Анселмом од Кајоа, преко боравака у Краљевини Сицилији, Француској и Србији, до података о њеном потомству.

Кључне речи: Марија од Кајоа, Анселм (III) од Кајоа, Анселм (IV) од Кајоа, Ева од Кајоа, краљица Јелена, Краљевина Сицилија, Латинско царство, Србија, Угарска, 13. век

Abstract: Relatively numerous source data about Mary, the sister of Serbian queen Helen, the wife of King Uroš I, proved to be crucial for resolving the long-elusive issue of Helen's origins. However, Mary was in her own right an important historical personality, whose family links and life course mirror the complexity of political and religious relations in southeastern Europe in the 13th century. The paper begins by readdressing the issue of Mary's and Helen's origins, which has not met with an appropriate response in historiography. Then, following in the path of several studies recently published abroad, it sheds light on Mary's life course, from her marriage to Anselm of Cayeux, a prominent baron of the Latin Empire, through her stay in the Kingdom of Sicily, France and Serbia, to the data on her offspring.

Keywords: Mary of Cayeux, Anselm (III) of Cayeux, Anselm (IV) of Cayeux, Eva of Cayeux, Queen Helen of Serbia, Kingdom of Sicily, Latin Empire, Serbia, Hungary, 13th century.

* nebojsa.porcic@f.bg.ac.rs

У својим животописима српског краља Стефана Уроша I и његове супруге краљице Јелене, њихов млађи савременик архиепископ Данило II о Јеленином пореклу и породици каже тек толико да је она била „од царскога племена, од фрушкога (тј. францускога) рода“ и „кћи славних родитеља, који су били у великом богатству и слави“.¹ Као супруга једног и мајка двојице српских краљева из династије Немањић током по много чему преломног раздобља друге половине 13. и првих деценија 14. века, Јелена је имала значајну историјску улогу која је сразмерно добро посведочена у изворној грађи. Ипак, поменути Данилови подаци – чија уопштеност, чак и када се узму у обзир жанровске особености његових састава, одаје утисак срачунате неодређености – допринели су да ова српска владарка постане загонетна личност која лако побуђује машту шире јавности, али тешко доспева у средиште историографских истраживања.² Можда баш услед те већ уврежене загонетности, када је 1982. године амерички слависта Гордон Мак Данијел дошао до прецизног и врло убедљивог одговора на питање Јелениног порекла,³ тај вредан резултат који је отворио могућност да се њена појава, присуство и делатност у српској средини коначно сагледају у светлости њених породичних веза није наишао на одговарајући одјек у нашој историографији. Напротив, Мак Данијелово решење неретко је примано са, рекло би се, претераном уздржанашћу,⁴ док је у случајевима када је узимано у разматрање, то чињено узгред и без дубље анализе.⁵ С друге стране, у последњих

¹ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских* (прир. Ђ. Даничић), Загреб 1866, 8, 58 (превод: Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе* (прир. Г. Мак Данијел – Д. Поповић), Београд 1988, 49, 81).

² Након пионирске студије Ч. Мијатовић, „Ко је краљица Јелена?“, *Летопис Матице српске* 217/1 (1903) 1–30, једини референтни рад о Јелени дуго је био Г. Суботић, „Краљица Јелена Анжујска – ктитор црквених споменика у Приморју“, *Историјски гласник* 1–2 (1958) 131–147.

³ G. L. McDaniel, „On Hungarian-Serbian Relations in the Thirteenth Century: John Angelos and Queen Jelena“, *Ungarn Jahrbuch* 12 (1982–1983) 43–50.

⁴ На пример, О. Кандић, *Манастир Градац – историја и архитектура манастира*, Београд 2005, 49; *Српски биографски речник IV*, Нови Сад 2009, 357–358 (Љ. Бубало); М. Поповић, *Српска краљица Јелена између римокатоличанства и православља*, Београд 2010, 10, 27–32.

⁵ На пример, В. Станковић, *Краљ Милутин*, Београд 2012, 18–19, 52–54; S. Marjanović-Dušanić, „La saintete feminine et les cultes dynastiques en Serbie medievale: la sainte reine Helene d’Anjou“, у: *Les réseaux familiaux: Antiquité tardive et Moyen Âge* (éd. V. Caseau), Paris 2012, 126, и А. Узелац, *Под сенком пса. Татари и јужнословенске земље у другој половини 13. века*, Београд 2015, 93–94.

неколико година, у иностраној историографији појавила су се чак три прилога који се опширно и детаљно надовезују на Мак Данијелове налазе – најпре је самостални истраживач Никола Петровић понудио другачију претпоставку о Јеленином пореклу,⁶ потом је млади мађарски медијиста Данијел Бачођоји истражио неке трагове Јелениних породичних веза који воде према Угарској,⁷ да би на крају Филип Ван Трихт, стручњак за историју Латинског царства, додао низ нових запажања и закључака којима је Јеленино порекло и удају за српског владара сместио управо у политички контекст односа између Србије и те државне творевине коју су на централном делу територије Византијског царства створили крсташи из Западне Европе након што су 1204. године освојили византијску престоницу Цариград.⁸

У жељи да се у нашој историографији скрене пажња на теме начете Мак Данијеловим решењем проблема порекла краљице Јелене и новијим прилозима који се на њега надовезују, овај рад усредсређује се на једину личност коју расположива средњовековна грађа изричито помиње као припадника Јеленине изворне уже породице – њену сестру Марију. Наиме, подаци о Јелениним породичним везама и начинима на које су оне долазиле до изражаја у великој мери се тичу управо Марије, а чак и када то није случај, њихово блиско сродство омогућава да се претпоставке и закључци који су изношени у вези с Јеленом изложе у склопу Маријине биографије.⁹ Поред тога, Марија и сама по себи заслужује историографску пажњу. У ширем контексту историје југоисточне Европе у раздобљу након крсташког освајања Цариграда, она нуди упечатљив пример жене из високих друштвених слојева која је својим пореклом и животним путем повезивала готово све најважније одреднице веома сложене историјске

Анализи у чијем би средишту била краљичина личност донекле се приближава Б. Стојковски, „Краљица Јелена и Угарска“, у: *Јелена – краљица, монахиња, светитељка*: тематски зборник радова посвећених краљици Јелени (ур. К. Митровић), Манастир Градац 2015, 41–47.

⁶ N. Petrovich, „La reine de Serbie Hélène d’Anjou et la maison de Chaources“, *Crusades* 14 (2015) 167–181.

⁷ D. Bácsatyai, „A 13. századi francia–magyar kapcsolatok néhány kérdése“, *Századok* 151/2 (2017) 237–278.

⁸ F. Van Tricht, „Latin Emperors and Serbian Queens: Anna and Helena. Genealogical and Geopolitical Explorations in the Post-1204 Byzantine World“, *Frankokratia* 1 (2020) 56–107.

⁹ Одредница о Марији коју доноси *Српски биографски речник* VI, 45 (И. Коматина), веома је сажета и показује сличну уздржаност по питању њеног порекла као и радови о њеној сестри наведени горе, нап. 4.

ситуације створене на том простору – преовлађујући византијски православни културно-цивилизацијски круг, „домаће“ католичке чиниоце на његовим северним и западним рубовима, те њихове истоверце придошле са Запада у освајачком таласу; Грке, Словене, Угре, Латине и Фруге. С друге стране, у контексту српске историје, она пружа један од најранијих, али и најбоље документованих, примера блиских сродника средњовековних српских владарки страног порекла који су посредством те родбинске везе део својих живота провели у српској средини, одражавајући тиме један особени вид интеракције између средњовековне Србије и њеног окружења.

Најбољу потврду Маријиног значаја за истраживања о краљици Јелени пружа чињеница да су управо подаци који се тичу Марије омогућили Мак Данијелу да дође до одговора на питање Јелениног порекла. Још почетком осме деценије 19. века научној јавности је предочен документ Карла I Анжујског, краља Сицилије, издат 7. јуна 1280. године и забележен у регистрима његове канцеларије,¹⁰ из којег се сазнаје да „племенита госпођа“ Марија de Chauris са својим сином и пратњом креће на пут у Србију „како би видела госпођу краљицу Србије, своју сестру“. Готово тачно годину дана касније (4, односно 5. јуна 1281), још два документа из анжујских регистара говоре о „племкињи“ Марији de Chau која се „враћа“ у Србију са посланицима српског краља¹¹ – додуше, овога пута

¹⁰ Регистри канцеларије јужноиталијанских владара из анжујске династије, изузетно драгоцен извор за историју јужне Италије и читавог Средоземља, чувани су у архиву у Напуљу, али су током Другог светског рата потпуно уништени. Године 1950. напуљски архивисти покренули су пројекат њихове реконструкције на основу сачуваних архивских помоћних средстава, ранијих издања и других расположивих извора. До 2010. у склопу едиције *Registri della cancelleria angioina (=RCA)* објављено је 50 томова реконструисане грађе, углавном за раздобље од 1265. до 1295. године. О историјату регистара и њиховој реконструкцији видети N. Porčić, „Serbia in the Registers of the Angevin Chancery (1265–1295). An Attempt at Reconstruction“, *Initial* 8 (2020) 119–124, са упутницама на старију литературу.

¹¹ Сва три документа први је у облику краћих извода објавио В. Макушев, „Итальянские архивы и хранящиеся въ нихъ материалы для славянской истории II. Неаполь и Палермо“, *Приложение къ XIXму тому Записокъ Императорской академии наукъ* 3, Санктпетербургъ 1871, 31. Након тога, уследила су и друга издања (нажалост, поново само у облику извода или регеста), од којих су нека послужила као основ за реконструкције у оквиру едиције RCA (RCA XXIII, 51; XXIV, 121; XXV, 50). Упоредна анализа издања из RCA и Макушевљевог рада,

Карло I не помиње њено сродство са српском краљицом,¹² али каже да је Марија „удовица покојног племенитог мужа Анселма de Chau“ и назива је својом „најдражом/милом рођаком по крви (consanguinea)“, што би с обзиром на то да је Карло био млађи брат француског краља Луја IX Светог (1226–1270) значило сродство са француском краљевском кућом Капета. Ове податке Мак Данијел је повезао са три папска писма, такође одавно објављена у изводима или регестима, којима папе Иноћентије IV и Александар IV дозвољавају склапање, а потом и опстанак једне брачне заједнице упркос томе што је између супружника установљено постојање крвног сродства, најпре у четвртном и петом, а потом и у трећем и четвртном степену. У првом писму, од 15. јула 1253, супружници су именовани као Анселм de Keu и Марија, „кћер Матилде, господарице Пожеге, кћери грофице Viennensis“, при чему су као подносиоци молбе за дозволу наведени управо поменута грофица и „цар цариградски, ујак Матилдин“. ¹³ Друго писмо (13. јануар 1254) адресирано је на „племића Анселма, сина племића de Quo, и племкињу Марију, кћер покојног Калојована“, ¹⁴ док су примаоци трећег писма (15. јануар 1255) назначени једноставно као „племић Анселм, господар de Keu, и Марија, његова жена“ ¹⁵.

Из ових података Мак Данијел је извео закључак да је Марија de Chaur/ Chau, удовица Анселма de Chau, поменута 1280–1281, идентична са Маријом, невестом и супругом Анселма de Keu/Quo, поменутом 1253–1255, као и да су родитељи те Марије били Калојован и Матилда, господарица Пожеге, која је била кћер грофице Viennensis и сестричина цара који је владао у Цариграду 1253. године. Такође, с обзиром на податак из 1280.

који није коришћен у пројекту реконструкције, уродила је одређеним изменама и допунама, како у текстовима докумената тако и у њиховој идентификацији и датовању – N. Požić, „Serbia in the Registers“, 147–150.

¹² Помен српске краљице у регесту који је искоришћен као подлога реконструкције писма од 4. јуна у RCA XXIV, 121, по свему судећи не потиче из самог писма, већ од настојања аутора регеста да ради информативности у њега укључи и податке које пружају други извори – конкретно, Карлово писмо из 1280. године. За поређење регеста и извода из оригиналног текста писма видети N. Požić, „Serbia in the Registers“, 148–149).

¹³ *Les registres d'Innocent IV*, vol. III (ed. É. Berger), Paris 1897, 289, no. 6862.

¹⁴ *Ibidem*, 351, no. 7178.

¹⁵ *Les Registres d'Alexandre IV*, vol. I (ed. C. Bourel de La Roncière), Paris 1895, 13, no. 48.

према којем је Марија била сестра српске краљице Јелене,¹⁶ сви подаци о Маријином пореклу и породици важили би и за њу. Поред тога, амерички истраживач је извршио прецизнију идентификацију поменутих Маријиних и Јелениних сродника. У цару који је 1253. владао у Цариграду лако се препознаје Балдуин II из породице Куртене, који се на престо Латинског царства попео још 1228. Претходно су титулу латинског цара носили његов брат Роберт и њихов отац Петар, син једног од млађих синова француског краља Луја VI Капета (1108–1137).¹⁷ Исто тако, међу Балдуиновим бројним сестрама није било тешко пронаћи грофицу *Viennensis* – овај латински облик племићког предиката несумњиво указује на Маргарету, супругу (тачније, од 1252, удовицу) Анрија, грофа од Вијандена, замка и насеља у данашњем Луксембургу. Маријина мајка Матилда била је дакле, према Мак Данијелу, дете из овог брака, склопљеног око 1215. Ни идентитет Маријиног оца Калојована није представљао већи проблем. Реч је о надимку Јована Анђела, сина византијског цара Исака II Анђела (1185–1195) из брака са Маргаретом, кћерком угарског краља Беле III (1173–1196). Након што је Исаков покушај да поврати византијски престо 1203–1204. довео до његове смрти, пада Цариграда у руке крсташа и успоставе Латинског царства, Маргарета се удала за крсташког вођу Бонифација, маркиза од Монферата, који је од дела освојених византијских територија створио за себе краљевину са седиштем у Солуну. Некадашња царица је новом мужу убрзо родила сина Димитрија, Јовановог млађег полубрата, али пошто је Бонифације већ 1207. погинуо, Димитријево право наследства над Солунском краљевином наишло је на оспоравања других припадника породице Монферат. Током наредних десетак и више година, Маргарета се у Солуну борила за Димитријева права, да би се потом ипак вратила у своју постојбину Угарску, где јој је најкасније 1223. краљ Андрија II, њен брат, доделио поседе на југу земље, у близини српске границе, са тежиштем у области Срема.¹⁸ На том простору коначно се поново улази у траг и њеном сину Јовану „Калојовану“ Анђелу, који се 1227. јавља као

¹⁶ Јелена, додуше, није поменута именом, али други подаци сведоче да се ради управо о њој (видети ниже, нап. 83), а не рецимо о супрузи српског краља који је владао те 1280. године – Јелениног сина Стефана Драгутина.

¹⁷ Посебно о Балдуину: F. Van Tricht, *The Horoscope of Baldwin II. Political and Sociocultural Dynamics in Latin-Byzantine Constantinople*, Leiden 2019. О његовом огранку породице Куртене: A. Saunier-Seité, *Les Courtenay: destine d'un illustre famille bourguignonne*, Paris 1998, 113–210.

¹⁸ Сачувана је папска потврда тог дара: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* I (ed. A. Theiner), Romae 1859, 39, br. 80.

„син племените Маргарете, бивше царице цариградске“, а 1235/36. као „господар Срема и жупан Ковинске жупаније“.¹⁹ Осим тога што је Маргарету и Јована збринуо поседима, Андрија II је несумњиво утицао и на избор Јованове невесте. Од 1215. угарски краљ је био у браку са Јоландом Куртене,²⁰ сестром латинских царева Роберта и Балдуина II и грофице Маргарете од Вијандена. Према томе, брак између Калојована, сестрића краља Андрије, и Матилде, сестричине Андријине краљице Јоланде, деловао је као својеврстан одраз краљевског брачног пара и додатна спона између двеју породица.

Резултати до којих је дошао Мак Данијел остављају мало простора за приговоре, а још мање за другачија решења која би боље повезала расположиве податке о Маријиним и Јелениним пореклу. Покушај једног таквог решења понудио је Никола Петровић. Он је кренуо од запажања да Марија, за коју се у писму Карла Анжујског из јуна 1280. каже да је сестра српске краљице, носи племићки предикат *de Chauris*, док се за Марију која се помиње јуна 1281. наводи да је удовица Анселма *de Chau*. Пошто је утврдио да се уз Анселмово име нигде не јавља облик *Chauris*, Петровић је закључио да је тај облик заправо Маријин – а тиме и Јеленин – племићки предикат по рођењу и повезао га са још неколико особа које се помињу као *de Chauris* у анжујским регистрима тог времена. У тим особама исправно је препознао припаднике старе и истакнуте француске племићке породице *de Chauvances* из грофовије Мен, једног од францускихседа Карла I Анжујског.²¹ Ипак, Петровићеву тезу да су Марија и њена сестра, српска краљица Јелена, биле изданци породице *de Chauvances*

¹⁹ *Vetera monumenta*, 72, бр. 149; *Codex diplomaticus Hungariae* (ed. G. Fejer), IV/1, Budaе 1829, 27. Маргаретиним и Јовановим присуством у јужним крајевима Угарске недавно се исцрпно бавио Ђ. Харди, „Један прилог питању византијског наслеђа на тлу Овостраног Срема (*Sirmie Citerioris*)“, *Зборник радова Византолошког института* 54 (2017) 117–142, са упутима на обимну старију литературу. Поред Јована, Маргарета је у Угарску довела и Виљема, свог млађег сина из брака који је у неком тренутку након Бонифацијеве смрти склопила са француским племићем Николом од Сент-Омера, истакнутим властелином у крсташком Атинском војводству – F. Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium. The Empire of Constantinople, 1204–1228*, Leiden–Boston 2011, 381–382, нап. 112; Б. Стојковски, „Краљица Јелена и Угарска“, 41–43; Ђ. Харди, „Један прилог“, 123–125.

²⁰ П. Рокаи и др., *Историја Мађара*, Београд 2002, 63.

²¹ N. Petrovich, „La reine de Serbie“, 173–178.

уверљиво је одбацио најпре Бачођоји,²² а онда и Ван Трихт,²³ при чему су обојица истраживача остали при Мак Данијеловом решењу.

Остављајући по страни овај очигледно промашени покушај, чини се да постоји само један начин на који се Мак Данијелови закључци о Маријиним и Јелениним пореклу могу оборити – оспоравањем истоветности брачног пара Анселм–Марија поменутог 1253–1255. са брачном везом о којој сведочи помен Анселмове удовице Марије више од четврт века касније.

²² D. Bácsatyai, „A 13. századi francia–magyar kapcsolatok“, 249, нап. 50. Мађарски истраживач је стекао утисак да Петровић покушава да покаже како су Јеленина сестра Марија de Chauris и Анселмова удовица Марија de Chau различите личности, па је скренуо пажњу да је у том случају нејасно зашто Марија de Chau путује у Србију, а поготово се тешко могу објаснити каснији подаци према којима је управо особа са тим предикатом дуже време живела у Србији и тамо добила поседе (видети ниже, нап. 81–83). У ствари, Петровић је изгледа започео рад с идејом о две различите Марије (уп. N. Petrovich, „La reine de Serbie“, 172), али је онда под теретом истих оних података на које је указао Бачођоји постепено и, рекло би се, дискретно прешао на решење према којем се ради о „девојачком“ и „удатом“ племићком предикату једне исте особе (Ibidem, 177, нап. 42). Наравно, од целе ове сложене конструкције много вероватније делује решење које је понудио Бачођоји – да је у писму из 1280. дошло до грешке писара – утолико пре што су начини писања племићких предиката двеју породица били међусобно слични и, нарочито у случају Маријине породице, прилично неустаљени (видети и ниже, нап. 65, 66, 86, 94, 96), а и одсуство помена Маријиног мужа могло је отежати одређивање њене породичне припадности.

²³ F. Van Tricht, „Latin Emperors“, 58–60. За разлику од Бачођојија, Ван Трихт се осврнуо на Петровићеву завршну тезу – да су Марија de Chauris и Марија de Chau иста особа, потекла из породице de Chaources, која је први пут наведена са „девојачким“, а други пут са „удатим“ племићким предикатом. С тим у вези, приметио је да при таквом решењу не би било јасно на који је начин Марија била „рођака по крви“ Карла I Анжујског, јер о таквом сродству између Капета и породице de Chaources нема података. Такође, док Мак Данијелов закључак о Маријиним и Јелениним пореклу у потпуности оправдава речи Данила II о „царском“ пореклу српске краљице, за породицу de Chaources нема података о иоле ближем сродству са владарским кућама, како оним значајним за српску средину тако и неким другим (упадљиво је, иначе, да Петровић у свом закључку прећуткује Данилове речи о „царском“ пореклу и цитира само део који говори о „француском роду“ и „богатству и слави“ Јелениних родитеља – N. Petrovich, „La reine de Serbie“, 181). Најзад, Ван Трихт примећује да Петровић, иако наводи Мак Данијелов рад, потпуно игнорише тамо саопштене податке из папских писама о пореклу Марије, супруге Анселма de Keu/Quo – податке који јасно именују њену мајку, бабу по мајци, ујака и оца, при чему нико од њих не припада породици de Chaources.

Сам Мак Данијел био је свестан овог проблема, нарочито с обзиром на донекле различите облике Анселмовог племићког предиката – de Keu/Quo 1253–1255. и de Chau 1281.²⁴ У покушају да премости овај јаз, амерички истраживач је у издањима анжујских регистара за период 1273–1274. нашао више помена Анселма де Чау, при чему је његов предикат бележен и као Chaul, Chaulis, па и Caen.²⁵ Мада га то није навело да посумња у истоветност овог Анселма са Анселмом de Keu/Quo, Мак Данијел је и сам исказао чуђење над толиким варијацијама у имену једне очигледно значајне личности. Стога је изнео претпоставку да је Анселмов предикат потицао од топонима Кеу или Кѓ, како је тада називано место Баноштор у Срему, Маријиној постојбини, објашњавајући облике забележене у анжујским регистрима као покушаје његовог записивања од стране италијанских и француских писара.²⁶ При том, услед непажње или неслагања, Мак Данијел се уопште није осврнуо на то да је још почетком 20. века аутор прве посебне студије о краљици Јелени, Чедомиљ Мијатовић, закључио да иза предиката Маријиног супруга стоји племићка породица de Caueux пореклом из севернофранцуске покрајине Пикардије,²⁷ која је имала веома истакнуту улогу у Латинском царству.²⁸ Тим трагом су ипак пошли други истраживачи – у најновије време и најподробније Филип Ван

²⁴ G. McDaniel, „Hungarian-Serbian Relations“, 48–50.

²⁵ Чини се да је овај последњи облик, идентичан са називом важног средњовековног града у француској покрајини Нормандији, ипак последица грешке издавача текстова из анжујских регистара, који су помешали у средњовековним латинским рукописима често врло слична слова п и ц – дакле, анжујски писар је овде највероватније употребио облик Caen.

²⁶ G. McDaniel, „Hungarian-Serbian Relations“, 46, 48.

²⁷ Тамо се, на обали Ламанша, јужно од ушћа реке Соме, налази градић Caueux-sur-Mer.

²⁸ Ч. Мијатовић, „Ко је краљица Јелена?“, 15–18. Иако је дао сразмерно опширан и у основи тачан приказ историјата ове породице у Латинском царству, Мијатовић јој је због сличности предиката придодао и припаднике породице de Chaurces који се помињу у анжујским регистрима. У томе га је исправио С. Јиречек, *Geschichte der Serben I*, Gotha 1911, 219, и „Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien. Studien zur Kulturgeschichte des 13.-15. Jahrhunderts“, III, *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-Historische Klasse* 58/2 (1914) 36–37 (превод: К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 181–182; II, 265–266), који је упозорио да се ради о две породице, али је при том Маријиног супруга Анселма сврстао међу de Chaurces, сматрајући да нема везе са цариградским de Caueux.

Трихт²⁹ – који су се суочили са чињеницом да се у цариградском огранку породице de Сауех, чији је предикат забележен у облицима Chau, Каеи и Шеу, име Анселм јављало у више генерација, вероватно се везујући за најстаријег мушког наследника. Упркос тешкоћама које овај обичај ствара у препознавању различитих личности, Ван Трихт је дошао до закључка да је Маријин супруг био Анселм III, унук Анселма I, учесника у крсташком походу из 1204, и син Анселма II и Евдокије Ласкарис, кћерке Теодора I Ласкариса, византијског племића који се после пада Цариграда прогласио за цара на преосталим византијским територијама у Малој Азији са седиштем у Никеји. Овај Анселм се помиње на простору Латинског царства у раздобљу пре него што ће византијским заузећем Цариграда 1261. та држава практично престати да постоји, да би десетак година касније заједно са Балдуином II био забележен као избеглица на јужноиталијанском двору Карла I Анжујског.

С обзиром на облике племићког предиката цариградског огранка породице de Сауех и наведене податке о њеном припаднику Анселму (III), чији трагови воде од латинског Цариграда до јужне Италије, више не може бити никакве разумне сумње да је управо он био Анселм de Кеу/Quo који је 1253–1255. добио папску дозволу да ступи у брак са Маријом, сестричином Балдуина II, а онда и Анселм de Chau, покојни муж Марије која је 1280. и 1281. из јужне Италије путовала код своје сестре, српске краљице, праћена писмима Карла Анжујског. На тај начин, једнако снажну потврду добија и истоветност Марије из 1280–1281. са Маријом чије је порекло Мак Данијел реконструисао на основу података папских писама из 1253–1255. Но, поред података о Маријином пореклу, поменута папска писма пружају и најбоље расположиве податке о хронологији најранијег раздобља њеног живота. С обзиром на то да се у првом писму (15. јул 1253) даје дозвола за склапање брака, док се у другом (13. јануар 1254) допушта његова консумација, а у трећем (15. јануар 1255) потврђује да брак може остати на снази иако је након консумације утврђен још ближи степен сродства између супружника,³⁰ да би у то време могла имати минимални узраст за склапање и консумацију брака (12 година) Марија се морала родити најкасније око 1240. Одређивање доње хронолошке границе је доста сложеније. За почетак, о времену склапања брака између

²⁹ F. Van Tricht, „Latin Emperors“, 58–59 и нап. 9, са упутницама на старију литературу. Видети такође D. Bácsatyai, „A 13. századi francia–magyar kapcsolatok“, 248–251.

³⁰ Видети горе, нап. 13–15.

њених родитеља нема никаквих непосредних података, а могући распон је чак и нешто шири него што је Мак Данијел својевремено мислио. Наиме, Филип Ван Трихт је утврдио да Маријина мајка Матилда није била кћерка Маргарете Куртене из њеног брака са Анријем од Вијандена, већ из претходног брака са Раулом, господарем Исудена у француској покрајини Бери – у свом тестаменту састављеном јула 1212, у присуству супруге Маргарете, Раул је завештао 50 либри својој „кћеркици Матилди“ за њен будући мираз.³¹ То значи да је она, чак и ако је јула 1212. имала само годину или две, већ око 1223. била у брачном узрасту, баш као и Јован Анђео, који је несумњиво био знатно старији од ње.³²

Овај широки временски распон за датовање Маријиног рођења (око 1223 – око 1240) могао би се донекле сузити на основу општеприхваћеног става да је Марија била млађа од своје сестре Јелене. Тај став има чврсту подлогу у околности да је у време када је Марија ступала у брак са Анселмом, Јелена по свему судећи већ рађала свог другог сина са српским краљем Урошем, будућег краља Милутина.³³ Међутим, чак и ако се прихвати да је Марија била млађа сестра, распон се теоретски сужава само померањем доње границе за годину-две, остављајући више него довољно простора за најразличитије комбинације. Једна од њих била би и да су Марија и Јелена биле само полусестре. Тој претпоставци не би противречило ништа од Мак Данијелове аргументације, јер подаци које је он искористио тичу се, строго узевши, само Маријиних родитеља. Заиста, ако се као *terminus post quem* за склапање брака између Јована Анђела и Матилде може узети тек 1233. година, када је умрла угарска краљица Јоланда Куртене, Матилдина тетка за коју се с разлогом сматра да је била кључна личност у успостављању ове везе,³⁴ то у Матилдином случају оставља чак пуну деценију за неки претходни брак из којег се могла родити Јелена, док је за Јована то раздобље још осетно дуже. Мак Данијел се на ову могућност није осврнуо, али она није промакла

³¹ F. Van Tricht, „Latin Emperors“, 61, 63. Тестамент је објављен у J. Du Bouchet, *Histoire généalogique de la maison royale de Courtenay*, Paris 1661, Preuves 260–261. Ван Трихт помиње износ од 500 либри, иако у наведеном издању стоји *quinquaginta*.

³² Јован Анђео се највероватније родио крајем 12. века – *Српски биографски речник* 4, Нови Сад 2009, 431 (С. Ћирковић).

³³ Време Милутиновог рођења утврђује се превасходно на основу података византијског писца Нићифора Григоре – *Византијски извори за историју народа Југославије* VI, Београд 1986, 171, нап. 48 (коментар: С. Ћирковић).

³⁴ Видети горе, нап. 20.

Ван Трихту.³⁵ Пошто је најпре констатовао да нема података да су Јован Анђео или Матилда улазили у неки други брак осим међусобног, он је покушао да пронађе додатне аргументе у речима којима Јеленино порекло описује архиепископ Данило II. С тим у вези, приметио је да се Јеленин „фрушки род“ може односити само на једног од потенцијалних родитеља, мајку Матилду, док је за помен „царскога племена“ проценио да би се могао односити на обоје, будући да су и Анђели и породица Куртене давали цареve, што му је било довољно да закључи да су Марија и Јелена биле сестре по оба родитеља.³⁶ Ипак, мада такво решење заиста делује највероватније, треба имати у виду да наведени докази нису коначни и да се сразмерно лако могу заобићи – на пример, претпоставком да је Јован Анђео и у првом браку имао супругу француског порекла која је родила будућу српску краљицу Јелену.

Управо је Ван Трихт на упечатљив начин искористио још једну могућност коју нуди широки распон година када су се Марија и Јелена могле родити – могућност да су у том раздобљу саме сестре биле у браковима који би претходили оним досад познатим. Конкретно, у документима из 1240, 1241. и 1244. године он је пронашао податке о извесној „Јелени, нећаки (nep̄tis) покојног Димитрија, светлог краља солунског“, коју је цар Балдуин II сматрао законитом наследницом солунске краљевине пошто је Димитрије у међувремену умро у изгнанству. У тој Јелени, која је 1240. забележена као супруга једног од латинских господара острва Еубеје, док се већ 1244. помиње као удовица са четворо деце, Ван Трихт је склон да препозна будућу српску краљицу.³⁷ Не улазећи у степен вероватности такве претпоставке, на овом месту довољно је приметити да је она – онако како је изложена – начелно одржива, што јој у контексту биографије Јеленине сестре Марије даје значај најближег могућег упоредног сведочанства о различитим опцијама које могу да отворе оскудни расположиви подаци. Поред тога, она посебно снажно скреће пажњу на питање ко је и из

³⁵ F. Van Tricht, „Latin Emperors“, 62–63, 64.

³⁶ Утисак је да би се овај закључак могао додатно оснажити управо на трагу приступа који је примено Ван Трихт – наиме, иако је неспорно да су и Анђели и породица Куртене давали цареve, чини се да је у српској средини Данилова алузија на „царско племе“ најпре могла да се односи на Јована Анђела, који је био син једног византијског цара. Наравно, то не значи да Данило није могао имати у виду и Јеленино вишеструко „царско“, то јест, владарско порекло – по Јовану Анђелу, она би била унука византијског цара Исака II и праунука угарског краља Беле III, а по мајци Матилди праунука латинског цара Петра Куртенеа, који је и сам био унук француског краља Луја VII.

³⁷ F. Van Tricht, „Latin Emperors“, 64–74.

којих разлога могао изабрати супружнике Калојованових и Матилдиних кћерки. Што се тиче Маријиног брака са Анселмом од Кајоа, ствари у том погледу делују прилично јасне. Калојован Анђео, поменут 1235/36. као господар Срема и ковински жупан, јавља се и током наредних година у више повеља свог брата од ујака, угарског краља Беле IV, као један од најистакнутијих сведока из редова световних достојанственика краљевства, да би после једног таквог помена у новембру 1242. нагло нестао из извора, што указује да је убрзо после тога сишао са животне позорнице.³⁸ Без мушких наследника, његова удовица Матилда тешко да је могла да задржи управу над важним пограничним подручјем попут Срема и околних области.³⁹ Стога се чини вероватним да је она сразмерно брзо сведена на звање жупанице/господарице Пожеге у Славонији, са којим се јавља у две повеље из 1250.⁴⁰ Суочавајући се са таквом променом статуса у угарској средини, која се може описати као природна постепена маргинализација, Матилда се сасвим очекивано при решавању кћеркиног брачног статуса окренула својој куртенејској породици, утолико пре што су јој и мајка, уважена удовица грофа од Вијандена, и ујак, цариградски цар, још били живи и утицајни. Као резултат тога, поменути двојац појавио се у улози подносилаца молбе папској курији,⁴¹ али делује сасвим извесно да њиховом – пре свега Балдуиновом – утицају треба приписати и избор Маријиног супруга, истакнутог барона из Балдуиновог царства. Теже је рећи да ли је тај избор био подстакнут једноставним настојањем да се нађе одговарајућа „прилика“ у средини коју је невестина мајка Матилда могла сматрати „матичном“ или је постојала и нека политичка рачуница. Након 1235, када је после краљице Јоланде умро и њен супруг Андрија II, док је

³⁸ Упутнице на помене Јована Анђела у угарским повељама даје Ђ. Харди, „Један прилог“, 125, нап. 39.

³⁹ Наредна личност која се јавља са титулом „господара“ тих крајева био је опет један блиски рођак угарских краљева – руски кнез Ростислав Михаилович, муж Ане, кћерке Беле IV. Иако прва вест о њему у том својству потиче тек из 1254, обично се сматра да је он на тај положај дошао знатно раније – Ђ. Харди, „Господари и банови Оностраног Срема и Мачве у 13. веку“, *Споменица Историјског архива „Срем“* 8 (2009) 70–72; исти, „Један прилог“, 128–129.

⁴⁰ *Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica* I/2 (ed. I. Szentpétery), Budapest 1927, 281 (5. јул 1250); *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* (ed. T. Smičiklas), IV, Zagreb 1906, 433 (21. новембар 1250). У повељи од 5. јула 1250. Матилда је названа „удовицом господина Јована“.

⁴¹ Иначе, околност да су Марију заступали мајка и други старији рођаци може се узети као показатељ да је она морала бити, ако не сасвим, а онда бар сразмерно млада, па и да јој је ово био први брак.

њихова кћер јединица удата за краља далеког Арагона, утицај Куртенеа у Угарској морао је знатно опасти, па би се одлука да по свему судећи једина преостала неудата припадница угарског огранка те лозе ступи у брак са припадником цариградског латинског племства могла тумачити и као наставак узмицања из угарске средине, али и као покушај да се позиције у њој ојачају увођењем мушке фигуре репрезентативног порекла и статуса.⁴²

Током скоро две деценије након добијања последње папске брачне дозволе почетком 1255. године, у расположивим изворима се не наилази на вести о Марији. Уместо тога, могу се пратити само наговештаји о кретању њеног супруга Анселма од Кајоа. Он се 1260. још помиње у Цариграду,⁴³ па се може претпоставити да га је тамо затекао и пад града у византијске руке 1261, те да је пред византијским трупама побегао на сличан начин као и његов господар Балдуин II, који се укрцао на једну венецијанску лађу. У ствари, с обзиром на то да се следећи пут у расположивим изворима јавља као „коморник цара цариградског“, врло је вероватно да је и током наредних година изгнанства често био уз Балдуина, док је овај покушавао да заинтересује поједине западне владаре за покретање новог крсташког рата којим би повратио своје царство. Тај следећи помен Анселма од Кајоа већ је везан за Краљевину Сицилију, државу која је поред истоименог острва обухватала и јужни део Италије и чији је владар 1266. године постао Карло, гроф Анжуа, брат француског краља Луја IX. Човек великих амбиција и знатних способности, Карло је намеравао да из свог новог краљевства, стратешки постављеног у средишту Медитерана, оживи посустали крсташки покрет – чију је ударну снагу чинило управо француско витештво – и покрене још један талас експанзије западног хришћанства према муслиманским и православним областима Африке, Блиског истока и југоисточне Европе. Са тим циљем, он је маја 1267. у Витербу склопио споразум са Балдуином II, обећаваши му помоћ у обнови Латинског царства у замену за велики део територија које том приликом буду освојене и прелазак неких преосталих крсташких државица, попут

⁴² У сваком случају, Ван Трихтово тумачење да се радило о „додатном учвршћивању цариградско-јужноугарско-српске осовине“ (F. Van Tricht, „Latin Emperors“, 98–99) делује претерано, с обзиром на то да Матилда и Марија нису ни изблиза задржале положај који је у јужној Угарској имао Јован Анђео.

⁴³ Овај помен везан је за неуспели византијски напад на град, приликом којег су нападачи, према византијском писцу Георгију Акрополиту, управо од Анселма очекивали да одигра улогу „тројанског коња“ – D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West*, Cambridge (Mass.) 1959, 75–77; F. Van Tricht, *The Horoscope of Baldwin II*, 58–60, нарочито нап. 18.

Кнежевине Ахаје, под Карлову врховну власт.⁴⁴ Од тада, као што сведоче записи из анжујских регистара, Балдуин је са сином Филипом углавном боравио у јужној Италији, ишчекујући Карлов поход и примајући од њега провизије од којих се издржавао.⁴⁵

Године 1270. у тим записима јављају се коначно подаци о Анселму од Кајоа. На дан 13. јуна, у Напуљу, у присуству самог сицилијанског краља, његових синова Карла и Филипа, цара Балдуина и других јужноиталијанских и константинопољских угледника, Анселм de Chau, „коморник царства Романије“, склопио је уговор са Дрогом од Бомона, „маршалом краљевства Сицилије“, којим се обавезао да ће маршалу дати своју кћер Еву за жену у року од месец дана након што маршал стигне на двор угарског краља Стефана. Уз невесту је обећан и мираз од 3.000 либара, за чију је исплату као залог Анселм уступио маршалу све своје поседе у Француској, и 600 марака сребра од поседа које је имао или које ће стећи у Латинском царству „након што та земља буде повраћена из руку расколника и непријатеља“. Са своје стране маршал је обећао да ће Ева добити најмање трећину добара која он буде стекао након склапања брака. Најзад, сам краљ Карло, „имајући у виду службе поменутог Анселма и маршала“, али и „сродство по крви којим је Ева за нас везана“, дао је свој пристанак на постигнути споразум и обећао да ће након консумације брака доделити Еви и њеном и Дроговом потомству извор прихода у износу од 100 унчи злата на територији свог краљевства.⁴⁶ Поред тога, отприлике у исто време, један други запис бележи да Анселм, којег Карло I том

⁴⁴ О Карлу Анжујском и његовој источној политици: S. Runciman, *The Sicilian Vespers: A History of the Mediterranean World in the Later Thirteenth Century*, Cambridge 1958; D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus*, 189–371; J. Dunbabin, *Charles I of Anjou: Power, Kingship and State-Making in Thirteenth-Century Europe*, London 1998. На овом месту може се истаћи да је придев „Анжујска“, који се традиционално придодaje имену српске краљице Јелене као последица околности да је веома дуго њена једина поуздано утврђена родбинска веза било међусобно сродство које су помињали јужноиталијански Анжујци, неоправдан не само из генеалošких, него и из историјских разлога. У време Јелениног рођења некаква анжујска лоза није ни постојала – грофовија Анжу била је део француског краљевског домена све до 1246, када ју је Луј IX доделио Карлу, који је тиме постао родоначелник нове лозе анжујских грофова.

⁴⁵ RCA I–VII, према регистрима, под Baldovino, Filippo, Filippo.

⁴⁶ RCA IV, 156–157. У анжујским регистрима о овом послу постојале су најмање још две забелешке – једна, данас позната само у облику сасвим кратке напомене (RCA III, 80), може се према фолијацији датирати у почетак 1270. године, па би се према томе могла односити на неки прелиминарни договор између Анселма и маршала, док је друга, сачувана као нешто обимнији регест (RCA V, 29), по свему

приликом назива „драгим пријатељем“, намерава да пошаље посланика „Стефану, светлом краљу Угарске“.⁴⁷

Ако све претходно речено није било довољно, податак да је Анселм de Chauz 1270. године, шеснаестак година након склапања брака између Анселма de Keu/Quo и Марије, кћерке Калојована и Матилде, имао кћерку Еву која је према средњовековним мерилима била дорасла за удају може се сматрати и коначним доказом идентичности пара Анселм–Марија из 1253–1255. и истоимених супружника који се јављају у јужној Италији после 1270. Поред тога, Евин брачни уговор доноси низ других значајних појединости. Са генеалогске стране, ту је изричита изјава јужноиталијанског владара да је Ева његова крвна рођака. Са становишта заједничких планова краља Сицилије и изгнаних цариградских Латина, упечатљива су очекивања обнове Латинског царства, али и величина „инвестиције“ коју је Анселм у виду мираза уложио у свог будућег зета, Карловог војсковођу, чије су обавезе пак остајале условљене успехом подухвата – готово би се могло рећи да се радило о умањеној, приватној верзији споразума из Витерба. Ипак, највећу пажњу привлачи одредба према којој ће Анселм дати своју кћер за жену маршалу од Бомона у року од месец дана након што маршал стигне код угарског краља Стефана. Ова формулација, како је добро запазио Данијел Бачођоји,⁴⁸ указује на то да се Ева није налазила са оцем у јужној Италији, него са друге стране Јадрана, у постојбини своје мајке, те да је и венчање требало да буде тамо обављено.⁴⁹ Анселмова спремност да се његова кћерка уда на брзину у његовом одсуству, у спрези са поменутиим повољним условима који су дати младожењи, сведочи о извесној журби латинског коморника и његовој решености да прилика коју је препознао као добру не буде пропуштена.

Прилика је била повољна и у политичком смислу. Крајем 1269. Карло I је са угарским краљем Стефаном V закључио споразум о склапању бракова

судећи представљала још један препис споразума од 13. јуна, само са погрешним датумом (23. јун).

⁴⁷ RCA IV, 96. Податак је сачуван као један у низу кратких регеста без датума. Најближи забележени датум, који је у изворном регистру био записан пет листова раније, јесте 16. мај.

⁴⁸ D. Bácsatyai, „A 13. századi francia–magyar kapcsolatok“, 260.

⁴⁹ Треба напоменути да у једином сачуваном регесту другог примерка споразума (RCA V, 29; видети горе, нап. 46), који је сачинио заслужни истраживач напуљског архива из 19. века Камило Мињери-Ричио, стоји да ће се венчање обавити у року од месец дана по маршаловом повратку из Угарске. Ипак, чини се да поверење треба поверити првом примерку који је познат на основу два преписа и више других забелешки.

између Карловог истоименог сина и престолонаследника и Стефанове кћерке Марије, те Карлове кћерке Изабеле и Стефановог најстаријег сина Ладислава – Дрого од Бомона спремао се да путује у Угарску управо да би отпратио малу Изабелу до њеног новог дома. Стефан V је у то време још био само „млади краљ“ и престолонаследник свог оца Беле IV, са којим је током претходних година имао низ сукоба.⁵⁰ Када је Бела почетком маја 1270. умро, његове присталице су у страху од Стефанове освете журно побегле из земље. Најистакнутија међу њима је била Белина кћерка Ана, удовица руског кнеза Ростислава Михаиловича који се јавља као први наредни забележени господар Срема после смрти Јована Анђела. Анселм од Кајоа је у време када је склапао коначни споразум о кћеркином венчању и отправљао свог посланика новоустоличеном угарском краљу Стефану V лако могао знати за ове догађаје.⁵¹ Стога се чини основаном претпоставка да се Анселмова порука Стефану V није тицала само Евиног брака, него и тежње да се с ослонцем на порекло супруге Марије – које је, с обзиром на Евин боравак у Угарској, очигледно још имало одређени значај у тој средини – обезбеде положаји у угарском краљевству. С тим у вези, веома је упадљиво да се у једном Стефановом документу из јуна 1272, у списку сведока, јавља „господин Анселм“ са звањем жупана Ковинске жупаније, које је својевремено носио управо Јован Анђео, као и жупана њој суседне Карашке жупаније.⁵² Мада се то не може тврдити са потпуном сигурношћу, тешко је у овом податку не препознати управо Маријиног мужа.⁵³ У ствари, иако се Марија у вези с овим збивањима не помиње, не

⁵⁰ За збивања у Угарској овог времена видети: P. Engel, *The Realm of Saint Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1526*, London–New York 2001, 105–107; П. Рокаи и др., *Историја Мађара*, 84–88. О идеолошком подтексту Карловог повезивања са угарском владарском кућом: J. Dunbabin, *The French in the Kingdom of Sicily*, Cambridge 2011, 189–190, са упутницима на ранију литературу.

⁵¹ Могућност да је Анселм већ знао за Белину смрт допушта и D. Bácsatyai, „A 13. századi francia–magyar kapcsolatok“, 260–261, али доста опрезније, сходно својој процени да је Анселм посланика Стефану упутио „у данима након 16. маја 1270“. Ипак, с обзиром на положај који је запис о упућивању посланика заузимао у одговарајућем регистру (видети горе, нап. 47), чини се вероватнијим да се то десило неколико недеља касније.

⁵² *Regesta regum stirpis Arpadianae* II/1, 156–157; *Diplomatički zbornik V*, 635.

⁵³ Идентификацију коју је извршио D. Bácsatyai, „A 13. századi francia–magyar kapcsolatok“, 261, прихвата и F. Van Tricht, „Latin Emperors“, 99. Околност да „господин Анселм“ није добио на управу Срем, језгро некадашњих поседа Јована Анђела, може се објаснити тиме да је краљ Стефан одлучио да остави ту област Ростислављевом и Анином сину Бели, који је, за разлику од своје мајке, остао у земљи и изјавио верност новом владару.

би било необично да је она у њима имала активну улогу. На пример, лако се може замислити да је она у годинама након пада Латинског царства обезбедила породици уточиште у својој угарској постојбини, можда баш код Стефана V, који је 1262. од оца изнудио да му као „младом краљу“ преда врховну власт над источним и југоисточним областима краљевства, укључујући и Срем.⁵⁴ Штавише, ништа не стоји на путу претпоставци да је и Марија, макар повремено, боравила у Угарској, попут – па и поред – своје кћерке Еве.

Повољне околности за делатност Анселма од Кајоа у Угарској ипак нису потрајале. Непуна два месеца након помена „господина Анселма“ као ковинског и карашког жупана, краљ Стефан V је умро, остављајући престо малолетном сину Ладиславу IV. Стефанови противници су се вратили из изгнанства и унутрашњи сукоби су обновљени.⁵⁵ У тим околностима, Анселм је изгубио своје положаје⁵⁶ и о његовом присуству у Угарској више нема никаквог трага. Напротив, он је изгледа тада решио да се окрене непосредном учешћу у великом подухвату Карла I против обновљеног Византијског царства. Маја 1273. сицилијански краљ именовао га је за свог „капетана и генералног викара у Краљевству Албаније“, које је Карло 1272. основао од анжујских упоришта у Драчу и другим местима албанског приобаља како би му послужило као полазна основа за освајање византијских територија.⁵⁷ У овом новом својству, Анселм се до краја 1273. учестало јавља у документима из анжујских регистара.⁵⁸ Један од докумената, по први пут након 1253–1255, помиње и Маријино име – према штуром регесту који је сачуван, 30. децембра 1273. краљ Карло I наредио је свом намеснику у Апулији да се „Марији, супрузи Анселма de Chau“ додели одређена новчана свота.⁵⁹ Још 23. јануара 1274. Карло је из Бриндизија наређивао да се Анселму у Драч шаље жито за снабдевање војске, али већ до 24. марта краљ је сазнао да његов капетан у Албанији више није био међу живима – тог дана издат је налог краљевом чиновнику у Ђовинацу, градићу на обали Апулије северно од Барија, да пошаље на

⁵⁴ P. Engel, *The Realm of Saint Stephen*, 106; П. Рокаи и др., *Историја Мађара*, 87.

⁵⁵ Једна од жртава био је Бела Ростиславић, који је убијен ујесен 1272.

⁵⁶ Већ од новембра 1272. као ковински и карашки жупан помиње се Лаврентије, краљевски пехарник – *Diplomatički zbornik* VI, 8, 22, 34.

⁵⁷ RCA X, 116. О анжујском Краљевству Албаније и походима против Византије у ово време: D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus, 1189–1261*; A. Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Age: Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, Thessaloniki 1981, 230–262.

⁵⁸ RCA X, 78, 81, 98, 101, 264.

⁵⁹ RCA XI, 108.

двор једног нотара који ће положити рачуне „у име наследника Анселма de Chauz, бившег генералног викара у Краљевству Албаније“ за новац који је Анселм добио из дворске благајне „ради краљевских послова“.⁶⁰

Док се о емотивном ударцу који је за Марију представљала смрт мужа може само нагађати, о последицама по материјални статус постоје одређене назнаке. Пошто је изгубио поседе у Латинском царству и положаје које је (накратко) стекао у Угарској, док је имања у Француској оптеретио исплатом кћеркиног мираза, Анселм изгледа није имао средстава да породици обезбеђује живот достојан пређашње славе и богатства. Као сведочанство о томе могу се узети не само налог Карла I о додељивању новца Марији у време мужевљевог одсуства и околност да је породица, како се чини, боравила у једном градићу под непосредном краљевском управом, а не на неком додељеном имању, већ и подаци према којима је Анселм у Албанији присвајао приходе драчке архиепископије и узео зајам у износу од 19 унчи злата.⁶¹ С друге стране, хитра одлука Карла I да се изврши обрачун (а свакако и одговарајући повраћај) државног новца који је Анселму био поверен као да указује да се са те стране Марија није могла надати нарочитој широкогрудости. Поврх тога, у неком тренутку између априла и септембра 1275. окончан је брак између њене кћерке Еве и маршала Дрога од Бомона.⁶² С обзиром на то да се Ева, по свему судећи, касније помиње као жива,⁶³ брак је очигледно растављен, можда и услед тога што након Анселмове смрти Дрого више није сматрао ову везу довољно пробитачном.⁶⁴ Ипак, овакав епилог кћеркиног брака можда и

⁶⁰ RCA XI, 206–207.

⁶¹ RCA XI, 162–163; XII, 185. Додуше, праксу присвајања прихода драчке архиепископије Анселм је „наследио“ од свог претходника на положају капетана.

⁶² Вест из априла доступна је данас само као неодређени помен “Еве, кћерке покојног Анселма de Chauz, супруге Дрога од Бомона, маршала Краљевине Сицилије“ (RCA XII, 103), док се у септембру говори о маршаловој намери да отпутује у Ахају „где борави његова будућа супруга“ (RCA XIII, 53–54). Путовање је ипак одложено за следеће пролеће (RCA XIII, 106), када је вероватно обављено и венчање. Међутим, већ у септембру 1277. Дрогова нова жена, Агнеза de Lasola, јавља се као удовица (RCA XVIII, 335). Маршал је свакако умро још пре краја марта те године, када се помињу извршиоци његовог тестаментa (RCA XVII, 90).

⁶³ Видети ниже, нап. 102–104.

⁶⁴ Није јасно да ли су Дрого и Ева за пет година брака имали деце. Априла 1277. Дрогов син Адам, познат и као „Адамчић“ (Adenetto), објавио је очеву смрт на краљевском двору (RCA XIV, 188, 230). Упркос деминутиву, Адам је очигледно у ово време био пунолетан (уп. RCA XIV, 242), што значи да је потицао из неке Дрогове везе пре брака с Евом. Већ јуна 1278. и за Адама је забележено да је умро (RCA XVIII, 315, 321, 358–359; XIX, 223), и то без наследника, због чега је његов

није био сасвим неповољан по Марију и њену породицу, јер је то могло значити да им се вратила слобода располагања Анселмовом имовином у Француској. Заиста, марта 1276. у два документа на француском језику настала у Пикардији, завичају породице Кајо, као издавач се помиње „Анселм де Кајеу, син и наследник витеза Анселма де Кајеу, бившег пехарника од Селе (*boutellier de Selles*)“ који „по савету Марије, моје госпође и моје мајке, и других добрих људи“ дарује поседе опатији Домартен.⁶⁵ Потврду да се радило о породици некадашњег цариградског барона Анселма од Кајоа пружа још један пар даровница истој опатији, издат јуна 1277, чији су ауктори наведени као „Марија де Кајеу, бивша жена господина Анселма де Кајеу, витеза, великог барона и коморника цариградског царства и пехарника од Селе, и Анселм де Кајеу, њихов син“.⁶⁶

Осим што пружају најранија сведочанства о томе да је Марија, поред кћерке Еве, из брака са Анселмом од Кајоа имала и сина који је, према породичном обичају, понео очево име, подаци из 1276. и 1277. указују и да је у то време њој припадала одлучујућа улога у породици – 1276. млади Анселм је јасно истакнут као очев „наследник“, али Марија се јавља као његова „саветница“, док је 1277. Марија наведена као први ауктор даровних докумената, испред сина. На основу тога, намеће се закључак да је и наредни у изворима забележени покрет Маријине породице – одлазак у Србију код њене сестре Јелене 1280–1281. године – био последица њене одлуке. До тог тренутка, о додирима између сестара након што су још

замак предат другој породици (RCA XXI, 22–23). Међутим, у тој забелешци Адам је назван Дроговим „првенцем“ (*primogenitus*), што наговештава могућност да је било и друге деце. На Дрогов последњи брак и потомство осврће се са нешто мање појединости D. Bácsatyai, „A 13. századi francia–magyar kapcsolatok“, 262.

⁶⁵ M. Champagne, *La châtelainie de Longvilliers du 12e siècle au 14e siècle, ses seigneurs et leurs alliances*, Wambrechies 2007, 16. Коришћено према изводима које доносе N. Petrovich, „La reine de Serbie“, 174, нап. 31, и интернет страна https://fmg.ac/Projects/MedLands/nfraamp.htm#_ftnref911 (конс. 15. марта 2021). Петровић преноси као годину издања 1275, док на интернет страни стоји 1276, која се чини вероватнијом с обзиром на време раскида брака Еве од Кајоа и с њим повезаног претпостављеног „ослобађања“ породичних поседа у Француској. Разлика можда потиче отуд што је датум у документу био забележен на такозвани „француски начин“, према којем се рачунало да нова година почиње о Ускрсу – у том случају, датум који је у документу забележен као март 1275. заправо би одговарао марту 1276.

⁶⁶ *Cartulaire du comté de Ponthieu* (ed. E. Prarond), Abbeville 1897, 277–278. Уп. N. Petrovich, „La reine de Serbie, 174–175, нап. 32.

средином века засновале сопствене породице нема никаквих података.⁶⁷ Ипак, одређене наговештаје може да пружи укрштање расположивих биографских података са вестима о односима између Србије и анжујске краљевине у јужној Италији. У уговору који су 1267. склопили у Витербу, Карло I Анжујски и избегли латински цар Балдуин II посматрали су Србију као непријатељску земљу и могући плен освајачког подухвата који су планирали.⁶⁸ Било је то време када је краљ Урош преговарао о женидби свог и Јелениног млађег сина Милутина византијском принцемом и наступао ратоборно према својим католичким суседима Угарској и Дубровнику, при чему се краљица Јелена заклињала Дубровчанима да ће их упозорити ако краљ буде одлучио да их нападне.⁶⁹ Међутим, већ почетком седамдесетих година 13. века, када је Урошев и Јеленин старији син Драгутин ожењен угарском принцемом, док је угарским жупанијама у близини српске северне границе по свој прилици управљао Јеленин зет Анселм од Кајоа, међу балканским земљама од чијих је властодржаца Карло I очекивао да пошаљу посланике, поред Ахаје, Бугарске и Албаније, нашла се и Србија.⁷⁰ Заиста, током наредних година забележено је више размена посланстава између краљевине Сицилије и Србије – у мају 1273, фебруару и септембру 1274. и фебруару 1279.⁷¹

⁶⁷ Неке претпоставке, преваходно у вези с почетком тог раздобља, износи F. Van Tricht, *Latin Emperors*, 98–99.

⁶⁸ N. Porčić, *Serbia in the Registers*, 136–137.

⁶⁹ Уопштено о спољнополитичким обртима и унутрашњим напетостима током последње деценије Урошеве владавине: *Историја српског народа I*, Београд 1981, 351–356 (С. Ћирковић); Ђ. Бубало, *Српска земља и поморска у доба владавине Немањића I*, Београд 2016, 191–210. Посебно о покушају зближавања са Византијом и проблемима његовог датовања: *Византијски извори*, VI, 22–30 (коментар: Ј. Максимовић); В. Станковић, *Краљ Милутин*, 32–50. Најновије издање Јелениног писма Дубровчанима доноси Н. Порчић, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама. Доба Немањића*, Београд 2017, 37–38, 165–167.

⁷⁰ N. Porčić, *Serbia in the Registers*, 137.

⁷¹ Српско-анжујски додире овог доба нису посебно обрађивани у историографији. За основне напомене видети: *Историја српског народа I*, 353–354 (С. Ћирковић), 437, 439–440 (Ј. Максимовић). Подаци из анжујских регистара објављени су у N. Porčić, *Serbia in the Registers*, 137–146. Треба приметити да је први забележени анжујски посланик упућен у Србију био Никола II од Сент Омера, син Беле, старијег сина Маргарете Угарске и Николе I од Сент Омера, што га је чинило братом од стрица Марије од Кајоа и њене сестре, српске краљице Јелене (видети горе, нап. 19).

Тешко је замислити да поред ових дипломатских додира није постојала и комуникација између Марије и њене сестре. Напротив, њихова лична веза је готово сигурно поспешивала односе два двора, па и давала тим односима одређени ритам – можда не сасвим случајно, раздобље у којем нису забележене размене посланстава поклапа се са Маријиним боравком у Француској.⁷² Из тих личних додира, у контексту политичке блискости између две земље, али и Маријиних особених породичних прилика, изродила се замисао о путовању удовице од Кајоа у Србију „како би видела госпођу краљицу Србије, своју сестру“. Подаци о том путовању, садржани у налогу Карла I од 7. јуна 1280. године – да се Марији de Chauris допусти да са сином, члановима домаћинства (*familia*) и 20 „својих“ коња исплови из неке од апулских лука⁷³ према Србији – указују, с једне стране, да је оно замишљено као посета („како би видела своју сестру“), али да је имало и одређена обележја трајнијег пресељења (покретање Маријиног сина, као и чланова домаћинства и пртљага у обиму сразмерном ангажовању 20 коња).⁷⁴ Ово запажање добија на значају када се имају у виду околности у којима је Марија затекла своју сестру. Средином осме деценије 13. века Јелена се нашла усред драматичне борбе око српског престола између свог мужа, краља Уроша, и њиховог старијег сина Драгутина. Пошто је 1276. однео победу, Драгутин је умирио мајку тиме што јој је доделио на управу простране територије, укључујући област Зете и друге крајеве у јадранском приобаљу српске државе,⁷⁵ особене по знатном уделу аутохтоног становништва католичке вероисповести које је према обрасцима друштвеног, економског, политичког, културног и

⁷² Додуше, то је такође и време када је Србија била захваћена унутрашњим борбама и доживела насилну смену на престолу.

⁷³ Околност да је Марији остављено да бира између три луке у северном делу Апулије (Манфредонија, Барлета и Трани) можда указује да је породица и даље пребивалиштем била везана за те крајеве (видети горе, нап. 60).

⁷⁴ Треба напоменути да у изводу из овог документа објављеном у *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia* I (ed. L. Thallóczy – С. Jireček – Е. Sufflay), Vindobonae 1913, 140–141, стоји да је Марија путовала „са кћерком (*cum filia sua*)“, а не са сином. Ипак, чини се да поверење треба указати варијанти *cum filio suo*, заступљеној код тројице других издавача за које се зна да су текст читали непосредно са изворника – уп. N. Porčić, *Serbia in the Registers*, 147. Такође, један италијански регест документа (који је вероватно сачинио Камило Мињери-Ричио) бележи 17 обичних и три бојна коња – уп. N. Porčić, *Serbia in the Registers*, 147.

⁷⁵ О настанку и обиму области краљице Јелене: М. Копривица, „‘Држава’ краљице Јелене“, у: Јелена – краљица, монахиња, светитељка: тематски зборник радова посвећених краљици Јелени (ур. К. Митровић), Манастир Градац 2015, 13–25.

верског живота припадало цивилизацији средњовековног хришћанског Запада. На тим територијама Јелена је располагала поседима и приходима које је по свом нахођењу могла и да уступа изабраним појединцима, попут своје сестре.

Није искључено да се управо на пример једног таквог уступања односи изјава, забележена у Дубровнику 27. фебруара 1281, којом „Марија de Chau, сестра преузвишене госпође краљице Србије и целе приморске области“ потврђује да јој је посланик „становника и општине Бара“, једног од приморских градова под Јеленином влашћу, исплатио 200 солида у динарима кованим у српском рударском центру Брскову.⁷⁶ За претпоставити је да се Марија тада налазила у Дубровнику на повратку у јужну Италију, јер следећи подаци о њој – два налога Карла I надзорницима апулских лука из првих дана јуна 1281. године – саопштавају да она и „кнез (comes) Ђорђе, посланик светлог краља Србије“, ⁷⁷ након што су „дошли у наше присуство“, с допуштењем јужноиталијанског владара полазе натраг у Србију са 25 коња и 29 људи.⁷⁸ Иако су иза Маријиног заједничког путовања са кнезом Ђорђем могли стајати практични разлози организационе природе, речи Карла I наводе на помисао да је и њихов наступ пред њим био заједнички.⁷⁹ Ако је Марија овом приликом имала и дипломатску улогу, она јој је припала у посебно важном тренутку. Наиме, Карло је делегацију из Србије по свему судећи примио у граду Орвијету у Папској држави, где је боравио од почетка пролећа 1281. ради преговора с папом и другим заинтересованим чиниоцима о покретању велике офанзиве против Византије. Непуних месец дана по одласку српског посланства, Анжујац је са наследником Латинског царства Филипом Куртенеом, Венецијом и папством коначно постигао споразум о савезу, којим је предвиђено да поход отпочне наредног пролећа.⁸⁰

⁷⁶ *Историски споменици дубровачког архива. Канцелариски и нотариски списи* (прир. Г. Чремошник), Београд 1932, 44–45.

⁷⁷ Исти посланик већ је долазио на напуљски двор 1274. године – *Српски биографски речник* III, Нови Сад 2007, 514 (С. Ћирковић); N. Rođić, *Serbia in the Registers*, 142–144.

⁷⁸ У документу од 4. јуна говори се о 30 људи, док је у документу од наредног дана тај број смањен за један.

⁷⁹ Управо у овим писмима Карло придаје Марији додатни значај, називајући је „најдражом/милом рођаком по крви“.

⁸⁰ D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus*, 335–344. Временску блискост Маријине посете анжујском двору и уговора у Орвијету запажа Ђ. Бубало, *Српска земља*, 215–216.

Амбициозни источни планови анжујског владара, у којима се по свој прилици рачунало и са Србијом, осујећени су избијањем устанка против његове власти на Сицилији у рано пролеће 1282. Од тог тренутка, у средишту пажње Карла I, а затим, после његове смрти 1285, и његовог сина и наследника Карла II, били су упорни али неуспешни покушаји да поврате острво по којем је њихова краљевина носила име. Према свим показатељима, источна политика пала је у други план – између осталог, од 1282. па све до почетка 14. века у анжујским регистрима нема белешки о разменама посланстава са Србијом. Исто тако, у њима се више не срећу подаци о Марији од Кајоа. Сведочанства о наредној етапи у њеном животу пружају дубровачки документи. Дана 5. априла 1283. један грађанин Улциња, још једног од градова у приморском делу српске државе којим је управљала Маријина сестра Јелена, изјавио је да је продао барку Гвалтерију de Lafrasara из Барлете по цени од 120 перпера, при чему је 20 перпера примио „у Улцињу, у присуству госпође Марије de Сау, господарице Улциња“, док је преосталих сто исплаћено у Дубровнику приликом предаје пловила.⁸¹ Скоро тачно две године касније, 6. априла 1285, један Дубровчанин се пожалио да му је у Улцињу по налогу госпође Марије de Chau одузето уља, одевних предмета и готовог новца у укупној вредности од 14 и по перпера.⁸² Крајем септембра исте године, приликом истраге коју су дубровачке власти водиле поводом захтева краљице Јелене да јој се измири дуг који је према њој имао дубровачки властелин Пасква Пикураревић, један од сведока питан је да ли је чуо нешто о томе „од госпође краљице или од госпође Марије, њене сестре“.⁸³

Ови подаци одавно су оправдано протумачени као показатељ да је Марија од Кајоа тих година, вероватно још од повратка из Италије средином 1281, трајно боравила у приморском делу српске државе којим је управљала њена сестра краљица Јелена, те да је од Јелене добила на управу град Улцињ.⁸⁴ У том својству, она је својим присуством давала сигурност

⁸¹ *Историски споменици*, 102; *Spisi dubrovačke kancelarije* II (prir. J. Lučić), Zagreb 1984, 247–248.

⁸² *Историски споменици*, 143–144; *Spisi dubrovačke kancelarije* III, Zagreb 1988, 90. Начин на који је оштећени трговац описао случај – најпре му је одузето уља у вредности од 30 перпера, али му је две трећине враћено – подсећа на поступак узимања робе „без купа“ (без плаћања или са неодређеним обећањима о накнадном плаћању), против којег су се Дубровчани и касније жалили српским владарима (уп. Н. Порчић, *Документи*, 60–61, 205–207, 259–260).

⁸³ *Историски споменици*, 146–148; *Spisi dubrovačke kancelarije* III, 150–151.

⁸⁴ Тако већ С. Јиречек, *Geschichte der Serben*, I, 219, и idem, „Staat und Gesellschaft“ III, 36–37 (превод: К. Јиречек, *Историја Срба* I, 181–182; II, 265–266). Улцињ ће

трансакцијама између својих нових поданика и доскорашњих земљака из јужне Италије,⁸⁵ пленила робу и новац трговаца који су пословали у граду и одржавала блиске додире са сестром, дотле да се сматрало да је упућена у њене послове и да њене речи о тим пословима имају подједнак значај као и краљичине. Поред тога, Маријино име се доводи у везу и са опсежном делатношћу коју је њена сестра развила као покровитељ католичких црквених установа и организација на том простору. Према једном тексту сачуваном у две донекле различите верзије које су у 18. веку у Котору пронашли приређивачи црквеноисторијског дела *Illyricum sacrum*, „госпођа Марија од дома Chieriz/Chiutiz из Француске, краљица Зете, то јест Доње Мизије у крајевима Албаније“ основала је 1288. године фрањевачке самостане у четири града у приморју тадашње српске државе – Скадру, Котору, Бару и Улцињу – да би потом била и сахрањена испод пода цркве Свете Марије (касније Светог Марка) у Улцињу, пред главним олтаром, заједно са својим сином Анселмом.⁸⁶ Ранији истраживачи су исправно закључили да су у овом тексту краљевска титула и ктиторске заслуге краљице Јелене грешком повезани са именом и гробом њене сестре Марије, али већ Маријин помен у овом контексту и локација њеног гробног места, у спрези са очигледно блиским односом који је у ово време имала са сестром, чине њену укљученост у Јеленине ктиторске подухвате сасвим вероватном.⁸⁷

1357. године поново бити поменут као засебан посед једног женског члана српске владарске породице – Јелене, удовице цара Стефана Душана. О историји града у средњем веку видети: М. Антоновић, *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Београд 2003, 45–47 и према регистру; *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља према писаним изворима* (ур. С. Мишић), Београд 2010, 304–308 (К. Митровић).

⁸⁵ У изводу из овог документа објављеном у *Acta Albaniae* I, 140–141, приређивачи су уместо *in presentia* видели речи *in curia*, додуше, уз напомену да је место тешко читљиво. На основу таквог читања, у литературу је ушао податак да је Марија у Улцињу имала (па и подигла) двор. Потоња издања (видети горе, нап. 81) разрешила су ово место као *in presentia*, што наравно не значи да Марија није у Улцињу имала одговарајућу резиденцију која је служила као репрезентативан животни простор и управно седиште господарице града.

⁸⁶ D. Farlati – G. Coletti, *Illyricum sacrum* VI, Venetiis 1800, 440–441; VII, Venetiis 1817, 59.

⁸⁷ У D. Farlati – G. Coletti, *Illyricum sacrum* VI, 429, 440, и VII, 59, 252, име Марија протумачено је као друго име краљице Јелене, па је и Маријин гроб сматран за Јеленин. Запажање да у Улцињу није била сахрањена Јелена, него њена сестра Марија изнели су већ Ч. Мијатовић, „Ко је краљица Јелена?“, 22–23, и С. Јиреček, „Staat und Gesellschaft“ III, 37 (превод: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 266), док

Текст који говори о гробном месту Марије од Кајоа не наводи време њене смрти, али садржи један посредан наговештај. У једној од његових верзија каже се да је Марија сахрањена у цркви Свете Марије која је касније постала црква Светог Марка, што би указивало да се не мисли на улцињску катедралну цркву Свете Марије, него управо на цркву фрањевачког самостана који је основала Јелена и чија је посвета промењена у доба млетачке власти.⁸⁸ Према томе, *terminus ante quem* поп за Маријину смрт била би година оснивања самостана – 1288. Таквом решењу не би противречила околност да се Марија после 1285. не помиње у изворима, јер након 1286. у сачуваној дубровачкој грађи наступа вишегодишња празнина. Додуше, постоје подаци који сведоче да су фрањевци били присутни у Улцињу – као и у Котору и Бару – пре 1288, али радило се по свему судећи о заједницама које још нису биле уобличене у самостане са сопственим црквама.⁸⁹ С друге стране, одсуство вести о Марији у наредним сачуваним дубровачким књигама канцеларијских записа, чији низ почиње од 1295, представља прилично поуздан показатељ да она тада више није била међу живима.

Податак да је поред Марије у Улцињу био сахрањен и њен син Анселм завређује посебну пажњу. Овај настављач мушке лозе породице Кајо, највероватније четврти под тим именом рачунајући од Анселма који је 1204. јуришао на зидине Цариграда, први пут се јавља у документима које је по мајчином савету или у заједници с њом 1276. и 1277. издао манастиру Домартен у Пикардији, завичају својих предака по оцу.⁹⁰ Његова очигледна несамосталност у односу на мајку, као и околност да се титулише само као „син“ или „син и наследник“ Анселма (III), снажно указују да је Анселм (IV) у ово доба био још малолетан.⁹¹ С обзиром на то, делује вероватно да се управо на њега односи и помен неименованог сина

Г. Суботић, „Краљица Јелена“, 139–141, томе додаје претпоставку да је Марија учествовала у сестрином ктиторском програму.

⁸⁸ Г. Суботић, „Краљица Јелена“, 140–141.

⁸⁹ Фрањевачка „места“ (јоса) у Котору, Бару и Улцињу помињу се у дубровачким тестаментима из 1283. и 1284. године – *Spisi dubrovačke kancelarije* II, 308, 331. Присуство фрањеваца у Котору забележено је још двадесетак година раније – V. Živković, „Medieval Concerns for Soul Salvation. Testamentary Bequests to the Franciscan Order in Kotor (Cattaro)“, *Balkanica* 43 (2012) 71–72.

⁹⁰ Видети горе, нап. 65 и 66.

⁹¹ У заглављу документа из 1276, које је забележио очигледно добро упућени састављач картулар манастира Домартен, Анселм је означен као *armiger*, то јест, особа која има право да носи грб али (још) није витез.

који је био уз Марију приликом њеног одласка у Србију 1280.⁹² Заиста, када се након вишегодишњег ћутања извора поново наилази на вести о њему,⁹³ као његово пребивалиште помиње се управо Србија – у документу издатом 8. јуна 1289. нови владар анжујске краљевине Карло II, додељује једном свом поданику две трећине прихода од замка Капоселе (вредности 20 унчи), уз напомену да је те приходе „некада поседовао Анселм од Кајоа, али су они поново припали двору јер се титулар, који је отишао у Србију, није вратио у року који му је дат“, то јест, до Ускрса (17. априла), а онда ни у продуженом року до Педесетнице.⁹⁴

Иако је племићки предикат овог Анселма забележен у облику de Cahors, који би упућивао на истоимени град на југу Француске, помен дужег боравка у Србији чини се довољним да отклони сваку сумњу у његову идентификацију са Маријиним сином Анселмом (IV) од Кајоа. У ствари, грешка у предикату могла би се управо објаснити дуготрајним одсуством Кајоових из јужноиталијанског краљевства и његових званичних списа – међу сачуваним актима анжујске канцеларије, име Кајоа последњи пут се јавило у вези са Маријиним путовањем у Србију 1281, док је последњи помен Анселма од Кајоа забележен 1275. и тицао се Анселма (III). Но, након помена из 1289, Анселм (IV) почиње учестало да се јавља у анжујским регистрима. Према тим подацима, он је у зиму 1291/92. био у Кнежевини Ахаји – анжујски двор реаговао је марта 1292. на жалбе ахајских барона, који су оптужили новог кнеза Флорана од Еноа да самовољно присваја добра преминулих Франака староседелаца и дели их новим придошлицама,

⁹² Видети горе, нап. 11 и 74.

⁹³ N. Petrovich, „La reine de Serbie“, 175, нап. 33, везује за Маријиног сина даровницу коју је опатији Валоар у Пикардији априла 1283. издао „Анселм од Кајоа, витез, господар Доминоа... уз пристанак и по вољи моје госпође Марије, моје жене“. Ипак, у овом документу нема ничега што би оправдало такву идентификацију. Напротив, у другом документу, издатом у исто време, извесни „Виљем, господар од Кајоа“ потврђује дар који је дао „господин Анселм од Кајоа, мој брат и мој вазал ... уз пристанак и по вољи госпође Марије, своје жене“, што јасно говори да се радило о припадницима неког другог огранка породице – G. Raynaud, „Chartes françaises du Ponthieu“, *Bibliothèque de l'École des chartes* 36 (1875) 207–208.

⁹⁴ N. Porčić, *Serbia in the Registers*, 152–153. Градић Капоселе налази се у унутрашњости Кампаније, 50 км источно од Напуља, у пределу изворишта реке Селе. Лако је могуће да се титула „пехарника од Селе“, придодата уз име Маријиног мужа Анселма у даровницама које су она и њихов син Анселм издали 1276. и 1277. у Пикардији (видети горе, нап. 65 и 66), односи управо на ову реку, што би значило да је већ старији Анселм добио од анжујских краљева поседе на овом простору.

попут „витеза“ Анселма од Кајоа.⁹⁵ Из 1292. сачуване су штуре напомене које га називају витезом, краљевим фамилијаром и рођаком по крви, а једном приликом је чак изгледа посебно наглашено да се његов племићки предикат јавља како у облику Chau тако и у облику Keu.⁹⁶ Такође, у јулу те године одређено је да му се додели провизија pro gagiis, што би подразумевало накнаду за некакву службу.⁹⁷ Могуће је да се већ тада налазио у пратњи Карла II, који је још од 1289. са својих француских поседа водио дипломатску акцију за окончање рата око Сицилије – у три документа из пролећа и лета 1293, Карло саопштава да „витез и драги нам и верни фамилијар“ Анселм од Кајоа „борави у Француској, у нашој служби“ и налаже свом најстаријем сину Карлу Мартелу, којег је оставио да управља италијанским краљевством, да за њега што пре пронађе неки извор прихода у вредности од 200 унчи.⁹⁸ Изгледа да налажење таквог прихода није ишло лако, јер се у наредном помену Анселма од Кајоа у анжујским регистрима, који потиче из маја 1294, наводи да му је краљ „дао“ 244 унче, по свој прилици као једнократни поклон.⁹⁹

Иако би се према расположивим подацима рекло да је смисао Анселмовог одласка у Ахају и оживљавања веза са јужноиталијанским Анжујцима 1291–1294. био покушај да се обезбеде додатни извори прихода на територијама под њиховом влашћу, упадљиво је да се ове његове активности поклапају са оживљавањем српско-анжујских политичких додирова. У лето 1290, смрт угарског краља Ладислава IV, чији је брак са анжујском принцезом Изабелом остао без потомства, отворила је могућност Карлу II да на угарском престолу покуша да устолочи Карла Мартела, свог сина из брака са Ладислављевом сестром Маријом. У превирањима која су уследила, Анжујци су покушавали да штедрим дељењем поседа и

⁹⁵ Иако је документ искористио још К. Н. Ф. Нопф, *Griechenland im Mittelalter und in der Neuzeit*, Leipzig 1867, 339, он није обухваћен реконструкцијом анжујских регистара у серији RCA. Анселмову ахајску епизоду приметио је већ Ч. Мијатовић, „Ко је краљица Јелена?“, 28–29, који је смешта у 1290. или 1291, док је N. Petrovitch, „La reine de Serbie“, 175, нап. 34, датира у 1292. Март 1292. као приближан датум настанка документа могуће је утврдити поређењем са другим белешкама из регистра који наводи Хопф (Reg. 59, fol. 135v – уп. RCA XL, 27–28; L, 554), али догађаји на које се садржина документа односи десили су се током претходних месеци.

⁹⁶ RCA XXXVI, 63, 72; XLIV/2, 502.

⁹⁷ XLIV/2, 494. За значења овог појма видети *Glossarium mediae et infimae latinitatis conditum a domino du Cange. Editio nova* IV, Niort 1885, col. 8c.

⁹⁸ RCA XLIII, 56; RCA XLV, 110; XLVIII, 139.

⁹⁹ RCA XLVI, 128.

повластица привуку на своју страну најкрупније угарске великаше. Међу њих се убрајао и бивши српски краљ Драгутин, који се након што је 1282. препустио српски престо млађем брату Милутину учврстио као господар пространих области с обе стране српско-угарске границе, укључујући и бар неке од територија којима је некада управљао његов деда по мајци Јован Анђео.¹⁰⁰ Стога је 19. августа 1292, документима у којима се као место издања наводи анжујска резиденција Брињол у јужној Француској, Карло Мартел у својству „краља Угарске“ даровао, а Карло II потврдио, Драгутиновом сину Владиславу херцештво Славоније.¹⁰¹ С обзиром на податке о кретању Анселма (IV) од Кајоа, сасвим је могуће да је он био уз Карла II приликом издавања тих даровница, што опет отвара могућност да је Маријин син у овим збивањима имао и улогу посредника између својих анжујских рођака и свог брата од тетке Драгутина.

Постоје назнаке да је, поред Анселма, сведок – па донекле и учесник – настојања Анжујаца да се после 1290. домогну угарског престола могла бити и његова сестра, Маријина кћерка Ева. Након што је 1275. окончан њен брак са маршалом Дрогом од Бомона, о Еви нема сасвим поузданих података. Ипак, Данијел Бачођоји је запазио да се у анжујском документу од 6. октобра 1282. који говори о набавци одеће и тканина за породицу и дворјане Карла I помиње и извесна „Ева од Угарске“,¹⁰² као и да се јула 1300. у списку пратиља анжујске принцезе Изабеле, удовице угарског краља Ладислава IV, на првом месту наводи „госпођа Ева“.¹⁰³ Пошто ни у анжујским регистрима ни у угарским изворима из тог доба није пронашао ниједну другу особу са овим именом, осим кћерке Анселма од Кајоа која се баш из Угарске удала за маршала анжујског краљевства у јужној Италији, Бачођоји је закључио да ове помене треба повезати с њом.¹⁰⁴ Заиста, делује сасвим разложно да би растављена супруга

¹⁰⁰ О приликама у Угарској и Драгутиновој улози: P. Engel, *The Realm of Saint Stephen*, 107–111; П. Рокаи и др., *Историја Мађара*, 89–92, и А. Krstić, „The Rival and the Vassal of Charles Robert of Anjou: King Vladislav II Nemanjić“, *Banatica* 26/2 (2016) 33–40, са упутницама на старију литературу.

¹⁰¹ Због знатних сличности, две даровнице су често у издањима и литератури мешане или сматране за један исти текст – уп. N. Porčić, *Serbia in the Registers*, 132–133, 154–157.

¹⁰² RCA XXVI, 259.

¹⁰³ G. Wenzel, *Magyar Diplomacziái Emlékek az Anjou-korból I*, Budaest 1874, 153. После Еве, наведене су још три „госпође“ и две „госпођице“ (domicelle).

¹⁰⁴ D. Bácsatyai, „A 13. századi francia–magyar kapcsolatok“, 261–264. Додуше, иако је допустио могућност да се ради о Анселмовој и Маријиној кћерки Еви чији је брак са маршалом Дрогом од Бомона 1275. из неког разлога раскинут (уп.

Карловог покојног маршала, кћер такође покојног барона Латинског царства и Карловог намесника у Албанији, чија је породица после његове смрти изгледа имала тешкоћа материјалне природе, живот наставила у женским круговима Карловог двора. У том окружењу, она се одликовала родбинским везама и са Анжујцима и са владарима Угарске, а по свој прилици и искуством одрастања у тој земљи. То ју је свакако могло препоручити да у неком тренутку постане дружбеница краљице Изабеле, чији је живот у Угарској био обележен бројним искушењима,¹⁰⁵ како за време брака са Ладиславом IV тако и након његове смрти, током борби око угарског престола у којима су главни претенденти били управо Анжујци, док су запажену улогу имали и припадници српске владарске породице, такође Евини блиски рођаци.

Расположиви извори не садрже непосредне податке о другим потомцима Марије од Кајоа осим сина Анселма (IV) и кћерке Еве. Ипак, у писмима Карла II из септембра 1302. забележено је да су у водама Драча пирати опљачкали барку којом је извесни Фламинго Ђулијанов из Барлете превозио „десет печа тканина из Шалона разних боја“, украсне предмете и накит намењене „узвишеној владарки и краљици Србије, нашој најдражој

горе, нап. 62), Бачођоји је показао више склоности ка претпоставци да је Ева тада умрла, те да је њена имењакиња поменута 1282. и 1300. заправо била њена истоимена кћерка из брака са Бомоном, која је већ након очеве смрти 1277. остала сироче. У прилог томе, он је навео помињање у јуну 1276. извесне „госпођице/ младе даме (domicellam) од Бомона“ као дружбенице својеврсног дечјег двора који је Карло I образовао око свог унука, будућег Карла Мартела (RCA XIII, 128). Међутим, у то време претпостављена кћер Еве од Кајоа и маршала од Бомона још би имала живог оца. У ствари, чини се вероватнијим да се овај помен односио управо на Агнезу, маршалову нову супругу, која је могла бити привремено придружена дечјем двору јер је била нешто млађа од уобичајеног узраста за удају – „damoiselle Агнеза од Бомона“ заиста се јавља као припадница сличне групе у мају 1278, када је већ била удовица (RCA XX, 46–47). Уосталом, Ева од Угарске поменута 1282. није наведена међу децом него усред групе од десетак по свему судећи одраслих жена, од којих је једна била и удовица, а једна, на пример, дојиља мале кћерке титуларног латинског цара Филипа од Куртенеа. Пошто би 1282. претпостављена кћер Еве од Кајоа и маршала од Бомона могла имати највише 11 година, док би сама Ева од Кајоа имала око 26, намеће се закључак да се овај податак ипак односи на потоњу.

¹⁰⁵ Изабела се коначно вратила из Угарске у јужну Италију тек крајем 13. века, када анжујски регистри бележе списак њених пратиља. О њој: М. Wertner, *Az Árpádok családi története*, Nagy-Becskerek 1892, 536–540, као и А. Zsoldos, *Az Árpádok és asszonyaik: a királynéi intézmény az Árpádok korában*, Budapest 2005, 191–192 и према регистру.

рођаци, и племићу Ђорђу de Chau¹⁰⁶. Ко је тачно био овај Ђорђе од Кајоа немогуће је утврдити. Ако је посреди још један син Марије и Анселма (III), он би приликом овог првог и засад јединог познатог помена у изворима већ морао имати најмање око 30, а вероватно и преко 35 година. Стога се нешто изгледнијим чини да се радило о Маријином унуку, сину Анселма (IV).¹⁰⁷ Постоји, наравно, могућност да се радило и о неком сроднику који је дошао, на пример, из Француске, да би наследио породична добра на Истоку. Ипак, околности случаја описаног у писмима Карла II указују на особу која дугорочно борави уз Маријину сестру, српску краљицу Јелену, и заједно с њом наручује и ишчекује тканине из Шалона у Шампањи и другу скупоцену робу са Запада, што би се најпре могло повезати са неким припадником Маријине уже породице.¹⁰⁸

На почетку овог рада изнето је запажање да је Марија, сестра српске краљице Јелене, својим пореклом и животним путем повезала готово све најважније чиниоце веома сложене историјске ситуације у југоисточној Европи средином и у другој половини 13. века. Може се рећи да је кроз овај први целовити приказ њеног живота и делатности то запажање потврђено и додатно поткрепљено. По оцу, Марија је била унука византијског цара и праунука угарског краља, владара водеће православне и католичке силе на том простору чији су међусобни односи током претходна два века одређивали његову политичку динамику. По мајци, она је била праунука латинског цара и наврунука једног француског краља-

¹⁰⁶ Пошто су виновници били житељи Кларенце, главне луке Кнежевине Ахаје, јужноиталијански владар је писао тамошњем кнезу Филипу, његовој супрузи Изабели, као и грађанима Кларенце, а један налог упутио је и свом намеснику у покрајини Отранто, који је наводно прикривао пљачкаше. Епилог случаја сазнаје се из новог писма упућеног грађанима Кларенце јуна наредне године – опљачкане ствари нису враћене, али је капетан Крфа ухватио и повешао пирате, док је надокнада штете стављена на терет витезу Гилберту de Lictaris, који је својевремено и опремио пиратски брод. Садржина ових докумената, чији су текстови били забележени у анжујским регистрима, позната је нажалост само на основу кратких извода објављених у В. Макушев, *Италијанске архиве II*, 33–34, и *Acta Albaniae I*, 159.

¹⁰⁷ Додуше, овде треба имати у виду и да син који се помиње у Маријином друштву приликом путовања у Србију јуна 1280. није именован – видети горе, нап. 11 и 74.

¹⁰⁸ Пажњу привлачи и само име Ђорђе, које се не среће међу припадницима породице Кајо у средњем веку – уп. разгранато али не сасвим поуздано породично стабло објављено (без одговарајућег научног апарата) на интернет страници <http://racineshistoire.free.fr/LGN/PDF/Cayeue.pdf> (конс. 21. март 2021).

крсташа, представника експанзивног западноевропског католичанства чија је појава у југоисточној Европи пореметила обрасце дотадашњег суживота, али и изложила саме дошљаке његовим тековинама. На овакво порекло надовезале би се ране године живота проведене у Угарској, поново у додиру са културном и верском разноликошћу, најпре услед тога што су главни поседи Маријиног оца лежали у пограничном подручју према територији православне Србије, а онда и услед удаје њене старије сестре Јелене за српског краља. Маријин брак са бароном Латинског царства Анселмом од Кајоа, закључен 1254. године, представљао је приближавање западњачкој крсташкој средини из које је потицала њена мајка, али у то време ни оштрица крсташке нетрпељивости није више била тако брита – Анселм је већ био припадник нараштаја који је стасао на Истоку и, штавише, син византијске принцезе. Чак и када се Анселм након пада Латинског царства 1261. прикључио настојањима да се оно обнови у склопу новог таласа западне експанзије који је из свог краљевства у јужној Италији покренуо Карло Анжујски, као друго поље за задовољавање потреба и стремљења породице Кајо у новим околностима јавља се Угарска, што несумњиво треба приписати Маријиним утицајима. Ипак, Маријина способност да искористи своју повезаност и упознатост са разним чиниоцима присутним на простору југоисточне Европе дошла је до пуног изражаја након што су ови првобитни планови осујећени превирањима у Угарској и мужевљевој смрћу почетком 1274. Приморана да сама нађе начин да обезбеди себе и своје потомство, она се најпре окренула поседима које је њен муж баштинио у свом породичном завичају у далекој Француској, да би затим, вероватно већ 1280. године, одлучила да се пресели у приморске крајеве Србије, где је њена сестра одавно стекла услове да јој пружи сву неопходну подршку. Као што сведоче забелешке о њеном гробу у фрањевачкој цркви у Улцињу, то је – после Срема, Цариграда, јужне Италије и Пикардије – био и њен последњи дом. Међутим, чињеница да исте забелешке уз њен помињу и гроб њеног сина Анселма – за којег је утврђено да је почетком деведесетих година 13. века такође тражио срећу на разним странама, од Ахајске кнежевине преко јужне Италије до Француске – као и да се почетком 14. века уз српску краљицу Јелену јавља још један припадник породице Кајо, сведоче да српско приморје није постало само Маријин дом, него и својеврсно седиште породице коју је она засновала са Анселмом од Кајоа. Управо због таквог епилога, Марија је заслужила да у нашој медијевистици не остане сведена на улогу сестре краљице Јелене чији трагови у изворима омогућавају да се дође до одговора о Јеленином пореклу. Поред тога, она

је значајна и као пример жене високог и разноликог порекла, која се у другој половини 13. века наизглед с лакоћом кретала међу владарима и дворовима југоисточне Европе, прелазећи политичке, верске и културне границе, да би на крају уточиште по својој мери и по мери своје породице пронашла управо у средњовековној Србији у освит њеног највећег узлета.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I (ed. L. Thallóczy – C. Jireček – E. Sufflay), Vindobonae 1913.

Cartulaire du comté de Ponthieu (ed. E. Prarond), Abbeville 1897.

Codex diplomaticus Hungariae (ed. G. Fejer), IV/1, Budae 1829.

Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije (ed. T. Smičiklas), IV–VI, Zagreb 1906–1908.

Du Bouchet J., *Histoire généalogique de la maison royale de Courtenay*, Paris 1661

Farlati D. – Coletti G., *Illyricum sacrum* VI–VII, Venetiis 1800, 1817.

Les Registres d'Alexandre IV, vol. I (ed. C. Bourel de La Roncière), Paris 1895.

Les registres d'Innocent IV, vol. III (ed. Élie Berger), Paris 1897.

Porčić N., *Serbia in the Registers of the Angevin Chancery (1265–1295). An Attempt at Reconstruction*, Initial 8 (2020) 119–163.

Raynaud G., *Chartes françaises du Ponthieu*, Bibliothèque de l'École des chartes 36 (1875) 193–243.

Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica I–II (ed. I. Szentpétery), Budapest 1923–1943.

Registri della cancelleria angioina I–L, Napoli 1950–2010.

Spisi dubrovačke kancelarije II–III (прir. J. Lučić), Zagreb 1984, 1988.

Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I (ed. A. Theiner), Romae 1859.

Wenzel G., *Magyar Diplomacziái Emlékek az Anjou-korból* I, Budapest 1874.

Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских* (прир. Ђ. Даничић), Загреб 1866. [Arhiepiskop Danilo i drugi, *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih* (прir. Ђ. Daničić), Zagreb 1866]

Византијски извори за историју народа Југославије VI, Београд 1986. [*Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije* VI, Beograd 1986]

Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе* (прир. Г. Мак Данијел – Д. Поповић), Београд 1988. [Danilo Drugi, *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih. Službe* (прir. G. Mak Danijel – D. Popović), Beograd 1988]

Историски споменици дубровачког архива. Канцелариски и нотариски списи (прир. Г. Чremoшник), Београд 1932. [*Istoriski spomenici dubrovačkog arhiva. Kancelariski i notariski spisi* (прir. G. Čremošnik), Beograd 1932]

Макушев В., *Итальянские архивы и хранящиеся в них материалы для славянской истории II. Неаполь и Палермо*, Приложение к XIXму тому Записокъ Императорской академии наукъ 3, Санктпетербургъ 1871. [V. Makušev, *Ital'janskije arhivy i hranjaščiesja v*

nich materialy dlja slavjanskoj istorii II. Neapol i Palermo, Priloženie k XIXmu tomu Zapisok Imperatorskoj akademii nauk 3, Sanktpeterburg 1871]

Порчић Н., *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама. Доба Немањића*, Београд 2017. [Porčić N., *Dokumenti srpskih srednjovekovnih vladara u dubrovačkim zbirkama. Doba Nemanjića*, Beograd 2017]

Литература – Secondary Sources

Bácsatyai D., „A 13. századi francia–magyar kapcsolatok néhány kérdése“, *Századok* 151/2 (2017) 237–278.

Champagne M., *La châtellenie de Longvilliers du 12e siècle au 14e siècle, ses seigneurs et leurs alliances*, Wambrechies 2007.

Ducellier A., *La façade maritime de l’Albanie au Moyen Age: Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, Thessaloniki 1981.

Dunbabin J., *Charles I of Anjou: Power, Kingship and State-Making in Thirteenth-Century Europe*, London 1998.

Dunbabin J., *The French in the Kingdom of Sicily*, Cambridge 2011.

Engel P., *The Realm of Saint Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1526*, London–New York 2001.

Geanakoplos D. J., *Emperor Michael Palaeologus and the West*, Cambridge (Mass.) 1959. *Glossarium mediae et infimae latinitatis conditum a domino du Cange. Editio nova I–X* (ed. L. Favre), Niort 1883–1887.

Hopf K. H. F., *Griechenland im Mittelalter und in der Neuzeit*, Leipzig 1867.

Jireček C., *Geschichte der Serben I–II*, Gotha 1911, 1918.

Jireček C., „Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien. Studien zur Kulturgeschichte des 13.–15. Jahrhunderts“ III, *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-Historische Klasse* 58/2 (1914) 1–77.

Krstić A., „The Rival and the Vassal of Charles Robert of Anjou: King Vladislav II Nemanjić“, *Banatica* 26/2 (2016) 33–51.

Marjanović-Dušanić S., *La saintete feminine et les cultes dynastiques en Serbie medievale: la sainte reine Helene d’Anjou*, Les réseaux familiaux: Antiquité tardive et Moyen Âge (éd. B. Caseau), Paris 2012, 125–133.

McDaniel G. L., „On Hungarian-Serbian Relations in the Thirteenth Century: John Angelos and Queen Jelena“, *Ungarn Jahrbuch* 12 (1982–1983) 43–50.

Petrovich N., „La reine de Serbie Hélène d’Anjou et la maison de Chaources“, *Crusades* 14 (2015) 167–181.

Runciman S., *The Sicilian Vespers: A History of the Mediterranean World in the Later Thirteenth Century*, Cambridge 1958.

Saunier-Seité A., *Les Courtenay: destine d’un illustre famille bourguignonne*, Paris 1998

Van Tricht F., „Latin Emperors and Serbian Queens: Anna and Helena. Genealogical and Geopolitical Explorations in the Post-1204 Byzantine World“, *Frankokratia* 1 (2020) 56–107.

Van Tricht F., *The Horoscope of Baldwin II. Political and Sociocultural Dynamics in Latin-Byzantine Constantinople*, Leiden 2019.

Van Tricht F., *The Latin Renovatio of Byzantium. The Empire of Constantinople, 1204–1228*, Leiden–Boston 2011.

Wertner M., *Az Árpádok családi története*, Nagy-Becskerek 1892.

Zsoldos A., *Az Árpádok és asszonyaik: a királyneői intézmény az Árpádok korában*, Budapest 2005.

Živković V., „Medieval Concerns for Soul Salvation. Testamentary Bequests to the Franciscan Order in Kotor (Cattaro)“, *Balkanica* 43 (2012) 67–80.

Антоновић М., *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Београд 2003. [Antonović M., *Grad i župa u Zetskom primorju i severnoj Albaniji u XIV i XV veku*, Beograd 2003]

Ђ. Бубало, *Српска земља и поморска у доба владавине Немањића I*, Београд 2016. [Ђ. Bubalo, *Srpska zemlja i pomorska u doba vladavine Nemanjića I*, Beograd 2016]

Историја српског народа I, Београд 1981. [Istorija srpskog naroda I, Beograd 1981]

Јиречек К., *Историја Срба I–II*, Београд 1952. [Jireček K., *Istorija Srba I–II*, Beograd 1952]

Кандић О., *Манастир Градац – историја и архитектура манастира*, Београд 2005. [Kandić O., *Manastir Gradac – istorija i arhitektura manastira*, Beograd 2005]

Копривица М., „‘Држава’ краљице Јелене“, *Јелена – краљица, монахиња, светитељка*: тематски зборник радова посвећених краљици Јелени (ур. К. Митровић), Манастир Градац 2015, 13–25. [Koprivica M., „‘Država’ kraljice Jelene“, *Jelena – kraljica, monahinja, svetiteljka*: tematski zbornik radova posvećenih kraljici Jeleni (ur. K. Mitrović), Manastir Gradac 2015, 13–25]

Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља према писаним изворима (ур. С. Мишић), Београд 2010. [Leksikon gradova i trgova srednjovekovnih srpskih zemalja prema pisanim izvorima (ur. S. Mišić), Beograd 2010]

Мијатовић Ч., „Ко је краљица Јелена?“, *Летопис Матице српске* 217/1 (1903) 1–30. [Mijatović Č., „Ko je kraljica Jelena?“, *Letopis Matice srpske* 217/1 (1903) 1–30]

Поповић М., *Српска краљица Јелена између римокатоличанства и православља*, Београд 2010. [Popović M., *Srpska kraljica Jelena između rimokatoličanstva i pravoslavlja*, Beograd 2010]

Рокаи П. и др., *Историја Мађара*, Београд 2002. [Rokai P. i dr., *Istorija Mađara*, Beograd 2002]

Српски биографски речник I–VII, Нови Сад 2004–2018. [Srpski biografski rečnik I–VII, Novi Sad 2004–2018]

Станковић В., *Краљ Милутин*, Београд 2012. [Stanković V., *Kralj Milutin*, Beograd 2012]

Стојковски Б., „Краљица Јелена и Угарска“, *Јелена – краљица, монахиња, светитељка*: тематски зборник радова посвећених краљици Јелени (ур. К. Митровић), Манастир Градац 2015, 41–47. [Stojkovski B., „Kraljica Jelena i Ugarska“, *Jelena – kraljica, monahinja, svetiteljka*: tematski zbornik radova posvećenih kraljici Jeleni (ur. K. Mitrović), Manastir Gradac 2015, 41–47]

Суботић Г., „Краљица Јелена Анжујска – ктитор црквених споменика у Приморју“, *Историјски гласник* 1–2 (1958) 131–147. [Subotić G., „Kraljica Jelena Anžujaska – ktitor crkvenih spomenika u Primorju“, *Istorijski glasnik* 1–2 (1958) 131–147]

Узелац А., *Под сенком пса. Татари и јужнословенске земље у другој половини 13. века*, Београд 2015. [Uzelac A., *Pod senkom psa. Tatari i južnoslovenske zemlje u drugoj polovini 13. veka*, Beograd 2015]

Харди Ђ., „Господари и банови Оностраног Срема и Мачве у 13. веку“, *Споменица Историјског архива „Срем“* 8 (2009) 65–80. [Hardi Đ., „Gospodari i banovi Onostranog Srema i Mačve u 13. veku“, *Spomenica Istorijskog arhiva „Srem“* 8 (2009) 65–80]

Харди Ђ., „Један прилог питању византијског наслеђа на тлу Овостраног Срема (Sirmie Citerioris)“, *Зборник радова Византолошког института* 54 (2017) 117–142. [Hardi Đ., „Jedan prilog pitanju vizantijskog nasleđa na tlu Ovostranog Srema (Sirmie Citerioris)“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 54 (2017) 117–142]

Nebojša Porčić

MARY, THE SISTER OF QUEEN HELEN OF SERBIA

Summary

Information about Mary, the sister of Helen, queen consort of King Uroš I of Serbia, had a key role in the quest for the long-elusive answer to the question of Helen's origins. However, it can be argued that Mary is in her own right an important historical personality, whose family background and life course mirror the great complexity of the political, religious and cultural landscape of southeastern Europe in the 13th century. The paper begins by readdressing the issue of Mary's and Helen's origins in order to reaffirm the solution proposed by Gordon McDaniel, which has not met with an appropriate response in historiography. Then, following in the path of three recent studies published abroad (N. Petrovich, D. Bácsatyai, F. Van Tricht), it chronologically follows and attempts to shed light on the episodes of Mary's life recorded in available sources. These include her marriage to Anselm (III) of Cayeux, a baron of the Latin Empire of Constantinople, in the lead-up to that Empire's collapse in 1261, their subsequent attempts to rebuild their lives in exile through links with the courts of Mary's Angevin relatives in the Kingdom of Sicily (where Anselm arranged a marriage for their daughter Eva) and of Mary's Hungarian homeland, and finally Mary's own efforts to provide for her family after Anselm's death in early 1274, first on Anselm's family possessions in northern France and then in her sister Helen's appanage on the Adriatic coast of the Kingdom of Serbia. This last move apparently proved to be the best solution, since Mary is last mentioned in 1285 as the mistress of the Serbian coastal town of Ulcinj and is also reported to have been buried there. In fact, her son Anselm (IV), who is recorded as staying in Serbia in 1289, but tried his fortune in the Principality of Achaea, Angevin southern Italy and France in 1291–1294, was also reportedly buried beside her, indicating a more prolonged connection to the Serbian coastland as a family seat.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31.03.2021.

Коначно прихваћен за објављивање: 15.06.2021.

Драгић М. ЖИВОЈИНОВИЋ*

Историјски институт
Београд

СТЕФАН ДУШАН И МАНАСТИР СВЕТОГ ЈОВАНА ПРЕТЕЧЕ НА МЕНИКЕЈСКОЈ ГОРИ КОД СЕРА**

Анотација: Меникејски манастир у близини Сера, посвећен Јовану Крститељу, основан је око 1275. године. Уживао је изузетну наклоност краљице Симониде, да би од 1332. године његов покровитељ постао Јован Кантакузин. Након српског освајања источне Македоније Претечина обитељ ће напредовати захваљујући старању Стефана Душана. О везама српског владара и монашке заједнице сведоче документи на грчком језику, настали у Душановој канцеларији. Из периода од 1345. до 1355. године сачувано је девет простагми и хрисовуља српског краља и цара. Њиховом анализом, уз коришћење других изворних података, покушава се створити што потпунија слика о односима Стефана Душана и утицајне грчке духовне установе у југоисточној Македонији.

Кључне речи: Стефан Душан, манастир Светог Јована Претече код Сера, југоисточна Македонија, дипломатика, XIV век.

Abstract: The monastery of St. John the Baptist on the Mount Menoikeion in the vicinity of Serrai was founded in around 1275. It enjoyed considerable favour of the Queen Simonis and since 1332 its patron was John Kantakouzenos. After the Serbian conquest of eastern Macedonia, the monastery prospered owing to the care of Stephen Dušan. The ties between the Serbian ruler and the monastic community are testified by the Greek documents of Dušan's chancery. There are nine preserved *prostagmata* and chrysobulls of the Serbian King and *Tsar* from the period of 1345–1355. The analysis of their data, along with the use of other sources, will provide a basis for the attempted sketch of relations between Stephen Dušan and the influential Greek spiritual institution in southeast Macedonia.

Keywords: Stephen Dušan, monastery of St. John the Forerunner by Serrai, southeast Macedonia, diplomatics, XIV century.

* dragic.zivojinovic@iib.ac.rs

** Рад је проширена и допуњена верзија истоименог саопштења прочитаног 19. јуна 2015. године у САНУ на Шестој националној конференцији византолога (Српски комитет за византологију – Византолошки институт САНУ, Београд, 18–20. јун 2015).

Манастир Светог Јована Претече на Меникејској гори код Сера основао је око 1275. године светогорски монах Јоаникије, пореклом из богате серске породице. Као његов први игуман, Јоаникије купује винограде у околини Сера 1278/1279. године, а у наредним годинама улаже знатне своте новца у изградњу манастира. Пошто је јула 1290. године постао епископ Жежеве, на игуманском положају га наслеђује Јоаникије Калудис, за чијег мандата се посед општежића знатно увећава. После смрти оснивача, око 1300. године, његов синовац Јоаким, митрополит Зихне, постаје други ктитор и посвећује се дограђивању и украшавању манастира, као и повећавању имања обитељи, тако да Претеча израста у највећи киновион у Македонији.¹ Монашка заједница Светог Јована уживала је изузетну наклоност краљице Симониде, јер њен отац Андроник II наглашава у својој простагми из октобра 1304. године да се манастир налази под заштитом „вољене кћери царства ми, пречасне краљице Србије“.² Овде треба напоменути да српска владарка у то доба нема више

¹ André Guillou, *Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée*, Paris 1955, 5–15; *The Oxford Dictionary of Byzantium* [=ODB] II. Editor-in-chief Alexander P. Kazhdan, New York – Oxford 1991, 1340 s.v. „Menoikeion, Mount“ (А.-М. Talbot – А. Carr). О развоју општежића у првим деценијама бивствовања сведоче и купопродајни документи којима је увећаван манастирски посед – за делатност оснивача Јоаникија видети: Lisa Bénou, *Le codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome (Serrès). A (XIIIe–XVe siècles)*, Paris 1998, n°s 3–4, pp. 25–28; *Prosopographischer Lexikon der Palaiologenzeit* [=PLP]. Addenda 1–12. Hrsg. Erich Trapp et al., Wien 1995, n° 93648; *Archives de l’Athos VI. Actes d’Esphigménou*, éd. dipl. par Jacques Lefort, Paris 1973, 21, 153, 154, 156; о активностима Јоаникија Калудиса: L. Bénou, *Le codex B*, n°s 1–2, pp. 21–25; n°s 15–16, pp. 48–50; *PLP* 5, Wien 1981, n° 10721; за Јоакима од Зихне: L. Bénou, *Le codex B*, n° 173, pp. 145–146; *PLP* 4, Wien 1980, n° 8372. Видети и: Маргарита А. Поляковская, „Монастырские владения в городе Серры и пригородном районе в XIV в.“, *Византийский временник* [=BB] 27 /52/ (1967) 310–314; Татьяна В. Куш и М. А. Поляковская, „Из истории средневекового города: Серры в XIII–XIV вв.“, у: *Spicilegium Byzantino-Rossicum. Сборник статей к 80-летию члена-корреспондента РАН И. П. Медведева*, ред. Л. А. Герд, Москва – Санкт-Петербург 2015, 188.

² ...τῆς περιποθῆτου θυγατρὸς τῆς βασιλείας μου, τῆς ὑψηλοτάτης ῥηγαίνας Σερβίας – А. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, n° 1, p. 40, ll. 2–3; L. Bénou, *Le codex B*, n° 196, p. 390, ll. 2–3. Овим актом дозвољава се Претечиним монасима да оснују метох Свете Великомученице Варваре у близини царског поседа у Вернарису (на Струми, недалеко од Тахинског језера). Што се времена издавања исправе тиче, А. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, 39–40, после краће анализе, опредељује се за новембар 1304. године; међутим, L. Bénou, *Le codex B*, 390, n.

од десетак година, што је околност која заслужује да буде истакнута. И у златопечатној повељи из 1317. године, којом василевс потврђује све поседе Претечине заједнице на ћеркину молбу, имање се увећава даривањем села Моноспитион.³ Јуна 1321. године поново се издају царске хрисовуље Андроника II и његовог унука Андроника III, сада уз петицију краља Милутина, краљице Симониде и хиландарског игумана Гервасија, којом се Светом Јовану потврђују поседи, одобрава порески имунитет и гарантује независност од серског митрополита.⁴ После мужевљеве смрти Симонида се враћа очевом дому и замонашује, а њена улога заштитника Продромова обитељи прекида се у непознатом тренутку након смене на цариградском престолу 1328. године. Извесно је да од марта 1332. године улога покровитеља и новог ктитора припада Јовану Кантакузину, који се у том смислу наводи у хрисовуљи Андроника III и манастирском типиксу.⁵

362, наводи месец октобар будући да тако стоји у манастирском картулару из XIV столећа, тзв. „Кодексу Б“.

³ Ἐπεὶ δὲ ἐξητήσατο τὴν βασιλίαν μου ἢ δηλωθεῖα περιπόθητος θυγάτηρ αὐτῆς ἢ ὑψηλοτάτη κράλαινα ἵνα διορίσῃται ἢ βασιλεία μου... – A. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, n° 7, p. 51, ll. 15–27; L. Bénou, *Le codex B*, n° 189, p. 372, l. 17 – p. 373, l. 30. Моноспитион се налазио у поседу стратиота Мартиноса, вредност овог села износила је 24 номизме, а пренос власништва имали су да обаве функционери царског фиска Георгије Стратиг и Никола Теологит.

⁴ За хрисовуљу старијег Андроника видети: A. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, n° 9, pp. 55–56; L. Bénou, *Le codex B*, n° 187, pp. 366–368; а за потврду његовог унука: A. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, n° 10, pp. 58–59; L. Bénou, *Le codex B*, n° 190, pp. 374–377. О читавом случају видети и: Георгије Острогорски, *Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама*, Београд 1951, 99–102 (и у: исти, *О византијском феудализму*, Сабрана дела, књ. I, Београд 1969, 248–251); исти, „К историји имунитета в Византији“, *ВВ* 13 /38/ (1958) 85–86 (и у: *О византијском феудализму*, 450–451).

⁵ У хрисовуљи Андроника III из марта 1332. године, издатој на молбу великог доместика Јована Палеолога Кантакузина, потоњег цара Јована VI, ратификују се одредбе манастирског типика који је саставио митрополит Јоаким од Зихне, потврђују сви поседи Претече, обнављају пореске олакшице и обнародује патронат великог доместика над Светим Јованом и његовим истоименим метохом у самом граду Серу – A. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, n° 26, pp. 92–95; L. Bénou, *Le codex B*, n° 192, pp. 381–385; Божидар Ферјанчић, *Византијски и српски Сер у XIV столећу*, Београд 1994, 29–30, 42. Сам Јоакимов типик, који се на више места спомиње у хрисовуљи (A. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, n° 26, p. 93, l. 30, l. 39, p. 94, l. 74; L. Bénou, *Le codex B*, n° 192, p. 382, ll.32–33, p. 383, ll. 42–43, p. 384, l. 82), данас је изгубљен.

Од тог доба у манастиру постоји скрипторијум из кога излазе рукописи велике уметничке вредности.⁶

Нову страницу у повести Меникејског манастира отвориће пад Сера под српску власт крајем септембра 1345. године.⁷ Вођен политичким програмом о стварању српско-грчког царства, Стефан Душан настоји да придобије духовну елиту новодобијених крајева, а калуђери из братства са Меникејске горе више су него спремни да му изађу у сусрет и потраже заштитника у моћном владару. Сведочанство те сарадње јесу документи на грчком језику, сачувани у манастирским картуларима.⁸ Први међу њима, „Кодекс А“ – познат и као „киторски кодекс“, направљен је средином XIV века (између 1344. и 1352. године) и садржао је преписе 15 најважнијих манастирских докумената (поред обитељског устава са потврдом митрополита Зихне из 1324. године, сигилиона цариградског патријарха Исаије (1323–1332), те 12 хрисовуља и простагми ромејских василевса, ту

⁶ A. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, 11; Linos Politis, „Das Skriptorium und die Bibliothek des Prodromos-Klosters bei Serres“, in: *Wandlungen: Studien zur antiken und neueren Kunst. Ernst Homann-Wedeking gewidmet*, Waldsassen-Bayern 1975, 278–295.

⁷ *Историја српског народа I: Од најстаријих времена до Маричке битке (1371)*, ур. Сима Ћирковић, Београд 1981, 522–523 (Б. Ферјанчић); Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 60–62.

⁸ Ради се о укупно девет исправа, шест простагми и три хрисовуље – видети: Драгић Живојиновић, „Регеста грчких повеља српских владара“, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 27 (2006) 61–62; н° 2, стр. 64; н° 3, стр. 65; н° 4, стр. 65–66; н° 5, стр. 66; н° 11, стр. 71–72; н° 19, стр. 78–79; н° 25, стр. 82; н° 26, стр. 82–83; н° 28, стр. 83–84. Оне су сачуване у два картулара из XIV столећа, „Кодексу А“ и „Кодексу Б“, за које се дуго веровало да су изгубљени у метежу Првог светског рата, али су пронађени у другој половини XX века и представљени стручној јавности. О њиховом бурном историјату видети: Franz Dölger, *Die Urkunden des Johannes-Prodromos-Klosters bei Serrai*, Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Abteilung, Heft 9, München 1935, 4–6; Alexandre Soloviev, „Encore un recueil de diplômes grecs de Ménoikeon“, *Byzantion* 11 (1936) 74–75; Ivan Dujčev, „Le cartulaire A du monastère de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée retrouvé“, *Revue des études byzantines* 16 (1958) 169–171; idem, „L’ancien cartulaire A du monastère de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée“, *Zbornik radova vizantološkog instituta [=ZRVI]* 6 (1960) 171–186; André Guillou, „Le Codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome (Serrès). Un mémorial pour l’histoire médiévale et moderne de la Macédoine (XIIIe–XIXe siècles)“, *Σύμμεικτα* 9 (1994) 219–238; Драгић Живојиновић, „Калиник, игуман манастира Хиландара“, *Историјски часопис* 52 (2005) 110–112; Ђорђе Бубало, „Прилози српској дипломатици“, *Хиландарски зборник* 12 (2008) 77–85.

се налазила и хрисовуља краља Душана из октобра 1345. године). Други картулар, „Кодекс Б“, који је настао око 1356. године и у кога су, потом, преписивани акти све до краја XVIII столећа, претежно представља збирку приватноправних докумената, али садржи и многе копије владарских и патријаршијских аката, као и судских одлука. Изношење оба кодекса на светлост међународне стручне позорнице везује се, непосредно или посредно, за личност бугарског византолога Ивана Дујчева. Он је, наиме, пронашао „Кодекс А“ 1957. године у Универзитетској библиотеци у Прагу, док је „Кодекс Б“ откривен неке три деценије доцније у Центру за словенско-византијске студије Софијског универзитета који носи име (и смештен је у кући) Ивана Дујчева.⁹ Оба картулара су публикована и њихов је садржај доступан истраживачима.¹⁰

Већ у првим данима српског господства, у истом месецу када је град заузет, Душан издаје простагму у којој одобрава молбу меникејских монаха да сакупљају слободне сељаке (елевтере), насељавају их на манастирским добрима и слободно располажу тим људима.¹¹ Поред тога, краљ је наредио да су имања Светог Јована изузета од свих намета и пореза, као и да на њима не важе јурисдикције пореских чиновника и кефалија, баш као што су им то јемчили и правни акти издати од византијских царева.¹²

⁹ Д. Живојиновић, „Калиник“, 110–112.

¹⁰ *Cartulary A of the Saint John Prodromos Monastery*. Facsimile edition with an introduction by Ivan Dujčev, London 1972; André Guillou et al., „Le cartulaire B du monastère Saint-Jean-Prodrome au mont Ménécée (Serrès). Régestes“, *Byzantion* 65 (1995) 196–239; L. Bénou, *Le codex B*; Paolo Odorico, *Le codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome (Serrès). B (XIe–XIXe siècles)*, Paris 1998. За критичке опаске Леониде Мавроматиса на рачун издања Лизе Бену и Паола Одорика уп. *The Journal of Ecclesiastical History* 51/1 (2000) 145–146.

¹¹ О елевтерима видети: Георгије Острогорски, „Елевтери. Прилог историји сељаштва у Византији“, *Зборник Филозофског факултета у Београду* 1 (1949) 45–62 (и у: исти, *Привреда и друштво у Византијском царству*, Сабрана дела, књ. II, Београд 1969, 196–217); David Jacoby, „Une classe fiscale à Byzance et en Romanie latine: les inconnus du fisc, éleuthères ou étrangers“, in: *Actes du XIVe Congrès international des études byzantines (Bucarest, 1971)*: Vol. II, Bucarest 1975, 139–152; Ксения В. Хвостова, „К вопросу об употреблении термина ‘элевтер’ в византийских описях XIII–XIV вв.“, *ВВ* 44 /69/ (1983) 18–26; *ODB* I, 685 (M. Bartusis).

¹² Простагма из септембра, индикта XIV (тј. 1345. године). Најбоља издања: Александар Соловјев и Владимир Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936, н° I, стр. 4; A. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, н° 38, p. 123; L.

У октобру 1345. године обнародована је хрисовуља којом краљ Душан, на молбу монаха, гарантује неповредивост свих, појединачно наведених, манастирских добара и метоха, како унутар Сера (реч је о воденицама, ергастеријама и кућама за издавање), тако и у његовој околини (ради се о газдинствима, селима са зависним становништвом, воденицама, млиновима и рибњацима); потврђује се јединство манастира на Меникејској гори са истоименим општежићем у граду (будући да је оба подигао митрополит Јоаким од Зихне, о чему сведочи и хрисовуља Андроника III); Светом Јовану се поклањају нова имања, а пореским чиновницима и кефалијама најстрожије се забрањује да ступају на Претечине поседе – другим речима, дарује се потпуни порески имунитет.¹³

О добрим односима Стефана Душана и Меникејског манастира, а још више, вероватно, о политици коју је он спроводио према својим грчким поданицима, речито сведочи царска простагма упућена хиландарском игуману Калинику.¹⁴ У тој исправи, датованој јануаром индикта I, што одговара јануару 1348. године, цар саопштава како су га монаси „часног Претече“ обавестили да их старшина српске светогорске обитељи угњетава због чамаца на Струми у близини села Есфагмена. Будући да је Душану било познато како је тај метох у законском власништву грчких монаха (о Есфагмену са риболовиштима, водовађама, чамцима, насељеницима и свим правима говори се у његовој повељи из октобра 1345. године),¹⁵ наредио је кир Калинику да сместа ослободи осам меникејских

Vénoу, *Le codex B*, n° 217, pp. 419–420. За комплетну библиографију видети: Д. Живојиновић, „Регеста грчких повеља“, n° 2, стр. 64.

¹³ Хрисовуља из октобра, индикта XIV, 6854. године – А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, n° II, стр. 8–16; А. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, n° 39, pp. 127–131; *Cartulary A of the Saint John Prodromos Monastery*, 230–247 (фототипија). За потпуни библиографски преглед видети: Д. Живојиновић, „Регеста грчких повеља“, n° 5, стр. 66. Видети и: М. А. Поляковская, „Монастырские владения“, 316; Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 16, 18, 30, 32, 64, 69; Т. В. Куш и М. А. Поляковская, „Из истории средневекового города“, 191–192. О јединству манастира и његовог метоха у Серу уп. одредбе из хрисовуље Андроника III из марта 1332. године – L. Vénoу, *Le codex B*, n° 192, p. 181, ll. 1–7.

¹⁴ Последње, критичко издање са преводом на српски језик, коментарима и прегледом претходних едиција и старије литературе: Драгић Живојиновић, „Простагма цара Стефана Душана хиландарском игуману Калинику“, *Стари српски архив* 6 (2007) 103–111.

¹⁵ А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, n° II, стр. 12, ред. 81–84. Есфагмен је добро познати метох, удаљен неких 15 км ји. од Меникејског манастира и мање од 30 км сз. од ушћа реке Струме у Егејско море. У марту 1305. године

барки и врати их законитим власницима. На крају простагме нуди се и својеврсна поука о правном леку: „ако би имао неку примедбу поводом тога, дођи пред царство ми на суд“, али се, истовремено, наглашава да жалба не одлаже извршење: „поступи, дакле, онако како наређује простагма царства ми“. Занимљива је чињеница да је овај акт сачуван у картулару Светог Јована, иако је његов дестинатар српски игуман. Простагма сличне структуре, упућена кефалији Рајку, налаже примаоцу да је „сигурности ради“ достави епископу Кипријану, особи са којом је овај у спору. Изостанак сличне формулације у исправи за Калиника, вероватно, упућује на то како је свака од страна у сукобу добила по један примерак простагме, и то на свом језику. Није изненађење ни то што данас нема таквог документа у Хиландарском архиву – српски монаси нису имали много разлога да над њиме бде. С друге стране, Продромово братство сачувало је грчку верзију као доказ пажње моћног владара и сведочанство сопственог угледа, а најпре као практично доказно средство у случају евентуалних даљих имовинских спорова.

Корисно је за владара са претензијама на универзално царство да се легитимише као особа која поданике оцењује у категоријама Закона и Правде, не водећи рачуна о њиховој етничкој припадности. Док је још носио краљевску титулу, у последњим месецима 1345. године, Душан је имао прилику да демонстрира то начело у случају већ поменуте простагме за кефалију Рајка. У том акту, насталом због жалбе Кипријана, епископа града Ферема (данашњи Пирин у Бугарској), краљ је потврдио архијереју краљичин поклон од 50 перпера и наредио Рајку, управнику Трилиса и Вронта, да опрости владици 25 перпера које је захтевао од њега на име пореза, а још је заповедио кефалији и да га више не узнемирава

Претечино братство постало је власник дела Есфагмена, пошто га је добило на поклон од властелина Симеона Мадаритиса који је, затим, у јануару 1310. године продао општежићу и преостали део тог поседа (L. Bénoit, *Le codex B*, n°s 19–20, pp. 55–61). Власништво меникејских монаха потврђено је простагмом Андроника II из септембра 1317. године (*ibidem*, n° 25, pp. 70–71), а метох се (заједно са рибањацима, водовајама, чамцима за пецање и свим правима) поново спомиње као део манастирског имања у хрисовуљи истог василевса из јуна 1321. године, издатој на интервенцију краљице Симониде, краља Милутина и хиландарског игумана Гервасије (*ibidem*, n° 190, p. 374, ll. 1–10, 15–18). У време Андроника III обитељи Светог Јована је Ризинос, братанац Симеона Мадаритиса, приређивао невоље око Есфагмена, па је, напослетку, читава ствар решена царском интервенцијом након које је Ризинос престао да омета монахе у њиховом поседу (*ibidem*, n°s 21–22, pp. 62–65); видети и Д. Живојиновић, „Калиник“, 114–115, нап. 19.

опорезивањем.¹⁶ Попут акта за Калиника и ова простагма познаје две врсте дестинатара: оне којима се документ непосредно упућује у наредбодавном тону и оне који су пострадали делањем првопоменутих. И у овом случају исправа настаје на интервенцију и у корист посредних дестинатара (тј. оштећених страна) који су припадници грчког етноса, док су њихови угњетачи српске народности. Премда ова Душанова простагма није директно повезана са Претечином обитељи, сачувана је у картулару Меникејског манастира. Епископ Кипријан забележен је у неколико аката из четврте деценије XIV столећа у којима је имао важну улогу око поклањања Богородичиног манастира у Трилису општежићу Светог Јована Продрома. Вероватно су зато у картулар преписани сви документи који имају везе с њим.¹⁷

На сличан начин, монаси Меникејског манастира сачували су преписе Душанових исправа за манастир Свете Анастасије Фармаколитрије код Зихне. Простагмом с краја 1345. године, краљ Стефан поклања обитељи Свете Анастасије целокупан иметак двојице свештеника желиховске цркве, браће Димитрија и Георгија Кириавла, смештен у селу Кастици; потврђује да је то добро, као и остала имања Фармаколитрије, ослобођено свих пореза и намета; забрањује свештеним лицима из Желихове, као и пореским чиновницима и свима осталима да узнемиравају Свету Анастасију.¹⁸ У другој, царској простагми из фебруара 1352. године,

¹⁶ Последње, критичко издање са преводом на српски језик, коментарима и прегледом претходних едиција и старије литературе: Драгић Живојиновић, „Простагма краља Душана кефалији Рајку“, *Стари српски архив* 10 (2011) 29–36. Видети и: Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 94.

¹⁷ Кипријанов „досије“ обухвата две његове исправе из октобра 1333. године о даровању манастира у Трилису и његових метоха обитељи на Меникејској гори (L. Bénou, *Le codex B*, n°s 133–134, pp. 224–228); акт митрополита Митрофана Мелничког из новембра, индикта III (1334. или 1349. године), којим се потврђује претходни поклон (*ibidem*, n° 136, pp. 230–232); сигилион царских пописивача Манојла Дуке Главе и Михаила Папиле Гога из маја, индикта IX (тј. 1341. године) о поседима Богородице Трилиске (*ibidem*, n° 137, pp. 232–236), хоризму Андроника III из, највероватније, 1333. године (*ibidem*, n° 138, pp. 236–237) и, наравно, помињању Душанову простагму за кефалију Рајка (*ibidem*, n° 139, pp. 238–239). За сумње у аутентичност прве Кипријанове исправе уп. A. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, n° 30, pp. 101–102; app. V, pp. 182–183; о примедбама на рачун хоризме Андроника III уп. *ibidem*, app. IV, pp. 180–181. О самом епископу видети: Георгије Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 104, нап. 3 (и у: исти, *Византија и Словени*, Сабрана дела, књ. IV, Београд 1970, 561–562, нап. 3); *PLP* 6, Wien 1986, n° 13915.

¹⁸ Издања: А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, n° III, стр. 20; A. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, n° 40, p. 132; L. Bénou, *Le codex B*, n° 156, pp. 270–271.

Душан, на молбу монаха Јакова, потврђује власништво општежића Анастасије Лековите над селом Острина, забрањује царским управним чиновницима да узнемиравају манастир и наређује логотету Ђурђу да води рачуна о његовој неповредивости.¹⁹ Како је Јаков већ 1353. године завештао Свету Анастасију Меникејској обитељи, то су и све њене исправе постале власништво Продромовог манастира.²⁰ Својевремено се сматрало да је цар Душан 1352/53. године још једном простагмом потврдио Јаковљев поклон Светом Јовану код Сера који се тицао манастира Богородице у Острину и Свете Анастасије Лековите.²¹ Ипак,

Библиографија: Д. Живојиновић, „Регеста грчких повеља“, н° 3, стр. 65.

¹⁹ Издања: А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, н° XXIII, стр. 176; А. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, н° 43, р. 137; L. Bénou, *Le codex B*, н° 157, рр. 272–273. Библиографија: Д. Живојиновић, „Регеста грчких повеља“, н° 25, стр. 82. Видети и: Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 69. О логотету Ђурђу видети: Станоје Станојевић, „Студије о српској дипломатици. XIV Дијак, Граматик, Нотар, Канцелар, Номик, Логотет“, *Глас Српске краљевске академије* 106 (1923) 86; А. Soloviev, „Encore un recueil“, 63–64; А. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, 136, нап. 3; *PLP 2*, Wien 1977, н° 4024; Милош Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997, 168, 181, 238; Сима Ћирковић, „Хиландарски игуман Јован (Проблем аката српске царске канцеларије)“, у: *Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура*, ур. Војислав Кораћ, Београд 2000, 68–70.

²⁰ Тестаментом из априла, индикта VI, 6861. године Меникејски манастир добија сва добра монаха Јакова Балаиса (L. Bénou, *Le codex B*, н° 159, рр. 275–278). Јаков је, најпре, у марту 1328. године, хрисовуљним сигилионом Андроника III добио, због верности, манастир Богородице Остринске и цркву Свете Анастасије (*ibidem*, н° 154, рр. 267–269); потом је, у априлу 1332. године, исти владар потврдио Јаковљеву донацију ових установа Меникејској обитељи у замену за издржавање монаха Богородице Остринске и Свете Анастасије (*ibidem*, н° 155, рр. 269–270). У јуну 1339. (*ibidem*, н° 153, р. 266), августу 1340. (*ibidem*, н° 150, рр. 262–263) и марту 1343. године (*ibidem*, н° 152, рр. 264–265) забележене су трансакције којима Јаков прибавља нове поседе за Свету Анастасију, док је у јулу 1342. године патријарх Јован XIV Калека гарантовао Јакову поседовање манастира Богородице у Острину и Свете Анастасије Лековите, са свим пратећим имањима и правима (*ibidem*, н° 158, рр. 273–274). Комплетан „досије“ Свете Анастасије обухвата 13 исправа – видети: *ibidem*, н° 147–159, рр. 256–278.

²¹ А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, н° XXVI, стр. 190–192. Предложак њиховог издања била је половична копија, у којој је недостајао датум, из рукописа н° 95 старе Народне библиотеке у Београду. Зато је документ датован на основу познатих исправа Јованих за монаха Јакова и Свету Анастасију, уп. и F. Dölger, *Die Urkunden des Johannes-Prodromos-Klosters*, 39; А. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, 139.

касније се показало да је реч о простагми Андроника III из априла 1332. године.²²

Угледни серски властелин Георгије Фокопул Ватац био је међу оним Ромејима племенитог рода који су оберучке прихватили српску власт, пошто су од ње добили потврде старих привилегија, као и нове поседе. Попут серских кефалија Михаила Аврабаке, Ореста, Дуке Нестонга и Димитрија Комнина Евдемонојоана, епарха Исариса, великог хетеријарха Јована Маргарита, био је дворанин (οἰκεῖος) Стефана Душана.²³ Картулар Меникејског манастира бележи Фокопула у бројним исправама, међу којима су и два документа српског цара. У простагми из априла 1346. године, издатој на Фокопулову молбу, цар Душан потврђује право свом властелину да подигне још један млин поред већ постојећег кога је поседовао у Серу, што су му дозволили серски кефалија Аврабака и архонти окупљени у суду.²⁴ Владар, такође, забрањује деци покојног Дипловатаца да узнемиравају Георгија у његовом поседу. Хрисовуљом из маја 1352. године, такође издатом на Фокопулову молбу, Стефан Душан му потврђује власништво над његовим поседима у Серу и околини, купљеним или подигнутим сопственим средствима и трудом; забрањује свој властели да ступају на његова добра; те му допушта да имовину може завештати

²² L. Bénéou, *Le codex B*, n° 155, pp. 269–270. Предлогак је интегрални документ из манастирског картулара, са очуваним датумом и реферисањем на царску хрисовуљу којом Јаков стиче власничка права над поменутиим верским установама – реч је о исправи Андроника III из марта 1328. године: *ibidem*, n° 154, pp. 267–269.

²³ О званичницима хеленског порекла у српској служби видети: Александар Соловјев, „Греческие архонты в сербском царстве XIV века“, *Byzantinoslavica* [=Bsl] 2 (1930) 275–287; George Christos Soulis, „Notes on the History of the City of Serres under the Serbs (1345–1371)“, in: *Αφιέρωμα στη μνήμη του Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, Thessaloniki 1960, 374; idem, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331–1355) and His Successors*, Washington D.C. 1984, 151, 153; Г. Острогорски, *Серска област*, 85–100 (и у: исти, *Византија и Словени*, 537–556); *PLP* 1, Wien 1976, n° 60; *PLP* 3, Wien 1978, n° 6222; *PLP* 7, Wien 1985, n° 16850; *PLP* 8, Wien 1986, n° 20198; *PLP* 9, Wien 1989, n° 21097; *PLP* Add. 1–8, Wien 1988, n° 92111. За различите нијансе појма „дворанин“ уп. А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, 471; *Лексикон српског средњег века*, ур. Сима Ђирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999, 142 (Р. Михаљчић); Д. Живојиновић, „Простагма краља Душана кефалији Рајку“, 33.

²⁴ Издања: А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, n° X, стр. 74; A. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, n° 42, p. 135; L. Bénéou, *Le codex B*, n° 48, pp. 102–103. Библиографија: Д. Живојиновић, „Регеста грчких повеља“, n° 11, стр. 71–72. Видети и: Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 70–71, 74, 88; Т. В. Куш и М. А. Поляковская, „Из истории средневекового города“, 192.

неком манастиру.²⁵ Недуго затим, Фокопул Ватац је 1353. године поклатио Претечиної обитељи куће, ергастерије и имања у Сери и околини у замену за годишње издржавање.²⁶

Царска простагма којом се потврђује земљишна донација великог доместика Алексија Раула²⁷ манастиру Продрому изазвала је полемику међу научницима око идентитета њеног ауктора. Овај акт, којим се поклањају земљопоседи у околини Зихне, био је, најпре, познат у фрагментарном облику и приписиван Андронику III. Одређене резерве према таквом ставу које су постојале код Владимира Мошина, ипак га нису навеле да уврсти простагму у збирку коју је приредио са Александром Соловјевим, превасходно зато што у то доба још увек није располагао изворним доказима да је међу грчком властелом Стефана Душана фигурисао и велики доместик Раул.²⁸ Међутим, када је Мошин открио ватопедски документ из јула 1366. године, у коме се помиње велики доместик Србије Раул из Зихне, истакао је како се тиме обара став да простагма не може да буде Душанова.²⁹ Мошинову успутну примедбу детаљно је разрадио Георгије Острогорски, доказујући да је поменути

²⁵ Издања: А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, н° XXIV, стр. 180–182; А. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, н° 44, р. 139; L. Bénou, *Le codex B*, н° 49, рр. 103–104. Библиографија: Д. Живојиновић, „Регеста грчких повеља“, н° 26, стр. 82–83. Видети и: Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 88; Т. В. Куш и М. А. Поляковская, „Из историји средневековог града“, 192.

²⁶ Актом из априла, индикта VI, 6861. године, који је потписао ђакон Никола Аваланти, дикофилак и хартофилак Серске митрополије, Георгије Ватац Фокопул и супруга му Ана Ангелина уговарају ову размену са братством Меникејског манастира (L. Bénou, *Le codex B*, н° 165, рр. 288–290). Читав Фокопулов „досије“ садржи 11 докумената – поред претходно наведене исправе видети: *ibidem*, н° 40–49, рр. 91–104. О овом властелину видети и *PLP* 12, Wien 1994, н° 30241–30242. За појмове *chartophylax* и *dikaiophylax* видети: *ODB* I, 415–416 (R. J. Macrides), 624 (eadem).

²⁷ О његовој личности видети: *PLP* 10, Wien 1990, н° 24111.

²⁸ Stylron Kyriakidis, „Та χρυσόβουλλα της παρά τας Σέρρας μονής του Προδρόμου“, in: *Εις μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου*, Athina 1934, 539; Alexandre Soloviev, „Les diplômes grecs de Ménoikeon attribués aux souverains byzantins et serbes“, *Byzantion* 9 (1934) 305; F. Dölger, *Die Urkunden des Johannes-Prodromos-Klosters*, 37–38; А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, XL; А. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, н° 25, рр. 89–90.

²⁹ Владимир Мошин, „Акти из светогорских архива“, *Споменик Српске краљевске академије* 91 (1939) 156, 157. У едицији College de France-а издавачи су прочитали Γούλιον: *Archives de l' Athos XXII. Actes de Vatopédi II: de 1330 à 1376* [=Vatopédi II], éd. dipl. par Jacques Lefort et al., Paris 2006, н° 124, р. 321, l. 97.

документ, по свој прилици, издао српски владар.³⁰ С проналаском „Кодекса Б“ јавности је постала доступна и, безмало пуна, верзија простагме датована јануаром индикта VI, те је Леонида Мавроматис сматрао да је она настала 1352/53. године у Душановој канцеларији, док су Андре Гију и Лиза Бену заступали ауторство Андроника III и нудили јануар 1338. године као време настанка.³¹ Питање није, дакле, дефинитивно разрешено, премда је мишљење о византијском карактеру документа заступљеније у научној заједници.

Последњи у низу докумената Стефана Душана сачуваних у меникејском картулару, јесте царска хрисовуља издата између 1. септембра и 20. децембра 1355. године на молбу, како је српски владар назива, „своје тетке“ Ирине Хумнине Палеологине,³² ћерке Нићифора Хумна и супруге деспота Јована Палеолога (сина Андроника II), којом потврђује Продромовом манастиру њен поклон, село у околини Зихне са срушеном црквом посвећеном Јовану Крститељу, и ослобађа ту донацију свих намета и потраживања.³³

³⁰ Georg Ostrogorsky, „Alexios Raul, Grossdomestikos von Serbien“, in: *Festschrift für Percy Ernst Schramm: zu seinem siebzigsten Geburtstag von Schülern und Freunden zugeeignet*, Hrsg. Peter Classen und Peter Scheibert, Wiesbaden 1964, 341–349 (и у: исти, „Алексије Раул, велики доместик Србије“, у: исти, *Византија и Словени*, 230–239). Аргументацију Острогорског прихватио је и Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 92–93.

³¹ Léonidas Mavromatis, „Sur le grand domestique Alexis Raoul“, *ZRVI* 34 (1995) 157–162; A. Guillou, „Le Codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome“, 223–224; L. Bénou, *Le codex B*, n° 218, pp. 420–421.

³² „Тетка“ представља степен духовног сродства. Наиме, Ирина је заиста била стрина Андроника III, а пошто је из дипломатичког материјала познато да је Душан оловљавао Јована V као „братанца“ (А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, n° IX, стр. 66, ред. 6–7) и овај њега као „ујака“ (Louis Petit, *Actes de l’Athos V. Actes de Chilandar. Première partie: Actes grecs*, in: *BB*, приложение к XIX тому, Санкт-Петербург 1911, n° 150, p. 315, l. 5), онда је Андроник имао статус „брата“ српског владара, одакле директно следи духовна родбинска веза са ћерком Нићифора Хумна и њен почасни статус „тетке“ цара Стефана.

³³ Издања: А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, n° XXVII, стр. 196–198; A. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, n° 46, p. 144; L. Bénou, *Le codex B*, n° 176, pp. 313–314. Библиографија: Д. Живојиновић, „Регеста грчких повеља“, n° 28, стр. 83–84. Видети и: Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер*, 69. Ирнин „досије“ састоји се од пет докумената – видети: A. Guillou, „Le Codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome“, 221–223; L. Bénou, *Le codex B*, n°s 173–177, pp. 307–316. О славној „Језавели“ (надимак је добила од Григорија Паламе) видети: Jean Verreaux, „Notes prosopographiques sur la famille Choumnos“, *Bsl* 20 (1959) 260–261;

Простагме и хрисовуље Стефана Душана за манастир Светог Јована Претече на Меникејској гори код Сера, истакао је Острогорски, убедљиво демонстрирају да је „византијско пореско уређење остало на снази“, те да „њихове имунитетне формуле полазе од система опорезивања који се ни у чему не разликује од византијског“.³⁴ И заиста, погледају ли се ти документи још једанпут, уочава се заједничка одлика како је прва брига дестинатара била да од српског владара добију потврду својих ранијих привилегија – ако би се, штавише, списак повластица или корпус материјалних добара евентуално увећао, утолико пре би владавина странаца постајала подношљивија и пријатнија.

С тим у вези, спор Меникејског манастира са хиландарским игуманом Калиником око рибарских чамаца на Струми, указује на значај који је риболов као привредна грана имао у монашким заједницама, и не само у њима, јужне и источне Македоније. Познато је да општа хрисовуља краља Душана свим светогорским манастирима из новембра 1345. године, којом се регулишу најважнија питања у односима монашке републике и српске државе која над њом преузима покровитељство, дозвољава атонским баркама да рибаре на Струми без плаћања било каквих дажбина.³⁵ У хрисовуљи из октобра 1345. године два Продромова метоха на Струми, Света Варвара и Есфагмен, пописани су са рибарским лађама и рибњацима, а на самом крају документа, пре завршних формула, наглашава се да чамци есфагменских насељеника не треба да плаћају превознину (ποριατικόν).³⁶ Душанове хрисовуље Ивируну, Филотеју,

Angela Constantinides-Hero, „Irene-Eulogia Choumnaina, Abess of the Convent Soter in Constantinople“, *Byzantinische Forschungen* 9 (1985) 119–147; *PLP* 12, n° 30936. О њеном супругу – *PLP* 9, n° 21475.

³⁴ Г. Острогорски, *Серска област*, 57 (и у: исти, *Византија и Словени*, 503).

³⁵ Издања: Michel Lascaris, „Actes serbes de Vatopédi“, *Bsl* 6 (1935) n° 1, pp. 173–174; А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, n° V, стр. 30–34; *Vatopédi* II, n° 92, pp. 197–198. Библиографија: Д. Живојиновић, „Регеста грчких повеља“, n° 6, стр. 67. О препису хрисовуље који се некад налазио у Лаври Светог Атанасија: *Archives de l’Athos X. Actes de Lavra III: de 1329 à 1500*, éd. dipl. par Paul Lemerle et al., Paris 1979, App. XIII, pp. 210–211. О слободном светогорском рибарењу на Струми: *Vatopédi* II, n° 92, p. 197, ll. 24–26. О значају риболова у југоисточној Македонији: Г. Острогорски, *Серска област*, 64–69 (и у: исти, *Византија и Словени*, 511–517).

³⁶ А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, n° II, стр. 12, ред. 78–84 (Света Варвара и Есфагмен), стр. 16, ред. 148–151 (изузеће од намета); А. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, n° 39, p. 129, ll. 51–55 (Света Варвара и Есфагмен), p. 130, ll. 97–99 (изузеће од намета). Израз ποριατικόν или πόρος, а исто значење има и διαβατόν (броднина), користи се за дажбину која се наплаћивала за коришћење моста, прелаза или пута – видимо да се могла узимати и од чамаца: Johannes

Зографу и Ксиропотаму, издате непосредно уочи или након царског крунисања у априлу 1346. године, баве се и рибарством и ослобађањем од данака на чамце.³⁷ И Душанова простагма протостратору Станиши из, можда, 1348. године наређује овом властелину да у својој жупи која се, највероватније, налазила негде на Струми, не наплаћује више *ποριατικόν* метосима атонских манастира.³⁸

Из свега претходно изнетог види се да је краљ и цар Душан био у одличним односима са манастиром Светог Јована Продрома. У сећању меникејских монаха српски владар је смештен на почасно место, на исту позицију коју је уживао у меморији највећег дела атонских братстава³⁹ – изузев, можда, Зографа.⁴⁰ Претечина обитељ чувала је успомену на Стефана

Meursius, *Glossarium graeco-barbarum*, Lugdunum Batavorum 1614, 437 (s.v. *ποριατικόν*); А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, 419–420 (s.v. *διαβατόν*), 483 (s.v. *ποριατικόν*); Paul Lemerle et Alexandre Soloviev, „Trois chartes des souverains serbes conservées au monastère de Kutlumus“, *Annales de l'Institut Kondakov (Seminarium Kondakovianum)* 11 (Belgrade 1940) 131–132.

³⁷ Ивирон: Тимофеј Флоринский, *Афонские акты и фотографические снимки с них в собраниях П. И. Севастьянова*, Санкт-Петербург 1880, 92; А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, н° VII, стр. 46, ред. 43–46; *Archives de l'Athos XIX. Actes d'Iviron IV: de 1328 au début du XVIe siècle*, éd. dipl. par Jacques Lefort et al., Paris 1995, н° 90, р. 121, ll. 25–26. Филотеј: Т. Флоринский, *Афонские акты*, 83; А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, н° VIII, стр. 58, ред. 77–81. Зограф: Т. Флоринский, *Афонские акты*, 81; А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, н° IX, стр. 66–68, ред. 24–35, ред. 42–47; Léonidas Mavromatis, „Le Chrysobulle de Dušan pour Zographou“, *Byzantion* 52 (1982) p. 351, ll. 10–14, ll. 17–19; Cyril Pavlikianov, *The Mediaeval Greek and Bulgarian Documents of the Athonite Monastery of Zographou (980–1600). Critical Edition and Commentary of the Texts*, Sofia 2014 [=Zographou], p. 558, ll. 10–14, ll. 17–19 (аутор, иначе, сматра да је хрисовуља фалсификат – уп. *ibidem*, 555–557). Ксиропотам: А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, н° XII, стр. 88, ред. 34–38; *Archives de l'Athos III. Actes de Xéropotamou*, éd. dipl. par Jacques Vompaire, Paris 1964. p. 188, ll. 17–19.

³⁸ P. Lemerle et A. Soloviev, „Trois chartes des souverains serbes“, p. 130, l. 10; *Archives de l'Athos IIe. Actes de Kutlumus* [=Kutlumus], éd. par Paul Lemerle, Paris 1988, App. II, p. 230, l. 10. О протостратору Станиши видети: P. Lemerle et A. Soloviev, „Trois chartes des souverains serbes“, 130 (уп. и кориговано мишљење Пола Лемерла у: *Kutlumus*, 229); Г. Острогорски, *Серска област*, 95 (и у: исти, *Византија и Словени*, 549–550); *PLP* 11, Wien 1991, н° 26652–26653.

³⁹ George Christos Soulis, „Tsar Stephen Dušan and Mount Athos“, *Harvard Slavic Studies* 2 (1954) 126, 130–131.

⁴⁰ Чувена „Сводна хрисовуља“ Зографског манастира, позната и као „Зографска легенда“, садржи и кратку белешку о томе да је Душан уништио шест њених хрисовуља и због тога није доживео да се врати кући: „Да есть вѣдомо в то лѣто

Душана. Половином XIX столећа у њој се још увек могла видети велика породична слика василевса Срба и Грка – његова ктиторска фреска са женом Јеленом и сином Урошем,⁴¹ која је доцније уништена.⁴² Својеврсно сведочанство угледа јесу исписи из меникејских картулара (рукописи н° 94, н° 95, н° 96 и н° 615 Народне библиотеке), прављени у Продромовом манастиру почетком друге половине XIX века, који су потом ишчезли у шестоаприлским ватрама *Neue Weltordnung*-а заједно са библиотеком у Београду, а у којима је Душану атрибуирано много више докумената него што их је он издао.⁴³

ⲉ.ⲥⲟⲛⲟ. индиктонъ Ⲓ.д. како расипа намъ царь срѣпскы .s. хросоволе Стефанъ, али на мою бысть на добро и не приде до свои“ – А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, н° XLV, стр. 373, ред. 227–229. „Сводна хрисовуља“ је фалсификат из прве половине пете деценије XVIII столећа, резултат је исцрпних проучавања Кирила Павликијанова (*Zographou*, 570–575, 590–595); за старија мишљења да се ради о компилацији аутентичних докумената уп. А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, 354–357; G. C. Soulis, „Tsar Stephen Dušan and Mount Athos“, 132–133.

⁴¹ Ова слика се спомиње у писму из марта 1862. године за Јована Ристића, тадашњег српског посланика у Цариграду – А. Soloviev, „Encore un recueil“, 61; А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, xxxiii, lш.

⁴² А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, lш. Могуће време нестанка ктиторске композиције је септембар 1898. године. У извештају Бранислава Нушића, српског вицеконзула у Серау, стоји: „Тог дана [субота, 24. септембар 1898] пред подне и ја сам отишао Митрополиту поводом питања о слици Душановој у манастиру Св. Јована“ – *Конзулат Краљевине Србије у Серау, 1897–1900*, Историја српске дипломатије: Документа, књ. 3, прир. Алексеј Тимофејев, Београд 2016, 93. Тих летњих месеци 1898. године у османском Серау је владала напета атмосфера између грчке заједнице и српског дипломатског представништва због предвиђеног отварања српске школе на јесен. Отпор српској просветној установи предводила је Серска митрополија – уп. *исто*, 55–57, 68–72, 81–82, 85–87, 92–100. Како је славни комедиограф духовито приметио: „овде на домаку Тракије, а под границама Источне Румелије; овде, у чељусти Јелинизма а у срцу бугарских допуштених претензија; сузбити онолико силне претње које су нам стављане; разбити онај дебели зид који је ове пределе чинио ограђеном Кином за наше претензије и отворити српску школу, велики је успех.“ – *исто*, 81.

⁴³ Рукопис н° 94 бројао је 12 повеља византијских автократора, док је у манускриптим н° 95 и н° 96 било 29 исправа на грчком језику приписаних Стефану Душану. У рукопису н° 615, који је садржао 19 докумената ромејских и српских владара, од 17 примерака који су се већ налазили у н° 95 и н° 96, само њих девет је прибројано српском краљу и цару – видети: А. Soloviev, „Les diplômes grecs de Ménoikeon“, 299–315; *idem*, „Encore un recueil“, 59–72; А. Соловјев и В. Мошин, *Грчке повеље*, xxvii–lv; Д. Живојиновић, „Калиник“, 110–111; Ђ. Бубало, „Прилози српској дипломатици“, 78, 80–81.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Archives de l'Athos II. Actes de Kutlumus, nouvelle édition remaniée et augmentée par P. Lemerle, Paris 1988.

Archives de l'Athos III. Actes de Xéropotamou, édition diplomatique par J. Bompaire, Paris 1964.

Archives de l'Athos VI. Actes d'Esphigménou, édition diplomatique par J. Lefort, Paris 1973.

Archives de l'Athos X. Actes de Lavra III: de 1329 à 1500, édition diplomatique par P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, Paris 1979.

Archives de l'Athos XIX. Actes d'Iviron IV: de 1328 au début du XVIe siècle, édition diplomatique par J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, V. Kravari, avec la collaboration d'H. Métrévéli, Paris 1995.

Archives de l'Athos XXII. Actes de Vatopédi II: de 1330 à 1376, édition diplomatique par J. Lefort, V. Kravari, Ch. Giros, K. Smyrlis, Paris 2006.

Bénoù L., *Le codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome (Serrès). A (XIIIe–XVe siècles)*, Paris 1998.

Cartulary A of the Saint John Prodromos Monastery. Facsimile edition with an introduction by I. Dujčev, London 1972.

Guillou A., *Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée*, Paris 1955.

Lascaris M., „Actes serbes de Vatopédi“, *Byzantinoslavica* 6 (1935) 166–185.

Lemerle P., Soloviev A., „Trois chartes des souverains serbes conservées au monastère de Kutlumus“, *Annales de l'Institut Kondakov (Seminarium Kondakovianum)* 11 (Belgrade 1940)

Mavromatis L., „Le Chrysobulle de Dušan pour Zographou“, *Byzantion* 52 (1982) 351–356.

Odorico P., *Le codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome (Serrès). B (XVIe–XIXe siècles)*, Paris 1998.

Pavlikianov C., *The Mediaeval Greek and Bulgarian Documents of the Athonite Monastery of Zographou (980–1600). Critical Edition and Commentary of the Texts*, Sofia 2014.

Petit L., *Actes de l'Athos V. Actes de Chilandar. Première partie: Actes grecs*, in: *Византийский временник*, приложение к XIX тому, Санкт-Петербург 1911 [*Vizantijskij vremennik*, priloženie k XIX tomu, Sankt-Peterburg 1911] (repr. Amsterdam 1975).

Живојиновић Д., „Простагма краља Душана кефалији Рајку“, *Стари српски архив* 10 (2011) 29–36 [Živojinović D., „Prostagma kralja Dušana kefaliji Rajku“, *Stari srpski arhiv* 10 (2011) 29–36]

Живојиновић Д., „Простагма цара Стефана Душана хиландарском игуману Калинику“, *Стари српски архив* 6 (2007) 103–111 [Živojinović D., „Prostagma cara Stefana Dušana hilandarskom igumanu Kaliniku“, *Stari srpski arhiv* 6 (2007) 103–111]

Конзулат Краљевине Србије у Срезу, 1897–1900, Историја српске дипломатије: Документа, књ. 3, прир. А. Тимофејев, Београд 2016. [*Konzulat Kraljevine Srbije u Srezu, 1897–1900, Istorija srpske diplomatije: Dokumenta, knj. 3, prir. A. Timofejev, Beograd 2016*]

Мошин В., „Акти из светогорских архива“, *Споменик Српске краљевске академије* 91 (1939) 153–260 [Mošin V., „Akti iz svetogorskih arhiva“, *Spomenik Srpske kraljevske akademije* 91 (1939) 153–260]

Соловјев А., Мошин В., *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936. [Solovjev A., Mošin V., *Grčke povelje srpskih vladara, Beograd 1936*]

Флоринский Т., *Афонские акты и фотографические снимки с них в собраниях П. И. Севастьянова*, Санкт-Петербург 1880. [Florinskij T., *Afonskie акты i fotografičeskie snimki s nih v sobranijah P. I. Sevast'janova, Sankt-Peterburg 1880*]

Литература – Secondary Works

Constantinides-Hero A., „Irene-Eulogia Choumnaina, Abess of the Convent Soter in Constantinople“, *Byzantinische Forschungen* 9 (1985) 119–147.

Dölger F., *Die Urkunden des Johannes-Prodromos-Klosters bei Serrai*, Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Abteilung, Heft 9, München 1935.

Dujčev I., „L’ancien cartulaire A du monastère de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménéécée“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 6 (1960) 171–186.

Dujčev I., „Le cartulaire A du monastère de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménéécée retrouvé“, *Revue des études byzantines* 16 (1958) 169–171.

Guillou A., „Le Codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome (Serrès). Un mémorial pour l’histoire médiévale et moderne de la Macédoine (XIIIe–XIXe siècles)“, *Σύμμεικτα [Symmeikta]* 9 (1994) 219–238.

Guillou A., Mavromatis L., Bénou L., Odorico P., „Le cartulaire B du monastère Saint-Jean-Prodrome au mont Ménéécée (Serrès). Régestes“, *Byzantion* 65 (1995) 196–239.

Jacoby D., „Une classe fiscale à Byzance et en Roumanie latine: les inconnus du fisc, éléuthères ou étrangers“, in: *Actes du XIVe Congrès international des études byzantines (Bucarest, 1971)*, Vol. II, Bucarest 1975, 139–152.

Kyriakidis S., „Τα χρυσόβουλλα της παρά τας Σέρρας μονής του Προδρόμου“, in: *Εις μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου* [„Ta chrysoboulla tis para tas Serras monis tou Prodromou“, in: *Eis mnimīn Spyridōnos Lamprou*], Athina 1934, 529–544.

Mavromatis L., „*Le Codex B du Monastère Saint-Jean-Prodrome (Serrès)*, A: XIIIe – XVe siècles; B: XVe – XIXe siècles. By Lisa Bénou (A) and Paolo Odorico (B). (Textes, Documents, Études sur le monde Byzantin, Néohellénique et Balkanique, 2). Pp. xii+578, 288 incl. map. Paris: Association Pierre Belon, 1998“, *The Journal of Ecclesiastical History* 51/1 (2000) 145–146.

Mavromatis L., „Sur le grand domestique Alexis Raoul“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 34 (1995) 157–162.

Meursius J., *Glossarium graeco-barbarum*, Lugdunum Batavorum 1614.

Ostrogorsky G., „Alexios Raul, Grossdomestikos von Serbien“, in: *Festschrift für Percy Ernst Schramm: zu seinem siebzigsten Geburtstag von Schülern und Freunden zugeeignet*, Hrsg. P. Classen, P. Scheibert, Wiesbaden 1964, 340–352 (и у: исти, „Алексије Раул, велики доместик Србије“, у: исти, *Византија и Словени*, Сабрана дела, књ. IV, Београд 1970, 228–242 [исти, „Aleksije Raul, veliki domestik Srbije“, у: исти, *Vizantija i Sloveni*, Sabrana dela, knj. IV, Beograd 1970, 228–242])

Politis L., „Das Skriptorium und die Bibliothek des Prodromos-Klosters bei Serres“, in: *Wandlungen: Studien zur antiken und neueren Kunst. Ernst Homann-Wedeking gewidmet*, hrsg. vom Institut für Klassische Archäologie der Universität München, Waldsassen-Bayern 1975, 278–295.

Prosopographischer Lexikon der Palaiologenzeit. Bände 1–12. Hrsg. E. Trapp et al., Wien 1976–1996.

Soloviev A., „Encore un recueil de diplômes grecs de Ménoikeon“, *Byzantion* 11 (1936) 59–80.

Soloviev A., „Les diplômes grecs de Ménoikeon attribués aux souverains byzantins et serbes“, *Byzantion* 9 (1934) 297–325.

Soulis G. C., „Notes on the History of the City of Serres under the Serbs (1345–1371)“, in: *Αφιέρωμα στη μνήμη του Μανόλη Τριανταφυλλίδη [Aferoma sī mnīmī tou Manolī Triantafyllidī]*, Thessaloniki 1960, 373–379.

Soulis G. C., *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331–1355) and His Successors*, Washington D.C. 1984.

Soulis G. C., „Tsar Stephen Dušan and Mount Athos“, *Harvard Slavic Studies* 2 (1954) 125–139.

The Oxford Dictionary of Byzantium I–III. Editor-in-chief A. P. Kazhdan, New York–Oxford 1991.

Verreux J., „Notes prosopographiques sur la famille Choumnos“, *Byzantinoslavica* 20 (1959) 252–266.

Благојевић М., *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997. [Bлагојевић М., *Državna uprava u srpskim srednjovekovnim zemljama*, Beograd 1997]

Бубало Ђ., „Прилози српској дипломатици“, *Хиландарски зборник* 12 (2008) 69–87. [Bubalo Đ., „Prilozi srpskoj diplomatici“, *Hilandarski zbornik* 12 (2008) 69–87]

Живојиновић Д., „Калиник, игуман манастира Хиландара“, *Историјски часопис* 52 (2005) 109–134. [Živojinović D., „Kalinik, iguman manastira Hilandara“, *Istorijski časopis* 52 (2005) 109–134]

Живојиновић Д., „Регеста грчких повеља српских владара“, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 27 (2006) 57–99. [Živojinović D., „Regesta grčkih povelja srpskih vladara“, *Mešovita građa (Miscellanea)* 27 (2006) 57–99]

Живојиновић М., *Историја Хиландара I: Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, Београд. [Živojinović M., *Istorija Hilandara I: Od osnivanja manastira 1198. do 1335. godine*, Beograd 1998]

Историја српског народа I: Од најстаријих времена до Маричке битке (1371), ур. С. Ђирковић, Београд 1981. [*Istorija srpskog naroda I: Od najstarijih vremena do Maričke bitke (1371)*, ур. S. Ćirković, Beograd 1981].

Куш Т. В., Поляковская М. А., „Из истории средневекового города: Серры в XIII–XIV вв.“, у: *Spicilegium Byzantino-Rossicum. Сборник статей к 80-летию члена-корреспондента РАН И. П. Медведева*, ред. Л. А. Герд, Москва–Санкт-Петербург 2015, 186–198. [Kušč T., Poljakovskaja M. A., „Iz istorii srednevekovogogoroda: Serry v XIII–XIV vv.“, у: *Spicilegium Byzantino-Rossicum. Sbornik statej k 80-letiju člana-korrespondenta RAN I. P. Medvedeva*, red. L. A. Gerd, Moskva–Sankt-Peterburg 2015, 186–198]

Острогорски Г., „Елевтери. Прилог историји сељаштва у Византији“, *Зборник Филозофског факултета у Београду 1 (1949) 45–62*. (и у: исти, *Привреда и друштво у Византијском царству*, Сабрана дела, књ. II, Београд 1969, 196–217) [Ostrogorski G., „Elefteri. Prilog istoriji seljaštva u Vizantiji“, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu 1 (1949) 45–62* (и у: исти, *Privreda i društvo u Vizantijskom carstvu*, Sabrana dela, knj. II, Beograd 1969, 196–217)]

Острогорски Г., „К истории иммунитета в Византии“, *Византийский временник 13 /38/ (1958) 55–106*. (и у: исти, „Прилог историји имунитета у Византији“, у: исти: *О византијском феудализму*, Сабрана дела, књ. I, Београд 1969, 405–479) [Ostrogorski G., „K istorii imuniteta v Vizantii“, *Vizantijskij vremennik 13 /38/ (1958) 55–106*. (и у: исти, „Prilog istoriji imuniteta u Vizantiji“, у: исти: *O vizantijskom feudalizmu*, Sabrana dela, knj. I, Beograd 1969, 405–479)]

Острогорски Г., *Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама*, Београд 1951. (и у: исти, *О византијском феудализму*, Сабрана дела, књ. I, Београд 1969, 119–342) [Ostrogorski G., *Pronija. Prilog istoriji feudalizma u Vizantiji i u južnoslovenskim zemljama*, Beograd 1951. (и у: исти, *O vizantijskom feudalizmu*, Sabrana dela, knj. I, Beograd 1969, 119–342)]

Острогорски Г., *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965. (и у: исти, *Византија и Словени*, Сабрана дела, књ. IV, Београд 1970, 423–631) [Ostrogorski G., *Serska oblast posle Dušanove smrti*, Beograd 1965. (и у: исти, *Vizantija i Sloveni*, Sabrana dela, knj. IV, Beograd 1970, 423–631)]

Поляковская М. А., „Монастырские владения в городе Серры и пригородном районе в XIV в.“, *Византийский временник 27 /52/ (1967) 310–318*. [Poljakovskaja M. A., „Monastyrskie vladenija v gorode Serry i prigorodnom rajone v XIV v.“, *Vizantijskij vremennik 27 /52/ (1967) 310–318*]

Соловьёв А., „Греческие архонты в сербском царстве XIV века“, *Byzantinoslavica 2 (1930) 275–287*. [Soloviev A., „Grečeskie arhonty v serbskomu carstve XIV veka“, *Byzantinoslavica 2 (1930) 275–287*]

Станојевић С., „Студије о српској дипломатици. XIV Дијак, Граматик, Нотар, Канцелар, Номик, Логотет“, *Глас Српске краљевске академије* 106 (1923) 50–96. [Stanojević S., „Studije o srpskoj diplomatici. XIV Dijak, Gramatik, Notar, Kancelar, Nomik, Logotet“, *Glas Srpske kraljevske akademije* 106 (1923) 50–96]

Ђирковић С., „Хиландарски игуман Јован (Проблем аката српске царске канцеларије)“, у: *Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура*, ур. В. Кораћ, Београд 2000, 59–70. [Ćirković S., „Hilandarski iguman Jovan (Problem akata srpske carske kancelarije)“, u: *Osam vekova Hilandara. Istorija, duhovni život, književnost, umetnost i arhitektura*, ur. V. Korać, Beograd 2000, 59–70]

Ферјанчић Б., *Византијски и српски Сер у XIV столећу*, Београд 1994. [Ferjančić B., *Vizantijski i srpski Ser u XIV stoleću*, Beograd 1994]

Хвостова К. В., „К вопросу об употреблении термина ‘элевтер’ в византийских описях XIII–XIV вв.“, *Византийский временник* 44 /69/ (1983) 18–26. [Hvistova K. V., „K voprosu ob upotreblenii termina ‘elevter’ v vizantijskih opisjah XIII–XIV vv.“, *Vizantijskij vremennik* 44 /69/ (1983) 18–26]

Dragić M. Živojinović

STEPHEN DUŠAN AND THE MONASTERY OF ST. JOHN THE FORERUNNER ON THE MOUNT MENOIKEION BY SERRAI

Summary

The monastery of St. John the Baptist on the Mount Menoikeion in the vicinity of Serrai was founded in around 1275. Athonite monk Ioannikios, its founder, was also the first *Hegoumenos* and he invested a considerable sum of money in monastery's construction and development. After his death, in around 1300, his nephew Joachim, the Metropolitan of Zychna, became the second *ktetor* and continued to increase the monastery estates. The monastery was under the protection of the Serbian Queen Simonis, daughter of Andronikos II, and since 1332 its patron and a new *ktetor* was the grand domestic John Kantakouzenos. After the Serbian conquest of Serrai in late September 1345, Stephen Dušan, keen to win over the support of the Greek spiritual elite, took the monastery under his aegis. His activities are testified by nine documents (six *prostagmata* and three chrysobulls) preserved in the Menoikeion cartularies.

Already in September and October 1345, Serbian ruler's *prostagma* and chrysobull sanctioned the monks' petition to gather and settle *eleutheroi* on their lands, exempted the monastery from all taxes, guaranteed the inviolability of all monastic property and bestowed new estates upon St. John community.

In the same year Dušan issued two more *prostagmata*: the first for the *Kephale* Raïko, governor of Trilision and Brontou, in connection with the case of Bishop Cyprian of Pheremai and the second for the monastery of St. Anastasia the *Pharmakolytria* near Zychna, which gave the said monastery some estates and confirmed tax exemptions on all of its possessions. When Cyprian donated his property to the Menoikeion monastery, all the documents connected with him were copied in the cartulary of St. John the *Prodromos*; it was the same with the charters of St. Anastasia convent. On the petition of monk Jacob, the *prostagma* of Tsar Dušan from February 1352 confirmed the ownership of St. Anastasia over the village of Ostrina and forbade the imperial officials to disturb the monastery.

George Fokopoulos Batatzes, a nobleman from Serrai, was one of those distinguished *Romaioi* who gained new holdings and confirmations of ancient privileges, thus becoming a proponent of the new regime. Fokopoulos was a courtier (*oikeios*) of Stephen Dušan who became a monk in 1353 and gave

the Menoikeion monastery all of his possessions. At that time, the monastery obtained all of his documents too. Dušan's *prostagma*, issued in April 1346, allowed him the right to construct another mill next to the existing one he owned in Serrai; the chrysobull of May 1352 confirmed George's proprietary rights over his estates in Serrai and its vicinity and he was warranted to bequeath his property to a monastic congregation.

In January 1348 *Tsar's* *prostagma* informed Kallinikos, the *Hegoumenos* of Chilandari, that Dušan was briefed by the monks of St. John that they were molested by the elder of the Serbian Athonite monastery because of the boats on the Strymonas river near the village of Esphagmenou. Since the Serbian ruler knew that the village in question was the property of Greek monks, he ordered Kallinikos to set free eight Menoikeion boats and return them immediately to their rightful owners.

This dispute shows the significance of the fishing industry in monastic communities of southeast Macedonia. The general chrysobull of King Dušan, issued in November 1345, allowed Athonite barges to operate on the Strymonas without paying any dues. The chrysobull of October 1345 released two *metochia* of the *Prodromos* monastery (St. Barbara and Esphagmenou) on the Strymonas from haulage (*ποριατικόν*); similar provisions can also be found in *Tsar* Dušan's chrysobulls for the monasteries of Iviron, Philotheu, Zographou, and Xeropotamou (all issued in April 1346).

Last in line of Stephen Dušan's documents from the Menoikeion cartularies is the chrysobull issued between September 1 and December 20, 1355, on the petition of Irene Choumnaina Palaiologina, the daughter of Nikephoros Choumnos and the wife of *Despotes* John Palaiologos, which corroborates her gift to St. John monastery and releases that donation from all imposts and claims.

Stephen Dušan had excellent relations with St. John the Prodromos monastery. In the remembrance of Menoikeion monks, the Serbian ruler was placed on a honorary position, and their convent kept the memory of him – up to the end of the 19th century there was a big fresco of Dušan with his wife Helen and son Uroš.

Оригиналан научни рад

Примљен: 30.03.2021.

Коначно прихваћен за објављивање: 15.08.2021.

Александра ФОСТИКОВ*
Историјски институт
Београд

ОРГАНИЗАЦИЈА ЗАНАТСТВА У УРБАНИМ ЦЕНТРИМА СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ

Анстракт: На територији српских средњовековних земаља долазило је до различитих облика организација занатлија било по јавноправним или приватноправним релацијама. Док је на основу бројних изворних података установљено да и међу домаћим трговцима и занатлијама долази до слободног удруживања и пословне сарадње, питање формално правних организација занатлија у урбаним центрима слабије је расветљено услед штуро сачуваних извора. Стога су овом приликом подаци из писаних и материјалних извора поново размотрени, али и кроз призму страних паралела. На основу више извора било је могуће указати на постојање елемената јавноправних занатских организација, односно цехова, као и употребу титуле протомајстора у смислу унутрашње хијерархије на територији урбаних центара средњовековне Србије.

Кључне речи: занатство, цех, протомајстор, урбани центри, средњовековна Србија.

Abstract: Various forms of organization of craftsmen existed in the territory of medieval Serbian countries, in the form of either public or private law relations. While based on numerous data it has been established that there was business cooperation and even association between domestic traders and craftsmen, the issue of formal legal organization of craftsmen in urban centers is less clarified due to poorly preserved sources. In this paper, based on the available parallels, the existing data from written or material sources have been reconsidered. Against such a broad background, it was possible to indicate the presence of elements of formal legal craft organizations – guilds, as suggested by the use of the title of the protomagister in the middle of internal hierarchy in urban centers in medieval Serbia.

Keywords: craftsmen, guild, protomagister, urban centers, medieval Serbia.

* aleks.fostikov@gmail.com

На територији средњовековне Србије долазило је до различитих облика организација занатлија било по јавноправним или приватноправним релацијама. На основу бројних података, посебно из опуса латинске грађе настале у вези пословања на домаћем тлу, установљено је да и међу домаћим трговцима и занатлијама долази до слободног удруживања и пословне сарадње, односно стварања друштава и удружења различитог трајања.¹ Међутим, питање формално правних организација занатлија у урбаним центрима слабије је расветљено што је довело до два супротстављена става у историографији. У старијој литератури заступљено је мишљење да организације тог типа нису ни постојале на датој територији, сем у приморским градовима у складу са развојем комуналног права, док у новијој преовладава став да су оне ипак успостављене, при чему се као аргументи наводе подаци о постојању Капије шустера (*porta de susteri*), коришћење титуле *протомајстор* ван градитељства и чињеница да макар у централном рударском насељу попут Новог Брда мора да постоји организација производње.² Пошто о питању организације заната па и професија уопште скоро да нема извора, пре разматрања појединачних података, потребно је повући бар неке паралеле.

У градовима средњовековног европског простора као облик пословне организације јављају се удружења која чине лица исте професије попут трговаца, рибара или месара, односно у случају занатства обрађивачи истог основног материјала или произвођачи одређених предмета. У зависности од места, времена и традиције, такве организације помињу се под различитим именима: *корпорација*, *цех*, *гилда*, *братство*, *братовитина*, *еснаф* - да наведемо само код нас најчешће коришћене у литератури.³

¹ Михаило Динић, *Из Дубровачког архива I*, САН, Београд 1957, *passim*; Андрија Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији (1415–1460)*, Београд 1997, *passim*; Ђорђе Бубало, *Српски номици*, Београд 2004, 173; Десанка Ковачевић Којић, *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV)*, Београд 2007, 379.

² Јован Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена*, САН, Посебна издања, ССХС, Историјски институт, књ. 4, Београд 1953, 132–133, уп. Д. Ковачевић Којић, *Градски живот*, 300; Јованка Калић, *Срби у позном средњем веку*, Београд 1994, 86; *Ново Брдо*, 184 (Е. Зечевић). За термин централна насеља: Јелена Мргић, „Проучавање “централних” насеља у историјској географији Византијског царства на Балкану и могућности примене нове методологије“, у: *Византијски свет на Балкану*. Књ. 2 (Посебна издања, књ. 42/2), ур. Бојана Крسمановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Византолошки институт САНУ, Београд 2012, 285–297.

³ Као називи јављају се и: *métier*, *arti*, *arte*, *paratici*, *fragile*, *scuole*, *officium*, *Zunft*, *Amt*, *Handwerk*, *Innung*, *Gewerk*, *Meisterschaft*, *Bruderschaft*. Назив *Zeche* означава и веселу гозбу, пијанку, којом су обично завршаване скупштине, а у значењу гозбе

Прве организације тог типа бележе се у градовима Италије у 10. и 11. веку. Као важнија питања у вези са овим организацијама истичу се генеза, ток и ниво развоја и питање правног и реалног статуса. Теорија настанка је посебно дискутабилна, а као основне јављају се три тезе. Према првој, цехови се доводе у везу са настанком *слободног* градског произвођача. Ипак, док део истраживача сматра да је у питању врста задруге настала на иницијативу тих *слободних* занатлија, део се залаже да они представљају наслеђе касно римских занатских колегија (*collegia*) и указују на повезаност византијских цехова и колегија у Риму и Равени. Друга, позната као *дворско-правна теорија*, њихово порекло везује за организацију подложних *неслободних* занатлија који су радили на властелинствима (*ministerium, officium*), на чијем челу се налазе *magister* или *praepositus*. Последња, путем етимологије указује на корене и укључује обичајну и локалну подлогу.⁴

јавља се и термин *convivia*. Александар Дмитријевич Удаљцов, Евгениј Алексејевич Космински, Осип Лјвович Вајнштајн, *Историја средњег века*, Београд 1950, 184; Josif Kulischer, *Opća ekonomska povijest srednjega i novoga vijeka*, Zagreb 1957, 185, 194; Franco Franceschi, „The Rituals of the Guilds. Examples from Tuscan Cities (Thirteenth to Sixteenth Centuries)“, in: *Late Medieval and Early Modern Ritual. Studies in Italian Urban Culture*, ed. by Samuel Cohn Jr., Marcello Fantoni, Franco Franceschi, Fabrizio Ricciardelli, Brepols, 2013, 65–66, са ст. лит. У домаћим изворима реч цех се везује за рударство односно означава сам комплекс рударског окна са више вертикалних и хоризонталних јама и ходника (це`ов, цех) у којима такође мора да постоји организација рада. Биљана Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића. Превод и правно-историјска студија*, Споменик СХХVI, Одељење друштвених наука 24, Београд 1985. 20, чл. 47, 48, 49, 50; *Ново Брдо*, 24, 30 (Војислав С. Јовановић); Сима Ћирковић, *Латинички препис рударског законика деспота Стефана Лазаревића. Увод, текст, превод и коментари*, Извори српског права XI, САНУ, Одељење друштвених наука, Београд 2005, 36–37. Назив еснаф, иако турцизам, користи се у савременом језику као пандан наведеним изразима, па и у литератури. Снежана Петровић, *Турцизми у српском призренском говору. На материјалу из рукописне збирке речи Димитрија Чемерићића*, Институт за српски језик САНУ, Београд 2012, 136.

⁴ Такође посебно су разматрана и питања о улози и месту еснафа у технолошком развоју. Тако има мишљења да је окоштавање еснафа који теже да очувају свој поредак и ситну производњу кочило даљи технолошки напредак, пошто се технолошки проналасци чувају у оквиру радионице. J. Kulischer, *Opća ekonomska povijest*, 167–168, 169–171, 177, 185–193; А. Д. Удаљцов и др., *Историја*, 183–184. Са прегледом новије лит. и дискусијом: Steven A. Epstein, *Wage Labor and Guilds in Medieval Europe*, UNC Press Books, 1991, passim; idem, „Craft guilds in the pre-modern economy: a discussion“, *The Economic History Review* 61–1 (2008) 155–174; уп. Scheilagh Ogilvie, „Rehabilitating the guilds: a reply“, *The Economic History Review*

Осим непоуздане традиције настанка, као посебан проблем у оквиру проучавања цехова, јавља се и временска разлика у развоју истих, те питање права и привилегија. Доста дуго они су посматрани кроз развој и правни статус германских или кроз призму организације комуна, попут Фиренце. Зато треба нагласити да се настанак таквог облика организације није догодио свуда и истовремено, па ни унутар појединог урбаног центра упоредно у више занимања - прво настају оне од интереса. Ниво самосталности и привилегија зависио је директно од историјско-географског развоја, од територије до политичких или друштвених околности појединог урбаног центра, чије и само место у систему централних насеља утиче на место и развој занатства. Као проблем јављају се и питање терминологије, паралелно коришћење појединих назива, попут мајстора и протомајстора, дефинисање *слободног* грађанина, места појединог занатлије у оквирима урбане слојевите стратификације... Посматрајући *слободног* градског занатлију у оквиру *слободног* града сасвим је другачије него разматрати место истог у организацији унутар далеко шире територије. Сваки становник града или градског атара, као дела целине територије и даље је у складу са местом рада и припадности опорезован и обавезан је на давања централној власти, односно владару, било директно или посредно давањем граду. Већ подаци да владар може становника урбаног центра, па и занатлију или његов рад и да подложи, указују да исти формално правно и остаје поданик централне власти.⁵

61–1 (2008), 175–182; eadem, „The Economics of Guilds“, *The Journal of Economic Perspectives* 28 – 4 (2014) 169–192. Ни питање успостављања турских еснафа није решено. Onur Yildirim, „Ottoman Guilds in the Early Modern Era“, *International Review of Social History* 53[S16] (2008) 73–93.

⁵ Замена поседа и права није неуобичајна ни на тлу српских средњовековних територија, а не треба заборавити да и поједини слободни краљевски градови могу да промене формалног господара, о чему говоре и подаци о даровању Дебрецина деспоту Стефану. Такође, пресељење једног градског слободног занатлије по налогу није непознато ни на територији Угарске. СХ, 143; Марко Шуица, „Повеља цара Уроша о замени поседа између кнеза Војислава и челника Мусе“, *Стари српски архив* 2 (2003) 144–155; Невен Исаиловић, Александра Фостиков, „Повеља господина Ђурђа Бранковића којом потврђује слободу грађанима Дебрецина (Биа, 1429, 5. мај)“, *Мешовита грађа* 33 (2012) 59–60; Александар Крстић, „Београдско писмо краља Жигмунда грађанима Шопрона (7. новембар 1427. године)“, *Мешовита грађа* 33 (2012) 27, 34; А. Фостиков, „Збирна повеља Стефана Милутина и Стефана Душана Хиландару (1336/1340–1342(?)) – друга половина XIV века“, *Стари српски архив* 13 (2014) 99–100. О питању слободе, види: Александра Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, Историјски институт Београд, Народни музеј Пожаревац 2019, 17, 36 н. 15.

Стога, приликом разматрања занатских и професионалних савеза треба да се, како се то у литератури и истиче, повуче важна дистинкција између организације на нивоу државне односно градске власти и самосталног удруживања. Прве организације оснива господар, или градска власт и њима се регулишу производња и тржиште, друге су самоникле ради удруживања за сопствене потребе. Поједини примери показују и да су самоникла удружења у случају да постају јавно правна лица, морала да буду потврђена и од стране власти. Тако изван зоне потврђивања остаје само приватно удруживање организовано ради личних циљева и профита. Коначно, када се посматра средњи век мора се истаћи и да су у појединим случајевима цехови још тада укидани или централизовани како не би изазивали немире, а свако неовлашћено окупљање са циљем нарушавања реда је често санкционисано, не само у страном него и у домаћем законодавству.⁶

У случају занатских цехова постојала су устаљена правила о пословном, производном и радном процесу од куповине сировина, преко врсте алата и квалитета материјала и производа, па до броја радних часова (забрана ноћног рада, одређене тарифе за рад празником или нерадним даном) или забране позивања купаца. Имали су свој суд, скупштину и изборног старешину са титулом *magister*, као и финансијску (заједничка каса, периодична уплата, систем узајамне помоћи) и верску функцију (свог свеца, цркву, капелу или олтар). У оквиру трговачких услова сваки цех је успостављао цену производа, углавном минималну, а додатно су за неке цехове од стране јавне власти биле прописане и цене појединих производа или рада занатлије.⁷ У појединим случајевима организације се јављају и као наручиоци витража, са представама сопствених заната,

⁶ Hermannsgild Jireček, *Codex juris Bohemici: Aetatem přemyslidarum continens I*, Pragae 1867, 310–311, XVI–9; Jaroslav Bílek, *Ius regale montanorum, aneb, Právo královské horníkuov*, Kuttna, Kutná Hora 2000, 35–36 (XII–9); Viktor Hoffiller, „Prilog poznavanju obrtničkih cehova grada Zagreba u srednjem vijeku“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 10–1 (1909) 108–110; George C. Maniatis, „The Domain of Private Guilds in the Byzantine Economy, Tenth to Fifteenth Centuries“, *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 55, Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University, 2001, 339–369. ДЗ бележи казну за окупљање збора себрова уопште. ДЗ, 56 чл. 69. Вид. и изнад н. 3.

⁷ Ivan K. Tkalčić, *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae II*, Zagreb 1895, 48; Lujo Thaller, „Najstariji edikt grada Zagreba o čistoći“, *Narodna starina, nepovremeni časopis časopis za povijest kulture i etnografiju Južnih Slavena*, vol. 8, № 19 (1929) 105; А. Д. Удаљцов и др., *Историја*, 183–184; J. Kulischer, *Opća ekonomska povijest*, 196–200, 213–215; F. Franceschi, „The Rituals“, 65–92.

односно занатлија током рада.⁸ У литијама су наступале као посебна јединица, а изгледа да су имале и војну функцију.⁹

Припадност цеху је била обавезна за све који су желели да се баве занатом, чиме се цех штитио од нелојалне конкуренције, па се таква одлука истиче и у повељама владара цеховима, којима се такво право некада и наново потврђује. Тако је захтевано и да се новопридошли занатлија у случају постојања цеха, у одређени и учлани.¹⁰ Услови за примање у цех групишу се углавном у три категорије: порекло и морални карактер (да ли је странац, да ли је рођен у светој брачној заједници...), техничко знање (да изучи занат, пропутује *Wanderzeit* и доучи се, израда мајсторског дела) и материјалну (приступнина, мајсторски ручак...). Да би неко *изучио занат* морао је да прође ученички стаж (*шегрт*) и помоћнички стаж (*калфа*). Број калфи обично је ограничен на једног или двојицу, а време учења је често дуготрајно и до 12 година. У последњој фази учења примао је прописану плату по дану или комаду. Мајсторско дело захтевано је већ у другој половини 14. века у скоро свим земљама на германском тлу, као и у градовима Енглеске и Италије, па и од зидара у Риму 1397, а у Фиренци и Венецији такође у истом веку и од оружара између осталих. Истовремено у 14. и 15. веку долази до унутрашњег раслојавања ових организација, а у посебан слој издвајају се *стари* мајстори. Као посебна карактеристика истиче се и наследност заната позната из најстаријих прописа, почевши од 10. века у Равени (рибарски цех), а неки од ковачких цехова примали су нове чланове само ако неко од њих стекне кућу са *ковачком повластицом* (поткивачи, лончари, котлари и обрађивачи бакра у Нирнбергу 1399), односно тзв. *брачну ковачницу*, пошто су тај статус добијали путем брака са мајсторском кћери или удовицом. Временом значај ових организација расте, па чланови цехова, почињу да учествују у градској власти. Захтеви од ученика расту, приступнине постају обавезне, а број мајстора у цеху се ограничава у циљу затварања занатског слоја. Док се раније звање мајстора и алат стичу на крају школовања, сада исто добијају синови и

⁸ Stuart Whatling, „Chartres Cathedral – the Medieval Stained Glass“, in: *The Corpus of Medieval Narrative Art*, passim; Такав случај је и са катедралом Св. Барбаре у Кутној Хори (Чешка), где је представљен и процес ковања. А. Фостиков, *Занатство*, 46 н. 114.

⁹ Александра Фостиков, Владета Петровић, „Прилог проучавању војне улоге занатлија у средњовековној Србији“, *Београдски историјски гласник* 5 (2014) 59–69.

¹⁰ Таква потврда је у случају кројачког цеха у Нађбањи понављана више пута. Александар Крстић, Невен Исаиловић, „Повеља деспота Ђурђа Бранковића за цех кројача у Нађбањи“, *Мешовита грађа* 41 (2020) 12–16, 20–22.

зетови мајстора, док остали назив стичу новчаном надокнадом и израдом мајсторског дела.¹¹ Поједини прописи наводе као услов и да нови члан потврди свој *слободан статус*, а као рок у вези слободе и време од *годину и један дан*.¹²

Да су извесни облици организације постојали и у Византији или бар у Цариграду у раном средњем веку сведочи и *Књига епарха* зборник устава цариградских цехова, који садржи бројна правила, а сем појединих занатских, као цехове такође реферише и друга занимања. Мада се у литератури углавном указује на разлике између византијских и западноевропских организација, а посебно у сфери самосталности, односно односа према градским властима и владару, ипак су и у њима присутна оба подразумевана елемента: хијерархија и прописи, а приступање градским цеховима повезано са формалностима, нашло је одраз у терминологији. Тако се занатлија *примао* а није *ступао* у цех, а јављају се и провера знања, уплата приступнице. Била је потребна и препорука, а препоручилац је уједно и гарант. Такође, говори се и о квалитету, производњи. Да ли су еснафи у Византији нестали или се дезинтегрисали и до ког нивоа, дискутабилно је питање и још увек до краја нерешено. Неке организације чије је постојање идентификовано у време Палеолога, биле су сличне удружењима западног типа, а помени појединих квартова или улица, изузев *Кварта чизмара* везују се за утицај са Запада, па се помишља да су у питању и места рада макар првобитно страних занатлија.¹³

¹¹ Roy Clinton Cave, Herbert H. Coulson, *A source book for medieval economic history*, Milwaukee: The Bruce Publishing Co., 1936; reprint ed., Biblo & Tannen, New York 1965, 246–247, 248, 250; А. Крстић, Н. Исаиловић, „Повеља деспота“, 13–15, са ст. лит. о цеховима у Угарској. А. Д. Удаљцов и др., *Историја*, 183–184, 187; J. Kulischer, *Opća ekonomska povijest*, 177, 185, 201–202, 204–207, 208–209.

¹² Временски период од године и једаног дана познат је и у германском средњовековном праву, а посебну примену налази у стицању статуса слободе (од феудалног господара) одакле и позната максима *Stadtluft macht frei nach Jahr und Tag*, а исти рок истицан је као време за стицање статуса слободног рудара још у 19. веку. Maks Veber, *Grad. Nelegitimna vlast : tipologija gradova*, prev. s nemačkog O. Kostrešević, T. Kostrešević, Mediterran publishing, Novi Sad 2014, 49, 168; *Dean Forest (Mines) Act 1838*, 332 cap. 43 чл. XIV. Вид. и изнад нап. 11.

¹³ Александр Петрович Каждан, *Деревня и город в Византии IX–X вв.*, Москва 1960, 304–355; Раиса Анатољевна Наследова, *Города, ремесло и торговля в поздней Византии (XIII–XV вв.)*, История Византии в трех томах. Редактор Геннадий Григорьевич Литаврин, Наука, Москва 1967, 109–122; Љубомир Максимовић, *Град у Византији : огледи о друштву позновизантијског доба*, Београд 2003, 45–48, 112–113; G. C. Maniatis, „The Domain“, 339–369; Gilbert

Као важнији лејери организација занатлија у јавноправном смислу сем припадности цеху и потврде да је у питању слободно лице издвајају се и: прописан процес производње, стандардизација алата, мера и производа, систем примања и опорезивања чланова, постојање титуле мајстора и протомајстора, установљење микролокације унутар града, наследност занимања. Додатно међу опште цеховске прописе, па и занатске, спадају и религиозни и друштвени елементи, установљење или постојање сопствених печата, амблема или грбова, прописивање радног времена. Треба истаћи и да су цеховски прописи макар делом и записане норме обичајног права, које су могле постојати и дужи временски период, а да не буду писмено фиксиране.¹⁴ Стога је приликом истраживања постојања ових организација на датој територији потребно установити и постојање појединих наведених чинилаца.

На постојање овог типа удруживања занатлија на територији од интереса податке углавном пружају архиве приморских градова које неоспорно указују на организацију унутар истих, те постојање *братовштина*, базираних на античким или византијским традицијама, које се даље развијају под латинским утицајем који се шири јадранском обалом. Термин братовштина могао је да се односи и на верске и на занатске организације. У Дубровнику се првом занатском братовштином сматра обућарска (пре 1299), има мишљења да су је пратиле златарска и дрводељска, а њихов број већ у следећем веку расте. Њихов развој запажа се и у другим бројним градовима на обали. У Котору су потврђене оне

Dagron, „The Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries“, in: *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century I–III*, ed. Angeliki E. Laiou, Dumbarton Oaks Studies, Dumbarton Oaks Research Library and Collection Washington, D.C. in three volumes as number 39 in the series Dumbarton Oaks Studies, Dumbarton Oaks, t. II, 2002, 405–410, 417; Klaus-Peter Matschke, „Commerce, Trade, Markets, and Money, Thirteenth–Fifteenth Centuries“, in: *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century I–III*, ed. A. E. Laiou, Dumbarton Oaks Studies, Dumbarton Oaks Research Library and Collection Washington, D.C. in three volumes as number 39 in the series Dumbarton Oaks Studies, Dumbarton Oaks, t. II, 2002, 471–474, 493–494.

¹⁴ Edgcumbe Staley, *The Guilds of Florence*, London 1906, passim; G. De. Francesco, H. G. Smith, „Guild Emblems and Their Significance“, *Ciba Review* 13, Ciba Limited, Basle 1938, 426–464; Eleanor Chance at all, „‘Craft Guilds’: Weavers and fullers“, n. 97 (html), in: *A History of the County of Oxford*, Volume 4, the City of Oxford, ed. Alan Crossley and C. R. Elrington, London 1979; Anu Mänd, „On two medieval seal matrices and the guild seals from Tallinn“, *Baltic Journal of Art History* 10 (spring 2010) (Villem Raam 100), 117–138. Средњовековне занатлије биле су суочене са дугим радним временом, често и више од 10 сати. Вид. изнад. н. 4.

обућара (пре 1335), те касније кројача и кожара, а у појединим случајевима занатлије се такође јављају и у мешовитим братовштинама попут Св. Крста, којој првобитно припадају бродоградитељи и имућније дрводеље, или Св. Духа (1350), међу чијим члановима се јављају припадници деветнаест различитих заната, али и девет припадника осталих занимања. И у другим градовима у приморију такође се помињу братовштине, али како о њима нема додатних података није сигурно да ли су у питању професионалне или искључиво верске организације. Истовремено, поједине занатлије јављају се са називом мајстора или протوماјстора. Назив мајстора (*magister*) не носи сваки занатлија, поједини примају ученике у своје радионице на науковање, а градски прописи одређују, односно потврђују цену и начин рада у појединим случајевима у зависности од сопственог интереса, док статuti самих цехова детаљније одређују правила.¹⁵

О организацијама, па ни братовштинама у унутрашњости нема пак директних помена. Ипак, неколико штурних података у прилог постојања јавноправних организација у градовима сачувано је у домаћим изворима, у законцима и повељама, међу којима се издвајају и: *ДЗ, СХ* и *Рударски законик са статутотом Новог Брда*, као и у латинској грађи домаће провенијенције, трговачкој књизи Михаила Лукаревића, дубровачког трговца, који је тридесетих година XV века живео и пословао у Новом Брду.¹⁶ Како је пак питање титуле протوماјстора делом нерешено, као и

¹⁵ Dragan Roller, *Dubrovački zanati u XIV i XV stoljeću*, Zagreb 1951, 173–280 и passim; Josip Lučić, *Obrti i usluge u Dubrovniku do početka XIV stoljeća*, Zagreb 1979, 220 и passim; Jelena Antović, *Zanati srednjovjekovnog Kotora*, Katalog izložbe Državnog arhiva Crne Gore – Istorijskog arhiva Kotor, Kotor 1993, passim; Милош Антоновић, *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Историјски институт, Београд 2003, 104–105. Као члан братовштине Св. Духа уписан је и познати Новак ковач, односно мачар. Nevenka Bezić Božanić, *Majstori od IX do XIX stoljeća u Dalmaciji*, Split 1999, 239. Како то указују нова истраживања, у приморским градовима попут Сплита бележе се различите братовштине, како мешовите, тако и занатске, а изгледа да је у зависности од потребе, исти занатлија могао бити члан и неколико братовштина различите намене. Tonija Andrić, „Socijalna osjetljivost obrtničkog sloja u Splitu sredinom 15. stoljeća“, *Historijski zbornik* 66–1 (2015) 15–16.

¹⁶ *ДЗ; СХ*; Б. Марковић, *Закон о рудницима*; М. Динић, *Из Дубровачког архива*. Додатно *Закон мајсторија* сачуван у Бањској и Дечанским повељама, доноси податке од значаја о самом устројству мајсторског слоја на властелинствима. Александра Фостиков, „Занатство средњовековне Србије у светлу три повеље из 14. века“, *Београдски историјски гласник* 4 (2013) 51–69.

однос мајстора и протомајстора, неопходно је најпре успоставити могућа значења ових назива, пре даљег повлачења паралела.

У средњовековним изворима, па и домаћим, среће се више назива у вези са мануелним, односно тзв. *ручним радом*, међу којима и *мајстор* и *протомајстор*. Ширењу ових назива у спектру занимања свакако да је допринела и тада актуелна подела знања на *слободне* и *механичке вештине*, односно *епистеме* и *техне*, *худоштво* и *хитрост*. Мада је иста, бар у практичном животу услед пораста броја занимања, још током средњег века делимично ревидирана, оставила је иза себе вишеструко коришћење поменутих термина. Звање протомајстора тако је познато и међу уметничким занимањима, па је титула мајстора у Византији 14. века могла да означи и музичара, а са њом је у поменику манастира Матејче забележен и *маистор* Исаија (15. в), који се идентификује као композитор, јеромонах, Исаија Србин. Такође, назив мајстор бележи се и у области сликарства, мада се ту устаљује и назив *зограф*. У оквирима разматрања организације додатно се интерпретирају звања мајстора и протомајстора у оквиру стратификације, при чему се истиче да се назив протомајстор користи да укаже на старешину цеха, односно радионице. Као и у случају градитељства и одбране и ове титуле ознака су локалне варијанте, настале под мешовитим утицајима. Још приликом разматрања у оквиру градитељства истиче се да се назив протомајстор – главни градитељ, може односити на мајстора-градитеља пројектанта, на комуналну функцију – надзорник, проценитељ, главно лице у градитељским споровима, на главног мајстор појединог објекта, предводника дружине мајстора и на широј територији, односно промајстора града или господара, који му ту титулу и додељује. Приликом проучавања византијске организације градских занатлија указано је да у појединим случајевима оне исто имају како своје изабрано лице, тако и надзорника, представника централне власти. Такође, скренута је пажња и на податак да префикс *прото*, у ранијем периоду може да укаже на службено лице, али да са дезинтеграцијом може да упути и на предводника групе или организације, те стручно лице.¹⁷

У домаћим изворима манастирским актима, као и у документима из свакодневног живота, који су у вези са територијом српских средњовековних земаља, именице *мајстор* и *протомајстор* такође су биле у употреби као ознака за занатлију уопште, те у ужем смислу припадника градитељске струке. Истовремено, збирна именица *мајсторије* коришћена је да означи и посебан друштвени слој подложног сеоског земљорадничког

¹⁷ А. Фостиков, *Занатство*, 12–16, 112–117, 123–124. Вид. и изнад.

становништва, припадника људи црквених или метохијских, о чему сведочи и *Закон о мајсторијама*, сачуван у БХ и ДХ I-III. Уопштено посматрајући, може се рећи да се називи мајстор, мајсторије, устаљују као ознака за делатника обученог за стручни ручни рад који не може свако да обавља, као и за представника механичких вештина у ужем смислу речи. У самим изворима, та категорија поименично је ипак уже дефинисана сопственим занимањем, осим у случају градитељске струке и стога некада није лако одлучити да ли је у питању мајстор без ознаке заната или припадник градитељске професије. Додатно, за разлику од бројних помена појединих представника заната, па и мајстора у смислу градитеља, назив протомајстора извори, чак и страни, доста ретко бележе, што је довело до различитих концепција.¹⁸

Сем титуле протомајстора у градитељству, са којом се бележе Вита Которанин, Георгије, Никола, који се између осталог доводи и у везу са Николом, братом Георгија и [прото]мајстора Радета Боровића, а којој се као пандан у случају протомајстора објекта јавља и термин *начелник здања*¹⁹, сачувано је још само неколико спомена протомајстора. Тако је у Призрену забележен ц`нгар Рајко у *СХ*, док се у Новом Брду у књизи Лукаревића јављају протомајстор дрводеља Брајан и један протомајстор непознатог имена и занимања, таст Николе клобучара. Први случај забележен је у Призрену, друга два у Новом Брду, што указује да се ова титула јавља у урбаним центрима, различите генезе и локације (међусобно удаљеним око 100 км) и у различито време (преко 50 година). Ипак, има и разлика - док је Рајко из Призрена подложен манастиру, те представља владаревог, односно након подлагања и манастирског човека у граду, у случају Новог Брда у питању су помени лица, која нису бар официјално подложници, те би се могли класификовати и као слободни становници града, али која и даље обавезују права и обавезе према граду, односно господару, тако да је и њихов рад или производ владар могао заправо да подложи. Коначно, у првом случају је у питању обућарски, у другом дрводељски занат, док у трећем ужа делатност није позната.²⁰

¹⁸ А. Фостиков, „Занатство средњовековне Србије у светлу три повеље“, 5169; А. Фостиков, *Занатство*, 113–117, са ст. лит.

¹⁹ А. Фостиков, *Занатство*, 116, са ст. лит.

²⁰ *СХ*, 143; М. Динић, *Из Дубровачког архива*, 40, 48, 62, 66, 69, 70; *Лексикон*, 198–202 (Александра Фостиков), 218–222 (Синиша Мишић); Синиша Мишић, „Друштвена структура Призрена у 14. веку“, у: *Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић-Којић*, АНУ РС, Бања Лука 2015, 319–326; А. Фостиков, *Занатство*, 169, 198–200.

Рајково подлагање манастиру Св. Арханђела, свакако да је означавало подлагање његовог рада у оквиру аранжамана поклона манастиру. Овим актом Рајко је подложен светом господару, заједно са још пет обућара. Да ли су они били део владарске или градске радионице у Призрену која је производила и обућу високог квалитета за дворске потребе нема података. Свакако, подређивање петорице обућара, са све протомајстором, указује на постојање обједињене радионице, чији представници раде у производњи под надзором протомајстора, који за њихов рад као и за сопствени и одговара. Сем поменутих, у граду је морао да преостане и изванредан број обућара за потребе осталих, што указује да је њихов број свакако већи. Такође, наведени подаци указују да је бар у овом питању термин протомајстор можда коришћен и за начелника радионице, али и да је самог Рајка могла да постави по византијском систему као надзорника јавна власт. Све то говори да је у Призрену успостављена нека организација обућара, било од стране владара или града, а да се, вероватно, на челу радионице налазио занатлија исте професије, који је титулу протомајстора морао на исвестан начин не само да стекне, већ и да му се она од власти и потврди. У истом граду, Призрену, налазила се и кућа воштана, на чијем челу се по правилу налазио исто протомајстор, као и још једна просторно структурисана радионица - ковница, која такође подразумева и висок надзор и начелника.²¹

Остали помени протомајстора, као и други подаци већином, припадају бројној скупу информација о Новом Брду, централном насељу рударског типа, устројеним под јаким утицајем саских правила, такође са ковницом, која подразумева постојање начелника радионице. Протомајстор дрводеља Брајану, ужа струка није одређена, а сама конструкција могла би да указује или на старешину градитеља дрветом, који се истиче као важна личност у оквиру *Ius montanorum*, или на начелника свих оних што раде „пилом и блањом“. Како је дрво било неопходно и за подземну грађевинску делатност и за израду различитих дрвених справа и преносних средстава, као и делова алата, а продаја дрвета и угља у оквиру новобрдског трга контролисана, и обрађивачи дрвета морали су да имају организовану и стандардну производњу, на неки начин уређену. Додатно већ уредно бележење протомајсторске титуле у једној трговачкој књизи поред опште вокације, указује и на значај истих назива, те разлику у статусу.²²

²¹ СХ, 143; ЛССВ, 104–106 (Ђорђе Бубало); Вујадин Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001, 67.

²² Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 13, 14, 20, 21 чл. 2, 5, 52, VI; Н. Јиреček, *Codex juris Bohemici*, 268, 295–296, 304, 352; Ј. Bilek, *Ius regale montanorum*, 19 (2–2), 21

Осим наведених помена протомајстора, треба указати и на остале елементе организације. У истом граду, као и књизи Лукарчевића, јавља се и више пута помињана, а у литератури давно истакнута *Капија шустера*, као микротопоним унутар града, који се судећи по подацима да поједина лица па и шустери ту и бораве, односио вероватно и на квартал око ове порте. Да ли је до таквог позиционирања дошло услед традиције или доделе места од стране управе није сигурно, пошто први помен исте налазимо скоро две и нешто деценије након доношења деспотовог Законака. Према штурим подацима и у оквиру српских средњовековних центара долази до груписања појединих занатских струка, на ужој локацији унутар територије градског насеља, што доводи до стварања микротопонима попут Капије шустера. Такво микро груписање познато је и другим средњовековним градовима, а има мишљења да се може довести и у везу са организацијом занатлија, односно додељивањем физичке локације за пословање представницима истог, али у појединим случајевима и са местом првобитног окупљања, па чак и са организацијом места занатлија у ратним околностима. Такве цеховске куле налазе се и у Сибиу (данас Румунија), који такође припада рударским градовима са саским традицијама, а њихово постојање забележено је и у Угарској.²³ Пословање више шустера унутар микротериторије, морало је да буде организовано, а према Законику деспота, рад обућара је контролисан и цене прописане што упућује на стандардизацију. Око порекла такве корпорације не вреди расправљати пошто већ значај обуће доводи до посебног третирања ових мајстора, а посебно унутар урбаног простора, о чему податке пружају и одлуке власти

(4–3), 33 (12/8 чл. 1–5), 55 (Сар. I. 18); М. Динић, *Из Дубровачког архива*, 40, 48, 66; В. Иванишевић, *Новчарство*, 64; Владета Петровић, „Друштвено раслојавање у српским средњовековним рударским градовима“, *Наша прошлост* 12 (2011) 79–88; Александра Фостиков, „Биљна сировина и њена обрада на тлу средњовековне Србије“, *Београдски историјски гласник* 9 (2018) 11–12, 24 н. 36.

²³ М. Динић, *Из Дубровачког архива*, 62, 69, 70; А. Фостиков, В. Петровић, „Прилог“, 59–69; А. Фостиков, *Занатство*, 114, 198–199 н. 279; А. Крстић, Н. Исаиловић, „Повеља деспота“, 15. Касније се јавља махала Ђуре шустера. Milenko S. Filipovic, „Vaština srednjovekovnih rudara u Sasa u južnoslovenskim zemljama“, *Godišnjak XXXI*, knj. 29, Centar za balkanološka ispitivanja ANU Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2000, 7. Треба приметити да се у Загребу једна улица тако називала и немачком или обућарском (vicus Theutonicorum seu sutorum), пошто су ту боравиле немачке занатлије, међу којима и шустери. К. Ткачић, *Monumenta historica XI*. У Дубровнику *Улица обућара* име је понела по месту пословања истих, иако у истој са „обе стране живи властела и трговци“. Filip de Diversis, *Opis Dubrovnika*. Predgovor i prevod Ivan Božić, Dubrovnik 3, Dubrovnik 1973, 51.

о овим делатницима у бројним градовима и на страним територијама, па и у Цариграду, Фиренци, Загребу, Дубровнику. Такође, потребе рудара за обућом могле су се мерити са војним, а увођење комбинације са називом шустер упућује и на утицај саског наслеђа.²⁴

Сам ДЗ, иако се не бави питањем занатства, чак три члана посвећује раду *златара*, чиме неоспорно указује на постојање организације и надзора над макар датим занимањем од финансијског значаја.²⁵ Законик деспота Стефана указује на контролу трга, мера, максимизирање цена, нормирање производа, па и алата, а сем права првокупа у корист рударства, успоставља и право прекупа. Сем контроле промета дрвета и ковнице, уводи се и строга контрола промета потрепштине неопходних за функционисање рудника. Тако су искључиво они који су имали делове рупа смели да купе цауг рупни (сировина, грађа, алат, прибор), *звожђе*, лој, ужад или коже. Право прекупа било је забрањено и ако би то неко прекршио роба му се одузимала без накнаде. Изношење лоја и кожа ван града од стране грађана се санкционише као кријумчарење, а сем за шустере, прописане су цене производа и рада и кожухара, снајдера и ковача. На постојање корпорације, односно организације унутар радионице у ширем смислу речи, додатно упућују и дажбине занатлија у производима. Док кожухари дају једном годишње рукавице, а шустери цревље, ковачи два пута годишње дају коњске плоче, а снајдери свите. Сама одредба о снајдерима доноси и додатну потврду, у прилог тврдњи да су исте и удружене: *а војводи закон – снајдери да му сашију о Божићу једну свиту, а другу о Васкрсењу без плате*. За разлику од осталих поменутих чланова, овај се разликује у две ствари. У овом случају део *по (једну)* је изостао, а додатно је за исти везан и додатак *без плате*, који се након тога не понавља, пошто се надаље вероватно подразумева. Ипак, такве две измене унутар истог члана, уједно и првог у низу, постају логичне ако се свита тумачи као цело свитно одело.²⁶

²⁴ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22 чл. XIV; L. Thaller, „Najstariji edikt“, 105; М. Динић, *Из Дубровачког архива*, 62, 69, 70; К. Ткачић, *Monumenta historica*, 48–49; E. Staley, *The Guilds*, 279–281, 315–319; К-Р. Matschke, „Commerce“, 471.

²⁵ Александра Фостиков, „Златарски занат у средњовековној Србији“, у: *Споменица академика Милоша Благојевића (1930–2012)*, ур. С. Мишић, Филозофски факултет, Центар за историјску географију и историјску демографију, Београд 2015, 178.

²⁶ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 17, 20, 21, 22, 23, 40–41 чл. 30, 52, VII, XI, XIII, XV, XVI, XIX, XXIII. *ЛССВ*, 657–658 (Душанка Динић-Кнежевић) и даље; *Ново Брдо*, 44–46 (Јовановић); А. Фостиков, *Занатство*, 200. Еснаф српских ткача, забележен је у дефтеру из 15. века у Новом Пазару, али није познато да ли је њихова унутрашња организација почивала на старим или новим прописима.

Као посебан слој у прилог постојања и унутрашње организације издваја се и учење. Док у приморске градове стижу ученици из залеђа и околине, који пролазе карактеристичан пут од ученика, преко шегрта до мајстора, такав прилив није забележен и из унутрашњости, што допушта да се закључи да се подмладак школује и у градовима унутар дате територије. Постојање типичног путовања од тек пристиглог ученика до мајстора заната, свакако да успоставља и постојање извесних правила о усавршавању *вештине*, која су морала да буду испоштована.²⁷

Сем писаних извора, и материјални налази указују на стилове и организацију домаћих радионица, односно у појединим случајевима и на такорећи типску производњу високог нивоа. Мада недостатак писане грађе за сада онемогућава идентификацију тих радионица у датом контексту са организацијом у виду цехова, мора се констатовати и следеће. У ужем центру урбанизоване насеобине и на другим територијама, па и у домаћим насељима постоје од физички обједињених простора, а посебно од оних везаних за коришћење огњишта (ковачница, ковница, грнчарске пећи), најчешће бар по једна структурирана радионица, у којој ради неколико мајстора и подмладак чиме се већ потврђује и организација унутар поимања радионице. Остале занатлије углавном раде у својим или туђим кућама, у радионицама мањег обима или на покретним тезгама. Ипак, и у тим случајевима често се користи појам радионице због стилских и типолошких карактеристика, а обједињеност показује и наведени пример шиваца. Коначно, када се говори било о груписању унутар радионице или о постојању амблема, мора се истаћи и налаз довратника из Смедерева, са уклесаним представама оружја, који би указивао и на груписање оружара у оквиру радионице, односно микролокације, али и на постојање такве врсте грбова у домаћим градовима.²⁸

У опште цеховске прописе, па и занатске, како је споменуто, спада и извесна потврда слободе, која судећи по пословању бар идентификованих урбаних занатлија, посебно у рударским центрима, није спорна. Мада религиозни елемент није познат већ традиција самог средњег века и паралеле говоре у прилог истих. Наследност заната такође је још раније,

Јелена Ердџан, *Средњовековни надгробни споменици у области Раса*, Београд 1996, 31.

²⁷ Душанка Динић-Кнежевић, *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*, Нови Сад 1995, 75; Ружа Ћук, „Утицај Запада на образовање у средњовековној Србији“, у: *Образовање код Срба кроз векове*, Београд 2003, 27.

²⁸ Младен Цуњак, *Смедеревска тврђава – новија истраживања*, Смедерево 1998, 88; А. Фостиков, *Занатство*, passim.

већ у оквиру мајсторија, потврђена, као и повезивање на линији таст-зет, а исти процеси видљиви су и у урбаним срединама, те се можда и у домаћем случају може и на нивоу града говорити о примени обичајног права, те затварању занатског слоја, у последњим данима државности. Да су брачне заједнице склапане међу мајсторским кућама говори и помен брака Николе кљобучара са ћерком једног протомајстора.²⁹ Иако о прописивању радног времена занатлија нема пуно података, новобрдски трг одржаван је у недељу, што значи да су занатлије радиле и тог дана бар у радно време трга, било продајући своје производе, радећи на лицу места или вршећи поправке. Сем тога, обрађивачи метала, у статусу колских радника били су дужни да раде и недељом, као и само коло – *како господска работа не би стајала*.³⁰

Од чиниоца показатеља успостављања јавноправних организација, укључујући и последње поменуте, истичу се тако и у домаћим изворима: унутрашња организација, коришћење титуле протомајстора, стандардизација алата, мера и производа, максимирање цена, надзор појединих струка, давање пореза у виду производа представнику господара, установљење микролокације унутар града, постојање амблема и породичне везе унутар занатског слоја. Законодавство деспота Стефана указује и на постојање надзора над занатом ковача, ковничара, дрводеља, кожара, кожухара, шустера, шнајдера, што свакако указује како на стандардизацију, тако и на организацију тих заната у урбаним центрима, а контролу златара уводи још Стефан Душан својим Законом. Све то указује и да систем поједине струке унутар града третира као јавноправне организације. Слични закони су највероватније постојали и за друге рударске центре, али и остала урбана насеља вишег ранга, те би се могло рећи да су исте постојале бар у оквиру извесних струка унутар градова.³¹

На крају треба истаћи да је сачуван и акт о вези једног српског владара и једног цеха, који, иако говори о праву цехова формално на територији Угарске, заправо представља и акт српског владара издат за сопствене поседе, који су се налазили у рукама српских деспота преко три деценије (1411-1445/46). У питању је повеља деспота Ђурђа издата цеху кројача у

²⁹ М. Динић, *Из Дубровачког архива*, 66; А. Фостиков, „Занатство средњовековне Србије у светлу три повеље“, 51–69.

³⁰ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 20, 21 чл. 51, VI, IX. Станоје Бојанин, „Недеља као нерадни дан у средњовековној Србији“, у: *Споменица академика Симе Ђирковића*, Београд 2011, 323–325, 330, 331. Према другим рударским законима, прописано је да они који раде са металом такође раде 2 шихте. Н. Јирећек, *Codex juris Bohemici*, I, 315 XIX–4; J. Bilek, *Ius regale montanorum*, 38 XV 4.

³¹ А. Фостиков, *Занатство*, 25 н. 48, 49.

Нађбањи, на његовим угарским поседима 1432. године, или вероватније 1442. Акт писан према типичном латинском формулару српских деспота за отворене листове недвосмислено говори да је постојање и пословање цехова било већ добро познато деспоту Ђурђу до тог тренутка.³² Такође, према традицији назив цех (цеови) коришћен је и за организацију ковача у Крешеву *од старина*, што додатно указује на трагове организације ковачког заната у још једном рударском рејону организованом под саским утицајем, на територији средњовековне Босне.³³

Не улазећи у полемику првобитног настанка таквих цеховских организација, пошто је за развој истих, сем обичаја, свакако био пресудан и страни утицај, најпре рани из Византије, а затим латински, западни, како из приморија, тако и преко Угарске, те посебно саски у позном средњем веку, треба истаћи да су оне непобитно постојале, мада у склопу јаке централизоване територије, можда не стижу да доживе процват самосталности попут западноевропских, па као византијске остају подређене градским властима или владару. Други талас реорганизације или окоштавање ових организација, са низом права која утичу на пословање, па и политички живот урбаног центра, средњовековне српске земље нису вероватно доживеле у пуном обиму услед престанка државности.

³² А. Крстић, Н. Исаиловић, „Повеља деспота“, 7–29.

³³ М. S. Filipovic, „Baština“, 16.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Скраћенице – Abbreviations

ДЗ – Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана, 1349–1354. године*, САНУ, Београд 1960. [N. Radojčić, *Zakonik cara Stefana Dušana, 1349–1354. godine*, SANU, Beograd 1960]

ЛССВ – *Лексикон српског средњег века*, ур. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999. [*Leksikon srpskog srednjeg века*, ур. S. Ćirković, R. Mihaljčić, Beograd 1999]

Лексикон – Лексикон градова и тргова српских средњовековних земаља: према писаним изворима (група аутора), ред. С. Мишић, Завод за уџбенике, Београд 2010. [*Leksikon gradova i trgova srpskih srednjovekovnih zemalja: prema pisanim izvorima* (grupa autora), red. S. Mišić, Zavod za udžbenike, Beograd 2010]

Ново Брдо – В. Јовановић, С. Ћирковић, Е. Зечевић, В. Иванишевић, В. Радић, *Ново Брдо*, Београд 2004. [V. Jovanović, S. Ćirković, E. Zečević, V. Ivanišević, V. Radić, *Novo Brdo*, Beograd 2004]

СХ – С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003. [S. Mišić, T. Subotin-Golubović, *Svetoarhandelovska hrisovulja*, Beograd 2003]

Извори – Primary Sources

Antović J., *Zanati srednjovekovnog Kotora*, Katalog izložbe Državnog arhiva Crne Gore – Istorijiskog arhiva Kotor, Kotor 1993.

Bilek J., *Ius regale montanorum, aneb, Právo královské horníkuov*, Kutná Hora : Kuttna, 2000.

Dean Forest (Mines) Act 1838, http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1838/43/pdfs/ukpga_18380043_en.pdf (11. 05. 2020).

Filip de Diversis, *Opis Dubrovnika*. Predgovor i prevod I. Božić, Dubrovnik 3, Dubrovnik 1973.

Jireček H., *Codex juris Bohemici: Aetatem přemyslidarum continens I*, Pragae 1867.

Tkalčić I. K., *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae II*, Zagreb 1895.

Thaller L., „Najstariji edikt grada Zagreba o čistoći“, *Narodna starina, nepovremeni časopis časopis za povijest kulture i etnografiju Južnih Slavena*, vol. 8, №. 19 (1929) 105.

Cave R. C., Coulson H. H., *A source book for medieval economic history*, The Bruce Publishing Co., Milwaukee 1936; reprint ed., Biblio & Tannen, New York 1965.

S. Whatling, *Chartres Cathedral - the Medieval Stained Glass*, in: *The Corpus of Medieval Narrative Art*. http://www.medievalart.org.uk/Chartres/Chartres_default.htm (12. 05. 2020).

Веселиновић А., *Дубровачко Мало Веће о Србију (1415–1460)*, Београд 1997. [Veselinović A., *Dubrovačko Malo veće o Srbiji (1415–1460)*, Beograd 1997]

Динић М., *Из Дубровачког архива I*, САН, Београд 1957. [Dinić M., *Iz Dubrovačkog arhiva I*, SAN, Beograd 1957]

Исаиловић Н., Фостиков А., „Повеља господина Ђурђа Бранковића којом потврђује слободу грађанима Дебрецина (Биа, 1429, 5. мај)“, *Мешовита грађа* 33 (2012) 69–80. [Isailović N., Fostikov A., „Povelja gospodina Đurđa Brankovića kojom potvrđuje slobode građanima Debrecina (Bia, 1429, 5. maj)“, *Mešovita građa* 33 (2012) 69–80]

А. Крстић, „Београдско писмо краља Жигмунда грађанима Шопрона (7. новембар 1427. године)“, *Мешовита грађа* 33 (2012) 21–36. [A. Krstić, „Beogradsko pismo kralja Žigmunda građanima Šoprona (7. novembar 1427. godine)“, *Mešovita građa* 33 (2012) 21–36]

Крстић А., Исаиловић Н., „Повеља деспота Ђурђа Бранковића за цех кројача у Нађбањи“, *Мешовита грађа* 41 (2020) 7–29. [Krstić A., Isailović N., „Povelja despota Đurđa Brankovića za ceh krojača u Nadbanji“, *Mešovita građa* 41 (2020) 7–29]

Марковић Б., *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*. Превод и правно-историјска студија, Споменик СХХVI, Одељење друштвених наука 24, Београд 1985. [Marković B., *Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevića. Prevod i pravno-istorijska studija*, Spomenik СХХVI, Odeljenje društvenih nauka 24, Beograd, 1985]

Мишић С., Суботин-Голубовић Т., *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003. [Mišić S., Subotin-Golubović T., *Svetoarhanđelovska hrisovulja*, Beograd 2003]

Радојчић Н., *Законик цара Стефана Душана, 1349–1354. године*, САНУ, Београд 1960. [Radojčić N., *Zakonik cara Stefana Dušana, 1349–1354. godine*, SANU, Beograd 1960]

Фостиков А., „Збирна повеља Стефана Милутина и Стефана Душана Хиландару (1336/1340 – 1342(?)) – друга половина XIV века“, *Стари српски архив* 13 (2014) 79–144. [Fostikov A., „Zbirna povelja Stefana Milutina i Stefana Dušana Hilandaru (1336/1340 – 1342(?))– druga polovina XIV veka“, *Stari srpski arhiv* 13 (2014) 79–144]

Ћирковић С., *Латинички препис рударског законика деспота Стефана Лазаревића. Увод, текст, превод и коментари*, Извори српског права XI, САНУ, Одељење друштвених наука, Београд 2005. [Ćirković S., *Latinički prepis rudarskog zakonika despota Stefana Lazarevića. Uvod, tekst, prevod i komentari*, Izvori srpskog prava XI, SANU, Odeljenje društvenih nauka, Beograd 2005]

Шуица М., „Повеља цара Уроша о замени посуда између кнеза Војислава и челника Мусе“, *Стари српски архив* 2 (2003) 144–155. [Šuica M., „Povelja cara Uroša o zameni poseda između kneza Vojislava i čelnika Muse“, *Stari srpski arhiv* 2 (2003) 144–155]

Литература – Secondary Works

Andrić T., „Socijalna osjetljivost obrtničkog sloja u Splitu sredinom 15. stoljeća“, *Historijski zbornik* 66–1 (2015) 1–23.

Bezić Božanić N., *Majstori od IX do XIX stoljeća u Dalmaciji*, Split 1999.

Chance E. at all (Colvin C., Cooper J., Day C J., Hassall T. G., Jessup M., Selwyn N.), „Craft Guilds“, in: *A History of the County of Oxford*, Vol. 4, the City of Oxford, ed. A. Crossley and C. R. Elrington, London 1979, 312–327. <http://www.british-history.ac.uk/vch/oxon/vol4/pp312-327> (29. 04. 2020)

Dagron G., „The Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries“, in: *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century I–III*, ed. A. E. Laiou, Dumbarton Oaks Studies, Dumbarton Oaks Research Library and Collection Washington, D.C. in three volumes as number 39 in the series Dumbarton Oaks Studies, Dumbarton Oaks, t. II, 2002, 393–461.

Epstein S. A., *Wage Labor and Guilds in Medieval Europe*, UNC Press Books, 1991.

Epstein S. A., „Craft guilds in the pre-modern economy: a discussion“, *The Economic History Review* 61–1 (2008) 155–174.

Filipović M. S., „Baština srednjovekovnih rudara u Sasa u južnoslovenskim zemljama“, *Gođišnjak XXXI*, knj. 29, Centar za balkanološka ispitivanja ANU Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2000, 5–36. [Први пут објављено на немачком: *Das Erbe der mittelalterlichen sächsischen Bergleute in den südslawischen Ländern*, Südost-Forschungen 22, Munchen 1963, 192–233.]

Franceschi F., „The Rituals of the Guilds. Examples from Tuscan Cities (Thirteenth to Sixteenth Centuries)“, in: *Late Medieval and Early Modern Ritual. Studies in Italian Urban Culture*, ed. by S. Cohn, Jr. Fantoni, M. Franceschi, F. Ricciardelli, F. Turnhout, Brepols 2013, 65–92.

Francesco G. De., H. G. Smith, „Guild Emblems and Their Significance“, *Ciba Review* 13, Ciba Limited, Basle 1938, 426–464.

Hoffiller V., „Prilog poznavanju obrtničkih cehova grada Zagreba u srednjem vijeku“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 10–1 (1909) 107–119.

Kulischer J., *Opća ekonomska povijest srednjega i novoga vijeka*, Zagreb 1957.

Lučić J., *Obriti i usluge u Dubrovniku do početka XIV stoljeća*, Zagreb 1979.

Maniatis G. C., „The Domain of Private Guilds in the Byzantine Economy, Tenth to Fifteenth Centuries“, *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 55, Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University, 2001, 339–369.

Matschke K-P., „Commerce, Trade, Markets, and Money, Thirteenth–Fifteenth Centuries“, in: *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century I–III*, ed. A. E. Laiou, Dumbarton Oaks Studies, Dumbarton Oaks Research Library and Collection Washington, D.C. in three volumes as number 39 in the series Dumbarton Oaks Studies, Dumbarton Oaks, t. II, 2002, 771–806.

Mänd A., „On two medieval seal matrices and the guild seals from Tallinn“, *Baltic Journal of Art History* 10 (spring 2010) (Villem Raam 100) 117–138.

Ogilvie S., „Rehabilitating the guilds: a reply“, *The Economic History Review* 61–1 (2008) 175–182.

Ogilvie S., „The Economics of Guilds“, *The Journal of Economic Perspectives* 28–4 (2014) 169–192.

Roller D., *Dubrovački zanati u XIV i XV stoljeću*, Zagreb 1951.

Staley E., *The Guilds of Florence*, London 1906.

Veber M., *Grad. Nelegitimna vlast : tipologija gradova*, prev. s nemačkog O. Kostrešević, T. Kostrešević, Mediterran publishing, Novi Sad 2014.

Yildirim O., „Ottoman Guilds in the Early Modern Era“, *International Review of Social History*, 53[S16] (2008) 73–93.

Антоновић М., *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Историјски институт, Београд 2003. [Antonović M., *Grad i župa u Zetskom primorju i severnoj Albaniji u XIV i XV veku*, Istorijски институт, Beograd 2003.]

Бојанин С., „Недеља као нерадни дан у средњовековној Србији“, у: *Споменица академика Симе Ћирковића*, Београд 2011, 307–336. [Bojanin S., „Nedelja kao neradni dan u srednjovekovnoj Srbiji“, у: *Spomениca akademika Sime Ćirkovića*, Beograd 2011, 307–336]

Бубало Ђ., *Српски номици*, Београд 2004. [Ђ. Bubalo, *Srpski nomici*, Beograd, 2004]

Динић-Кнежевић Д., *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*, Нови Сад 1995. [Dinić-Knežević D., *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, Novi Sad 1995]

Ерделјан Ј., *Средњовековни надгробни споменици у области Раса*, Београд 1996. [Erdeľjan J., *Srednjovekovni nadgrobni spomenici u oblasti Rasa*, Beograd 1996]

Иванишевић В., *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001. [Ivanišević V., *Novčarstvo srednjovekovne Srbije*, Beograd 2001]

Јовановић В., Ћирковић С., Зечевић Е., Иванишевић В., Радић В., *Ново Брдо*, Београд 2004. [Jovanović V., Ćirković S., Zečević E., Ivanišević V., Radić V., *Novo Brdo*, Beograd 2004]

Каждан А. П., *Деревња и город в Византии IX–X вв.*, Москва 1960. [Každān A. P., *Derevnja i gorod v Vizantii IX–X vv.*, Moskva 1960]

Калић Ј., *Срби у позном средњем веку*, Београд 1994. [Kalić J., *Srbi u poznom srednjem веку*, Beograd 1994]

Ковачевић Ј., *Средњовековна ношња балканских Словена*, САН, Посебна издања, ССХС, Историјски институт књ. 4, Београд 1953. [Kovačević J., *Srednjovekovna nošnja balkanskih Slovena*, SAN, Posebna izdanja, ССХС, Istorijски институт, књ. 4, Beograd 1953]

Ковачевић Којић Д., *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV)*, Београд 2007. [Kovačević Kojić D., *Gradski život u Srbiji i Bosni (XIV–XV)*, Beograd 2007]

Лексикон српског средњег века, ур. С. Ћирковић, Р. Михаљчић. Београд 1999. [Leksikon srpskog srednjeg veka, ур. S. Ćirković, R. Mihaljčić, Beograd 1999]

Лексикон градова и тргова српских средњовековних земаља: према писаним изворима [група аутора], ред. С. Мишић, Завод за уџбенике, Београд 2010. [Leksikon gradova i trgova srpskih srednjovekovnih zemalja: prema pisanim izvorima [grupa autora], red. S. Mišić. Zavod za udžbenike, Beograd 2010]

Максимовић Љ., *Град у Византији : огледи о друштву позновизантијског доба*, Београд 2003. [Maksimović Lj., *Grad u Vizantiji : ogledi o društvu poznovizantijskog doba*, Beograd 2003]

Мишић С., „Друштвена структура Призрена у 14. веку“, у: *Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић-Кojiћ*, АНУ РС, Бања Лука 2015, 319–326. [Mišić S., „Društvena struktura Prizrena u 14. veku“, u: *Zbornik radova u čast akademiku Desanki Kovačević-Kojić*, ANU RS, Banja Luka 2015, 319–326]

Мргић Ј., „Проучавање «централних» насеља у историјској географији Византијског царства на Балкану и могућности примене нове методологије“, у: *Византијски свет на Балкану*. Књ. 2 (Посебна издања, књ. 42/2), ур. Б. Крсмановић, Ј. Максимовић, Р. Радић, Византолошки институт САНУ, Београд 2012, 285–297. [Mrgić J., „Proučavanje «centralnih» naselja u istorijskoj geografiji Bizantijskog carstva na Balkanu i mogućnosti primene nove metodologije“, u: *Vizantijski svet na Balkanu*. Knj. 2 (Posebna izdanja, knj. 42/2), ur. B. Krsmanović, J. Maksimović, R. Radić, Vizantološki institut SANU, Beograd 2012, 285–297]

Наследова Р. А., „Города, ремесло и трговља в поздней Византии (XIII–XV вв.)“, у: *История Византии в трех томах*. Редактор Г. Г. Литаврин, Наука, Москва 1967, 109–122. [R. Nasledova A., „Goroda, remeslo i trgovlja v pozdnej Vizantii (XIII-XV vv.)“, u: *Istorija Vizantii v treh tomah*. Redaktor G. G. Litavrin, Nauka, Moskva 1967, 109–122.]

Петровић В., „Друштвено раслојавање у српским средњовековним рударским градовима“, *Наша прошлост* 12 (2011) 79–88. [Petrović V., „Društveno raslojavanje u srpskim srednjovekovnim rudarskim gradovima“, *Naša prošlost* 12 (2011) 79–88]

Петровић С., *Турцизми у српском призренском говору. На материјалу из рукописне збирке речи Димитрија Чемерикућа*, Институт за српски језик САНУ, Београд 2012. [Petrović S., *Turcizmi u srpskom prizrenskom govoru. Na materijalu iz rukopisne zbirke reči Dimitrija Čemerikića*, Institut za srpski jezik SANU, Beograd 2012]

Ћук Р., „Утицај Запада на образовање у средњовековној Србији“, у: *Образовање код Срба кроз векове*, Београд 2003, 21–30. [Ćuk R., „Uticaј Zapada na obrazovanje u srednjovekovnoj Srbiji“, u: *Obrazovanje kod Srba kroz vekove*, Beograd 2003, 21–30]

Удаљцов А. Д., Космински Ј. А., Вајнштајн О. Л., *Историја средњег века*, Београд 1950. [Udaljcov A. D., Kosminski J. A., Vajnštajn O. L., *Istorija srednjeg veka*, Beograd 1950]

Фостиков А., „Занатство средњовековне Србије у светлу три повеле из 14. века“, *Београдски историјски гласник* 4 (2013) 51–69. [Fostikov A., „Zanatstvo srednjovekovne Srbije u svetlu tri povelje iz 14. veka“, *Beogradski istorijski glasnik* 4 (2013) 51–69]

Фостиков А., Петровић В., „Прилог проучавању војне улоге занатлија у средњовековној Србији“, *Београдски историјски гласник* 5 (2014) 59–69. [Fostikov A., Petrović V., „Prilog proučavanju vojne uloge zanatlija u srednjovekovnoj Srbiji“, *Beogradski istorijski glasnik* 5 (2014) 59–69]

Фостиков А., „Златарски занат у средњовековној Србији“, у: *Споменница академика Милоша Благојевића (1930–2012)*, ур. Мишић, С., Филозофски факултет, Центар за историјску географију и историјску демографију, Београд 2015, 165–185. [A. Fostikov, „Zlatarski zanat u srednjovekovnoj Srbiji“, u: *Spomenica akademika Miloša Blagojevića (1930–*

2012), ur. Mišić, S., Filozofski fakultet, Centar za istorijsku geografiju i istorijsku demografiju, Beograd 2015, 165–185]

Фостиков А., „Билна сировина и њена обрада на тлу средњовековне Србије“, *Београдски историјски гласник* 9 (2018) 7–35. [Fostikov A., „Biljna sirovina i njena obrada na tlu srednjovekovne Srbije“, *Beogradski istorijski glasnik* 9 (2018) 7–35]

Фостиков А., *Занатство средњовековне Србије*, Историјски институт Београд, Народни музеј Пожаревац, Смедерево 2019. [Fostikov A., *Zanatstvo srednjovekovne Srbije*, Istorijski institut Beograd, Narodni muzej Požarevac 2019]

Цуњак М., *Смедеревска тврђава – новија истраживања*, Смедерево 1998. [M. Čunjak, *Smederevska tvrđava – novija istraživanja*, Smederevo 1998]

Aleksandra Fostikov

**ORGANIZATION OF CRAFTSMEN IN URBAN CENTERS
OF MEDIEVAL SERBIA**

Summary

Various forms of organization of craftsmen existed in the territory of medieval Serbian countries, in the form of either public or private law relations. While based on numerous data it has been established that there was business cooperation and even association between domestic traders and craftsmen, the issue of formal legal organization of craftsmen in urban centers is less clarified due to poorly preserved sources.

In older historiography, there is no agreement on this question. It was initially believed that organizations of this type did not exist except in coastal cities in accordance with the development of communal law, but there is also the view that they were established. The main arguments were the existence of the Shuster Gate (Porta de Susteri), the use of the title of the protomagister outside the construction sphere and the fact that at least in the central mining settlement such as Novo Brdo there must have been some organization of production.

Therefore, it must be pointed out that the evidence of foundation of public law organizations is more substantial than the above mentioned facts. In the written sources, the title of the protomagister is in use in more than one branch of craft and in two towns of dissimilar genesis and in different times (Prizren and Novo Brdo). Moreover, there is the standardization of tools, measures and products, price maximization, supervision of certain professions by legislation, taxes from more than one different craft corporation to sovereign and town officials, establishment of a micro-location within the city, military function, existence of emblem (Smederevo), and, finally, family ties within the craft stratum, which was obviously mobile in all aspects.

In addition, Stefan Dušan introduced the control of goldsmiths with his Code, and despot Stefan's legislation for Novo Brdo indicates supervision over crafts by name (blacksmiths, carpenters, tanners, furriers, shoemakers, tailors), which suggests the standardization and organization of these crafts in urban centers. Similar laws most likely existed for other mining centers, but also for other higher-ranking urban settlements, so it could be said that those craft organizations existed at least within certain professions in urban centers.

Without entering into the controversy about the origin of such organizations, it should be noted that foreign influences were certainly crucial for their development, first Byzantine, and later Latin or Western influences – from the coast and Hungary. In case of Novo Brdo, the influence of Saxons (Sasi) was particularly pronounced after the mid-13th century. It should also be emphasized that these organizations undeniably existed, although, as they were part of a strong centralized territory, they may not have flourished independently such as Western Europeans guilds. As Byzantine organizations, they probably remained subordinate to the city authorities or the ruler. After Serbia fell under Turkish rule, medieval Serbian guilds probably did not experience the second stage of reorganization, which came with a number of rights that affected business, and even the political life of the urban center.

Оригиналан научни рад

Примљен: 17.02.2021.

Коначно прихваћен за објављивање: 23.06.2021.

Невен ИСАИЛОВИЋ*

Историјски институт

Београд

ОБИЧАЈНО ПРАВО У НАМЕНСКИМ ОБРАСЦИМА ПОВЕЉА БОСАНСКИХ ВЛАДАРА И ВЕЛИКАША

Апстракт: У раду су приказани резултати истраживања заснованог на повратку изворној грађи и на новом тумачењу облика појединих формула босанских владарских и великашких повеља. Првенствено кроз поређење два наменска типа исправа: даровница упућених домаћим дестинатарима и међународних уговора, а посебно формула интитулације, санкције, заклетве и сведока у сваком од њих, утврђује се степен присуства, сврха и значај елемената обичајног права у формуларима који су начелно примењивани у босанским канцеларијама и писарским службама. Прелиминарни закључци упућују на то да је старо баштинско право преовладало у банским и краљевским исправама намењеним домаћем племству (због чега се спомињу „земље“ босанске државе, као и „братија“ у формули сведока), док је у међународним уговорима гаранција проистичала из друге групе обичаја – заклетве и ауторитета владара и утицајних сведока. Са друге стране, у исправама које су издавали великаши и обласни господари, чија је власт била на хијерархијски нижем нивоу, баштинско-родовско обичајно право било је донекле заступљено и у међународној правној кореспонденцији јер се веродостојност правних чинова аутора из редова крупног племства у Босни заснивала на сагласности њиховог рода, односно племена, те на коначној сагласности владара Босне.

Кључне речи: средњовековна Босна, обичајно право, повеље, интитулација, сведоци, братија, земље, племе, средњи век.

Abstract: The paper presents the results of a research based on the return to the source material and the new interpretation of the forms of certain formulae in the charters of Bosnian rulers and magnates. Mainly by comparing two purpose-specific types of documents – donation charters issued to domestic addressees and international treaties, and in particular the formulae of *intitulatio*, *sanctio (poena spiritualis)*, oath and witnesses in each of them, the degree of presence, purpose and importance of the elements of customary law in the formularies that were generally used in Bosnian chanceries and scribal services are determined. Preliminary conclusions suggest that old patrimonial

* neven.isailovic@iib.ac.rs

law prevailed in *bans*¹ and royal documents issued for domestic nobility (which is why the “lands” of the Bosnian state are mentioned, as well as “brethren” in the formula of witnesses), while in international treaties the guarantee came from another set of customs – from oath and authority of the ruler and influential witnesses. On the other hand, in the documents issued by the magnates and regional lords whose authority was at a lower hierarchical level, patrimonial-kindred customary law is to be found in international legal correspondence as well, to some extent, since the credibility of legal acts of the authors from the ranks of high nobility in Bosnia was based on the consent of their family or noble kindred, as well as on the eventual consent of the Bosnian ruler.

Keywords: medieval Bosnia, customary law, charters, *intitulatio*, witnesses, brethren, *lands*, noble kindred, Middle Ages.

Истраживања средњовековног босанског друштва и средњовековне босанске дипломатике представљала су, од самих почетака модерне историографије, два паралелна, али изразито међузависна процеса. То није изненађујућа чињеница имајући у виду да су, уз богату грађу Државног архива у Дубровнику, повеље и писма, иако сачувани у скромном броју, главни извори за читаву историју Босне у средњем веку, а посебно за њену друштвену и правну историју. Историчари су више пута истицали да босанска држава није изнедрила нити једну писану законску кодификацију (у најмању руку нити једна није сачувана), да су установе обичајног права биле изразито јаке, конзервативне и дуготрајне, а извори података о том праву су пре свега повеље босанских владара и великаша.¹

Као што је већ наговештено, досадашња истраживања су углавном текла у два колосека, а могло би се изнети тек делимично тачно мишљење да су дипломатичка истраживања била углавном техницистичка, док су друштвена и правна проницала у суштинска питања кроз детаљну анализу бројних појединости, што су омогућила критичка издања извора и дипломатичке студије. У последње две деценије ће се, међутим, испоставити и да примарно дипломатичка истраживања могу да продубе и допуне налазе до којих се дошло на пољу историје установâ обичајног права, друштвеног уређења и државног устројства у средњовековној Босни.

¹ Допунске изворе представљају и спорадичне белешке дубровачке архивске серије *Lettere e commissioni di Levante* (Писма и упутства упућена на Исток) из којих се назире елементи унутрашњег друштвено-политичког и државно-правног уређења средњовековне Босне, но те белешке нису предмет нашег истраживања. Део аката из поменуте серије објављен је у: *Ragusa és Magyarország összeköttetésének oklevéltára = Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, eds. József Gelcich et Lajos Thallóczy, Budapest 1887.

Након што су се, током друге половине 19. века, појавила прва квалитетна и обимна издања средњовековних босанских докумената, пре свега из Дубровника, али и појединих исправа друге провинцијске, започело је интересовање научника за тумачење података из повеља, па је тако већ Константин Јиречек у својој *Историји Срба* (1911) изнео прва гледишта о босанском племићком друштву и структури поседа.² Велики замајац овој тематици дала је објава даровних и гарантних повеља које су припадницима рода Хрватинића издавали босански владари током 14. века. Ове исправе, сачуване у архиву породице Баћањи у Керменду, објавили су готово истовремено Фердо Шишић и Лајош Талоци, обојица са одређеним пропустима, с тим што је Талоцијево издање нешто боље приређено и више пута штампано.³ Упркос томе, екстензивне *Студије о српској дипломатици* Станоја Станојевића, као први покушај свеобухватне синтезе о српској, босанској и дубровачкој дипломатичкој производњи на словенском језику и ћирилици, остале су, углавном, на нивоу партикуларних каталога појединих формула, а поједини општи закључци који су изведени не би издржали помнију проверу.⁴ Наравно, треба имати у виду да су *Студије* представљале низ дуго година писаних појединачних чланака, да је Станојевић користио непотпуна и несистематична издања и да није располагао технологијама којима располажу данашњи истраживачи. Такође се мора приметити да Станојевићеви налази нису завели касније истраживаче друштвене и правне историје средњовековне Босне и одвели их у погрешном правцу. Они су повеље подвргли поновној, независној анализи, али су у том процесу често по страни остављали одређена дипломатичка питања којих се такође требало дотаћи да би се извели валиднији закључци.

У раздобљу након Другог светског рата, раније занемаривани аспекти друштвене и економске историја добијају на значају у југословенској

² Константин Јиречек, *Историја Срба*, књ. I, Београд 1952, 75–77, 81–82.

³ Ferdo Šišić, „Iz arkiva u Körmendu“, *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva* 7 (1905) 209–227; Ljudevit Thallóczy, „Istraživanje o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje körmendskog arhiva“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 18 (1906) 401–444; idem, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München–Leipzig 1914, 1–75.

⁴ *Студије о српској дипломатици* објављиване су као серија чланака у Гласу Српске краљевске академије од 1912. до 1936. Свих 28 студија сабрано је и у двотомну збирку, састављену од увезаних сепарата (први том је објављен 1928, а други 1935. [заправо 1936.] године). Овде нећемо наводити детаљне библиографске податке. У даљем тексту биће цитиране само студије које се тичу тематике овог чланка.

историографији. Радило се о веома плодном раздобљу јер се водећа истраживања средњовековног раздобља углавном нису руководила идеолошким диктатом марксистичког тумачења прошлости, а отворене су неке нове и значајне теме. На пољу дипломатике, студија Александра Соловјева о властеоским повељама босанских владара представљала је велики помак у поређењу са Станојевићевим приступом и, упркос одређеним погрешкама, посебно по питању тумачења карактера Цркве босанске, по први пут је отворила питање наменске типологије средњовековних босанских докумената. Бројни закључци које је изнео Соловјев остају валидни и данас, премда се могу знатно допунити.⁵ Поред Соловјева, Јарослав Шидак, који је проблему Цркве босанске приступао, рекли бисмо, знатно трезвеније, дао је свој допринос дипломатици чланцима о веродостојности појединих сумњивих даровних и гарантних исправа.⁶

Сва друга истраживања спровођена у другој половини 20. века нису била превасходно дипломатичка, већ су представљала допринос тематици земљишнихседа и својине, устројства државе, властеоске заједнице, друштвених слојева и њихове политичке улоге у Босни, црквених заједница и правних установа (пре свега обичајног права). Током 1950-их година три су аутора дала неизмеран допринос свим овим питањима, постављајући темеље и за истраживање које је предмет овог чланка. Ради се најпре о прилозима и расправама Анте Бабића о карактеру босанске феудалне државе, о гледиштима о Цркви босанској и односима вазалитета у средњовековној Босни.⁷ Нешто касније исти аутор је објавио и студије о структури и друштву босанске државе, а први је отворио и питање изучавања босанско-дубровачких уговора, али кроз призму традиције

⁵ Александар Соловјев, „Властеоске повеље босанских владара“, *Историско-правни зборник* 1 (Сарајево 1949) 79–105. Значајан је и прилог Соловјева о Св. Гргуру као заштитнику Босне: Alexandre Soloviev, „Saint Gregoire, patron de Bosnie“, *Byzantion* 19 (Bruxelles 1949) 263–279.

⁶ Jaroslav Šidak, „O vjerodostojnosti isprave bosanskog bana Tvrtka Stjepanu Rajkoviću“, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu* 2 (1954) 37–48; isti, „O autentičnosti i značenju jedne isprave bosanskog ‘djeda’ (1427)“, *Slovo* 15–16 (1965) 282–297; isti, *Studije o „Crkvi bosanskoj“ i bogumilstvu*, Zagreb 1975, 249–273.

⁷ Anto Babić, „Nешто о карактеру босанске феудалне државе“, *Pregled* V/2 (Sarajevo 1953) 83–86; isti, „Noviji pogledi u nauci o pitanju srednjovjekovne crkve bosanske“, *Pregled* VI/2 (Sarajevo 1954) 101–107; isti, „O односима вазалитета у средњовековној Босни“, *Годишњак Историјског друштва БиХ* 6 (1954) 29–44; isti, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1972, 9–48.

и историјског права (о чему је у скорије време писао и Срђан Рудић).⁸ У исто време Михаило Динић је објавио своју знамениту монографску студију о државном сабору у средњовековној Босни која је и даље умногоме актуелна, иако има простора за њено преиспитивање.⁹ Најближе се тематици овог чланка приближио тада млади научник, Динићев ученик и наследник, Сима Ћирковић својим подстицајним радом о остацима старије друштвене структуре у босанском феудалном друштву.¹⁰ У тек нешто мањој мери су за нашу тему значајне чувене три Ћирковићеве расправе о верној служби и вери господској, сугубом венцу и краљевству у Босни, те о русашкој господи, објављиване током 1960-их и 1970-их година.¹¹

Средином 1970-их, преиспитујући пре свега поједине Динићеве тезе, теме племства као друштвеног слоја и установе сабора дотакао се и Павао Анђелић, археолог и истакнути истраживач историјске географије, својим радом о државном већу и „државним баронима“ средњовековне Босне.¹² Његова ограда да се ради о недовршеној теми била је умесна

⁸ Anto Babić, „Struktura srednjovjekovne bosanske države (Prilog objašnjenju pitanja nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini)“, *Pregled XIII/1* (Sarajevo 1961) 1–8; isti, „Tradicija i istorijsko pravo u odnosima Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku“, у: *Пристапна предавања, прилози и библиографије на новите членови на МАНУ*, Скопје 1974, 11–17; isti, „Društvo srednjovjekovne bosanske države“, у: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1987, 21–83; isti, „Tradicija i historijsko pravo u odnosima između Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku“, *Bosna franciscana* 12 (2000) 241–247; isti, *Iz istorije*, 168–177; Срђан Рудић, „Прилог познавању правних односа између Босанског краљевства и Дубровника“, у: *Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора: зборник радова са научног скупа одржаног 19–21. марта 2009*, Београд 2009, 217–232.

⁹ Михаило Динић, *Државни сабор средњевијековне Босне*, Београд 1955; исти, *Из српске историје средњега века*, Београд 2003, 229–304.

¹⁰ Сима Ћирковић, „Остаци старије друштвене структуре у босанском феудалном друштву“, *Историјски гласник* 3–4 (1958) 155–164.

¹¹ Сима Ћирковић, „Верна служба и вјера господска“, *Зборник Филозофског факултета у Београду* 6/2 (1962) 95–112; исти, „Сугуби венац: прилог историји краљевства у Босни“, *Зборник Филозофског факултета у Београду* 8/1 (1964) 343–370 [на енглеском: Sima Ćirković, „The Double Wreath: A Contribution to the History of Kingship in Bosnia“, *Balkanica* 45 (2014) 107–143]; исти, „Русашка господа“, *Историјски часопис* 21 (1974) 5–17; исти, *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 277–335.

¹² Павао Анђелић, „Barones regni и државно вијеће средњовековне Босне“, *Прилози Института за историју у Сарајеву* 11–12 (1975–1976) 29–47. Анђелић је

јер је чињеница да су неке изнете тезе спорне, а друге врло релевантне за разматрање. У тематици босанског државног устројства окушао се и Милош Благојевић чланком о босанском Завршју, али је успешнија његова монографија о државној управи написана на самом крају 20. века.¹³

У последњих десетак година појавили су се и занимљиви резултати новије генерације историчара из Босне и Херцеговине, а ту пре свега треба издвојити збирку текстова прерано преминулог Дубравка Ловреновића у којој је износио закључке о босанском друштву, посматрајући га кроз призму верских елемената у сачуваним средњовековним документима који су настали у Босни или били упућивани босанским дестинатарима.¹⁴ Ловреновићев модеран, па и освежавајући приступ, није међутим, превазишао проблем других аутора да дипломатички материјал посматрају само као врело података, не осврћући се у већој мери на питање дипломатичких структура и образаца. Од значаја су и недавно објављени чланци Емира Филиповића о владарској династији Котроманића (укључујући и питање традиција о пореклу) и Џенана Даутовића о словенској варијанти феудализма, у коме су преиспитане неке тезе изнете од стране аутора из друге половине 20. века.¹⁵ Најзад, користан прилог проблематици сведока и „добрих људи“ у босанским исправама дао је и Срећко Џаја.¹⁶

Како се овај чланак не би претворио у ретроспективу или критички осврт на досадашњу историографију, неће бити дат детаљан преглед налаза до сада поменутих историчара, већ ће се о њиховим начелним

дао допринос и дипломатици анализом аутентичних елемената у интерполисаним повељама краљева Дабише и Твртка II, наводно издатим Мрнавићима: Pavao Anđelić, „Originalni dijelovi dviju bosanskih povelja u falzifikatima Ivana Tomke Marnavića“, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu* n.s. 26 (Arheologija) (1971) 347–360.

¹³ Милош Благојевић, „Босанско Завршје“, *Зборник Филозофског факултета у Београду* 14/1 (1979) 129–144; исти, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2001².

¹⁴ Dubravko Lovrenović, „Sv. Grgur Čudotvorac – zaštitnik Kotromanića i srednjovjekovne Bosne“, u: *Zbornik o Marku Dobretiću*, ur. Marko Karamatić, Sarajevo–Dobretići 2008, 9–32; isti, *Bosanska kvadratura kruga*, Sarajevo 2012, 15–212.

¹⁵ Dženan Dautović, „Slavska varijanta feudalizma (analiza na primjeru bellatores bosanskog srednjovjekovlja)“, *Bosna Franciscana* 41 (2014) 133–165; Emir O. Filipović, „The Most Noble and Royal House of Kotromanić. Constructing Dynastic Identity in Medieval Bosnia“, *Südost-Forschungen* 78 (2019) 1–38.

¹⁶ Srećko M. Džaja, „‘Dobri Bošnjani’ i ‘boni homines’“, u: *Zbornik o Pavlu Anđeliću*, ur. Marko Karamatić, Sarajevo 2008, 143–167.

закључцима, како тачним тако и спорним, говорити накнадно, на одговарајућим местима.

Треба, међутим, поменути и искорак на пољу дипломатике који су, посредно или непосредно, омогућили настанак овога чланка. Наиме, залагањем недавно преминулог еминентног медиевисте Радета Михаљчића, уз подршку Симе Ђирковића и бројних сарадника из Србије и региона, на почетку 21. века покренута су два нова научна часописа посвећена примарно средњовековној дипломатици – *Стари српски архив* (2002) и *Грађа о прошлости Босне* (2008). Премда је основна замисао покретача била ефикаснија и квалитетнија припрема узорног издања српског и босанског дипломатара, приступ обраде сваког документа у појединачном чланку довео је до драгоцених нових увида у детаље који су раније промицали истраживачима. Ови часописи дали су замајак не само настанку нових критичких издања докумената са уводним студијама¹⁷, већ и новим истраживањима дипломатичке праксе у нашим средњовековним земљама.¹⁸

При Катедри за општу историју средњег века и помоћне историјске науке на Филозофском факултету у Београду у последњих десет година одбрањено је више примарно дипломатичких дисертација, од којих издвајамо оне Небојше Порчића и Невена Исаиловића.¹⁹ Порчићева теза о дипломатичким обрасцима српских владарских докумената по први пут је у фокус ставила формалне и наменске обрасце докумената, постављајући

¹⁷ Небојша Порчић, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића*, Београд 2017; Небојша Порчић и Невен Исаиловић, *Документи владара средњовековне Србије и Босне у венецијанским збиркама*, Београд 2019.

¹⁸ Невен Исаиловић, „Дипломатичке особености владарских и великашких исправа очи и након пада средњовековне босанске државе“, у: *Пад Босанског краљевства 1463. године*, ур. Н. Исаиловић, Београд – Сарајево – Бања Лука 2015, 29–86; исти, „Помени предака и сродника у средњовековним босанским повељама“, у: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности*, књ. VIII, гл. ур. Г. Јовановић, Деспотовац 2017, 103–111; исти, „Заклетвене формуле у средњовековним босанским повељама“, у: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности*, књ. IX, гл. ур. Г. Јовановић, Деспотовац 2018, 235–252; Небојша Порчић, „О употреби појма владарске милости у српским средњовековним документима намењеним Дубровчанима“, *Историјски часопис* 65 (2016) 61–77.

¹⁹ Небојша Порчић, *Дипломатички обрасци средњовековних владарских докумената: српски пример* (докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду, 2012); Невен Исаиловић, *Владарске канцеларије у средњовековној Босни* (докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду, 2014).

истраживачка питања која нису обрадили Станојевић, Соловјев, Владимир Мошин, Грегор Чремошник и други наши дипломатичари.²⁰ И Порчићеве и Исаиловићеве закључке омогућиле су, између осталог, и модерне дигиталне технологије, јер су комплетни текстови докумената могли бити подвргнути анализи у бази података након спроведене дигитализације. Превазилазећи ограничења аналогног прикупљања података, аутори су могли за краће време уочити више детаља и, што је још важније, установити везе између свих дипломатичких састојака. На тај начин су омогућени тачнији, аргументованији и, отуда, уверљивији закључци о појединим дипломатичким, али и недипломатичким питањима.

*

Ако би се укратко резимирали резултати досадашњих истраживања о друштвено-политичком и државно-правном устројству средњовековне босанске државе, као и о специфичностима босанске дипломатичке праксе, дошло би се до неколико важнијих начелних закључака које је потребно навести пре упуштања у даље анализе:

1. средњовековна Босна била је држава која је имала специфичну организацију и која се у свом функционисању ослањала на архаично обичајно право, рано утврђене праксе и старе друштвене структуре које су почивале на родовском принципу. Није било писаних закона, али су постојали истрајни обичаји.²¹
2. у Босни се никад није развио условни посед, нити је ауторитет владара био такав да је он сâм могао одлучивати о поседу као кључном извору економске моћи. Сви земљишни поседи били су баштински, па је тако и сваки дар владара за верну службу постајао наследна својина примаоца дара, па чак и његовог рода, осим ако није експлицитно другачије назначено. То је омогућавало акумулацију имовине у оквиру родова. Земљишни посед првобитно је сматран племенским или жупским, а са социјалном диференцијацијом на

²⁰ Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 238–350.

²¹ А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 80; С. Ћирковић, „Остаци“, 155; А. Вabić, *Iz istorije*, 9–10, 17–18; П. Анђелић, „*Barones regni*“, 29; Јасмина Грковић-Мејџор, „Архаични формулаични искази у повељама средњовековне Босне и Хума“, у: *Српско писано наслеђе и историја средњовековне Босне и Хума*, ур. Зорица Никитовић, Бања Лука–Источно Сарајево 2018, 9–23. Јасмина Грковић-Мејџор истиче да су бројни за Босну типични правни појмови (као што су вера, рука, братија, клетва итд.) део прасловенског обичајног права.

њега се гледа као на *племенито* (баштину) водећег локалног рода или породице. Ретки су примери у којима се поседовање дароване земље уско везује за појединца. Све одлуке о поседима доносиле су се у присуству и уз сагласност босанског племства. Од владара даровани посед могао се одузети само у случају невере која се настојала ограничити на појединца, а не његове сроднике (чиме су поседи остајали у рукама рода), а утврђивање прекршаја није било на владару, већ на поротницима – представницима властеоског сталежа, Цркве босанске или на сабору („свој Босни“).²²

3. Босна се развијала као композитна држава, а њене кључне установе биле су владар (бан, доцније краљ) из династије, или, тачније, рода Котроманића, властеоска заједница (као свеобухватно представничко тело земаља, жупа и племена/родова)²³, а од 13. века и Црква босанска, која је, као „земаљска“²⁴, имала веровну улогу и деловала пре као савезник властеле него владара.²⁵
4. од последње четвртине 14. века, уздиже се слој великаша који су економски ојачали кроз своје поседе и службу владару у време привредног процвата Босне. Ти великаши временом формирају своје области са сопственим управним апаратом, водећи све самосталнију политику у односу на владара и сабор, али не напуштајући оквире

²² А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 91–93, 96–99, 105; М. Динић, *Државни сабор*, 7, 11–13, 17–21, 39–41; С. Ћирковић, „Остаци“, 156–163; исти, „Верна служба“, 96–99, 101–103, 111; А. Бабић, *Iz istorije*, 9–10, 15–19, 21–30, 169–170, 175–176; исти, „Društvo srednjovjekovne bosanske države“, 79–82; П. Анђелић, „Barones regni“, 30–33, 44–47.

²³ А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 99–101, 105; М. Динић, *Државни сабор*, 7, 14, 17–21, 39–41; С. Ћирковић, „Остаци“, 163–164; П. Анђелић, „Barones regni“, 29–47; Е. О. Филипović, „The Most Noble“, 1–38. Овом приликом неће се разматрати проблематика босанског сабора и државног већа и њихових састава о чему су различито писали Динић и Анђелић.

²⁴ Када се говори о „земаљској“ цркви, мисли се на њену везаност за Босну и независност од спољних архиепископских центара. Видети и: Ј. Šidak, *Studije, passim*; Sima Ćirković, „Bosanska crkva u bosanskoj državi“, у: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Сарајево 1987, 191–254; исти, „Дуалистичка хетеродоксија у улози земаљске цркве: босанска црква“, *Гласник ЦАНУ. Одјељење друштвених наука* 9 (1995) 7–34; John van Anwerp Fine, *The Bosnian Church: Its Place in State and Society from the Thirteenth to the Fifteenth Century*, London 2007.

²⁵ А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 98–100, 105; М. Динић, *Државни сабор*, 11–13; А. Бабић, *Iz istorije*, 11–12, 19–21.

Босне. Као што то није био случај ни са босанском државом, ни постојање области није поништило фундаментално патримонијално право племства на земљишну својину. Великаши и носиоци дворских служби временом постају најутицајне особе у држави.²⁶

5. босанска дипломатичка пракса показује одређене специфичности, али и низ недоследности које би могле бити последица утицаја дестинатарских концепата и непрецизне употребе формулара.²⁷ Одлика босанских владарских и великашких докумената јесте снажно присуство гарантних састојака, белешке о писару, као и бројних елемената обичајног права који се пре свега огледају у важности сведокâ, као и давања вере и заклетве, што би указивало на снагу традиције у односима ауктора и дестинатара, али и на ограничења ауторитета босанских владара.²⁸

Треба имати у виду да се до већине ових закључака дошло кроз анализу сачуваног дипломатичког материјала (махом из 14. и 15. века), а пре свега свечаних докумената које су босански ауктори издавали сопственом племству (даровне и гарантне повеље), Дубровачкој општини (уговори о повластицама или уступању поседа) или странцима, опет махом Дубровчанима, са којима су пословали (разрешни документи).²⁹ Значај нотификација, наредби и признаница за истраживање државе и друштва знатно је мањи. Чини се да трајност тенденција које се могу уочити на основу поменутог ограниченог корпуса ипак сведочи у прилог одрживости горе изнетих закључака, барем на начелном нивоу.

Циљ овог рада, стога, није да оспори наведене начелне налазе, већ да их прецизира кроз анализу формулара које су употребљавали босански владари и великаши. Када се говори о формуларима не мисли се на конкретно помоћно средство канцеларија и писарских служби, већ на образац који је постојао у свести писара и који се релативно доследно примењивао приликом израде одређеног наменског типа документа, и то превасходно на словенском, а не на латинском језику. Притом се неће, као

²⁶ А. Бабић, *Iz istorije*, 26–33, 175–177; С. Ћирковић, „Русашка господа“, 5–17; П. Анђелић, „*Barones regni*“, 41–44.

²⁷ Станоје Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 20. Састављање повеља“, *Глас СКА* 157 (1933) 155, 167–185, 204–209, 214–218.

²⁸ А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 88–105; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 22, 68, 82, 153–154, 157–158, 185–186, 348–349, 413–414, 419, 433, 450–467, 523–525; Ј. Грковић-Мејдор, „Архаични формулаични искази“, 9–23.

²⁹ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 79–87. Даровне повеље су некада ишле у пару са повељама којом се давала вера тј. гаранција сигурности (С. Ћирковић, „Верна служба“, 102–103).

што је то чинио Станојевић, али и неки други аутори, стављати фокус на ситне варијације које могу замаглити важније закључке и бити резултат конкретног правног чина или пак недоследности и погрешке, већ ће се настојати да се састојци посматрају са становишта сврхе тј. намене документа. Нити једном медиевисти није потребно нагласити да је исправа својеврсно живо и трајно сведочанство о правном чину и да је његова употребна вредност везана за дестинатара. Управо због конзервативног друштвеног, али и композитног државно-правног устројства Босне, ауторитет владара као ауктора морао се ојачати додатним елементима, а они су се разликовали у зависности од намене исправе, односно од њеног корисника (дестинатара).

Анализи ће пре свега бити подвргнут низ гарантних формула (заклетва, сведоци, изјаве давања вере, духовна санкција), као и формула интитулације, али ће се, у знатно мањој мери, у обзир узети и други делови исправе који садрже елементе обичајног права. Наведене формуле доносе највише података о државном и друштеном устројству средњовековне Босне и о обичајном праву које је у њој владало. То се обичајно право, пре свега, односи на третирање и регулисање земљишне својине и земљишних права, природу и динамику односа између владара и властеле, поступке за утврђивање одговорности унутар заједнице племенитих људи, начине доношења одлука у средњовековној босанској држави и моделе обезбеђивања гаранција за извршење и поштовање правних чинова. Утврдиће се и разлике између уговора закључиваних са страним државама (пре свега са Дубровником) и даровно-гарантних повеља намењених босанским тј. домаћим дестинатарима, што се такође тиче обичајног права.

Како се не би оптерећивао научни апарат, на крају чланка је, као прилог, дат табеларни приказ најважнијих анализираних исправа изворно написаних на словенском језику и ћирилици, са најновијим критичким издањима и каталогом најважнијих присутних дипломатичких састојака. У даљем тексту ће се упућивати на бројеве исправа у наведеној табели, сем у случају позивања на документе који нису укључени у табелу јер су од мањег значаја за тему чланка или су ређе навођени.

*

Оскудност извора за раздобље пре 14. века онемогућава нам да у довољној мери грађом подупремо закључак који нам се чини вероватним, а то је да је за развој босанских даровних и гарантних (веровних) повеља

кључно било време самосталне владавине бана Стјепана II Котроманића (1322–1353).³⁰ Наиме, једина сачувана даровница за раздобље пре Стјепановог ступања на престо јесте исправа бана Пријезде I којом кћерки и зету из славонског рода Бабонића даје жупу Земуник (1287). Тај је документ издат на латинском и у потпуности је састављен по узору на угарски тип исправе, па се на основу њега не може пуно закључити.³¹ И касније даровнице и гарантне исправе које су изворно настале на латинском језику нису садржале елементе аутохтоних, словенских, ћирилицом написаних даровних повеља босанских владара.³² Док су латинске босанске исправе, углавном независно од формалне и наменске типологије, готово у потпуности почивале на обрасцима угарских јавно-правних (и, ређе, млетачко-далматинских нотарских тј. приватно-правних) образаца, дотле су словенске представљале темељну прераду разних старих образаца, па се тако у њима срећу састојци из византијских, бугарских, папских, угарских и млетачко-далматинских исправа.³³ Начин и резултат комбиновања тих састојака може се сматрати можда не дословно аутохтоним, али свакако домаћим дипломатичким производом.

Иако су и ранији истраживачи, а то се посебно односи на Соловјева, установили да се одређени дипломатички састојци понављају у даровницама и гарантним повељама, које су често биле функционални парџаци, учињени су тек скромни покушаји да се ти састојци темељно анализирају, а скоро никакви да се они упореде са састојцима других наменских типова повеља.³⁴ Оно што се може уочити, са већом или мањом доследношћу, јесу готово неизоставни елементи протокола и есхатокола, а

³⁰ О даровним и гарантним повељама видети у: А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 81–105, посебно 94–95; С. Ћирковић, „Верна служба“, 95–111; А. Бабић, *Iz istorije*, 9–10, 15–19, 21–26. Укупно је сачувана 51 босанска повеља која припада овом наменском типу – Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 68.

³¹ Невен Исаиловић, „Повеља бана Пријезде I којом додељује жупу Земуник својој ћерки и зету, сину бана Стјепана III Бабонића“, *Грађа о прошлости Босне* 5 (2012) 12–14.

³² Euzebije Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagreb 1892, 40–42; Tadija Smičiklas, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije = Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, tom. VIII, Zagreb 1910, 3–4, 80, 96–97; L. Thallóczy, *Studien*, 331–332; Невен Исаиловић, „Повеља бана Павла Шубића и његових синова кнезу Хрватину Стјепанићу“, *Грађа о прошлости Босне* 3 (2010) 11–27.

³³ Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 20. Састављање повеља“, 169–170, 176; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 511–523.

³⁴ А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 81–105.

делом и текста даровно-гарантних исправа, већ од времена бана Стјепана II. Варијација је било и неки од ових елемената су имали ограничен рок трајања, али су неки истрајали, а неки који су временом напуштени нису се током своје употребе никада срели у другом наменском типу исправе. Тако, наиме, већина даровница има у владарској интитулацији опширну (композитну) титулу босанског бана, касније краља, у којој се наводе земље у саставу босанске државе.³⁵ Овај облик титуле није доследно примењиван, али се јавља већински – у 19 од 29 докумената (66%).³⁶ У потписима, који се јављају тек након проглашења краљевства, тенденција је пак да се наводи сведенија титулатура (независно од наменског типа), вероватно због мањка простора за калиграфску стилизацију велике количине текста. Композитна титула се, заправо, у потписима јавља само у два уговора с Дубровником која је писао канцелар и протовестијар Рестоје Милохна.³⁷ Са друге стране, име Св. Гргура у инвокационо-интитулационом споју јавља се, у различитим облицима, искључиво

³⁵ Повеље бр. 8, 10, 13, 18, 21, 23, 29, 32, 33, 40, 43, 45, 49, 62, 72, 73, 82, 83, 84 (према табели у прилогу). Тврдње да је овај тип интитулације настао под утицајем угарских образаца не могу се недвосмислено оповргнути, али се чини да је композитност у босанском случају имала везе и са наменом дате исправе и да се није радило само о истицању владареве моћи, нити о окошталом обрасцу, управо зато што он није доследно примењиван – Станоје Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 2. Интитулација“, *Глас СКА* 92 (1913) 119–120, 122–133; А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 88–89; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 322–327. Типски пример ове интитулације налазимо у повељи Твртка Вукцу Хрватинићу из 1366. године (бр. 18): „Азь рабъ божи и светога Гръгура а зовомъ господињ банъ Тврѣтко, синъ господина кнеза Владислава а синовъць великога и славнога господина бана Стѣпана, милостию божиимъ господињ многимъ землямъ Боснѣ и Соли и Усорѣ и Дольнимъ Краемъ и Подринию и Хльмьски господињ“.

³⁶ Треба поменути да се композитна интитулација јавља и у неким разрешним, признаничним и наредбодавним документима: Александра Фостиков, „Два документа босанског краља Стефана Дабише о разрешењу рачуна протовестијара Жоре Бокшића“, *Стари српски архив* 7 (2008) 143–146; те бр. 36 и 50 у табели. У уговорима доминира сажета, сведена титула (до 1378. само са поменом Босне, а након тога углавном у трочлавној комбинацији Срба, Босне и Приморја) – видети бр. 1–5, 11, 19, 22, 24, 25, 30, 35, 37, 38, 46, 52, 54, 56, 59, 65, 71. Изузеци из групе свечаних уговора су бр. 12, 44, 75 и 85, који имају опширну интитулацију, док су бр. 7, 9, 14–17, 28, 31 и 41 даровнице са сажетом интитулацијом.

³⁷ Видети бр. 71 и 75. Станоје Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 13. Потпис“, *Глас СКА* 106 (1923) 26–29; А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 104; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 506–509.

у осам даровних и гарантних повеља издатих босанском племству, а никада у међународној дипломатичкој размени. Тај се састојак јавља само у банском раздобљу, и то током 14. века, у 67% (осам од дванаест) владарских даровно-гарантних докумената тога раздобља.³⁸

Иако може деловати да су помени чланова владарске породице као коауктора у интитулацијама и диспозицијама најпре везани за даровнице из банског времена³⁹, а посебно из раних година бановања малолетног бана Твртка, мора се приметити да и неки уговорни акти и писма из тог времена (додуше, састављени на латинском) такође садрже „колективне интитулације“.⁴⁰ Такође, није сасвим тачно да је пракса помена чланова аукторове породице нестала након проглашења краљевства јер се, ако не у интитулацији, онда свакако у заклетвама уговора и диспозицијама даровница и разрешница, а знатно ређе и у потписима, појављују супруге краљева и престолонаследници, а понекад и мајке.⁴¹ Оно што ипак чини разлику јесте појавни облик овог састојка јер се у даровницама из прве половине и средине 14. века помињу и владарева браћа, а у првим годинама Тврткове банске власти његови родитељи, вероватно у својству намесника, појављују се на првом месту у домаћим даровницама.⁴² Случајева да поједини чланови владареве породице добију примат над самим владаром (или изједначење са њим) у уговорима са Дубровником и другим странцима нема ни у ком тренутку, а у време краљевства ништа слично се више не среће ни у једном наменском типу докумената. Колективно родовско аукторство може се касније наћи код великаша и обласних господара, и то редовно, о чему ће речи бити накнадно.

³⁸ Бр. 7, 8, 10, 13–15, 18, 21. Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 2. Интитулација“, 122–125; L. Thallóczy, *Studien*, 7–11, 14–15, 17–22; А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 88–89; D. Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, 21–31; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 324–325.

³⁹ Бр. 7–10, 13–18, 21; E. Fermeđžin, *Acta Bosnae*, 40–42; L. Thallóczy, *Studien*, 331–332.

⁴⁰ Невен Исаиловић, „Повеља бана Твртка Котроманића Дубровчанима из 1355. године“, *Стари српски архив* 6 (2007) 127–129; исти, „Повеља бана Твртка Котроманића Дубровчанима из 1356. године“, *Стари српски архив* 6 (2007) 142–144; исти, „Помени предака“, 104–105, 198–110; Н. Порчић – Н. Исаиловић, *Документи владара*, 241–243; Уп. С. Ћирковић, „Остаци“, 163–164.

⁴¹ Бр. 22, 29, 30, 32, 38, 46, 52, 54, 75; А. Фостиков, „Два документа“, 143–146. Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 13. Потпис“, 27; С. Ћирковић, „Сугуби венац“, 365–366; Н. Исаиловић, „Заклетвене формуле“, 244.

⁴² Бр. 7–10, 13–17. У бр. 18 бан Твртко нема коауктора, али се у интитулацији назива сином кнеза Владислава и синовцем бана Стјепана II, док у бр. 21 ствара милост са мајком.

Понекад се намена документа назире и из комбинације инскрипције и промулгације, па се тако у време Стјепана II могу срести изрази као што су „да је знано свим земљама босанским“ или „да је на знање сваком племенитом човеку у Босни“. Но ни овај састојак није био доследно у употреби. Од времена краљевства доследнији је спој опште инскрипције и промулгације којим се садржај исправе обзнањује свима којих се документ може тицати.⁴³ Ради се о моделу из угарских латинских исправа.

Још једна упадљива специфичност босанских даровно-гарантних докумената јесте присуство опсежне духовне санкције, често усмерене на ауктора као потенцијалног (и, очито, највероватнијег) прекршиоца.⁴⁴ Те су (ауто)санкције, према Владимиру Мошину, потекле из византијских црквених, приватно-правних докумената, што значи да су у Босни биле усвојене изузетно рано и да су биле отпорне на растући угарски дипломатички утицај.⁴⁵ Занимљиво је и то што су обимне духовне санкције биле заступљеније у даровницама босанском племству (у 23 од 29 тј. у 79% исправа), него у уговорним документима, иако их је и у потоњим било често (у 12 од 26 тј. 46% исправа) и то понајвише у одређеним раздобљима (у време бана Нинослава, те почетком краљевства) и у најсвечанијим документима (премда не доследно).⁴⁶ И сами Дубровчани су користили санкције у својим свечаним исправама.

Још је релевантнија чињеница да су јасно дефинисане заклетве (са поменом чина заклињања на реликвијама) пре свега елемент уговорâ између Босне и Дубровника и да су ту праксу готово сигурно увели Дубровчани који су имали јак утицај на босанске дипломатичке производе упућене њима, још од краја 12. века.⁴⁷ У даровницама се пак знатно чешће

⁴³ Бр. 7 и 13. А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 90–91.

⁴⁴ А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 101–102; С. Ћирковић, „Верна служба“, 105, 111; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 422–429.

⁴⁵ Vladimir Mošin, „Sankcija u vizantijskoj i u južnoslavenskoj ćirilskoj diplomaciji“, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* 3 (1954) 27–31, 34, 43–44, 50–51.

⁴⁶ Духовне санкције у даровним и гарантним документима владара: бр. 7–10, 13–16, 18, 20, 21, 23, 29, 31–33, 40, 43, 45, 49, 62, 73, 82 (готово све ове санкције су опширне). Санкције у уговорним документима владара: 3–5, 22, 30, 35, 37, 38, 44, 54, 65, 75 (неке од ових санкција су сажете, а у бр. 54 и 65 налази се санкција са световним мотивима). Станоје Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 10. Санкција“, *Глас СКА* 100 (1922) 13–20; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 426–428.

⁴⁷ Заклетва у владарским уговорима готово је неизоставна: бр. 1–5, 12, 19, 22, 25, 30, 37, 38, 44, 46, 52, 54, 56, 59, 71, 75, 85, а има је и једна свечана нотификација (бр. 36). Заклетва се среће и у даровницама, али знатно ређе и у време краљевства

од непосредних заклетви (које се срећу у пет од 29 тј. 17% исправа) срећу архаични елементи и формулаични искази као што су давање вере, речи или душе владара и представника племства (14 од 29 тј. 48%).⁴⁸ Некада се у истом документу срећу оба елемента, али је, с друге стране, важно приметити да у не малом броју случајева, изостаје експлицитан помен било заклетве, било давања вере (у чак 15 од 29 исправа тј. 52%). У тим случајевима улогу гараната преузимају непосредно владар и сведоци.

Најзад, најзначајни и најистрајнији елементи босанских даровница и гарантних повеља налазе се у формули сведока. Однос тих елемената стоји у основи типичног облика овог наменског обрасца. Сведоци се помињу углавном независно од непосредне заклетве (присега) – они су гарантна лица испред ширих заједница: својих земаља, жупа, родова.⁴⁹ Зато се све до 1419. године⁵⁰, осим у специфичном случају повеље Дубровчанима из 1332. године⁵¹, сведоци деле по земљама или жупама искључиво у

готово да ишчезава. Притом, уместо заклетве на Светом писму и реликвијама редовно долазе глаголи заклињања (нпр. „присегнути“): бр 9, 14–16, 45, 82. Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 433–438; исти, „Заклетвене формуле“, 157–158, 236–237, 239, 243–245.

⁴⁸ Бр. 7, 9, 10, 14, 15, 17, 21, 28, 31, 41, 45, 82–84. Давање вере се чак среће у једном уговору (бр. 11). Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 10. Санкција“, 14; С. Ћирковић, „Верна служба“, 101–105; D. Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, 174–177; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 433–435, 437–439, 448–450; исти, „Заклетвене формуле“, 242, 250–251; Н. Порчић, „О употреби појма владарске милости“, 72; Ј. Грковић-Мејџор, „Архаични формулаични искази“, 10–13, 16–19.

⁴⁹ А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 99–101; М. Динић, *Државни сабор*, 14–22; Станоје Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 15. Сведоци“, *Глас СКА* 110 (1924) 7–14; Марко Шуица, „Сведоци“, у: *Лексикон српског средњег века*, ур. Раде Михаљчић и Сима Ћирковић, Београд 1999, 651–652. Станојевић формулар са поменом сведока као присутних, по земљама и с братијом, назива „старим начином“, али не уочава да се ради о наменском обрасцу и да се не ради о враћању на старе моделе, већ о трајном моделу за дати правни чин. О босанским земљама и њиховом развоју видети: Владимир Ћоровић, „Териториални развој Босанске државе у средњем веку“, *Глас СКА* 167 (1935) 3–47; А. Babić, *Iz istorije*, 171–175; П. Анђелић, „Barones regni“, 36–41; isti, *Studije o teritorijalnopoličkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1982; Jelena Mrgić-Radojčić, „Rethinking the Territorial Development of the Medieval Bosnian State“, *Историјски часопис* 51 (2004) 43–64.

⁵⁰ Бр. 52. О овом ће документу још бити речи.

⁵¹ Бр. 11. У овој повељи се помињу сведоци од Босне и Завршја зато што се поједине диспозитивне ставке директно тичу тих земаља босанске државе (ради

даровницама и гаранцијама домаћем племству.⁵² Такође, до исте 1419. године, једино се у овој групи повеља среће додаток „с братијом“ уз имена сведока⁵³, као и епитет „добри“ („добри Бошњани“, „добри Усорани“, „добри људи“).⁵⁴ Ово правило среће се и знатно доцније, у даровницама неких великаша попут Хрватинића, што значи да се радило о истрајном дипломатичком (и обичајноправном) састојку.⁵⁵ Након проглашења краљевства, израз „добри људи“ се у владарским даровницама углавном мења у „наша властела“ или „властела краљевства“, а гаранти су чешће највиђенији људи у држави.

Док се у уговорима са Дубровником води рачуна о угледу, а понекад и титулама или дворским функцијама сведока (где је што већа бројност, у начелу, важнија од конкретног броја), у даровницама је често важан њихов симболички број (углавном апостолских дванаест), на шта утиче и чињеница да су поменути сведоци у суштини били гаранти правног чина,

се о правној заштити Дубровчана у Босни и Завршју). Уз то, ово је један од ретких уговора у коме не постоји заклетва, већ је само дата вера бана Стјепана II.

⁵² Бр. 8, 10, 13–15, 18, 20, 21, 23, 29, 31–33, 40; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 450–461. У једном примеру из 1354. године (бр 16), сведоци се не деле по земљама, али се наводи да се одлука доноси на станку све земље Босне и Доњих Краја и Загорја и Хумске земље. Своја виђења о организацији босанске државе и државне управе на основу формуле сведока, са мање или више аргумената, износи: М. Благојевић, *Државна управа*, 17–23, 28–30, 39–42; Siniša Mišić, „Territorial Division and Representatives of the Local Administration in the Medieval Bosnian State in 13th and 14th century“, *Beogradski istorijski glasnik – Belgrade Historical Review* 1 (2010) 69–86. Уп. Esad Kurtović, „Dileme oko titule vojvode u srednjovjekovnoj Bosni“, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja AN-UBiH* 36 (2007) 243–261 [=isti, „Neke dileme o vojvodskoj tituli u srednjovjekovnoj Bosni“, у: *Zbornik o Pavlu Anđeliću*, ур. Marko Karamatić, Sarajevo 2008, 305–323].

⁵³ Бр. 8, 10, 13–15, 17, 18, 20, 21, 23, 28, 29, 31–33, 40, 43, 45, 49, 62, 73, 83, 84. Милош Благојевић, „Сродствена терминологија и друштвена хијерархија у средњовековној Србији: брат и браћа“, у: *Зборник Етнографског музеја у Београду 1901–2001*, Београд 2001, 115–116, 128; К. Јиречек, *Историја Срба*, књ. I, 81–82; М. Динић, *Државни сабор*, 14; П. Анђелић, „Barones regni“, 42–43; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 458–461; Ј. Грковић-Мејџор, „Архаични формулаични искази“, 13.

⁵⁴ Бр. 8, 10, 13–16, 18, 21, 49; S. M. Džaja, „‘Dobri Vošnjani’ i ‘boni homines’“, 147–157; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 458–461; Милош Ивановић, „Добри људи“ у српској средњовековној држави, Београд 2017, 82–92.

⁵⁵ Бр. 48, 67. У ове две повеље сведоци су наведени као добри људи, по жупама и то с братијом. Види и исправу бр. 6 у којој се спомињу племенити људи с братијом (с објашњењем у напомени 86 овога рада).

али и својеврсна порота дестинатарових сталешких парњака (*перова*) која би „огледала“ његову евентуалну неверу.⁵⁶ Ти људи не представљају само себе, већ и своје ближе, а вероватно и даље сроднике (братију), а можда и цео свој сталез на одређеној територији. Из истих разлога се некада, премда изван формуле сведока, среће и гарантна формула која подразумева заштиту дестинатарских права преко Цркве босанске (чији се представници јављају као јемци безбедности, чувари исправа, супервизори извршења правног чина или поротници у случају сумње да је почињена невера).⁵⁷

Најзад, институција пристава се јављала првенствено у даровницама, што је у складу са чињеницом да се ради о правном чину даровања имовине и да су била потребна лица која су уживала јавну веру и била упозната са предметом исправе.⁵⁸ Пристави од двора били су представници

⁵⁶ Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 15. Сведоци“, 7–14; А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 94–101; М. Динић, *Државни сабор*, 7, 11–14, 16–22, 40–41; С. Ћирковић, „Верна служба“, 101–111; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 454–459.

⁵⁷ Бр. 7, 10, 21, 41, 62, 73, 77. Balthasar Adam Kerceselich, *De regnis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae notitiae praeliminares*, Zagrabiae 1763, 257–258; А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 98–99; М. Динић, *Државни сабор*, 11–13; С. Ћирковић, „Верна служба“, 105–108, 110; Ивана Равић, „Две исправе упућене у Дубровник поводом измирења краља Остоје и Павла Клешића“, *Грађа о прошлости Босне* 5 (2012) 41–43. Више о гарантној улози Цркве босанске у: Рејо Ђошковић, *Црква босанска и XV. stoljeću*, Сарајево 2005, 121–214. Заштита католичке цркве среће се у повељи Јурја Војсалића Јурјевићима 1434. године (бр. 67). Представници Цркве босанске су се кретали и у кругу велможâ Павловића, често као њихови саветници.

⁵⁸ Марко Костренчић, *Fides publica (јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја XV века*, Београд 1930, 5–7, 11–18, 60–63, 121–124, 129–131, 138; М. Динић, *Државни сабор*, 20–22; Андрија Веселиновић, „Пристав“, у: *Лексикон српског средњег века*, ур. Раде Михаљчић и Сима Ћирковић, Београд 1999, 587; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 453–458. До 1419. пристава се у уговорима јављају само у споразуму Стјепана II и Дубровчана о босанском уступању Стона и Пељешца (бр. 12), што је било и земљишно питање. Пристави се јављају у владарским даровницама бр. 8, 10, 13–15, 17, 18, 20, 21, 23, 29, 31–33, 40, 43, 45, 49, 62, 73 и 84, као и у великашким бр. 6 и 67. Ако искључимо Стонску повељу из 1333. у владарским уговорима срећу се тек од 1419. године (бр. 52, 59, 71, 75, 85). На овом месту неће се детаљније разматрати питање разлика и сличности између пристава, ручника и сведока у неколико босанских даровница из 14. века, о чему су већ писали Костренчић и Благојевић (М. Благојевић, *Државна управа*, 102–103, 144–157; исти, „Ручници“, у: *Лексикон српског средњег века*,

владара као ауктора, док је лице упућено у предмет даровања и/или личност дестинара био пристав од жупе, владанија или својте.

Треба, најзад, поменути и да се термин „милост“ и израз „давање/ стварање милости“ у босанским исправама јављају већ од времена бана Стјепана II и то прво у даровницама поседâ домаћим дестинатарима, што значи да у босанску дипломатику нису ушли преко српских узора из времена проглашења Босанског краљевства, већ се ради о раном, паралелном преузимању из западних исправа, о чему сведочи и рана појава владарске „милости“ (*gratia*) у латинским босанским исправама различите намене. Такође, овај термин није употребљаван на доследан начин као у немањићким и неким постнемањићким канцеларијама.⁵⁹ Он се среће и у даровницама, разрешницама и наредбама (чешће) и у уговорима (углавном свечаног карактера, насталим након 1378. године), независно од тога да ли се у њима радило о уступању земље или даровању повластица. Присуство „милости“ никада није успело да потисне заклетву као традиционални и трајни елемент босанско-дубровачких уговорних односа.⁶⁰

ур. Раде Михаљчић и Сима Ћирковић, Београд 1999, 635–636). Ручници су имали улога јемаца и срећу се у више наменских типова повеља, премда се раније и чешће помињу у даровницама, док у стандардним уговорима изостају. Касније се углавном спајају, а тиме можда и изједначавају са сведоцима, све до последњег помена 1400. године (бр. 16, 17, 23, 24, 28, 29, 32, 33, 36, 40; Александра Фостиков и Невен Исаиловић, „Повеља краља Стефана Дабише о разрешењу рачуна Драгоја Гучетића и његове браће“, *Стари српски архив* 8 (2009) 144–147; исти, „Повеља краља Стефана Дабише о овлашћењу Драгоју Гучетићу о дугу Новака Маћедола“, *Грађа о прошлости Босне* 2 (2009) 72–76).

⁵⁹ М. Благојевић, *Државна управа*, 59–97, 140–157; Н. Порчић, „О употреби појма владарске милости“, 61–76; Nebojša Porčić and Žarko Vujošević, „Treaties between Serbia and Dubrovnik (Ragusa): Reflections of Political Relations in Diplomatic Forms (12th–15th Centuries)“ (рад представљен на конференцији 15th International Congress of Diplomats: Letters – Charters – Treaties, Лајпциг, Немачка, 4.10.2018).

⁶⁰ Милост у ћирилским владарским даровницама: бр. 8, 9, 10, 13, 18, 21, 23, 29, 32, 62, 72, 73, 82–84. Милост у ћирилским владарским уговорима: бр. 22, 30, 37, 38, 46, 52, 54, 59, 71, 85. А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 93–95; С. Ћирковић, „Сугуби венац“, 355; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 164–165, 278–279, 353, 371, 374, 378–381, 386–387, 398, 411–414, 448–450, 485, 524–525, 530. Милост се среће и у разрешницама, нотификацијама и наредбама: бр. 36, 50; А. Фостиков, „Два документа“, 143–146; Раде Поповић, „Повеља бана Твртка I Котроманића Дубровнику о ослобађању од царина“, *Стари српски архив* 5 (2006) 150–151; Срђан Рудић, „Повеља краља Стефана Томашевића којом одобрава да се у Босни користе дубровачки новци“, *Стари српски архив* 7 (2008) 188–189.

*

Када је реч о босанским владарским и великашким повељама које се могу у начелу подвести под наменски тип уговора, огромна већина од 96 сачуваних закључена је са Дубровником, а тек мањи број са другим политичким чиниоцима, а то је пре свега била Венеција.⁶¹ Без обзира на језик који је коришћен, обрасци уговора са Венецијом, па и далматинским општинама које су неко време признавале босанску власт, углавном су опонашали латинске формуларе коришћене у угарским или млетачким канцеларијама, што је вероватно имало везе и са дестинатарским концептима. Исто је, разумљиво, важило и за документе (доследно латинске) издаване угарским дестинатарима. У тим исправама, по правилу, правни чин не почива на заклетви, већ на владарском ауторитету ауктора и нису навођени сведоци (ни као присутни, ни као ротници).⁶² Изузетак чине само горе поменуте исправе далматинским општинама које је Твртко I издао 1390. године, у којима краљ, као суверен, помиње примање заклетве од општинских управа које признају његову власт, док им он, са своје стране, ствара милост у присуству истакнутих велможа и дворана као сведока.⁶³ Сâм краљ ствара милост и не полаже заклетву, што није необично ни због чињенице да су корисници документа у том тренутку његови поданици.

За тему овог чланка битније је поређење већ изложеног обрасца домаћих даровница и гарантних повеља са уговорима са Дубровником који су у огромној већини састављани на словенском језику, ћирилицом, уз ретке латинске изузетке који су се уклапали у обрасце других латинских докумената босанске провенијенције (сем у случајевима двојезичних

⁶¹ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 66, 68–69, 74, 80–82, 152–153, 156–157, 160–165.

⁶² *Исто*, 511–515.

⁶³ Sime Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike*, том IV, Zagreb 1874, 280–282; Т. Smičiklas i dr., *Diplomatički zbornik*, том XVII, Zagreb 1981, 297–299, 306–309; Mladen Ančić, *Bosanska vlast u Hrvatskoj i Dalmaciji 1387–1394* (magistarski rad, Filozofski fakultet u Beogradu, 1985), 134–137; Невен Исаиловић, „Повеља краља Твртка I Котроманића Шибенику“, *Грађа о прошлости Босне* 4 (2011) 34–39. Краљ Остоја је 1402. потврдио привилегије Шибенику као суверен, али у есхатоколу истиче да то чини уз сагласност барона од којих су најважнији наведени поименце, те додаје глагол *juratus*, али се не помињу објекти пред којима се заклина, нити да ли су се барони придружили заклетви: Ferdo Šišić, „*Nekoliko isprava iz početka XV stoljeća*“, *Starine JAZU* 39 (1938) 188–189.

докумената, као што је била Стонска повеља из 1333. године).⁶⁴ Како је то од другоразредног значаја за питање које се овде проучава само ћемо напоменути да су Дубровчани дуго, све до средине 14. века, у босанске исправе упућене њима преко концепата уносили нотарски, односно приватно-правни формални образац који је одликовао протоколски датум.⁶⁵ Важније је утврдити шта је одликовало формулу интитулације и гарантне формуле (санкцију, заклетву и сведоке) и колико су се те особености разликовале од даровних и веровних повеља домаћим дестинатарима.

Већ је речено да су од самих почетака босанско-дубровачке уговоре одликовале заклетве. Скоро сви свечани документи су их укључивали, а заклињале су се обе стране. Ова карактеристика остала је трајно и традиционално обележје правних односа Босне и Дубровника, па тако и правних чинова и инструмената њиховог бележења.⁶⁶ То не значи да је у формалном смислу преовладао заклетвени формулар јер је заклетва временом из протокола прешла у есхатоколску формулу, често директно повезану са диспозицијом и сведоцима.⁶⁷ Интитулације које су се задржале у протоколу, а од проглашења краљевства понекад срастале са аренгама, биле су карактеристично краће од оних у даровницама за домаће дестинатаре.⁶⁸ Тако је у почетку преовладавало титулисање у коме се помиње само банска титула и Босна (премда је Босна и тада била композитна држава), док је од 1378. доминирао трочлани модел који је укључивао титулу краља Срба, Босне и Приморја, повремено са додатком „к тому“.⁶⁹ Од времена бана Нинослава углавном је била присутна и подформула девоције („по милости Божјој“), која се могла наћи и у домаћим даровницама.⁷⁰

⁶⁴ Бр. 12.

⁶⁵ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 512–514. Ово је било важно споменути само као један показатељ непосредног утицаја Дубровчана на формулар босанских исправа које су њима биле упућене.

⁶⁶ Ласта Ђаповић, *Заклетва на тлу Југославије*, Београд 1977; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 433–447.

⁶⁷ Н. Порчић, *Дипломатички обрасци*, 243–246.

⁶⁸ Станоје Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 5. Аренга (Проемиум)“, *Глас СКА* 94 (1914) 200–205; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 322–327.

⁶⁹ Бр. 1–5, 11, 19, 22, 24, 25, 30, 35, 37, 38, 46, 52, 54, 56, 59, 65, 71 (видети и нап. 36). Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 2. Интитулација“, 119–133; С. Ћирковић, „Сугуби венац“, 353–354; D. Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, 122, 125–130, 133; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 322–327. Ћирковић исправно објашњава унос Поморја (Приморја) и Западних страна у титулу, али не коментарише типологију докумената у којима се, од времена краља Дабише, јавља титула са поменом свих појединачних земаља босанске државе.

⁷⁰ Бр 4, 5.

Навођење композитне титуле састављене од свих босанских земаља није карактеристично за уговорне повеље упућиване Дубровчанима, јер та композитност није била значајна ни за ауктора (који је, природно, тежио да се представи као владар обједињене државе), нити за дестинатаре (који су тражили вишестепену гаранцију: кроз ауторитет бана или краља као средишњег владара, те кроз утицајне сведоке и положену заклетву). Због тога се опширна титула среће само у пет интитулација и у два потписа уговорних исправа банова и краљева (а како се у једној повељи таква титулатура уједно јавља и у интитулацији и у потпису, то је укупно 6 од 26 банско-краљевских уговора тј. 23%).

Како су санкција и заклетва имале у најмању руку комплементарну сврху, а потоњи састојак се сматрао конкретнијим ритуалним чином („телесна“ тј. физичка заклетва), у босанским уговорима са Дубровником доминира заклетва на крсту и Светом писму (21 од 26 исправа тј. 81%). У једном уговору (бр. 11) присега је замењена давањем вере, а сви остали уговори у којима заклетва изостаје приближавају се наменском типу наредби јер правни чин није прави споразум две стране, већ акт босанског владара у корист страног дестинатара, настао након преговора (најчешће се ради о укидању царина). Санкције, када су присутне (у 12 од 26 исправа тј. 46%), могу бити једноставније и нису увек усмерене ка ауктору као потенцијалном прекршиоцу коме прете небеске силе и свеци, већ се среће и модел у коме ауктор упозорава све евентуалне прекршиоце да ће навући гнев, неверу или владареву „недрагост“ на себе. На тај начин се, уместо чисто духовне претње коју издавалац упућује самом себи или потомству (аутосанкција), прелази у домен претње нешто конкретнијом казном, која се приближава материјалној.⁷¹

Важност обостране заклетве, као примарне одлике босанско-дубровачких уговора, утицала је у великој мери и на формулу сведока и то на два начина. Најпре, сведоци углавном нису пуко присутни, нити представљају пороту, већ се или активно заклињу заједно са владаром или се јасно истиче њихова сагласност са правним чином.⁷² Такође, они нису

⁷¹ Бр. 38, 44, 54, 65. Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 10. Санкција“, 21, 26; А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 101; V. Mošin, „Sankcija“, 30–32, 44, 50–51; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 421–429, 433–449; исти, „Помени предака“, 108–109; исти, „Заклетвене формуле“, 235–234, 250–251. Непосредна заклетва се јавља у 57 од 96 владарских и великашких уговора (59%) и у девет од 51 даровно-гарантних повеља (18%), што, међутим, укључује и латинске документе и прелазне типове докумената.

⁷² Бр. 4, 5, 11, 12, 19, 22, 24, 30, 36–38, 44, 46, 52, 54, 56, 59, 65, 71, 75, 85. Заклетва сведока изостаје само у бр. 11, 24 и 65 (од којих су потоња два „хибридни“ тип

ту као представници земаља, жупа или својих родова, већ најугледније личности државе, те носиоци дворских звања или функција, дакле људи који су имали удео у доношењу државних одлука и били у непосредном владаревом окружењу, те су као такви могли бити снажни гаранتي правног чина. Зато се они, по правилу, не називају добрим људима (посебно не са земаљским одређењем), нити се деле по земљама или жупама, нити су наведени са братијом. Да се не ради о пракси појединог писара, већ о обрасцу сведочи и постојање неколико даровно-веровних повеља домаћем племству и једна уговорна повеља Дубровнику коју је саставио дијак Дражеслав Бојић.⁷³ Увидом у те документе може се утврдити да је исти дијак различито обликовао дипломатичке састојке у два различита наменска типа докумената. Од времена краљевства сведоци се у уговорима најчешће означавају као властела или велможе краљевства.⁷⁴ Треба, најзад, нагласити да су Дубровчани редовно захтевали да се о одредбама уговора закуне што више најугледнијих личности босанске државе.⁷⁵

У марту 1419. године, када је Стјепан Остојић, након доласка на престо, потврдио повластице Дубровчанима по први пут је дошло до појаве атипичне есхатоколске формуле у једном босанско-дубровачком уговорном документу, за коју није јасно како је настала јер, за сада, нису пронађени подаци о детаљним преговорима између краља и Дубровника о тексту повеље.⁷⁶ Такви подаци постоје за неке друге документе – у тим су

уговора/наредбе). У бр. 35 нема сведока и заклетве јер се ради о уговору/наредби донетој саветовањем краљице са четворицом водећих великаша. Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 15. Сведоци“, 8–14; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 450–451, 453, 460–463; Ј. Грковић-Мејдор, „Архаични формулаични искази“, 14.

⁷³ Бр. 14–19, 21. Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 465–467. Треба напоменути да дипломатички састојци нису идентични ни у свим даровницама које је писао дијак Дражеслав.

⁷⁴ S. M. Džaja, „‘Dobri Vošnjani’ i ‘boni homines’“, 150–154.

⁷⁵ Станоје Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 23. Односи појединих момената при стварању и извршавању повеља“, *Глас СКА* 161 (1934) 34–35; М. Динић, *Државни сабор*, 14–22.

⁷⁶ Бр. 52. Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 455–456, 459–460. Вреди ипак поменути да је уочи издавања ове повеље, у јануару и фебруару 1419. године, било сукоба између Остојића и дубровачких власти и да је одметнути Дубровчанин и краљев саветник Михаило Кабужић оптуживао дубровачке посланике да раде против његовог господара, да му подмећу невалидне повеље и да Дубровник неоправдано држи Сланско приморје. Упркос оштрини сукоба, након нешто више од месец дана, Остојић је издао повељу Дубровчанима у којој није било трагова овог спора. Видети: Невен Исаиловић, „Михаило Кабужић – дубровачки

случајевима размењивани нацрти, копије ранијих докумената, а о нацртима се и већало.⁷⁷ Дијак Владић који је саставио ову повељу, након крајње стандардно поређаних формула по уговорном обрасцу, формулу сведока преузео је у потпуности из обрасца за даровнице, са свим типичним елементима (помен добрих Бошњана, подела на земље, помен братије, помен пристава). Нужну формулу заклетве, он уноси на самом крају, након белешке о датуму, наводећи да су се владар, његова мајка и наведени властелини заклели.⁷⁸ Не можемо утврдити мотив овакве промене, нити утврдити да је она настала случајном комбинацијом Владићу доступних узорака. Ради се о потврди ранијих привилегија, а не о уступању територије, па не може важити аргумент да се ради о земљишном питању, посебно зато што ни у ранијим даровницама земљишта Дубровчанима (нпр. Сланског приморја, 1399) није коришћен формулар типичан за даровнице. Оно што се мора приметити је да су сведоци ваљано распоређени по својим земљама, да постоји само пристав од двора (понекад као носилац звања тј. службе дворског), а не и пристав који би заступао дестинатара (а то су били пристави од жупе, владанија, или својте).⁷⁹ Дакле, преузети формулар је, ипак, донекле прилагођен правном чину и намени документа. Са друге стране, повеља Стјепана Остојића Дубровчанима из децембра 1419. године, којом се саглашава са Сандаљевим уступањем Конавала, написана је по до тада стандардном обрасцу, а дијак је био Новак Гојчинић, писац уговора Твртка II са Дубровником из 1405. године.⁸⁰

Горе поменути дијак Владић нашао се 1421. и у служби краља Твртка II, након његовог повратка на престо. Тврткова потврдница дубровачких привилегија такође је била Владићево дело, а у њу је унет и још један нови елемент – аренга у потпуности преузета не из босанске, већ из српске повеље цара Душана о уступању Стона 1333. године.⁸¹ Иако је, можда,

одметник, босански дипломата“, *Историјски часопис* 56 (2008) 399–402; исти, „Записници са суђења Михаилу Кабужићу“, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 29 (2008) 8–24.

⁷⁷ Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 20. Састављање повеља“, 204–209, 214–218; исти, „Студије о српској дипломатици: 23. Односи појединих момената“, 32–38; М. Динић, *Државни сабор*, 20–21; Ђорђе Бубало, *Писана реч у српском средњем веку*, Београд 2009, 186–214.

⁷⁸ Бр. 52.

⁷⁹ М. Костренчић, *Fides publica*, 60–63, 138; А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 101.

⁸⁰ Бр. 44, 54.

⁸¹ Бр. 59. Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 5. Аренга (Промиум)“, 204–205; D. Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, 128; Дејан

Твртко II тиме настојао да се повеже са идеологијом светог корена и истакне легитимност свог положаја, може бити и да су Дубровчани утицали на формулар или да је дијак располагао „зорцима“ из 14. века.⁸² Било како било, Владић је, у најмању руку, био записивач још једне иновације у босанско-дубровачком уговорном обрасцу. Есхатокол је готово идентичан повељи из 1419. само што је изостављена подела сведока по земљама која је уједно највише везана за образац за унутрашњу употребу у Босни. Када је краљ Томаш потврђивао уговор са Дубровником 1444. овај образац је скоро у потпуности поновљен, само што су добри Бошњани замењени добрим велможама, стављајући тако фокус на утицајност личности, а не на њихову земаљску/државну припадност.⁸³

Да су промене из 1419. и 1421. године ухватиле дубљег корена потврђује и чињеница да сведоке по сличном обрасцу, поред повеље из 1444. године, садрже и уговор краља Томаша и Дубровчана о савезу из 1451. године (и овај и претходни документ саставио је протовестијар Рестоје), као и последњи свечани уговор о босанско-дубровачким односима из 1461. који је издао краљ Стјепан Томашевић.⁸⁴ Почев од 1444. године и образац титуле ауктора у уговорима претрпео је измену, па се тако, у интитулацији или калиграфском потпису (или, у једном случају, у оба ова састојка) повремено јавља опширна, сложена титула са поменом свих босанских земаља и то са додатком Хрвата и Далмације, што већ делује као смишљена претензија краља Томаша који се активније укључио у хрватску и далматинску политику у време слабљења моћи велможа Таловаца. Ово се проширење на Далмацију и Хрвате јавља и у даровницама и гарантним исправама краља Томаша из 1446. и 1458. и Стјепана Томашевића из 1461. године.⁸⁵

Промена обрасца у последњих четрдесетак година постојања Босанског краљевства завела је истраживаче и онемогућила им да сагледају доследност

Јечменица, „Прва стонска повеља краља Стефана Душана“, *Стари српски архив* 9 (2010) 31–37. Када је реч о формули сведока, у повељи из 1421. године се, за разлику од оне из 1419. године, уз име двојице пристава не наводи одредба „с братијом“.

⁸² Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 382–383; исти, „Помени предака“, 106–107.

⁸³ Бр. 71.

⁸⁴ Бр. 75, 85.

⁸⁵ Бр. 71–73, 75, 82, 84, 85. Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 2. Интитулација“, 127–133; исти, „Студије о српској дипломатици: 13. Потпис“, 28–29; С. Ћирковић, „Сугуби венац“, 360; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 508–509.

дотадашње праксе, која у другом наменском обрасцу (даровно-гарантном) није јењавала све до пропасти босанске државе 1463. године.

*

Када је реч о обрасцима докумената босанских великаша узорак којим располажемо прилично је неуједначен и по питању дистрибуције по великашким породицама и по питању типолошке поделе. Сачувано је тек неколико даровница и гарантних повеља за домаће дестинатаре, док већину доступних исправа чине уговори са Дубровником који су, понекад, подразумевали и правни чин уступања територије у замену за годишњи доходак.

Као што је већ поменуто, две сачуване даровнице на словенском језику које су издали представници породице Хрватинића – Хрвоје Вукчић жени Јелени (1412) и Јурај Војсалић Радивојевићима-Јурјевићима (1434) показују доста сродних елемената са владарским даровницама које су издавали Котроманићи, превасходно у формули сведока – не постоји непосредна заклетва, присутни сведоци се ређају по жупама (уместо по земљама) и наводе се са братијом. Војсалићева повеља садржи и духовну санкцију, као и помен пристава од двора и од својте и чин давања вере.⁸⁶ Неколико сачуваних повеља Сандаља Хранића Алекси Паштровићу не може послужити за извођење закључака јер нису писане као свечане исправе, а две од укупно три су *ad hoc* настали документи који дају условне гаранције дестинатару. И трећи документ, сачуван у латинској преради, веома је кратак.⁸⁷ Слично је и са даровницом херцега Стјепана

⁸⁶ Бр. 48, 67. С. Ћирковић, „Верна служба“, 106–108. Санкцију садржи и бр. 6, необичан документ који представља запис о споразуму о једној конкретной промени власништва над имовином пред скупом племенитих Земуничана. Условно речено и овај документ припада дипломатичкој продукцији Хрватинића јер је тадашњи господар Земуника био Павле Хрватинић.

⁸⁷ L. Thallóczy, *Studien*, 352; Небојша Порчић, „Два документа војводе Сандаља Хранића о преузимању града Бијеле“, *Грађа о прошлости Босне* 6 (2013) 67–71. Сва три поменута документа сачувана су у преписима или преводима за које не знамо да ли су целовити и прецизни, премда састојци који нас интересују углавном нису изостављани приликом преписивања или превођења. Сандаљ је издао и заклетвену исправу својој ташти баници Анки (бр. 47), али у њој нема сведока, а улогу „огледача“ прекршаја тј. поротника не играју само Бошњани, већ добри људи из Босне, Хрватске, Венеције и Дубровника. Видети: А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 98.

Вукчића за Жагровиће.⁸⁸ Скоро све те исправе Косача састављене су као кратки отворени листови и садрже тек неколико сажетих изјавних реченица. Нешто дужа је само осумњичена исправа херцега Влатка Косаче Костањићима која садржи духовну санкцију и заклетву, али не и сведоке (бр. 86).

Занимљиве су и више пута анализирани две повеље херцега Стјепана из 1453. године којима је регулисано његово измирење са побуњеним члановима породице и властелом (која се наводи са братијом), као и питање његовог наследства. У суштини се ради о гарантним документима са уговорним призвуком који су препуни елемената обичајног права, са одређеним специфичностима везаним за подручје под влашћу Косача (пре свега Хум), премда изостају неки други дипломатички састојци као што су сведоци, а појављује се непосредна заклетва уместо давања вере, речи или душе. Главни обичајни елементи који подсећају на владарске гарантне исправе јесу санкција против клеветника и нарушилаца помирења, као и обећање владара да неће учинити ништа против дестинатара док их не „огледају“ дед и 12 стројника Цркве босанске (међу којима је апострофиран гост Радин) и 12 истакнутих (поглавитих) аукторових властелина. Хумској властели и људима је пак обећано да ће живети према својим законима и гарантним исправама, како је било и у Сандаљево време.⁸⁹

Готово сви други сачувани акти Санковића, Косача, Павловића и Влатковића упућени су Дубровнику, а ради се о уговорима о уступању земље за доходак, о савезу, о миру, о трговачким и другим повластицама итд. Станоје Станојевић је у овим документима видео низ различитих формалних образаца, што је био делимично тачан закључак.⁹⁰ Међутим, ако се фокус стави на наменски образац, на шта смо се одлучили у овом раду, ипак се појављују неки заједнички елементи који су временом надграђивани или су мењали појавни облик, али су задржали изворну сврху. Сврха тј. намена тих елемената била је да ојача поверење дестинатара у аукторов правни чин, а да, притом, и ауктор обезбеди ваљаност тог правног чина и, већ према околностима, истакне свој положај великаша, односно обласног господара.

⁸⁸ Александар Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до XV века)*, Београд 1926, 225.

⁸⁹ Бр. 77, 78. С. Ћирковић, „Верна служба“, 98, 108; S. M. Džaja, „Dobri Vošnja-ni' i 'boni homines““, 155; J. Грковић-Мејдор, „Архаични формулаични искази“, 10–13, 16–19.

⁹⁰ Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 20. Састављање повеља“, 178–185.

Не мали број уговорних докумената босанских великаша издатих Дубровнику тицао се уступања територија у замену за одређену политичко-економску добит или годишњи новчани износ.⁹¹ Након лошег искуства са даровницом Санковића која никада није заживела, Дубровчани су надаље тражили да се о сваком отуђивању босанске државне територије позитивно изјасне сва лица која полажу право на ту територију, а пре свега краљ Босне.⁹² Та чињеница је јасан показатељ да се обласни господари нису сматрали самосталним владарима. Но, и ту има елемената обичајног права, а не само владарског ауторитета, јер се и краљ Остоја саветовао и договарао („имао зговор“) са великашима и обезбедио подршку властеле за уступање Сланског приморја 1399. године. Радило се не само о баштинској земљи појединаца (због чега се касније бунио Радич Санковић), већ и о босанској територији која је била и племенито властелина и део државе.⁹³

Ако се изузме кратак уговор кнеза Павла Радиновића са Дубровчанима о трговачким повластицама који је закључен 1397. након што је Павле добио дубровачко грађанство и у коме ауктор даје обећање да ће поштовати правни чин у присуству сведока из своје племићке пратње (уз истицање сведока из Приморја, што се односило на Требиње као област у непосредном залеђу Дубровника)⁹⁴, готово сви други уговори између босанских великаша и Дубровника (као и свечане разрешнице упућене Дубровнику) сложенији су и садрже више гарантних елемената, можда и због своје важности за Дубровчане као дестинатаре. У тим документима се, заправо, комбинују елементи старог обичајног права карактеристичног за даровнице поседа и они састојци који подсећају на уговорне повеле босанских краљева. Патримонијално право се пре свега огледа у додатној легитимизацији аукторског правног чина кроз сагласност његових сродника, односно саплеменика.⁹⁵

Поред звучних (али ретко композитних) титула у којима се истицао хијерархијски положај великаша унутар босанске државе тј. русага,

⁹¹ Михаило Динић, „Дубровачки трибути. Могориш, Светодмитарски и Конавоски доходак, Провијун браће Влатковића“, *Глас СКА* 86 (1935) 203–257; исти, *Из српске историје средњег века, 711–755*; А. Соловјев, „Властеоске повеле“, 86–87.

⁹² Бр. 26.

⁹³ Бр. 37, 39. М. Динић, *Државни сабор*, 42–48; Ј. Грковић-Мејдор, „Архаични формулаични искази“, 14.

⁹⁴ Бр. 34.

⁹⁵ С. Ћирковић, „Сугуби венац“, 365–368. Ћирковић истиче отпорност патримонијалних начела код великаша, али у некој мери и код владара.

па чак и употребе девоције и помена „држава“ и „русага“ (тј. области) самих великаша, нису пропуштани ни самопоштовање и легитимизација кроз учестале помене знаменитих предака, чак и у неколико генерација, чије је пријатељство са Дубровчанима истицано. Најважнија је ипак назнака колективног ауторства (ауктор са браћом, стричевима, синовима, нећацима) које више подсећа на патримонијално право из банског раздобља Котроманића, када је постојало одређено родовско руковођење државом, него на краљевско раздобље када су се у заклетвама појављивали чланови уже владарске породице – краљ, супруга и престолонаследник.⁹⁶ Да је оваква претпоставка вероватна сведочи и чињеница да су се заклетви ауктора и њихове најближе родбине придруживали најпре они сведоци који су означени као „властела нашег племена“ или „ближике“, а затим друга властела, односно слуге.⁹⁷ И независно од тога, свечани великашки документи обилују поменима племена, сродника, предака, потомака и наследника, истичући да се уговорне одредбе неће смети кршити ни од ког аукторовог рођака.⁹⁸ Додатни аргумент би могла бити и чињеница да су и у случају Косача и у случају Павловића припадници „племена“ обласних господара имали одређена права на наследство од својих великашких рођака, без обзира на свој нижи властеоски ранг.⁹⁹

⁹⁶ Бр. 53, 55, 57, 58, 60, 63, 64, 66, 68–70, 76–78, 80, 81. Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 2. Интитулација“, 133–142; исти, „Студије о српској дипломатици: 5. Аренга (Проемиум)“, 206–208; Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, Београд–Сремски Карловци 1929, 612–614; исти, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/2, Београд–Сремски Карловци 1934, 139–145; М. Динић, *Државни сабор*, 39–40; С. Ћирковић, „Остаци“, 156–163; исти, „Русашка господа“, 7–11; D. Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, 48, 59–60, 63–64, 71, 78, 80–88, 92–93, 141–144, 181–184, 191–196; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 327–329, 349–350; исти, „Помени предака“, 107–111; Павле Драгичевић, „Повеља војводе Радосава Павловића Дубровчанима о примитку новца за продати дио Конавала“, *Грађа о прошлости Босне* 9 (2016) 66–68.

⁹⁷ Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 15. Сведоци“, 14–18; Н. Исаиловић, „Заклетвене формуле“, 237–238. Да је заклетва схватана као озбиљан и ритуалан чин сведоче исправе где се наводи да су се, уместо првобитно забележених појединаца који су били одсутни у време заклетве, уместо њих заккле друге особе (бр. 4, 70, 81).

⁹⁸ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 414–418, 429–431, 440–445. Такође и у даровници бр. 67.

⁹⁹ Ђуро Тошић, „Споредна грана племена Косача“, *Зборник за историју БиХ* 3 (2002) 61–77; Срђан Рудић, *Босанска властела у XV веку. Просопографска*

Док би се родовско наступање могло сматрати елементом који је пре свега унет из босанских кругова, дотле се други гарантни састојци могу сматрати доприносом дестинатарских захтева и концепата Дубровчана за које се зна да су у великој мери утицали на формулар обласних господара и то не само у одредбама најважнијим за Дубровник. У том смислу, готово сви великашки уговори са Дубровником (19 од 20 тј. 95% исправа) садрже формулу заклетве ауктора, његових сродника и сведока из његовог дворског окружења, без помена жупа или братије.¹⁰⁰ Ознака „брат мој“ код Павловића односила се на „властелу племена“, а не на рођену аукторову браћу, и сроднија је појму братије који се среће у даровницама (мада је тај појам вероватно био још општији).¹⁰¹ Такав облик формуле сведока умногоме подсећа на исту формулу у босанским краљевским исправама издатим Дубровнику и следи тај начелни образац. На тај начин се истицала моћ и одређена самосталност ауктора у наступању, а да је обезбеђена и сагласност његових сродника и најближих присталица. Дубровчани су се накнадно побринули да све то потврде и краљеви чиме је гарантна заштита њихових интереса била заокружена.

Занимљиво је, међутим, да великашки уговори са Дубровником често садрже и опсежне санкције (17 од 20 тј. 85% исправа), које су иначе карактеристичније за даровнице које су издавали босански владари, а не толико за њихове уговоре са Дубровником.¹⁰² Да ли је овај елемент унет механичким преузимањем из неког документа који је послужио као узор или су за његово уношење одговорни ауктори (босански великаши) или дестинатар (Дубровник) није лако рећи. Извесно је да се образац који је формиран приликом договарања о садржају и облику Сандаљеве повеље о уступању дела Конавала из 1419. године, уз одређене измене, користио и за готово све касније свечане документе Косача и Павловића издате Дубровнику.¹⁰³ Ако ништа друго, то говори да су Дубровчани били ти

студија, Београд 2021, 17, 39–43, 148–150, 152, 156–157, 159–163, 180–187, 189–193, 201–206.

¹⁰⁰ Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 15. Сведоци“, 14–18; исти, „Студије о српској дипломатици: 20. Састављање повеља“, 214–216.

¹⁰¹ Бр. 60. Н. Исаиловић, „Помени предака“, 110–111.

¹⁰² Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 10. Санкција“, 22–26. Санкције у две повеље Косача и Павловића о миру са Дубровчанима (бр. 64 и 80) садрже и компоненту аукторског гнева према прекршиоцима којима следује и расап.

¹⁰³ Бр. 53, 55, 57, 58, 60, 63, 64, 68, 70, 80, 81. Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 386–388, 429–431, 442–445, 462–463. Многе босанске владарске и великашке исправе, посебно у случају територијалних уступака пратиле су и дубровачке

који су уговор са Сандаљем из 1419. слали као узорак за израду нових уговора босанских великашима и захтевали да се ти уговори ускладе са тим образцем који је, по дубровачком мишљењу, пружао највеће гаранције дестинатарима јер су се ауктори заклињали у своје име, у име својих наследника и свога племена.¹⁰⁴ Дубровачке узвратне повеље босанским великашима имале су веома сличну структуру. По готово истом образцу је састављена и свечана разрешна повеља Радосава Павловића из 1439. године којом констатује да су Дубровчани исплатили све што су му били дужни.¹⁰⁵

Почев од 1430-их у великашким актима Хрватинића, Косача и Павловића појављује се и „стварање милости господства“, како у даровницама, тако и у свечаним уговорима са Дубровником и обичним уговорно-гарантним повељама, понекад упоредо са давањем вере и речи.¹⁰⁶

*

На крају треба извести одређене закључке на основу до сада изложених разматрања, са посебним освртом на однос обичајног права и наменских образаца владарских и великашких исправа. Треба, дакле, одговорити на питање зашто су поједини образци садржали специфичне дипломатичке састојке и које је суштинско значење тих састојака у конкретним облицима у којима су се они јављали. Друго важно питање тиче се односа између владарских (банских и краљевских) и великашких докумената.

На основу података који су наведени чини се да су, упркос тези о недоследности босанских формулара и драматичним варијацијама у дипломатичкој пракси, одређени шаблони постојали и да нису били

повеље упућене босанским дародавцима, у којима су се заклињали изабрани представници дубровачке властеле и које такође садрже опсежне духовне санкције или сродне формулације.

¹⁰⁴ Слична се заклетва среће и у исправи коју је Хрвоје Вукчић издао Задранима средином 1401. године, заклињујући се са женом, сином, браћом и властелом (тачније фамилијарима): F. Šišić, „*Nekoliko isprava*“, 170–171.

¹⁰⁵ Бр. 69.

¹⁰⁶ Бр. 67, 68, 70, 81; Милош Ивановић, „*Повеља херцега Стефана Вукчића Дубровчанима*“, *Грађа о прошлости Босне* 5 (2012) 84–85. Додуше, треба рећи да је још 1399. Радич Санковић свој уговор са Дубровником о уступању села Лисац назвао милошћу (бр. 39), а да „стварање милости“ садржи и латински превод/ прерада Сандаљеве кратке даровнице за Алексу Паштровићу из 1409. године (L. Thallóczy, *Studien*, 352).

случајни, барем у време када су настајали.¹⁰⁷ Премда су касније заиста могли бити механички преузимани (што, вероватно, ипак није био случај), сразмерна доследност основних модела према наменском типу исправе показује да се водило рачуна који ће се формулари следити у зависности од правног чина који је еманиран кроз свечану исправу. Нема сумње да је на сваки наменски образац, независно од тога да ли је ауктор био владар или великаш, утицало обичајно право као једино право које је босанска држава познавала. Разлике су, стога, зависиле од становишта о капацитетима аукторове власти (тачније, да ли он са неким дели надлежност) и од природе правног чина, на шта су морали утицати дестинатари као корисници тог правног чина, заинтересовани за његову валидност и (дуго)трајност.

Даровни и гарантни наменски образац може се у извесном смислу сматрати аутохтоним формуларом јер се таква комбинација дипломатичких састојака не среће у другим јужнословенским државама, барем у сачуваним документима. Из овог обрасца чији су корисници превасходно били представници босанске властеле, читавају се сви они елементи старијих државних и друштвених структура које су надживеле изградњу снажне босанске државе под Стјепаном II и о којима је говорио Сима Ћирковић у свом раније спомињаном раду.¹⁰⁸ Босна је, према даровним повељама, више од земље у којој владар дели моћ и одговорност са великашима. Она је композитна држава састављена од племићких тј. властеоских заједница окупљених у жупе и земље, уједињена под централном влашћу владара који мора припадати роду Котроманића. Владар, са породицом, тренутни је предводник тога рода и отуда проистиче његово право на власт, а то је право морала да потврди властела Босне и придружених јој земаља, што се временом почело називати „свом Босном“. Све одлуке које се тичу племенитих баштина, јединог облика поседа који је босанска држава познавала, морале су се доносити у присуству (а вероватно и уз сагласност) сабора у смислу скупштине племићких заједница из земаља и жупа.¹⁰⁹ Свеобухватна племићка заједница била је и колективни гарант правног чина, старала се о вери ауктора и дестинатара и поротно утврђивала прекршаје властелина као што је невера. Владару би пак судиле небеске силе призване санкцијом. Сва питања везана за

¹⁰⁷ Уп. Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 20. Састављање повеља“, 167–185, 204–209.

¹⁰⁸ С. Ћирковић, „Остаци“, 156–160.

¹⁰⁹ М. Динић, *Државни сабор*, 7, 17–19, 39–41; П. Анђелић, „*Barones regni*“, 44–47; Е. О. Filipović, „*The Most Noble*“, 1–38.

земљишне поседе и са њима повезану унутрашњу политику била су у надлежности властеле, колико и владара, а повремену улогу су играли и представници цркве.¹¹⁰ Макар и само због преузимања образаца, не постоје назнаке да се такво виђење аукторове власти значајно променило са стварањем краљевства (само је нестало експлицитно спомињање Св. Гргура).¹¹¹ Чак и одређена промена терминологије (замена добрих Бошњана властелом краљевства) и увођење аренге типичне за даровнице нису нужно значили и промену трајнијих структура.¹¹²

Горе поменути сабор није био тело појединаца, јер је број племенитих људи био сразмерно велик, већ представничко тело земаља (можда раније и жупа) и њихових водећих властеоских родова. Ти су представници често били најутицајнија властела у држави, али то нису морали бити јер је њихова улога била родовски устројена.¹¹³ Управо су зато ти људи навођени по земљама, као представници читаве своје „братије“ и као „добри људи“ што је био квалификатив за угледнике који имају гарантни капацитет.¹¹⁴ Ћирковић је исправно устврдио да израз „братија“ не означава „браћу“, већ мушке чланове ширег рода или племена, који је био чврсто укореван у локалној заједници, тј. „земљи“ (или, евентуално, жупи).¹¹⁵ Вероватно је да је већина повеља упућених домаћим примаоцима настала током састанка сабора, мада за тако нешто имамо само две непосредне потврде (имплицитну из 1351, а експлицитну из 1354. године где се помиње станак све земље Босне и Доњих Краја и Загорја и Хумске земље).¹¹⁶ Све

¹¹⁰ Бр. 7, 9, 10, 14, 16, 20, 23, 29, 41, 67, 73, 77, 84. А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 96–101; С. Ћирковић, „Остаци“, 156–164; И. Равић, „Две исправе“, 41–43.

¹¹¹ А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 97–98; С. Ћирковић, „Остаци“, 157–159.

¹¹² С. Ћирковић, „Сугуби венац“, 353–356; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 374, 377–380.

¹¹³ А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 99–101; М. Динић, *Државни сабор*, 7, 14–22, 39–48 и passim; С. Ћирковић, „Остаци“, 156–164; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 457–460.

¹¹⁴ S. M. Džaja, „Dobri Vošnjani” i “boni homines”, 144–157.

¹¹⁵ С. Ћирковић, „Остаци“, 160–163; М. Благојевић, „Сродствена терминологија“, 115–116. Ћирковић исправно упозорава да није сасвим јасно тадашње значење, као ни однос појмова племе, братија и братство у босанским исправама. Не чини се да се може повући пуна паралела са хрватском терминологијом истог времена и појмовима genus, generatio, племе, род, хижа (кућа). Видети: Damir Karbić, „Hrvatski plemićki rod i običajno право. Покушај анализе“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 16 (1998) 73–117.

¹¹⁶ Бр. 13, 16. М. Динић, *Државни сабор*, 7, 18–21, 39–41; С. Ћирковић, „Остаци“, 156–159; П. Анђелић, „Barones regni“, 30–32, 36–40, 43–47; Н. Исаиловић,

ово указује на порекло композитне босанске државе где се груписањем племенитих баштина стварала хијерархија. Слободни баштинници формирају заједницу (општину), након чега следи низ кругова социјалне диференцијације – из општина се издижу водећи локални властеоски родови, ти родови почињу да контролишу жупе, те жупе се групишу у „земље“, а ове „земље“ временом улазе у Босну као државу чија је врховна власт оличена у владару из династије Котроманића и сабору.¹¹⁷ Обједињавање је, чини се, било консензуално – ради заједничких интереса, чак и ако је у неким случајевима било започето као војно освајање.

Снагу старих структура показују и одређени верско-ритуални елементи даровног обрасца као што је сложена духовна санкција са зазивом светаца и небеских сила, окренута пре свега према самом ауктору, пошто није било предвиђено да и њега „огледају“ поротници као дестинатара.¹¹⁸ Непосредна заклетва је ређе присутна, али њу учестало замењују или допуњују изрази давања вере, речи или душе, а у не малом броју случајева оба елемента могу изостати.¹¹⁹ У сродну групу елемената спада и зазивање свеца заштитника Босне – Св. Гргура Чудотворца, са којим се, понекад као његова директна еманијација, а понекад посредно (као његов слуга), идентификује или повезује босански бан као ауктор.¹²⁰ Такође, ту је и типично апостолски број сведока (дванаест), што значи да је поред заступљености земаља, важност имала управо поротна улога дестинатарових *перова* (хијерархијски једнаких особа), а ту, чини се, није била приметна разлика између великаша и средњег или нижег племства – сви су они били један друштвени сталеж.¹²¹ Уз то, видљиво је и присуство и важност Цркве босанске, као посебног гарантног тела које је, понекад, такође имало поротну улогу, али је у начелу било установа вере.¹²²

Владарске канцеларије, 457–459.

¹¹⁷ А. Бабић, „Друштво средњовјековне босанске државе“, 79–82; Е. О. Филипковић, „The Most Noble“, 1–38.

¹¹⁸ С. Ћирковић, „Верна служба“, 105–111; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 422–428.

¹¹⁹ С. Ћирковић, „Верна служба“, 101–111; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 433–437, 448–449; Ј. Грковић-Мејдор, „Архаични формулаични искази“, 10–13, 16–19.

¹²⁰ А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 88–89; Д. Ловреновић, *Bosanska kvadratura kruga*, 15–35; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 324–325.

¹²¹ Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 15. Сведоци“, 7–14; А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 100–101.

¹²² А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 98–99; Д. Ловреновић, *Bosanska kvadratura kruga*, 39–40, 158–159, 169, 189; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 153, 157–

Тврдњама Соловјева да су неки од дипломатичких елемената (изостанак симболичке инвокације, заклетве на крсту и Св. писму) указивали на јеретичку природу Цркве босанске треба прићи са изразитим опрезом, јер понуђени докази често нису уверљиви.¹²³ Значајно је рећи да ниједан од горе поменутих састојака није био типичан за друге наменске обрасце, посебно оне чији су дестинатари и, самим тиме, корисници били странци.

Даровно-гарантни образац био је, просто, жива слика друштва сазданог од архаичних традиција и обичаја. То опет, не значи да је средњовековна Босна, ни у банско, ни у краљевско доба, била некакав лабави савез „земаља“. Била је то држава у пуном смислу, али су у њене темеље били уграђени елементи старије државно-друштвене структуре по којима су одређена питања, а пре свега земљишно-поседовна била резерват и владара и властеле, а не само врховног представника централне власти.¹²⁴ Неке сродне структуре могу се пронаћи и у Угарској, пре свега у њеним саставним деловима који су некада били словенске државе, али се те структуре ипак у великој мери разликују од босанских, можда и због различитог политичко-правног искуства будући да Босна никада није ступила у праву државну унију са Угарском.¹²⁵ Упркос разликама, инвеститура имовине имала је одређену процедуру и одређене ритуале који су укључивали консултације са племићком заједницом и сумеђницима, као и улогу цркве као гарантног елемента и улогу пристава као правних саветника и извршилаца.¹²⁶

Уговорни обрасци, чак и у случају да су се у њима нашле исте формуле као у даровно-гарантним, имали су другачију правну суштину и подлогу, а поменуте формуле имале су често упадљиво различит појавни облик и различит степен учесталости. Латински обрасци, а то важи како за уговоре, тако и за друге наменске типове, махом су били увезени из Угарске или

158, 181, 437, 463–466, 533–534. Видети и бр. исправа наведене у нап. 57 и 110.

¹²³ А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 88–90, 98–99, 105; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 311–313.

¹²⁴ А. Babić, *Iz istorije*, 9–26; С. Ћирковић, „Остаци“, 155–159, 162.

¹²⁵ Erik Fügedi, *The Elefánthy. The Hungarian Nobleman and his Kindred*, Budapest 1998; Martyn Rady, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, London 2000; Tomislav Raukar, *Seljak i plemić hrvatskoga srednjovjekovlja*, Zagreb 2002; Suzana Miljan, *Plemićko društvo Zagrebačke županije za vladavine Žigmunda Luksemburškoga (1387.–1437.)*, doktorska disertacija, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2015.

¹²⁶ Бр. 40. Mirjana Matijević Sokol, „Nostrum et regni nostri registrum. Srednjovjekovni arhiv Ugarsko-hrvatskog kraljevstva“, *Arhivski vjesnik* 51 (2008) 237–257; А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 94; М. Rady, *Nobility*, 70–78; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 449.

Венеције и у њима има мало аутохтоних босанских елемената. У њима ауктор одражава централну власт коју, понекад, дели са породицом.¹²⁷ Снага и гаранција правног чина углавном почива на владарском ауторитету и тек понекад на заклетви, док сведоци и санкције махом изостају.¹²⁸ Изузетак су биле само латинске повеље босанских краљева упућене далматинским комунама које су прихватале босанску власт и то у смислу да се у њима помињу присутни сведоци из реда најутицајније властеле и дворана.¹²⁹

Много заступљенији словенски уговорни образац примењиван је понајвише у односима са Дубровником и погоднији је за непосредно поређење са словенским даровно-гарантним обрасцем. У уговорима са Дубровником ауктори наступају као владари јединствене босанске државе. Због тога се у интитулацијама углавном нису набрајале све босанске земље, већ је неизоставни елемент интитулације била управо Босна. У својству ауктора се у време баната јављао махом сâм бан, а од времена краљевства редовно се у заклетвама помињу најближи чланови владарске породице, где краљ недвосмислено има примат, тако да се не ради о колективном аукторству.¹³⁰ Правни чин нема порекло у консензуалним одлукама сталешке скупштине нити се валидира давањем вере и нужном претњом санкцијама. Он произилази из воље централне власти и сагласности најмоћнијих личности у држави, дворана и дворских службеника са којима се владар саветовао.¹³¹ Како ни у време краљевства Дубровчани као дестинатари нису посматрали владара Босне као самодршца, што је била тачна оцена, неспорна и у самој Босни, основно гарантно средство приликом закључивања уговора била је заклетва обе уговорне стране која се свечано полагала и која је суштински валидирала записани уговор.¹³² Сведоци махом нису, као у даровницама, тек присутни представници земаља, жупа или племенитих родова који дају сагласност

¹²⁷ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 511–513.

¹²⁸ Ivan Kukuljević Sakcinski, „Spomenici bosanski i crnogorski“, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 2 (1852) 36; Н. Исаиловић, „Повеља бана Твртка Котроманића Дубровчанима из 1355. године“, 127–129; исти, „Повеља бана Твртка Котроманића Дубровчанима из 1356. године“, 142–144; Н. Порчић – Н. Исаиловић, *Документи владара*, 244–247, 258–263, 292–308, 389–393, 403–406.

¹²⁹ А. Соловјев, „Властеоске повеље“, 81. Видети и изворе у нап. 63.

¹³⁰ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 322–327, 349–350, 513–515.

¹³¹ Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 15. Сведоци“, 11–14; П. Анђелић, „Barones regni“, 30–47; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 465–467; Ј. Грковић-Мејџор, „Архаични формулаични искази“, 14.

¹³² Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 10. Санкција“, 13–16, 22–24; Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 433–441.

на земљишно-својинске промене, дају веру и делују као поротници. У уговорима са Дубровником, то су најмоћнији људи у држави, често хијерархијски поређани – особе са којима се владар саветује и, што је још важније, са којима се заклиње. То није нужно стара родовска елита, већ актуелни политички врх босанске државе – ефективни моћници од којих су неки касније постали обласни господари.¹³³ Укратко, образац је препознавао другачију процедуру за закључивање уговора у односу на даровнице. Капацитети ауктора и сведока били су различити, а то се односило и на уговоре који су предвиђали повластице и на оне који су подразумевали уступање државних територија у корист Дубровника у замену за доходак или неки мање конкретан интерес.¹³⁴

Као ни у случају даровница, прелазак из бановине у краљевство није донео суштинске промене овог модела. Промене су се налазиле у другим аспектима – форми, владарској идеологији, идеји о ужој владарској породици, стварању нових дворских служби.¹³⁵ Док су ове промене усвојене из српских канцеларија, дотле је термин „русар“ који се помиње од 1397. године мађарског порекла, а означавао је државу. Прво се помињао само „босански русар“ тј. јединствена босанска држава, а тај је термин био сродан изразу „сва Босна“ који је проистекао из старијих образаца. Касније су се, међутим, термини „господство“, „русар“ и „држава“ могли односити и на области појединих великаша, премда су и оне деловале у склопу Босанског краљевства.¹³⁶

Када је реч о споменутом два главна наменска обрасца словенских докумената босанских владарских докумената – даровном и уговорном – намеће се питање зашто, уз бројне тачне налазе историчара, нико није потенцирао овде уочене разлике међу њима. Одговор вероватно лежи у

¹³³ С. Ћирковић, „Русашка господа“, 5–17. Наравно, долазило је до делимичног поклапања скупа личности које се јављају као сведоци на уговорима и даровницама, посебно у време краљевства, просто зато што су одређени појединци постали неизоставни у свим пословима босанске државе.

¹³⁴ М. Динић, *Државни сабор*, 42–48.

¹³⁵ Ст. Станојевић, „Студије о српској дипломатици: 20. Састављање повеља“, 171–172, 176–177; С. Ћирковић, „Сугуби венац“, 347–355; М. Благојевић, *Државна управа*, 35, 146–148, 177–179, 187, 191–192.

¹³⁶ С. Ћирковић, „Сугуби венац“, 365–366; исти, „Русашка господа“, 7–11; исти, „Русар“, у: *Лексикон српског средњег века*, ур. Раде Михаљчић и Сима Ћирковић, Београд 1999, 634–635; D. Lovrenović, *Bosanska kvadratura kruga*, 48, 59–60, 68, 75–76, 80–81, 143–144, 183–184; Александра Фостиков, „Повеља краљице Јелене Дубровчанима о укидању царина у Маслинама и Сланом“, *Стари српски архив* 5 (2006) 174–176, 179.

чињеници да су дипломатичка истраживања више полагала на формална обележја целокупне документарне продукције средњовековне Босне, а да су истраживања друштвене и државно-правне структуре била заснована на „ручној“ обради велике количине података где није било лако уочити подударности. Важно је, међутим, поменути и још једну чињеницу, а то је да је у обрасцима било повремених недоследности, да су краљ Стјепан Остојић и његов дијак Владић својом фузијом два наменска формулара 1419. године замаглили разлике које су раније постојале и да је тај „хибридни“ модел задржао примат у свечаним исправама све до слома Босанског краљевства 1463. године, иако се и у том моделу, пажљивом анализом, могу уочити одређена прецизирања термина у складу са наменом исправе (прелазак са „добрих Бошњана“ на „добре велможе“, изостављање пристав „од својте“ у уговорима и слично).¹³⁷ Оно што је највише занимало дубровачку страну – заклетва владара и најуглађенијих велможа – остало је део уговорног формулара, а да је и даље могло изостати у даровном обрасцу.

Док су у даровном обрасцу у начелу, иако не доследно, следили банско-краљевски модел (са давањем вере, сведоцима по жупама и с братијом), великаши су се у својим уговорима са Дубровником (и свечаним разрешницама упућеним Дубровнику) најпре бавили легитимизацијом своје власти и правних чиновца и подизањем свог аукторског ауторитета. Заклетвени образац, који је укључивао заклетву ауктора и угледних сведока из његовог најближег окружења, преузели су из владарских исправа издатих Дубровнику, што је била и ствар обичаја и, несумњиво, дубровачког инсистирања на тој гарантној формули.¹³⁸ Понекада су санкцијама усмереним првенствено на ауктора или на непозната лица као потенцијалне прекршиоце ојачаване гаранције дестинатарима.¹³⁹ Кључни састојак који, у једном ужем смислу, приближава великашки уговорни образац даровно-гарантном обрасцу владарских аката јесте изразита важност која је придавана аукторовом роду и породици. Тај је елемент имао како улогу легитимизације правног чина кроз родовску сагласност, што указује на старе друштвене структуре босанске државе, тако и идеолошку ноту – обласни господари су кроз помен предака и сродника градили традиције своје области као посебне „државе“ или „русага“ у оквиру Босанског краљевства. Због тога су помињани славни преци

¹³⁷ Бр. 52, 59, 71, 75, 85. М. Костренчић, *Fides publica*, 60–63, 138.

¹³⁸ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 440–445; исти, „Заклетвене формуле“, 245–248.

¹³⁹ Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 429–431.

који су имали блиске везе са Дубровчанима, велможна аукторова браћа, наследници.¹⁴⁰ Снагу и потенцијал тог рода представљала је и властела аукторовог племена, његове ближике, те друга властела и слуге. Тиме је обезбеђивана и нужна сагласност племена тј. рода чиме је испоштовано патримонијално право, али и истицано постојање великашког двора по узору на владарски.¹⁴¹ Можда су управо зато неки уговори обласних господара опширнији од већине краљевских исправа, а број сведока је рекордан када се узме у обзир читав корпус босанских владарско-великашких исправа.¹⁴²

¹⁴⁰ С. Ћирковић, „Сугуби венац”, 368; А. Вабич, „Društvo srednjovjekovne bosanske države“, 79–82; Н. Исаиловић, „Помени предака“, 104–105, 107–111.

¹⁴¹ А. Вабич, *Iz istorije*, 26–33; С. Ћирковић, „Русашка господа“, 8–11. Тај је процес водио и до потчињавања средње и ниже властеле велможама, што није нужно било спровођено насиљем јер се, заправо, радило о старом принципу верне службе и вере господске (Исто, 12–16).

¹⁴² Н. Исаиловић, *Владарске канцеларије*, 460–463.

ПРИЛОГ: ВАЖНИЈЕ ЋИРИЛСКЕ* ДАРОВНО-ГАРАНТНЕ УГОВОРНЕ ПОВЕЉЕ БОСАНСКИХ ВЛАДАРА И ВЕЛИКАША

№	Повеља	наменски тип**	ои	си	чп	сг	сн	зк	дв	бр	дљ	зм	оп	сп
1	Кулин Дубровнику (1189) ¹	уговор		+				+						
2	Нинослав Дубровнику (око 1232) ²	уговор		+				+						
3	Нинослав Дубровнику (око 1235) ³	уговор		+			+	+						
4	Нинослав Дубровнику (1240) ⁴	уговор		+			+	+						
5	Нинослав Дубровнику (1249) ⁵	уговор		+			+	+						
6	Берислав Скочић Бeroју Добрковићу (1323) ⁶	даровно-гарантна				+				+				
7	Стјепан II Вукославу Хрватинићу (око 1326, вера) ⁷	даровно-гарантна		+		+	+		+					
8	Стјепан II Вукославу Хрватинићу (око 1326, жуле) ⁸	даровно-гарантна	+			+	+			+	+	+		
9	Стјепан II Вукцу Хрватинићу (око 1329) ⁹	даровно-гарантна		+		+	+	+	+					
10	Стјепан II Гргуру Стјепанићу (око 1329) ¹⁰	даровно-гарантна	+			+	+	+	+	+	+	+		
11	Стјепан II Дубровнику (1332) ¹¹	уговор		+					+			+		

* У табели се налазе и изворне ћирилске исправе сачуване у латинском преводу јер су састављене по истом образцу.

** Скраћенице у табели: ои = опширна интитулација; си = сажета интитулација; чп = помен чланова аукторове породице у интитулацији; сг = помен Светог Гргура у инвокацији и/или интитулацији; сн = духовна санкција и средње формулације; зк = заклетва, присега или рога; дв = давање вере, речи или жуле; бр = помен братије у формули сведока; дљ = добри људи (Бошњани, Усорани, велможе) у формули сведока; зм = подела сведока по земљама или жупама; оп = опширни попис; сп = сажети попис. Знак + означава присуство датог елемента.

¹ *Зборник средњовековних ћирилских повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, књ. I (1186–1321), прир. Владимир Мошин, Сима Ћирковић и Душан Синдик, Београд 2011, 49–52.

² Исто, 139–140.

³ Исто, 141–142.

⁴ Исто, 153–155.

⁵ Исто, 181–183.

⁶ Ludwig von Thalloczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München–Leipzig 1914, 12–13. Документ је издг на сабору Земунгчана.

⁷ Јелена Мрђић, „Повеља бана Стјепана II Котроманића којом кнезу Вукославу Хрватинићу даје своју 'вјеру господску'“, *Стари српски архив* 7 (2008) 52–53.

⁸ Јелена Мрђић, „Повеља бана Стјепана II Котроманића којом даје кнезу Вукославу Хрватинићу жупе Бањичу и Врбању са градовима“, *Грађа о прошлости Босне* 1 (2008) 12–14.

⁹ Дејан Јеменица, „Повеља банице Јелисавете и бана Стефана II кнезу Вукцу Хрватинићу“, *Грађа о прошлости Босне* 2 (2009) 13–14.

¹⁰ Јелена Мрђић–Радојчић, „Повеља бана Стјепана II Котроманића великом кнезу Гргуру Стјепанићу“, *Стари српски архив* 3 (2004) 20–22.

26	Бєлак и Радич Санковић Дубровнику (1391) ²⁶	уговор	+	+	+	+	+	+	+					
27	Радич Санковић Дубровнику (1391) ²⁷	уговор	+	+	+	+	+	+	+					
28	Дабиша Добриновићима (1391) ²⁸	даровно-гарантна	+							+				
29	Дабиша Хрвоју Вукчићу (1392) ²⁹	даровно-гарантна	+							+				
30	Дабиша Дубровнику (1392) ³⁰	уговор	+							+				+
31	Дабиша Гојку Мрнавићу (1394) ³¹	даровно-гарантна	+							+				+
32	Дабиша ћерки Стани (1395) ³²	даровно-гарантна	+							+				+
33	Дабиша Семковићима (1395) ³³	даровно-гарантна	+							+				+
34	Павле Раденовић Дубровнику (1397) ³⁴	даровно-гарантна	+							+				+
35	Јелена Груба Дубровнику о царинама (1397) ³⁵	уговор/наредба	+							+				
36	Остоја Дубровнику о Твртковим луговима (1398) ³⁶	нотификација	+							+				+
37	Остоја Дубровнику о Сланском приморју (1399) ³⁷	уговор	+							+				+
38	Остоја Дубровнику о повластицама (1399) ³⁸	уговор	+							+				+
39	Радич Санковић Дубровнику (1399) ³⁹	уговор	+							+				
40	Остоја Хрвоју Вукчићу (1400) ⁴⁰	даровно-гарантна	+							+				+

²⁵ Павле Драгичевић, „Концепт уговора о пријатељству између Стефана Твртка и Дубровника“, *Грађа о прошлости Босне* 13 (2020) 51–56.

²⁶ Синиша Мишић, „Повеља Бєлака и Радича Санковића Дубровнику“, *Стари српски архив* 7 (2008) 115–120.

²⁷ Аранђел Смиљанић, „Повеља војводе Радича Санковића Дубровчанима“, *Грађа о прошлости Босне* 1 (2008) 77–79.

²⁸ Ђуро Тошић, „Двије повеље босанског краља Стјепана Дабише“, *Историјски часопис* 39 (1992) 6–10.

²⁹ Ђ. Surmin, *Hrvatski spomenici*, sv. I, 95–98.

³⁰ Срђан Рудић, „Повеља краља Стефана Дабише Дубровнику“, *Стари српски архив* 6 (2007) 170–173.

³¹ Bathasar Adam Kerschelich, *De regnis Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae potitiae praeliminaris, Zagrabiae* 1763, 247–248.

³² Срђан Рудић, „Повеља краља Стефана Дабише ћерци Стани“, *Стари српски архив* 4 (2005) 176–178.

³³ Срђан Рудић, „Повеља краља Дабише браћи Семковић“, *Стари српски архив* 5 (2006) 160–163.

³⁴ Аранђел Смиљанић, „Повеља кнеза Павла Раденовића Дубровчанима“, *Грађа о прошлости Босне* 1 (2008) 101–102.

³⁵ Александар Фостиков, „Повеља краљице Јелене Дубровчанима о уклањању царина у Маслинама и Сланом“, *Стари српски архив* 5 (2006) 174–176.

³⁶ Павле Драгичевић, „Повеља краља Остоје Дубровчанима о исплати заосталих дугова краља Твртка Г“, *Грађа о прошлости Босне* 1 (2008) 112–114.

³⁷ Раде Михалчић, „Повеља Стефана Остоје Дубровчанима“, *Грађа о прошлости Босне* 1 (2008) 124–128.

³⁸ Раде Михалчић, „Повеља краља Остоје Дубровчанима“, *Грађа о прошлости Босне* 7 (2008) 165–169.

³⁹ Синиша Мишић, „Повеља војводе Радича Санковића Дубровнику“, *Стари српски архив* 6 (2007) 185–191.

41	Остоја Павлу Клешићу (1404) ⁴¹	даровно-гарантна	+											
42	Хрвоје Вукчић Дубровнику (1404) ⁴²	уговор	+					+						
43	Твртко II Костаљима (око 1405) ⁴³	даровно-гарантна	+					+						+
44	Твртко II Дубровнику (1405) ⁴⁴	уговор	+					+						
45	Остоја Радивојевићима (1408) ⁴⁵	даровно-гарантна	+					+						+
46	Остоја Дубровнику (1409) ⁴⁶	уговор	+					+						
47	Сандаљ Хранић баници Анки (1410) ⁴⁷	даровно-гарантна	+					+						
48	Хрвоје Вукчић жени Јелени (1412) ⁴⁸	даровно-гарантна	+					+						+
49	Остоја Качићима (1417) ⁴⁹	даровно-гарантна	+					+						+
50	Остоја Дубровнику о царици у Попову (1418) ⁵⁰	уговор/наредба	+											
51	Гргур Вукосалић Дубровнику о царици (1418) ⁵¹	уговор/наредба	+											
52	Стјепан Остојић Дубровнику о повластицама (1419) ⁵²	уговор	+										+	+
53	Сандаљ Хранић Дубровнику о Конавлима	уговор	+										+	+

⁴⁰ Стојан Новаковић, „Повеља краља Стјепана Остоје војводи Хрвоју и сину му Баоши, године 1400. 8. децембра“, *Гласник Српског ученог друштва* 23 (1868) 48–53.

⁴¹ Ивана Равић, „Две исправе упућене у Дубровник поводом измирења краља Остоје и Павла Клешића“, *Грађа о прошлости Босне* 5 (2012) 41–43.

⁴² Невен Исавловић, „Уговор херцета Хрвоја Вукчића Хрватлинића и Дубровчана о савезу против босанског краља Стефана Остоје“, *Стари српски архив* 8 (2009) 170–173.

⁴³ Ђуро Тошић, „Двије босанске повеље из XV вијека“, *Историјски часопис* 40–41 (1993–1994) 41.

⁴⁴ Раде Михалчић, „Повеља краља Стефана Твртка Твртковића којом Дубровчанима потврђује Сланско приморје“, *Грађа о прошлости Босне* 4 (2011) 76–84.

⁴⁵ Franz Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serviae, Bosniae, Ragusii, Viennae* 1858, 385–386; Euzebije Fergendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regesta ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagreb 1892, 87–89.

⁴⁶ Раде Михалчић, „Повеља краља Остоје којом поново потврђује повластице Дубровчанима“, *Грађа о прошлости Босне* 3 (2010) 126–129.

⁴⁷ Небојша Порчић, „Закљетва војводе Сандаља Хранића баници Анки“, *Грађа о прошлости Босне* 13 (2020) 127–129.

⁴⁸ Невен Исавловић, „Повеља херцета Хрвоја Вукчића Хрватлинића жени Јелени“, *Стари српски архив* 10 (2011) 167–171.

⁴⁹ Небојша Порчић и Невен Исавловић, *Документи владара средњовековне Србије и Босне у венецијанским збиркама*, Београд 2019, 288–292.

⁵⁰ Александар Крстић, „Повеља краља Остоје којом укида царину у Попову“, *Грађа о прошлости Босне* 10 (2017) 123–125.

⁵¹ Александар Крстић, „Повеља кнеза Гргура Вукосалића којом укида царину пред Стоном“, *Грађа о прошлости Босне* 9 (2016) 27–29.

⁵² Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, Београд–Сремски Карловци 1929, 554–557.

	(1419) ⁵³																			
54	Стјепан Остојић Дубровнику о Конавлима (1419) ⁵⁴	уговор																		
55	Сандаљ Хранић Дубровнику о Конавлима (1420) ⁵⁵	уговор																		
56	Твртко II Дубровнику о Конавлима (1420) ⁵⁶	уговор																		
57	Радослав Павловић Дубровнику о Конавлима (1420) ⁵⁷	уговор																		
58	Радослав Павловић Дубровнику о Конавлима (1421) ⁵⁸	уговор																		
59	Твртко II Дубровнику о повластицама (1421) ⁵⁹	уговор																		
60	Радослав Павловић Дубровнику о повластицама и Конавлима (1423) ⁶⁰	уговор																		
61	Сандаљ Хранић Венецији о Котору (1423) ⁶¹	уговор																		
62	Твртко II Ивану Мрнављу (1426) ⁶²	даровно-гарантна уговор																		
63	Радослав Павловић Дубровнику о повластицама и Конавлима (1426) ⁶³	уговор																		
64	Радослав Павловић Дубровнику о миру	уговор																		

⁵³ Раде Поповић, „Повеља војводе Сандаља и браће му Вукца и Вука којом уступају Дубровчанима свој део Конавала“, *Грађа о прошлости Босне* 4 (2011) 98–104.

⁵⁴ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, 557–562.

⁵⁵ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, 309–313.

⁵⁶ Срђан Рудић, „Повеља краља Твртка II Твртковића којом потврђује Сандаљево уступање дела Конавала Дубровчанима“, *Грађа о прошлости Босне* 13 (2020) 161–163.

⁵⁷ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, 567–568.

⁵⁸ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, 573–577.

⁵⁹ Павле Драгичевић, „Повеља краља Твртка II Твртковића Дубровнику којом потврђује повеље својих претходника“, *Грађа о прошлости Босне* 11 (2018) 105–109.

⁶⁰ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, 585–591.

⁶¹ Н. Порчић, Н. Исаиловић, *Документи владара*, 320–339.

⁶² В. А. Керсеиш, *De regnis Dalmatiae*, 257–258.

⁶³ Павле Драгичевић, „Повеља војводе Радосава Павловића Дубровчанима о продаји његовог дијела Конавала“, *Грађа о прошлости Босне* 9 (2016) 44–55.

77	Стјефан Вукчић сину Владиславу и жени Јелени о опрштају (1453) ⁷⁷	уговор/гарантна	+												
78	Стјефан Вукчић сину Владиславу о баштини (1453) ⁷⁸	уговор/гарантна	+			+									
79	Стјефан Вукчић Алфонсу Арагонском (1454) ⁷⁹	уговор	+												
80	Стјефан Вукчић Дубровнику о миру (1454) ⁸⁰	уговор	+			+									
81	Петар и Никола Павловић Дубровнику (1454) ⁸¹	уговор			+										
82	Томаш Стефану Рагковићу (1458) ⁸²	даровно-гарантна	+												
83	Томаш синовима Иванаца Јурчићића (1459) ⁸³	даровно-гарантна	+												
84	Стјефан Томашевић ерипу Радивоју (1461) ⁸⁴	даровно-гарантна	+												
85	Стјефан Томашевић Дубровнику (1461) ⁸⁵	уговор	+												
86	Влатко Херцеговић Костањићима (1475) ⁸⁶	даровно-гарантна			+										+

⁷⁷ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/2, 66–69.

⁷⁸ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/2, 69–72.

⁷⁹ L. Thallóczy, *Studien*, 395–397.

⁸⁰ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/2, 72–75.

⁸¹ Срђан Рудић, „Повеља војводе Петра и кнеза Николе [Павловића] Дубровнику из 1454. године“, *Грађа о прошлости Босне* 9 (2016) 103–108.

⁸² Frano Rački, „Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina“, *Rad JAZU* 1 (1867) 156–158.

⁸³ Срђан Рудић, „Повеља краља Стефана Томаша синовима Иванаца Јурчићића“, *Стари српски архив* 3 (2004) 142–144.

⁸⁴ Ćiro Truhelka, „Fojnička kronika“, *Glasnik Zemaljskog muzeja i Bosni i Hercegovini* 21 (1909) 446–448; Julijan Jelenić, „Ljetopis fra Nikole Lašvanina“, *Glasnik Zemaljskog muzeja i Bosni i Hercegovini* 27 (1915) 273–275.

⁸⁵ Срђан Рудић, „Повеља краља Стефана Томашевића Дубровнику“, *Грађа о прошлости Босне* 2 (2009) 155–160.

⁸⁶ Ђ. Тошић, „Двije босанске повеље из XV вијека“, 42.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Fermendžin Euzebije, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagreb 1892.

Jelenić Julijan, „Ljetopis fra Nikole Lašvanina“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 27 (1915) 1–36, 269–312.

Kercselich Balthasar Adam, *De regnis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae notitiae praeliminares*, Zagrabiae 1763.

Kukuljević Sakcinski Ivan, „Spomenici bosanski i crnogorski“, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 2 (1852) 35–48.

Ljubić Sime, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike*, tom IV, Zagreb 1874.

Miklosich Franz, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Viennae 1858.

Rački Franjo, „Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina“, *Rad JAZU* 1 (1867) 124–163.

Raguza és Magyarország összeköttetéeseinek oklevéltára = Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae, eds. József Gelcich et Lajos Thallóczy, Budapest 1887.

Smičiklas Tadija i drugi, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije = Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, tom. I–XVIII, Zagreb 1904–1990.

Šišić Ferdo, „Iz arkiva u Körmendu“, *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva* 7 (1905) 209–227.

Šišić Ferdo, „Nekoliko isprava iz početka XV stoljeća“, *Starine JAZU* 39 (1938) 129–320.

Šurmin Đuro, *Hrvatski spomenici*, sv. I (od god. 1100–1499.), Zagreb 1898.

Truhelka Ćiro, „Fojnička kronika“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 21 (1909) 443–460.

Драгичевић Павле, „Концепт уговора о пријатељству између Стефана Твртка и Дубровника“, *Грађа о прошлости Босне* 13 (2020) 43–58. [Dragičević Pavle, „Koncept ugovora o prijateljstvu između Stefana Tvrтка i Dubrovnika“, *Građa o prošlosti Bosne* 13 (2020) 43–58]

Драгичевић Павле, „Повеља војводе Радосава Павловића Дубровчанима о примитку новца за продати дио Конавала“, *Грађа о прошлости Босне* 9 (2016) 65–71. [Dragičević Pavle, „Povelja vojvode Radosava Pavlovića Dubrovčanima o primitku novca za prodati dio Konavala“, *Građa o prošlosti Bosne* 9 (2016) 65–71]

Драгичевић Павле, „Повеља војводе Радосава Павловића Дубровчанима о продаји његовог дијела Конавала“, *Грађа о прошлости Босне* 9 (2016) 37–63. [Dragičević Pavle, „Povelja vojvode Radosava Pavlovića Dubrovčanima o prodaji njegovog dijela Konavala“, *Građa o prošlosti Bosne* 9 (2016) 37–63]

Драгичевић Павле, „Повеља краља Остоје Дубровчанима о исплати заосталих дугова краља Твртка I“, *Грађа о прошлости Босне* 1 (2008) 111–121. [Dragičević Pavle, „Povelja kralja Ostoje Dubrovčanima o isplati zaostalih dugova kralja Tvrtka I“, *Građa o prošlosti Bosne* 1 (2008) 111–121]

Драгичевић Павле, „Повеља краља Стефана Томаша Дубровчанима којом потврђује повеље својих претходника“, *Грађа о прошлости Босне* 12 (2019) 63–79. [Dragičević Pavle, „Povelja kralja Stefana Tomaša Dubrovčanima kojom potvrđuje povelje svojih prethodnika“, *Građa o prošlosti Bosne* 12 (2019) 63–79]

Драгичевић Павле, „Повеља краља Твртка I којом укида трг соли у Суторини“, *Грађа о прошлости Босне* 3 (2010) 69–80. [Dragičević Pavle, „Povelja kralja Tvrtka I kojom ukida trg soli u Sutorini“, *Građa o prošlosti Bosne* 3 (2010) 69–80]

Драгичевић Павле, „Повеља краља Твртка II Твртковића Дубровнику којом потврђује повеље својих претходника“, *Грађа о прошлости Босне* 11 (2018) 101–116. [Dragičević Pavle, „Povelja kralja Tvrtka II Tvrtkovića Dubrovniku kojom potvrđuje povelje svojih prethodnika“, *Građa o prošlosti Bosne* 11 (2018) 101–116]

Зборник средњовековних ћириличких повеља и писамa Србије, Босне и Дубровника, књ. I (1186–1321), прир. Владимир Мошин, Сима Ћирковић и Душан Синдик, Београд 2011. [*Zbornik srednjovekovnih ćirilčkih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika*, књ. I (1186–1321), прир. Vladimir Mošin, Sima Ćirković i Dušan Sindik, Београд 2011]

Ивановић Милош, „Повеља херцега Стефана Вукчића Дубровчанима“, *Грађа о прошлости Босне* 5 (2012) 81–90. [Ivanović Miloš, „Povelja hercega Stefana Vukčića Dubrovčanima“, *Građa o prošlosti Bosne* 5 (2012) 81–90]

Исаиловић Невен, „Записници са суђења Михаилу Кабуџићу“, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 29 (2008) 7–29. [Isailović Neven, „Zapisnici sa suđenja Mihailu Kabužiću“, *Mešovita građa (Miscellanea)* 29 (2008) 7–29]

Исаиловић Невен, „Повеља бана Павла Шубића и његових синова кнезу Хрватину Стјепанићу“, *Грађа о прошлости Босне* 3 (2010) 11–27. [Isailović Neven, „Povelja bana Pavla Šubića i njegovih sinova knezu Hrvatinu Stjepaniću“, *Građa o prošlosti Bosne* 3 (2010) 11–27]

Исаиловић Невен, „Повеља бана Пријезде I којом додељује жупу Земуник својој ћерки и зету, сину бана Стјепана III Бабонића“, *Грађа о прошлости Босне* 5 (2012) 9–25. [Isailović Neven, „Povelja bana Prijezde I kojom dodeljuje župu Zemunik svojoj ćerki i zetu, sinu bana Stjepana III Babonića“, *Građa o prošlosti Bosne* 5 (2012) 9–25]

Исаиловић Невен, „Повеља бана Твртка Котроманића Дубровчанима из 1355. године“, *Стари српски архив* 6 (2007) 123–138. [Isailović Neven, „Povelja bana Tvrtka Kotromanića Dubrovčanima iz 1355. godine“, *Stari srpski arhiv* 6 (2007) 123–138]

Исаиловић Невен, „Повеља бана Твртка Котроманића Дубровчанима из 1356. године“, *Стари српски архив* 6 (2007) 139–149. [Isailović Neven, „Povelja bana Tvrtka Kotromanića Dubrovčanima iz 1356. godine“, *Stari srpski arhiv* 6 (2007) 139–149]

Исаиловић Невен, „Повеља краља Твртка I Котроманића Шибенику“, *Грађа о прошлости Босне* 4 (2011) 31–47. [Isailović Neven, „Povelja kralja Tvrtka I Kotromanića Šibeniku“, *Građa o prošlosti Bosne* 4 (2011) 31–47]

Исаиловић Невен, „Повеља херцега Хрвоја Вукчића Хрватинића жени Јелени“, *Стари српски архив* 10 (2011) 165–180. [Isailović Neven, „Povelja hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića ženi Jeleni“, *Stari srpski arhiv* 10 (2011) 165–180]

Исаиловић Невен, „Уговор херцега Хрвоја Вукчића Хрватинића и Дубровчана о савезу против босанског краља Стефана Остоје“, *Стари српски архив* 8 (2009) 167–182. [Isailović Neven, „Ugovor hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića i Dubrovčana o savezu protiv bosanskog kralja Stefana Ostoje“, *Stari srpski arhiv* 8 (2009) 167–182]

Јечменица Дејан, „Повеља бана Твртка кнезу Влатку Вукославићу“, *Грађа о прошлости Босне* 4 (2011) 9–19. [Ječmenica Dejan, „Povelja bana Tvrtka knezu Vlatku Vukoslaviću“, *Građa o prošlosti Bosne* 4 (2011) 9–19]

Јечменица Дејан, „Повеља бана Твртка кнезу Павлу Вукославићу“, *Грађа о прошлости Босне* 4 (2011) 21–29. [Ječmenica Dejan, „Povelja bana Tvrtka knezu Pavlu Vukoslaviću“, *Građa o prošlosti Bosne* 4 (2011) 21–29]

Јечменица Дејан, „Повеља банице Јелисавете и бана Стефана II кнезу Вукцу Хрватинићу“, *Грађа о прошлости Босне* 2 (2009) 11–23. [Ječmenica Dejan, „Povelja banice Jelisavete i bana Stefana II knezu Vukcu Hrvatiniću“, *Građa o prošlosti Bosne* 2 (2009) 11–23]

Јечменица Дејан, „Повеља краља Стефана Твртка I Дубровнику“, *Стари српски архив* 14 (2015) 115–142. [Ječmenica Dejan, „Povelja kralja Stefana Tvrtka I Dubrovniku“, *Stari srpski arhiv* 14 (2015) 115–142]

Јечменица Дејан, „Прва стонска повеља краља Стефана Душана“, *Стари српски архив* 9 (2010) 25–50. [Ječmenica Dejan, „Prva stonska povelja kralja Stefana Dušana“, *Stari srpski arhiv* 9 (2010) 25–50]

Јечменица Дејан, „Стонска повеља бана Стефана II Котроманића“, *Грађа о прошлости Босне* 3 (2010) 29–46. [Ječmenica Dejan, „Stonska povelja bana Stefana II Kotromanića“, *Građa o prošlosti Bosne* 3 (2010) 29–46]

Крстић Александар, „Повеља кнеза Гргура Вукосалића којом укида царину пред Стоном“, *Грађа о прошлости Босне* 9 (2016) 21–36. [Krstić Aleksandar, „Povelja kneza Grgura Vukosalića којом ukida carinu pred Stonom“, *Građa o prošlosti Bosne* 9 (2016) 21–36]

Крстић Александар, „Повеља краља Остоје којом укида царину у Попову“, *Грађа о прошлости Босне* 10 (2017) 121–127. [Krstić Aleksandar, „Povelja kralja Ostoje којом ukida carinu u Popovu“, *Građa o prošlosti Bosne* 10 (2017) 121–127]

Михалјчић Раде, „Повеља краља Остоје којом поново потврђује повластице Дубровчанима“, *Грађа о прошлости Босне* 3 (2010) 125–135. [Mihaljčić Rade, „Povelja kralja Ostoje којом ponovo potvrđuje povlastice Dubrovčanima“, *Građa o prošlosti Bosne* 3 (2010) 125–135]

Михалјчић Раде, „Повеља краља Остоје којом потврђује раније даровнице Дубровнику“, *Стари српски архив* 7 (2008) 163–173. [Mihaljčić Rade, „Povelja kralja Ostoje којом potvrđuje ranije darovnice Dubrovniku“, *Stari srpski arhiv* 7 (2008) 163–173]

Михалјчић Раде, „Повеља Стефана Остоје Дубровчанима“, *Грађа о прошлости Босне* 1 (2008) 123–135. [Mihaljčić Rade, „Povelja Stefana Ostoje Dubrovčanima“, *Građa o prošlosti Bosne* 1 (2008) 123–135]

Михалјчић Раде, „Повеља краља Стефана Твртка I Котроманића кнезу и војводи Хрвоју Вукчићу Хрватинићу“, *Стари српски архив* 1 (2002) 117–130. [Mihaljčić Rade, „Povelja kralja Stefana Tvrtka I Kotromanića knezu i vojvodi Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću“, *Stari srpski arhiv* 1 (2002) 117–130]

Михалјчић Раде, „Повеља краља Стефана Твртка Твртковића којом Дубровчанима потврђује Сланско приморје“, *Грађа о прошлости Босне* 4 (2011) 75–88. [Mihaljčić Rade, „Povelja kralja Stefana Tvrtka Tvrtkovića kojom Dubrovčanima potvrđuje Slansko primorje“, *Građa o prošlosti Bosne* 4 (2011) 75–88]

Мишић Синиша, „Повеља Бељака и Радича Санковића Дубровнику“, *Стари српски архив* 7 (2008) 113–127. [Mišić Siniša, „Povelja Beljaka i Radića Sankovića Dubrovniku“, *Stari srpski arhiv* 7 (2008) 113–127]

Мишић Синиша, „Повеља војводе Радича Санковића Дубровнику“, *Стари српски архив* 6 (2007) 183–200. [Mišić Siniša, „Povelja vojvode Radića Sankovića Dubrovniku“, *Stari srpski arhiv* 6 (2007) 183–200]

Мргић Јелена, „Повеља бана Стјепана II Котроманића којом даје кнезу Вукославу Хрватинићу жупе Бањицу и Врбању са градовима“, *Грађа о прошлости Босне* 1 (2008) 11–22. [Mrgić Jelena, „Povelja bana Stjepana II Kotromanića kojom daje knezu Vukoslavu Hrvatiniću župe Banjicu i Vrbanju sa gradovima“, *Građa o prošlosti Bosne* 1 (2008) 11–22]

Мргић Јелена, „Повеља бана Стјепана II Котроманића којом кнезу Вукославу Хрватинићу даје своју ‘вјеру господску’“, *Стари српски архив* 7 (2008) 51–58. [Mrgić Jelena, „Povelja bana Stjepana II Kotromanića kojom knezu Vukoslavu Hrvatiniću daje svoju ‘vjeru gospodsku’“, *Stari srpski arhiv* 7 (2008) 51–58]

Мргић–Радојчић Јелена, „Повеља бана Стјепана II Котроманића великом кнезу Гргуру Стјепанићу“, *Стари српски архив* 3 (2004) 19–34. [Mrgić–Radojčić Jelena, „Povelja bana Stjepana II Kotromanića velikom knezu Grguru Stjepaniću“, *Stari srpski arhiv* 3 (2004) 19–34]

Мргић–Радојчић Јелена, „Повеља бана Стјепана II Котроманића кнежевима Вуку и Павлу Вукославићу“, *Стари српски архив* 1 (2002) 79–92. [Mrgić–Radojčić Jelena, „Povelja bana Stjepana II Kotromanića kneževima Vuku i Pavlu Vukoslaviću“, *Stari srpski arhiv* 1 (2002) 79–92]

Мргић–Радојчић Јелена, „Повеља бана Твртка кнезу Вукцу Хрватинићу“, *Стари српски архив* 2 (2003) 167–184. [Mrgić–Radojčić Jelena, „Povelja bana Tvrtka knezu Vukcu Hrvatiniću“, *Stari srpski arhiv* 2 (2003) 167–184]

Мргић–Радојчић Јелена, „Повеља бана Твртка Котроманића којом даје ‘вјеру господску’ кнезу Влатку Вукославићу“, *Стари српски архив* 4 (2005) 115–118. [Mrgić–Radojčić Jelena, „Povelja bana Tvrtka Kotromanića kojom daje ‘vjeru gospodsku’ knezu Vlatku Vukoslaviću“, *Stari srpski arhiv* 4 (2005) 115–118]

Мргјић–Радојчић Јелена, „Повеља бана Твртка Котроманића којом потврђује баштинске поседе кнезу Влатку Вукославићу“, *Стари српски архив* 4 (2005) 99–114. [Mrgić–Radojčić Jelena, „Povelja bana Tvrtka Kotromanića којом potvrđuje baštinske поседе knezu Vlatku Vukoslaviću“, *Stari srpski arhiv* 4 (2005) 99–114]

Новаковић Стојан, „Повеља краља Стјепана Остоје војводи Хрвоју и сину му Баоши, године 1400. 8. децембра“, *Гласник српског научног друштва* 23 (1868) 48–53. [Novaković Stojan, „Povelja kralja Stjepana Ostoje vojvodi Hrvoju i sinu mu Baoši, godine 1400. 8. deцембра“, *Glasnik srpskog učenog društva* 23 (1868) 48–53]

Поповић Раде, „Повеља бана Стјепана II Котроманића о решавању спорова између Босне и Дубровника“, *Стари српски архив* 6 (2007) 35–54. [Popović Rade, „Povelja bana Stjepana II Kotromanića о rešavanju sporova između Bosne i Dubrovnika“, *Stari srpski arhiv* 6 (2007) 35–54]

Поповић Раде, „Повеља бана Твртка којом потврђује повластице Дубровчанима“, *Стари српски архив* 7 (2008) 91–98. [Popović Rade, „Povelja bana Tvrtka којом potvrđuje povlastice Dubrovčanima“, *Stari srpski arhiv* 7 (2008) 91–98]

Поповић Раде, „Повеља бана Твртка I Котроманића Дубровнику о ослобађању од царина“, *Стари српски архив* 5 (2006) 149–156. [Popović Rade, „Povelja bana Tvrtka I Kotromanića Dubrovniku о oslobađanju od carina“, *Stari srpski arhiv* 5 (2006) 149–156]

Поповић Раде, „Повеља војводе Иваниша Р. Павловића Дубровчанима“, *Грађа о прошлости Босне* 4 (2011) 137–149. [Popović Rade, „Povelja vojvode Ivaniša R. Pavlovića Dubrovčanima“, *Građa о prošlosti Bosne* 4 (2011) 137–149]

Поповић Раде, „Повеља војводе Сандаља и браће му Вукца и Вука којом уступају Дубровчанима свој део Конавала“, *Грађа о прошлости Босне* 4 (2011) 97–109. [Popović Rade, „Povelja vojvode Sandalja i braće mu Vukca i Vuka којом ustupaju Dubrovčanima свој део Konavala“, *Građa о prošlosti Bosne* 4 (2011) 97–109]

Порчић Небојша, „Два документа војводе Сандаља Хранића о преузимању града Бијеле“, *Грађа о прошлости Босне* 6 (2013) 65–79. [Porčić Nebojša, „Dva dokumenta vojvode Sandalja Hranica о preuzimanju grada Bijele“, *Građa о prošlosti Bosne* 6 (2013) 65–79]

Порчић Небојша, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића*, Београд 2017. [Porčić Nebojša, *Dokumenti srpskih srednjovekovnih vladara u dubrovačkim zbirката: doba Nemanjića*, Београд 2017]

Порчић Небојша, „Заклетва војводе Сандаља Хранића баници Анки“, *Грађа о прошлости Босне* 13 (2020) 113–134. [Porčić Nebojša, „Zakletva vojvode Sandalja Hranica banici Anki“, *Građa о prošlosti Bosne* 13 (2020) 113–134]

Порчић Небојша, Исаиловић Невен, *Документи владара средњовековне Србије и Босне у венецијанским збиркама*, Београд 2019. [Porčić Nebojša, Isailović Neven, *Dokumenti vladara srednjovekovne Srbije i Bosne u venecijanskim zbirката*, Београд 2019]

Равић Ивана, „Две исправе упућене у Дубровник поводом измирења краља Остоје и Павла Клешића“, *Грађа о прошлости Босне* 5 (2012) 39–48. [Ravić Ivana, „Dve исправе

уручене у Дубровник поводом измирења краља Остоје и Павла Клешића“, *Грађа о прошлости Босне* 5 (2012) 39–48]

Рудић Срђан, „Повеља бана Твртка Котроманића кнезу Влатку Вукославићу“, *Стари српски архив* 2 (2003) 69–84. [Rudić Srđan, „Povelja bana Tvrtka Kotromanića knezu Vlatku Vukoslaviću“, *Stari srpski arhiv* 2 (2003) 69–84]

Рудић Срђан, „Повеља војводе Петра и кнеза Николе [Павловића] Дубровнику из 1454. године“, *Грађа о прошлости Босне* 9 (2016) 101–117. [Rudić Srđan, „Povelja vojvode Petra i kneza Nikole [Pavlovića] Dubrovniku iz 1454. godine“, *Građa o prošlosti Bosne* 9 (2016) 101–117]

Рудић Срђан, „Повеља краља Дабише браћи Семковић“, *Стари српски архив* 5 (2006) 157–172. [Rudić Srđan, „Povelja kralja Dabiše braći Semković“, *Stari srpski arhiv* 5 (2006) 157–172]

Рудић Срђан, „Повеља краља Стефана Дабише Дубровнику“, *Стари српски архив* 6 (2007) 167–182. [Rudić Srđan, „Povelja kralja Stefana Dabiše Dubrovniku“, *Stari srpski arhiv* 6 (2007) 167–182]

Рудић Срђан, „Повеља краља Стефана Дабише кћерци Стани“, *Стари српски архив* 4 (2005) 173–192. [Rudić Srđan, „Povelja kralja Stefana Dabiše kćerci Stani“, *Stari srpski arhiv* 4 (2005) 173–192]

Рудић Срђан, „Повеља краља Стефана Томаша Доротеји Благајској“, *Грађа о прошлости Босне* 8 (2015) 59–71. [Rudić Srđan, „Povelja kralja Stefana Tomaša Doroteji Blagajskoj“, *Građa o prošlosti Bosne* 8 (2015) 59–71]

Рудић Срђан, „Повеља краља Стефана Томаша синовима Иваниша Драгишића“, *Грађа о прошлости Босне* 12 (2019) 81–94. [Rudić Srđan, „Povelja kralja Stefana Tomaša sinovima Ivaniša Dragišića“, *Građa o prošlosti Bosne* 12 (2019) 81–94]

Рудић Срђан, „Повеља краља Стефана Томаша синовима Иванца Јурченића“, *Стари српски архив* 3 (2004) 141–152. [Rudić Srđan, „Povelja kralja Stefana Tomaša sinovima Ivanca Jurčinića“, *Stari srpski arhiv* 3 (2004) 141–152]

Рудић Срђан, „Повеља краља Стефана Томашевића Дубровнику“, *Грађа о прошлости Босне* 2 (2009) 153–168. [Rudić Srđan, „Povelja kralja Stefana Tomaševića Dubrovniku“, *Građa o prošlosti Bosne* 2 (2009) 153–168]

Рудић Срђан, „Повеља краља Стефана Томашевића којом одобрава да се у Босни користе дубровачки новци“, *Стари српски архив* 7 (2008) 187–194. [Rudić Srđan, „Povelja kralja Stefana Tomaševića kojom odobrava da se u Bosni koriste dubrovački novci“, *Stari srpski arhiv* 7 (2008) 187–194]

Рудић Срђан, „Повеља краља Твртка II Твртковића којом потврђује Сандаљево уступање дела Конавала Дубровчанима“, *Грађа о прошлости Босне* 13 (2020) 157–166. [Rudić Srđan, „Povelja kralja Tvrtka II Tvrtkovića kojom potvrđuje Sandaljevo ustupanje dela Konavala Dubrovčanima“, *Građa o prošlosti Bosne* 13 (2020) 157–166]

Смиљанић Аранђел, „Повеља војводе Ђурђа Воисалића којом потврђује баштинске посjede браћи Ђурђевићима“, *Грађа о прошлости Босне* 4 (2011) 117–135. [Smiljanić

Arandel, „Povelja vojvode Đurđa Voisalića kojom potvrđuje baštinske posjede braći Đurđevićima“, *Građa o prošlosti Bosne* 4 (2011) 117–135]

Смиљанић Аранђел, „Повеља војводе Радича Санковића Дубровчанима“, *Грађа о прошлости Босне* 1 (2008) 75–86. [Smiljanić Arandel, „Povelja vojvode Radiča Sankovića Dubrovčanima“, *Građa o prošlosti Bosne* 1 (2008) 75–86]

Смиљанић Аранђел, „Повеља кнеза Павла Раденовића Дубровчанима“, *Грађа о прошлости Босне* 1 (2008) 99–110. [Smiljanić Arandel, „Povelja kneza Pavla Radenovića Dubrovčanima“, *Građa o prošlosti Bosne* 1 (2008) 99–110]

Соловјев Александар, *Одабрани споменици српског права (од XII до XV века)*, Београд 1926. [Solovjev Aleksandar, *Odabrani spomenici srpskog prava (od XII do XV veka)*, Beograd 1926]

Стојановић Љубомир, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, Београд–Сремски Карловци 1929. [Stojanović Ljubomir, *Stare srpske povelje i pisma*, књ. I/1, Beograd–Sremski Karlovci 1929]

Стојановић Љубомир, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/2, Београд–Сремски Карловци 1934. [Stojanović Ljubomir, *Stare srpske povelje i pisma*, књ. I/2, Beograd–Sremski Karlovci 1934]

Тошић Ђуро, „Двије босанске повеље из XV вијека“, *Историјски часопис* 40–41 (1993–1994) 19–42. [Tošić Đuro, „Dvije bosanske povelje iz XV vijeka“, *Istorijski časopis* 40–41 (1993–1994) 19–42]

Тошић Ђуро, „Двије повеље босанског краља Дабише“, *Историјски часопис* 39 (1992) 5–24. [Tošić Đuro, „Dvije povelje bosanskog kralja Dabiše“, *Istorijski časopis* 39 (1992) 5–24]

Фостиков Александра, „Два документа босанског краља Стефана Дабише о разрешењу рачуна протовестијара Жоре Бокшића“, *Стари српски архив* 7 (2008) 141–155. [Fostikov Aleksandra, „Dva dokumenta bosanskog kralja Stefana Dabiše o razrešenju računa protovestijara Žore Bokšića“, *Stari srpski arhiv* 7 (2008) 141–155]

Фостиков Александра, „Повеља краљице Јелене Дубровчанима о укидању царина у Маслинама и Сланом“, *Стари српски архив* 5 (2006) 173–186. [Fostikov Aleksandra, „Povelja kraljice Jelene Dubrovčanima o ukidanju carina u Maslinama i Slanom“, *Stari srpski arhiv* 5 (2006) 173–186]

Фостиков Александра, Исаиловић Невен, „Повеља краља Стефана Дабише о овлашћењу Драгоју Гучетићу о дугу Новака Маћедола“, *Грађа о прошлости Босне* 2 (2009) 71–89. [Fostikov Aleksandra, Isailović Neven, „Povelja kralja Stefana Dabiše o ovlašćenju Dragoju Gučetiću o dugu Novaka Maćedola“, *Građa o prošlosti Bosne* 2 (2009) 71–89]

Фостиков Александра, Исаиловић Невен, „Повеља краља Стефана Дабише о разрешењу рачуна Драгоја Гучетића и његове браће“, *Стари српски архив* 8 (2009) 143–157. [Fostikov Aleksandra, Isailović Neven, „Povelja kralja Stefana Dabiše o razrešenju računa Dragoja Gučetića i njegove braće“, *Stari srpski arhiv* 8 (2009) 143–157]

Литература – Secondary Works

Ančić Mladen, *Bosanska vlast u Hrvatskoj i Dalmaciji 1387–1394* (magistarski rad, Filozofski fakultet u Beogradu, 1985).

Andelić Pavao, „Originalni dijelovi dviju bosanskih povelja u falzifikatima Ivana Tomke Marnavića“, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu* n.s. 26 (Arheologija) (1971) 347–360.

Andelić Pavao, *Studije o teritorijalnopoličkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1982.

Babić Anto, „Društvo srednjovjekovne bosanske države“, u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1987, 21–83.

Babić Anto, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo 1972.

Babić Anto, „Nešto o karakteru bosanske feudalne države“, *Pregled* V/2 (Sarajevo 1953) 83–86.

Babić Anto, „Noviji pogledi u nauci o pitanju srednjovjekovne crkve bosanske“, *Pregled* VI/2 (Sarajevo 1954) 101–107.

Babić Anto, „Struktura srednjovjekovne bosanske države (Prilog objašnjenju pitanja nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini)“, *Pregled* XIII/1 (Sarajevo 1961) 1–8.

Babić Anto, „Tradicija i historijsko pravo u odnosima između Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku“, *Bosna franciscana* 12 (2000) 241–247.

Babić Anto, „Tradicija i historijsko pravo u odnosima Bosne i Dubrovnika u srednjem vijeku“, u: *Пристапна предавања, прилози и библиографије на новите членови на МАНУ*, Скопје 1974, 11–17.

Ćirković Sima, „Bosanska crkva u bosanskoj državi“, u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1987, 191–254.

Ćirković Sima, „The Double Wreath: A Contribution to the History of Kingship in Bosnia“, *Balkanica* 45 (2014) 107–143.

Ćošković Pejo, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Sarajevo 2005.

Dautović Dženan, „Slavska varijanta feudalizma (analiza na primjeru bellatores bosanskog srednjovjekovlja)“, *Bosna Franciscana* 41 (2014) 133–165.

Džaja Srećko M., „‘Dobri Bošnjani’ i ‘boni homines’“, u: *Zbornik o Pavlu Anđeliću*, ur. Marko Karamatić, Sarajevo 2008, 143–167.

Filipović Emir O., „The Most Noble and Royal House of Kotromanić. Constructing Dynastic Identity in Medieval Bosnia“, *Südost-Forschungen* 78 (2019) 1–38.

Fine John van Anwerp, *The Bosnian Church: Its Place in State and Society from the Thirteenth to the Fifteenth Century*, London 2007.

Fügedi Erik, *The Elefánthy. The Hungarian Nobleman and his Kindred*, Budapest 1998.

Karbić Damir, „Hrvatski plemićki rod i običajno pravo. Pokušaj analize“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 16 (1998) 73–117.

Kurtović Esad, „Dileme oko titule vojvode u srednjovjekovnoj Bosni“, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* 36 (2007) 243–261.

Kurtović Esad, „Neke dileme o vojvodskoj tituli u srednjovjekovnoj Bosni“, u: *Zbornik o Pavlu Anđeliću*, Sarajevo 2008, 305–323.

Lovrenović Dubravko, *Bosanska kvadratura kruga*, Sarajevo 2012.

Lovrenović Dubravko, „Sv. Grgur Čudotvorac – zaštitnik Kotromanića i srednjovjekovne Bosne“, u: *Zbornik o Marku Dobretiću*, ur. Marko Karamatić, Sarajevo–Dobretići 2008, 9–32.

Matijević Sokol Mirjana, „Nostrum et regni nostri registrum. Srednjovjekovni arhiv Ugarsko-hrvatskog kraljevstva“, *Arhivski vjesnik* 51 (2008) 237–257.

Miljan Suzana, *Plemićko društvo Zagrebačke županije za vladavine Žigmunda Luksemburškoga (1387.–1437.)* (doktorska disertacija, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2015).

Mišić Siniša, „Territorial Division and Representatives of the Local Administration in the Medieval Bosnian State in 13th and 14th century“, *Beogradski istorijski glasnik – Belgrade Historical Review* 1 (2010) 69–86.

Mošin Vladimir, „Sankcija u vizantijskoj i u južnoslavenskoj ćirilskoj diplomaciji“, *Analitički historijski institut JAZU u Dubrovniku* 3 (1954) 27–52.

Mrgić-Radojčić Jelena, „Rethinking the Territorial Development of the Medieval Bosnian State“, *Istorijski časopis* 51 (2004) 43–64.

Rady Martyn, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, London 2000.

Raukar Tomislav, *Seljak i plemić hrvatskoga srednjovjekovlja*, Zagreb 2002.

Soloviev Alexandre, „Saint Gregoire, patron de Bosnie“, *Byzantion* 19 (Bruxelles 1949) 263–279.

Šidak Jaroslav, „O autentičnosti i značenju jedne isprave bosanskog ‘djeda’ (1427)“, *Slovo* 15–16 (1965) 282–297.

Šidak Jaroslav, „O vjerodostojnosti isprave bosanskog bana Tvrtka Stjepanu Rajkoviću“, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu* 2 (1954) 37–48.

Šidak Jaroslav, *Studije o „Crkvi bosanskoj“ i bogumilstvu*, Zagreb 1975.

Thallóczy Ludwig von, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München–Leipzig 1914.

Thallóczy Ljudevit, „Istraživanje o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje kormenskog arhiva“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 18 (1906) 401–444.

Anđelić Paavo, „Barones regni i državno vijeće srednjovjekovne Bosne“, *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu* 11–12 (1975–1976) 29–47. [Anđelić Paavo, „Barones regni i državno vijeće srednjovjekovne Bosne“, *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu* 11–12 (1975–1976) 29–47]

Babić Anto, „O odnosima vazaliteta u srednjovjekovnoj Bosni“, *Godišnjak Istorijskog društva BiH* 6 (1954) 29–44. [Babić Anto, „O odnosima vazaliteta u srednjovjekovnoj Bosni“, *Godišnjak Istorijskog društva BiH* 6 (1954) 29–44]

Благојевић Милош, „Босанско Завршје“, *Зборник Филозофског факултета у Београду* 14/1 (1979) 129–144. [Blagojević Miloš, „Bosansko Završje“, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu* 14/1 (1979) 129–144]

Благојевић Милош, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997. [Blagojević Miloš, *Državna uprava u srpskim srednjovekovnim zemljama*, Beograd 1997]

Благојевић Милош, „Ручници“, у: *Лексикон српског средњег века*, ур. Раде Михаљчић и Сима Ћирковић, Београд 1999, 635–636. [Blagojević Miloš, „Ručnici“, у: *Leksikon srpskog srednjeg века*, ур. Rade Mihaljčić i Sima Ćirković, Beograd 1999, 635–636]

Благојевић Милош, „Сродствена терминологија и друштвена хијерархија у средњовековној Србији: брат и браћа“, у: *Зборник Етнографског музеја у Београду 1901–2001*, Београд 2001, 115–129. [Blagojević Miloš, „Srodstvena terminologija i društvena hijerarhija u srednjovekovnoj Srbiji: brat i braća“, у: *Zbornik Etnografskog muzeja u Beogradu 1901–2001*, Beograd 2001, 115–129]

Бубало Ђорђе, *Писана реч у српском средњем веку*, Београд 2009. [Bubalo Đorđe, *Pisana reč u srpskom srednjem веку*, Beograd 2009]

Веселиновић Андрија, „Пристав“, у: *Лексикон српског средњег века*, ур. Раде Михаљчић и Сима Ћирковић, Београд 1999, 587. [Veselinović Andrija, „Pristav“, у: *Leksikon srpskog srednjeg века*, ур. Rade Mihaljčić i Sima Ćirković, Beograd 1999, 587]

Грковић-Мејџор Јасмина, „Архаични формулаични искази у повељама средњовековне Босне и Хума“, у: *Српско писано наслеђе и историја средњовековне Босне и Хума*, ур. Зорица Никитовић, Бања Лука–Источно Сарајево 2018, 9–23. [Grković-Mejdžor Jasmina, „Arhaični formulaični iskazi u poveljama srednjovekovne Bosne i Huma“, у: *Srpsko pisano nasljeđe i istorija srednjovekovne Bosne i Huma*, ур. Zorica Nikitović, Banja Luka–Istočno Sarajevo 2018, 9–23]

Динић Михаило, *Државни сабор средњовековне Босне*, Београд 1955. [Dinić Mihailo, *Državni sabor srednjovekovne Bosne*, Beograd 1955]

Динић Михаило, „Дубровачки трибути. Могориш, Светодмитарски и Конавоски доходак, Провијун браће Влатковића“, *Глас СКА* 86 (1935) 203–257 [Dinić Mihailo, „Dubrovački tributi. Mogoriš, Svetodmitarski i Konavoski dohodak, Provižun braće Vlatkovića“, *Glas SKA* 86 (1935) 203–257]

Динић Михаило, *Из српске историје средњег века*, Београд 2003. [Dinić Mihailo, *Iz srpske istorije srednjega века*, Beograd 2003]

Ђаповић Ласта, *Заклетва на тлу Југославије*, Београд 1977. [Đapović Lasta, *Zakletva na tlu Jugoslavije*, Beograd 1977]

Ивановић Милош, „Добри људи“ у српској средњовековној држави, Београд 2017. [Ivanović Miloš, „Dobri ljudi“ u srpskoj srednjovekovnoj državi, Beograd 2017]

Исаиловић Невен, *Владарске канцеларије у средњовековној Босни* (докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду, 2014). [Isailović Neven, *Vladarske kancelarije u srednjovekovnoj Bosni* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Beogradu, 2014)]

Исаиловић Невен, „Дипломатичке особености владарских и великашких исправа уочи и након пада средњовековне босанске државе“, у: *Пад Босанског краљевства 1463. године*, ур. Невен Исаиловић, Београд – Сарајево – Бања Лука 2015, 29–86. [Isailović Neven, „Diplomatičke osobenosti vladarskih i velikaških isprava uoči i nakon pada srednjovekovne bosanske države“, u: *Pad Bosanskog kraljevstva 1463. godine*, ur. Neven Isailović, Beograd – Sarajevo – Banja Luka 2015, 29–86]

Исаиловић Невен, „Заклетвене формуле у средњовековним босанским повељама“, у: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности*, књ. IX, гл. ур. Г. Јовановић, Деспотовац 2018, 235–252. [Isailović Neven, „Zakletvene formule u srednjovekovnim bosanskim poveljama“, u: *Srednji vek u srpskoj nauci, istoriji, književnosti i umetnosti*, knj. IX, gl. ur. G. Jovanović, Despotovac 2018, 235–252]

Исаиловић Невен, „Михаило Кабуџић – дубровачки одметник, босански дипломата“, *Историјски часопис* 56 (2008) 389–406. [Isailović Neven, „Mihailo Kabužić – dubrovački odmetnik, bosanski diplomata“, *Istorijski časopis* 56 (2008) 389–406]

Исаиловић Невен, „Помени предака и сродника у средњовековним босанским повељама“, у: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности*, књ. VIII, гл. ур. Г. Јовановић, Деспотовац 2017, 103–111. [Isailović Neven, „Pomeni predaka i srodnika u srednjovekovnim bosanskim poveljama“, u: *Srednji vek u srpskoj nauci, istoriji, književnosti i umetnosti*, knj. VIII, gl. ur. G. Jovanović, Despotovac 2017, 103–111]

Јиречек Константин, *Историја Срба*, књ. I, Београд 1952. [Jireček Konstantin, *Istorija Srba*, knj. I, Beograd 1952]

Костренчић Марко, *Fides publica (јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја XV века*, Београд 1930. [Kostrenčić Marko, *Fides publica (javna vera) u pravnoj istoriji Srba i Hrvata do kraja XV veka*, Beograd 1930]

Порчић Небојша, *Дипломатички обрасци средњовековних владарских докумената: српски пример* (докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду, 2012). [Porčić Nebojša, *Diplomatički obrasci srednjovekovnih vladarskih dokumenata: srpski primer* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Beogradu, 2012)]

Порчић Небојша, „О употреби појма владарске милости у српским средњовековним документима намењеним Дубровчанима“, *Историјски часопис* 65 (2016) 61–77. [Porčić Nebojša, „O upotrebi pojma vladarske milosti u srpskim srednjovekovnim dokumentima namenjenim Dubrovčanima“, *Istorijski časopis* 65 (2016) 61–77]

Рудић Срђан, *Босанска властела у XV веку. Просопографска студија*, Београд 2021. [Rudić Srđan, *Bosanska vlastela u XV veku. Prosopografska studija*, Beograd 2021]

Рудић Срђан, „Прилог познавању правних односа између Босанског краљевства и Дубровника“, у: *Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора: зборник радова са научног скупа одржаног 19–21. марта 2009*, Београд 2009, 217–232. [Rudić Srđan, „Prilog poznavanju pravnih odnosa između Bosanskog kraljevstva i Dubrovnika“, u: *Srednjovekovno pravo u Srba u ogledalu istorijskih izvora: zbornik radova sa naučnog skupa održanog 19–21. marta 2009*, Beograd 2009, 217–232]

Соловјев Александар, „Властеоске повеље босанских владара“, *Историско-правни зборник* 1 (Сарајево 1949) 79–105. [Solovjev Aleksandar, „Vlasteoske povelje bosanskih vladara“, *Istorisko-pravni zbornik* 1 (Sarajevo 1949) 79–105]

Станојевић Станоје, „Студије о српској дипломатици: 2. Интитулација“, *Глас СКА* 92 (1913) 110–162. [Stanojević Stanoje, „Studije o srpskoj diplomatici: 2. Intitulacija“, *Glas SKA* 92 (1913) 110–162]

Станојевић Станоје, „Студије о српској дипломатици: 5. Аренга (Проемиум)“, *Глас СКА* 94 (1914) 192–229. [Stanojević Stanoje, „Studije o srpskoj diplomatici: 5. Arenga (Proemium)“, *Glas SKA* 94 (1914) 192–229]

Станојевић Станоје, „Студије о српској дипломатици: 10. Санкција“, *Глас СКА* 100 (1922) 1–48. [Stanojević Stanoje, „Studije o srpskoj diplomatici: 10. Sankcija“, *Glas SKA* 100 (1922) 1–48]

Станојевић Станоје, „Студије о српској дипломатици: 13. Потпис“, *Глас СКА* 106 (1923) 22–49. [Stanojević Stanoje, „Studije o srpskoj diplomatici: 13. Potpis“, *Glas SKA* 106 (1923) 22–49]

Станојевић Станоје, „Студије о српској дипломатици: 15. Сведоци“, *Глас СКА* 110 (1924) 1–25. [Stanojević Stanoje, „Studije o srpskoj diplomatici: 15. Svedoci“, *Glas SKA* 110 (1924) 1–25]

Станојевић Станоје, „Студије о српској дипломатици: 20. Састављање повеља“, *Глас СКА* 157 (1933) 155–219. [Stanojević Stanoje, „Studije o srpskoj diplomatici: 20. Sastavljanje povelja“, *Glas SKA* 157 (1933) 155–219]

Станојевић Станоје, „Студије о српској дипломатици: 23. Односи појединих момената при стварању и извршавању повеља“, *Глас СКА* 161 (1934) 27–53. [Stanojević Stanoje, „Studije o srpskoj diplomatici: 23. Odnosi pojedinih momenata pri stvaranju i izvršavanju povelja“, *Glas SKA* 161 (1934) 27–53]

Тошић Ђуро, „Споредна грана племена Косача“, *Зборник за историју БиХ* 3 (2002) 61–77. [Tošić Đuro, „Sporodna grana plemena Kosača“, *Zbornik za istoriju BiH* 3 (2002) 61–77]

Ђирковић Сима, „Верна служба и вјера господска“, *Зборник Филозофског факултета у Београду* 6/2 (1962) 95–112. [Ćirković Sima, „Verna služba i vjera gospodska“, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu* 6/2 (1962) 95–112]

Ђирковић Сима, „Дуалистичка хетеродоксија у улози земаљске цркве: босанска црква“, *Гласник ЦАНУ. Одјељење друштвених наука* 9 (1995) 7–34. [Ćirković Sima, „Dualistička heterodoksija u ulozi zemaljske crkve: bosanska crkva“, *Glasnik CANU. Odjeljenje društvenih nauka* 9 (1995) 7–34]

Ђирковић Сима, „Остаци старије друштвене структуре у босанском феудалном друштву“, *Историјски гласник* 3–4 (1958) 155–164. [Ćirković Sima, „Ostaci starije društvene strukture u bosanskom feudalnom društvu“, *Istorijski glasnik* 3–4 (1958) 155–164]

Ђирковић Сима, *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997. [Ćirković Sima, *Rabotnici, vojnici, duhovnici. Društva srednjovekovnog Balkana*, Београд 1997]

Ћирковић Сима, „Русаг“, у: *Лексикон српског средњег века*, ур. Раде Михаљчић и Сима Ћирковић, Београд 1999, 634–635. [Ćirković Sima, „Rusag“, u: *Leksikon srpskog srednjeg века*, ur. Rade Mihaljčić i Sima Ćirković, Beograd 1999, 634–635]

Ћирковић Сима, „Русашка господа“, *Историјски часопис* 21 (1974) 5–17. [Ćirković Sima, „Rusaška gospoda“, *Istorijski časopis* 21 (1974) 5–17]

Ћирковић Сима, „Сугуби венац: прилог историји краљевства у Босни“, *Зборник Филозофског факултета у Београду* 8/1 (1964) 343–370. [Ćirković Sima, „Sugubi venac: prilog istoriji kraljevstva u Bosni“, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu* 8/1 (1964) 343–370]

Ђоровић Владимир, „Териториални развој Босанске државе у средњем веку“, *Глас СКА* 167 (1935) 3–47. [Ђоровић Владимир, „Teritorialni razvoj Bosanske države u srednjem веку“, *Glas SKA* 167 (1935) 3–47]

Шуица Марко, „Сведоци“, у: *Лексикон српског средњег века*, ур. Раде Михаљчић и Сима Ћирковић, Београд 1999, 651–652. [Šuica Marko, „Svedoci“, u: *Leksikon srpskog srednjeg века*, ur. Rade Mihaljčić i Sima Ćirković, Beograd 1999, 651–652]

Излагања на конференцијама – Conference presentations

Роџић Небојша, Вујошевић Џарко, „Treaties between Serbia and Dubrovnik (Ragusa): Reflections of Political Relations in Diplomatic Forms (12th–15th Centuries)“ (рад представљен на конференцији 15th International Congress of Diplomatics: Letters – Charters – Treaties, Лајпциг, Немачка, 4.10.2018)

Neven Isailović

CUSTOMARY LAW IN PURPOSE-SPECIFIC PATTERNS OF THE CHARTERS OF BOSNIAN RULERS AND MAGNATES

Summary

The paper is based on a reexamination of source material resulting in a new interpretation of the forms of certain formulae in the charters of Bosnian rulers and magnates. The focus is placed mainly on the typological differences between donation charters issued to domestic addressees and international treaties. By comparing these two purpose-specific types of documents, and in particular the formulae of *intitulatio*, *sanctio*, oath and witnesses in each of them, the paper determines the presence, purpose and importance of the elements of customary law in the formularies that were generally used in Bosnian chanceries and scribal services. Preliminary conclusions suggest that patrimonial law prevailed in the documents of the Bosnian *bans* and kings issued for domestic nobility (which is why the “lands” or “*župas*” of the Bosnian state are mentioned, as well as “good men” and “brethren” in the formula of witnesses), while in international treaties the guarantee came from another customary element – the oath, as well as from the authority of the issuing ruler and influential nobles. It is also determined that the formula of *sanctio (poena spiritualis)* is present in both types of charters, but more in donation charters, while oath prevails in the treaties. On the other hand, in the documents issued by the magnates and regional lords whose authority was at a lower hierarchical level, customary law is to be found in international legal correspondence as well, to some extent, since the credibility of the authors from the ranks of high nobility was based on the consent of their family or noble kindred. In this group of charters oath and *sanctio* are rather equally present, perhaps due to the Ragusan influence or to increase warranty. The general conclusion that arises is that in the late Middle Ages Bosnia was a composite, decentralized state of strong customary law, which differed in the various legal actions, but that there were also mechanisms which provided strong elements of unity.

Оригиналан научни рад

Примљен: 30.03.2021.

Коначно прихваћен за објављивање: 17.08.2021.

Александар КРСТИЋ*
Историјски институт
Београд

ПОСЕДИ ЈАКШИЋА У СЛАВОНИЈИ И СРЕМУ

Анстракт: У раду се разматрају подаци о поседима породице Јакшић у источној Славонији и Срему на основу архивске грађе, највећим делом необјављене, која није привукла већу пажњу досадашње историографије. Браћа Стефан и Дмитар Јакшић су 1477. године од угарског краља Матије Корвина добили тврђаву Корођ са припадајућим властелинством у Вуковској жупанији. Властелинство је остало у поседу Јакшића шездесет година, до пада Славоније под османску власт, али су подаци које извори о њему пружају веома оскудни. О структури овог земљопоседа Јакшића може се стећи оквирна представа на основу пописа корођског властелинства из 1469. године. У Сремској жупанији Јакшићи су поседовали замак (*castellum*) и трговиште (*oppidum*) Арпатарло са најмање шест села и једном пустаром, о чему нас извештавају судски акти везани за сукоб Марка и Дмитра Млађег Јакшића са великашком породицом Гереб од Вингарта око овог земљопоседа (1496–1498). Документ из 1519. године везан за начин наплате црквене десетине од вина у трговишту Арпатарло и на припадајућим поседима пружа нове податке о Стефану Јакшићу Млађем, који је умро исте године, пре 20. августа, а не десетак година раније, како се дуго мислило. Арпатарло је страдао наредних година у време турских освајања, а његов тачан положај није познат. По неким мишљењима, у питању је данашња Рума, а по другим, потес Градине јужно од Крушедола.

Кључне речи: Стефан Јакшић Старији, Дмитар Јакшић Старији, Стефан Јакшић Млађи, Марко Јакшић, Дмитар Јакшић Млађи, Корођ, Арпатарло, Срем, замак (каштел), црквена десетина.

Abstract: The paper discusses data on the estates of the Jakšić family in eastern Slavonia and Srem based mostly on unpublished documents, which has not drawn special attention of the previous historiography. In 1477, the brothers Stefan and Dmtar Jakšić received the Korod (Kórógy) fortress with the associated possessions in Valkó County from Hungarian king Matthias Corvinus. The estate remained in the possession of the Jakšićs for sixty years, until the fall of Slavonia under Ottoman rule, but the data about it provided by sources are very scarce. An approximate idea of the structure of

* aleksandar.krstic@iib.ac.rs

this estate of the Jakšićs can be obtained on the basis of the census of the Korod estate from 1469. In Srem County, the Jakšićs owned the castle (*castellum*) and the market town (*oppidum*) of Árpatarló with at least six villages and one wasteland, as reported by judicial acts related to the conflict between Marko and Dmitar Jakšić the Younger with the baronial family Geréb of Vingárt over this estate (1496–1498). The document from 1519 concerning the manner of collecting the church tithe from wine in the market town of Árpatarló and its appurtenances gives some new data about Stefan Jakšić the Younger, who died in 1519, before August 20, and not about ten years earlier, as has long been thought. Árpatarló was destroyed in the following years during the Ottoman attacks on Srem, and its exact location is unknown. According to one opinion, Árpatarló is identical with the present-day town of Ruma, and according to another opinion, it was located on the site of Gradina south of the monastery and the settlement of Krušedol.

Keywords: Stefan Jakšić the Elder, Dmitar Jakšić the Elder, Stefan Jakšić the Younger, Marko Jakšić, Dmitar Jakšić the Younger, Korod (Kórógy), Árpatarló, Srem (Syrmia), castle, church tithe.

Великашка породица Јакшић, која је после пропасти српске средњо-вековне државе постала једна од најугледнијих и најутицајнијих српских породица у Угарској, већ дуже од једног века је предмет проучавања научне историографије. Имајући у виду да је значајан део архивске грађе о Јакшићима везан за њихова властелинства широм Угарске краљевине, разумљиво је да су ови земљопоседи такође били у фокусу бројних истраживања, како српских, тако и мађарских и румунских повесничара.¹ Како је већи део сачуваних докумената везан за поседе

¹ Miklós Lendvai, *Temes vármegye nemes családai*, t. I, Budapest 1896, 60; Samu Borovszky, „A nagylaki uradalom története“, *Értekezések a történeti tudományok köréből* 18 (Budapest 1900) 530–564; Станоје Станојевић, „Нешто о Јакшићима“, *Нова искра* 3 (1901) 3–9; Иларион Зеремски, „Српска властела Јакшићи у Угарској“, *Календар Матице српске за годину 1908*, Нови Сад 1907, 58–63; Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања потиско-поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 26–28, passim; Момчило Спремић, „Породица Јакшић у Банату“, у: *Банат кроз векове: слојеви култура Баната*, ур. Миодраг Матицки и Видојко Јовић, Београд 2010, 33–63; Ненад Лемајић, *Српска елита на прелому епоха*, Сремска Митровица–Источно Сарајево 2006, 88–90, passim; Saša Iašin, *Familii nobiliare sârbești din Banat în secolele al XV-lea și al XVI-lea*, Cluj-Napoca 2015, 131–166; Снежана Божанић, „О деспотици Јелени, кћерки Стефана Јакшића, у српској историји, култури и традицији“, у: *Шести интердисциплинарни симпозијум Сусрет култура*, Зборник радова, књ. II, Нови Сад 2013, 899–908; Snežana Božanić, Milica Kisić-Božić, „О првој генерацији Јакшића на тлу јужне Угарске – Stefanu i Dmitru u delu *Rerum Ungaricarum Decades*“, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду [=ГФФНС]* XLI/2 (2016) 119–132; Александар Иванов, „Убиство Дмитра Јакшића у Смедереву“, *Зборник Матице српске за историју [=ЗМСИ]* 99 (2019) 7–19; Taisiya Leber, „Milica Jakšić’s Charter for Hilandar Monastery (1506)“, *Иницијал. Часопис за средњовековне*

Јакшића у Поморишју, Банату и Трансилванији,² не изненађује што су имања ове знамените породице у наведеним областима детаљније проучена и што су добила већи простор у историографским радовима. С друге стране, поседи породице Јакшић на територијама данашње источне Славоније и Срема, односно средњовековне Вуковске и Сремске жупаније, привукли су знатно мању пажњу истраживача. Ови поседи су само успутно и уопштено помињани у научним радовима посвећеним Јакшићима, иако малобројни сачувани документи који се на њих односе пружају више значајних и занимљивих података. Они, у одређеној мери, бацају светло на хронологију стицања и поседовања, као и на структуру поменутих властелинстава породице Јакшић, али и допуњују сазнања о историјској географији Срема у позном средњем веку. Осим тога, тих неколико сачуваних докумената који се тичу поседа Јакшића у Вуковској и Сремској жупанији осветљавају и неке моменте из односа Јакшића са суседима и државним и црквеним властима, али и њихове међусобне односе. Коначно, сремски поседи Јакшића имају везу и са једним од најзначајнијих фрушкогорских манастира, а њихово проучавање посредно може пружити и нову перспективу у сагледавању улоге ове великашке породице у животу Срба у Срему, који се традиционално везује пре свега за деспоте Бранковиће. Све су то разлози да се овом приликом позабавимо поседима Јакшића на просторима Вуковске и Сремске жупаније.

студије [=Иницијал] 7 (2019) 115–138; Livia Magina, „Ana Jakšić: A Women of Her Time“, *Иницијал* 8 (2020) 101–115; Милош Ивановић, *Властела државе српских деспота* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2013), 265, 400–401, 405, *passim*.

² Немали број ових докумената публикован је првенствено трудом Јована Радонића и, у најновије време, румунског историчара Адријана Мађине: S. Bogovszky, „A nagylaki uradalom“, 538–540; Јован Радонић, „Прилози за историју браће Јакшића“, *Споменик СКА* 59 (1923) 62–75; А. Ивић, *Историја*, 348–349; Adrian Magina, „Două documente privind posesiunile familiei Jakšić din comitatele Cenad și Timiș“, *Revista de Studii Banatice* 1 (2012) 25–32; *idem*, „Acta Jakšićiana. Documents Regarding the Jakšić of Nădlac Family in Romanian Archives“, *Иницијал* 6 (2018) 159–188; *idem*, *Acta et Documenta partes Regni Hungariae inferiores concernentia 1500–1552. Acte și Documente privitoare la părțile de jos ale Regatului Ungar 1500–1552*, Cluj–Napoca 2020, nos 16, 23, 40, 42, 43, 45, 59, 78, 80, 86, 93–96, 126, 127.

*

Као што је у историографији већ утврђено, браћа Стефан и Димитар Јакшић су са османске на угарску територију прешли највероватније 1464. године. У другој половини те године, краљ Матија Корвин даровао им је трговиште Нађлак са припадајућим селима у долини реке Мориш у Чанадској жупанији. После ових првих земљопоседа у Поморишју, а захваљујући војним и дипломатским заслугама у служби угарског краља, браћа су током наредних година добила бројна и пространа имања од Трансилваније, преко данашњег румунског Баната до Срема и источне Славоније. *Egregii Sthepan et Demetrii, filii Jaxa voyvode*³ добили су поседе у жупанијама Клуж и Красна 1467, затим нова имања у Чанадској жупанији 1472, а почетком 1478. године дарована су им и села у Арадској жупанији. Њихови наследници су даље увећавали породично властелинство, стичући земљопоседе и у Тамишкој, Бачкој и Пештанској жупанији, тако да је до смрти Марка Јакшића (1537) породица држала преко 80 насеља и мањих поседа.⁴

Дакле, за разлику од деспота Вука Гргуревића, током прве деценије свог служења угарској круни браћа Јакшић нису добила земљопоседе у жупанијама на јужној граници краљевине, угроженој сталним упадима Турака.⁵ Када су поново започели жестоки ратни сукоби на простору

³ Тако их назива једна исправа Чанадског каптола из фебруара 1466. године. Колико је нама познато, то је једини случај да угарске канцеларије бележе имена браће на овакав начин. Ради се највероватније о одразу српских облика њихових имена (Степан, Дмитри/Димитрије), коришћених у говору, које две године по њиховом преласку у Угарску локални каноник из Чанада још није прилагодио стандардним латинским формама хришћанских имена (*Stephanus, Demetrius*): Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest, *Diplomatikai levéltár* [= MNL-OL, DL] 16298; *Diplome privind istoria comitatului Timiș și a orașului Timișoara. Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez*, t. II (1430–1470), ed. Frigyes Pesty, Livia Magina, Adrian Magina, Cluj–Napoca 2014, 389.

⁴ Неке земљопоседе Јакшићи су држали и у залогу, на пример властелинство Рекаш у Тамишкој жупанији 1484. године: Lajos Thallóczy, Antal Áldásy, *Magyarország melléktartományainak oklevéltára II. A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526*, Budapest 1907, 258–259; Ј. Радонић, „Прилози“, 63–73; S. Borovszky, „A nagylaki uradalom“, 530–533, 553–564; А. Ивић, *Историја*, 16, 26–28, 348–349, 353, 388; Н. Лемајић, *Српска елита*, 88–89; М. Спремић, „Породица Јакшић“, 34–40, 43, 47, 52, 54–55; S. Iașin, *Familii nobiliare*, 145–159.

⁵ Деспот Вук је у Срему добио Купиник на Сави и Ириг, а Беркасово је држао у залогу. Поред тога, добио је и простране поседе у Крижевачкој и Загребачкој

Посавине и Подунавља, Стефан и Дмитар Јакшић су стекли свој први комплекс поседи у близини османске границе. У питању је била тврђава Корођ у Вуковској жупанији са припадајућим властелинством. Нажалост, даровна повеља краља Матије није сачувана, већ се ова донација помиње у једној исправи Великоарадинског каптола од 13. априла 1596. године. Позивајући се на тај документ, Шама Боровски наводи да је краљ Матија издао даровницу Јакшићима за корођско властелинство у Будиму 29. јуна 1477, док се по Лајошу Талоцију и Анталу Алдашију то догодило тачно годину дана раније – 29. јуна 1476.⁶ Јасно је да је у једној од ових публикација дошло до омашке аутора или штампарске грешке, а како нам наведени документ није доступан, не можемо сада рећи који је датум тачан.⁷ Различито датовање изгубљене краљеве повеље за Јакшиће отвара питање околности у којима је она настала. Наиме, читаву 1476. годину обележиле су велике борбе с Турцима – започела је угарским освајањем Шапца, а завршена неуспелом опсадом Смедерева. У међувремену, у августу, Дмитар Јакшић се истакао у бици код Пожежене на Дунаву против смедеревског санцакбега Али-бега Михалоглуа.⁸ Питање је, дакле,

жупанији са тврђавама Бела Стена, Комогојно, Градиса и Костајница (1470, 1482): Dušanka Dinić-Knežević, „Sremski Brankovići“, *Istraživanja* 4 (1975) 8–10, 18–19; Момчило Спремић, „Српски деспоти у Срему“, у: *Срем кроз векове: слојеви култура Фрушке горе и Срема*, ур. Миодраг Матицки, Београд–Беочин 2007, 49, 53–54; Aleksandar Krstić, “Which Realm Will You Opt for? – the Serbian Nobility between the Ottomans and the Hungarians in the 15th Century”, in: *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule*, eds. Srđan Rudić and Selim Aslantaş, Belgrade 2017, 149.

⁶ S. Borovszky, „A nagylaki uradalom“, 533, 557; L. Thallóczy, A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia*, 390. Поменућа исправа Великоарадинског каптола из 1596. године чува се у Надбискупском архиву у Острогону (Prímási Levéltár, Esztergom, Fasc. 9, no 228. T.).

⁷ У случају једне друге повеље краља Матије за браћу Јакшиће, која се односи на поседе Фелак и Шерфежд и пустару Фаркаштелек у Арадској жупанији од 16. јануара 1478. године, у дипломатару Талоција и Алдашија наведена је погрешна година – 1486, док је код Боровског датовање ове донације исправно: MNL-OL, DL 29840; S. Borovszky, „A nagylaki uradalom“, 554, 555, 562; L. Thallóczy, A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia*, 258–259.

⁸ Сима Ћирковић, „Средњи век“, у: *Шабац у прошлости*, књ. I, Шабац 1970, 98–102; исти, „Српска властела у борби за обнову Деспотовине“, у: *Историја српског народа [=ИСН]*, књ. II, ур. Јованка Калић, Београд 1982, 384–385; Олга Зиројевић, „Смедеревски санцакбег Али-бег Михалоглу“, *ЗИМС* 3 (1971) 17–18; Момчило Спремић, „Борбе за ослобођење Смедерева (1459–1485)“, *Смедеревски зборник* 3 (2012) 21; исти, „Породица Јакшић“, 37; Miloš Ivanović, Neven Isailović,

да ли је угарски монарх Јакшићима даровао Корођ око месец и по дана пре Дмитрових војних подвига код Пожежене, или наредне године, када су бојеви с Турцима већ били окончани, у предвечерје новог рата који је Матија Корвин започео против цара Фридриха III у Аустрији (јули–децембар 1477)?⁹ Ова друга могућност чини се логичнијом, а постоји још један посредан, али значајан аргумент у прилог датовања поменуте повеле у 29. јуни 1477. године. Наиме, претходни власник Корођа био је Јован Понграц од Денгелега, који је још 11. новембра 1476. био на дужности ердељског војводе, а умро је 28. децембра исте године.¹⁰ Зато је много вероватније да је корођско властелинство дато Јакшићима после његове смрти, односно крајем јуна 1477. године.

Пошто краљева даровница за Корођ није сачувана, не знамо тачно која су све насеља, пустаре, приходи и права били поклоњени Јакшићима уз ову тврђаву. Њени остаци се налазе на локалитету Корођград или Корођвар западно од села Ивановац (раније Јовановац, јужно од Осиека).¹¹ Ипак, један документ настао неколико година раније помаже да стекнемо оквирну представу о томе како је могао изгледати земљопосед Јакшића у Вуковској жупанији.

Тврђава Корођ са припадајућим поседима је још од XIII века била део властелинства знамените великашке породице Корођски, која је по

„The Danube in Serbian-Hungarian relations in the 14th and 15th centuries“, *Tibiscum* 5 (Caransebeş 2015) 386–387.

⁹ Према Ђурђу Сремцу, Јакшићи су добили тврђаву Корођ због Дмитровог успеха у двобоју с једним немачким витезом током угарске опсаде Беча: Szerémi György, *Emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543*, ed. Gusztáv Wenczel, Pest 1857, 20–21; Ђурађ Сремац, *Посланица о пропасти Угарског краљевства*, превод Мирко Полгар, Београд 1987, 14–15; Душан Поповић, „Војводина у турско доба“, у: *Војводина I, Од најстаријих времена до Велике сеобе*, Нови Сад 1939, 208. Иако савременик млађих генерација Јакшића, Сремчева казивања су често непоуздана. Уп. Сима Ђирковић, предговор у: Ђ. Сремац, *Посланица*, XI–XIII, XXIII–XXVII.

¹⁰ Norbert C. Tóth, Richárd Horváth, Tibor Neumann, Tamás Pálosfalvi, *Magyarország világi archontológiája (1458–1526). I. Főpapok és bárók*, Budapest 2016 [=Archontológia], 86; Pál Engel, „Káta nem, 5. tábla: Dengelegi (Pongrác)“, in: idem, *Középkori magyar genealógia*, Magyar Középkori Adattár, CD-Rom, Budapest 2001.

¹¹ У питању је равничарско утврђење смештено у мочварном пределу, кружне основе, пречника 40 m, грађено од камена и опеке, са донжон кулом у средини. Око утврђења се налазио јарак и земљани бедем: Gjuro Szabo, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1920, 138, 141; Zorislav Horvat, „Pozicije burgova tijekom 13–15. stoljeća“, *Prostor – znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* 16 (2008) 30, 33.

њој и стекла свој племићки наслов.¹² Пошто је Гашпар Корођски 1467. године напустио вереницу, кћи магистра товарника Јована Розгоњија, и оженио се својом рођаком, краљ Матија Корвин му је за казну одузео више земљопоседа и предао их породици Розгоњи. У питању су биле тврђаве Корођ и Невна и каштел Осијек у Вуковској, те каштел Барањавар у Барањској жупанији са припадајућим трговиштима и селима (*universa castra puta Korogh, Neuna ac castellum Ezeek in de Walko, et castellum Baranyawar appellatum in de Baranya comitatibus existetes et habitos, cum opidis et villis ad eadem pertinentibus*). Када је 1471. године Јован Розгоњи умро, Гашпар је од краља Матије измолио да му се врати одузето властелинство. Како је већ следеће године погибијом Гашпара Корођског у борби с Турцима његова породица изумрла, власници наведених утврђења, трговишта и села постали су ердељски војвода Никола Чупор Мославички и Јован Онгор од Надажда (пре 26. јуна 1472).¹³ Након Чупорове смрти, краљ Матија је у мају 1474. године Корођ даровао већ поменутом великашу Јовану Понграцу од Денгелега.¹⁴

Сачуван је порески попис властелинства Корођских из 1469. године, у време када га је највероватније држала породица Розгоњи. У том регистру су убележени новчани износи узимани на име редовних и ванредних пореза од становника насеља која су припадала Барањавару, Корођу и Осијеку, те оних из трговишта Хађмаш (сада Аљмаш) и Дра(ва)сад у близини ушћа Драве у Дунав.¹⁵ По овом попису, Корођу је припадало 15 села: *Chapa* (Чепин), *Iwanfalwa* (Ивановци),¹⁶ *Pomochya* (Помоћин),

¹² Stanko Andrić, „Korođski (Kórógyi)“, у: *Hrvatski biografski leksikon 7, (Kam–Ko)*, ур. Trpimir Macan, Zagreb 2009, 632–635, с изворима и ранијом литературом.

¹³ MNL-OL, DL 17333. Невна је данашња Левањска Варош западно од Ђакова у Славонији, док је Барањавар садашње село Брањин Врх код Белог Манастира у Барањи: Petar Seletković, „Plemićki posjed Nevna u srednjem vijeku“, *Scrinia Slavonica* 18 (2018) 46; Zrinka Nikolić Jakus, „Obitelj Čupor Moslavački“, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru* 4 (Bjelovar 2011) 292; Danijel Jelaš, *Gradovi donjeg međurječja Drave, Save i Dunava u srednjem vijeku*, Slavonski Brod 2020, 73.

¹⁴ MNL-OL, DL 94512; Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyad-iak korában*, т. II, Budapest 1894, 271; Gj. Szabo, *Sredovječni gradovi*, 141.

¹⁵ MNL-OL, DL 32365; Ive Mažuran, „Porezni popis grada i vlastelinstva Osijek i njegove okolice 1469. godine“, *Starine JAZU* 58 (1980) 141–164.

¹⁶ У пописима Пожешког санцака из друге половине XVI века уписано је више истоимених топонима. Тако се у Чепинској нахији 1579. године бележи село Ивановци с мезрама Мала Вас и Хрушканци, које је вероватно идентично с потесом Иванци западно од Чепинских Мартинаца. Јужно од Мартинаца налазио

Mosson (Мошун), *Dopza* (Допсин), *Sypkacz* (Шипковац), *Palina* (Палина),¹⁷ *Kaporna* (Копривна), *Horwatka* (Хрватска), *Waydafalwa* (Војводинци), *Kus Papfalwa* (Киш Папфалва) *Nagh Papfalwa* (Нађ Папфалва),¹⁸ *Kiskorogh* (Киш Корођ), *Babafalwa* (Бабафалва) и *Kelges* (Келђеш).¹⁹ У наведеним насељима било је пописано укупно 99 лица, од којих су 74 плаћала

се и потес Руштанце, који по свему судећи одговара мезри Хрушканци. У истој нахији пописана је и мезра Ивановци код села Допсин, која одговара истоименом потесу западно од села Храстин. Коначно, уз варош Чепин убележено је више мезри, међу њима и „Ивановци, друго име Иванфало“: *Popis sandžaka Požega 1579. godine / Defter-i mufassal-i liva-i Pojega 987*, ur. Stjepan Sršan, prevela Fazileta Hafizović, topografiju izradio Ive Mažuran, Osijek 2001, 266, 273, 275. Ова последња мезра је, судећи по другом имену, највероватније идентична са средњовековним селом корођског властелинства. Питање је, међутим, да ли је то данашње село Иванавац јужно од Осијека (Јовановац до 1991. године), које крајем XVIII века није постојало. Уп. прву аустријску топографску карту Славоније и Срема: *Provinz Slavonien (1781–1783) – First Military Survey*, <https://mapire.eu/en/map/firstsurvey-slavonia>, као и катастарске мапе из 1863. године: *Habsburg Empire – Cadastral maps (XIX. century)*, <https://mapire.eu/en/map/cadastral> (прегледано 21. 1. 2021).

¹⁷ Допсин (село јужно од Чепина), Помоћин (сада потес северно од Допсина) и Мошун (некадашњи потес Моршоњ/Моршун западно од Допсина) имали су статус села у другој половини XVI века, док су Шипковци и Палина (ранији потеси југозападно од Храстина и западно од Копривне) у то време били ненасељене мезре: *Popis sandžaka Požega*, 268, 269, 272, 273; за ове потесе уп. *Habsburg Empire – Cadastral maps (XIX. century)*, <https://mapire.eu/en/map/cadastral>; *Habsburg Empire (1869–1887) – Third Military Survey (1:25000)*, <https://mapire.eu/en/map/thirdsurvey25000>. Видети и: Branislav Miličić, Denis Njari, „Srednjovjekovna naselja na području današnjih Vladislavaca kod Osijeka“, *Osječki zbornik* 35 (2020) 56–59.

¹⁸ У другој половини XVI века Хрватска је била ненастањена мезра код села Копривне, а Војводинци код Допсина. Мезре Кишпапфало и Нађпапфало, друго име Поповци, уписане су око 1550. и 1579. уз Чепин: *Popis sandžaka Požega*, 266, 268, 270. Тачна убикација ових топонима за сада није могућа, а потес Поповац југоисточно од села Хабјановци, који је уцртан на топографским картама из XIX века, чини се сувише удаљеним од Чепина.

¹⁹ Киш Корођ је садашње село Корог западно од Вуковара и јужно од Осијека, док су последња два насеља неубицирана. Бабафалва је у другој половини XVI века била ненастањена мезра која је припадала селу Кејђеш: *Popis sandžaka Požega*, 247, где су имена села и мезре транскрибована као Кукеш и Папфало; уп. Pál Engel, „A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája“, *Századok* 134/2 (2000) 284, 319–320. Енгел сматра да је Келђеш/Кејђеш био негде у околини Антуновца.

порез за своје сесије у просечном износу од једне до две форинте, док преосталих 25 лица нису плаћала порез, јер су била слободњаци (*zabados*). Највеће насеље овог земљопоседа био је Чепин са 31 пописаним становником, односно сесијом, од којих су 23 били порески обвезници. У осталим насељима број пописаних сесија кретао се од две до 12. Укупно је 1469. године на земљопоседу Корођ убирано 125 форинти и 50 денара редовних и ванредних пореза. Житељи овог земљопоседа носили су углавном календарска имена, али се на основу презимена и надимака може закључити да се радило о већински мађарском, а у знатно мањем броју словенском, односно хрватском становништву. Ретки су они за које би се са сигурношћу могло тврдити да су били српског порекла – на пример, у селу Копривна убележен је *Stephanus Racz*. Код неколицине људи уписана су звања или занимања уместо презимена и надимака, као што су војвода (*Waywoda*), судија (*Biro*), писар (*Litteratus*), војник (*Katona*), трговац (*Kalamar*), млинар (*Monar*), соколар (*Solmas*), опанчар или обућар (*Warga*), кројач (*Zabo*) и ковач (*Faber*).²⁰

Ипак, не може се тврдити да је земљопосед који су Јакшићи добили уз тврђаву Корођ био идентичан оном пописаном седам или осам година раније. Не само да вароши Осиек, Хађмаш и Драсад нису дошле у руке Јакшића,²¹ већ се може поуздано закључити да су браћа Стефан и Дмитар поседовали и нека села (односно делове села) у околини Корођа која 1469. године нису пописана међу „партиненцијама“ ове тврђаве. На такав закључак упућује један судски спор вођен деценију након што су Јакшићи добили Корођ, када су чланови једне локалне племићке породице оптужили Будимску препозитуру Блажене девице Марије за узурпирање њиховог поседа у Миклошфалви,²² затим извесног Григорија Вашада за узурпирање

²⁰ MNL-OL, DL 32365; I. Mažuran, „Porezni popis“, 132–133, 137, 146–149.

²¹ После погибије Николе Чупора (1474), ова трговишта је добила Будимска препозитура Блажене девице Марије, која их је 1493. године привремено уступила породици Гереб од Вингарта (до 1503): MNL-OL, *Diplomatikai fényképgyűjtemény* [= DF] 265829; D. Csánki, *Történelmi földrajz*, т. II, 281–283; Петер Рокаи, „Бродови на Дунаву и притокама на подручју јужне Угарске у средњем веку“, у: *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове*, Београд 1983, 156–158; Ive Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, Osijek 1994, 93; György Laczlavik, „A budavári Szent Zsigmond prépostság középkori történetéhez“, in: *Studia professoris – professor studiorum: Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára*, Budapest 2005, 202–203; Z. Nikolić Jakus, „Obitelj Čupor“, 292; D. Jelaš, *Gradovi donjeg međurječja*, 73–74.

²² Део села Миклошфалва улазио је 1469. године у састав властелинства Корођских као припадајући посед Осиека у оквиру „војводата“ Тења (*Tehyne*

куће (племићке курије) у селу Держ и, коначно, војводу Елеза (*Eliz wayvoda*) и његове људе из Селеуша за вербалне и физичке нападе који су се догодили у Держу и Селеушу. Током истраге ових оптужби у септембру наредне 1487. године испитани су и суседи и сумеђници, а поменутом Григорију Вашаду је позив за судско рочиште уручен у Держу, у присуству четворице људи из Держа и Нађ Селеуша, за које је наведено да су „јобађи госпоре Јакшића“.²³ Из тога произилази да су Јакшићи имали нека имања и у овим селима која су се налазила у близини тврђаве Корођ – Нађ и Киш Селеуш одговарају потесу Селеш, југоисточно од Антуновца, док је Держ лежао на потесу Држаница северно од суседног села Ивановца/Јовановца.²⁴

После документа из 1487. године, поседе Јакшића у Вуковској жупанији се деценијама не јављају у сада познатим изворима.²⁵ Породица

waywodatus possessio Miklosfalwa). Осам деценија касније, у османском дефтеру Пожешког санцака уписана је ненасељена мезра Миклошевци уз село Селеш: MNL-OL, DL 32365; I. Mažuran, „Porezni popis“, 152; P. Engel, „A török dúlások hatása“, 320. Изгледа да је идентично са селом Миклошевци у Осијечкој нахији из пописа од 1579. године: *Popis sandžaka Požega*, 243.

²³ ... *in possessione Ders, presentibus Georgio Zwadya et Ladislao de eadem Ders, Georgio Wy de Nagh Zelews, Matheo literato Pathakfalwy, iobagionibus dominorum Jaksyth*: MNL-OL, DL 19311. Иначе, документ је избледео, оштећен и практично нечитљив у читавој горњој половини. Срећом, постоји и каснија копија, али су оштећења оригинала у уводном делу, где се набрајају оптужбе тужитеља и наводе имена тужених, делом постојала и пре него што је препис настао. Тиме је унеколико отежана реконструкција читавог спора и свих његових учесника.

²⁴ Мезра Драже налазила се у другој половини XVI века код села Селеш: *Popis sandžaka Požega*, 239–240; *Provinz Slavonien (1781–1783)*; Топографска карта ЈНА 1:50.000, секција Винковци 1; на топографској карти из 1865. за Ивановца се наводи и други назив Deutsch Deržanica, а за Антуновац Ung. Deržanica: *Croatia (1865–1869) – Second military survey of the Habsburg Empire*, <https://mapire.eu/en/map/secondsurvey-croatia> (прегледано 21. 1. 2021); P. Engel, „A török dúlások hatása“, 283; idem, *Magyarország a középkorvégén*, CD-ROM, Budapest 2001. Уп. Samu Borovszky, *Csanád vármegye története 1715-ig*, t. I, Budapest 1896, 171; А. Ивић, *Историја*, 353, који ова насеља назива Велики и Мали Свилош, а по њему и други аутори: Душан Поповић, *Срби у Срему до 1736/7. Историја насеља и становништва*, Београд 1950, 11; М. Спремић, „Породица Јакшић“, 47, нап. 58. О војводи Елезу видети: Александар Крстић, „Акт сремских жупанијских власти о истрази против деспота Ђорђа и Јована Бранковића и њихових фамилијара (Врдник, 22. август 1497)“, *Иницијал* 5 (2017) 161–162, 165, нап. 24.

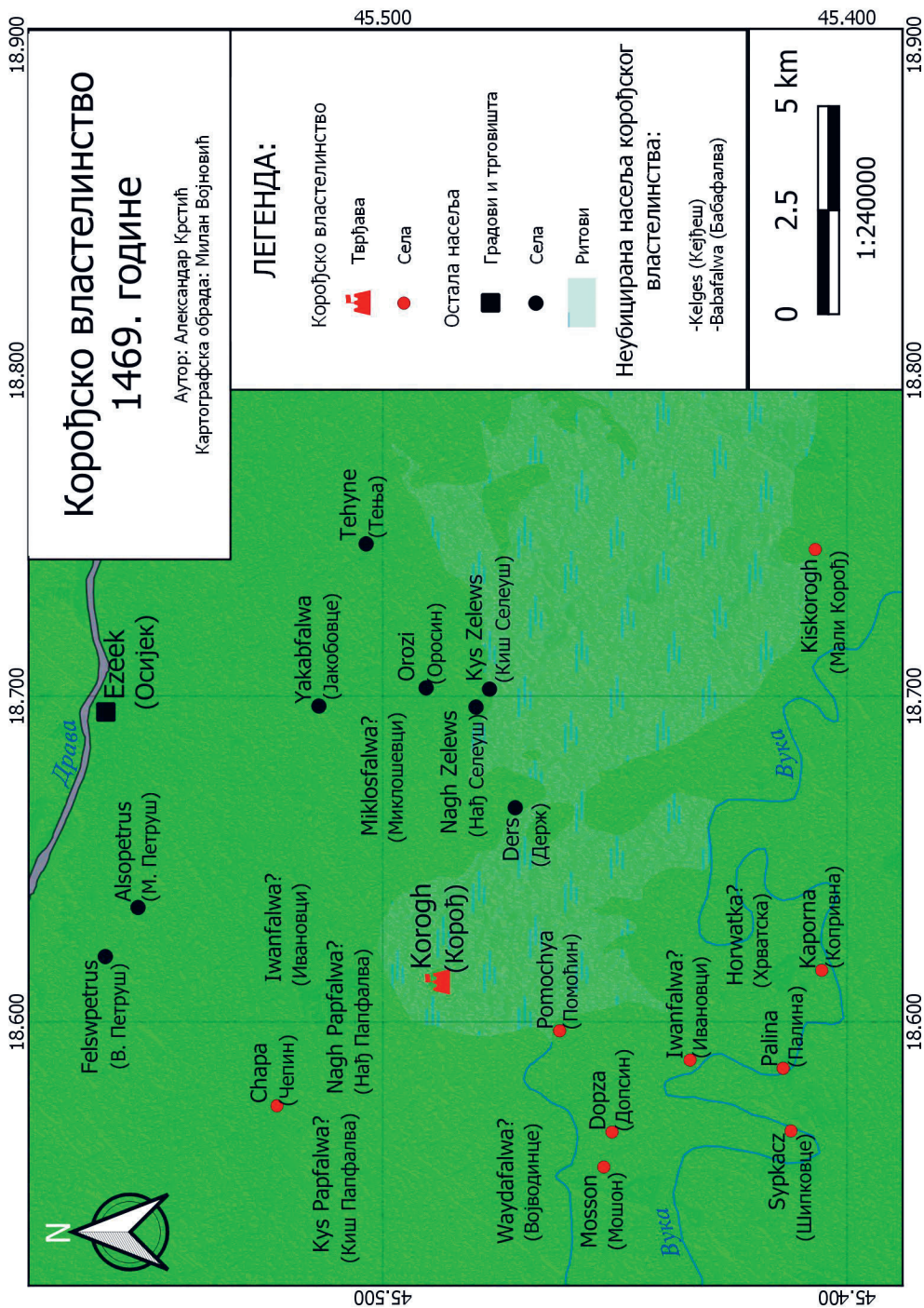
²⁵ О властелинству Јакшића у Вуковској жупанији посредно сведочи то што је средином августа 1491. године Ђорђе Киш од Мајорфалве, фамилијар Стефана Јакшића, у његово име, а у својству суседа и сумеђника, присуствовао увођењу браће Героб и Павла Кињижија у посед каштела Славковац, Горјани, Херман и

је ипак наставила да ужива ова имања, која су у њеном власништву била шездесет година. Две године пред своју смрт Марко Јакшић, син Стефана Старијег, решио је да осигура део породичних поседа супрузи Поликсени и кћерима, па је о томе постигао споразум са сестром Јеленом и синовима свог преминулог брата од стрица Петра. По том споразуму, који је краљ Јован Запоља потврдио 21. децембра 1535. године, Поликсена и шест њених и Маркових кћери добиле су део Нађлака и више других поседа у Чанадској, као и један посед у Пештанској жупанији. Осим тога, припала им је и Маркова половина тврђаве Корођ са варошима, селима, поседима, пустарама и деловима поседа који овој тврђави од старине припадају.²⁶ Нажалост, у исправама о овој правној радњи није поименично наведено која су то трговишта, села и пустаре у питању, тако да смо опет онемогућени да сагледамо структуру корођског властелинства и пратимо промене које су се на њему догодиле током шест деценија колико се оно налазило у власништву Јакшића. Треба приметити да се овом приликом помињу и трговишта или вароши (*oppida*), док се у попису из 1469. године ни за једно од насеља које је припадало Корођу не наводи да је имало такав статус. Да ли то значи да је неко од 15 насеља корођског земљопоседа с краја седме деценије XV века у наредном периоду добило статус трговишта,²⁷ или су Јакшићи стекли неку од суседних вароши у Вуковској жупанији, остају за сада отворена питања. Такође, не може се ништа рећи ни о променама у насељености, етничком саставу или приходима корођског властелинства у време док се оно налазило у поседу Јакшића. У фебруару 1536. године, нове власнице су уведене у посед добијених имања у Чанадској жупанији. Међутим, не можемо рећи да ли је иста правна процедура спроведена и на корођском властелинству, имајући у виду близину османског војног упоришта у Осијеку успостављеног 1529. године и присуство присталица Фердинанда Хабзбуршког на том простору. У сваком случају, ово властелинство је убрзо заувек било

Сентласло и њима припадајућих трговишта и села у овој жупанији: MNL-OL, DF 233472.

²⁶ ... *directa et aequali medietate totalibus castri Korogh nuncupati, in comitatu de Walko habiti, portionem videlicet prelibati Marci Jaxyth in eodem castro existente, ac oppidis, villis et possessionibus, prediibusque et portionibus possessionariis ad idem castrum de iure et ab antiquo pertinentes*: Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale ale României, Fond familial Bánffy, seria 1, Documente medievale, no 40; A. Magina, „Acta Jakšićiana“, 163, 173–176, nos 6, 7.

²⁷ То би се понајпре могло односити на Чепин, који је 1469. био највеће насеље Корођског властелинства, а у другој половини XVI века имао је статус вароши: *Popis sandžaka Požega*, 265–266.

изгубљено за Јакшиће, јер је њихова тврђава Корођ заједно са другим утврдама у западном Срему и Славонији пала под османску власт до јесени исте 1536. године.²⁸

*

Поседе Јакшића у Сремској жупанији чинили су замак (каштел) и трговиште Арпатарло са припадајућим селима и пустарама, о којима имамо два занимљива документа с краја XV и из друге деценије XVI века. Ипак, пре него што их анализирамо, потребно је да се укратко осврнемо на ранију историју овог властелинства. На самом крају, позабавићемо се и питањем убикације средњовековног насеља Арпатарло.

Посед Арпатарло (Árpatarló), чије име на мађарском језику значи „јечмено стрниште“, помиње се у документарним изворима од 1323. године. Тада је Емерих, син Аладара, пред Стонобеоградским каптолом заменио своје делове поседа Арпатарло у Сремској жупанији са Карлом, сином Николе и другим рођацима за њихов посед Кондро.²⁹ Непуно столеће касније, 1415. године, у акту краља Жигмунда помиње се племић из Сремске жупаније Бенедикт *de Arpatarlo* као могући краљев представник у једном правном поступку.³⁰ У мају 1419. године, наведени Бенедикт, у то време поджупан Вуковске жупаније и фамилијар мачванског бана Дезидерија Горјанског, заједно са својом децом, братом и његовим синовима уложио је протест пред баном, стављајући забрану својим рођацима из друге гране породице да продају или заложу заједнички посед Арпатарло Николи од Македоније и његовом сину. Ови племићи са територије данашњег румунског Баната већ су били заменили спорни део поседа са бившим мачванским баном Јованом Моровићким (Маротијем), који је посекао шуму на имању и од тог дрвета

²⁸ Алекса Ивић, *Споменици Срба у Угарској, Хрватској и Славонији током XVI и XVII столећа, први део од 1527. до 1600. године*, Нови Сад 1910, 162–163; исти, *Историја*, 129. Фердинандове присталице су потом успоставиле контролу над Корођем и задржале је и после Кацијанеровог пораза код Горјана 9. септембра 1537, али су до краја исте године због оскудице у храни и наоружању морале трајно напустити ову тврђаву, уп. Ive Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, Zagreb 1998, 82–85, 89–90.

²⁹ MNL-OL, DL 33737; *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, t. IX, ed. Tadija Smičiklas, Zagreb 1911, 116; D. Csánki, *Történelmi földrajz*, t. II, 234.

³⁰ MNL-OL, DL 103464; *Zsigmond-kori okléveltar*, t. V, (1415–1416), eds. Elemér Mályusz, Iván Borsa, Budapest 1997, 266, no 911.

направио куће у Арпатарлу.³¹ Правна акција Бенедиктове породице очито није имала ефекта, јер је у новембру следеће године краљ Жигмунд наложио Баношторском каптолу да Јована Моровићког, који је у залогу држао половину поседа *Arpatarlo*, *Azywagh*, *Lywky* и *Almos* у Сремској жупанији, уведе у њихово пуно власништво, што је поменути каптол и учинио у марту 1421.³² Осим Љукова, остали поседи за сада нису поуздано убицирани.³³ Наредних година Бенедикт од Арпатарла и његови сродници с истим племићким насловом и даље се појављују у документима,³⁴ што вероватно значи да су задржали своју половину породичних поседа. С друге стране, и Моровићи су наставили да уживају делове земљопоседа Арпатарло које је својевремено стекао бан Јован. Према неким мишљењима, управо су они изградили каштел на овом поседу.³⁵

Када је смрћу Матије Маротија 1476. године ова великашка породица изумрла, почело је распарчавање њихове огромне имовине. Краљ

³¹ MNL-OL, DL 10813; *Zsigmondkori oklevéltár*, t. VII, (1419–1420), Budapest 2001, 163, no 521, 218, no 785, 557, no 2460; Peter Rokai, *Istorija porodice Maroti* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd, 1983), 344.

³² MNL-OL, DF 218676; *Zsigmond-kori oklévélár*, t. VII, 533–534, no 2342; D. Csánki, *Történelmi földrajz*, t. II, 234; Ante Gulin, „Srednjovjekovna javna djelatnost i pečati Srijemskog kaptola sv. Stjepana de Kw i sv. Irineja kod Mitrovice“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 16 (1998) 20.

³³ По неким мишљењима, *Almos* се може идентификовати са потесом Алмаш код Грабова и Свилоша: Georg Heller, Karl Nehring, *Comitatus Sirmiensis*, München 1973, 1; истоимени потес постоји и код Шуљма: Д. Поповић, *Срби у Срему*, 55, 115. Ђорђе Бошковић, „Prilog proučavanju istorijske geografije srednjovekovnog Srema“, *Зборник Завичајног музеја Рума* 5 (2005) 119–120, сматра да је *Azywagh* можда идентичан с каснијом пустаром Осјан, или с потесом Ашања северно од Крушедола. Ово прво се може искључити, јер се Осјан под тим именом (*villa Oziun*) јавља још 1237. у повељи Беле IV за опатију у Белафонсу (каснијем Петроварадину): *Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*, t. VII, (1235–1260), ed. Gusztáv Wenzel, Pest 1869, 28.

³⁴ Бенедикт *de Arpatarlo* био је поджупан и судија Барањске жупаније 1432. године (MNL-OL, DL 106368), а две године раније с истим племићким насловом јавља се извесни Гргур као краљев представник у једном правном поступку. Године 1446. у истом својству забележен је Јован од Арпатарла: MNL-OL, DL 13912; D. Csánki, *Történelmi földrajz*, t. II, 234. П. Енгел није регистровао Бенедикта од Арпатарла ни као вуковског (1419), ни као барањског поджупана (1432), уп. Pál Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*, t. I, Budapest 1996, 105, 222.

³⁵ Tibor Koppány, *A középkori Magyarország kastelyai*, Művészettörténeti füzetek 26, Budapest 1999, 111.

Матија Корвин је велике делове земљопоседа Моровићких задржао за круну, а друге је додељивао истакнутим великашима и својим оданим присталицама.³⁶ Није сасвим јасно шта се тада дешавало с Арпатарлом и поседима који су ишли уз њега. По једном тумачењу, они су дати Јакшићима у исто или приближно исто време када су им поклоњени и земљопоседи у Вуковској жупанији.³⁷ Имајући у виду да су овај комплекс поседа крајем XV и у другој деценији XVI века заједнички држали синови Стефана (преминулог почетком 1489) и Дмитра Јакшића (убијеног 1486),³⁸ заиста се може закључити како су Арпатарло и припадајућа села и пустаре добили припадници прве генерације Јакшића у Угарској. С друге стране, током последње деценије XV века Јакшићи су се око Арпатарла и (једног дела) припадајућих поседа судски спорили и сукобљавали с ердељским бискупом Ладиславом и дворским судијом Петром Геребом од Вингарта. Из докумената о том спору, као и оних о истовременом сукобу у који су Гереби ушли с Бранковићима, види се да је ова угарска великашка породица такође имала власништво над земљопоседом Арпатарло, или, вероватније, једним његовим делом. Браћа Матија, Петар и Ладислав Гереб од Вингарта³⁹ су 1481. године од краља добили бројне поседе Маротија у Вуковској и Барањској жупанији, па је могуће да им је у исто време дат и Арпатарло у Сремској жупанији.⁴⁰ Дакле, сукоб око Арпатарла може се тумачити тиме што су и Јакшићи и Гереби полагали право на исти земљопосед који су претходно држали Моровићи. Међутим, постоји и друга могућност – да је једна од ових породица дошла у посед оних имања која су после 1420. године задржали локални племићи „од Арпатарла“, било краљевском донацијом, било путем залога, замене или куповине. У том случају, сукоб између Јакшића и Гереба и судске парнице проистекле

³⁶ P. Rokai, *Istorija porodice Maroti*, 416–420.

³⁷ Isto, 418; T. Koppány, *A középkori kastelyai*, 111.

³⁸ А. Ивић, *Историја*, 28; М. Спремић, „Породица Јакшић“, 40–41; А. Иванов, „Убиство Дмитра Јакшића“, 7–19.

³⁹ О овој великашкој породици детаљније видети: Lovorka Čoralić, „Gereb Matija“, „Gereb Petar“, u: *Hrvatski biografski leksikon* 4, (E–Gm), Zagreb 1998, 655–656, с изворима и ранијом литературом; Stanko Andrić, „Srednjovjekovni Šarengrad i njegovi gospodari“, *Povijesni prilozi* 23 (2002) 50–51, 54–58; isti, „Dvojbe oko smrti i pokopa kaločkog nadbiskupa Ladislava Geréba“, u: isti, *Potonuli svijet. Rasprave o slavenskom i srijemskom srednjovjekovlju*, Slavonski Brod 2001, 225–240; N. Tóth et al., *Archontológia*, t. I, 81, 86, 90, 95–96, 109; А Крстић, „Акт сремских“, 160–165.

⁴⁰ MNL-OL, DL 18615; P. Rokai, *Istorija porodice Maroti*, 419; S. Andrić, „Srednjovjekovni Šarengrad“, 50–51; А Крстић, „Акт сремских“, 163.

из њега били би резултат суседских неспоразума, сасвим уобичајених у средњовековној Угарској.⁴¹

Наиме, Марко Јакшић и његов брат од стрица Дмитар Млађи водили су прво судски спор с ердељским бискупом Ладиславом Геребом и његовим братом Петром, у то време краљевим дворским судијом, око замка и трговишта Арпатарло те поседа, тј. села Љуково и пустаре Осјан (*in facto castelli et oppidi Arpatharro, necnon possessionis Lywko et predii Ozyan vocatarum, omnino in comitatu Sirmiensi existentibus*). Овај спор се изгледа завршио у корист браће Гереба, што их је навело да крајем априла 1496. године дођу у Арпатарло с бројном оружаном пратњом, носећи са собом палатинову пресуду. Према потоњој тужби Јакшића, циљ Гереба био је да на силу заузму трговиште и каштел. Браћу Геребе је у овој акцији помагао Андрија Бот од Бајне, који је у то време био илочки бан, тако да су имали на располагању прилично људство и војну опрему. Гереби су у напад на замак у Арпатарлу послали Стефана Кесеруа од Гибарца, заменика дворског судије, и Михаила Литерату, провизора курије Београда, заједно са још тридесетак својих фамилијара и четворицом фамилијара Андрије Бота, међу којима су била и два кастелана Сремске Митровице (*Zenthdemether*). Они су са собом водили и бројне коњанике и пешаке на служби у Сланкамену, Илоку и Сремској Митровици, наоружане бомбардама, пушкама и опсадним справама. Пошто су нападачи Марку Јакшићу копљем проболи десну руку и убили два његова фамилијара, освојили су каштел Арпатарло. Марко и Дмитар Јакшић су у својој тужби поднетој палатину Стефану Запољи две године касније истицали да насилно заузимање замка и трговишта Арпатарло није било у складу ни са поменутом палатиновом пресудом, нити са правним обичајима краљевине. Међутим, Гереби и њихови помагачи нису се зауставили на томе, него су у исто време на силу заузели и друге поседе који су припадали овом властелинству Јакшића у Сремској жупанији, а који уопште нису ни били предмет претходне судске парнице – *Gerdanoch, Pethwcz, Mythorcz, Maradek* и *Zekoly*.⁴² У питању су села Грдановац, које се налазило код Брестача и Суботишта,⁴³ Путинци, Марадик и Сакуле (данашњи потес

⁴¹ Видети, на пример: Adrian Magina, “Cum manibus armatis. Facts of Violence in the Medieval Banat”, *Banatica* 24/II (2014) 47–64.

⁴² MNL-OL, DL 34256.

⁴³ Према Сремском дефтеру из 1568. село Грдановац/ци било је у близини Брестача (Bruce McGowan, *Sirem Sancaği Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara 1983, 354), а западно од Брестача постоји потес Грдановци. С друге стране, траг пустаре *Kertanofzjü*, која се 1722. године помиње као источна међа села Суботишта, чува Грдановачка бара североисточно од Суботишта: Ђ. Воšković, „Prilog proučavanju“,

јужно од села Деч), док *Mythorcz* није поуздано убициран.⁴⁴ Пустара Осјан је у попису Сремског санцака из 1568. године убележена као ненасељена мезра код села Добродол. На плану који приказује имање манастира Крушедола из 1744. године уцртан је потес *Osianiza Doll* јужно од села Крушедол.⁴⁵

Поступајући по тужби Марка и Дмитра Јакшића, који су истицали да Гереби и две године касније бесправно држе ове њихове поседе, палатин Стефан Запоља је 9. маја 1498. наложио Тителском каптолу да заједно с његовим представником спроведе истрагу. Каптол је 9. јула исте године одговорио палатину да је у Сремској жупанији испитано више сведока, племића и кметова, и да су они потврдили истинитост изнетих оптужби. На основу тога је, сходно одлуци државног сабора,⁴⁶ заказано судско рочиште пред палатиновим судом за 14. август 1498. године. Није познато

109. Сада се зове Грданачка бара (Топогафска карта ЈНА 1:25.000, секције Шабац 2–4 и Београд 1–3), док је на аустроугарским топографским картама убележена као Грдановачка бара: *Habsburg Empire (1869–1887) – Third Military Survey (1:25000)*, <https://mapire.eu/en/map/thirdsurvey25000> (прегледано 28. 1. 2021).

⁴⁴ В. McGowan, *Sirem Sancaği*, 250, 254, 255, 335; G. Heller, K. Nehring, *Comitatus Sirmiensis*, 56, 106, 108–109, 118, 133, 140, 150, 157, 210; Д. Поповић, *Срби у Срему*, 54, 80–81, 84, 96, 98, 99; Ђ. Воšković, „Prilog proučavanju“, 109–111; Бошковић доводи у везу топоним *Mythorcz* са селом Димитровчац у Димитровачкој нахији, које се у Сремском дефтеру из 1568. бележи заједно с напуштеним селом Петровци (В. McGowan, *Sirem Sancaği*, 318), сада потес Петровчић северно од Малих Радинача. Положај *Mythorcz*-а у околини М. Радинача био би одговарајући, имајући у виду остала насеља овог земљопоседа, али нисмо уверени да је оваква идентификација лингвистички оправдана.

⁴⁵ В. McGowan, *Sirem Sancaği*, 236; *Reambulatio et Privilegia Monasteriorum 1744*, Архив САНУ, Одељење у Сремским Карловцима, фонд Рукописна књига, инв. бр. 1/744. Велику захвалност дугујем колегиници др Исидори Точанац Радовић која ми је уступила снимке овог документа. Поређењем плана из 1744. са савременим топографским картама може се закључити да се поменути дѠ Осјаница налазио југоисточно од села Крушедол и западно од Марадика.

⁴⁶ Чл. 2 законског декрета (*Decretum minus*) који је донео државни сабор 2. јуна 1498. године предвиђа да се редовна заседања државних судова (тзв. *octavae*, „осмине“) одржавају четири пута годишње, и да започињу двадесетог дана од празника Св. Ђорђа, Св. арх. Михаила, Богојављања и Св. ап. Јакова, односно 13. маја, 19. октобра, 27. јануара и 14. августа. Суђења су морала да се окончају у року од 40 дана: *Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary* (2019), *All Complete Monographs*, ed. János M. Bak, vol. IV, 921–922, 946, n. 14, https://digitalcommons.usu.edu/lib_mono/4.

како и када је судски спор окончан,⁴⁷ али је сигурно да су Јакшићи на крају повратили трговиште Арпатарло и друге поседе у Сремској жупанији. То недвосмислено потврђује један документ из 1519. године, о коме ћемо говорити у наставку. Пре тога, осврнућемо се на личности и позиције оптужених саучесника Гереба Вингартских из претходне парнице.

Када је у време сукоба с херцегом Ловром Илочким крајем 1494. и почетком 1495. године заузео његове градове и поседе, краљ Владислав II је поставио Андрију Бота од Бајне као свог службеника с титулом бана да управља освојеним утврђењима и њиховим подручјима. Тако су се под управом Андрије Бота, који је на функцији илочког бана био током 1495. и 1496. године, нашле и тврђаве Илок и Сремска Митровица.⁴⁸ У нападу на поседе Јакшића у Срему 1496. године учествовали су и кастелани Сремске Митровице Дионисије Терек од Чоме и Никола Секел са својим људима, као и војници из Илока. Како су Гереби у то време највероватније држали и Сланкамен,⁴⁹ није изненађујуће да су у напад на

⁴⁷ Палатин је туженој страни – бискупу Ладиславу и судији дворског суда Петру Геребу, као и Андрији Боту и Михаилу, провизору Београда, 27. августа 1498. на њихов захтев издао препис акта Тителског каптола о спроведеној истрази, захваљујући чему смо и обавештени о читавом овом спору: MNL-OL, DL 34256.

⁴⁸ Функција илочког бана као краљевог службеника постојала је до 1498, када се краљ измирио с херцегом Ловром и вратио му одузете тврђаве и поседе. Херцег је, међутим, обновио наслов бана дајући га свом кастелану Илока. Видети: N. Tóth et al., *Archontológia*, t. I, 155; Tamás Fedeles, *A király és a lázadó herceg. Az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat (1494–1495)*, Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 27, Szeged 2012; isti, „Opsada Iloka 1494“, *Scrinia Slavonica* 12 (2012) 18. О Андрији Боту од Бајне такође видети: Tamás Pálosfalvi, „Bajnai Both András és a szlávón bánáság. Szlavónia, Európa és a törökök, 1504–1513“, in: *Honoris causa: Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*, ed. F. Glatz, Budapest 2009, 251–300. О Сремској Митровици видети: Сима Ћирковић, „Civitas sancti Demetrii“, у: *Сремска Митровица*, Сремска Митровица 1969, 59–69; Александар Крстић, „Сремска Митровица“, у: *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, редактор Синиша Мишић, Београд 2010, 281–284, где је услед словне грешке погрешно наведен племићки придевак Андрије Бота од Бајне. О Илоку и С. Митровици најновије: D. Jelaš, *Gradovi donjeg međurječja*, 65–71, 90–97.

⁴⁹ То произилази из жалбе херцега Јована Корвина државном сабору у априлу 1498. године. Ту се између осталог наводи да му капетан Доњих крајева Павле Кињижи није вратио сланкаменску тврђаву, одузету после пораза у борбама око престола након смрти краља Матије (1490), већ ју је препустио Геребима: Ferdo Šišić, „Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473–1496)“, *Starine JAZU* 38 (1937) 111, br. 201. Међутим, већ 1502. године

сремске поседе Јакшића послати и службеници и војници из овог града. Ни Михаило Литерата, провизор курије Београда, није непозната личност. Београд је у то време такође био центар истоимене бановине, којом су као краљеви службеници од новембра 1494. године управљали банови Ђорђе Море и Алберт од Сокола. У исто време на дужност провизора постављен је поменути писар Михаило који се у документима јавља и са придевком *de Prodawuz*, што значи да је био из Крижевачке жупаније у Славонији.⁵⁰ Провизор курије Београда, кога је постављао директно краљ, имао је веома важну функцију у граду – био је задужен за снабдевање војне посаде храном, одећом, оружјем и ратним справама, исплаћивао је војницима плате средствима добијеним из краљеве благајне, старао се о поправци градских бедема и кула и о занатлијама, првенствено оним чија су занимања била повезана с наоружањем и одбраном. Провизор Београда био је дужан, заједно са бановима, да организује и обавештајну мрежу која је прикупљала новости са османске територије.⁵¹ Храну за београдску посаду и најамнике смештене у граду провизор је набављао углавном у Срему. Провизор Михаило је иначе био познат као неко ко се није устезао да користи свој положај и људство које је имао на располагању да напада племићке поседе, одакле је односио летину и одводио стоку и сељаке. На њега се исте 1496. године жалио и калочко-бачки надбискуп Петар Вардаи, тврдећи да није било поседа ни племића кога провизор Михаило није опљачкао.⁵²

Сланкамен је краљевски град, подређен београдском бану: MNL-OL, DL 21135; D. Jelaš, *Gradovi donjeg međurječja*, 102. Као и Земун, и Сланкамен је у наредном периоду, до 1521, припадао Београдској бановини: Јованка Калић-Мијушковић, „Прилог историји Београдске бановине“, *Зборник Филозофског факултета VIII/1* (1964) 537–539; иста, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 215, 242, 276. Имајући у виду учешће провизора Београда у нападу на поседе Јакшића, могуће је да је Сланкамен у то време, 1496. године, из руку Гереба већ био прешао у краљевски посед, односно припадао бановини Београда. Корвинова жалба из 1498. није нужно морала да региструје промену статуса Сланкамена која је у међувремену могла настати.

⁵⁰ Продавић (сада Вирје) налази се југоисточно од Копривнице. Михаило Литерата је у априлу 1494. године довезао бродове и ратне справе у Београд, а у августу исте године био је на дужности капетана војног одреда Сремске бискупије: *Účty budínského dvora krále Vladislava II. Jagellonského (1494–1495)*, ed. Petr Kozák, Praha 2019, 170, 177, 214–215.

⁵¹ *Účty budínského dvora*, 119, 121, 124, 128, 138, 140, 171, 175, 210, 215; J. Калић-Мијушковић, *Београд*, 285–287.

⁵² *Epistolae Petri de Warda*, ed. Carolus Wagner, Posonii et Cassoviae 1776, 120–121; J. Калић-Мијушковић, *Београд*, 287. Састављачи најновије позносредњовековне

У време спора с Јакшићима, Гереби су били у сукобу и с деспотима Ђорђем и Јованом Бранковићем. Њихов кастелан Ирига Вук Колаковић је у време жетве, око 22. јула 1497. године, с деспотовим људима и кметовима из села која су припадала иришком властелинству напао и опустошио посед Арпатарло. Циљ и време напада били су смишљено одабрани, јер су нападачи однели усеве сакупљене у овом месту на име деветине коју су кметови плаћали својим господарима. Претходно, у мају исте године, службеници деспота напали су Силбаш (сада Сибач), такође посед Гереба у Срему.⁵³ Није јасно да ли су ти инциденти били у некој вези с конфликтом који су Јакшићи, сродници Бранковића, имали с моћним угарским магнатима. Наиме, у то време деспот Јован је највероватније већ био у браку с Јеленом, сестром Стефана Млађег и Марка Јакшића.⁵⁴

Иако се на основу сукоба и судског спора с Геребима може закључити да је главну улогу у управљању поседима у Сремској жупанији имао Марко Јакшић, подједнако је била важна улога коју је имао и његов старији брат Стефан. Он је у име читаве породице у једном тренутку постигао споразум с калочко-бачким надбискупом Гргуром Франкопаном (1503–1520)⁵⁵ о извесним повластицама у плаћању винске десетине Католичкој цркви од вароши Арпатарло и припадајућих поседа. Промена се састојала у томе што се раније плаћало у каблима од сваког бурета вина, док је убудуће требало узимати свако десето буре на име десетине, као што је то био обичај у трговишту Каром (потоњи Сремски Карловци).⁵⁶ Није јасно у чему је заправо била повластица код оваквог плаћања винске

Архонтологије Угарске наводе да се писар Михаило на положају провизора Београда не помиње после 1496. године: N. Tóth et al., *Archontológia*, t. I, 146. Међутим, у исправи палатина Стефана Запоље од 27. августа 1498. Михаило је више пута ословљен као *provisor curie de Nandoralba*, што значи да је тада још увек био на тој дужности: MNL-OL, DL 34256.

⁵³ MNL-OL, DL 20598; А Крстић, „Акт сремских“, 158, 168, 175–178.

⁵⁴ Момчило Спремић, „Деспотица Јелена Бранковић-Бериславић“, *Глас САНУ* 170, Одељење историјских наука, књ. 16 (2012) 126–127; С. Божанић, „О деспотици Јелени“, 900.

⁵⁵ О њему видети: József Udvardy, *A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526)*, Köln, 1991, 409–420; Menyhért Érdujhelyi, *A Kalocsai érsekség a renaissance-korban*, Zenta 1899, 106–119.

⁵⁶ ... *id dominus archiepiscopus exponens superioribus temporibus ad magnam instanciam et diligentissimas preces egregii quondam Stephani Jaxyth, fratris vestri super solucionum decimarum de opido vestro Arpatarlo vocato pertinencisque eiusdem, ipsi domino exponentis et ecclesie sue provenire debentem compositionem quandam fecisset, ut videlicet dicte decime, que semper et ab antiquo tempore ex singulo vase vini per cubulos exigi solite fuissent, non per cubulos, sed per vasa computando singula*

десетине, пошто није познато колика је била величина кабла (лат. *subulus*, мађ. *köböl*) којим је одмеравана десетина.⁵⁷ У сваком случају, сељаци са поседа Јакшића су неколико година плаћали десетину према наведеном споразуму, али су касније, под различитим изговорима, почели да избегавају своје обавезе, наводно дајући надбискупу и његовој цркви само трећину предвиђеног износа. У време бербе, на пример, део вина је одношен пре плаћања црквене десетине у курију Јакшића са знањем њихових службеника и проглашаван вином самих земљопоседника, због чега није био опорезован. Јакшићи су, такође, наводно куповали и узимали и друго вино од својих сељака пре плаћања десетине. Због свега тога, надбискуп Гргур Франкопан се 1519. године пожалио краљу Лајошу II,⁵⁸ истичући како је претходни споразум о плаћању црквене десетине с покојним Стефаном Јакшићем био само привремен. Краљ је стога, позивајући се на своју дужност да штити законитост, као и права и интересе метрополијске цркве од очигледне штете, 20. августа исте године поништио ранији договор и повељу која је из њега произашла. Монарх је наредио Марку и Петру Јакшићу да њихови зависни људи из трговишта Арпатарло и припадајућих поседа убудуће плаћају винску десетину цркви као и раније, у каблима од сваког бурета. Иза узвишених фраза о владару као заштитнику закона и цркве крио се, ипак, пре свега интерес угарског двора и његове празне касе. Наиме, суочен са хроничном беспарицом, краљ Лајош је склопио споразум с калочко-бачким надбискупом по коме је црквена десетина уступљена краљевској ризници.⁵⁹ Како би осигурао

decima vina, prout in oppido Karom ea consuetudo observatur, decimarentur: MNL-OL, DL 26680.

⁵⁷ Као мера за течност и запремину, кабао се среће у угарским изворима већ од XI века, а до XIX столећа забележено је чак 160 различитих варијанти ове мере општедржавног, жупанијског и локалног карактера. За 99 од њих могуће је одредити метричку вредност, која се креће у широком распону од шест до 90 литара. Најчешће су били у употреби кабао од 8,39 l, који је садржао 10 будимских или јегарских холби (19% случајева), затим кабао од 13,43 l, односно од 16 будимских или јегарских холби (17%) и онај од 12,59 l или од 15 холби по будимској и јегарској мери (10% познатих случајева): István Bogdán, „Köböl“, in: idem, *Magyarországi úr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*, Budapest 1991, 218–235. Вид. и: Милан Влајинац, „Cubulus“, у: исти, *Речник наших старих мера у току векова*, књ. III, Београд 1968, 488–491.

⁵⁸ Заправо краљевим саветницима који су доносили одлуке, будући да је краљ Лајош II тада имао само 13 година.

⁵⁹ Због значајно смањених прихода и великих дугова краљеве ризнице, и због потребе за обновом пограничних тврђава, на сабору у Бачу у октобру 1518. године одлучено је да се на име пореза од свештенства узима десетина од винограда

спровођење своје одлуке, краљ је наредио београдском бану Емериху Тереку да по потреби присили Јакшиће и њихове кметове на плаћање црквене десетине од вина по старом обичају.⁶⁰

Дмитар Јакшић Млађи је погинуо у Сибињу у марту 1510. године,⁶¹ а његова браћа Јован и Ђорђе су умрла после 1500. године. У ранијој историографији се наводило како су након 1510. године од мушких чланова породице Јакшић у животу остали само Марко, син Стефана Старијег, и његов брат од стрица Петар, син Дмитра Старијег. Они су наводно тада поделили своје поседе, укључујући и Нађлак у коме су живели.⁶² Међутим, Марков брат Стефан Јакшић Млађи био је жив и 1518. године,⁶³ а умро је вероватно мало пре жалбе калочко-бачког надбискупа краљу Лајошу II на начин скупљања црквене десетине на земљопоседу Арпатарло.⁶⁴ Може се

и других приноса: *Online Decreta*, 1084, 1094. О великом опадању краљевских прихода током владавине јагелонских краљева видети такође: Сима Ђирковић, „Срби у одбрани угарских граница“, у: *ИСН*, књ. II, 454, 471–472; Pál Engel, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526*, London–New York 2001, 357–358; Martyn Rady, „Fiscal and Military Developments in Hungary during the Jagello Period“, *Chronica. Annual of the Institute of History, University of Szeged* 9–10 (2009–2010) 86–99; Tamás Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács: A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389–1526*, Leiden–Boston 2018, 452–462.

⁶⁰ MNL-OL, DL 26680. Емерих Терек од Ењинга био је бан Београда од 1507. до смрти 1520. године: N. Tóth et al., *Archontológia*, t. I, 146; J. Калић-Мијушковић, *Београд*, 229, 233, 243, 277; о њему видети: József Bessenyei, „A Török család fellemelkedése“, in: *Ényingi Török Bálint okmánytára*, Budapest 1994, V–VII.

⁶¹ Настрадао је у метежу после убиства влашког војводе Михње Злог у коме је и сâм учествовао: М. Спремић, „Породица Јакшић“, 46.

⁶² S. Borovszky, „A nagylaki uradalom“, 534; С. Станојевић, „Нешто о Јакшићима“, 4–5; А. Ивић, *Историја*, 27–28, 51; Д. Поповић, „Војводина у турско доба“, 206, 208–209; Н. Лемајић, *Српска елита*, 89; М. Спремић, „Породица Јакшић“, 46–47.

⁶³ Три кмета *egregiorum Petri et Stephani Jaxit de Naghlak* из Фарнаша у Клушкој жупанији били су присутни, као суседи, приликом споровођења пресуде у једном земљишном спору. Документ је сачуван у препису без датума, а издавач регеста Жигмунд Јако га је датовао према другим актима везаним за исти спор „после 1518. године“. Архивисти у Мађарском националном архиву датују поменути исправу у период од 1519. до 1525. године: MNL-OL, DL 36856; Zsigmond Jakó, *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*, t. II, (1485–1556), Budapest 1990, 348–349, по 3699. Будући да се у наредби краља Лајоша II од 20. августа 1519. о десетини у Арпатарлу Стефан Јакшић помиње као покојни, претходни документ о земљишном спору у Клушкој жупанији настао је свакако током исте 1519. године.

⁶⁴ Стефан Јакшић, који се уз Петра помиње као господар тројице кметова из Фарнаша у акту из 1519, свакако је брат Марка Јакшића, а не Марков истоимени син. Он је умро пре свог оца, негде између 1530. и 1536. године: А. Ивић,

зато претпоставити да је смрт Стефана Јакшића, који је постигао споразум о плаћању десетине с надбискупом и за то добио одговарајућу повељу, подстакла овог прелата да покрене поступак промене наведеног аранжмана. Као што се из неких парница заиста може закључити да су наследници војвода Стефана и Дмитра одвојено управљали појединим земљопоседима још од почетка XVI века, тако се из овде анализираних докумената види да су обе гране породице Јакшић заједнички поседовале друга имања у различитим жупанијама све до 1535–1536. године.

Поседи Јакшића у Сремској жупанији имали су велики значај за настанак манастира Крушедол. Према житију светог владике Максима Бранковића, он „испросивъ вѣтъ своихъ сватовъ ІАкшикъ Стефана и Марка мѣсто добро и видѣниѣмъ красна, Крѣшедолъ тако зовомъ“, подиже своју фрушкогорску задужбину уз помоћ влашког војводе Њагоја Басараба.⁶⁵ Манастир Крушедол и Крушедолски Прњавор налазе се у суседству Марадика, а поред Крушедола била је и пуста Осјан, која је, као и Марадик, припадала поседима Стефана и Марка Јакшића. Дакле, јасно је да је информација из житија митрополита Максима о посредној улози ових српских великаша у настанку сремске светиње сасвим веродостојна.⁶⁶

Историја, 27; Душан Мрђеновић, Александар Палавестра, Душан Спасић, *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле*, Београд 1991², 224; М. Спремић, „Породица Јакшић“, 53, 60. Иако је, дакле, Стефан Најмлађи био жив 1519, у исправи из исте године би као господар фарнашких јобађа несумњиво био наведен Марко, а не његов син, да којим случајем Марков брат Стефан није био у животу. Дакле, Стефан Млађи Јакшић, син Стефана Старијег, умро је највероватније током прве половине 1519. године, а свакако пре 20. августа. Видети такође: Adrian Magina, „Milica Belmužević: l’histoire d’une noble dame du XVIe siècle“, *Иницијал* 2 (2014) 148.

⁶⁵ „Животъ архиепископа Максима“, изд. А. Вукомановић, *Гласник Друштва српске словесности* 11 (1859) 128–129; Светлана Томин, *Владика Максим Бранковић*, Нови Сад 2007, 142–148, 281, 332; Мирослав Тимотијевић, *Манастир Крушедол*, књ. I, Нови Сад 2008, 15, 17; М. Спремић, „Породица Јакшић“, 47; исти, „Деспотица Јелена“, 130; С. Божанић, „О деспотици Јелени“, 902.

⁶⁶ Насупрот ранијим мишљењима да Јакшићи нису имали поседе у Срему, и да су они само посредовали како би нови српски деспот Иваниш Бериславић наводно продао земљиште за манастир митрополиту Максиму и његовој мајци Ангелини, уп. Димитрије Руварац, *Манастир Крушедо с обзиром на права и дужности фрушкогорских манастира у XIX веку*, Сремски Карловци 1918, 10–11; Мирослав Тимотијевић, „Српски деспоти Бранковићи и оснивање манастира Крушедол“, *Зборник МС за ликовне уметности* 27–28 (1991–1992) 128, 141. У својој потоњој монографији о манастиру Крушедол М. Тимотијевић више не заступа ово тумачење већ сматра да је бивша деспотица Ангелина купила земљиште

Може се претпоставити да је у посредовању око уступања земљишта учествовала деспотица Јелена Бериславић, сестра браће Јакшић и удовица Максимовог брата деспота Јована, која је живела у Срему.⁶⁷

Пошто су представљени и анализирани подаци које малобројни и фрагментарни извори пружају о средњовековном насељу и утврђењу Арпатарло и припадајућим поседима, треба се коначно осврнути на проблем убикације Арпатарла. При томе се морају имати у виду географски распоред села и пустара која су улазила у састав овог властелинства, као и изворни подаци који указују на земљорадњу – узгој житарица и винове лозе, те постојање шуме на истом земљопоседу. Осим тога, напад иришког кастелана на Арпатарло 1497. године сугерише да се овај посед налазио у суседству Ирига. Годину дана пре тога замак у Арпатарлу заузеле су снаге скупљене из разних делова Срема – из Сремске Митровице, Илока и Сланкамена, а предводио их је провизор Београда. То такође упућује на претпоставку да се Арпатарло налазио негде између ових градова. Коначно, на неким старим картама Угарске из XVI и XVII века Фрушка гора је означена као *Arpatarro mons*.⁶⁸ Још

у Крушедолу за подизање манастира, не наводећи од кога: исти, *Манастир Крушедол*, књ. I, 19, 20. Деспотица Ангелина је заиста у писму московском великом кнезу Василију Ивановичу 1509. навела да је за 100 златника купила земљиште на коме намерава да подигне цркву Светог Јована Златоустог: Стеван Димитријевић, „Документи који се тичу односа између српске цркве и Русије у XVI веку“, *Споменик СКА* 39 (1903) 18. Питање је, међутим, да ли се ради о земљишту на коме је подигнут манастир Благовештења у Крушедолу, или неком другом. Без обзира да ли су дали или продали земљиште за подизање манастира, заслуге Јакшића за Крушедол биле су признате и памћене јер се бројни чланови ове породице помињу у најстаријем поменику манастира Крушедола: Миле Томић, Мирча Војкулеску, *Поменик манастира Крушедола*, Београд 1996, 11, факсимили 6–66.

⁶⁷ М. Спремић, „Деспотица Јелена“, 130.

⁶⁸ На тим картама се поменути натпис, а често и сама Фрушка гора, налазе знатно западније него што би требало. Најстарија мапа на којој се јавља натпис *Arpatarro mons*, *Almus olim* је географска карта Угарске Волфганга Лацијуса из 1556. године: Wolfgang Lazius, *Karte des Königreichs Ungarn 1556. Regni Hungariae Descriptio Vera*, Vienne 1556. Подаци с Лацијусове карте, укључујући и наведени натпис, преузети су потом на више других географских карата штампаних у западној Европи до краја XVII века, на пример: Matthias Zündt, *Nova totius Hungariae descriptio accurata diligens desumpta ex pluribus aliorum editis cosmographicis chartis et typis aereis incisa a Matthia Cynthio Norimbergensi*, 1567; Abraham Ortelius, *Hungariae descriptio, Wolfango Lazio Auct[ore]*, Antwerp 1572, 1579, 1580, 1584, 1612; Gerhard Mercator, *Hungaria*, in Gerardi Mercatoris *L'Atlas ou Méditations Cos-*

крајем XIX века мађарски историчар и велики стручњак за историјску географију средњовековне Угарске Деже Чанки закључио је да положај овог насеља вероватно одговара данашњој Руми.⁶⁹ Тај закључак је потом широко прихваћен у историографији.⁷⁰ Међутим, претходних година је Ђорђе Бошковић, музејски саветник Завичајног музеја у Руми, довео у сумњу идентификацију Арпатарла с Румом и предложио другачије решење. Наиме, Бошковић је скренуо пажњу на потес Градине у јужном делу крушедолског атара, западно од Шатринаца и североисточно од Добродола.⁷¹ У питању је брег на средокраћи између Ирига, Марадика, Љукова и Путинаца. Површински налази средњовековне керамике на том локалитету који доминира околином, као и конфигурација терена с траговима опкопа и терасама, указују на постојање утврђења. Када је 2002. године подножје овог брега било пресечено новим земљаним путем, у пресеку земљишта могли су се видети остаци порушеног зида, трагови кућног пода и огњишта, датирани у период од XIV до XV века.⁷²

Где год да су се налазили, након 1519. године ни насеље нити каштел Арпатарло не помињу се више у изворима. Вероватно су страдали у турској провали и пустошењу Сремске жупаније у време освајања Шапца и Београда 1521, а најкасније током Мохачког похода 1526.

mographiques de la Fabrique du Monde et Figure diceluy, Amsterdam 1595, 1630; Jodocus Hondius, *Atlas minor Gerardi Mercatoris, a I. Hondio plurimis aeneis tabulis auctus et illustratus*, Amsterdam 1616; Claes Janszoon Visscher, *Nova et recens emendata totius Regni Ungariae una cum adiacentibus et finitimis regionibus*, Amsterdam 1624; Willem Janszoon Blaeu, Johannes Blaeu, *Hungariae Regnum*, Amsterdam 1640, такође и изд. J. Јансона из 1666; Nicolas Berey, *Carte de Haute et Basse Hongrie Transilvanie Slavonie, Croatie, et Dalmatie Dessignee sur les lieux par un Gentilhomme Hongrois*, Paris 1663; Giacomo Cantelli, Giacomo Giovanni Rossi, *L'Ungaria nuovamente descritta et accresciuta da varie notizie da Giacomo Cantelli da Vignola*, Roma 1686; Peter Schenk, Gerard Valk, *Hungariae Regnum*, Amsterdam 1690.

⁶⁹ D. Csánki, *Történelmi földrajz*, t. II, 234.

⁷⁰ Gj. Szabo, *Sredovječni gradovi*, 146, 216, с извесном резервом; Рудолф Шмит, „Средњовековни градови у Војводини“, у: *Војводина I, Од најстаријих времена до Велике сеобе*, Нови Сад 1939, 306; Д. Поповић, *Срби у Срему*, 98; G. Heller, K. Nehring, *Comitatus Sirmiensis*, 4, 156; Т. Koppány, *A középkori kastélyai*, 111; А. Крстић, „Акт сремских“, 157–158, 163, 168; D. Jelaš, *Gradovi donjeg međurječja*, 41.

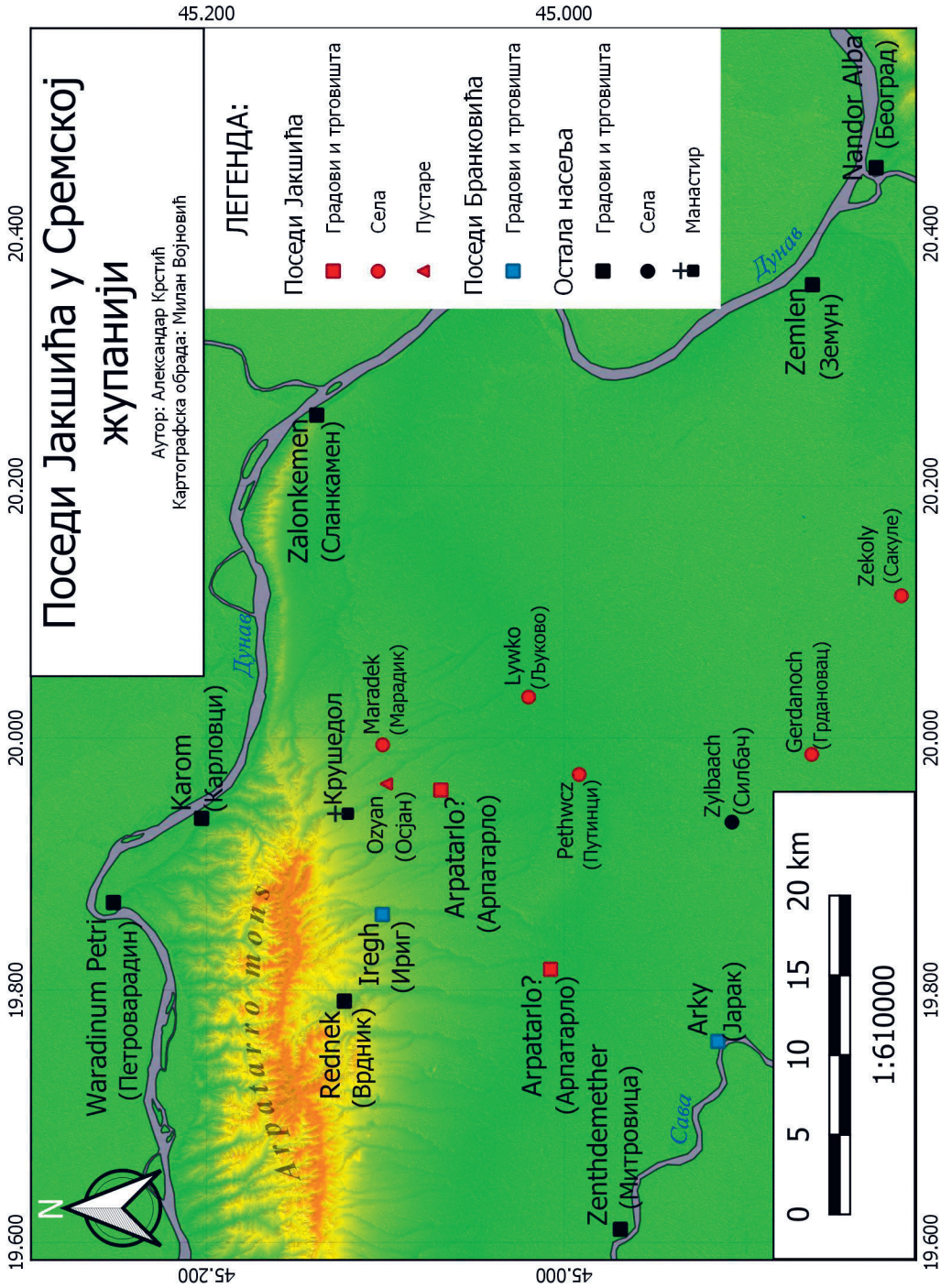
⁷¹ Топографска карта ЈНА 1:25.000, секција Нови Сад 4–4 (Крушедол).

⁷² Ђорђе Бошковић, „Где се налазило средњовековно утврђење Арпатар(л)о?“, *Крвови. Часопис за науку, културу и уметност* 90–95 (Сремски Карловци 2017) 125–126; isti, „Prilog proučavanju“, 108–109; isti, *Ruma u prošlosti – istorijski pregled*, Ruma, 2011, 9.

године, када су Османлије заузеле већи део Срема.⁷³ Јакшићи су тако заувек остали без својихседа у Сремској жупанији. После успоставе османске власти, у пописним дефтерима Сремског санцака почев од 1546. године јавља се село Рума у Дмитровичкој нахији, о коме нема трага у средњовековним изворима. Током друге половине XVI столећа Рума је била једно од већих сеоских насеља на простору Дмитровачке нахије.⁷⁴ Да ли је ово село било наследник некадашњег трговишта Арпатарло, или њега ипак треба лоцирати северније, ближе падинама Фрушке горе чувене по виноградарству, за сада остаје нејасно. У сваком случају, локалитет Градине, на који је пажњу скренуо Ђорђе Бошковић, захтева да буде темељно археолошки испитан. На тај начин ћемо можда стићи до траженог одговора о положају средњовековног Арпатарла.

⁷³ У међувремену, Турци су пустошили Срем 1523. године, намеравајући да освоје мања утврђења. Борбе су вођене око С. Митровице, Манђелоса и Врдника: А. Ивић, *Историја*, 54–55, 63; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 247–250; С. Ћирковић, „Срби у одбрани угарских граница“, 466–467, 470–471, 477–478; András Kubinyi, „The Battle of Szávaszentdemeter–Nagyolaszi (1523): Ottoman Advance and Hungarian Defence on the Eve of Mohács“, in: *Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe: the Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*, eds. Pál Fodor and Geza Dávid, Leiden 2000, 80–81, 104–114; Т. Палосфалви, *From Nicopolis to Mohács*, 402–403, 406–409, 428–429.

⁷⁴ У Руми је 1546. године пописано 18 хришћанских (српских) домаћинстава, да би до 1568. године њихов број порастао на 49. Деценију касније, Руму је насељавала 51 хришћанска породица, а до 1590. године број кућа у овом селу опао је на 34. Село је имало и цркву: В. McGowan, *Sirem Sancağı*, 315–316; Небојша Шулетић, *Сремски санцак у XVI веку* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2013), 146, 287, 290; о Руми такође видети: Д. Поповић, *Срби у Срему*, 98; Ђ. Вошковић, *Ruma u prošlosti*, 9.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

- Magyar nemzeti levéltár országos levéltara, Budapest
– Diplomatikai fényképgyűjtemény
– Diplomatikai levéltár – Mohács Előtti Gyűjtemény
Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale ale României
– Fond familial Bánffy, seria 1, Documente medievale
Архив САНУ, Одељење у Сремским Карловцима [Архив SANU, Odeljenje u Sremskim Karlovcima]
– Фонд Рукописна књига, инв. бр. 1/744. Реамбулација сремских манастира 1744. године (*Reambulatio et Privilegia Monasteriorum 1744*) [Fond Rukopisna knjiga, inv. br. 1/744. Reambulacija sremskih manastira 1744. godine]

Објављени извори – Published Primary Sources

- Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*, t. VII, (1235–1260), ed. Gusztáv Wenzel, Pest 1869.
- Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, t. IX, ed. Tadija Smičiklas, Zagreb 1911.
- Diplome privind istoria comitatului Timiș și a orașului Timișoara. Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez*, t. II, (1430–1470), ed. Frigyes Pesty, Livia Magina, Adrian Magina, Cluj–Napoca 2014.
- Epistolae Petri de Warda*, ed. Carolus Wagner, Posonii et Cassoviae 1776.
- Jakó Zsigmond, *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*, t. II, (1485–1556), Budapest 1990.
- Leber Taisiya, „Milica Jakšić’s Charter for Hilandar Monastery (1506)“, *Inicijal. Časopis za srednjovekovne studije / Initial. A Review of Medieval Studies* 7 (2019) 115–138.
- Magina Adrian, *Acta et Documenta partes Regni Hungariae inferiores concernentia 1500–1552. Acte și Documente privitoare la părțile de jos ale Regatului Ungar 1500–1552*, Cluj–Napoca 2020.
- Magina Adrian, „Acta Jakšićiana. Documents Regarding the Jakšić of Nădlac Family in Romanian Archives“, *Inicijal. Časopis za srednjovekovne studije / Initial. A Review of Medieval Studies* 6 (2018) 159–188.
- Magina Adrian, „Două documente privind posesiunile familiei Jakšić din comitatele Cenad și Timiș“, *Revista de Studii Banatice* 1 (2012) 25–32.

Mažuran Ive, „Porezni popis grada i vlastelinstva Osijek i njegove okolice 1469. godine“, *Starine JAZU* 58 (1980) 125–166.

McGowan Bruce, *Sirem Sancaği Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara 1983.

Online Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary (2019), *All Complete Monographs*, ed. János M. Bak, vol. IV, https://digitalcommons.usu.edu/lib_mono/4.

Popis sandžaka Požega 1579. godine / Defter-i mufassal-i liva-i Pojega 987, ur. Stjepan Sršan, prevela Fazileta Hafizović, topografiju izradio Ive Mažuran, Osijek 2001.

Szerémi György, *Emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543*, ed. Gusztáv Wenczel, Pest 1857.

Účty budinského dvora krále Vladislava II. Jagellonského (1494–1495), ed. Petr Kozák, Praha 2019.

Zsigmond-kori okléveltar, t. V, (1415–1416), VII, (1419–1420), eds. Elemér Mályusz, Iván Borsa, Budapest 1997, 2001.

Šišić Ferdo, „Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473–1496)“, *Starine JAZU* 38 (1937) 1–180.

Димитријевић Стеван, „Документи који се тичу односа између српске цркве и Русије у XVI веку“, *Споменик Српске краљевске академије* 39 (1903) 16–42. [Dimitrijević Stevan, „Dokumenti koji se tiču odnosa između srpske crkve i Rusije u XVI veku“, *Spomenik Srpske kraljevske akademije* 39 (1903) 16–42]

„Животъ архиепископа Максима“, изд. Алекса Вукомановић, *Гласник Друштва српске словесности* 11 (1859) 125–129. [„Život arhiepiskopa Maksima“, изд. Aleksa Vukomanović, *Glasnik društva srpske slovesnosti* 11 (1859) 125–129]

Ивић Алекса, *Споменици Срба у Угарској, Хрватској и Славонији током XVI и XVII столећа, први део од 1527. до 1600. године*, Нови Сад 1910. [Ivić Aleksa, *Spomenici Srba u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji tokom XVI i XVII stoleća, prvi deo od 1527. do 1600. godine*, Novi Sad 1910]

Крстић Александар, „Акт сремских жупанијских власти о истрази против деспота Ђорђа и Јована Бранковића и њихових фамилијара (Врдник, 22. август 1497)“, *Иницијал. Часопис за средњовековне студије* 5 (2017) 157–179. [Krstić Aleksandar, „Akt sremskih županijskih vlasti o istrazi protiv despota Đorda i Jovana Brankovića i njihovih familijara (Vrdnik, 22. avgust 1497)“, *Inicijal. Časopis za srednjovekovne studije* 5 (2017) 157–179]

Радоњић Јован, „Прилози за историју браће Јакшића“, *Споменик Српске краљевске академије* 59 (1923) 62–75. [Radonić Jovan, „Prilozi za istoriju braće Jakšića“, *Spomenik Srpske kraljevske akademije* 59 (1923) 62–75]

Сремац Ђурађ, *Посланица о пропасту Угарског краљевства*, превод Мирко Полгар, Београд 1987. [Sremac Đurađ, *Poslanica o propasti Ugarskog kraljevstva*, prevod Mirko Polgar, Beograd 1987]

Томић Миле, Војкулеску Мирча, *Поменик манастира Крушедола*, Београд 1996. [Tomić Mile, Vojkulesku Mirča, *Pomenik manastira Krušedola*, Beograd 1996]

Картографски извори – Cartographic Sources

Abraham Ortelius, *Hungariae descriptio, Wolfgango Lazio Auct[ore]*, Antwerp 1572, 1579, 1580, 1584, 1612.

Claes Janszoon Visscher, *Nova et recens emendata totius Regni Ungariae una cum adiacentibus et finitimis regionibus*, Amsterdam 1624.

Croatia (1865–1869) – Second military survey of the Habsburg Empire, <https://mapire.eu/en/map/secondsurvey-croatia>.

Gerhard Mercator, *Hungaria*, in Gerardi Mercatoris *L'Atlas ou Méditations Cosmographiques de la Fabrique du Monde et Figure diceluy*, Amsterdam 1595, 1630.

Giacomo Cantelli, Giacomo Giovanni Rossi, *L'Ungaria nuovamente descritta et accresciuta da varie notizie da Giacomo Cantelli da Vignola*, Roma 1686.

Habsburg Empire – Cadastral maps (XIX. century), <https://mapire.eu/en/map/cadastral>.

Habsburg Empire (1869–1887) – Third Military Survey (1:25000), <https://mapire.eu/en/map/thirdsurvey25000>.

Jodocus Hondius, *Atlas minor Gerardi Mercatoris, a I. Hondio plurimis aeneis tabulis auctus et illustratus*, Amsterdam 1616.

Johannes Janssonius, *Hungariae Regnum*, Amsterdam 1666.

Matthias Zündt, *Nova totius Ungariae descriptio accurata diligens desumpta ex pluribus aliorum editis cosmographicis chartis et typis aereis incisa a Matthia Cynthio Norimbergensi*, Nürnberg 1567.

Nicolas Beréy, *Carte de Haute et Basse Hongrie Transilvanie Sclavonie, Croatie, et Dalmatie Dessignee sur les lieux par un Gentilhomme Hongrois*, Paris 1663.

Peter Schenk, Gerard Valk, *Hungariae Regnum*, Amsterdam 1690.

Provinz Slavonien (1781–1783) – First Military Survey, <https://mapire.eu/en/map/firstsurvey-slavonia>.

Willem Janszoon Blaeu, Johannes Blaeu, *Hungariae Regnum*, Amsterdam 1640.

Wolfgang Lazius, *Karte des Königreichs Ungarn 1556. Regni Hungariae Descriptio Vera*, Vienne 1556.

Литература – Secondary Works

Andrić Stanko, „Dvojbe oko smrti i pokopa kaločkog nadbiskupa Ladislava Geréba“, u: isti, *Potonuli svijet. Rasprave o slavonskom i srijemskom srednjovjekovlju*, Slavonski Brod 2001, 225–240.

Andrić Stanko, „Korođski (Kórógyi)“, u: *Hrvatski biografski leksikon 7, (Kam–Ko)*, ur. Trpimir Macan, Zagreb 2009, 632–635.

Andrić Stanko, „Srednjovjekovni Šarengrad i njegovi gospodari“, *Povijesni prilozi* 23 (2002) 43–70.

Bessenyei József, „A Török család felemelkedése“, in: *Enyingi Török Bálint okmánytára*, Budapest 1994, V–VII.

Bogdán István, *Magyarországi ür-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*, Magyar Országos Levéltár kiadványai, IV. Levéltártan és történeti forrástudományok 7, Budapest 1991.

Borovszky Samu, „A nagylaki uradalom története“, *Értekezések a történeti tudományok köréből* 18 (Budapest 1900) 519–564.

Borovszky Samu, *Csanád vármegye története 1715-ig*, t. I, Budapest 1896.

Bošković Đorđe, „Prilog proučavanju istorijske geografije srednjovjekovnog Srema“, *Зборник Завичајног музеја Рума [Zbornik Zavičajnog muzeja Ruma]* 5 (2005) 107–129.

Bošković Đorđe, *Ruma u prošlosti – istorijski pregled*, Ruma 2011.

Božanić Snežana, Kisić-Božić Milica, „O prvoj generaciji Jakšića na tlu južne Ugarske – Stefanu i Dmitru u delu *Rerum Ungaricarum Decades*“, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* XLI/2 (2016) 119–132.

Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, t. II, Budapest 1894.

Čoralić Lovorka, „Gereb Matija“, „Gereb Petar“, u: *Hrvatski biografski leksikon 4, (E–Gm)*, ur. Trpimir Macan, Zagreb 1998, 655–656.

Dinić-Knežević Dušanka, „Sremski Brankovići“, *Istraživanja* 4 (1975) 5–47.

Engel Pál, „A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája“, *Századok* 134/2 (2000) 267–321.

Engel Pál, *Középkori magyar genealógia*, Magyar Középkori Adattár, CD-Rom, Budapest 2001.

Engel Pál, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*, t. I, Budapest 1996.

Engel Pál, *Magyarország a középkorvégén*, CD-ROM, Budapest 2001.

Engel Pál, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526*, London–New York 2001.

Érdyújhelyi Menyhért, *A Kalocsai érsekség a renaissance-korban*, Zenta 1899.

Fedeles Tamás, *A király és a lázadó herceg. Az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat (1494–1495)*, Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 27, Szeged 2012.

Fedeles Tamás, „Opsada Iloka 1494“, *Scrinia Slavonica* 12 (2012) 7–20.

Gulin Ante, „Srednjovjekovna javna djelatnost i pečati Srijemskog kaptola sv. Stjepana de Kw i sv. Irineja kod Mitrovice“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 16 (1998) 13–42.

Heller Georg, Nehring Karl, *Comitatus Sirmiensis*, München 1973.

Horvat Zorislav, „Pozicije burgova tijekom 13–15. stoljeća“, *Prostor – znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* 16 (2008) 23–39.

Iaşin Saşa, *Familii nobiliare sârbeşti din Banat în secolele al XV-lea şi al XVI-lea*, Cluj-Napoca 2015.

Ivanović Miloš, Isailović Neven, „The Danube in Serbian-Hungarian relations in the 14th and 15th centuries“, *Tibiscum* 5 (Caransebeş 2015) 377–394.

Jelaš Danijel, *Gradovi donjeg međurječja Drave, Save i Dunava u srednjem vijeku*, Slavonski Brod 2020.

Koppány Tibor, *A középkori Magyarország kastelyai*, Művészettörténeti füzetek 26, Budapest 1999.

Krstić Aleksandar, „Which Realm Will You Opt for? – the Serbian Nobility between the Ottomans and the Hungarians in the 15th Century“, in: *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule*, eds. Srđan Rudić and Selim Aslantaş, Belgrade 2017, 129–163.

Kubinyi András, „The Battle of Szávaszentdemeter–Nagyolaszi (1523): Ottoman Advance and Hungarian Defence on the Eve of Mohács“, in: *Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe: the Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*, eds. Pál Fodor and Geza Dávid, Leiden 2000, 71–117.

Laczlavik György, „A budavári Szent Zsigmond prépostság középkori történetéhez“, in: *Studia professoris – professor studiorum: Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára*, Budapest 2005, 197–209.

Lendvai Miklós, *Temes vármegye nemes családai*, t. I, Budapest 1896.

Magina Adrian, „Cum manibus armatis. Facts of Violence in the Medieval Banat“, *Banatica* 24/II (2014) 47–64.

Magina Adrian, „Milica Belmužević: l’histoire d’une noble dame du XVIe siècle“, *Inicijal. Časopis za srednjovekovne studije / Initial. A Review of Medieval Studies* 2 (2014) 145–162.

Magina Livia, „Ana Jakšić: A Women of Her Time“, *Inicijal. Časopis za srednjovekovne studije / Initial. A Review of Medieval Studies* 8 (2020) 101–115.

Mažuran Ive, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, Zagreb 1998.

Mažuran Ive, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, Osijek 1994.

Miličić Branislav, Njari Denis, „Srednjovjekovna naselja na području današnjih Vladislavaca kod Osijeka“, *Osječki zbornik* 35 (2020) 55–62.

Nikolić Jakus Zrinka, „Obitelj Čupor Moslavački“, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru* 4 (Bjelovar 2011) 269–300.

Pálosfalvi Tamás, „Bajnai Both András és a szlavón bánóság. Szlavónia, Európa és a törökök, 1504–1513“, in: *Honoris causa: Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*, ed. F. Glatz, Budapest 2009, 251–300.

Pálosfalvi Tamás, *From Nicopolis to Mohács: A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389–1526*, Leiden–Boston 2018.

Rady Martyn, "Fiscal and Military Developments in Hungary during the Jagello Period", *Chronica. Annual of the Institute of History, University of Szeged* 9–10 (2009–2010) 86–99.

Rokai Peter, *Istorija porodice Maroti* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd, 1983).

Seletković Petar, „Plemićki posjed Nevna u srednjem vijeku“, *Scrinia Slavonica* 18 (2018) 29–68.

Szabo Gjuro, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1920.

Tóth Norbert C., Horváth Richárd, Neumann Tibor, Pálosfalvi Tamás, *Magyarország világi archontológiája (1458–1526). I. Főpapok és bárók*, Budapest 2016.

Udvardy József, *A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526)*, Köln 1991.

Божанић Снежана, „О деспотици Јелени, кћерки Стефана Јакшића, у српској историји, култури и традицији“, у: *Шести интердисциплинарни симпозијум Сусрет култура*, Зборник радова, књ. II, Нови Сад 2013, 899–908. [Božanić Snežana, „O despotici Jeleni, kćerki Stefana Jakšića, u srpskoj istoriji, kulturi i tradiciji, u: *Šesti međunarodni interdisciplinarni simpozijum Susret kultura*, Zbornik radova, knj. II, Novi Sad 2013, 899–908]

Бошковић Ђорђе, „Где се налазило средњовековно утврђење Арпатар(л)о?“, *Крбови. Часопис за науку, културу и уметност* 90–95 (Сремски Карловци 2017) 125–126. [Bošković Đorđe, „Gde se nalazilo srednjovekovno utvrđenje Arpatar(l)o?“, *Krovovi. Časopis za nauku, kulturu i umetnost* 90–95 (Sremski Karlovci 2017) 125–126]

Влајинац Милан, *Речник наших старих мера у току векова*, књ. III, Београд 1968. [Vlajinac Milan, *Rečnik naših starih mera u toku vekova*, knj. III, Beograd 1968]

Зеремски Иларион, „Српска властела Јакшићи у Угарској“, *Календар Матице српске за годину 1908*, Нови Сад 1907, 58–63. [Zeremski Ilarion, „Srpska vlastela Jakšići u Ugarskoj“, *Kalendar Matice srpske za godinu 1908*, Novi Sad 1907, 58–63]

Зиројевић Олга, „Смедеревски санџакбег Али-бег Михалоглу“, *Зборник за историју Матице српске* 3 (1971) 9–27. [Zirojević Olga, „Smederevski sandžakbeg Alibeg Mihaloglu“, *Zbornik za istoriju Matice srpske* 3 (1971) 9–27]

Иванов Александар, „Убиство Дмитра Јакшића у Смедереву“, *Зборник Матице српске за историју* 99 (2019) 7–19. [Ivanov Aleksandar, „Ubistvo Dmitra Jakšića u Smederevu“, *Zbornik Matice srpske za istoriju* 99 (2019) 7–19]

Ивановић Милош, *Властела државе српских деспота* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2013). [Ivanović Miloš, *Vlastela države srpskih despota* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd, 2013)]

Ивић Алекса, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања потиско-поморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929. [Ivić Aleksa, *Istorija Srba u Vojvodini od najstarijih vremena do osnivanja potisko-pomoriske granice (1703)*, Novi Sad 1929]

Калић-Мијушковић Јованка, *Београд у средњем веку*, Београд 1967. [Kalić-Mijušković Jovanka, *Beograd u srednjem veku*, Beograd 1967]

Калић-Мијушковић Јованка, „Прилог историји Београдске бановине“, *Зборник Филозофског факултета у Београду VIII/1* (1964) 533–540. [Kalić-Mijušković Jovanka, „Prilog istoriji Beogradske banovine, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu VIII/1* (1964) 533–540]

Крстић Александар, „Сремска Митровица“, у: *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, редактор Синиша Мишић, Београд 2010, 281–284. [Krstić Aleksandar, „Sremska Mitrovica“, у: *Leksikon gradova i trgova srednjovekovnih srpskih zemalja – prema pisanim izvorima*, redaktor Siniša Mišić, Beograd 2010, 281–284]

Лемајић Ненад, *Српска елита на прелому епоха*, Сремска Митровица–Источно Сарајево 2006. [Lemajić Nenad, *Srpska elita na prelomu epoha*, Sremska Mitrovica–Istočno Sarajevo 2006]

Мрђеновић Душан, Палавестра Александар, Спасић Душан, *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле*, Београд 1991². [Mrdenović Dušan, Palavestra Aleksandar, Spasić Dušan, *Rodoslovne tablice i grbovi srpskih dinastija i vlastele*, Beograd 1991²]

Поповић Душан, „Војводина у турско доба“, у: *Војводина I, Од најстаријих времена до Велике сеобе*, ур. Душан Поповић, Нови Сад 1939, 144–300. [Popović Dušan, „Vojvodina u tursko doba“, у: *Vojvodina I, Od najstarijih vremena do Velike seobe*, ур. Dušan Popović, Novi Sad 1939, 144–300]

Поповић Душан, *Срби у Срему до 1736/7. Историја насеља и становништва*, Београд 1950. [Popović Dušan, *Srbi u Sremu do 1736/7. Istorija naselja i stanovništva*, Beograd 1950]

Рокаи Петер, „Бродови на Дунаву и притокама на подручју јужне Угарске у средњем веку“, у: *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове*, Београд 1983, 139–175. [Rokai Peter, „Brodovi na Dunavu i pritokama na području južne Ugarske u srednjem веку“, у: *Plovidba na Dunavu i njegovim pritokama kroz vekove*, Beograd 1983, 139–175]

Руvaraц Димитрије, *Манастир Крушедо с обзиром на права и дужности фрушкогорских манастира у XIX веку*, Сремски Карловци 1918. [Ruvarac Dimitrije, *Manastir Krušedo s obzirom na prava i dužnosti fruškogorskih manastira u XIX веку*, Sremski Karlovcі 1918]

Спремић Момчило, „Борбе за ослобођење Смедерева (1459–1485)“, *Смедеревски зборник 3* (2012) 13–29. [Spremić Momčilo, „Borbe za oslobođenje Smedereva (1459–1485)“, *Smederevski zbornik 3* (2012) 13–29]

Спремић Момчило, „Деспотица Јелена Бранковић-Бериславић“, *Глас САНУ* 170, Одељење историјских наука, књ. 16 (2012) 125–138. [Spremić Momčilo, „Despotica Jelena Branković-Berislavić“, *Glas SANU* 170, Odeljenje istorijskih nauka, knj. 16 (2012) 125–138]

Спремић Момчило, „Породица Јакшић у Банату“, у: *Банат кроз векове: слојеви култура Баната*, ур. Миодраг Матицки и Видојко Јовић, Београд 2010, 33–63. [Spremić Momčilo, „Porodica Jakšić u Banatu“, у: *Banat kroz vekove: slojevi kultura Banata*, ур. Miodrag Matićki i Vidojko Jović, Beograd 2010, 33–63]

Спремић Момчило, „Српски деспоти у Срему“, у: *Срем кроз векове: слојеви култура Фрушке горе и Срема*, ур. Миодраг Матицки, Београд–Беоцин 2007, 45–73. [Spremić Momčilo, „Srpski despoti u Sremu“, у: *Srem kroz vekove: slojevi kultura Fruške gore i Srema*, ур. Miodrag Matićki, Beograd–Beočin 2007, 45–73]

Станојевић Станоје, „Нешто о Јакишићима“, *Нова искра* 3 (1901) 3–9. [Stanojević Stanoje, „Nešto o Jakšićima“, *Nova iskra* 3 (1901) 3–9]

Тимотијевић Мирослав, *Манастир Крушедол*, књ. I, Нови Сад 2008. [Timotijević Mirosav, *Manastir Krušedol*, књ. I, Novi Sad 2008]

Тимотијевић Мирослав, „Српски деспоти Бранковићи и оснивање манастира Крушедол“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 27–28 (1991–1992) 127–150. [Timotijević Mirosav, „Srpski despoti Brankovići i osnivanje manastira Krušedol“, *Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti* 27–28 (1991–1992) 127–150]

Томин Светлана, *Владика Максим Бранковић*, Нови Сад 2007. [Tomin Svetlana, *Vladika Maksim Branković*, Novi Sad 2007]

Ћирковић Сима, „Срби у одбрани угарских граница“, у: *Историја српског народа*, књ. II, ур. Јованка Калић, Београд 1982, 465–478. [Ćirković Sima, „Srbi u odbrani ugarskih granica“, у: *Istorija srpskog naroda*, књ. II, ур. Jovanka Kalić, Beograd 1982, 465–478]

Ћирковић Сима, „Средњи век“, у: *Шабац у прошлости*, књ. I, ур. С. Филиповић, Шабац 1970, 83–114. [Ćirković Sima, „Srednji vek“, у: *Šabac u prošlosti*, књ. I, ур. S. Filipović, Šabac 1970, 83–114]

Ћирковић Сима, „Српска властела у борби за обнову Деспотовине“, у: *Историја српског народа*, књ. II, ур. Јованка Калић, Београд 1982, 373–389. [Ćirković Sima, „Srpska vlastela u borbi za obnovu Despotovine“, у: *Istorija srpskog naroda*, књ. II, ур. Jovanka Kalić, Beograd 1982, 373–389]

Ћирковић Сима, „Civitas sancti Demetrii“, у: *Сремска Митровица*, Сремска Митровица 1969, 59–69. [Ćirković Sima, „Civitas sancti Demetrii“, у: *Sremska Mitrovica*, Sremska Mitrovica 1969, 59–69]

Шмит Рудолф, „Средњевековни градови у Војводини“, у: *Војводина I, Од најстаријих времена до Велике сеобе*, ур. Душан Поповић, Нови Сад 1939, 301–310. [Šmit Rudolf, „Srednjevekovni gradovi u Vojvodini“, у: *Vojvodina I, Od najstarijih vremena do Velike seobe*, ур. Dušan Popović, Novi Sad 1939, 301–310]

Шулетић Небојша, *Сремски санџак у XVI веку* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2013). [Šuletić Nebojša, *Sremski sandžak u XVI veku* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd, 2013)]

Aleksandar Krstić

ESTATES OF THE JAKŠIĆ FAMILY IN SLAVONIA AND SREM

Summary

The paper discusses data on the estates of the Jakšić family in eastern Slavonia and Srem (medieval Hungarian counties of Valkó and Szerém) based mostly on unpublished documents from Hungarian and Romanian archives, which has not drawn special attention of the previous historiography. In 1477, the brothers Stefan and Dmitar Jakšić received the Korod (Kórógy) fortress with the associated possessions in Valkó County from Hungarian king Matthias Corvinus. The estate remained in the possession of the Jakšićs for sixty years, until the fall of Slavonia under Ottoman rule, but the data about it provided by sources are very scarce. An approximate idea of the structure of this estate of the Jakšićs can be obtained on the basis of the census of the Korod estate from 1469. At that time, 15 villages with a total of 99 sessions belonged to Korod. This estate seems to have increased in the possession of the Jakšićs, because in 1535 some unnamed market towns (*oppida*) also belonged to it. In Srem County, the Jakšićs owned the castle (*castellum*) and the market town of Árpatařló with at least six villages and one wasteland, as reported by judicial acts related to the conflict between Marko and Dmitar Jakšić the Younger with the baronial family Geréb of Vingárt over this estate (1496–1498). These documents give the additional data on the historical geography of Srem in the late Middle Ages, but also expand our knowledge about the relations of the Jakšićs with their neighbors. Namely, at the same time, the Serbian titular despots from Srem, Đorđe Branković and his brother Jovan, who was married to the sister of the Jakšić brothers, were in conflict with the Gerébs. On the other hand, when attacking the Árpatařló castle in 1496, the Transylvanian bishop Ladislaus Geréb and his brother Peter, the Judge royal, had the support of Andrew Both of Bajna, the ban of Ilok, and Michael, the *provisor curiae* of Belgrade, who led the military forces from the fortresses under their administration – Ilok, Sremska Mitrovica and Slankamen. The Gerébs and their allies managed to occupy the castle and estate of Árpatařló and detained them for at least two years. Although it is not known how the trial over Árpatařló ended, the Jakšićs eventually brought those possessions back. The royal order from 1519 refers to the change in the agreement on the manner of collecting the church tithe from wine in the market town of Árpatařló and its appurtenances, which was

previously concluded by Stefan Jakšić the Younger and the Archbishop of Kalocsa Gregory Frankopan. This document, along with another issued by the Convent of Cluj, makes it possible to specify the time of death of Stefan Jakšić the Younger. He died in 1519, before August 20, and not about ten years earlier, as has long been thought. The castle and market town of Árpatarló were destroyed in the following years during the Ottoman attacks on Srem, and their exact location is unknown. According to some opinions, Árpatarló is identical with the present-day town of Ruma, which was a village under Ottoman rule in the second half of the 16th century. According to another opinion, Árpatarló was located on the site of Gradina south of the monastery and the settlement of Krušedol. The Orthodox monastery of Krušedol, an endowment of Belgrade Metropolitan Maxim (former Serbian despot Đorđe Branković), was built with the help of Stefan and Marko Jakšić, on land that belonged to their estates in Srem.

Оригиналан научни рад

Примљен: 30.03.2021.

Коначно прихваћен за објављивање: 09.07.2021.

Срђан КАТИЋ*

Историјски институт
Београд

Дејан БУЛИЋ*

Историјски институт
Београд

СТАРОВЛАШКЕ НАХИЈЕ БОБОЉ И ОСТАТИЈА (15–18. ВЕК)

Анстракт: Рад је настао упоредним проучавањем османских извора и археолошким рекогносцирањем терена. Захваљујући мултидисциплинарном приступу убицирана су бројна стара насеља, попут Бобоља и највећег насеља на Голији Равништа и идентификовани остаци неколико верских и привредних објеката. Приближно је датирана већина цраква, а утврђен је и ктитор манастира Придворице. У раду су приказани развој и карактеристике планинских насеља, порекло и динамика становништва, специфичан статус Старовлашана и најзаступљеније привредне делатности. Редак дефтер старих и нових власника баштина из 1708. године, омогућава да се јасније сагледа устанак на Голији из 1688, размере страдања и расејања у Великој сеоби, као и верска и социјална структура нових власника. Посебан део рада посвећен је пронађеним материјалним остацима.

Кључне речи: Османско царство, Босански санџак, Стари Влах, власи, миграције, Бечки рат, рударство, цркве.

Abstract: The paper relies on a comparative study of Ottoman sources and archaeological ground reconnaissance. Owing to a multidisciplinary approach, old settlements were located, such as Bobolj and the largest settlement in Golija – Ravnista. The remains of several religious and economic buildings were also identified. The majority of churches were approximately dated, and the ktitor of the Pridvorica monastery was determined. The paper presents the development and characteristics of the mountain settlements, the origin and dynamics of the population, specific status of the Stari Vlah inhabitants, and the most commonplace economic activities. The rare defter of old and new estate owners

* srdjan.katic@iib.ac.rs

* dejan.bulic@iib.ac.rs

from 1708 sheds more light on the rebellion in Golija from 1688, the scope of suffering and migration in the Great Migration, as well as the religious and social structure of new owners. A part of the paper is devoted to the found material remains.

Keywords: Ottoman Empire, Sanjak of Bosnia, Stari Vlah, vlachs, migrations, Great Turkish War, mining, churches.

Планина Голија припада унутрашњој зони Динарског планинског система. Налази се у југозападној Србији, где се у дужини од око 32 км пружа у смеру исток–запад. Источни део планине, у којем су се налазиле нахије Бобољ и Остатија, извијен је према северу, а западни према југу. Највиши планински врхови су Јанков камен (1833 м) и Црни Врх (1795 м). Голија је позната по богатству шума и бројним рекама, међу којима су највеће Студеница, Моравица и Голијска река.

О прошлости планине Голије у средњем веку и у време владавине Османског царства познато је мало тога. О Бобољу се из средњовековних извора зна само да је 1219. године постао метох Жичког властелинства.¹ Г. Шкриванић и Г. Томовић су, убицирајући насеља реченог властелинства, покушали да лоцирају и давно запустели стари Бобољ, за који су навели две различите локације.²

И Остатија се у средњовековним изворима помиње само једном и то у писму папе Климента VI цару Душану из 1346. године, у којем је наведена као католичка епархија.³ У историографији је дуже од једног века вођена полемика да ли је *Ostacia* из писма папе Климента VI Остраћа на Копаонику или Остатија на Голији, а тек новим радовима и истраживањима дефинитивно је потврђено да се ради о Остатији, о чему ће више речи бити у тексту који следи.

На основу османских извора, Х. Шабановић је тек кратко навео да су нахије Бобољ и Остатија основане 1516. године и да су се налазиле

¹ Душан Синдик, „Једна или две жичке повеље“, *Историјски часопис* 14–15 (1963–1965) 1966, 309–315; Гавро Шкриванић, „Жичко епархијско властелинство“, *Историјски часопис* 4 (1954) 148; Гојко Суботић, „Трећа жичка повеља“, *Зограф* 31 (2006–2007) 51–58, сл. 1–4; Гордана Томовић, „Жичко властелинство“, *Наша прошлост* 13 (Краљево 2012) 23.

² Г. Шкриванић, „Жичко епархијско властелинство“, 148; Г. Томовић, „Жичко властелинство“, 23

³ Augustin Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, Otto Zeller, Osnabrück 1968, I, 701.

на простору Моравичког среза.⁴ Највише сазнања о поменутиим нахијама пружа објављени поименични попис Босанског санџака из 1604. године, који садржи важне податке о бројности и структури становништва.⁵ Главни недостатак, међутим, представља убикација насеља, па су тако за села у нахијама Бобољ и Остатија направљени бројни пропусти.⁶

Поред поменутог пописа из 1604. године и објављеног сумарног дефтера из 1468/69, у раду смо користили и необјављене пописе Босанског санџака и посебне дефтере Старог Влаха из 1485, 1489, 1516, 1530, 1541, 1549, 1580–85.⁷ и 1708. године, појединачне документе,⁸ као и резултате археолошког рекогносцирања терена.⁹

Једини средњовековни помен Бобоља налази се у оснивачкој повељи Стефана Првовенчаног манастиру Жичи из 1219. године, у којој је **Бобоље** (**Бобољ**) **са Чечином** наведен као метох жичког властелинства.¹⁰

⁴ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1982, 146.

⁵ *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, obradila S. Buzov, priredila L. Gazić, sv. II, Sarajevo 2000, 295–301.

⁶ На проблеме с убикацијом утицала је и чињеница да крајем 19. и почетком 20. века на Голији нису вршена антропогеографска истраживања, због чега су савремени истраживачи ускраћени за оновремене податке о микротопонимији, крајолику, старинама и важним сведочанствима о прошлости.

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (даље БОА) *Maliyeden müdevver defterleri* (даље МАД) 407, s. 46–48. 73. Попис је настао после смрти Мехмед-паше Соколовића 1579, а пре 1586. године.

⁸ БОА, *Tapu Tahrir defteri* (даље ТД) TD 24, s. 536–539; TD 56, s. 19–20, 42; TD 57, s. 23; TD 157, s. 150–156; TD 164, s. 150; TD 211, s. 206–213; TD 764, s. 80–81; MAD 407, s. 46–48. 73; MAD 768, s. 85–91; MAD 4480, s. 14–17, 48–49; MAD 7534 s. 602, 1334; А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar 2008, 25; *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, II, 295–301.

⁹ Овом приликом се захваљујемо Шумској управи Девићи у оквиру Шумског газдинства „Голија“ на пруженој помоћи приликом рекогносцирања терена. Захваљујемо се и мештанима: Божидару Маринковићу из Чечине, Раску Муњићу из Брусника, Пери Вукотићу из Вионице, Рајку Вулетићу из Остатије, Радославу Пантовићу из Коритника, Марку Галовићу из Планинице, те Владану Ранђићу и Голубу Радовановићу из Старог Села. Посебну захвалност дугујемо Јерославу Драшковићу Зецу.

¹⁰ Г. Шкриванић, „Жичко епархијско властелинство“, 148; Г. Томовић, „Жичко властелинство“, 23. Жички посед није представљао повезану целину, већ шест различитих група насеља распоређених у разним областима средњовековне српске државе. *Бобоље са Чечином* припадали су најбројнијој групи од 32 села, која је обухватала поречје Ибра и Западне Мораве. Исто.

Село Чечина на реци Студеници постоји и данас, а Г. Шкриванић је забележио да у том селу постоји предање да је оно некада припадало манастиру.¹¹ Насеље Бобоље–Бобољ за које се из текста повеље види да је било значајније од Чечине, која му је придодата, одавно не постоји и за њим се већ дуго трага. Г. Шкриванић је претпоставио да се налазило у околини Чечине, па га је идентификовао са потесом Селиште на десној обали речице Дајицке, на „1 km западно од јужне ивице села Чечине“. То је поткрепио и, како је навео, недостатком других локалитета, који би у околини Чечине указивали на постојање још неког старог насеља.¹² Шкриванић се вероватно ослонио само на недовољно прецизну географску карту, јер се Селиште које помиње налази високо на Ђопићком брду. Остаци старог насеља су скромни и односе се само на укопе некадашњих кућа, усечених у источну падину брда. Остатака других објеката као ни старог гробља нема, нити се помињу у локалним предањима. Стога је тешко замислити да је некада на том Селишту постојало најзначајније насеље области Бобољ, а много је извесније да је то био само забачени заселак.

Г. Томовић се у потрази није ограничила само на околину села Чечине, већ је некадашње насеље Бобољ лоцирала у засеоку Папуље у селу Градац, закључивши да је назив „Папуље могући језички дериват првобитног имена“.¹³ Поистовећивање Бобоља са засеоком Папуље има још мање основа, јер је поменути засеок Градца удаљен од Чечине и у њему и околини нема остатака старог насеља. Сем тога, у османском периоду подручје Градца дуго је било ненасељено и без привредних активности, као и било каквих назнака да се ту некада налазило важно средиште.

Трагајући за остацима Бобоља, на супротном крају атара Чечине, у његовом крајњем североисточном делу, обишли смо још једно место које локално становништво зове Селиште, а које није уписано на топографским картама. На потесу *Бријест*, на благо закошеној пространој заравни испод пута видљиве су закопине петнаестак кућа. У близини, у правцу засеока Радовићи, постоје остаци старог, такође давно напуштеног гробља. Сем тога, у јарузи, уз пут који води ка Селишту, налази се засути улаз у поткоп рудника. На брегу испод којег је прокопан поткоп данас нема видљивих вертикалних окана, али су мештани неколико година раније, при копању раке за сахрану, отворили „бездану јаму“, којој нису успели

¹¹ Г. Шкриванић, „Жичко епархијско властелинство“, 159.

¹² Исто.

¹³ Г. Томовић, „Жичко властелинство“, 24.

да одреде дубину. Да се радило о крају у којем се рударило разрађеном подземном експлоатацијом, сведоче топоними Витлиште и Рудине, док називи брда и потока Стражиште указују да се туда одвијао каравански саобраћај.¹⁴ Све наведено упућује на закључак да је некадашње насеље Бобољ највероватније било на том месту. Његова судбина била је повезана са рударством, којем је дуговало развој и значај, али и пропадање и запустелост по окончању експлоатације. То се, по свему судећи, догодило пре османског освајања, јер се у каснијим изворима насеље Бобољ не помиње, баш као ни рударске активности на том подручју.

Предеона целина по имену Бобољ, која се јавља у османским пописима, обухватала је седам села: Брусник, Вионицу, Жарач, Танчић с другим именом Чечина, Бетушу д.и. Арбулић, Равништа д.и. Комаран и Славогоште д.и. Придворица. Друга имена села Танчић, Бетуша и Равништа јављају се у пописима од 1530, а Славогошта од 1708. године.¹⁵

Убикација села Нахије Бобољ била је предмет интересовања историографије. Х. Шабановић је узгред навео имена села Бобоља и то из пописа 1516, у којем још увек није било других назива, кључних за њихово лоцирање. Вероватно због таквог приступа и лошег предлошка, пословично поуздани Шабановић, село Жарач читао је као Градац, Брусник као Бусник и сл., што је утицало на касније покушаје убикације.¹⁶

Приређивачи пописа Босанског санцака из 1604, у Нахији Бобољ, село Арбулић читали су као Избовик, село Жарач поистоветили су са Заревом код Брвеника,¹⁷ иако се Нахија Бобољ није граничила са Брвеничким кадилуком, којем је иначе припадало Зарево,¹⁸ док су села Равништа и Славогоште навели као непозната.¹⁹

Г. Томовић је, због раније поменутих пропуста, погрешно закључила да је село Жарач заправо село Градац, а Избовик село Бзовик на реци Изубри. И локације које је сама претпоставила, села Равништа код Селишта у Чечини и села Славогошта код Средње и Беле реке испоставиле су се као нетачне.²⁰ Тако су у Бобољу идентификована само три данас постојећа

¹⁴ Karta 1:25.000, Sjenica 2-2 (Radočelo) Vojnogeografski institut, izdanje 1971. godine.

¹⁵ TD 164, s. 150; TD 211, s. 206–208; MAD 407, s. 46–48. 73; MAD 768, s. 85–87; MAD 4480, s. 48–49.

¹⁶ Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 146.

¹⁷ *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, 299, 301.

¹⁸ Татјана Катић, Гордана Гарић Петровић, „*Попис зеамета и тимара области Брвеник из 1477. године*“, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 32 (2011) 179, нап. 204.

¹⁹ *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, 300–301.

²⁰ Г. Томовић, „Жичко властелинство“, 23–24.

села: Брусник, Вионица и Чечина, која је до 1530. уписивана под именом Танчић.

Други назив села Бетуша је заправо Арбулић, данашњи Арбулићи, заселак села Девићи.²¹ Локација Славогошта такође се може утврдити, али тек на основу другог имена Придворица, како се село и данас зове, а први пут је наведено тек у попису из 1708. године.²² За разлику од поменутих, село Жарач више не постоји, а налазило се у југозападном делу атара села Брусник, на обронцима Жарског брда, на којем постоји и топоним Жарски До.²³

Највећи проблем у убикацији представљало је село Равништа с другим именом Комаран. Иако је село било убедљиво највеће на Голији и имало два назива, они нису оставили трага на картама, јер је то насеље уништено и трајно запустело након пустошења у Бечком рату 1688. године.²⁴ Анализирајући локације раније поменутих села Нахије Бобољ, уочили смо да се она нижу од југа ка северу (карта 1), с тим да је тај низ прекинут између Брусника и Арбулића. Управо ту се данас налази Старо Село. Тим иначе честим именом називана су насеља која су подигнута код остатака старих запустелих насеобина, чије је име временом пало у заборав, баш као што је то био случај са Равништима. На путу усеченом у стрму косу изнад Дајићке реке који се из Старог Села успиње ка засеоку Грижићи, налази се неколико веома пространих заравни, које локално становништво заједничким именом назива Равништа. На две одвојене заравни видљиви су бројни остаци закопина кућа, што се слаже са структуром насеља Равништа, које је у средњем веку и у раном периоду османске власти било подељено на два села Горња и Доња Равништа. На нижој заравни, односно у Доњим Равништима, распоред закопина кућа је редак за планинска подручја, јер се дуж изохипсе са остацима пута оне нижу на релативно малом размаку, што се може повезати са веома развијеном занатско-трговачком делатношћу становника Равништа, о чему ће више речи бити у делу рада о привреди.

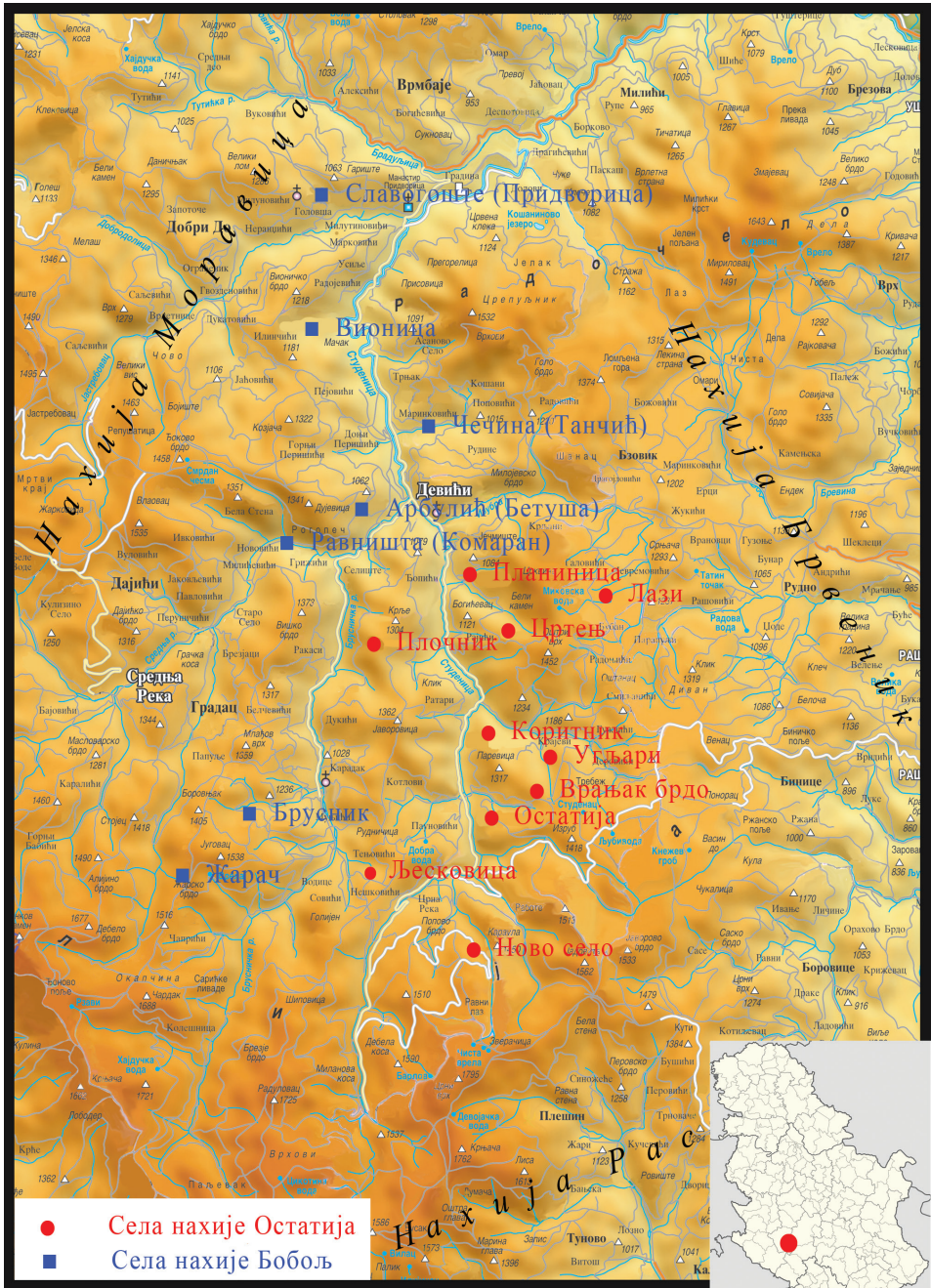
Границе Нахије Бобољ пратиле су брда дуж Брусничке реке од изворишта на брду Паљевак (1670 м) до ушћа у Студеницу. Бобољ се потом простирао дуж леве обале Студенице, закључно са селом Придворица, а само је село Чечина већим делом формирано на десној страни реке. Насеља су се низала дуж поменутих водотокова, била су настањена

²¹ TD 164, s. 150.

²² MAD 4480, s. 49.

²³ Karta 1:25.000, Sjenica 2-4 (Golija-istok).

²⁴ MAD 4480, s. 48–49.

Карта 1: Насеља Бобоља и Остатије

бројним становништвом и имала велике сеоске атаре, што је утицало да нахија обухвати већи простор него што би се то могло очекивати према броју села. Положај Равништа, Жарача, Арбулића, Чечине и Вионице је на високим, присојним странама брда, са пространим пашњацима и јаким изворима, док су села Брусник и Придворица највећим делом на долинским странама Брусничке реке и реке Студенице (види Карту 1).

Остатија је у средњовековним изворима наведена само 1346. године, у писму које је из Авињона папа Климент VI послао цару Душану. У њему су набројане католичке епархије у српској држави, под јурисдикцијом которског епископа Сергија и то: Конавли, Требиње, Будва, Рисан, Драчевица, Ластово, Призрен, Ново Брдо, Јањево, Трепча, *Ostacia*, Рогозно, Копорић, Плана, Брсково, Рудник, Липник, Хум, Сава, Мачва, Голубац и Београд.²⁵

Ostacia је уписана међу рударским центрима Србије, а због сличности имена у историографији су изречени опречни ставови о томе да ли се ради о Остатији на Голији или Остраћу на Копаонику (у изворима *Ostraci*). К. Јиречек је први *Ostaciae* повезао са локалитетом Остраћа на Копаонику.²⁶ То насеље је почетком 20. века, у склопу теренских истраживања Горњег Ибра, обишао А. Поповић, затакавши остатке урбаног насеља са тргом и улицама, али без трагова рударских радова у околини. И поред тога, за Поповића, као и Јиречека у каснијим радовима, није било дилеме да је Остраће *Ostaciae*.²⁷ В. Симић је на карти означио Остраће као рударски центар, али га у тексту није поменуо међу местима у којима се рударило.²⁸

Тек је М. Динић исправно закључио да је поменута католичка колонија била у Остатији на Голији. Као разлоге је навео: већу сличност *Ostaciae* називу Остатија, бројне рударске топониме, међу којима су и село Сасе и Сашки поток, као и остатке рударских и топионичарских

²⁵ A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I, 701.

²⁶ Константин Јиречек, „Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку“, *Зборник радова Константина Јиречека* I, САНУ, Београд 1959, 79.

²⁷ Аврам Поповић, „Горњи Ибар средњег века“, *Годишњица Николе Чуића* 25 (1906) 199–201; К. Јиречек, *Историја Србије. Културна историја* II, Београд 1990, 91, 93, 175.

²⁸ Vasilije Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Београд 1951, 225; исти, „Рејонизација и карактеристика средњовековне рударске делатности у области Копаоника“, *Весник Завода за геолошка и геофизичка истраживања НР Србије* 15 (1958) 360–361.

радова у околини,²⁹ што је В. Симић у монографији о рударству гвожђа у потпуности прихватио.³⁰ У каснијим радовима Остраћа је, међутим, и даље називана католичком епархијом и важним рударским центром,³¹ или је као знак дилеме коришћен облик Остраћа/Остатија.³² На крају је Б. Зарковић поменутој теми посветио посебан рад, у којем је потврдио Динићеве закључке да је место *Ostacia* из писма папе Климента VI Остатија на Голији.³³ Идентификацију са Остатијом потврђују и нова теренска истраживања, којима су у самом месту и околини утврђени остаци бројних непознатих рударских радова.³⁴

²⁹ Михаило Динић, „Југозападна Србија у средњем веку“, у: *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 82–83.

³⁰ Василије Симић, *Рударство гвожђа средњовековне Србије и Босне*, Београд 1988, 167.

³¹ Десанка Ковачевић-Којић, „Рударство у привреди земље“, у: Сима Ћирковић, Десанка Ковачевић-Којић, Ружа Ћук, *Старо српско рударство*, Београд–Нови Сад 2002, 130; Д. Мркобрад, „Српско рударство у привреди Косова и Метохије – Средњи век“, у: *Срби на Косову и Метохији*, САНУ, Београд 2005, 382, 389; Душко Мркобрад, „Значај Трепче у оквиру копаоничког рударства средњовековне Србије“, у: *Споменица Јована Ковачевића*, ур. Р. Бунарџић, Ж. Микић, Београд 2003, 253–254.

³² Ружа Ћук, „Отварање рудника у XIV веку“, у: С. Ћирковић и др., *Старо српско рударство*, 33, 35, 38. У истој монографији С. Ћирковић је у два списка рудника навео само Остраћа (стр. 53, 83), док је у вези с папским писмом из 1346. поменуо само Остатију, 197; „Остраћа/Остатија“ (Ема Миљковић), *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља-према писаним изворима*, ур. С. Мишић, Београд 2010, 206–207.

³³ Божидар Зарковић, Остатија или Остраћа, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 47-2 (2017) 169–193. У наведеним радовима уопште није коришћена чињеница да је у османском периоду Остатија била средиште истоимене области, док то са Остраћем није био случај. То је важан аргумент, јер су османски освајачи најчешће задржавали називе затечених области.

³⁴ В. Симић је сматрао да је у топонице код Остатије руда довожена с удаљеног брда Јеселевица (Симић, *Рударство гвожђа*, 164–165). У околини Остатије, на брду Белоглавцу постоје бројне пинге, удубљења од копања руде лимонита пречника 5–8 м, које се могу наћи на три локације и то појединачно или у мањим групама, а сачувани су и остаци два канала којим је руда спуштана низ брдо. Бројне пинге, од којих неке имају пречник од 10 м, постоје и у зесецима Кавазе и Јелићи (Александар Пауновић, „Трагови средњовековног рударства у Остатији“, *Наша прошлост*, 17–18 (2019) 152). На остатке старог рударења наишли смо и на брегу Тоциловина у самој Остатији, као и на брду Градина.

У Нахији Остатија било је десет села, од којих исти назив и данас носе: Остатија, Љесковица,³⁵ Коритник, Угљари,³⁶ Планиница, Плочник³⁷ и Лази, док се некадашње Оцртено, потоњи Оцртен сада зове Цртењ.³⁸ У близини Остатије постојало је село које је у најстаријем и најмлађем попису уписано као Врањаково Брдо,³⁹ а у свим осталима као Врањак Брод.⁴⁰ Источно од Остатије налази се брдо Врањак, па је извесно да је село добило име по истоименом брду, а не по речном прелазу – броду, јер се у околини Врањка, као и у целој Нахији Остатија, сви водотокови могу лако прећи.⁴¹ Увидом на терену, може се закључити да се село Врањак[ово] Брдо налазило на западној страни Врањка, на месту засеока Драшковићи.⁴²

Једино насеље у Нахији Остатија чији се ни приближан назив није сачувао било је Ново Село. Оно је у већини дефтера уписивано између Остатије и Љесковице, а о њиховом суседству сведоче и заједничке влашке старешине, као и купопродаја баштина између становника поменутих села.⁴³ Узимајући то у обзир, као и распоред села у нахији и конфигурацију терена, врло је вероватно да је Ново Село било на месту данашњег засеока Сарићи, где смо уочили старо гробље. Томе иде у прилог и чињеница да

³⁵ Љесковица као заселак Брусника постоји и данас. Под тим именом уписана је на Генералштабној карти (ЂК) (1:75.000) из 1894. године Г.8. (Голија Планина). На савременим географским картама, међутим, на месту Љесковице уписани су засеоци Сивићи и Нешковићи. Karta 1:25.000, Sjenica 2-3 (Golija-zapad).

³⁶ Х. Шабановић је у Остатији навео три села, међу којима је село Угљар читао као Оглав. Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 146.

³⁷ У попису из 1604. село Плочник читано је као Биловчић. *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, II, 296.

³⁸ У попису из 1604. то село читано је као Очерито и наведено је као непознато. *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, II, 296.

³⁹ TD 56, s. 19; MAD 4480, s. 15.

⁴⁰ TD 157, s. 152; TD 211, s. 211; MAD 407, s. 47; MAD 768, s. 89; MAD 4480 s.15. Приређивачи пописа из 1604. навели су га као Вранак Брод и претпоставили да се ради о засеоку Врановци у селу Рудно, иако ту не протиче никаква речица, а и само насеље је припадало Брвеничком кадилуку. *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, II, 297.

⁴¹ Karta 1:25.000, Sjenica 2-4 (Golija-istok). О снази локалног водотока сведоче и подаци о воденицама у Нахији Остатија. Од 10 села 8 је имало по једну воденицу, од којих је 7 радило целе године, док је због недостатка воде у сушном периоду воденица у селу Врањак Брдо радила пола године. TD 157, s. 150–156.

⁴² Karta 1:25.000, Sjenica 2-4 (Golija-istok).

⁴³ TD 56, s. 19; TD 157, s. 150; TD 211, s. 210; MAD 407, s. 46. 73; MAD 768, s. 89; MAD 4480, s. 15.

је назив Сарићи настао у новије време, јер се насеље под тим именом не помиње у пописима Нахије Остатија, као ни у суседним нахијама Рас и Брвеник.⁴⁴

Границе Нахије Остатија обухватале су брда с обе стране реке Студенице, односно Црне Реке, како се зове њен изворишни ток, од извора на Одвраћеници (1615 м), до ушћа реке Изубре (види карту 1). Од наведених села у Остатији, већина је високо на брдима, на присојним странама заравни с обиљем пашњака и јаким изворима. То су: Љесковица, Ново Село, Врањак Брдо, Угљари, Плочник и Цртењ. У такав тип села може се убројати и нешто ниже позиционирана Планиница. Село Коритник било је мешовитог типа, јер се делимично развијало и на долинским странама Студенице и Самоковске реке. Другачији положај имала су села Остатија и Лази. Остатија је формирана на благо закошеним долинским странама реке Студенице, док је село Лази једино насеље нахије које се налази на пространој висоравни на источним обронцима Голије.

*

Претходно поменута насеља на Голији не попомињу се у пописима Крајишта из 1455. године,⁴⁵ јер су у то време припадала Деспотовини. Тек после њеног пада 1459. године припојена су Крајишту, а од 1463. постала су део новформираног Босанског санџака. Током вишедеценијских османских упада у Босну и у првим годинама по оснивању Босанског санџака 1463. планина Голија је великим делом запустела. Слично је било и у другим областима Старог Влаха западно од Голије. Османска власт је управо у тим најмање насељеним крајевима формирала велики зеамет Барча, другим именом власи Сјенице.⁴⁶ Зеамет Барча обухватао је већи део Голије, Јавор, јужну страну Златибора, Златар и низ мањих планинских венаца, што је простор на којем су касније основане нахије

⁴⁴ Т. Катић, Г. Гарић Петровић, „*Лопис зеамета и тимара области Брвеник из 1477*“, 157–190; А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, Sarajevo 1986; *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, II, 129–220; Тајјана Катић, Урош Војводић, „Границе Жупе и Нахије Рас у средњем и раном новом веку (14–16 век)“, *Историјски часопис* 69 (2020) 127–154.

⁴⁵ Hazim Šabanović, *Krajište Isa Bega Ishakovića – Zbirni katastarski popis iz 1455 godine*, Sarajevo 1964; Hamid Hadžibegić, Adem Handžić, Ešref Kovačević, *Oblast Brankovica – Opširni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1972.

⁴⁶ А. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69*, 24. Зеамет Барча додељен је Хизир-бегу, родоначелнику беговске породице Љубовић.

Остатија, Бобољ, Моравица, Требна и највећа међу њима Нахија Барча. У сумарном попису санцака Босна из 1468/69. године на реченом зеамету не наводе се бројна села. За већину тих насеља на Голији утврдили смо да су постојала и у средњем веку, па је разлог њиховог изостављања врло извесно запустелост пре формирања Босанског санцака 1463. године. На зеамету Барча уписано је само 47 села, међу којима је било чак 31 село из којих се делом или у потпуности становништво разбежало у првим годинама османске власти.⁴⁷ Тако у сумарном попису из 1468/69. на простору Остатије није наведено ниједно село, а у Бобољу само три. У суседној Моравици убележена је половина села (7), али су и она запустела, јер се из њих разбежало свих 167 домаћинстава.⁴⁸ Три насељена села Бобоља била су: Славогоште (каснија Придворица) са 23 домаћинства,⁴⁹ Горња Равништа са 10 и Танчић (каснија Чечина) са свега 4 домаћинства.⁵⁰

У зеамету Барча 120 домаћинстава обезбеђивало је три дербенда и она су имала дербенцијски статус, док су сва остала „задужена харачем“. Из наведеног се види да, иако се радило о власима, део њих је имао дербенцијски, а део је преведен у рајински статус, што је вероватно и један од разлога за бекство становништва.

У поменутом сумарном попису се не наводи где се одселио велики део становника Голије и Старог Влаха. На основу бројних примера из суседног, такође пограничног, Смедеревског санцака, види се да је део одбеглих прешао на непријатељску територију, док је део отишао у околне санцаке.⁵¹ Тако су се и поједини старовлашки кнезови са својим људством преселили у Смедеревски санцак. У тој османској провинцији 1477/78. године, међу влашким кнезовима наводе се и двојица кнезова досељених са простора Старог Влаха. Кнез Ђурађ син Вукца и његови власи отишли су управо са зеамета Барче и настанили у Нахији Левач, у којој је Ђурађ управљао кнежином од 22 села, док је други старовлашки кнез Радосав са људством из Лимских Никшића дошао у Грузу.⁵² Кнезу Радосаву је чито

⁴⁷ Према објављеном сумарном попису, у селима зеамета Барча било је 415 домаћинстава и 106 неожењених мушкараца, док је за 543 домаћинстава наведено да су се разбежала. Исто, 24–26.

⁴⁸ Исто, 24–26.

⁴⁹ Славогоште је привремено издвојено из зеамета Барче и додељено зеамету Барак-бега у Нахији Врача. Исто, 24–25.

⁵⁰ Приређивач је за сва три села навео да су им локације непознате. Исто, 24–25.

⁵¹ TD 16.

⁵² TD 16, s. 224–232.

било одобрено пресељење, јер је у белешци наведено да поседује писмо Иса-бега, крајишког заповедника и санџакбега Босне (1464–1469).⁵³

Важно сведочанство о стању на Голији у наредном периоду пружају два пописа Босанског санџака из осамдесетих година 15. века. У то време сви становници раније поменутих области на Голији имали су влашки статус и плаћали су обавезе према влашком обичају. Нахије, међутим, и даље нису биле формиране, а још увек малобројна насеља и даље су припадала власима Барче. Власи некадашњег зеамета Барча били су подељени у две групе – џемата, од којих је џемат на источној страни обухватао већи део Голије, односно простор будућих нахија Остатија, Бобољ и Моравица и тај џемат припао је зеамету Мехмед-бега, Иса-беговог сина.⁵⁴ У сумарном попису из 1485. и даље нема насеља Остатије, док су у Бобољу поред раније поменутих села: Славогоште, тада са 19 кућа, Горња Равништа са 12, и Танчић са 7 кућа, јављају и села Бетуша (касније Арбулићи) са 11 и Брусник са 9 кућа, док је у Моравици поново насељено седам запустелих, као и три нова села.⁵⁵

Према најстаријем сачуваном поименичном попису Босанског санџака из 1489, број становника је у претходне четири године незнатно увећан, па је насељеност села и даље била мала, јер је у џемату који је чинило 15 села Бобоља и Моравице уписано свега 165 кућа. С обзиром на то да је писар очито бележио само влахе пореске обвезнике, а да је изоставио њихове вође – кнезове и сеоске старешине – примићуре, који су са члановима породица били ослобођени од дажбина,⁵⁶ наведеном броју кућа требало би додати још једну или две кнежевске и још 10 до 15 примићурских кућа, што је укупно око 180 кућа или у просеку око 12 кућа по селу.⁵⁷

⁵³ Радосав је био кнез мале кнежине од 7 села, која је обухватала доњи ток реке Груже. TD 16, s. 179–182.

⁵⁴ TD 18, s. 108; TD 24, s. 521–539.

⁵⁵ TD 18, s. 108.

⁵⁶ У наредним пописима кнезови и примићури су поименично наведени међу осталим власима, с тим што су код навођења броја кућа били изузети. TD 56, s. 19, 41–42; TD 57, s. 22, 41; TD 157, s. 150–156. Кнезови су у раном периоду османске управе водили влахе у војне походе, а потом на обављање радних обавеза за државу. Били су задужени и за прикупљање дажбина, одржавање реда и насељеност кнежина, па су сразмерно величини кнежине добијали приходе одређеног броја влашких домаћинстава, док су оним најистакнутијим додељивани тимари. Кнежевско и примићурско звање било је наследно и потврђивано је царским бератом.

⁵⁷ TD 24, s. 536–539. О још увек слабој насељености сведочи и податак да је у 7 раније поменутих моравичких села, која су запустела до 1468/69. године,

Власи нису плаћали личне порезе, већ су давали дукат по кући, што је утицало на стварање великих задружних домаћинстава. Тако је поменутих 165 кућа платило 7.470 акчи, као еквивалент за 165 млетачких дуката и још 6.800 за овчарину и судске таксе – нијабет, укупно 14.270 акчи или свега 86,5 акчи по домаћинству.⁵⁸ У случају похода, власи су на сваких 10 кућа слали по једног лако наоружаног коњаника.⁵⁹

Поменути поименични попис омогућава да се стекне увид у разлике између староседелачког и новодосељеног становништва. Тако су, на пример, у селу Горња Равништа са 16 домаћинстава (4 нова) најпродуктивније основе за извођење народних имена Рад и Вук биле ретке, док су преовладала влашка и стара српска имена: Бачут, Богавац, Брајак, Полоје, Рувин, Рушој, Томаш, Угрин, Херак, Храниша, Храл и Чане, док је у недавно насељеном суседном селу Бетуша (Арбулић) од 19 имена 11 било са поменутих основама Рад и Вук, док су остала имена честа у свим епохама: Владисав, Ђурађ, Ђурђе, Иван, Која, Обрад, Петко и Рајко.⁶⁰

Крајем 15. и почетком 16. века настављено је насељавање Голије, што је довело до стварања нахија, и у попису из 1516. године први пут се наводе нахије: Бобољ са 7 села, Остатија са 10 и Моравица са 14 села.⁶¹ Села новоформиране Нахије Остатија очито су била недавно насељена, јер је у 10 села било свега 74 куће и 14 нежењених, док је у Бобољу у 7 села било 114 кућа и 47 нежењених.⁶² Укупне влашке дажбине биле су приближне као и у претходном периоду и износиле су 83 акче по кући.⁶³

просечан број домаћинстава био 24, што је двоструко више. А. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69*, 25.

⁵⁸ TD 24, s. 539. Према влашком закону из тог доба, власи су за Ђурђевдан, поред златника по кући, давали и овцу с јагњетом или у новцу 12 акчи, овна или 15 акчи, а на сваких 50 кућа два овна и један покровац, што је још око 3 акче. Branislav Djurdjev i dr., *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovачki, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, Sarajevo 1957, 12–14.

⁵⁹ Исто.

⁶⁰ TD 24, s. 536–537.

⁶¹ TD 56, s. 19, 41–42; TD 57, s. 22, 41.

⁶² TD 56, s. 19, 42; TD 57, s. 41.

⁶³ Исто.

ТАБЕЛА 1: Број домаћинстава у нахијама Бобољ и Остатија 1468/9–1604.⁶⁴

БОБОЉ	1468.	1485.	1489.	1516.	1530.	1541.	1549.	1585	1604.
Г) Равништа/Комаран* ⁶⁵	10	12	16	28	87*	51*	52*	88*	80*
Славогоште/Придворица*	23	19	15	23	34	22	13	23	14
Танчић/Чечина*	4	7	7	17	25*	15*	15*	26*	11,5*
Бетуша/Арбулић*	-	11	13	10	23*	13*	13*	20*	5*
Брусник	-	9	9	13	28	17	17	31	22
Жарач	-	-	-	10	21	12	5	12	9
Вионица	-	-	-	13	25	16	21	32	12,5
УКУПНО:	37	58	60	114	243	146	136	232	154
ОСТАТИЈА	1468.	1485.	1489.	1516.	1530.	1541.	1549.	1585	1604.
Остатија	-	-	-	10	36	15	11	20	19
Ново село	-	-	-	7	17	8	9	18	9
Лесковица	-	-	-	9	33	17	14	21	23,5
Врањак брдо	-	-	-	6	17	8	5	7	8
Плочник	-	-	-	5	26	11	9	18	17
Планиница	-	-	-	6	19	9	5	8	8
Лази	-	-	-	3	10	5	2	3	3
Оцртено	-	-	-	7	9	8	4	6	6
Коритник	-	-	-	14	16	13	15	22	17
Угљар	-	-	-	7	15	11	-	-	-
УКУПНО:	-	-	-	74	198	105	74	122	110,5

Територија коју су формирале нахије Бобољ и Остатија, на истоку и северу граничила се са Брвеничким кадилуком, на западу с Нахијом Моравицом, а на југу са Нахијом Рас. Нахије Бобољ и Остатија, као и Моравица и Рас, припадале су Босанском санцаку, док је кадилук Брвеник до 1519. године био у Призренском, а потом у новоформираном Зворничком санцаку.⁶⁶

⁶⁴ А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69*, 25; TD 18, s. 108; TD 24, s. 536–537; TD 56, s. 19, 42; TD 57, s. 41; TD 157, s. 150–156; TD 164, s. 150; TD 211, s. 206–213; TD 764, s. 80–81; MAD 768, s. 85–91; MAD 407, s. 46–49, 73–74. *Opširni popis Bosanskog sandžaka 1604*, II, 295–301; MAD 4880, s. 15–17, 48–49.

⁶⁵ Звездицом су обележени пописи у којима се јавља друго име села.

⁶⁶ Tatjana Katić, „The sancak of Prizren in the 15th and 16th century“, *OTAM* 33 (2013) 118–119; А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*. 1986.

У судском погледу, насеља нахија Бобољ и Остатија првобитно су била под јурисдикцијом кадије Брвеника,⁶⁷ од 1530. године за њих је био надлежан кадија Новог Пазара,⁶⁸ све док највероватније у првој половини седамдесетих година 16. века није формиран кадилук Стари Влах.⁶⁹

Свака новоформирана нахија имала је свог кнеза, а свако насеље старешину, с тим што су због малог броја кућа у Остатији један цемат чинила села Планиница, Оцртен и Лази.⁷⁰ С обзиром на то да се ради о власима, могуће је да су нахије формиране према већ постојећим кнежинама. Такво устројство одржало се и у наредном периоду.⁷¹

До 1530. насељавање Голије било је масовно, па је тако број кућа у Остатији скоро утростручен, а у Бобољу више него удвостручен, а управо у том периоду село Равништа постаје најмногољудније насеље на Голији (види табелу 1). Просечан број кућа по селу у Остатији био је око 20, у селима Бобоља без Равништа 26, а са Равништима скоро 35 кућа, што је за планинску област и задружни тип домаћинства значајан број (види графикон 1).

У нахијама Бобољ и Остатија није било муслимана, а само је у селу Остатија убележено имање Сејди-бега од пет ливада, које је у то време било у поседу Ђул хатуне, ћерке покојног Омер-бега сина Евренос-бега. Ђул хатуна је вероватно била удовица Сејди-бега, док је њен деда Евренос-бег био син Али-бега и унук једног од најчувенијих крајишких заповедника Гази Евренос-бега, чије је име носио.⁷²

Године 1530. донета је одлука о укидању влашких привилегија на Голији, као и широм Босанског санџака и превођењу становништва у положај раје. То је утицало да се у наредном периоду скоро половина становника нахија Бобољ и Остатија одсели у недавно освојене запустеле

⁶⁷ Према попису из 1516, нахије Остатија и Бобољ припададе су кадилуку Брвеник, а Моравица и Рас Новом Пазару. TD 56, s. 9–10, 19–20, 41.

⁶⁸ TD 157, s. 150–156; TD 164, s. 150.

⁶⁹ Прве помене Старовлашког кадилука налазимо у четири заповести забележене у финансијском дефтеру из 1576. године (MAD 7534 s. 602, 1334). То је две, три деценије пре раније претпостављеног времена оснивања. Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 181–182.

⁷⁰ TD 56, s. 19, 42; TD 57, s. 41

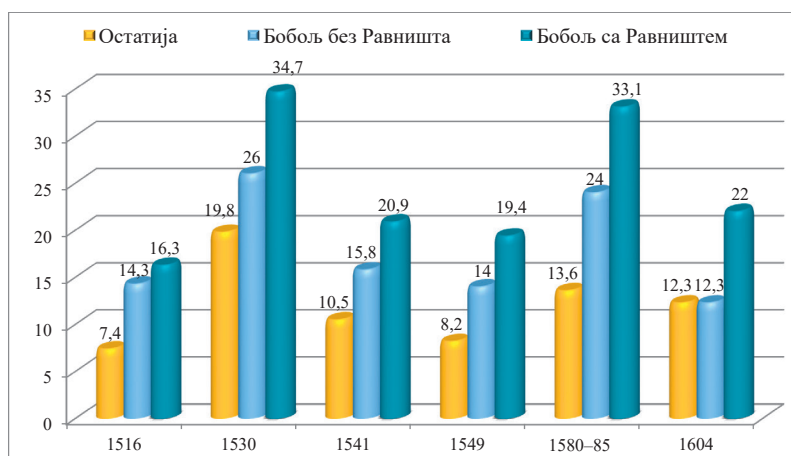
⁷¹ TD 157, s. 150–156; TD 164, s. 150.

⁷² TD 157, s. 150. Од четрдесетих година 16. века о имању у Остатији старали су се синови Ђул хатуне Ахмед и Мехмед, који су били пета генерација Евренос-бегових потомака. TD 211, s. 210.

млетачке и угарске области, вероватно највише у новоформираној санцац Клис, који је основан 1537. године.⁷³

Влашки статус враћен је већ после једне деценије и више није мењан у нахијама Старог Влаха. Тада је повећан обједињен влашки порез на 180 акчи по кући, што је вероватно последица замене војних радним обавезама.⁷⁴ Исељавање је, међутим, настављено и наредних година, мада смањеним интензитетом, да би од средине 16. века уследила стабилизација и поновни пораст броја становника, који је почетком осамдесетих година 16. века скоро достигао бројност из 1530.⁷⁵

ГРАФИКОН 1: Просечан број кућа у Нахији Остатија и у Бобољу са и без Равништа⁷⁶

⁷³ TD 157, s. 150–156; TD 164, s. 150. Утврђивање локација на којима су се исељеници са Голије населили захтева опсежна истраживања и мултидисциплинарни приступ, али се и површним увидом у топонимију Голије лако може успоставити веза са презименима и топонимијом пренетом у нови завичај. Тако, на пример, у околини села Придворица постоје специфични топоними; Шолаје, Миздраци (Миздрак) и Паскаш, који се очитују у крајишким презименима. Karta 1:25.000, Sjenica 2-1 (Srednja Reka), Sjenica 2-2 (Radočelo).

⁷⁴ TD 211, s. 206–213.

⁷⁵ MAD 768, s. 85–91. У попису који је настао 1580–85. године, село Угљари је због малог броја становника припојено суседном селу Коритник, чији је и данас заселак. У том дефтеру износ влашких дажбина повећан је за 20 акчи и износио је 200 акчи по кући. MAD 407, s. 46–49, 73–74.

⁷⁶ TD 56, s. 19, 42; TD 57, s. 41; TD 157, s. 150–156; TD 164, s. 150; TD 211, s. 206–213; MAD 768, s. 85–91; MAD 407, s. 46–49, 73–74; *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, II, 295–301.

Попис из 1604. године је специфичан, јер пописивачу фокус више није био на домаћинима, већ на власницима баштина. За огромну већину баштина плаћен је пун износ од 315 акчи, за неколико пола суме, односно 150 акчи, док баштине примићура (10) нису опорезоване.⁷⁷ Попис из 1604. само приближно осликава демографску ситуацију. Број власника био је мањи од броја баштина, јер је неколико баштина било пусто или у заједничком поседу становника села, а и неки власници имали су две, па и три баштине.⁷⁸ Бројност становништва опет је била знатно смањена, чему су допринели Дуги рат (1593–1606) и велика економска криза, коју је речени војни сукоб само продубио.

И почетком 17. века у Бобољу и Остатији скоро да није било исламизације. У селу Остатија, поред раније поменутог поседа Гази Евренос-бегових потомака, две баштине прешле су у власништво муслимана, а исто се догодило са једном баштином у селу Равништа и једним плацем – земином у Новом Селу.⁷⁹

Један од преломних тренутака у историји српског народа био је Бечки рат (1683–1699) у којем је Голија посебно тешко пострадала. Хабзбуршко освајање Београда 1688. године и даље напредовање ка унутрашњости Србије, изазвали су низ устанака у залеђу, које су предводили неки од старовлашких кнезова. Побуне су сурово угушене, а српски летописи посебно издвајају три места страдања: Голију, околину Вишеграда и Бнин (Бдин?), који приређивач није лоцирао.⁸⁰ Текст из летописа: „Погибоше Срби на Голији“, даје само уопштenu вест о страдању, док се размере погибије и разарања донекле могу сагледати тек на основу пописа власника баштина у Старом Влаху из 1708. године.⁸¹

Поредећи стање у Бобољу, Остатији и суседним нахијама Моравица и Рас, види се да је Бобољ претрпео највећу одмазду. Нахија Бобољ се више не помиње, а село Равништа, њено средиште и најзначајније насеље на Голији и после три деценије од устанка 1688, било је пусто и у рушевинама. Запустело је и село Жарач, док су у осталим насељима

⁷⁷ У Бобољу су сва села имала примићуре, а у Остатији три, Остатија, Врањак Брдо и Планиница. Исто.

⁷⁸ *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, II, 295–301.

⁷⁹ Исто, 295.

⁸⁰ Љубомир Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927, 275 (1020). Према сугестији академка А. Ломе, Бњинь би могао бити старији облик топонима стерп. Бьдинь, данас Видин. А. Ломе смо захвални и на другим појашњењима, која су нам помогла приликом писања рада.

⁸¹ MAD 4480.

некадашње Нахије Бобољ регистровани власници само 39½ баштина,⁸² што је свега четвртина у односу на број баштина из 1604. године. Колико су пострадали баш становници Бобоља сведочи и податак да је у поседу староседелаца било свега 6½ баштина, док су власници преосталих баштина постали хришћани из Новог Пазара и 14 села, која су скоро сва припадала Нахији Рас.⁸³ Наведено упућује на закључак да је кнез Равништа био један од вођа устанка, а вероватно и главни предводник, као и да, по свему судећи, у неким областима Старог Влаха, попут већег дела Нахије Рас, устанак није имао значајнију подршку локалног становништва.⁸⁴

ТАБЕЛА 2: Власничка структура баштина у Бобољу 1708. године

БОБОЉ	домаћи хриш.	хриш. извана	муслимани	празне	укупно
Равништа	-	-	-	-	-
Жарач	-	-	-	-	-
Брусник	2	9	-	1	12
Арбулић	-	4½	-	1	5½
Вионица	-	4	-	7	11
Чечина	1	6, ⅓	⅓	1	9
Придворица	3½	8,5	-	-	12
УКУПНО	6½	32, ⅓	⅓	10	49½

⁸² Баштине су биле различите величине, па се тако уз њих наводи да се ради о ½, 1, 1½ или 2 баштине. И процењена вредност прихода такође им је била различита, па су годишње власници баштина плаћали од 150 до 400 акчи. Наведене баштине имале су једног, два, три, па и четири власника. MAD 4480, s. 48–49.

⁸³ Баштине у пет села Бобоља поседовали су становници: Новог Пазара – 6 баштина, села Плешин – 3½, Милатковиће и Туново по 3, Драмиће 2½, Тушимље, Мухово, Тврђево, Калудра и Свети Петар (Петрова црква) по 2 и Двориште, Комариловић, Штава, Врановина и Радмић(?) по 1 баштину. Једини муслиман који се као власник (½ баштине) наводи у Бобољу био је преобраћеник Хасан из села Милатковићи у Нахији Рас. Он је заједно са Гостином, сином Владоја, и Петром, сином Станоја из истог села, стекао заједничко власништво над једном баштином у селу Чечина. (MAD 4480, s. 48–49).

⁸⁴ У селима Бобоља и даље је постојала кнежинска организација. Кнезу Филотију, који је био драгоман (преводилац), припадала су села Брусник, Арбулићи и Вионица, оближње село Дајићи у Нахији Моравица и вероватно још неко од околних села. За 1½ баштину у селу Славогоште наведено је да је раније припадала кнезу Илији, сину Недељка. MAD 4480, s. 36–37, 48–49.

Ситуација у Нахији Остатија била је знатно другачија. Сва села и даље су била насељена, а једина промена десила се у селу Остатија, које је у претходном периоду подељено на Горњу и Доњу Остатију. Број баштина с власницима смањен је са 110½ баштина 1604. на 67½. У Остатији се задржало много више староседелаца, у чијем поседу је остало 33½ баштине, од којих је 5½ кнежевских. Сем тога, међу 12 баштина које су добиле нове власнике хришћане, четири баштине у Новом Селу купили су староседеоци из Остатије,⁸⁵ док су остале прешле у власништво хришћана из шест рашких и два брвеничка села. Највише баштина купљених са стране било је у селу Љесковица (6), које је било најближе Нахији Рас.⁸⁶

ТАБЕЛА 3: *Власничка структура баштина у Остатији 1708. године*

ОСТАТИЈА	локални хриш.	хриш. извана	муслимани	празне	укупно
Г. Остатија	2	-	3	-	5
Д. Остатија	8	1	4	-	13
Љесковица	4	6	1	11	22
Ново Село	1	5	2	1	9
Врањак брдо	3	-	-	3	6
Коритник	4	-	8	7	19
Оцртен	3½	-	1	1	5½
Планиница	2	-	-	4	6
Плочник	6	-	-	-	6
Лази	-	-	3	-	3
УКУПНО	33½	12	22	27	94½

У Нахији Остатија муслимани су чинили трећину власника са 22 баштине, што у односу на свега две баштине 1604. године представља велику разлику у власничкој структури. Већина муслимана имала је

⁸⁵ Три од четири поменуте баштине су у претходном периоду два пута мењале власнике. Извесни Муса-бег купио је од Николе две, а од Радомира једну баштину, које су потом прешле у власништво становника Остатије: Јована, сина Вука, Недељка, сина Малоге и његовог сина Петка и Срдоја, сина Вукмира и његовог сина Петка. MAD 4480, s. 15.

⁸⁶ MAD 4480, s. 14–17. Већина хришћана имала је по једну баштину, неколико по две, а само су у Плочнику и Врањаковом Брду двојица власника имали по три баштине. Исто.

више од једне баштине, а највише четири припадало је спахији Хасану. Муслимани власници баштина најчешће су били угледне личности, што се види по њиховим титулама и звањима: бега, аге, челебије и ефендије. Међу имућнијим власницима наводи се и једна жена, Хава хатун, која је поседовала све три баштине у селу Лази.⁸⁷ Највише муслиманских баштина било је у Коритнику – 8 и Доњој и Горњој Остатији – 7 (4+3).

Скоро сви хришћани власници старих и нових баштина у Бобољу и Остатији били су Срби, а вероватно једини Албанац био је Маријан Шаља, власник баштине у селу Славогоште (Придворица).⁸⁸

*

О делатностима становника Голије, као и целог Старог Влаха мало се зна и углавном се неодређено наводе радне обавезе за државу. О њима нема помена ни у османским канунима, па се о врстама послова које су обављали може сазнати само из појединачних докумената. Тако су, на пример, царском заповешћу из 1570. године, становници 10 села из Старог Влаха (7 из Моравица и 3 из Барче), од којих су нека на северозападним обронцима Голије, трајно обавезани да своју радну обавезу одрађују у оближњем руднику Чемерно, правећи ђумур или превозећи разне врсте терета.⁸⁹

Власи су по потреби често одлазили ван свог санцака да би учествовали у великим државним грађевинским радовима. Власи са Голије су тако у 17. веку три пута учествовали у обнавама осијечког Дугог моста, који је код Осиека премошћавао Драву и преко мочвара водио до скоро 8 километара удаљене Дарде.⁹⁰ У све три обнове моста, који је сматран једним од

⁸⁷ Исто.

⁸⁸ Исто 49. Маријан је као и остали припадници племена Шаље био католик и крајем 17. или почетком 18. века, с делом саплеменика, расељен је из постојбине Шаља, планинског дела данашње северне Албаније на граници с Црном Гором. Шаље су насељене на Косову и деловима данашњег Санцака, највећим делом у околини Тутина, али су се неки, попут Марјана, очито селили и северније од поменутих области.

⁸⁹ Срђан Катић, „Рударство Чемерна и Троглава (16–17. век)“, *Наша прошлост* 16 (2015) 12–14.

⁹⁰ MAD 9861, s. 7, 43. Прва обнова Дугог моста била је 1664. године, након што га је спалио Никола Зрински, друга је представљала ојачавање за прелазак ордије у походу на Беч 1683. године, док је трећа била већ 1687, пошто је Лудвиг Баденски уништио део моста. Олга Зиројевић, „Il famoso ponte d' Essek“, *Зборник Матице*

„светских чуда“, из кадилука Стари Влах послато је 200 дрводеља-грађевинаца, а из кадилука Нова Варош још 100.⁹¹

Становници Голије су поред обраде дрвета, грађевине и превоза терета обављали и друге делатности. У средњем веку, у источном делу планине, главну привредну активност представљало је рударство и металургија гвожђа и у мањој мери сребра и олова. У другој половини 15, 16. и почетком 17. века, међутим, организоване рударске производње није било, јер су локална рудишта делом исцрпена у средњем веку, док преостала нису била конкурентна богатим рудницима у околним областима.⁹²

Због површинских наслага лако топиве руде лимонита, велика је вероватноћа да је у околини Остатије ипак постојала производња гвожђа, али на нивоу кућне радиности и у количинама које нису опорезоване. О томе сведочи и податак да су приликом копања темеља и подрума у Остатији и околини мештани пронашли већи број наковања.⁹³ Вероватно је у време аустротурских ратова (1683–1699, 1714–1718 и 1736–1739) покренута организована производња гвожђа, јер је на основу остатака од рударске и топионичарске делатности В. Симић закључио да део њих потиче из 17. и 18. века.⁹⁴

О некадашњој рударској производњи, поред материјалних остатака, сведочи и традиција израде ћумура, која се и у османском периоду очувала

српске за историју 35 (1987) 83–90; Nenad Moacanin, „Cısr-ı Kebir-i Ösek“, u: *Veliki Osječki most*, Zagreb–Osijek 2014, 84–99.

⁹¹ MAD 9861, s. 7, 43. Власи из кадилука Стари Влах требало је да изграде 300 грађевинских аршина (1 аршин = 75,8 цм), а власи из кадилука Нова Варош 150 аршина преко 10 метара широког осијечког Дугог моста (исто). Наведени подаци су важни, јер омогућавају да се прошире сазнања о областима из којих су грађевинари долазили у Осиек, о њиховој бројности и посебно о грађевинским нормама, које омогућавају да се приближно израчуна укупан број људи ангажованих на градњи, о чему се у историографији само нагађало.

⁹² У окоини су се налазили велики и рудом богати рудници гвожђа Глухавица и Гокчаница, и сребра и олова Жежна и Чемерно. О рудницима Гокчаница, Чемерно и Жежна види опширније: Срђан Катић, Татјана Катић, „Насеља и становништво Гокчанице у средњем и раном новом веку“, *Гласник Етнографског института САНУ*, 65/2 (2017) 403–419; С. Катић, „Рударство Чемерна и Троглава“, 11; Срђан Катић, Татјана Катић, „Рудник Жежна и рударство Рогозне и Подбуковика у 16. веку“, *Историјски часопис* 59 (2010) 197–224.

⁹³ А. Пауновић, „Трагови средњовековног рударства“, 150.

⁹⁴ В. Симић, *Рударство гвожђа*, 165. У то време производња гвожђа обновљена је и у оближњој нахији Гокчанице на Горњем Ибру. С. Катић, Т. Катић, „Насеља и становништво Гокчанице“, 416.

у свим селима Нахије Остатија. Таксу на ћумуране плаћала су села: Угљар, Остатија и Лази по 48 акчи, Оцртен и Коритник по 24, Љесковица и Планиница по 16, Ново Село и Плочник по 14 и Врањаково Брдо 12 акчи. Произведени ћумур користили су локални ковачи, а највећим делом продаван је на околним рударским трговима, на којима је плаћана још једна дажбина, а то је бац на ћумур.⁹⁵

На Голији и целом Старом Влаху велики део становништва бавио се кирицијским пословима и обезбеђивањем каравана. Због тога је узгајано много коња и других товарних животиња, намењених за караванску службу и продају, о чему сведочи производња зоби, која је у неким местима била вишеструко већа од укупне производње пшенице, јечма, ражи и проса.⁹⁶

Сточарство је такође била важна делатност, а стварање великих крда и стада поспешивала је велика потражња за кожама, вуном, па и живом стоком у приморским градовима. Трговина се углавном сводила на продају сировина, а издвајали су се становници села Равништа у Нахији Бобољ, који су коже фино обрађивали и од њих правили надалеко познате чизме. Они су се чизмарским занатом бавили и у позном средњем веку, јер се у заповести којом се том селу дају пореске олакшце наводи да су били чизмеције-чизмари још у време османског освајања. Житељи Равништа правили су чизме и за османску војску, па су били ослобођени авариза и свих других ванредних и принудних намета, уз обавезу да посадама тврђава Костајница и Бужим⁹⁷ испоручују годишње по 100 пари чизама.⁹⁸ Део произведених чизама продаван је у радионицама у самом селу Равништа, а део на панађурима и у чаршијама околних градова.

*

Становништво нахија Бобољ и Остатија до Бечког рата (1683–1699) било је у огромној већини православно. Припадало је Рашкој или како су је још називали Новопазарској митрополији. Једини манастир у поменутиим нахијама био је манастир Придворица, који се налази код

⁹⁵ TD 157, s. 150–156. О производњи ћумура види: Срђан Катић, „Потрошни материјали у османском рударству и металургији“, *Историјски часопис* 58 (2009) 197–207.

⁹⁶ TD 157, s. 150–156.

⁹⁷ Приређивачи пописа из 1604. Бужим су читали као Будим. *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, II, 300.

⁹⁸ Исто.

Сл. 1: Црква у Придворици

истоименог села (раније Славогоште), на левој обали Студенице. Црква манастира Придворица припада рашком типу градње⁹⁹ и према структури и просторном склопу сматра се да је подигнута после Светих Апостола у Пећи у 4. или 5. деценији 13. века.¹⁰⁰ Грађевина је током векова доживела више обнова, што је у великој мери изменило њен првобитан изглед (сл. 1). Током прве обнове цркве у 16. веку, у горњим деловима фасаде храма, уграђене су три плоче с исклесаним натписима и ликовима заслужним за обнову. Кључни портрет уграђен је изнад врата и непосредно испод кровног венца на јужној страни припрате и према натпису означава ктитора: **Радона:· + ктигоръ:· богъ простъ** (сл. 2).¹⁰¹ Р. Станић је закључио да су ктиторске плоче из 16. века и претпоставио да је обнова манастирске

⁹⁹ Милка Чанак-Медић, *Архитектура прве половине XIII века II*, Споменици српске архитектуре средњег века, Београд 1995, 136–138.

¹⁰⁰ Војислав Кораћ, „Место Придворице у рашкој аритектури“, *Рашка баштина* 1 (Краљево 1975) 44–46.

¹⁰¹ Радомир Станић, „Скулптурални портрети ктитора и мајстора на црквама XV–XVII века у западној Србији и Санцаку“, *Зограф* 4 (1972) 68–75, прештампано и у: Р. Станић, „Скулптурални портрети ктитора и мајстора на црквама XV–XVII века у западној Србији и Санцаку“, *Одабрани радови*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 2007, 59.

Сл. 2: Црква у Придворици,
ктиторски портрет

цркве била након обнове Пећке патријаршије 1557. године.¹⁰² То је уједно и све што се зна о манастиру, па је остало непознато ко је био први ктитор, ко је био ктитор Радона, који га је обновио, а остало је и нејасно због чега о тако значајном манастиру нема података у средњовековним и османским изворима.

Изостанак помена у пописима Босанског санџака упућује на закључак да је обновљена само црква, а не и манастир, а да уколико је то и учињено, да се братство у њему није дуго одржало. У попису из 1541. године у Славогошту (Придворица) је уписан Вујица син калуђера, што указује на то да је манастир у претходном периоду оживео.¹⁰³

У османском периоду ктитори манастира су најчешће били кнезови, а у областима попут Старог Влаха вероватно и једини. Међу бројним кнезовима који се наводе у нахијама Остатија, Бобољ и Моравица,

само се један кнез звао Радона.¹⁰⁴ Он се помиње у попису из 1549, када је његовој кнежини припадало и село Славогоште. О повезаности кнеза Радоне са Славогоштем, сведочи и податак да је његов син кнез Вукашин поседовао баштину баш у том селу.¹⁰⁵ Радона је постао кнез између 1541. и 1549, па је вероватно тада и започео обнову манастира Придворица.

Парохија једног свештеника обухватала је већи број села, па се у пописима Остатије и Бобоља у свакој нахији најчешће наводи по један, а ређе два попа. У раном периоду османске власти црква у селу с уписаним свештеником скоро увек је представљала најстарији и најсветији сакрални објекат у крају, да би касније, као парохијални храм свештеници често бирали веће новоизграђене цркве.

¹⁰² Основу за овакво датовање дало је неколико аналогних надгробних споменика са ликовима коришћеним као грађевински материјал за изградњу цркве Св. Богородице у Врху код Студенице саграђене 1618/19. године. Станић је претпоставио да су пре секундарне употребе барем педесетак година опстајале у првобитној намени. Р. Станић, „Скулптурални портрети ктитора и мајстора“, 68–75.

¹⁰³ TD 211, s. 208–209.

¹⁰⁴ У османском нема слова њ, па се исто име може читати као Радона и Радоња.

¹⁰⁵ MAD 768, s. 87–88. *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, II, 301.

У Нахији Бобољ у последњим деценијама 15. и првим деценијама 16. века службу је обављао један свештеник из села Брусника, док је тридесетих, четрдесетих и делом педесетих година 16. века то чинио поп из села Арбулића.¹⁰⁶ У попису из 1580–85 у Бобољу се наводе два попа, у селу Равништа и поново у Бруснику.¹⁰⁷ Разлог за то је изградња цркве у Равништима, која је од тада, поред цркве манастира Придворица, постала верско средиште нахије,¹⁰⁸ док се поновно присуство попа у Бруснику можда може повезати са изградњом друге цркве у том селу.

У Бруснику се остаци старије, по свему судећи, средњовековне цркве налазе на гробљу, на левој обали Брусничке реке. То је била једнобродна црква, са наосом у облику правоугаоника, на чије подужне зидове се надовезује и споља и унутра петострана апсида. Очувана висина зидова

Сл. 3: Црква на гробљу у Бруснику

¹⁰⁶ TD 24, s. 536; TD 211, s. 206; MAD 768, s. 85–86.

¹⁰⁷ MAD 407, s. 48–49, 73.

¹⁰⁸ У попису из 1604. једини поп у Бобољу био је у Равништима. *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, II, 300.

цркве је до 2 м (сл. 3).¹⁰⁹ Друга брусничка црква – Св. Ана вероватно је изграђена средином 16. века у засеоку Карадак, на узвишењу изнад Брусничке реке. Данашња једнобродна црква, равно изведеног источног зидног платна, подигнута је 1936. године на темељима старије грађевине.¹¹⁰

Црква у Арбулићима изграђена је на падини испод села, на десној обали Брусничке реке, код ушћа у Студеницу. Данас се та црква посвећена Св. Луки налази на гробљу у селу Девићи, чији су Арбулићи заселак. То је је једнобродна грађевина с полукружном апсидом на истоку, која се наставља на подужне стране. Садашња црква подигнута је 1924. године на старим темељима и обновљена је у скорије време¹¹¹, тако да на њој нема никаквих трагова, који би указивали да је на том месту 1541, а вероватно и знатно раније постојала стара црква.¹¹²

Црква у Равништима саграђена је педесетих година 16. века, а срушена је у Бечком рату 1688. године, као вид одмазде над устаницима. У Старом Селу постоји црква Св. Ане, код мештана позната и као *црква Јања*, која је, како је уклесано на довратку, изграђена 1818. године. Истраживачи који су осамдесетих година 20. века обишли цркву уочили су на околној падини бројне старе надгробне белеге и закључили да старина гробља указује на могућност да је ту постојала старија црква.¹¹³ Иако је таква претпоставка реална, сматрамо да је вероватније црква некадашњег села Равништа била на другој локацији, која је од цркве Св. Ане удаљена око 400 метара у правцу југоистока. Ту је, крај старог гробља и са јужне стране некадашњег омањег каменолома, видљива мања депресија димензија 5 x 2 м, оријентације север–југ. Окружена је крупним наслаганим комадима камена, без ученог везива, који су местимично обрушени, због чега је површина неправилне основе. Јасно је видљив само западни, а делимично јужни и северни зид, који су прекинути наслагама земље. Њом је

¹⁰⁹ Срђан Ђурић и др., „Споменици у сливу Студенице, опис и стање“, *Саопштења XXII–XXIII* (1990/91) 187–188, сл. 6. Аутори су навели да су у цркви затекли неколико старих, добро клесаних надгробника прикупљених с околног гробља, од којих су неке датовали у XV–XVI век. Приликом обиласка цркве 2019, поменуте надгробне плоче више нису биле у њој.

¹¹⁰ С. Ђурић и др., „Споменици у сливу Студенице“, 195–196, сл. 21.

¹¹¹ Исто, 192.

¹¹² TD 211, s. 206. На сеоском гробљу, на којем се становници Арбулића одувек сахрањују, старији споменици потпуно су утонули у земљу, и могу се тек спорадично уочити мањи аморфни усадници.

¹¹³ С. Ђурић и др., „Споменици у сливу Студенице“, 207–209, сл. – 40–41. Старо гробље је скоро сасвим утонуло у земљу и остаци надгробних белега су спорадични и једва видљиви.

вероватно прекривен знатно већи део објекта оријентисаног у правцу исток–запад. У северном зиду је накнадно од две положене студеничке плоче направљена ниша у којој се пале свеће и прилаже новац. Доња плоча, иако делимично усађена у зид и покривена маховином, воском, гаражи и новчићима, привукла нам је пажњу правилним правоугаоним обликом, глатком површином и прецизном обрадом ивица. Установили смо да са доње стране плоча носи рељефну представу супружника и да представља јединствену ктиторску плочу. На горњој неукрашеној плочи нише постављен је преломљени мермерни базис свећњака или агијазме. У околини остатака поменуте грађевине налази се неколико лежећих аморфних плоча и мањих усадника из 15. и 16. столећа. Иако није било археолошких ископавања, некропола која окружује објекат, присуство црквеног мобилијара и очигледно поштовање култног места, које се очитује кроз прилагање новца и паљење свећа, указују на сакралну природу објекта.

У Нахији Остатија двадесетих и тридесетих година 16. века свештеник се наводи у селу Коритник, да би потом, до краја тог и почетком следећег столећа, био уписиван у селу Љесковица.¹¹⁴

На савременом гробљу у Коритнику данас постоји једнобродна црква са равним источним зидом, посвећена Св. арханђелу Михаилу.¹¹⁵ Према натпису над западним вратима цркве у Остатији, који је уклесан 1665/6. године, црква у Коритнику била је посвећена Св. Николи.¹¹⁶ Како у Коритнику нема трагова још једне цркве, промена патрона може се повезати само са неком темељном обновом. Црква у Коритнику, по свему судећи, порушена је током Бечког рата (1683–1699), јер је приликом обнове, грађена употребом бројних затечених надгробних плоча из 16. и 17. века.¹¹⁷ Током те обнове вероватно је утврђена и нова храмовна слава. У селу Љесковица данас нема цркве. Према предању, црква је постојала и налазила се на заравни испод савременог гробља, али на том месту

¹¹⁴ TD 157, s. 154; MAD 768, s. 89; MAD 407, s. 47; *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, II, 297.

¹¹⁵ Р. Станић погрешно наводи да је црква посвећена Св. Јовану Крститељу: Р. Станић, „Непознате цркве у околини Рашке“, *Саопштења VIII* (1969) 221–222.

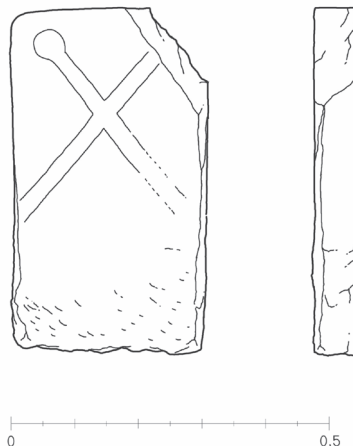
¹¹⁶ С. Ђурић и др., „Споменици у сливу Студенице“, 196–197 (сл. 23–24), 200–201 (сл. 28–29).

¹¹⁷ Њима је поплочан под и обликовани су отвори прозора и нише. Нажалост, фасада прављена од мермерних споменика и разнобојног камења, пре извесног времена је омалтерисана.

нема видљивих трагова неке старе грађевине. О боравку свештеника у Љесковици сведочи и назив Попово брдо, југоисточно од насеља.¹¹⁸

Сл. 4: Црква Св. Спиридона у Вионици, надгробни споменици

Сл. 5: Црква Св. Спиридона у Вионици, надгробник

Поред поменутих цркава, које су датиране и идентификоване захваљујући поменима свештеника, на терену се налази на материјалне остатке још неких сакралних објеката. У селу Вионица, у засеоку Доњи Перишићи, на старом гробљу налазили су се остаци црквине Св. Спиридона,¹¹⁹ на којима је одскора подигнута нова црква, без стручног надзора. Поред цркве је наслагано десетак старијих надгробника, од којих су поједини, судећи по траговима малтера, били уграђени у првобитни храм (сл. 4). Споменици изразите пластичности лица и необично стилизоване одеће и косе представљају ремек дела студеничких клесарских радионица из 16. и 17. века,¹²⁰ док поједини надгробници указују на средњовековно порекло. Издвајамо фрагментовану мермерну плочу са представом Андрејиног крста, која има најстарије аналогије на плочи из гробнице браће Мусића у манастиру Нова Павлица из 1389 (сл. 5).¹²¹

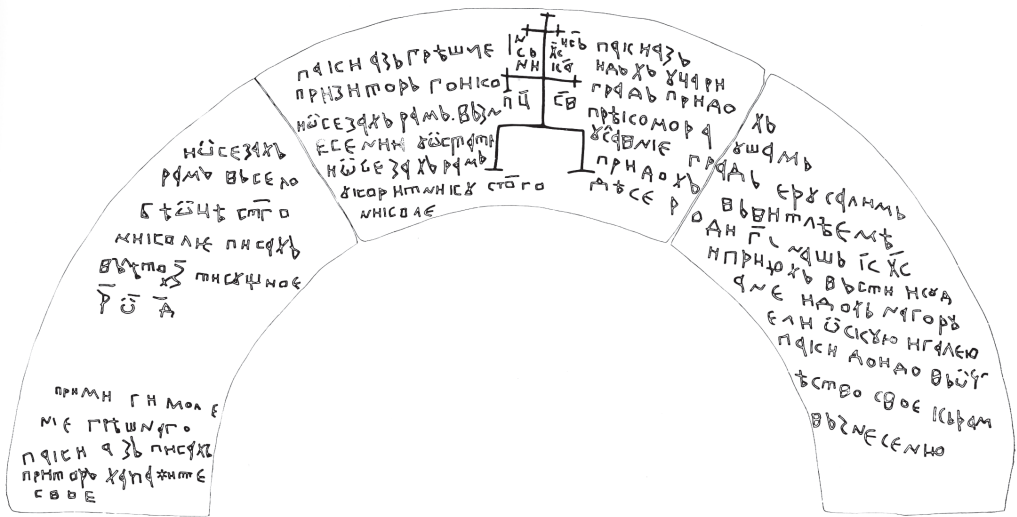
¹¹⁸ Karta 1:25.000, Sjenica-2-3 (Golija-zapad).

¹¹⁹ С. Ђурић и др., „Споменици у сливу Студенице“, 192–193 и сл. 17–18.

¹²⁰ Исто, 193 и сл. 18.

¹²¹ Александра Јуришић, *Нова Павлица, резултати археолошких радова*, Београд 1991, 27–28; Дејан Радичевић, Дејан Булић, „Прилог проучавању властееоске сахране у Моравској Србији“, у: *Власт и моћ – властела Моравске Србије од*

Црква Св. Кузмана и Дамјана у Остатији занимљива је због сачуваног натписа – паки аз грѣше / призиторъ Гоико / паки азъ / идохъ њ Цари / градъ придохъ / прѣко мора њ шамъ / њ славне градъ Ерѡсалимъ / придохъ въ Витлѣемѣ / дѣ се роди г(осподъ) нашъ І(сѡ)с Х(ристо)с / и придохъ въ с(вет)и И сѡд / ане идохъ на Горѡ / Елишскѡю и Галею / паки доидо въ вт(е)ч / ѣство свое къ рам / Възнесеню / и всезахъ рамъ Възнесениа ѡ Ѣстати / всезахъ рамъ / ѡ Коритникѡ С(ве)тога / Николе / и всезахъ / рамъ въ село / Бѣшцѣ С(ве)т(а)го Николе писахъ / въ лето ѡ тисѡщное / р ѡ ѡ (7174=1665/6) Прими Г(оспод(и) моле)ние грѣшнаго / паки азъ писахъ / приторъ хвгиа жит(и)е / свое.¹²² Захваљујући натпису сазнајемо да је црква у Остатији подигнута или обновљена 1665/6. и да је најпре била посвећена Ваведѡу Богородице. Осим што помиње цркве Св. Николе у Коритнику и у Беоцу, натпис, готово путописно, сведочи о хацилуку у Свету земљу презвитера Гојка (сл. 6).

Сл. 6: Црква у Остатији, натпис на лунети
(према: С. Ђурић и др., Споменници у сливу Студенице, 201 и. сл. 29).

1365. до 1402. године, тематски зборник радова са међународног научног скупа одржаног од 20. до 22. септембра 2013. године у Крушевцу, Великом Шилеговцу и Варварину, ур. С. Мишић, Крушевац 2014, 123–124. На још неке средњовековне примерке указао је: Војкан Милутиновић, „Нови поглед на некрополу Томињачу и црквину Милетићи у Ковачима подно Копаоника“, *Наша прошлост* 17–18, Краљево 2019, 55–56 и Т. 2/ 2–4.

¹²² С. Ђурић и др., „Споменници у сливу Студенице“, 200–201 и. сл. 28–29.

Сл. 7: Црква на гробљу у Лазима

У селу Чечина, на старом Гиздавића гробљу, налазе се остаци правоугаоне цркве без истурене апсиде на истоку. На основу затеченог црквеног мобилијара црква се датује у период 16. и 17. столећа. Над подом од камених плоча и амвонском розетом леже комади сиге који указују на некадашњи полуобличасти свод.¹²³ И у селу Лази, лок. Омарице, у источном делу савременог гробља налазе се остаци мање капеле правоугаоне основе са равним источним зидом, без апсиде (сл. 7).

Поред постојећих, као и остатака некадашњих цркава, има и места за које се верује да су на њима постојале цркве. Нека од њих се тако и назвају: Црквина у селима Вионица и Планиница, Црквине у Чечини и Црквица у Цртњу. Такође се верује да су цркве постојале у засеоку Црна Река, на потесу Гумно и у Бруснику, усред шуме, наспрам Поповог лаза, док се у Коритнику за један стеновити процеп чак помиње и патрон „цркве“ Св. Ана. Непостојање видљивог трага објеката, градива и надгробних белега у околини, оријентација депресија, која одступа од правца исток–запад, локације на врховима брда и постојање оближњих храмова, разлози су на основу којих се може закључити да на поменутиим местима нису постојале цркве.

¹²³ Исто, 210–211 и сл. 43–44.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ - LIST OF REFERENCE

Архиви – Archives

Başbakanlık Osmanlı Arşivi:

Tapu Tahrir defterleri: TD 16; TD 18; TD 24; TD 56; TD 57; TD 157; TD 164; TD 211; TD 764;

Mâliye defterleri: MAD 407; MAD 768; MAD 4480; MAD 7534; MAD 9861

Објављени извори – Published Primary Sources

Akgündüz A. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, 5/2, Istanbul 1992.

Aličić A., *Sumarni popis Sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar 2008.

Djurdjev B., Filipović N., Hadžibegić H., Mujić M., Šabanović H., *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, Sarajevo 1957.

Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604.godine, obradila S. Buzov, priredila L.Gazić, sv. II, Sarajevo 2000.

Theiner A., *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I, Otto Zeller, Osnabrück 1968.

Handžić A., *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, Sarajevo 1986.

Hadžibegić H., Handžić A., Kovačević E., *Oblast Brankovica – Opširni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1972.

Šabanović H., *Krajište Isa Bega Ishakovića – Zbirni katastarski popis iz 1455 godine*, Sarajevo 1964.

Катић Т., Гарић Петровић Г., „Попис зеамета и тимара области Брвеник из 1477. године“, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 32 (2011) 157–190. [Katić T., Garić Petrović G., „Popis zeameta i timara oblasti Brvenik iz 1477. godine“, *Mešovita građa (Miscellanea)* 32 (2011) 157–190]

Стојановић Ј., *Стару српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927. [Stojanović Lj., *Stari srpski rodoslovi i letopisi*, Sremski Karlovci 1927]

Литература – Secondary Sources

Katić T., „The sancak of Prizren in the 15th and 16th century“, *OTAM* 33 (2013) 108–119.

Моаџанин Н., „Cısr-ı Kebir-i Ösek“, u: *Veliki osiječki most*, Zagreb–Osijek: HAZU, 2014, 84–99.

Simić V., *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Beograd 1951.

Šabanović H., *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1982.

Динић М., „Југозападна Србија у средњем веку“, у: *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 68–83. [Dinić M., „Jugozapadna Srbija u srednjem veku“, u: *Srpske zemlje u srednjem veku*, Beograd 1978, 68–83]

Ђурић С., Пејић С., Крстановић Б., Темерински С., „Споменици у сливу Студенице, опис и стање“, *Саопштења* 22–23 (1990–1991) 182–225. [Đurić S., Pejić S., Krstanović B., Temerinški S., „Spomenici u slivu Studenice, opis i stanje“, *Saopštenja* 22–23 (1990–1991) 182–225]

Зарковић Б., „Остатија или Остраћа“, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини* 47-2 (2017) 169–193. [Zarković B., „Ostatija ili Ostraća“, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini* 47-2 (2017) 169–193]

Зиројевић О., „Il famoso ponte d' Essek“, *Зборник Матице српске за историју* 35 (1987) 83–90. [Zirojević O., „Il famoso ponte d' Essek“, *Zbornik Matice srpske za istoriju* 35 (1987) 83–90]

Јиречек К., *Историја Срба. Културна историја*, II, Београд 1990. [Jireček K., *Istorija Srba. Kulturna istorija*, II, Beograd 1990].

Јиречек К., „Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку“, у: *Зборник радова Константина Јиречека*, II, Београд 1959, 205–303. [Jireček, K., „Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem veku“, u: *Zbornik radova Konstantina Jirečeka*, II, Beograd 1959, 205–303]

Јуришић А., *Нова Павлица, резултати археолошких радова*, Београд 1991. [Jurišić A., *Nova Pavlica, rezultati arheoloških radova*, Beograd 1991]

Катић С., „Потрошни материјали у османском рударству и металургији“, *Историјски часопис* 58 (2009) 197–207. [Katić S., „Potrošni materijali u osmanskom rudarstvu i metalurgiji“, *Istorijski časopis* 58 (2009) 197–207]

Катић С., „Рударство Чемерна и Троглава (16–17. век)“, *Наша прошлост* 16 (2015) 9–24. [Katić S., „Rudarstvo Čemerna i Troglava (16–17. vek)“, *Naša prošlost* 16 (2015) 9–24]

Катић С., Катић Т., „Рудник Жежна и рударство Рогозне и Подбуковика у 16. веку“, *Историјски часопис* 59 (2010) 197–224. [Katić S., Katić T., „Rudnik Žežna i rudarstvo Rogozne i Podbukovika u 16. veku“, *Istorijski časopis* 59 (2010) 197–224]

Катић С., Катић Т., „Насеља и становништво Гокчанице у средњем и раном новом веку“, *Гласник Етнографског института САНУ* 65/2 (2017) 403–419. [Katić S., Katić T., „Naselja i stanovništvo Gokčanice u srednjem i ranom novom veku“, *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 65/2 (2017) 403–419]

Катић Т., Војводић У., „Границе Жупе и Нахије Рас у средњем и раном новом веку (14–16 век)“, *Историјски часопис* 69 (2020) 127–154. [Katić T., Vojvodić U., „Granice Župe i Nahije Ras u srednjem i ranom novom veku (14–16 vek)“, *Istorijski časopis* 69 (2020) 127–154]

Кораћ В., „Место Придвориче у рашкој архитектури“, *Рашка баштина* 1 (1975) 33–46. [Korać V., „Mesto Pridvorice u raškoj arhitekturi“, *Raška baština* 1 (1975) 33–46]

Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља-према писаним изворима, редактор С. Мишић, Београд 2010. [Leksikon gradova i trgova srednjovekovnih srpskih zemalja-prema pisanim izvorima, redaktor S. Mišić, Beograd 2010]

Милутиновић В., „Нови поглед на некрополу Томињачу и црквину Милетићи у Ковачима подно Копаоника“, *Наша прошлост* 17–18 (2019) 43–67. [Milutinović V., „Novi pogled na nekropolu Tominjaču i crkvinu Miletici u Kovačima podno Kopaonika“, *Naša prošlost* 17–18 (2019) 43–67]

Мркобрад Д., „Српско рударство у привреди Косова и Метохије – Средњи век“, у: *Срби на Косову и Метохији*, Београд 2005, 382–389. [Mrkobrad D., „Srpsko rudarstvo u privredi Kosova i Metohije – Srednji vek“, у: *Srbi na Kosovu i Metohiji*, Београд 2005, 382–389]

Мркобрад Д., „Значај Трепче у оквиру копаоничког рударства средњовековне Србије“, у: *Споменица Јована Ковачевића*, ур. Р. Бунарџић, Ж. Микић, Београд 2003, 249–262. [Mrkobrad D., „Značaj Trepče u okviru kopaoničkog rudarstva srednjovekovne Srbije“, у: *Spomenica Jovana Kovačevića*, ур. R. Bunardžić, Ž. Mikić, Београд 2003, 249–262]

Пауновић А., „Трагови средњовековног рударства у Остативи“, *Наша прошлост* 17–18 (2019) 145–156. [Paunović A., „Tragovi srednjovekovnog rudarstva u Ostatiji“, *Naša prošlost* 17–18 (2019) 145–156]

Поповић А., „Горњи Ибар средњег века“, *Годишњица Николе Чутића* 25 (1906) 166–222. [Popović A., „Gornji Ibar srednjega veka“, *Godišnjica Nikole Čutića* 25 (1906) 166–222]

Радичевић Д., Булић Д., „Прилог проучавању властеоске сахране у Моравској Србији“, у: *Власт и моћ – властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године*, ур. С. Мишић, 113–136. [Radičević D., Bulić D., „Prilog proučavanju vlasteoske sahrane u Moravskoj Srbiji“, у: *Vlast i moć – vlastela Moravske Srbije od 1365. do 1402. godine*, ур. S. Mišić, 113–136]

Синдик Д., „Једна или две жичке повеље“, *Историјски часопис* 14–15 (1963–1965) 1966, 309–315. [Sindik D., „Jedna ili dve žičke povelje“, *Istorijski časopis* 14–15 (1963–1965) 1966, 309–315]

Симић В., „Рејонизација и карактеристика средњовековне рударске делатности у области Копаоника“, *Весник Завода за геолошка и геофизичка истраживања НР Србије* 15 (1958) 357–393. [Simić V., „Rejonizacija i karakteristika srednjovekovne rudarske delatnosti u oblasti Kopaonika“, *Vesnik Zavoda za geološka i geofizička istraživanja NR Srbije* 15 (1958) 357–393].

Симић В., *Рударство гвожђа средњовековне Србије и Босне*, Београд 1988. [Simić V., *Rudarstvo gvožđa srednjovekovne Srbije i Bosne*, Београд 1988]

Станић Р., „Скулптурални портрети ктитора и мајстора на црквима XV–XVII века у западној Србији и Санџаку“, у: *Одабрани радови*, Београд 2007, 57–66. [Stanić R., „Skulpturalni portreti ktitora i majstora na crkvama XV–XVII veka u zapadnoj Srbiji i Sandžaku“, у: *Odabrani radovi*, Београд 2007, 57–66]

Станић Р., „Непознате цркве у околини Рашке“, *Саопштења* 8 (1969) 213–224. [Stanić R., „Nepoznate crkve u okolini Raške“, *Saopštenja* 8 (1969) 213–224]

Суботић Г., „Трећа жичка повеља“, *Зограф* 31 (2006–2007) 51–58. [Subotić G., „Treća žička povelja“, *Zograf* 31 (2006–2007) 51–58]

Томовић Г., „Жичко властелинство“, *Наша прошлост* 13 (2012) 9–52. [Tomović G., „Žičko vlastelinstvo“, *Naša prošlost* 13 (2012) 9–52]

Ђирковић С., Ковачевић-Кojiћ, Д., Ђук Р., *Старо српско рударство*, Београд 2002. [Ćirković S., Kovačević-Kojić, D., Ćuk R., *Staro srpsko rudarstvo*, Београд 2002]

Чанак-Медић М., *Архитектура прве половине XIII века*. II, Споменици српске архитектуре средњег века, корпус сакралних грађевина, Београд 1995. [Čanak-Medić M., *Arhitektura prve polovine XIII veka*, II, Spomenici srpske arhitekture srednjeg veka, korpus sakralnih građevina, Београд 1995]

Шкриванић Г., „Жичко епархијско властелинство“, *Историјски часопис* 4 (1952–1953) 147–172. [Škrivanić G., „Žičko eparhijsko vlastelinstvo“, *Istorijski časopis* 4 (1952–1953) 147–172]

Карте – Maps

Војногеографски институт, 1:25.000: Sjenica 2-1 (Srednja reka): 579-2-1; Sjenica 2-2 (Radoče-lo): 579-2-2; Sjenica 2-3 (Golija-zapad): 579-2-3; Sjenica 2-4 (Golija-istok): 579-2-4, Београд 1971.

Ђенералштабна карте Краљевине Србије, 1:75.000: Г. 8. (Голија Планина); Д. 8. (Рашка), Београд 1894. [Ђенералштабна карте Kraljevine Srbije, 1:75.000: G. 8. (Golija Planina); D. 8. (Raška), Београд 1894]

Srđan Katić, Dejan Bulić

**THE DISTRICTS OF BOBOLJ AND OSTATIJA IN STARI VLAH
(15TH - 18TH CENTURY)**

Summary

The nahiyes of Bobolj and Ostatija covered the eastern part of the large mountain of Golija, in south-western Serbia. Golija and the mountainous areas to the south and west belonged to Stari Vlah, the area in which the population had the vlach status in the Middle Ages and the Ottoman period. Old Bobolj, which was deserted back in the pre-Ottoman period, was located through a comparative study of Ottoman sources and archaeological ground reconnaissance. All settlements in the nahiyes of Bobolj and Ostatija were also located.

Throughout decades-long Ottoman incursions into Bosnia and in the first years following the creation of the Sanjak of Bosnia in 1463, the Golija mountain was largely deserted. In the early period of Ottoman rule, Golija belonged to the zeamet of Barča, which was also called the vlachs of Sjenica, and which covered the area of the future nahiyes of Bobolj, Ostatija, Moravica, Trebna and Barča. In the earliest preserved summary census of the Sanjak of Bosnia of 1468/69, there were no inhabited villages in Ostatija, and only three villages were recorded in the area of Bobolj. Until 1485, the situation slightly changed with the settlement of two more villages in Bobolj. It was only in 1516 that the nahiyes of Bobolj and Ostatija were created, with seven and ten villages respectively. The late 15th, entire 16th and early 17th centuries witnessed considerable changes in the number of inhabitants, which were most often related to the migrations of the vlachs to the borderline sanjaks towards Hungary and Venice.

At the time of the Great Turkish War (1683–1699), Golija was particularly affected. The Habsburgs' conquest of Belgrade in 1688 and further advancement triggered a number of rebellions in the hinterland. The rebellions were brutally crushed. Serbian chroniclers particularly single out Golija as the place of great suffering, as witnessed by the census of estate owners in Stari Vlah from 1708. The comparison of the situation in Bobolj, Ostatija and the neighbouring nahiyes of Moravica and Ras, shows that Bobolj was subject to the most severe retribution. The nahije of Bobolj was the only one abolished, and the village of Ravništa, the centre and most important settlement in Golija, was deserted and in ruins even three decades following the rebellion of 1688. The village of Žarač was also abandoned, while in other villages only 6½ of estates

remained in the possession of the autochthonous people. This suggests that the *knez* of Ravništa led the rebellion and that, by all odds, the rebellion did not have significant support of the local population in some parts of Stari Vlah.

The nahiyes of Bobolj and Ostatija experienced almost no Islamisation. Up until the Great Turkish War, the Muslims were rarely mentioned as estate owners. It was only then that the ownership structure of estates in the settlements of Ostatija was changed, with the Muslims making up a third of owners, whilst Christians remained the owners in Bobolj.

The paper outlines the working obligations of the vlach population of Golija, from road repair, construction of the Osijek Great Bridge, maintenance of the Čemerno mine etc. Specific activities of the local population are also presented, such as mining, coal production, pack-animal husbandry, hide processing, and making army footwear.

A particular focus is placed on the location and approximate dating of sacral buildings. Important discoveries include the remains of the church and a rare ktetor plate in the Ravništa village, and the determination of the ktetor who restored the Pridvorica monastery in the mid-16th century.

Оригиналан научни рад

Примљен: 30. 03. 2021.

Коначно прихваћен за објављивање: 05. 10. 2021.

Марија АНДРИЋ*
Историјски институт
Београд

ТРГОВИНА И КРИЈУМЧАРЕЊЕ ДУВАНА ИЗМЕЂУ ВЕНЕЦИЈЕ И ОСМАНСКОГ БАЛКАНА

Апстракт: У раду се указује на поједине аспекте трговине дуваном између Венеције, Драча и Скадра. Значајну улогу у набавци дувана имали су трговци из Доброте, активно послујући у османској луци Драч. Наилазивши на проблеме током плаћања царинских такси, трговци су се за помоћ обраћали венецијанском конзулу у Драчу. Захваљујући извештајима које је конзул слао у Венецију, сазнајемо о набавци дувана у овој османској луци. С друге стране, трговци који су долазили из Скадра, али и поједини трговци из Бококоторског залива, бавили су се кријумчарењем дувана у Венецији. Како су њихове активности наносиле штету Венецији, неколико магистратура и надлежних функционера је предузимало одређене мере за сузбијање ове илегалне трговине.

Кључне речи: Венеција, дуван, трговина, Драч, Доброта, цариник за дуван, кријумчарење, Скадар.

Abstract: This paper presents some of the aspects of tobacco trade between Venice, Drač and Skadar. Merchants from Dobrota had an important role in supplying the Venetian Republic with tobacco. In order to do that, they traded in the Ottoman port of Drač. When encountering difficulties with the Ottoman customs officers, merchants from Dobrota could reach out to the Venetian consul in Drač for assistance. Owing to this consul's reports addressed to Venice, it is possible to reconstruct tobacco trade in Drač. On the other hand, merchants from Skadar, and some traders from the Bay of Kotor, tried to smuggle tobacco in Venice. Since smuggling activities could harm Venetian finances, some magistrates and officers in charge took necessary measures to repress illegal tobacco trade.

Keywords: Venice, tobacco, trade, Drač, Dobrota, customs officers, smuggling, Skadar.

* marija.andric@iib.ac.rs

Дуван потиче из Америке одакле је постепено преношен у европске земље. У почетку је био коришћен у медицинске сврхе, па му је приписивано својство лека против главобоље и разних других болести. Због своје релативне отпорности ова биљка је могла да се прилагоди различитим поднебљима, па је половином 16. века забележен и узгој ове биљке на европској територији. Коришћење дувана је постало распрострањеније од 17. века када почиње и активно да се тргује овом робом.¹ Током 17. века многе европске државе су у контроли набавке и продаје дувана виделе могућност повећања државних прихода. Први на Медитерану који је увео монопол над дуваном био је Португал. Након њега је то учинила Шпанија 1636, а затим и Француска 1661. године. Ове европске земље забележиле су пораст државних прихода након увођења монопола над дуваном. У периоду од 1730. до 1789. године монопол над дуваном доносио је Француској 15% зараде на укупни приход, док је енглеским финансијама потрошачки порез на дуван доносио приход у износу од десет процента.²

Половином 17. века власти у Венецији су почеле да разматрају увођење законског монопола над дуваном. Идеја је настала када је из Напуља стигао штампани акт о опорезивању дувана након чега су 1650. године чланови венецијанског Сената затражили од Магистрата за трговину (*Cinque Savi alla Mercanzia*)³ да подробно истражи трговину овом робом у Венецији. Прикупивши информације о увозу и извозу дувана из Венеције, чланови Магистрата су 1651. године дали свој одговор. Дошли су до закључка да је за четири године приход од пореза на увоз дувана износио отприлике 2.032 дуката (*con gli aggiunti e soldi per lira 2032*), док је приход од извоза за две године износио 650 дуката. Проблем је представљао обичај да се на балама не означава која врста дувана је упакована. Будући да им је вредност била другачија, од значаја је било обележити да ли се ради о дувану у листовима или праху (бурмут). Погрешно обележавање,

¹ Fernan Brodel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka*, Књ. 1, *Strukture svakodnevnice: moguće i nemoguće*, Beograd 2007, 240–244.

² Marcello Caramagnani, *Le isole del lusso. Prodotti esotici, nuovi consumi e cultura economica europea, 1650–1800*, Torino 2010, 140–141.

³ Магистрат за трговину је био административни орган директно одговоран Сенату у Венецији. Основан је 1506, а од 1517. године постаје стална магистратура задужена за питања која се тичу трговине у Венецији: Maria Borgherini-Scarabellin, *Il Magistrato dei Cinque Savi alla Mercanzia dalla istituzione alla caduta della Repubblica*, Venezia 1925.

али и кријумчарење дувана, доносило је велике финансијске губитке.⁴ У оквиру наредног извештаја Магистрат за трговину је закључио да је могуће издати набавку дувана у закуп, на сличан начин као што је то учињено с увозом уља и малвазије.⁵

Уступање извесних права у закуп у средњовековним италијанским градовима је називано „апалат“ (*appalto*), а временом је ова реч почела да се користи како би означила давање у закуп извесних монополских права од стране државе. Ово је могло да подразумева право на „искоришћавање свих или неких фаза привредне делатности над једним артиклом, за извесно временско трајање, а под одређеним условима”.⁶ У венецијанској администрацији се јављају два термина за закуп. *Partito* је антички термин који се користио да значи „закуп“, док се у исте сврхе користила и реч *appalto* која се јавља у администрацији од 16. до 18. века. Сходно томе, грађанин или племић који је на јавној лицитацији изабран као закупца означавао се као *partitante*, *apaltador* или као предузимач – *impressario*, *imprenditore*.⁷

Чланови Магистрата за трговину су 1651. године почели да разматрају услове неопходне за издавање набавке дувана у закуп. Закупци би морали да издају јемство којим би се обавезали на исплату целокупног износа закупа. Такође, били би дужни да се договарају с власницима ботега (*bottega*)⁸ у којима би се продавао дуван. Одлучено је да нова одлука буде

⁴ Antonio Stella, „Il monopolio dei tabacchi nella Repubblica veneta“, *Anali di reale istituto tecnico e nautico di Napoli Giovan Battista della Porta*, Anno X (Napoli 1893) 3–41; Archivio di Stato di Venezia [=ASVe], Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Risposte, b. 154, cc. 168v–169 (19. април 1651).

⁵ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Risposte, b. 154, cc. 175v–176 (7. јун 1651).

⁶ Ambroz Kapor, „Apalt duhana u Dubrovačkoj republici“, *Starine JAZU* 51 (1962) 224.

⁷ Мирослав Бертоша сматра да, премда се у речницима ови термини означавају као синоними, постоји извесна правна градација међу овим изразима. Будући да се током 18. века ови термини у документима користе засебно, могуће је да нису апсолутни синоними: Miroslav Bertosa, „Tra pieceri e guadagni: “Erba santa” dall’uso all’abuso. Contributo alla storia del tabacco nell’Istria dell’Settecento“, *Atti XXXI* (2001) 20, напомена 35, 27, нап. 53.

⁸ Ботега је место где се продавала различита роба, али се у рано модерно доба користила и да значи студио у којем настају занатски производи. У 18. веку у Венецији су постојале ботеге у којима се служила кафа: <https://www.treccani.it/vocabolario/bottega/> (прегледано 25. 3. 2021); Andrea Caracausi, *Dentro la bottega. Culture di lavoro dentro una città moderna*, Venezia 2008; *La bottega del caffè. I caffè veneziani tra ‘700 e ‘900*, a cura di Danilo Reatto ed Elisabetta Dal Carlo, Venezia 1991.

објављена путем прогласа. У њему је требало назначити да је онима који немају дозволу за продају дувана забрањено да се баве овом трговином, под претњом казни.⁹ Два месеца касније ова магистратура је формулисала правила за увоз и извоз дувана. Позвани су продавци угледних ботеги како би се информисали о правилима и евентуално допринели допуни истих. Након тога Магистрат за трговину је издао још један проглас, саопштивши све уредбе којих је требало да се придржавају ботеге у којима се продавао дуван. Власници ботега који су желели да продају дуван морали су да се пријаве у канцеларији Магистрата за трговину како би њихове ботеге биле регистроване за продају ове робе.¹⁰

Сенат је 1657. године дао на јавну лицитацију (*publico incanto*) закуп дувана. Била је бирана особа која је понудила највећу суму, а целокупан износ закупа је морала да исплати држави, после чега би добила право да прикупља сав приход од продаје дувана у Венецији.¹¹ Током периода од 1654. до 1712. године донето је преко 200 декрета који су имали за циљ да уреде увоз и извоз дувана у Венецији.¹² Закуп дувана је од 1657. године издаван на пет година.¹³ У почетку је дуван био продаван на Тргу Светог Марка и у Гету.¹⁴

С временом се појавило и конзумирање дувана на јавним местима, па су и балкански трговци у Венецији уживали у овим обичајима. Тако је скадарски трговац Илија Луковић (*Elia Lucovich*) 1766. године пушио дуван у једној ботеги испод Нових прокуратија у Венецији, овом приликом користећи дугачку лулу (*pipa lunga da fumare*) – чибук. Други скадарски трговац Дервиш Зано Молини (*Dervis Zano Molini*) делио је с њим овај чибук на Тргу Светог Марка.¹⁵ Слично је било и у Дубровнику, када се 1727. године јављају „пипани“ – пушачи на лулу, а у другој половини 18. века коришћење луле се јавља и на јавним местима у Дубровнику.¹⁶ Како је уживање дувана постајао обичај неретко виђен у

⁹ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Risposte, b. 154, cc. 175v–176 (7. јун 1651).

¹⁰ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Risposte, b. 154, cc. 181v–182 (30. август 1651).

¹¹ M. Bertoša, „Tra pieceri e guadagni: “Erba santa” dall’ uso all’ abuso“, 27, нап. 53.

¹² A. Stella, „Il monopolio dei tabacchi nella Repubblica veneta“, 8.

¹³ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Seconda serie, b. 171, fasc. n° 3, *Arricordo per instituire la Vendita del Tabacco in Via d’Appalto* (1657–25. фебруар 1712).

¹⁴ M. Bertoša, „Tra pieceri e guadagni: “Erba santa” dall’ uso all’ abuso“, 14.

¹⁵ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Processi, b. 922 (29. новембар – 21. децембар 1766).

¹⁶ A. Kapor, „Apalt duhana u Dubrovačkoj republici“, 249.

бројним земљама на Медитерану, тако је и увоз ове робе посматран као уносан. У супротном, сви напори венецијанских представника и градских магистратура да тржиште у Венецији буде снабдевано овом робом не би ни били предузимани.

Трговина дуваном између Драча и Венеције

Пре него што укажемо на то како је функционисала венецијанска набавка дувана на османском Балкану, скренућемо пажњу на период појаве дувана на османској територији. Дуван је вероватно донет у Османско царство 1600/1601. године, како је забележио хроничар Ибрахим Печеви четрдесетих година 17. века. На територију османског Балкана дуван се проширио током прве две деценије 17. века. Уживање дувана се на Истоку углавном везивало за кафане, а ређе за постојање засебних места за продају. Конзумирање дувана је дуго оспоравано у османским интелектуалним круговима и оно је, заједно с гајењем ове биљке, законом забрањивано. Тек 1688. године укинута је свака забрана уживања дувана, заједно са забраном кафана.¹⁷

За потребе државног монопола Венеција је набављала дуван и на територији османског Балкана, посебно преко луке у Драчу. У улози набављача дувана у овој луци истицали су се венецијански поданици из области Боке Которске. Становници Бококоторског залива окарактерисани су 1782. године као „убичајени набављачи дувана“ (*soliti acquirenti de Tabacchi*) у Драчу.¹⁸ Активност бокешких трговаца у трговини различитом робом забележена је током већег периода венецијанске власти у овим крајевима. Након што је територија Боке Которске постала део Венецијанске републике, насеља попут Доброте, Котора и Пераста доживела су свој привредни развој. Венецијанска власт је постепено увидела могућност коришћења ових помораца за пренос робе, посебно

¹⁷ О појави дувана на османском Балкану видети: Александар Матковски, „Кон раната историја на тутунот на Балканскиот полуостров со посебен осврт на Македонија“, *Гласник на Институтот за национална историја* 2–3 (1966) 135–179; Александар Фотић, „(Не)спорно уживање: појаве кафе и дувана“, у: *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, прир. Александар Фотић, Београд 2005, 261–301; Aleksandar Fotić, „The Introduction of Coffee and Tobacco to the Mid-West Balkans“, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* 64/1 (2011) 89–100.

¹⁸ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Lettere, Durazzo, b. 666 (6. мај 1782).

жита са османског Балкана. Решивши да их подржи у овим активностима, Венеција им је дала посебан статус поморских насеља и одређене привилегије. Међу последњима, 1717. године, ове повластице је добила Доброта чији су становници током 18. века имали посебан значај у набавци дувана за државни монопол. У архивској грађи пронађена су имена великог броја активних поморских трговаца пореклом из Доброте. Око 100 породица из овог бокешког насеља трговало је различитом робом. Њихови представници су организовали пловидбе делујући као патрони и капетани. Две породице из Доброте, Ивановић и Трипковић, имале су сталне представнике за трговачке послове у Драчу. Осим њих, у трговини су биле активне и породице Каменаровић, Радимири, Маровић, Моро, Андрић, Илић, Косовић, Радонићић, Милошевић, Дабиновић, Томић и Миловић.¹⁹

Трговци из Доброте су у Драчу набављали дуван као представници државног закупа (*General Impresa*) и њих је за овај посао задуживао главни државни закупач (*Impresario Generale*) у Венецији. У Драчу су долазили с писмом препоруке закупца и с њим се представљали венецијанском конзулу. Ово писмо им је служило као доказ да су склопили договор са закупцем у Венецији и да у његово име набављају дуван у османској луци у Драчу.²⁰

Током 18. века Драчу је био једна од значајнијих османских лука на Балкану. Представљао је транзитни центар за робу која је са Балкана извозена у италијанске луке на Јадрану. У циљу одржавања трговине с Османским царством, венецијански конзул у Драчу је заговарао размену робе између Леванта и Венеције.²¹ У Драчу су издаване бродске исправе

¹⁹ Miloš Milošević, „Neki aspekti privrede Boke Kotorske u doba mletačke vladavine (1420–1797)“, u: *Pomorski zbornik povodom 20-godišnjice dana mornarice i pomorstva Jugoslavije, 1942–1962*, ur. Novak Grga i Vjekoslav Maštrović, Zagreb 1962, 1785–1817.

²⁰ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Lettere, Durazzo, b. 666 (19. децембар 1782).

²¹ Конзул у Драчу је 1699. године дефинисан од стране Магистрата за трговину као венецијански представник који спада у категорију „нижих конзула“. За разлику од конзула у Алепу или Каиру, особа која је вршила исту функцију у Драчу посматрана је као „представник венецијанске нације“. Био је у обавези да штити интересе венецијанских поданика у Драчу. Према венецијанским уредбама, конзули нису смели да имају интереса у трговини, па им је било забрањено да се баве трговачким пословима. Конзул је одржавао дипломатске везе с османском влашћу у Истанбулу и с њима преговарао око трговачких услова у Драчу. Могао је да одлази у дипломатске посете Истанбулу и по завршетку венецијанско-османског ратног сукоба, како би ближе дефинисао мировне договоре који су се

и убиране конзуларне таксе за целокупно подручје Бара, Скадра, Бојане и других околних османских лука.²² Венецијански конзул у Драчу је информисао врховну управу о трговини венецијанских поданика путем писаних извештаја, а када би нека наредба стигла из Венеције у Драч конзул је морао да контролише да ли је млетачки трговци поштују.²³ Из поменутих извештаја стичемо увид у неке аспекте трговине дуваном у Драчу, проблеме на које су наилазили трговци са територије Венецијанске републике, као и напоре које је конзул предузимао како би заштитио њихова права и обезбедио повољне услове за набавку дувана. Да би све то постигао, конзул је морао да одржава добре односе с османским представницима, а најчешће је морао да преговара с османским цариником за дуван.

Пре него што се фокусирамо на анализу услова у којима су венецијански поданици набављали дуван у Драчу, потребно је да кажемо понешто и о османском царинском систему. Османско царство је имало неколико царинских зона. Центар једне царинске зоне је могла бити значајна лука, али и неко стајалиште на трговачким путевима. Наплату царине на османској територији обављали су емини, повереници за царину. Емин је наплаћивао увозне и извозне таксе на робу која је прелазила османску границу или одлазила из једног царинског подручја у друго, унутар османске државе.²⁴ Њихове службе су ближе одређиване додавањем других речи, па је тако главни царински емин и управник царинарнице називан „ђумрук-емин“. Османске царинике је могла да поставља држава, најчешће покрајински дефтердари, па су овако именовани емини били државни службеници који су у име државе

односили на трговину. О служби венецијанског конзула у Драчу видети: Cristian Luca, „The Dynamics of Commercial Activity in the Ottoman Port of Durazzo during the Consulate of Zorzi (Giorgio) Cumano (1699–1702)“, у: *Small is Beautiful? Interlopers and Smaller Trading Nations in the Preindustrial Period. Proceedings of the XVth World Economic History Congress in Utrecht (Netherlands) 2009*, Eds. Markus A. Denzel, Jan de Vries and Philipp Robinson Rössner, Stuttgart 2011, 177–200; Rossana D’Alberton Vitale, „La scala di Durazzo negli anni del console Rosa (1705–1733)“, *Studi veneziani* n. s. 33 (1997) 225–245.

²² Miloš I. Milošević, „Nosioци поморске привреде Добrote прве половине XVIII вијека“, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru VIII* (1959) 113.

²³ R. D’Alberton Vitale, „La scala di Durazzo negli anni del console Rosa (1705–1733)“, 225–245.

²⁴ *An Economic and Social History of Ottoman Empire (1300–1914)*, vol. 1, 1300–1600, eds. Halil Inalcik and Donald Quataert, Cambridge 1994, 195.

убирали таксе.²⁵ Такође, приходи на скелама су могли бити издавани у закуп (илтизам). Од краја 17. века, илтизам је постао најчешћи начин за прикупљање дажбина у провинцијама. Закупац је на одређени период могао да закупи једну фискалну јединицу (муката) која је могла бити царина, солана, скела, рудник и разни други извори прихода.²⁶ Закупљивање је функционисало паушално, па су закупци унапред давали одређен износ новца Порти. Ови закупници су често били угледни људи, аге и бегови. Након обављеног закупа они би на скелу послали своје емине, забите (официр) и ћатибе (писар, чиновник) који би се побринули за прикупљање царинске таксе. Емин које је именован на овај начин био је закупников чиновник, а држава је могла да поред њега постави и царског емина који би контролисао рад ових чиновника.²⁷ Особе задужене за прикупљање царинских такси у лукама биле су у обавези да воде царинске регистре (*gümrük defterleri*) у којима су бележили бродове, морнаре, трговце, робу и цене.²⁸

У једној царинској зони царина је плаћана само једном.²⁹ Као потврду да су платили таксу трговци су добијали признаницу, тескеру (*eda tezki-resi*). Царине су вариране у зависности од врсте робе, а наплаћиване су у складу с процењеном вредношћу (*ad valorem*) одређене робе. У 16. веку су страни трговци на османској територији плаћали таксе у износу од 5%, а појединим европским државама су постепено умањиване извозне таксе. Питање дубровачке царине је решено 1521. године када је одређено да се Дубровачкој републици наплаћују царинске таксе у износу од 2%.³⁰ Крајем 16. века енглеским трговцима су наплаћиване таксе у износу од 3%. Од почетка 17. века 3% је наплаћивано и холандским трговцима, а

²⁵ Seid Traljić, „Trgovina Bosne i Hercegovine s lukama Dalmacije i Dubrovnika u XVII i XVIII stoljeću“, u: *Pomorski zbornik povodom 20-godišnjice dana mornarice i pomorstva Jugoslavije, 1942–1962*, ur. Novak Grga i Vjekoslav Maštrović, Zagreb 1962, 342–343.

²⁶ Haim Gerber, „Muḳāṭ‘a“, u: *The Encyclopaedia of Islam, New Edition*, vol. VII, *MIF-NAZ*, Eds. P.J. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs, Leiden 1993, 508; *Историја Османског царства*, прир. Робер Мантран, Београд 2002, 430–431; Kate Fleet, „Tax-farming in the Early Ottoman State“, *The Medieval History Journal* 6/2 (2003) 249–258; *Историја Османског царства*, 55–66.

²⁷ Seid Traljić, „Trgovina Bosne i Hercegovine“, 342–343.

²⁸ Linda T. Darling, „Ottoman Customs Registers (Gümrük Defterleri) as Sources for Global Exchange and Interaction“, *Review of Middle East Studies* 49/1 (2005) 3–22.

²⁹ *An Economic and Social History of Ottoman Empire (1300–1914)*, 197.

³⁰ Тома Поповић, *Дубровник и Турска у XVI веку*, Београд 1973, 127–128.

француским од 1674. године.³¹ За разлику од њих, венецијански трговци су морали да плаћају таксе у износу од 5%.³²

Пре него што би царински службеник дошао у Драч морао је да се представи венецијанском баилу (*bailo*, посланик) у Истанбулу. Цариник би затим од баила добио писмо препоруке (*lettera raccomandatoria di S. E. Bailo alla Porta ottomana*) насловљено на венецијанског конзула у Драчу. Њиме је баило потврђивао да се ради о легитимно изабраном царинику за дуван. С једним таквим писмом су 1764. године у Драч стигли нови цариници за дуван (*Giumbruzi, Doganieri de Tabacchi*), а један од њих, Сулејман-ага (*Soliman Agà*), по други пут се нашао на овој служби након што га је у Драч упутио главни закупац царине у Истанбулу.³³ Нови цариник за дуван Сакирли Ахмед-ага (*Sachirli Acmet Agà*) је 1771. године такође стигао у Драч с баиловим писмом.³⁴ Баило је у Истанбулу 1782. године написао писмо конзулу Ђузепеу Капријати у којем га је обавестио о смени цариника за дуван и о избору новог службеника за ову позицију у Драчу.³⁵ Ипак, овај дугогодишњи обичај није био у потпуности поштован у годинама крајем 18. века. Венецијански конзул Ђовани Алесандро Марија Морана је 1792. године обавестио Магистрат за трговину у Венецији да је у Драч стигао нови цариник за дуван без баиловог писма. У свом извештају је нагласио да се последњих година овај обичај све више запоставља. Желећи да испоштује ово правило, венецијански конзул му је затражио на увид документа која га потврђују као законски именованог цариника за дуван. Осим што је одбио да му покаже било какве исправе, цариник се и увредио на овај захтев. Како трговци нису пружили отпор поводом овог догађаја, венецијански конзул је самостално послао писмо баилу у коме га је известио о овоме.³⁶

³¹ Mübahat Kütükoğlu, „Ahidnames and Trade Pacts“, u: Eds. Kemal Çiçek, Ercüment Kuran, Nejat Göyünç, Halil İnalçık, İlber Ortaylı and Güler Eren, *The Great Ottoman-Turkish Civilization 2, Economy and Society*, Ankara 2000, 207–219.

³² Kenneth Meyer Setton, *Venice, Austria, and the Turks in the Seventeenth Century*, Philadelphia 1991, 233.

³³ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Lettere, Durazzo, b. 665 (17. март 1764).

³⁴ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Lettere, Durazzo, b. 665 (23. јун 1771).

³⁵ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Lettere, Durazzo, b. 666 (3. август 1782).

³⁶ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Lettere, Durazzo, b. 666, fol. N°21 (25. 2. 1791. *more veneto*). Календарска година у Венецији је почињала 1. марта.

Извештаји венецијанског конзула у Драчу бележили су износе царинских такси на дуван. Често је венецијански конзул морао да набавља писану гаранцију да венецијанским поданицима неће бити наплаћиван износ већи од утврђене таксе. Закупци царинског ђумрука и царског прихода за дуван Мустафа ефендија и Хусејин-ага (*appaltatori della Dogana e Miri del Tabacco, Mustafà Aga e Chussein in società*) издали су 1761. године један овакав документ. У њему су назначили да сви трговци из Доброте који буду долазили у Драч и на скелу на реци Ишми (*Issim*) које су под њиховом надлежношћу, до марта месеца наредне године неће морати да плаћају царинску таксу на дуван већу од четири паре³⁷ по оки (*occha*)³⁸. Ово је било загарантовано уколико исту буду плаћали у монетама попут цекина (*zecchino*, венецијански златник), талира (*talari*, сребрна крупна монета), *zingirli*, *findik*, *zerri mahbup*³⁹, грошевима (*piastre*, сребрни новац) или золотама (*iselotte*, крупан сребрни новац Аустрије и Пољске).⁴⁰ Под овим условима, документ је гарантовао да венецијански трговци и капетани неће бити приморавани да плаћају већу суму.⁴¹ Међутим, до промене износа таксе је дошло 1762. године. Ферманом који је био упућен кадији Драча наређено је да се венецијанским трговцима наплаћује глоба у износу од шест пара по оки дувана.⁴² Ова одлука је допринела незадовољству венецијанских поданика који су престали да долазе у Драч по дуван. Приметивши ово, велики цариник из Истанбула Мехмед-ага (*Meemet Agà Gran Doganiere*) затражио је 1763. године од

Све године у фуснотама „према венецијанском начину рачунања времена“ биће наведене с знаком *more veneto*, односно *m.v.* у скраћеној варијанти.

³⁷ Пара је био сребрни новац крупнији од аспре и стигао је из Египта. У оквиру кануннаме Дамаска за 1548. годину наводи се да једна пара вреди две аспре. Пара се помиње и у Босни 1566. године: Вук Винавер, *Преглед историје новца у југословенским земљама (XVI–XVIII век)*, Београд 1970, 58; Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge 2000, 173–178.

³⁸ Ока је била мерна јединица за тежину и износила је 1,28 килограма: S. Traljić, „Izvoz bosanske robe preko splitske luke u 18. stoljeću“, u: *Pomorski zbornik društva za proučavanje i unapređenje pomorstva Jugoslavije*, knj. 3, Zadar 1965, 818, nap. 24.

³⁹ *Zingirli*, *findik* и *zerri mahbup* су били златан новац: Ş. Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, 167.

⁴⁰ В. Винавер, *Преглед историје новца*, 59–61, 154, 199.

⁴¹ „[...] ed altri che caricassero alle Scale di n[ost]ra Giurisdizione cioè Durazzo e Issim no gli sarà preso che quattro parà all’occa a condizione di ricever ogni qualunque moneta sian’ cec[chi]ni, talari, zingirli, funduq, zern mahbub, piastre e isolotte al loro corrente valore e senza discapito [...]“: ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Lettere, Durazzo, b. 665 (новембар 1761).

⁴² ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Lettere, Durazzo, b. 665 (јун 1762).

баила Пјетра Корера да се код венецијанског конзула у Драчу заузме за повратак трговаца.⁴³ Без обзира на ферман донет у доба баила Корера, венецијански трговци у Драчу нису плаћали таксе на дуван веће од пет пара по оки. Не знамо од када и колико година није поштована одлука о новом износу царинске таксе, али из писма баила Бартоломеа Граденига сазнајемо да је око 1776. године то био случај. Баило је ове године затражио да на Порти буде издат ферман којим би се утврдиле царинске таксе на дуван у наредне две године. Након његове интервенције цариник у Истанбулу (*Gran Doganiere di Costantinopoli*) је издао документ којим је поново одређена царинска такса за дуван у Драчу у износу од пет пара по оки.⁴⁴ За одржавање ове таксе залагао се и венецијански представник у Драчу, Алесандро Албергети. Он је 1782. године затражио документ препоруке из Венеције како би продужио правноснажност ове одлуке.⁴⁵ Царинска такса је могла бити повећана и с обнављањем закупа. Тако је 1792. године баило обавестио конзула у Драчу о плановима цариника у Истанбулу за издавање царине дувана у закуп за суму већу од претходних година. Баило је претпостављао да би након овога новим ферманом дажбине биле повећане на шест пара по оки.⁴⁶ Није било ни ретко да цариник за дуван покуша да добије већи износ од оног који је законски утврђен као такса. Венецијански трговци су се успротивили једном оваквом покушају из 1796. године. Тада је цариник тврдио да, осим пет пара за таксу, трговци морају да му плате још две паре по оки, а које су обично плаћали скадарском паши. Како је венецијански конзул објаснио царинику да трговци нису у стању да плате већи износ од пет пара по оки, издата је потврда да неће бити у обавези да плаћају више.⁴⁷

Неретко су османски цариници присиљавали трговце из Доброте да купују већу количину дувана од неопходне. Када су Рафаел Ивановић и Ђузепе Трипковић 1767. године дошли из Доброте с планом да набаве 4.500 бала дувана, цариник је покушао да их натера да откупе више од

⁴³ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Lettere, Durazzo, b. 665 (19. јануар 1762. *m. v.*).

⁴⁴ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Lettere, Durazzo, b. 665, fol. №112 (14. август 1776; 8. септембар 1776).

⁴⁵ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Lettere, Durazzo, b. 666, fol. №229 (6. мај 1782).

⁴⁶ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Lettere, Durazzo, b. 666 (8. јун 1792).

⁴⁷ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Lettere, Durazzo, b. 666 (25. децембар 1796).

уговорене суме. Интервенција конзула Андрее Фонтане у њихово име уродила је плодом, па је цариник одустао од своје намере. Пославши трговца из Тиране Зејнел башу Аликуртија (*Zeniel Bassa Alicurti mercante Tiranese*), цариник је затражио и да лично разговара с трговцима из Доброте како би их уверио да су слободни да наставе своју набавку.⁴⁸ Међутим, иста ситуација се поновила наредне године. Цариник хаџи Јусуф-ага (*Doaniere de Tabacchi Azi Issuf Agà*) је 1768. године затражио од млетачких трговаца Зорзија Збутеге и Антонија Мањарина да купе додатних 400 и више бала дувана. Неуспешни су били конзулови напори да убеди цариника како су његови поступци „равни насиљу“. Упутивши конзулу претње смрћу, Јусуф-ага је у разговору истакао и да је он „једини господар скеле“. Како би спречио да млетачки трговци претрпе додатну штету, конзул је о овоме упозорио тек пристиглог трговца из Доброте, Томаза Радимирија, након чега је трговац отишао за Валону.⁴⁹ Непријатељско понашање овог цариника се наставило и у наредном месецу. Када је Лука Дабиновић дошао из Доброте по товар жита, био је присиљаван да купи и 100 бала дувана. Претпостављамо да су се овакви проблеми понављали јер је венецијански конзул 1767. године обавестио власти у Венецији о поступцима овог цариника.⁵⁰ Ово је довело до тога да су трговци из Доброте престали да долазе у Драч по дуван. Ипак, Јусуф-ага се крајем 1768. године интересовао код венецијанског проконзула Алфонса Пенса о поновном доласку млетачких трговаца у Драч. Како су ови трговци били приморани да набављају више робе него што им је било неопходно за једну сезону, вишак дувана су сместили у магацине, па нису имали потребе за новом набавком.⁵¹ Пишући 1770. године о општем стању трговине у Драчу, конзул Андреа Фонтана је образложио порекло овог проблема. Цариници у Драчу су имали обичај да присиљавају венецијанске трговце да сваке године купују 18.000 бала дувана наводећи да им је то право дато хуцетом из 1761. године. За овај документ, конзул Фонтана наводи да никада није био доказан као легалан. Узрок оваквим поступцима били су добри усеви и велике количине дувана за продају због којих су цариници желели додатну зараду. Како

⁴⁸ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Lettere, Durazzo, b. 665, fol. N°5 (19. октобар 1767).

⁴⁹ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Lettere, Durazzo, b. 665 (25. јануар 1767. m. v.).

⁵⁰ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Lettere, Durazzo, b. 665 (12. фебруар 1767. m. v.).

⁵¹ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Lettere, Durazzo, b. 665 (6. октобар 1768).

би предупредили овакве поступке османских цариника, венецијански конзули су сваке године тежили да набаве потврде да присилне куповине неће бити.⁵² Исти преговори су поново вођени 1770. године,⁵³ али су се наставили и у наредном периоду. Алесандро Албергети, венецијански представник у Драчу пред избор новог конзула, 1782. године је овим поводом упутио молбу Венецији да му се пошаљу неопходна документа како би од цариника могао да затражити потврде да венецијански трговци неће трпети насиље ове врсте.⁵⁴ С овим проблемом млетачки трговци су наставили да се суочавају и у последњој деценији постојања Венецијанске републике. Обавестивши ванредног провидура Котора да је обавио све неопходне преговоре с управницима и цариницима Драча, конзул је 1791. године у свом писму закључио да се не нада позитивном исходу због искуства у преговорима с османским функционерима.⁵⁵

Често су венецијански конзули, канцелари у Драчу и баило у Истанбулу својим писмима преносили импресије о новом царинику за дуван и сарадњи с истим. Тако је конзул Антонио Фонтана писао о несугласицама које је имао с цариником за дуван током 1768. године. За тадашњег цариника хаџи Јусуф-агу, венецијански конзул је рекао да је „најпохлепнији од свих дотадашњих цариника у Драчу“. Истакавши његово албанско порекло по рођењу, конзул је нагласио да је његова служба у Драчу „супротна султановој одредби према којој цариници дувана у овој луци не смеју бити албанског порекла“. ⁵⁶ У извештају упућеном баилу конзул је описао како у разговору с овим цариником „мудрост не помаже, као ни лепе речи, образложења, позивање на свете капитулације и снажне фермане“, нагласивши и да је од овог цариника добијао претње.⁵⁷ С друге стране,

⁵² ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Lettere, Durazzo, b. 665 (11. фебруар 1769. m. v.).

⁵³ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Lettere, Durazzo, b. 665 (5. септембар 1770).

⁵⁴ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Lettere, Durazzo, b. 666, fol. N°229 (6. мај 1782).

⁵⁵ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Lettere, Durazzo, b. 666, *Copia dell' Articolo di lettera num. 4 scritta a N. H. E. Gaetano Minotto Provveditore Estraordinario di Cattaro* (27. март 1791).

⁵⁶ „[...] non vi fù si insidiosa alla scala come il p[rese]nte Doaniere p[er] essere di nascita albanese contraria al istituz[i]one d[e]l Sultano, che vieta p[er] Doaniere de Tabacchi a q[ues]ta scala albanesi [...]“: ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Lettere, Durazzo, b. 665 (28. јануар 1767. m. v.).

⁵⁷ „[...] Col stesso Ottomano non servono desterità buone grazie, e ragioni, ne tampoco le sacre capitulaz[i]oni di Pace ne li robustiss[i]mi firmani, ma bensì la sola di lui

у писмима венецијанских конзула и баила наилазимо и на белешке о доброј сарадњи с османским службеницима у Драчу. Такви односи су забележени 1771. године када је закупац царине за дуван послао новог царинског службеника Сакирли Ахмед-агу (*Sachirli Acmet agà*). Емин је стигао у Драч с баиловим писмом у којем га је овај описао као особу склону истини и правди која би требало позитивно да утиче на пословање венецијанских поданика. Убрзо је конзул Алфонсо Пенсо известио Магистрат за трговину о новом царинику, оценивши га као „културну и часну особу“.⁵⁸ Алесандро Албергети, који је 1779. године био на позицији канцелара конзула, истакао је добру сарадњу с тадашњим повереником за царину дувана. Окарактерисавши га као „галантну особу“ (*galantuomo*), Албергети је истакао његово мирно пословање с бокешким трговцима који су долазили у Драч.⁵⁹ Још једном је Алесандро Албергети 1781. године известио Венецију о доброј сарадњи с царинику за дуван у Драчу. Те године је куповина дувана мирно обављена захваљујући добрим и пријатељским односима између цариника и венецијанских поданика. Изразивши свој страх о смени царинских службеника, замолио је Магистрат за трговину да садашњег повереника за царину дувана препоручи баилу како би га он заштитио, а царина не би отишла у друге руке, на штету Венеције.⁶⁰ Конзул

preotenza con alquanti sicari che tiene, e minaccevole anco verso questa Divotiss[im] a Publ[ic]a Figura [...]”:ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Lettere, Durazzo, b. 665 (28. јануар 1767. м. в.).

⁵⁸ „[...] Muttatosi l’Affittatore de Tabacco in Costan[tino]poli è stato appoggiato l’appalto di q[ue]sta scala ad Hali agà, il quale ha tosto spedito giorni sono a questa parte Sachirli Acmet agà per Doganiere accompagnato con lettera di S.[ue] E.[ccellenze] Bailo alla Porta ch’è stato assicurato dal sud[ett]o Hali agà, che sarebbe l’istesso p[er] riuscire profitevole a V[ene]ti Sudditi, e che non sarà a med[esi]mi usata ingiustizia alcuna, si ne’ Dazzi, che in ogni altro di loro interesse, come pure degnaran[n]o di rilevare l’E.E.[ccellenze] V.V.[ostre] dall’inserta copia. Veram[en]te nel breve periodo di g[ior]ni sei di dimora a q[ue]sta parte del sud[ett]o Doganiere lo ho rilevato tale, quale S. E. sud[ett]o mi cen[n]a sembrandomi un uomo civile, ed onorato, facendomi sperare, ch’il com[m]erzio dal cor[re]nte an[n]o dovesse riuscire pacifico stante le replicate prom[m]esse dattemi nelli abbocamenti eseguiti frà me ed esso lui, di non voler che li sudditi abbiano a pagare più del solito Dazzio di parà cinque p[er] occha [...]“: ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Lettere, Durazzo, b. 665 (23. јун 1771).

⁵⁹ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Lettere, Durazzo, b. 665, fol. N°167 (22. април 1779).

⁶⁰ „[...] Mi dò l’onore d’umilliare all’E.E.[ccellenze] V.V.[ostre] la p[rese]nte riverentiss[i]ma per rispettosam[en]te rassegnare a di loro Venerata cognizione, come, grazia Dio Sig[no]re, ancho in quest’anno ho la consolazione di veder placidam[en]te

Капријата је 1783. године обавестио Венецију о доласку новог емина за царину дувана. О њему је имао само речи хвале, па је тако написао да је веома способан и поштен, за разлику од свог претходника. Навео је и да ће се потрудити да с новим емином оствари пријатељске односе на погодан начин, додељујући му поклоне, све зарад његове мирне сарадње с венецијанским поданицима.⁶¹

Због значаја који је трговина дуваном преко Драча имала за венецијански монопол конзулат у Драчу је обавештавао Магистрат за трговину и о успесима које су имали усеви на османским територијама. Проконзул Франческо Бруни је 1764. године обавестио о великој немаштини која је те године наступила. Због лоше године једини дуван из драчког подручја и околине који је био на располагању трговцима био је онај који је преостао од претходног рода.⁶² У извесним ситуацијама је ово свакако утицало на измену цене дувана. Тако је 1781. године цена дувана била 20 аспри по оки, за пола аспре више од претходне године. Ово је било проузроковано сушом која је трајала месец дана и смањила усеве.⁶³ Наредне године Ђузепе Капријата је обавестио Венецију о великој суши која је учинила да те године листови дувана буду јако слаби и да целокупан принос буде мањи. Због овога су продавци дувана тражили да цена не буде испод 28 аспри по оки. Како заступник у царини за дуван (*Agente della Dogana de' Tabacchi*) није

terminato il commercio de Tabacchi a questa scala, ed essere li Sudditi di V.V.[ostra] E.E.[ccellenza] del Canal di Cattaro, acquirenti del genere stesso, passati con questo Doganiere di buonissima armonia, e congedati dallo stesso con vera amicizia. Supplicano li stessi la Magnanima Bontà di V.V.[ostre] E.E.[ccellenze] raccomandarli alla valida protezione dell'Eccellentissimo Bailo in Costantinopoli, acciò godino l' stesse prerogative anco in avvenire, perchè di usi, che sia la Dogana medesima passata in altre mani, onde non abbiano da soffrire quei disturbi, che purtroppo, nell'anni adietro hanno sofferto, come sono a cognizione dell'E.E.[ccellenze] V.V.[ostre] [...]“: ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Lettere, Durazzo, b. 665, fol. N° 213 (26. април 1781).

⁶¹ „[...] Stimo conveniente d'assoggettare pure à medesimi nel tempo stesso, che a 30 Luglio ultimo scorso giunse in questa un nuovo Emin di questa Dogana de' tabacchi, spedito da Cos[tantino]poli da quello Gran Doganiere il quale dismostra maggiore capacità, e valore del Precessore Suo dell'anno decoroso. Procuro di coltivare la di lui buona amicizia e corrispondenza ne' modi i più convenienti, fino con adattati generosi regali, per gli utili oggetti contemplati nella desiderata sua buona amministrazione, a favore de' Nazionali acquirenti il genere stesso [...]“: ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Lettere, Durazzo, b. 666 (21. август 1783).

⁶² ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Lettere, Durazzo, b. 665 (28. јануар 1763. m. v.)

⁶³ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Lettere, Durazzo, b. 665, fol. N°215 (14. октобар 1781)

хтео да се ангажује око спуштања цена, венецијански конзул је морао да самостално делује по овом питању. Капријата се заузео да дође до смањења цене на 24 ½ аспри по оки. Обавестио је власти у Венецији да ће прве пошилке дувана каснити, како због лоше године и проблема око цена, тако и због пометњи које је изазвао долазак скадарског паше.⁶⁴ Венецијански конзул је 1793. године јавио да квалитет дувана не задовољава мерила државног монопола. Због суше која је трајала четири месеца дошло је до слабијег рода. Ово је допринело и да османски трговци траже измену цене која је била установљена на 26 аспри по оки дувана. Њихови захтеви су били изричит и нису желели да продају дуван за цену испод 33 аспре по оки.⁶⁵ Било је и година када је дуван родио знатно више од очекиваног. Тако је за 1795. годину забележено да се род османског дувана (*prodoto de Tabachi in quest'Albania*) повећао за разлику од претходне године.⁶⁶

Кријумчарење дувана у Венецији

Свако кријумчарење у основи представља супротстављање царинском систему. Да би се избегло плаћање царине на дуван, роба једноставно није бележена на товарном листу (*polizza di carico*).⁶⁷ На тај начин није пријављивано доношење дувана на венецијанско тржиште, а надлежни

⁶⁴ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Lettere, Durazzo, b. 666 (19. децембар 1782).

⁶⁵ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Lettere, Durazzo, b. 666 (30. децембар 1793).

⁶⁶ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Lettere, Durazzo, b. 666 (14. септембар 1795).

⁶⁷ Товарни лист или признаница (*polizza di carico*) је документ који је у Венецији служио за евиденцију пристигле робе и наплату царине. На њему је бележена врста, квантитет и квалитет робе која се превозила. Осим ових података, на овом документу је морало бити записано и име особе која је робу утоварила, као и име особе која робу треба да прими. Међу подацима који се тичу самог пловила, било је потребно убележити име и порекло капетана, назив и тонажу брода, као и место поласка и одредиште. На њој је увек била записана и цена закупа, а на маргинама количина робе. Товарни лист се издавао као налог и водио се на име носиоца товарног листа, односно особе која га подноси (*presentador della polizza di carico*) или на име неке друге наведене особе. Морао је бити састављен у четири примерка – за бродовласника, капетана, товариоца и особе која прима робу: *Dizionario universale ossia repertorio ragionato di giurisprudenza e questioni di diritto dell'avvocato Filippo Carillo*, tomo IX, Venezia 1839, 274.

у лукама нису знали за постојање ове робе на бродовима. Трговци су скривали дуван у магацину брода међу робом пријављеном за царинење. Пишући о проблемима кријумчарења дувана у млетачкој Истри, Карло Бернардели је 1778. године изнео неколико својих сумњи. Он је сматрао да се кријумчарењем дувана највише баве морнари на малим бокешким и албанским тартанелама (*tartanella*, мањи рибарски брод). Навео је и да кријумчарење дувана доводи до угрожавања венецијанског санитарног система. Како дуван није био бележен у товарном листу, није се обављала његова дезинфекција, што је и одговарало трговцима који су кријумчарили дуван јер у том случају нису губили време током којег би се обављало раскуживање дувана у лазаретима. Ипак, због тога је постојала опасност да листови дувана у себи сачувају клице разних заразних болести.⁶⁸

Венецијанска управа је предузимала разне мере како би спречила илегалну трговину дуваном.⁶⁹ Закупац дувана (*appaltatore*) је имао право да ангажује особе задужене за контролу над кријумчарењем дувана. Такви службеници су називани *spadaccini*, били су наоружани мачевима (*spada*) и патролирали су организовани у ескадрилама (*squadriglie*)⁷⁰. Осим дувана, надгледали су кријумчарење соли и друге робе од значаја за државне финансије. Имали су своје капетане и поверенике који су им помагали у том послу. Њихови повереници су тајно проверавали посаду озлоглашених барки и бродова који су издржавали карантин пре свог доласка у венецијанску луку. На сличан начин су били ангажовани и повереници Управника жбира (*Capitan grande*). Жбири су били врста градске полиције који су, заједно с њиховим управником, били директно одговорни Већу десеторице (*Consiglio dei Dieci*). Ови повереници су, заједно са жбирима, надгледали трајекте, градске смештаје, кафане и разна озлоглашена места. У борбу против кријумчарења разне робе били су укључени и Државни истражитељи (*Inquisitori di Stato*).⁷¹

⁶⁸ М. Bertoša, „Tra piaceri e guadagni“, 24.

⁶⁹ Furio Bianco, „Ribellismi, rivolte antifiscali e repressione della criminalità nell’Istria del ’700“, *Acta Histriae* III (1994) 149–164; Furio Bianco, „La frontiera come risorsa. Il contrabbando di tabacco nella Repubblica di Venezia in età moderna“, у: *Mobilità spaziale et frontières - Räumliche Mobilität und Grenzen*, „Histoire des Alpes – Storia delle Alpi – Geschichte der Alpen“ 3 (1998) 213–226.

⁷⁰ Ескадрила је мања јединица од барем четири пловила: <https://www.treccani.it/vocabolario/squadriglia/> (прегледано 25. 3. 2021).

⁷¹ Giuseppe Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia 1829, 608; Paolo Preto, *I servizi segreti di Venezia. Spionaggio e contraspionaggio ai tempi della Serenissima*, Milano 2010, 423–429.

Неке пријаве кријумчарења су додељиване Магистрату за трговину како би чланови пружили своје мишљење, док су истраживање обављале друге магистратуре. Тако је једна пријава кријумчарења дувана коју је 1678. године поднео подзакупац дувана (*sotto apaltator del tabacco*) прослеђена овој магистратури на процену, али су процес у вези са случајем, према њиховом упутству, формирали државни адвокати (*Avogaria di Comun*).⁷² Сенат је 1723. године изабрао Магистрат за трговину као суд с пуном надлежношћу за контролу и кажњавање кријумчарења дувана.⁷³

Кријумчарење су најчешће пријављивале особе ангажоване за контролу трговине, али и анонимни доушници. Једну пријаву против скадарских трговаца поднео је 1731. године инспектор закупа дувана Пјетро Питери (*Pietro Pitteri ispettore del partito del tabacco*). Вршећи проверу брода Изепа Николија из Анконе на коме су дошли ови трговци, Питери је пронашао шест сандука, шест кофа и четири фагота дувана који нису били пријављени.⁷⁴ Анонимни доушници су најчешће биле особе које су надгледале разна места у Венецији, па су на тај начин могле да открију уколико неко планира било какву радњу противну законским одредбама. Једна оваква особа од поверења (*persona confidente*) обавестила је 1746. године агента закупца дувана (*Agente del Partito del Tabacco*) да неколико муслиманских трговаца планира недозвољену продају дувана. О овоме су затим били обавештени Инквизитори за таксе (*Inquisitori sopra Dazi*) од којих су жбири добили упутство за привођење трговаца. Стражаривши испред цркве Сан Анђело у Венецији⁷⁵, жбири су пронашли осумњичене

⁷² Функцију подзакупца је имала особа којој је главни закупца дувана давао у закуп један део извођења послова. На овој позицији је био Бенедето Силвестрони када је приметио и пријавио нелегалну продају дувана којом се бавио скадарски трговац Зенил/Замил/Џамил? (*Zenil/Zamil Turco di Scutari*). ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Risposte, b. 159, cc. 149–150v (17. децембар 1678): „[...] Quanto alla seconda scrittura basterà alla Ser[eni]tà V[ost]ra avere nostra humillissima rellatione cavata dal Processo legalmente formato di nostro ordine da Un nodaro dell' Avogaria di Commun sopra il fatto seguente[...]“⁷⁴. Није позната година оснивања Магистратуре државних адвоката (*Avogaria di comun*). Имала је задатак да штити државне интересе, право да подиже оптужнице и контролише спровођење државних закона: Andrea Da Mosto, *L'Archivio di stato di Venezia: indice generale, storico, descrittivo ed analitico*, Tomo I, Roma 1937, 68.

⁷³ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Seconda serie, b. 170 (17. јул 1723).

⁷⁴ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Risposte, b. 177, c. 218–218v (13. август 1731).

⁷⁵ Сан Анђело (S. Angelo) је популаран назив за парохијалну цркву S. Michele Arcangelo која је подигнута у 10. веку: Giuseppe Tassini, *Curiosità veneziane*, Venezia 2001, 22–23.

трговце и једног носача (*faschino*) приликом истовара неколико бала дувана из гондоле. У сукобу који је потом уследио био је рањен један од кријумчара, скадарски трговац Сулејман Ђера (*Soliman Gera*), и трговац Зако Миса (*Zacco Missa*). Две бале дувана су пронађене у кампанилу цркве Сан Анђело, измерене и пренете у складиште.⁷⁶ Још једно кријумчарење дувана у којем су учествовали трговци из Скадра забележено је 1771. године захваљујући пријави доушника одговорног управнику патролних барки у служби државног закупа соли Франческу Фиђољу (*Francesco Figiolo Capetanio delle Barche del Partito Generale de Sali*). Пријављено је да трговац поседује 700 или 800 либара дувана у фондаку за муслиманске трговце. Захваљујући пријави анонимног доушника, кријумчарење је предупређено. Пронашавши особу од поверења, уговорили су са скадарским трговцима лажну куповину дувана код острва Сан Секондо⁷⁷ и на тај начин направили заседу.⁷⁸

Османски трговци су проналазили разне начине да кријумчаре робу у Венецији. Пре пријављивања робе Магистрату за здравство, велике свежњеве су раздвајали у мања паковања која би затим знатно лакше сакрили. Ово је спречавано тако што је, одмах по пристизању, дуван преношен у јавни фондако (*publico Fontico*). На овај начин трговцима није остављано време да изврше препакивање дувана у мање свежњеве и тако га прокријумчаре.⁷⁹ Често су османски трговци за скривање робе користили сепете⁸⁰ (*seppetti*) у којима су носили своје личне ствари. Постепено су трговци почели да користе знатно веће кошарице (*seppetti aggranditi*) у којима су лакше скривали и већу количину робе. На ово је 1625. године скренуо пажњу Сенат, упозоривши кнеза и капетана у Сплиту и Магистрат за трговину у Венецији. Према њиховој наредби сваком трговцу је било

⁷⁶ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Processi, b. 921 (24. мај–13. август 1746).

⁷⁷ *San Secondo* је острво које се налази на северу венецијанске лагуне. Најпре је породица Бафо 1034. године овде подигла бенедиктински манастир. У то време је острво носило назив Сант Ерасмо, да би 1237. године добило садашње име, након што су на њега пренете мошти Сан Секонда д' Асте. Од 1533. године је на острву манастир доминиканаца: Domenico Codagli, *Historia dell'isola e monasterio di S. Secondo di Venetia*, Venezia 1609.

⁷⁸ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Processi, b. 923 (25. април – 15. мај 1771).

⁷⁹ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Risposte, b. 177, cc. 93–94 (5. мај 1730).

⁸⁰ Сепет (*sèpet*) је реч персијског порекла (*seped*) која означава кошарицу, корпу: Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1966, 559.

дозвољено да носи једну или две кошарице, али стандардне величине. Оне нису смеле да буду коришћене у друге сврхе, осим за чување одеће, веша и других личних ствари.⁸¹

Ипак, забележено је да су на овај начин трговци кријумчарили и дуван. Дуван спакован у сепете покривали су бишкотима (*biscotto*, суви хлеб) или неком танком тканином⁸², а садржај корпе су пријављивали као намењен за личну употребу. На овај начин је дуван прокријумчарило неколико скадарских трговаца који су 1730. године стигли у Венецију дубровачком фелуком⁸³. Трговци су пријавили Магистрату за здравство (*Provveditori alla Sanità*)⁸⁴ девет свежњева дувана, а сакрили укупно три свежња, пет сандука и шест кофа с дуваном. Откривши непријављену робу, званичници Магистрата за здравство су трговцима одузели целокупну количину дувана. На ово су трговци реаговали подневши молбу Магистрату за трговину. Као представник седморо скадарских трговаца, од којих су двојица били исламске, а петорица хришћанске вероисповести, трговац Расим Хаџи Осман (?) (*Rassan di Agisman Turco da Scutari*) се обратио Магистрату за трговину. Тврдивши да је накнадно откривен дуван намењен једним делом за поклоне пријатељима, а делом за личну употребу, трговци су захтевали повраћај дувана. На овај захтев Магистрат за трговину није одговорио позитивно, остајући при одлуци

⁸¹ Pompeo Molmenti, „Il contrabbando sotto la Repubblica Veneta”, *Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti* LXXVI (1916–1917), Parte seconda, 1017–1018.

⁸² У 17. веку је забележено да су на сличне начине османски трговци кријумчарили и оружје, љускасте или грудне оклопе (итал. *zaco*, лат. *lorica*). Скривали су их у својим сепетима, умотавали у скјавине (*schiavine*) или платна за постељу: ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Risposte, b. 153, cc. 195v–196 r (15. октобар 1645).

⁸³ Фелука (*feluca*) је био мањи брод на једра и весла: Giuseppe Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia 1829, 214.

⁸⁴ Магистрат за здравство у Венецији је био административни орган основан 1485. године. Његове надлежности су се тицале здравственог стања целог града, па је тако контролисао лазарете, чистоћу улица, разних смештаја у граду, сахране и друго: A. Da Mosto, *L'Archivio di stato di Venezia*, 211.

да дуван буде складиштен у градском фондаку (*pubblico fontico*)⁸⁵, до нове наредбе.⁸⁶

У циљу спречавања сваког недозвољеног уноса дувана у Венецију, Магистрат за здравство је наредио додатну контролу у лазаретима. У градским лазаретима у Венецији посебни чувари (*guardiani*) су били задужени за преглед робе османских трговаца. Ово је било обављано кришом, тако да о томе не буду обавештени османски трговци и други чувар додељен њима. Као и у Венецији, контрола је вршена у лазаретима Сплита и Новог где су османски трговци одржавали свој контумац. Прегледане су све бале, пакети, кутије и друга паковања с циљем да се попише роба коју су трговци доносили у Венецију. На једном документу (*Rollo*) је посебно бележена сва пронађена и премерена количина дувана и соли. Овако сачињен попис робе морао је бити направљен у два примерка. Један примерак је из сваке луке био намењен Магистрату за здравство, а други капетану брода на коме се превозила роба османских трговаца.⁸⁷

⁸⁵ Складишта за једну врсту робе такође су могла носити назив „фондако“. Први фондако за складиштење робе у Венецији основан је у 12. веку. То је био фондако у којем је складиштено само брашно (*Fontego della farina*). Овај фондако је вероватно био основан у време владавине дужда Себастијана Зјанија (1172–1178), а налазио се у зони Ријалта: Ennio Concina, *Fondaci. Architettura, arte e mercatura tra Levante, Venezia e Alemagna*, Venezia 1997, 116–125. Сасвим је сигурно да је у Венецији постојала нека врста градског фондака где је складиштен дуван. Осим у горенаведеном примеру, 1730. године се у извештају Магистрата за трговину још једном помиње градски фондако (*publico Fontico*) у који је дуван преношен одмах по пристизању. Складиштење дувана у посебном фондаку се наставило и наредне године када је поново забележено да је дуван који су кријумчарили скадарски трговци однет у градски фондако (*publico Fontico*). Један проглас из 1757. године указује да је дуван складиштен у фондаку који се налазио испред цркве Сан Тома (San Tomà). У оквиру другог прогласа из исте године назначено је да се дуван мора складиштити у градском фондаку који је био у власништву закупца (*Pubblico Fontico del Partitante*), осигуран с два кључа. С друге стране, постоји могућност да је градски фондако за дуван увек било неко друго складиште изнајмљено од закупца за државну набавку дувана: ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Risposte, b. 177, cc. 93–94, 218–218v (5. мај 1730; 13. август 1731); ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Seconda serie, b. 171, *Tabacco estero – stampe* (18. април 1757).

⁸⁶ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Risposte, b. 177, cc. 93–94 (5. мај 1730).

⁸⁷ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Seconda serie, b. 171, *Tabacco estero – stampe* (18. мај 1754; 16. март 1758).

Надзорник (*custode*) фондака за муслиманске трговце (*Fondaco dei Turchi*)⁸⁸ био је у дужности да пријави Магистрату за трговину свако недозвољено држање или продају дувана у оквиру фондака. Једну такву пријаву је 1722. године поднео Вентура Гаспарото, тадашњи надзорник. Током обиласка фондака надзорник је приметио око 15 бала дувана у једној соби у којој су становали трговци. Након што их је ближе прегледао, приметио је да су на балама исписана имена трговаца, Ибрахима, Синана и Османа, пореклом из Драча.⁸⁹ Ово није био једини пример кријумчарења дувана у фондаку. Вероватно због честих пријава, Сенат је 1729. године овластио чланове Магистрата за трговину да испитају у којој мери се поштују регулације које се тичу дувана, да ли се дуван уноси у фондако за муслиманске трговце и да ли га трговци из овог фондака продају. Након обављене истраге чланови Магистрата су закључили да муслимански трговци већ дужи низ година доносе велику количину дувана у фондако. Дуван је био уношен у цаковима, кофама и сандуцима (*in sachi, coffe e casse*) и недозвољено складиштен у спаваоницама. Поједини трговци су продавали дуван испред фондака или на малој удаљености од њега, „дозивајући купце речима или гестом“ (*invitano ó con la voce ó con i mosi indistintamente lo compratori*).⁹⁰ У истом извештају из 1729. године забележено је мишљење да су „сви муслимански трговци склони кријумчарењу“ (*che tutti quei Turchi sono contrafacienti*).⁹¹ Други извештај исте магистратуре указује да је фондако за муслиманске трговце у Венецији био виђен као „расадник сваког кријумчарења“ (*il Fontico de Turchi può dirsi il semente di tutti li contrabandi*).⁹² Можемо само да претпоставимо да је овај став био изазван честим пријавама недозвољеног држања и продаје дувана у фондаку. Вероватно је због овога Сенат одлучио да именује још једног функционера за надгледање муслиманских трговаца. Донета је одлука да буде запослена једна особа

⁸⁸ Од 1621. године у Венецији је постојао фондако за муслиманске трговце у парохији Сан Ђакомо дал Орио. Муслимански трговци са османске територије били су у обавези да станују у овом фондаку. Робу коју су доносили морали су да депонују у магацинима који су постојали у оквиру фондака: ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Seconda serie, b. 187 (27. мај 1621).

⁸⁹ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Diversorum, b. 348, fol. n° 44 (13. март 1722).

⁹⁰ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Risposte, b. 177, cc. 24v–25 (21. мај 1729).

⁹¹ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Risposte, b. 177, cc. 24v–25 (21. мај 1729).

⁹² ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Diversorum, b. 360 (без датума).

која ће бити помоћник надзорнику (*sotto custode*), а чија ће надлежност бити да контролише пристизање робе у фондако и спречава кријумчарење. Не можемо са сигурношћу рећи када је тачно овај службеник именован, али се у документима Магистрата за трговину први пут помиње 1753. године. Ова магистратура је била задужена да одабере особу за службу и изда му сва неопходна упутства за рад. Основни задатак помоћника надзорника фондака је био да контролише унос дувана и соли, робе од значаја за државне финансије. Формирана су и правила која је морао да следи. Зарад боље контроле, помоћник надзорника је морао да станује у фондаку. Он је био дужан да, дању и ноћу, отворено или тајно, надгледа да ли неко од муслиманских трговаца, венецијанских поданика или странаца, уноси дуван у фондако. Када би приметио недозвољену продају било које количине дувана, био је у обавези да о томе поднесе извештај члановима Магистрата. Овај функционер је добијао пола плате од закупца државне набавке дувана, а другу половину од закупца за набавку соли. Уколико би изабрана особа након неког периода била виђена као недостојна обавеза које су јој дате, била би уклоњена с те позиције, а на њено место би био одабран други службеник. Међутим, није било одређено да ће ова функција бити редовно обнављана.⁹³ Стога није најјасније да ли се избор помоћника надзорника наставио и у наредним годинама. Један податак наводи на закључак да је у једном моменту ова служба престала да постоји. У регулацијама фондака из 1762. године помоћник надзорника (*sotto custode*) се не помиње, а све обавезе које се тичу контроле уноса дувана наведене су као дужност регуларног надзорника (*custode*).⁹⁴ Још једном окарактерисавши фондако за муслиманске трговце као место недозвољене продаје дувана, Магистрат за трговину је 1757. године наредио да се испред фондака објави проглас о правилима трговине дуваном у Венецији. Наређено је да се овај закон истакне на оба улаза у фондако, да би сви трговци могли да се информишу.⁹⁵

⁹³ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, b. 966 (1753).

⁹⁴ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, b. 966 (20. септембар 1762).

⁹⁵ „[...] e perchè rendesi più che mai osservabile il Fontico de Turchi, come luogo nel quale viene condotta a ricoversarsi gran quantità di Tabacco, e poi da Turchi venduta, contrattata, e barattata, or in poca, ed ora in molta quantità a misura del genio de Compratori, di qui è, che intendendosi egualmente sogetti li Conduttori, Venditori e Compratori de Tabacchi in detto luogo alle pene di sopra cominate, doverà il presente non solo esser pubblicato nelle vicinanze di detto Fontico, mà altresì affisso ai Portoni da Terra, e da Acqua del medesimo, onde resti universalmente noto, e con la propria pubblicità disarmi ogn' uno d'una affettata ignoranza, & inscienza del Pubblico co-

У изворима који бележе кријумчарење дувана у Венецији налазимо податке о последицама које су трговци са османског Балкана трпели због непоштовања венецијанског закона. Неки од облика кажњавања подразумевали су одвођење у притвор, плаћање новчане казне или протеривање из Венеције. Скадарски трговац Зенил/Замил/Цамил (?) (*Zenil/Zamil Turco di Scutari*) био је одведен у притвор, након што га је 1678. године Бенедето Силвестрони пријавио за кријумчарење дувана. Трговац је био ухваћен на Ријалто тржници заједно с још двојицом колега и сандуком (*cassa*) у којем је имао око 100 либри⁹⁶ дувана у листовима. Након што је скадарски трговац одведен у притвор, неколико његових колега је уложило молбу за његово ослобођење, што је и одобрено уз плаћање кауције у износу од 1.000 дуката.⁹⁷ Протеривање из Венеције налазимо као пример кажњавања још једног трговца пореклом са османског Балкана. Надзорник фондака је 1729. године пријавио трговца Мехмеда Асића (*Mehemet Asich Turco Albanese*) због илегалне трговине дуваном. Осим њега, забележено је да су се редовним кријумчарењем дувана бавила још тројица трговаца из фондака (*Ussein Piccolo, Assan Sala, Soliman*). Након овога је донета одлука да се именовани удаље из Венеције.⁹⁸ Међутим, Мехмед Асић се није одмах повиновао венецијанској наредби. Тек после извесног времена трговац је напустио Венецију и отпутовао на сајам у Синагали. По завршетку сајма Мехмед се вратио у Венецију друмским путевима, избегавајући поморске руте и контролу на њима. Убрзо пошто је стигао у град, пријављено је да је супротно свим државним наредбама виђен како се слободно креће Тргом Светог Марка. Страхујући да ће његов поступак дати лош пример, чланови Магистрата за трговину су замолили дужда да их посаветује, у складу са свим претходним одлукама Сената, о даљем поступању с овим трговцем.⁹⁹

mando. [...]“: ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Seconda serie, b. 171, *Tabacco estero – stampe* (18. април 1757).

⁹⁶ Либра је мера за тежину. Лака венецијанска либра је износила 301,229 грама, а тешка 476,999 грама: Nataša Bajić-Žarko, *Split kao trgovačko i tranzitno središte na razmeđu istoka i zapada u 18. stoljeću*, Split 2004, 20, нап. 44.

⁹⁷ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Risposte, b. 159, cc. 149–150v (17. децембар 1678).

⁹⁸ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Risposte, b. 177, cc. 24v–25, 33v (21. мај 1729; 7. јул 1729).

⁹⁹ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Risposte, b. 177, cc. 37v–38 (23. август 1729).

Кријумчарењем дувана бавили су се и венецијански поданици са територије Боке Которске, а становници Доброте били су забележени као најактивнији у илегалној трговини. Упркос привилегијама које су уживали, бродовласници и трговци Доброте су изражавали своје незадовољство венецијанским законом. Генерални провидур Ђеролимо Кверини је 1744. године записао да постоје докази да скоро сви трговци из Бококоторског залива послују на недозвољен начин, противно венецијанским прописима. Посебно је скренуо пажњу на насеље Доброта, нагласивши да је већина њеног капитала стечена кријумчарењем. Сви бродови су поседовали уредне папире, али су најчешће укрцавали робу без надзора, па су били у могућности да исту не пријаве на царини. Предложио је да се охрабре шпијунске службе, протерају сумњиви сарадници из града, појача надзор и забране плитка пловила која су лако прилазила неприступачним деловима обале.¹⁰⁰ Тако је 1744. године државни инквизитор за царину донео одлуку да се спроводи строжа контрола бродских докумената. Било је забрањено свим Доброћанима да изнајмљују мање бродове, пјелеге, које су биле погодне за крцање кријумчарене робе. Такође, донета је уредба да могу да уплове у Венецију само преко Маламока и Лида, док су им остале луке у Венецији биле забрањене због слабог надзора.¹⁰¹ У илегалној трговини Доброћана примећено је, као и код скадарских трговаца, да су робу попут вуне и дувана паковали, тврдећи да је у питању лично власништво.¹⁰²

За контролу кријумчарења дувана посебно су значајну улогу имали венецијански представници у Драчу. Заменик конзула Драча је 1759. године скренуо пажњу на учестало удруживање венецијанских поданика са становницима Бара у кријумчарењу дувана. Он је открио једну недозвољену трговину када су патрон Кристофоло Перановић и браћа Зуане и Марко Андрић, пореклом из Столива, сарађивали са становницима Бара у кријумчарењу дувана. Они су продавали дуван на скели реке Ишми по цени знатно већој од 24 аспре по оки дувана. Столивљани су један део од укупне количине од 900 бала дувана однели у Анкону, а део у Трст.¹⁰³

¹⁰⁰ M. I. Milošević, „Nosioci pomorske privrede Dobrote“, 113–114.

¹⁰¹ M. Milošević, „Neki aspekti privrede Boke Kotorske“, 1792.

¹⁰² M. I. Milošević, „Nosioci pomorske privrede Dobrote“, 113.

¹⁰³ ASVe, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, Lettere, Durazzo, b. 665 (1. децембар 1759).

*

Производња дувана на османском Балкану тема је која је одавно присутна у историографији. Амброз Капор је истакао да је највећа количина дувана који је увозен у Дубровник доношена из Бара, Улциња, Скадра, Драча и Кроје. Осим тога, Капор је указао на то да су током 18. века трговци из Мостара, Сарајева, Травника и Високог доносили дуван у Дубровник.¹⁰⁴ У дубровачким документима је 1791. године забележено да је најбољи дуван за конзумирање долазио из Кроје и Тиране.¹⁰⁵ С друге стране, указано је и на производњу дувана на дубровачкој територији.¹⁰⁶ Захваљујући венецијанским изворима, у могућности смо да још једном скренемо пажњу на узгајање „краљевске биљке“ на османском Балкану. У контексту венецијанско-османских трговачких односа, посебно робне размене с балканским подручјем, свакако је од значаја истаћи под којим условима се обављала ова трговина, ко је учествовао у државној набавци, а ко у недозвољеној продаји дувана. Као активни у преносу дувана са балканске територије у Венецију истичу се, како млетачки, тако и балкански трговци. Премда је унос дувана у Венецији морао да се обавља под окриљем државног монопола, наведени примери, ипак, показују да то није увек био случај. Такође, јасно је да су се услови пословања на османској територији могли мењати заједно са сменом царинског службеника за дуван у Драчу, те зависити и од годишњег рода дувана. С друге стране, захваљујући истакнутим проблемима на које је Венецијанска република наилазила у набавци дувана, још једном можемо да посведочимо о динамици венецијанско-османских трговачких односа.

¹⁰⁴ Ambroz Kapor, *Proizvodnja duvana u Bosni i Hercegovini od prvih početaka do 1943. godine*, Mostar 1953, 17–20.

¹⁰⁵ А. Капор, „Апалт дувана у Дубровачкој републици“, 259.

¹⁰⁶ Pavo Ivanković, „Proizvodnja duhana na dubrovačkom području“, *Zbornik dubrovačkog primorja i otoka 2* (1988) 185–221.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Archivio di Stato di Venezia (ASVe), Cinque Savi alla Mercanzia:
Prima serie, b. 966
Prima serie, Risposte, bb. 154, 159, 177
Prima serie, Lettere, bb. 665, 666
Seconda serie: bb. 187, 170, 171
Seconda serie, Diversorum: b. 360
Seconda serie, Processi: bb. 921, 923

Објављени извори – Published Primary Sources

Boerio, Giuseppe, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia 1829.
Codagli, Domenico, *Historia dell'isola e monasterio di S. Secondo di Venetia*, Venezia 1609.
Dizionario universale osia repertorio ragionato di giurisprudenza e quistioni di diritto dell'avvocato Filippo Carillo, tomo IX, Venezia 1839.

Литература – Secondary Works

An Economic and Social History of Ottoman Empire (1300–1914), vol. 1, 1300–1600, Eds. Halil Inalcik and Donald Quataert, Cambridge 1994.

Bajić-Žarko, Nataša, *Split kao trgovačko i tranzitno središte na razmeđu istoka i zapada u 18. stoljeću*, Split 2004.

Bertoša, Miroslav, „Tra pieceri e guadagni: “Erba santa” dall’ uso all’ abuso. Contributo alla storia del tabacco nell’Istria dell’Settecento“, *Atti XXXI* (2001) 9–35.

Bianco, Furio, „Ribellismi, rivolte antifiscali e repressione della criminalità nell’Istria del ’700“, *Acta Histriae* III (1994) 149–164.

Bianco Furio, „La frontiera come risorsa. Il contrabbando di tabacco nella Repubblica di Venezia in età moderna“, u: *Mobilità spatiale et frontières – Räumliche Mobilität und Grenzen*, „Histoire des Alpes – Storia delle Alpi – Geschichte der Alpen“ 3 (1998) 213–226.

Borgherini-Scarabellin, Maria, *Il Magistrato dei Cinque Savi alla Mercanzia dalla istituzione alla caduta della Repubblica*, Venezia 1925.

Brodel, Fernan, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka*, Knj. 1, *Strukture svakodnevnice: moguće i nemoguće*, Beograd 2007.

Caracausi, Andrea, *Dentro la bottega. Culture di lavoro dentro una città moderna*, Venezia 2008.

Caramagnani, Marcello, *Le isole del lusso. Prodotti esotici, nuovi consumi e cultura economica europea, 1650–1800*, Milano 2010.

Concina, Ennio, *Fondaci. Architettura, arte e mercatura tra Levante, Venezia e Alemagna*, Venezia: Marsilio 1997.

Darling, Linda T., „Ottoman Customs Registers (Gümrük Defterleri) as Sources for Global Exchange and Interaction“, *Review of Middle East Studies* 49/1 (2005) 3–22.

D’Alberton Vitale, Rossa, „La scala di Durazzo negli anni del console Rosa (1705-1733)“, *Studi veneziani* n. s. 33 (1997) 225–245.

Da Mosto, Andrea, *L’Archivio di stato di Venezia; indice generale, storico, descrittivo ed analitico*, Tomo I, Roma 1937.

Fleet, Kate, „Tax-farming in the Early Ottoman State“, *The Medieval History Journal* 6/2 (2003) 249–258.

Fotić, Aleksandar, „The Introduction of Coffee and Tobacco to the Mid-West Balkans“, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* 64/1 (2011) 89–100.

Gerber, Haim, „Muḳāt’a“, u: *The Encyclopaedia of Islam, New Edition*, vol. VII, MIF-NAZ, Eds. P.J. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs, Leiden 1993.

Ivanković, Pavo „Proizvodnja duhana na dubrovačkom području“, *Zbornik dubrovačkog primorja i otoka* 2 (1988) 185–221.

Kapor, Ambroz, „Apalt duhana u Dubrovačkoj republici“, *Starine JAZU* 51 (1962) 223–266.

Kapor, Ambroz, *Proizvodnja duvana u Bosni i Hercegovini od prvih početaka do 1943. godine*, Mostar 1953.

Kütükoğlu, Mübahat, „Ahidnames and Trade Pacts“, u: *The Great Ottoman-Turkish Civilization 2: Economy and Society*, Eds. Kemal Çiçek, Ercüment Kuran, Nejat Göyünç, Halil İnalçık, İlber Ortaylı, Güler Eren, Ankara 2000, 207–219.

La bottega del caffè. I caffè veneziani tra ‘700 e ‘900, a cura di Danilo Reatto ed Elisabetta Dal Carlo, Venezia 1991.

Luca, Cristian, „The Dynamics of Commercial Activity in the Ottoman Port of Durazzo during the Consulate of Zorzi (Giorgio) Cumano (1699–1702)“, u: *Small is Beautiful? Interlopers and Smaller Trading Nations in the Preindustrial Period. Proceedings of the XVth World Economic History Congress in Utrecht (Netherlands) 2009*, Eds. M. A. Denzel, J. de Vries, P. Robinson Rössner, Stuttgart 2011, 177–200.

Milošević, Miloš I., „Nosioći pomorske privrede Dobrote prve polovine XVIII vijeka“, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru* VIII (1959) 99–133.

Milošević, Miloš, „Neki aspekti privrede Boke Kotorske u doba mletačke vladavine (1420–1797)“, u: *Pomorski zbornik povodom 20-godišnjice dana mornarice i pomorstva Jugoslavije, 1942–1962*, ured. Novak Grga i Vjekoslav Maštrović, Zagreb 1962, 1785–1817.

Molmenti, Pompeo, „Il contrabbando sotto la Repubblica Veneta“, *Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti* LXXVI (1916–1917), Parte seconda, 977–1021

Pamuk, Şevket, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge 2000.

Preto, Paolo, *I servizi segreti di Venezia. Spionaggio e contraspionaggio ai tempi della Serenissima*, Milano 2010.

Setton, Keneth Meyer, *Venice, Austria, and the Turks in the Seventeenth Century*, Philadelphia 1991.

Stella, Antonio, „Il monopolio dei tabacchi nella Repubblica veneta“, *Analisi di reale istituto tecnico e nautico di Napoli Giovan Battista della Porta*, anno X, Napoli 1893, 3–41;

Škaljić, Abdulah, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1966.

Tassini, Giuseppe, *Curiosità veneziane*, Venezia 2001.

Traljić, Seid, „Трговина Босне и Херцеговине с лукама Далмације и Дубровника у XVII и XVIII столјећу“, у: *Pomorski zbornik povodom 20-godišnjice dana mornarice i pomorstva Jugoslavije, 1942–1962*, ur. Novak Grga i Vjekoslav Maštrović, Zagreb 1962, 341–371.

Traljić, Seid, „Извоз босанске робе преко сплитске луке у 18. столјећу“, у: *Pomorski zbornik društva za proučavanje i unapređenje pomorstva Jugoslavije*, knj. 3, Zadar 1965, 809–827.

Treccani vocabolario, bottéga: <https://www.treccani.it/vocabolario/bottega/>

(прегледано 25. 3. 2021).

Treccani vocabolario, squadriglia: <https://www.treccani.it/vocabolario/squadriglia/>
(прегледано 25. 3. 2021).

Винавер, Винавер, *Преглед историје новца у југословенским земљама (XVI–XVIII век)*, Београд 1970. [Vinaver, Vuk, *Pregled istorije novca u jugoslovenskim zemljama (XVI–XVIII vek)*, Beograd 1970]

Историја Османског царства, прир. Робер Мантран, Београд 2002. [*Istorija Osmanskog carstva*, прир. Rober Mantran, Beograd 2002]

Матковски, Александар, „Кон раната историја на тутунот на Балканскиот полуостров со посебен осврт на Македонија“, *Гласник на Институтот за национална историја* 2–3 (1966) 135–179. [Matkovski, Aleksandar, „Kon ranata istorija na tutunot na Balkanskiot poluostrrov so poseben osvrt na Makedonija“, *Glasnik na Institutot za nacionalna istorija* 2–3 (1966) 135–179]

Поповић, Тома, *Дубровник и Турска у XVI веку*, Београд 1973. [Popović, Toma, *Dubrovnik i Turska u XVI veku*, Beograd 1973]

Фотић, Александар, „(Не)спорно уживање: појаве кафе и дувана“, у: *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, прир. Александар Фотић, Београд 2005, 261–301. [Fotić, Aleksandar, „(Ne)sporno uživanje: pojava kafe i duvana“, у: *Privatni život u srpskim zemljama u osvit modernog doba*, прир. Aleksandar Fotić, Beograd 2005, 261–301]

Marija Andrić

**TRADE AND SMUGGLING OF TOBACCO BETWEEN VENICE
AND THE OTTOMAN BALKANS**

Summary

Ever since a printed legislated act concerning tobacco trade came from Naples to Venice, the Venetian government began thinking of creating a legal tobacco monopoly. This means that supplying and selling of tobacco went under the state control. The Venetian Republic put on the auction sale the right for supplying tobacco and collecting all income from its trade. The right was given to the person who bid the highest amount. These leaseholders (i.e. tax-farmers) could hire maritime traders to provide them with tobacco. Merchants from Dobrota (the Bay of Kotor) got actively involved in tobacco trade. Employed by Venetian leaseholders, these merchants sailed to Drač (Durrës) as captains and ship-owners. The main intention of this paper is to point out some problems that Venetian subjects had to deal with when trading in this Ottoman port. As the Venetian consul resided in Drač, merchants from Dobrota could turn to him and ask for assistance. Usual difficulties were encountered in customs paying and communication with the Ottoman customs officers. On the other hand, Venice struggled to stop tobacco smuggling. Merchants from the territory of the Ottoman Balkans appeared to be active in this illegal trade. Frequently noted as the ones that did not respect Venetian laws on tobacco trade were merchants from Skadar (Shkodër). Apart from them, traders from the Bay of Kotor also took advantage of tobacco trade and illegally imported this merchandise. However, enjoyment of tobacco quickly became common tradition in Venice, as in the other parts of the Mediterranean, while at the same time important for the Venetian finances. Therefore, controlling tobacco trade and prevention of smuggling was an important task of the Republic.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31.03.2021.

Коначно прихваћен за објављивање: 28.06.2021.

Љубинка ШКОДРИЋ*

Институт за савремену историју
Београд

Александар МАРКОВИЋ*

Државни архив Србије
Београд

ПЕЧАТИ У СРБИЈИ У XIX ВЕКУ

Анстракт: У чланку су анализирани изглед, симболика и употреба печата у Србији током XIX века. Посебна пажња посвећена је хералдичким ознакама и натписима на печатима као облику специфичне визуелне идентификације путем које се одражавају развој државности и изградња српске државе и њених институција. Разматрани су употреба личних печата и постепено обликовање и промене на печатима првих државних установа. Оснивање и развој институција сагледани су кроз уједначавање форме и прописивања законских одреби о изгледу и начину употребе печата.

Кључне речи: печати, државност, Србија, сфрагистика, хералдика.

Abstract: The article analyzes the appearance, symbolism and use of the seals in Serbia during the 19th century. In its focus are the heraldic markings and inscriptions on the seals as a form of specific visual identification through which the development of statehood and building of the Serbian state and its institutions are reflected. The use of personal seals and the gradual shaping and changes on the seals of the first state institutions were considered. The formation and development of institutions were represented through the unification of the form and legal regulations regarding the appearance and right of use of the seals.

Keywords: seals, statehood, Serbia, sphragistics, heraldry.

* lj.skodric@gmail.com

* a.markovic@archives.org.rs

Значај и основе проучавања печата нововековне Србије

Нововековним српским печатима бавили су се углавном хералдичари при проучавању развоја српског грба, док је врло мали број радова који за тему има искључиво нововековну српску сфрагистику.¹ У том смислу печати се могу посматрати и проучавати и као предмети специфичне занатске и уметничке израде, али и као носиоци симбола путем којих су њихови власници желели да буду представљени и виђени, као и начина на који су желели да комуницирају са другима и изразе своје претензије и амбиције. Упркос ограниченом простору којим располажу, печати могу носити богату поруку.² Проучавање печата једног друштва омогућава стицање увида у правни и административни развој једне заједнице, као и сагледавање друштвених обичаја и норми које су захтевале или наметале употребу одређене врсте печата. Представе и симболи изражени на печатима сведоче о систему вредности једног друштва у одређеном времену, као и о његовом уређењу и односима који су у њему владали. Документарна вредност печата садржи и елементе од културно-историјског и друштвеног значаја. Као такви, они представљају вредан историјски извор и значајни су за проучавање историје друштва и уметности, али и привредне и политичке историје.³

Примена печата као административног средства постојала је још у најстаријим цивилизацијама.⁴ Представе на печатима изражаване су у

¹ У највећој мери проучавани су печати устаничке Србије којима су своје радове посветили Славко Шакота и Марко Атлагић. Славко Шакота, „Прилог сфрагистици Првог српског устанка“, *Зборник Музеја Првог српског устанка* 2 (1960) 105–111. Марко Атлагић, „Печати Карађорђеви и његових првака у Првом српском устанку“, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини* 37 (2007) 405–412. Марко Атлагић, „Сфрагистичко–хералдичко–вексиколошко наслеђе из Карађорђева устанка 1804–1813. године“, у: Научни скуп *Карађорђе – корифеј Првог српског устанка*, Рача 2012, 153–165. Значајни подаци о разним врстама печата који су били у употреби на подручју Србије објављени су у каталогу: Владимир Мереник, Ирена Колај, *Печати и печатњаци у Историјском музеју Србије*, Београд 2016.

² *The Seal in the West*, Beijing 1996, 3.

³ С. Шакота, „Прилог сфрагистици“, 105.

⁴ Први печати се јављају у Месопотамији у време Сумера, а затим се њихова употреба шири и на исток – ка Индији и Кини, и на запад – ка Египту и острвима Егејског мора одакле су преко Грчке допрли до Рима. *The Seal in the West*, 5.

форми натписа, портрета, грбова или симбола.⁵ Њиховим специфичним отискивањем на списе обезбеђује се веродостојност, те они представљају неопходан фактор за утврђивање аутентичности докумената, као и материјални израз њихове оригиналности. Пошто служе као доказ да документ није кривотворен, тиме дају правну сигурност приватним и државним актима. На основу печата, такође, може се утврдити идентитет документа, односно његова припадност, порекло и време у коме је настао, уколико ти подаци на основу других елемената нису познати.

Помоћна историјска наука која се бави проучавањем печата, њиховим развојем и начином израде назива се сфрагистика или сигилографија. У архивима и музејима се могу наћи два облика печата. Први представља матрицу или негатив, најчешће израђен од метала, углавном од гвозђа или месинга, а почетком XX века у употребу су ушли и печати израђени од гуме. Други облик представља отисак, најчешће учињен у воску, који може да буде црвене или црне боје, затим од чађи, а у новије време од мастила.

У Србији је свест о значају печата за историју и историјска истраживања постојала већ у време оснивања првог архива. Током расправе посланика Народне скупштине поводом усвајања Закона о Државној архиви, одредбе о чувању старих печата су унете у овај Закон, пре свега захваљујући инсистирању народног посланика Димитрија Мите Петровића.⁶ Законом о Државној архиви (данашњем Државном архиву Србије), донетим децембра 1898. године, предвиђено је да поред четири главна одељка (политичког, историјског, административног и законодавно-судског) у Државној архиви постоји и посебно одељење за прикупљање и чување старих печата.⁷ Већ у првој деценији свога рада Државна архива је прикупила значајну колекцију старих печата. Највећи број њих предали су на чување, током 1905. и 1906. године, Министарство иностраних дела, Министарство просвете, Министарство правде и Народна скупштина.⁸ Ова пракса наставила се и у каснијем периоду, а осим ње приступало се и откупу печата који су се

⁵ Bartol Zmajčić, *Heraldika. Sfragistika. Genealogija*, Zagreb 1971, 69.

⁶ *Стенографске белешке Народне скупштине за 1898*, Београд 1899, 1666–1683.

⁷ Благоје Исaiловић, Момчило Митровић и Љубинка Шкодрић, *Архив Србије 1898–2018. Историја институције*, Београд 2019, 52.

⁸ Динамичан рад на прикупљању старих печата у значајној мери био је условљен активним приступом првог државног архивара Михаила Гавриловића који је током 1905. године упутио распис свим државним установама и позивао их да предају Државној архиви своје старе печате. *Историја фондова Архива Србије*, I, 1900–1922, прир. Љубинка Шкодрић, Београд 2019, 126.

налазили у приватном власништву.⁹ Међутим, део ове колекције страдао је током Првог светског рата.¹⁰ Осим губитака, Збирка печата Државног архива Србије, временом је и богаћена и у њој се данас чува преко 1.500 печата и штамбиља, међу којима се истичу печати војда Карађорђа, кнеза Милоша Обреновића, кнеза Михаила Обреновића, Државног савета, Народне скупштине, Владе Краљевине Србије и државни печати Кнежевине и Краљевине Србије.¹¹ Прикупљањем и чувањем печата појединих истакнутих личности и установа баве се и музеји. У том смислу се посебно истиче Збирка печата Историјског музеја Србије у саставу које се чува 405 предмета, међу којима су два Карађорђева печата, као и печат митрополита Мелентија, Луке Лазаревића, печатни прстенови кнеза Александра Карађорђевића и краља Милана Обреновића, као и лични печат краља Петра Карађорђевића.¹²

У проучавању печата који су били у употреби у Србији, пажња се најчешће посвећивала печатима из средњовековног периода. Значај средњовековних печата, осим специфичности израде и симболике представа на њима, налази се и у томе што за разлику од новијег доба, не постоји велики број других врста докумената и осталих историјских извора. Печати из XIX века значајни су јер јасно оцртавају и симболички приказују развој модерне српске државности, односно изградњу савремене српске државе и њених институција, као и друштвене и политичке промене кроз које је Србија пролазила током овог периода.

Узори, израда и употреба

Употреба српских нововековних печата имала је упориште код Срба у Хабзбуршкој монархији, где су црквене установе, имућнији грађани,

⁹ Током 1909. године откупљен је од Љубомира Медаковића гвоздени печат кнеза Михаила Обреновића. Исто, 225.

¹⁰ Приликом израде пописа архивске грађе Државне архиве која је нестала током Првог светског рата констатовано је 1920. године и да недостају два сандучића са печатима и штамбиљима. Исто, 388.

¹¹ Архивско веће Србије донело је 1972. године Упутство о обради и чувању печата и жигова, којим је предвиђено да се у архивима за отиске печата на документима води посебан сумарни и аналитички каталог, а за негативе инвентар матрица печата. „Упутство о обради и чувању печата и жигова“, *Архивски преглед*, 2 (1972), 31-39.

¹² Детаљније: В. Мереник, И. Колај, *Печати и печатњаци у Историјском музеју Србије*.

занатлије и села имали сопствене печате.¹³ У периоду пред српски устанак печате су у Србији користиле истакнуте друштвене личности, пре свега кнежеви и свештенство, а њихова употреба представљала је израз високог друштвеног положаја и угледа. Први српски устанак и обнова српске државе донели су убрзани развој и процват установе печата. Устаници су кроз симболе које су стављали на печате тежили да обједине обнову српске државности и традиције српске средњовековне државе. У том смислу огроман утицај извршила је *Стематологија* Христифора Жефаровића, прва значајнија српска књига 18. века, објављена у Бечу 1741. године, у којој су представљени бакрорези ликова српских владара и владарских грбова.¹⁴ Узор овом делу била је слична збирка Павла Ритера Витезовића из 1701. године, али је она настала са другачијим циљем. Док је Витезовићу циљ био да подстакне обнову „Хрватског царства“ под аустријским царем Леополдом,¹⁵ Жефаровићева књига била је посвећена патријарху Арсенију IV Јовановићу Шакабенти и у највећој мери је била намењена српском грађанству као књига „обновљених култова српских владара, а тиме и књига пробуђеног српског национализма“.¹⁶ У том смислу она је имала огроман утицај на обнављање српске националне идеологије, изградњу нововековног националног идентитета и изражавање културних, уметничких, националних и политичких тежњи српског народа.¹⁷

Богата израда, сложеност и опремљеност првих устаничких печата говори о утицају које су на формирање устаничке државе имале развијене европске администрације, у првом реду аустријска. Печати су најчешће и наручивани и израђивани у Хабзбуршкој монархији, а мањи број, лошије

¹³ Душан Поповић, *Срби у Војводини, II, Од Карловачког мира 1699. до Темнишварског сабора 1790*, Нови Сад 1959, 289.

¹⁴ „Жефаровићеви цртежи ће, међутим, далеко надрасти време и околности у којима су настали. Они су били најзначајније графичко представљање српске политичке идеологије онога доба, у којој су свест о постојању славне државе у средњем веку и независне националне цркве, играле и улогу поруке коју је књига носила. Када су примерци књиге били заплешени 1807. код побуњеника у Срему који су се бунили против феудалног поретка и говорили о држави са северне и јужне обале реке Саве, то је доживљавано као паљење сламе крај незаштићене појате. Нема револуције без симбола и застава, а Српска револуција 1804–1815. у томе није изузетак.“ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, Београд 2008, 140.

¹⁵ Александар Палавестра, „Измишљање традиције: илirsка хералдика“, *Етно-антрополошки проблеми* 3 (2010) 193.

¹⁶ Динко Давидов, „Јубилеј Жефаровићеве *Стематологије* 1741–1991“, *Годишњак Библиотеке Матице српске* (1991) 153.

¹⁷ Динко Давидов, *Српска Стематологија. Беч 1741*, Нови Сад 2011, 21.

израде и слабијег квалитета, у Србији. Технику израде печата почетком XIX века познавао је архимандрит манастира Боговађе Хаџи-Рувим Нешковић.¹⁸ Пре него што је настрадао у Сечи кнезова, 1804. године, то знање је пренео свом братићу Петру Николајевићу Молеру, једном од устаничких војвода. По паду устаничке Србије Молер је направио печате устаничких старешина, које је прота Матеја Ненадовић понео у Беч да би их отиснуо на преводе српских молби упућених учесницима на Бечком конгресу 1815. године.¹⁹ Нажалост, ниједан од тих печата није сачуван. Познато је, такође, да је мањи број печата израђиван и у Русији.²⁰

До тридесетих година XIX века у Србији се нико није специјализовано бавио израдом печата. Анастас Јовановић, први српски фотограф, овладао је техником њихове израде средином тридесетих година када је као младић радио у Државној штампарији. Он је у то време почео да прави печате прво за сопствене потребе, а затим и за своје окружење.²¹ Између осталог, израдио је и печате српских магистрата, који су се у то време оснивали.²² По сопственом сведочењу, пре него што је као државни питомац послат на школовање у Беч 1838. године, израдио је и личне печате за синове кнеза Милоша. На печату кнежевића Милана био је приказан „грб српски окружен војеним амблемима, тј. барјацима, пушкама и топовима, а унаоколо надпис: ’Милан Обреновић, престолонаследник Србски’, а Михаилу само мали српски грб у среду, а унаоколо име и презиме и то овако: ’Бег Михаило Обреновић’“.²³

¹⁸ Славко Шакота, „Један Хаџи Рувимов граверски рад“, *Зборник Музеја Првог српског устанка* 2 (1960) 113.

¹⁹ Славко Шакота, „Сликарска дела Петра Николајевића Молера“, *Зборник Музеја Првог српског устанка* 1 (1959) 137.

²⁰ С. Шакота, „Прилог сфрагистици“, 106.

²¹ Радомир Поповић, „Анастас Јовановић – ангажовани обреновићевац“, у: *Идентитети и медији. Уметност Анастаса Јовановића и његово доба*, Београд 2017, 55.

²² „... Па пошто сам из Крагујевца чешће морао писати мајци, а имајући доста алата у словоливници, ја начиним себи печат за запечаћивање писама. Многи из штампарије видећи то, стану ме молити да и њима начиним, које сам радо чинио, јер онда није било никог у Србији који би печате резао, и тако ја у моме слободном времену резајући печате, врло се извезбам у том послу, да сам после кад су заведени магистрати за њих печате резао.“

Јовановић је на крају више новца почео да зарађује од израде печата него што је износила његова плата у штампарији. Љубомир Никић, „Аутобиографија Анастаса Јовановића“, *Годишњак Музеја града Београда* 3 (1956) 402.

²³ Исто, 404.

За овај период карактеристично је постојање две врсте печата. Првој групи припадају државни печати најстаријих српских институција чија је изградња била у току, тако да се њиховим проучавањем може дочарати историјски развој српске државности. Другој групи припадају лични печати појединих истакнутих личности и они су најчешће били у облику прстена печатњака. Док су печати институција углавном били уједначени по форми и облику, лични печати одражавали су укус и претензије власника, па отуда разноврсност и богатство представа које су приказане на њима. Преовлађивале су представе трофејних ознака, углавном различитог оружја и опреме, што указује на војне заслуге на које су се позивали њихови власници.

Једна од особености тога времена је и та да је печат имао предност у односу на потпис. Потпис се лако могао кривотворити, што је са печатом било теже јер се налазио у искључивом поседу власника. Међутим, постојали су и покушаји кривотворења печата. У Београду 1837. године један шлосер (бравар) је за такав прекршај осуђен на казну од 50 батина или новчано 50 гроша.²⁴ Друга, за то време значајнија предност печата била је у томе што је у доба готово опште неписмености могао да га употреби и неко ко није писмен, те да га због јасне и разумљиве сликовности препозна и разуме и онај ко није умео да чита.²⁵ Значајно је напоменути и да се у то време нису употребљавале коверте, већ је свако писмо било савијано и по ивици затварано печатом од воска, што је служило као гаранција неповредивости преписке.

Печати устаничке Србије

О значају печата као симбола самосталности и независности говори и чињеница да су убрзо по избијању Првог српског устанка све истакнутије народне старешине имале своје печате. Већ 1804. године поједине старешине имале су једнообразне печате са натписом *Коммедант фо Србије*. Ови печати су највероватније били израђени у Аустрији, што се може закључити на основу претпоставке да израз „фо“ у натпису долази од немачког „од“ (фон) Србије. У средини печата били су уцртани лични иницијали, а такав печат имали су Карађорђе, Јаков Ненадовић, Матија

²⁴ Државни архив Србије (ДАС), Књажевска канцеларија (КК), VIII-593.

²⁵ М. Атлагић, „Печати Карађорђеви и његових првака“, 406.

Стефановић и други.²⁶ Из времена устаничке Србије сачувано је неколико матрица печата, од којих су најзначајнија три Карађорђева печата, печати београдског, грочанског и поречког магистрата, као и печати устаничких војвода Луке Лазаревића, Младена Миловановића, Марка Катића и Стојана Чупића. Изглед несачуваних матрица може се реконструисати на основу њихових отисака на документима из тог времена, као и на основу наруџбина за њихову израду. Тако нам је познато како је изгледао печат Првитељствујушег совјета, Вујице Вулићевића, Матије Ненадовића. Иако судбина тог печата није позната, извештаји аустријских власти сведоче да је у време руско-српске војне сарадње, капетан Петар Никић, који је командовао козачким пуком на подручју Србије и учествовао у бојевима на Варварину и Лозници, 1810. године наручио израду печата са натписом *Печатја сербскога козачкаго полка*, у чијем је горњем делу требало да се налази круна, а у средини двоглави орао.

Угледање на западне узоре при изради печата није подразумевало само пуко копирање. Настојећи да изграде самосталну државу, устаничке вође су својим печатима давале јединствено национално обележје. Пре свега, текст на печатима био је писан ћирилицом, а у симболици су настојали да оживе хералдичку традицију српске средњовековне државе, преузимајући изглед грбова из Жефаровићеве *Стематологије*.²⁷ Тако је на печату Правитељствујушег совјета приказан грб Србије и грб Трибалије, а на једном Карађорђевом печату грб Раме. На другом Карађорђевом печату, који је више употребљавао у завничне сврхе, налазили су грбови Србије, Босне и Немањинског царства, чиме су исказиване државотворне амбиције и циљеви, као и тежња ка стицању владалачког легитимитета.²⁸ И поред тога, у устаничкој Србији није био извршен дефинитиван избор грба, што

²⁶ ДАС, Збирка Мите Петровића (ЗМП), 30.

Овај Карађорђево печат, који је сматран за његов званични печат, сачувала је после слома Првог српског устанка једна породица из Осијека од које је откупљен посредовањем Гаврила Витковића. Гаврило Витковић, „Нови податци за историју српских пресељеника у Угарској“, *Гласник Српског научног друштва* 36 (1879) 4.

²⁷ Још је Стојан Новаковић истакао да је Жефаровићева *Стематологија* „постала једини извор и руковођа за све хералдичке послове и потребе у Срба. Када је у почетку овога века отпочео рат за ослобођење Србије, на печате, на војне заставе обновљеног државног живота узимани су с потпуном вером Жефаровићеве грбови.“ Стојан Новаковић, *Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности*, Београд 1884, 133.

²⁸ Ненад М. Јовановић, *Грбови, заставе и химне у историји Србије*, Београд–Цетиње 2010, 43–44.

Сл. 1-01: Печат Ђорђа Петровића Карађорђа, који је израђен 1806. године. На печату је скраћеницама исписано „Божјијом милошћу Георгије Петровић народа све Србије и Босни“ и стављени су грбови Немањића, Србије и Босне према Стемагографији Христифора Жефаровића.
(ДАС, Збирка печата, 28/1)

Сл. 1-02: Репродукција печата Правитељствујушћег совјета из 1809. године.
(ДАС, V-3612)

Сл. 1-03: Печат Београдског магистрата из 1807. године.
(ИМС, инв. бр. Пч 14/88)

Сл. 1-04: Печат Младена Миловановића, војводе и једног од вођа Првог српског устанка.
(ИМС, инв. бр. Пч 1/5)

се види и из поменутих печата Карађорђа и Правитељствујушћег совјета. Устаници су на печате стављали више представа које су симболисале жељу за обнављањем српске државности и уједињењем српских земаља. Насупрот томе, на печатима локалних устаничких власти (београдског магистрата, као и грочанског, рудничког, ужичког и поречког магистрата)

налазио се само грб Србије (крст са четири оцила), који је такође преузет из Жефаровићеве збирке.²⁹

Печати из доба прве владавине кнеза Милоша Обреновића

После Другог српског устанка, на почетку дипломатске борбе за добијање аутономне српске кнежевине, велика пажња посвећивала се изради печата за кнеза Милоша и прве српске установе. Већ у априлу 1816. године издато је 16 гроша од пореских прихода „за печат по заповести Молеровој“, који је у то време био „надзиратељ“ Народне канцеларије.³⁰ Представе и натписи на печатима осликавали су међународни положај у коме се Србија налазила и њен унутрашњи политички развој. Постепено се са печата потискују турски атрибути, а уносе национални.

Први печат који су користили и кнез Милош и Народна канцеларија, 1815–1816, није имао никакве српске симболе, већ неодређену орнаментуку изнад које је представљено дете са обручком, а са страна су била слова грчког алфабета (ΘΔΙω).³¹ У периоду 1816–1817. године кнез Милош је користио печат са турским симболима, на којем је на кнежевском плашту представљен полумесец, изнад кога су две туге са коњским репом, а на врху плашта турбан – чалма,³² са стране је натпис *МИЛОШЪ ОБРЕНОВИЧЪ СЕРБСКИИ ОБР.КНЕЗ*. У следећој фази, од пролећа 1817. године, Милошев званични печат садржао је натпис

²⁹ У српској средњовековној држави владари из династије Немањића, а затим и кнез Лазар и његови потомци, као хералдичко знамење користили су лик двоглавог орла, док је штит са крстом и четири оцила (огњила) своје извориште имао у византијској хералдици. Тек је у илирским грбовницима насталим током XVI и XVII века представљан као грб Србије. Овај грб се појавио на заставама Првог и Другог српског устанка, на једном Карађорђевог печату и печату Правитељствујушег совјета, затим је прихваћен као грб Кнежевине Србије, а са изменама и стилизацијама и као грб Краљевине Србије, Краљевине Југославије, СР Србије и у новије време Републике Србије. Д. Давидов, *Српска стематологија*, 47.

Као пандан овом грбу у почетку стварања српске државе коришћен је грб Трибалије који је сматран и за обележје Браничева и Шумадије, а на коме је представљена глава дивљег вепра прободена стрелом.

³⁰ Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, II, Београд 1898, 41.

³¹ ДАС, ЗМП-142.

³² ДАС, ЗМП-6354.

МИЛОШЪ ОБРЕНОВИЧЪ КНЯЗЪ СЕРБСКІЙ,³³ што сведочи о порасту његовог утицаја и положаја. На том печату више се не налази полумесец већ српски грб, али се изнад грба, као српског симбола, налази турски турбан са пером, као симбол врховне турске власти, што је симболизовало и заједничку српско-турску управу 1815–1830. Турска знамења означавала су подређен положај Србије и кнеза Милоша у односу на турске власти. О угледању на турске обичаје и установе сведочи и то што је кнез Милош имао свог мухурдара, односно чувара печата, а у кореспонденцији са турским властима користио је и печате са натписом на турском језику.³⁴

Сл. 2-01-02-03: Отисак и печати кнеза Милоша Обреновића из периода 1815–1830. Први печат, који је кнез Милош користио 1815–1816, није имао никакве српске симболе, већ неодређену орнаментуку и слова грчког алфабета. На следећем Милошевом печату налазе се турски симболи (полумесец на кнежевској порфири са тугама изнад којих је турска чалма), а од 1817. на печат је стављен крст са четири оцила, а од турских симбола остала је само чалма. (ДАС, ЗМП–142; ДАС, ЗМП–6354; ИМС, инв. бр. Пч 21/95)

Сл. 2-04: Отисак печата Народне канцеларије из 1818. године.
(ДАС, ЗМП–343)

³³ ДАС, ЗМП–2556. Радосав Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд 1957, 133.

³⁴ Мирјана Маринковић, *Турска канцеларија кнеза Милоша 1815–1939*, Београд 1999, 82.

Народна канцеларија је основана 1815. године договором кнеза Милоша и Марашли Али-паше, а потврђена ферманом који је у Србију стигао почетком 1816. године.³⁵ Она је била у почетку, уз кнеза Милоша, најважнија српска установа. На печату који је добила 1818. године налазила се представа штита са српским грбом на кнежевском плашту изнад кога се налазио турски турбан са пером и натписом *ПЕЧАТ КНЕЗОВА КАНЦ. СЕРБ. 1818*. Печат таквог изгледа, са натписом *Печатъ Кассе Общепародне Србске*, почетком двадесетих година добила је и Државна благајна, као једна од првих установа, основана одлуком Народне скупштине 1815. године.³⁶ О значају који су за старешине имали печати, види се из једног спора кнеза Милоша са члановима Народне канцеларије. У писму из јануара 1816. он је тражио да му врате печат, пошто су га стављали на одлуке са којима се он није слагао.³⁷

Као упечатљив пример развоја облика и форме српских нововековних печата могу се издвојити печати Суда општеноародног српског који је под тим именом основан 1823. године у Крагујевцу и представљао је врховни српски суд у том периоду. Први печат који је добио одмах по установљењу имао је само натпис *СУДЪ ОПЩЕНАРОДЫИ СЕРБСКИИ* и по једноставности израде може се закључити да је био производ домаћих занатлија.³⁸ Реорганизацијом овог суда од 1825. он добија и нови печат са натписом *СУДЪ КНЕЗОВА СЕРБСКИИ* са представом српског грба изнад кога је турбан, као на печатима кнеза Милоша, Народне канцеларије и Државне благајне. Најкарактеристичнији печат Српског народног суда јесте онај који се јавља од 1829. године са натписом *Печатъ Сословія Србскаго*. Овај печат се користио до укидања овог суда 1835. године, када је његову улогу преузело једно од одељења Државног свјета. Изузетан је по томе што се на њему налази штит са четири поља на којима су представљени грбови Србије, Немањића, Раме и Трибалије, што је јединствена појава за овај период. Такође је занимљиво да су постојале две варијанте овог печата, једна на којој се на врху кнежевског плашта налазио турбан и друга на којој је представљена кнежевска круна. Печат са оваквом грбовном представом и са кнежевском круном имали су и магистрати Пожаревачке и Смедеревске нахије.

За проучавање развоја употребе печата у периоду прве владавине кнеза Милоша битну улогу имају магистрати на челу са српским

³⁵ Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, II, Београд 1909, 293.

³⁶ ДАС, КК, XIV-1.

³⁷ М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, II, 27.

³⁸ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, II, 313.

кнезовима, који су представљали прве локалне српске установе и имали су судско-полицијску власт у нахијама.³⁹ Први такав нахијски суд био је Пожаревачки совјет,⁴⁰ основан после Абдулине буне 1821. године. Јединствено за његов печат је што је у натпису поседовао објашњење да је основан са дозволом кнеза Милоша (*СОВЕТЪ ПОЖАРЄВАЧКИ С ДОЗВОЛЄНЄМ В: С: К: Г: МИЛОША ОБР*) и није имао никаква сликовна обележја.

Сл. 3-01-02-03: Отисци печата Суда народног српског
(ДАС, ЗМП-6508; ДАС, КК XIV/61; ДАС, ДС, IE Ф1 №4/836)

Сл. 3-04: Печат Магистрата пожаревачког,
основаног у првој половини 1821. године.
(ИМС, инв. бр. Пч18/92)

Прву половину двадесетих година 19. века, кад је реч о печатима локалних установа обележили су печати лошије израде, вероватно домаћег порекла, на којима су владали сиромаштво и оскудност у ликовним представама и често је преовлађивао само натпис. Печате без обележја, већ само са натписом, у почетку су поред пожаревачког совјета, имали

³⁹ Исто, 309.

⁴⁰ Исто, 310.

магистрат нахије ваљевске, кнезови суда свилајначког, затим магистрат свилајначки, магистрат нахије београдске и магистрат крагујевачки. Другу групу печата локалних установа представљали су печати који су поред натписа поседовали и ликовне представе, често неодређеног садржаја и углавном без српских обележја. У овакве печате спадају печати: кнезова суда јагодинског, кнезова суда смедеревског, магистрата нахије шабачке и магистрата ужичког. Крајем треће деценије XIX века печати се почињу уједначавати, на њима преовлађује српски грб уоквирен венцем са једнообразним натписом „печат маг. нах.“, што представља први корак ка њиховој унификацији.

Од трећег Хатишерифа 1833. године и присаједињења шест отргнутих нахија, почиње изградња чисто српске управе.⁴¹ На Трифунској скупштини 1834. године кнез Милош је предложио оснивање владе преко које би ефикасније спроводио власт, па је убрзо основао шест ресора са пет министара. Истовремено, врши се нова територијална организација земље.⁴² Кнез Милош је 22. марта 1834. поделио Кнежевину на пет сердарстава, а дотадашње административне јединице нахије и капетаније, заменила су окружја и срезови. То се одражава и у натписима на печатима где се уместо нахијског суда јавља суд или магистрат окружја (*ПЕЧАТ. КНЯЖ. СРБ. МАГИСТР. ОКР. ЦРНРЕЧК; ПЕЧАТЬ СУДА ОКРУЖИЯ ГУРГУСО*).

Врхунац изградње независних српских институција у овом периоду било је доношење Устава на Сретењској скупштини 1835. године, који је после мање од месец дана, под притиском великих сила, суспендован.⁴³ Због непостојања законског оквира власти у периоду 1835–1838, долази до несталности српских установа и честих промена у њиховој

⁴¹ Сматра се да је Други српски устанак окончан трећим Хатишерифом и да је њиме Србија стекла положај аутономне кнежевине, односно вазално-трибутарне државе која је имала назависну унутрашњу управу унутар својих граница. Радош Љушић, *Историја српске државности, II, Србија и Црна Гора – нововековне српске државе*, Нови Сад 2001, 101.

⁴² Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 2004, 204–205.

⁴³ У четвртном члану Сретењског устава био је дефинисан изглед грба Србије: „Грб народниј Србскиј представља крст на црвеном пољу, а међу краковима крста по једно оцило, окренуто ка крсту. Сав грб опасан је зеленим венцем с десне стране од растова, а са леве от маслинога листа.“

На крају Устава су потписи са личним печатима 231 народног представника којим су потврдили усвајање првог српског модерног устава. *Устав Књажества Србије 1835*, фототипско издање, Београд 2004.

организацији и називима. Магистрати, односно окружни судови, су од 1835. преименовани у исправничества, која остају управно-судске установе власти.⁴⁴ Све ово време печати задржавају сличну форму (штит са крстом и четири оцила, уоквирен венцима са обе стране), једино се у складу са називом мења натпис на печату. У септембру 1837. кнез Милош уместо исправничества поново враћа назив окружни магистрати, који на представама печата изнад српског грба сада добијају кнежевску круну, а одликује их богатија и сложенија израда.

И установе од националног значаја које настају после 1835. године као што су Књажеско-српски управитељни совјет, Војно-полицајна канцеларија, Државна апотека и Врховно надзиратељство карантина на печатима изнад грба имају кнежевску круну, уместо турског турбана из времена заједничке српско-турске управе. Поред тога, видљиво је да су ови печати сложеније израде и да се више водило рачуна о њиховом квалитету и изгледу. Тако је кнез Милош 1831. године наручио од учитеља Аврама Гашпаровића и Исаиловића да израде нацрт српског печата и грба и посебно објасне и протумаче значење симбола на њима. Од неколико понуђених верзија кнез је изабрао две и то уносећи и у њих измене. Уместо анђела на печатима који су предложени, вероватно по узору на печат Карловачке митрополије, кнез Милош је захтевао да се стави порфира, са чиме су се аутори сагласили и извршили измену. Нацрти су затим послати у Беч да се на основу њих направе печати и грб.⁴⁵

Печати државних установа за време прве Милошеве владавине у целини су били нешто скромнији у декорацији и начину израде, што говори о томе да су у највећој мери представљали рад самоуких домаћих мајстора. Иако није било сталности и прецизне дефиниције форме и изгледа печата државних установа, на њима временом почиње да преовлађује представа грба Србије преузета из Жефаровићеве *Стематографије*. Тај грб на коме се налазио крст са четири оцила која су постављена на штиту и уоквирена с десне стране храстовим, а са леве маслиновим лишћем постаће 1835. године по Сретењском уставу званични државни грб. Поред тога, тражење најпогоднијег државног уређења и промене назива установа одразили су се на разноликост печата пошто су установе са преуређењем и променом назива мењале и изглед печата.

⁴⁴ Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 247.

⁴⁵ ДАС, КК, VII-789.

Лични печати

За разлику од печата установа у време изградње аутономног статуса Србије, печати истакнутих личности настали су на основу индивидуалних склоности појединих старешина. Посматрано из угла социјалне историје, лични печати су осликавали имовинску и друштвену диференцијацију, пошто је поседовање печата представљало израз високог друштвеног положаја и права које је том положају одговарало. Сачувани печати показују карактеристичну дилему, да ли грбови на печатима да буду јединствени и створе сопствени идентитет, или да варирају српски национални грб и тиме покажу своју припадност државном и народном врху.⁴⁶ Тако су најистакнутије личности, војводе, старешине и трговци у периоду формирања нововековне српске државе поседовали и по више печата. Неколико различитих печата имали су Јован и Јеврем Обреновић, Тома Вучић Перишић, Димитрије Давидовић, Милутин Савић Гарашанин, Јован Мићић, Цветко Рајовић, Милета Радојковић. Лични печати углавном су били монограмног типа, односно на њима се поред ликовне представе налазе иницијали или почетна слова имена власника. Широка употреба личних печата у прве три деценије 19. века говори о још увек недовољно изграђеној државној структури у којој су појединци своје личне печате употребљавали како за приватне, тако и за јавне, државне послове. У народној традицији остало је забележно да кнез Милош није одобравао шаренило личних печата које је било у употреби. Наводно је укорио брата Јеврема и Стојана Симића због употребе печата са свињском главом (грбом Трибалије) и двоглавим орлом (грбом Немањића), видевши у томе њихове претензије и угрожавање државне власти. Народна прича му је при том приписала речи које одржавају дубину проблематике: „али ћу ја свињску главу по њушци, а орлу ћу сломити оба крила, па сви да се скупите око крста (тј. грба Србије), ако не желите да опет водамо турске коње“.⁴⁷

С једне стране, употреба личних печата може се посматрати и као покушај изградње и афирмисања аристократије, а са друге стране, потискивање њихове употребе одражава настојања кнеза Милоша да сузбије тежње да се у Србији уведе сталешко уређење. Пракса употребе личног печата задржала се у каснијем периоду код српских владара који су имали своје династичке грбове и у складу са њима личне печате. Сачувани су лични печати које су користили кнез Михаило и краљ Милан Обреновић, као и краљ Петар Карађорђевић. Личне печате наставили су

⁴⁶ Драгомир Ацовић, *Херладика и Срби*, Београд 2008, 342.

⁴⁷ Н. Јовановић, *Грбови, заставе и химне у историји Србије*, 57.

да користе за приватне потребе и поједине истакнуте културне и јавне личности, међу којима је и Михаило Валтровић.⁴⁸

Унификација печата државних установа

Доношењем устава децембра 1838. године дошло је до изградње и утврђивања институција Србије, одакле је проистекло и устаљивање њихових печата.⁴⁹ У жељи да унифицира и доведе у ред употребу печата државних установа који су се разликовали и у форми и у величини, кнез Михаило 1841. године доноси Уредбу о опредељивању форме и величине печата свих надлештава Књажества Српског.⁵⁰ Овом уредбом он је одредио да се на државним печатима налази грб Србије са натписом надлештва датим са стране грба, с тим да је величина печата зависила од значаја одређеног надлештва. У том смислу члан 1 ове Уредбе гласио је: „Форма печата свију Надлежатељства по Књажеству Србском да буде по законно одобреном формулару, на ком се обични грб Србије с надписом Надлежатељства у наоколо види, и кои се у Књажеској Канцеларији храни“. Списак надлештава за које су предвиђени печати сведочанство је развоја српских институција за време Милошеве и Михаилове прве владавине. Највећи печати били су предвиђени за кнеза и Совјет, с тим да оба поседују по два печата – један већи за законе, уредбе, дипломе и друга важна акта и мањи за редовну кореспонденцију. По два печата, само мања од претходних, поседовала су и попечитељства, док су по један печат имала остала надлештва, међу којима су највеће величине били печати Апелационог суда и Главног војног штаба који су били исте величине. У следећу групу спадали су печати окружних судова, окружних начелстава, Главног војног комесаријата, Главног војног батаљона и Типографије. Док су најмањи били печати ђумрука, карантина и састанака. Кнез Михаило је такође наредио да се печати који су до тада били у употреби пошаљу на чување Књажеској канцеларији. Ову праксу унифицирања наставио је и кнез Александар Карађорђевић, па је тако када је 1843. године устројена Главна контрола указом одредио да њен печат буде исте величине као печати окружних начелстава.

⁴⁸ В. Мереник, И. Колај, *Печати и печатњаци у Историјском музеју Србије*, 124.

⁴⁹ Ферманом из јануара 1839. године регулисано је и питање изгледа српске заставе и грба који се налази на њој. Р. Љушић, *Историја српске државности*, 109.

⁵⁰ ДАС, Министарство иностраних дела (МИД), В, ф V, р170/841.

За доношење ове уредбе 1841. године може се рећи да представља прекретницу у историјском развоју употребе печата у Србији. Не само да су државне установе добиле јасно одређену форму печата, већ су њихово унифицирање и државни значај потиснули из употребе личне печате на које убудуће ретко наилазимо. О тежњи за уједначавањем форме печата сведочи и то да је одбијен предлог о изгледу печата београдске општине, који је одступао од прописаних норми о изгледу печата државних и локалних установа. Предлог је садржавао више идеја са представама на којима су били приказани грб Трибалије, затим Небојшина кула, јагње и стилизовани грб Србије са сидром.⁵¹

Уједначење форме печата спроведено је и код црквених установа. Уредбом кнеза Александра Карађорђевића 1857. године одређено је да у року од шест месеци све цркве набаве печате са представом храма дате цркве и натписом са стране, као и да ти печати буду исправни, једнообразни и исте величине.⁵² Уредба је такође прописала да се пуна веродостојност указује изводима из протокола крштених, венчаних и умрлих, што је наметало потребу да ова документа буду оверена одређеним званичним печатом.

Од опште тежње ка унификацији издвајали су се печати просветних и културних установа. На њима су до половине шездесетих година XIX века преовладале симболичке ликовне представе, а ређе се налазио грб Кнежевине Србије. Међу такве печате спадали су печати Друштва српске словесности, Српског ученог друштва, Београдске гимназије, Шабачке полугимназије и Народног позоришта. Уставом Друштва Српске словесности који је донет 7. новембра 1841. године предвиђено је да Друштво има печат „који ће представљати необрађено поље, из кога се подиже споменик, на ком се види грб Србије, који с леве стране тек изходеће сунце озарава. Невозделано поље, значи невозделано поље Српског књижевства: но художествене руке и образовани умови подижу споменик наукама у Србији, крчећи оно удо поље, и њиова намеренија благодатни зраци сунца, то јест просвештенија већ осветљавају.“⁵³ Печати Београдске гимназије и Шабачке полугимназије на симболичан начин

⁵¹ ДАС, Министарство унутрашњих дела (МУД), П ф XI р 7/847.

Београд, као престоница Србије, остао је током целог XIX века без свог званичног грба. На конкурс за избор грба Београда 1931. победио је предлог Ђорђа Андрејевића Куна који је исте године са мањим изменама усвојен. Александар Палавестра, *Илирски грбовници и други хералдички радови*, Београд 2010, 116.

⁵² ДАС, Државни савет (ДС), р 105/857.

⁵³ ДАС, ДС, р 425/841.

дочаравали су значај образовања и стицања знања, као и важност редовног школовања.

Сл. 4-01: Печат Друштва српске словесности, основаног 31. маја 1842. године.
(ДАС, ЗПч, 28/10)

Сл. 4-02: Отисак печата Народног позоришта, основаног 17. октобра 1868. године.
(ДАС, НП–22)

Сл. 4-03: Печат Београдске гимназије основане по одобрењу Првог намесништва 1839. године.
(ДАС, ЗПч, 29/2)

Сл. 4-04: Печат Шабачке полугимназије, основане према школском плану из 1836. године.
(ДАС, ЗПч, 29/22)

Друга половина XIX века представља монотонији период када је употреба печата у питању. У овом раздобљу можемо посматрати повећање и усложњавање бројних државних установа чији су печати углавном једнообразни. Промена у њиховом изгледу настаје само у случајевима крупних државних промена. Тако по проглашењу Србије за краљевину 1882. године и усвајањем новог грба, надлештва добијају нове печате са краљевским грбом и атрибутом у натпису „краљевско-српски“ уместо дотадашњег „књајеско-српски“. Изузетак у овом периоду представљају

печати различитих удружења, организација и странака које уживају слободу у избору форме и изгледа печата, али представе на њима временом губе на богатству и привлачности.

Изградња модерног друштва и државе, нарочито у XX веку, довела је до усложњавања државне организације и појаве огромног броја печата и њихове инфлације у модерном друштву. У овом периоду више није методолошки могуће пратити их и приказати као печате XIX века у време изградње српске државе, нити је сврсисходно, јер печати немају исти значај као што су имали раније. Девалвација печата огледа се у томе што се праве од јефтинијег материјала и једноставнијих су приказа због масовне употребе.

Закључак

Печати у Србији у XIX веку одражавају динамичан развој српске државности и могу се посматрати као симболи помоћу којих се јасно осликава историјска изградња српске државе и националног идентитета. Представе на печатима, употребљаване у изградњи нововековне српске државе, показују тежње за самосталношћу и повратком Србије на међународну сцену. Коришћена су знамења за која се веровало да имају корене у средњовековној српској држави и немањићкој традицији, чиме су јасно изражаване државотворне амбиције. У почетку је постојала варијација различитих српских симбола и није био извршен њихов коначан избор, а затим долази до дефинисања грба и осталих државних знамења. Печати су постали део репрезентативне културе и имали су значајну улогу у промовисању националних идеала и креирању националног идентитета. Пласирањем представа које су носили учвршћивана је лојалност и подршка становништва и јачана њихова мобилизација. На тај начин се путем печата може сагледати кристализација и сазревање идеја о изградњи и модернизацији српске државе и њених најважнијих установа.

Специфичност печата и њихова разноврсност омогућава њихово груписање и разврставање у неколико група помоћу којих би се могла сагледати разноврсност установа и области које представљају, као и процес изградње и заокруживања државне организације. За период када се односе на доба када нису постојали чврсти институционални оквири власти посебно се могу издвојити два хронолошка оквира – доба устаничке Србије и време прве владавине кнеза Милоша. Од устава из 1838. године постоји континуирани развој установа, па се за то раздобље

печати могу груписати према подели и организацији власти. У том смислу можемо разликовати: печате владара и централних државних установа, затим регионалне и локалне управе, правосуђа, мировних и општинских судова, печате установа просвете и културе, пограничних надлештава и служби, финансијских установа, привреде и саобраћаја. Као посебне групе такође се издвајају црквени и печати удружења, организација и странка.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Државни архив Србије (ДАС) [Državni arhiv Srbije (DAS)]
Књажевска канцеларија (КК) [Knjažeska kancelarija (KK)]
Збирка Мите Петровића (ЗМП) [Zbirka Mite Petrovića (ZMP)]
Министарство иностраних дела (МИД) [Ministarstvo inostranih dela (MID)]
Министарство унутрашњих дела (МУД) [Ministarstvo unutrašnjih dela (MUD)]
Државни савет (ДС) [Državni savet (DS)]

Објављени извори – Published Primary Sources

Историја фондова Архива Србије, I, 1900–1922, прир. Љубинка Шкодрић, Београд 2019. [*Istorija fondova Arhiva Srbije, I, 1900–1922*, prir. Ljubinka Škodrić, Beograd 2019]

Стенографске белешке Народне скупштине за 1898, Београд 1899. [*Stenografske beleške Narodne skupštine za 1898*, Beograd 1899]

Устав Књажевства Србије 1835, фототипско издање, Београд 2004. [*Ustav Knjažestva Srbije 1835*, fototipsko izdanje, Beograd 2004]

Литература – Secondary Sources

The Seal in the West, Beijing 1996.

Zmajić, Bartol, *Heraldika. Sfragistika. Genealogija*, Zagreb 1971.

Ацовић, Драгомир, *Херладика и Срби*, Београд 2008. [Acović Dragomir, *Herladika i Srbi*, Beograd 2008]

Атлагић, Марко, „Сфрагистичко – хералдичко – вексиколошко наслеђе из Карађорђевог устанка 1804–1813. године“, у: Научни скуп *Карађорђе – корифеј Првог српског устанка*, Раџа 2012, 153–165. [Atlagić Marko, „Sfragističko – heraldičko – veksikološko nasleđe iz Karadordeva ustanka 1804–1813. godine“, у: Naučni skup *Karađorđe – korifej Prvog srpskog ustanka*, Rača 2012, 153–165]

Атлагић, Марко, „Печати Карађорђеви и његових првака у Првом српском устанку“, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини* 37 (2007) 405–412. [Atlagić, Marko, „Pečati Karađorđevi i njegovih prvaka u Prvom srpskom ustanku“, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini* 37 (2007) 405–412.]

Витковић, Гаврило, „Нови податци за историју српских пресељеника у Угарској“, *Гласник Српског научног друштва* 36 (1879) 1–37. [Vitković, Gavriilo, „Novi podatci za istoriju srpskih preseljenika u Ugarskoj“, *Glasnik srpskog učenog društva* 36 (1879) 1–37]

Давидов, Динко, „Јубилеј Жефаровићеве *Стематографије* 1741–1991“, *Годишњак Библиотеке Матице српске* (1991) 153–157. [Davidov, Dinko, „Jubilej Žefarovićeve *Stematografije* 1741–1991“, *Godišnjak Biblioteke Matice srpske* (1991) 153–157]

Давидов, Динко, *Српска Стематографија. Беч 1741*, Нови Сад 2011. [Davidov, Dinko, *Srpska Stematografija. Beč 1741*, Novi Sad 2011]

Гавриловић, Михаило, *Милош Обреновић*, II, Београд 1909. [Gavrilović, Mihailo, *Miloš Obrenović*, II, Beograd 1909]

Екмечић, Милорад, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, Београд 2008. [Ekmečić, Milorad, *Dugo kretanje između klanja i oranja. Istorija Srba u Novom veku (1492–1992)*, Beograd 2008]

Исаиловић Благоје, Митровић Момчило и Шкодрић Љубинка, *Архив Србије 1898–2018. Историја институције*, Београд 2019. [Isailović Blagoje, Mitrović Momčilo i Škodrić Ljubinka, *Arhiv Srbije 1898–2018. Istorija institucije*, Beograd 2019]

Јовановић, Ненад М., *Грбови, заставе и химне у историји Србије*, Београд–Цетиње 2010. [Jovanović, Nenad M., *Grbovi, zastave i himne u istoriji Srbije*, Beograd–Cetinje 2010]

Љушић, Радош, *Историја српске државности*, II, *Србија и Црна Гора – нововековне српске државе*, Нови Сад 2001. [Ljušić, Radoš, *Istorija srpske državnosti*, II, *Srbija i Crna Gora – novovekovne srpske države*, Novi Sad 2001]

Љушић, Радош, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 2004. [Ljušić, Radoš, *Kneževina Srbija (1830–1839)*, Beograd 2004]

Маринковић, Мирјана, *Турска канцеларија кнеза Милоша 1815–1939*, Београд 1999. [Marinković, Mirjana, *Turska kancelarija kneza Miloša 1815–1939*, Beograd 1999]

Марковић, Радосав, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд 1957. [Marković, Radosav, *Vojska i naoružanje Srbije kneza Miloša*, Beograd 1957]

Мереник Владимир, и Колај Ирена, *Печати и печатњаци у Историјском музеју Србије*, Београд 2016. [Merenik Vladimir, i Kolaj Irena, *Pečati i pečatnjaci u Istorijском музеју Srbije*, Beograd 2016]

Никић, Љубомир, „Аутобиографија Анастаса Јовановића“, *Годишњак Музеја града Београда* 3 (1956) 385–416. [Nikić, Ljubomir, „Autobiografija Anastasa Jovanovića“, *Godišnjak Muzeja grada Beograda* 3 (1956) 385–416]

Новаковић, Стојан, *Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности*, Београд 1884. [Novaković, Stojan, *Heraldički običaji u Srba u primeni i književnosti*, Beograd 1884]

Палавестра, Александар, *Илирски грбовници и други хералдички радови*, Београд 2010. [Palavestra, Aleksandar, *Ilirski grbovnici i drugi heraldički radovi*, Beograd 2010]

Палавестра, Александар, „Измишљање традиције: илирска хералдика“, *Етноантрополошки проблеми* 3 (2010) 183–199. [Palavestra, Aleksandar, „Izmišljanje tradicije: ilirska heraldika“, *Etnoantropološki problemi* 3 (2010) 183–199]

Петровић, Мита, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, II, Београд 1898. [Petrović, Mita, *Finansije i ustanove obnovljene Srbije do 1842*, II, Beograd 1898]

Поповић, Душан, *Срби у Војводини, II, Од Карловачког мира 1699 до Темишварског сабора 1790*, Нови Сад 1959. [Popović, Dušan, *Srbi u Vojvodini, II, Od Karlovačkog mira 1699 do Temišvarskog sabora 1790*, Novi Sad 1959]

Поповић, Радомир, „Анастас Јовановић – ангажовани обреновићевац“, у: *Идентитети и медији. Уметност Анастаса Јовановића и његово доба*, Београд 2017, 53–67. [Popović, Radimir, „Anastas Jovanović – angažovani obrenovićevac“, у: *Identiteti i mediji. Umetnost Anastasa Jovanovića i njegovo doba*, Beograd 2017, 53–67]

„Упутство о обради и чувању печата и жигова“, *Архивски преглед* 2 (1972) 31–39. [„Uputstvo o obradi i čuvanju pečata i žigova“, *Arhivski pregled* 2 (1972) 31–39]

Шакота, Славко, „Сликарско дела Петра Николајевића Молера“, *Зборник Музеја Првог српског устанка* 1 (1959) 115–142. [Šakota, Slavko, „Slikarsko dela Petra Nikolajevića Molera“, *Zbornik Muzeja Prvog srpskog ustanka* 1 (1959) 115–142]

Шакота, Славко, „Прилог сфрагистици Првог српског устанка“, *Зборник Музеја Првог српског устанка* 2 (1960) 105–111. [Šakota, Slavko, „Prilog sfragistici Prvog srpskog ustanka“, *Zbornik Muzeja Prvog srpskog ustanka* 2 (1960) 105–111]

Шакота, Славко, „Један Хаџи Рувимов граверски рад“, *Зборник Музеја Првог српског устанка* 2 (1960) 113–118. [Šakota, Slavko, „Jedan Hadži Ruvimov graverski rad“, *Zbornik Muzeja Prvog srpskog ustanka* 2 (1960) 113–118]

Ljubinka ŠKODRIĆ
Aleksandar MARKOVIĆ

SEALS IN SERBIA DURING THE 19TH CENTURY

Summary

The seals used in Serbia during the 19th century reflect the dynamic development of Serbian statehood and creation of national identity. They can be analyzed as symbols of historical establishment of the Serbian state. The images on seals, used in creation of the modern Serbian state, represent aspirations towards independence and return of Serbia on the international scene. State-building ambitions were expressed by the use of emblems which were believed to have roots in the medieval Serbian state and tradition. At the beginning, there was a significant variation of different Serbian symbols and its final shape was left open-ended. By the time, the coat of arms and other national symbols were defined. Soon seals became the part of representative culture as well, with a role in the promotion of national ideals. By popularization of the symbols they displayed, the loyalty and support of the population was strengthened. In that way, the crystallization and maturing of ideas about the construction and modernization of the Serbian state and its most important institutions can be seen through seals.

The specificity and diversity of the seals allows their classification into several groups in order to recognize the diversity of institutions and areas they represent, as well as the process of state building. From the earliest period of modern Serbian statehood, characterized by weak institutional frameworks, two chronological periods can be singled out – the time of the First Serbian Uprising and the time of the first rule of Prince Miloš Obrenović. Since the Constitution of 1838, in place was the continuous development of institutions – for that period the seals can be grouped according to the division and organization of the government.

Оригиналан научни рад

Чланак примљен: 24.03.2021.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 10.08.2021.

Данијел РАДОВИЋ*
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
Београд

МИЛАН КУЈУНѢИЋ АБЕРДАР – ОД „БУЧНОГ БАРДА“ ОМЛАДИНЕ ДО „МЛАДОКОНЗЕРВАТИВЦА“

Анстракт: Милан Кујунџић Абердар је позната личност у српској науци. Међутим, његово политичко деловање није у довољној мери истражено. У раду је приказана његова политичка делатност у периоду до 1880. године. Акцент је стављен на рад у оквиру Уједињене омладине српске (1866–1871), те на политичке кораке које је предузимао седамдесетих година 19. века. Један од циљева чланка је да прикаже како је Кујунџић од некога ко је сматран за подмладак либерала у Србији, постао један од идејних твораца и идеолога Српске напредне странке (1881), коју су потом водили Милан Пироћанац, Милутин Гарашанин и Стојан Новаковић. Рад је написан на основу необјављене и објављене грађе домаће провинијенције, те релевантне научне литературе.

Кључне речи: Милан Кујунџић Абердар, Уједињена омладина српска, Напредна странка, либерализам, Стојан Новаковић, *Млада Србадија*, Владимир Јовановић, Јован Ристић.

Abstract: Milan Kujundžić Aberdar is a well-known person in Serbian science. However, his political activity has not been sufficiently researched. This paper tends to present his political activity in the period until 1880. The emphasis here is on his work within the United Serb Youth (1866–1871), as well as on the political steps which he undertook during the 1870s. One of the aims of this paper is to show how Kujundžić, who had been perceived as a member of the Serbian liberal youth, became one of the ideologues of the Serbian Progressive Party, whose subsequent leaders were Milan Piroćanac, Milutin Garašanin, and Stojan Novaković. This paper is based on the unpublished material of domestic provenance, and the relevant scientific literature.

Keywords: Milan Kujundžić Aberdar, United Serb Youth, Progressive Party, liberalism, Stojan Novaković, *Mlada Srbadija*, Vladimir Jovanović, Jovan Ristić.

* danijel.radovic89@gmail.com

Милан (Јанићије) Кујунџић (1842–1893) је као филозоф, песник и политичар оставио значајан траг у јавном животу Србије друге половине 19. века. Његов допринос развоју филозофије и професорска делатност на Великој школи били су предмет интересовања науке.¹ То није случај са Кујунџићевом политичком активношћу. Његова идеолошка уверења су посматрана тек узгред, док практична политичка делатност није заокупљала превелику пажњу истраживача.² Притом, Кујунџићева политичка каријера није занемарљива.³ Савременици су га описивали као агилног, човека велике енергије, идеалисту, несребичног, ангажованог, „бучног барда“ Уједињене омладине српске.⁴ По оцени блиских сарадника, поседовао је и личне особине које су га спречиле да у политичком и научном животу или као поета остави још дубљи траг у јавном животу Србије. Савременици су посебно примећивали Кујунџићеву неажурност и несавесност у раду.⁵ Милан Ђ. Милићевић га

¹ О њему као филозофу и професору видети више: Андрија Стојковић, *Милан Кујунџић Абердар. Филозофска и друштвено-политичка схватања*, Нови Сад 1977; исти, *Развитак филозофије у Срба 1804–1944*, Београд 1972, 46–47, 123–130; Илија Марић, *Филозофија на Великој школи*, Београд 2003, 33–44, 69–75, 97–102, 129–131, 135; *Сто година Филозофског факултета*, Београд 1963, 154–157; Слободан Жунић, *Историја српске филозофије*, Београд 2014, 163–179.

² О политичким уверењима Милана Кујунџића писали су: Latinka Perović, „Milan Kujundžić Aberdar – shvatanje slobode“, *Liberalna misao u Srbiji, prilozi za istoriju liberalizma od kraja XVIII do sredine XIX veka*, ur. J. Trkulja i D. Popović, Beograd 2001, 185–192; Бранко Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Нови Сад; Сремски Карловци 2005, 790–796.

³ Кујунџић је имао значајну улогу у Уједињеној омладини српској (1866–1871), био је уредник *Младе Србадије* (1871–1872); секретар Народне скупштине 1874; један од покретача *Видела*; писац програма Српске напредне странке. Осамдесетих година 19. века био је председник и потпредседник Народне скупштине, српски посланик у Риму 1882; министар просвете и црквених дела у влади Милутина Гарашанина 1886–1887; члан Уставотворног одбора 1888. године Милан Ђ. Милићевић, „Милан Кујунџић, министар на расположењу“, *Годишњак СКА I* (1887), 218–222; *Владе Србије 1805–2005*, ur. P. Љушић, Београд 2005, 152–153.

⁴ А. Стојковић, *Развитак филозофије у Срба*, 123; Андрија Гавриловић, *Знаменити Срби 19. века III*, Загреб 1904, 54. Јован Скерлић, *Омладина и њена књижевност: изучавања о књижевном и националном романтизму код Срба*, Београд, 1906, 542.

⁵ Милан Пироћанац, *Белешке*, прир. С. Рајић, Београд 2004, 142, 163–166; Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот III, 2. јануар 1877 – 21. децембар 1887*, прир. М. Јагодић, Београд 2007, 160–161; *Стојан Новаковић, Изабрана документа*, прир.

је почетком осамдесетих година описивао као лакомисленог човека, коме је дошло време да се „растане од младошћу“, и да ће тек онда исказати свој пуни интелектуални потенцијал.⁶

Милан Кујунџић је рођен 28. фебруара 1842. године у Београду у имућној и образованој породици.⁷ Отац Јован, пореклом из Ваљева, био је успешан терзија.⁸ Сина је уписао у основну школу у Београду. Када га као осмогодишњака нису примили у гимназију у престоници Србије, уписао је немачку у Панчеву. Након годину дана се вратио у Београд где је завршио преосталих седам разреда гимназије. Школовање је 1859. наставио на правном одсеку Лицеја.⁹ Највишу образовну установу у Кнежевини Србији није завршио. Томе је кумовало бомбардовање Београда 1862, након чега се као државни питомац отиснуо на студије у иностранство. Студије филозофије отпочео је у Бечу, па је по годину дана студирао у универзитетским центрима у Минхену, Паризу и Оксфорду.¹⁰

А. Растовић и др., Београд 2017, 107; Милан Ђ. Милићевић је забележио: „Шалу на страну, г. Кујунџић је човек чудновате уредбе у животу. Доспе на све банкете, на све свадбе, на бурне скупове, а не може да доспе да да извештај о годишњој радњи друштва; за годину и по не може да наштампа дипломе новим члановима“. *Дневник II (23. септембар 1872 – 6. април 1877)*, прир. П. В. Крестић, Београд 2015, 352; Констатација се не односи само на Кујунџићеву политичку делатност. Иако је у развоју српске филозофије оставио значајан траг, своје последње филозофско дело написао је 1872. године, тачније у 28. години живота. Изузетак од претходне констатације чини његова приступна беседа у Српској краљевској академији из 1889. године под називом *Воља и слобода*. Кујунџићева поезија није високо оцењена од стране Скерлића, док га је Слободан Јовановић оценио српским „Руже де Лилом у покушају“. Ј. Скерлић, *нав. дело*, 540–541; Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. прва, Београд 1934, 375.

⁶ Архив Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), Историјска збирка (даље: ИЗ), бр. 9327, Дневник Милана Ђ. Милићевића, књига XI, 25. 9. 1881. (по старом календару); Драгослав Јанковић, *Рађање прламентарне демократије. Политичке странке у Србији XIX века*, Београд 1997, 265.

⁷ Сви датуми у основном тексту су по Новом календару осим ако није другачије наведено.

⁸ Наташа Мишковић, *Базари и булевари – свет живота у Београду у 19. веку*, Београд 2010, 337.

⁹ Из периода лицејских дана сачуван је Кујунџићев дневник. Види: Државни архив Србије (даље: ДАС), Лични фонд Милана Кујунџића (даље: МК), бр. 105.

¹⁰ Оцу је из Париза 1853, поводом честе промене средина у којима се одвија његово школовање, писао у шали: „Чисто не могу да верујем себи да је ово „осамнајеста“ школа коју свршавам.“ Исто, бр. 298, Милан Кујунџић Јовану Кујунџићу, Париз, 7/19. март 1863.

У јесен 1865. професор филозофије на Великој школи¹¹ Коста Бранковић отишао је у пензију, те је Министарство просвете професуру доделило Кујунџићу. Суплент на Великој школи постао је јануара 1866, где је држао предавања из Логике, психологије и историје филозофије.¹²

Најважнији политички догађај који је обележио Кујунџићево школовање у Србији била је Светоандрејска скупштина (12. децембар 1858 – 12. фебруар 1859. године). На њој је дошло до детронизације кнеза Александра Карађорђевића и васпостављања на престо Милоша Обреновића. Током одржавања скупштинских заседања посебно се истакла млада интелектуална елита која се крајем четрдесетих и током педесетих година 19. века школовала на универзитетима у иностранству. Била је то група млађих људи, слободоумнијих политичких начела, који су себе назвали либералима или „странком Светоандрејске скупштине“. Деловање Јеврема Грујића, Милована Јанковића, Владимира Јовановића, Андрије Стаменковића, Стојана Бошковића и слободоумне идеје које су пропагирани током и након Скупштине оставиле су велики траг и инспирисале су тадашње гимназијалце и лицејисте. То је уочљиво и на основу тога што су лицејци настојали да оформе ђачко удружење, наследника Дружине младежи српске¹³. Било је неколико листова око којих су се лицејисти окупљали. Удружење „Слога“ покренуло је лист *Ђачки венац*, где су поред Кујунџића деловали Чедомиљ Мијатовић, Стеван Поповић, Гргур Миловановић, Милутин Гарашанин и други. Члан је требало да постане и Стојан Новаковић.¹⁴ На јесен 1861. године основана је Дружина омладина лицејска, која је донела своја правила, те почела да издаје часопис под називом *Лицејка*. Поред наведених, изузимајући

¹¹ Законом о устројству Велике школе 7. октобра 1863. године највиша школска установа Лицеј је трансформисан у Велику школу. Милорад Радевић, „Великошколци и суспендовање Друштва србске словесности (1864)“, *Историјски часопис* 16–17 (1966–1967) 134.

¹² Крајем 1865. Кујунџић се прво запослио у Министарству просвете као „канцелиста“. М. Ђ. Милићевић, „Милан Кујунџић, министар на расположењу“, 218; *Календар за шематизмом Књажевства Србије за годину 1867*, Београд 1867, 28.

¹³ Ђачко удружење београдских лицејаца из 1848–1851. Опширније: Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам*, 172–177.

¹⁴ Владан Ђорђевић, *Успомене. Културне скице из друге половине XIX века*, Београд 1927, 96; Стојан Новаковић, *Записке. Ђачки дневник 1858–1861*, прир. С. Војиновић, Шабац 1995, 54.

Гарашанина, око часописа су се окупили и Љубомир Каљевић, Владан Ђорђевић, Урош Кнежевић, Манојло Марић, Михајло Богичевић.¹⁵

Велику енергију и рад на издавању часописа и у ђачком удружењу уложио је и Кујунџић. Прве године постојања ђачке скупине био је њен незванични председник.¹⁶ Написао је уводну реч у првом броју *Лицејке*, што је додатни показатељ прворазредне улоге коју је имао у дружини.¹⁷ У три броја часописа једино је Стојан Новаковић имао више објављених радова од њега. Кујунџићева романтичарска поезија у којој су доминирали љубавни и патриотски мотиви, била је одраз времена у коме је настала. Родољубива осећања је највише исказивао кроз поезију. Поред *Лицејке* песме је објављивао за *Даницу*, *Словенку*, *Јавор*, *Србски летопис*, као и у Новаковићевом листу *Вила*.¹⁸ У свом песничком стваралаштву величао је слободњаштво, идеализам и патриотски дух. Из тог разлога је себи узео надимак Абердар: „Абердарем су наши оцеви звали пушку која глас даје. Абердарем сам ја крстио срце своје док сам још ђаком био. Карактер и облик мога певања потпуно се казује овим именом.“¹⁹

Генерација београдских студента са почетка шездесетих година 19. века је у поезији и прози опонашала некадашње вршњаке који су деловали у Дружини младежи Српске. Повратак династије Обреновић 1858, као и поновно ступање кнеза Михаила на српски престо 1860. године, од кога су млађе генерације очекивале крупне кораке у правцу ослобођења и уједињења српског народа, додатно је распиривало патриотска осећања

¹⁵ Урош Џонић, „Дружина омладина лицејска“, *Зборник радова*, књ. 17. *Институт за проучавање књижевности*, књ. 2, Београд, 1952, 351–368; Станоје Филиповић, „Школовање Стојана Новаковића“, *Годишњак Историјског архива*, Шабац, бр. 13 (1977) 50–52; Живота Ђорђевић, „Дружина омладина лицејска и политичка активност београдских ђака почетком шездесетих година XIX века“, *Историјски часопис* 27 (1980) 191–193; Лука Зрнић, *Српске ђачке дружине*, Београд, 1912, 124; Кујунџић, Каљевић, Новаковић, Ђорђевић и Мијатовић су се често окупљали код сликара Стевана Тодоровића који их је обучавао певању и цртању. То је несумњиво утицало да се студенти још више идејно приближе. Ј. Скерлић, *нав. дело*, 392.

¹⁶ У. Џонић, *нав. дело*, 352.

¹⁷ *Лицејка*, бр. 1, Београд 1862.

¹⁸ Идеја за покретањем часописа под тим називом била је првобитно Кујунџићева из 1862. године. У. Џонић, *нав. дело*, 357.

¹⁹ Своју поезију је крајем седме деценије 19. века објавио са намером „да абер даде на четири стране“, и издао ју је у два тома која је назвао *Први јек* и *Други Јек*. Први приказује „свет у коме смо поникли“, док је други том његових песама тематски обухватао љубавну поезију. А. Гавриловић, *нав. дело*, 52–53.

лицејаца.²⁰ Када је подигнут устанак Луке Вукаловића у Херцеговини 1861, Кујунџић и Каљевић су држали запаљиве говоре у згради Велике школе, а затим су „манифестовали“ кроз град. Прижељкујући национално ослобођење Кујунџић се питао: „Кад ће једном да загрми?“ Загрмело јесте годину дана касније, али не како су Кујунџић и његови вршњаци прижељкивали. Након инцидента код Чукур чесме, где су турски низами убили српског дечака, дошло је до бомбардовања Београда.²¹ Храбрији и агилнији београдски студенти и гимназијалци отишли су у добровољце и формирали су „ђачку легију“. Током прављења барикада најзапаженији су били Кујунџић, Каљевић и Владан Ђорђевић. Након Канличке конференције и постигнутог мира чета је распуштена.²²

Професор и омладинац (1866–1868)

Односи између кнеза Михаила и светоандрејских либерала временом су постајали све лошији. Године 1864. дошло је до два догађаја који су српског владара и светоандрејце још више удаљили. Јеврем Грујић је осуђен на три године затвора. Као председник Великог суда донео је ослобађајуће пресуде учесника „Мајсторовићеве афере“, која је била усмерена против живота кнеза Михаила. Владимир Јовановић је на седици Друштва српске словесности требало да одржи реферат о штетњи и социјалним проблемима Србије, али је припремљени говор забрањен од стране министра просвете Косте Цукића, јер се у њему налазила изричита осуда кнежеве политике као деспотске. Епилог тих догађаја је забрана рада Друштва. Јовановић је био принуђен да напусти Србију, те је своје опозиционо политичко деловање наставио ван граница.²³

²⁰ Њихова претерана родољубивост уочљива је и на основу „посрбљавања“ личних имена. Тако је Јанићије Кујунџић постао Милан, Коста Новаковић – Стојан, Ипократ Ђорђевић – Владан, види: Ј. Скерлић, *нав. дело*, 248.

²¹ Види: Данко Леовац, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила Обреновића (1860–1868)*, Београд 2015, 80–85.

²² Ж. Ђорђевић, „Београдски ђаци и школе у лето 1862. године“, *Годишњак града Београда*, књ. 24 (1977) 107–113; *Сто година Филозофског факултета*, 712; Јован Авакумовић, *Мемоари*, прир. С. Турлаков, Сремски Карловци 2008, 33; *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића*, прир. Д. Страњаковић, Београд 1939, 150–151; Сузана Рајић, *Владан Ђорђевић – биографија поузданог обреновићевца*, Београд 2007, 26–27.

²³ Јеврем Грујић је у затвору остао годину и по дана. Кнежевим указом пуштен је на слободу, али је остао лишен појединих грађанских права. Опширније: Јован

Када је 1865. године у Цириху Владимир Јовановић покренуо лист *Слобода* један од његових сарадника био је Милан Кујунџић Абердар.²⁴ Деловање Јовановића није у први мах наишло на симпатије Владана Ђорђевића, Стојана Новаковића и Чедомиља Мијатовића. Они су сматрали да писање *Слободе* у иностранству иде на штету српске владе и српских интереса.²⁵ Такав став својих вршњака Кујунџић никако није могао да разуме. Истицао је да је Јовановић заступао иста „главна начела“ као и он, те да његови пријатељи нису никакви борци за слободу, јер њихова политичка борба изгледа као „крекет жабе“. Новаковићу је из Париза марта месеца писао: „Моја душа некадање иделне љубави везана је за Чеду. Стога ме је заболело његово понашање у Минхену; његово политичко мњење не тиче ме се много. За Владана и не разбирам. Ако има осећања довољно му је награде да са свију страна омладине и подозревају само да је „шпион“. А између мене и тебе дошла је још једна нова веза која није дала да раскинемо – јер је сама нераскидна – то је моја сестра.“²⁶ Наредна година је показала да су Новаковић, Ђорђевић и Мијатовић изменили свој став о Јовановићу. Могуће је претпоставити да је у томе било и Кујунџићевог утицаја.

Средином 1866. године дошло је до рата Аустрије са Пруском и Италијом, као и устанка на Криту против турске власти. Ратни сукоби су додатно усталасали национална расположења међу српским ђачким дружинама, која су на крилима европског заплета видела шансу да се и Србија ослободи туторства Османског царства. На предлог Владимира Јовановића, а под иницијативом ђачког удружења „Зора“, на чијем се челу налазио Владан Ђорђевић, дошло је до сазивања прве скупштине Уједињене омладине српске у Новом Саду, заказане за 27. август 1866. године. Омладина је била првенствено замишљена као чврст савез ђачких дружина, са основним циљем да окупи млади, „напреднији и слободоумнији“ интелектуални нараштај, те да јој идеја водиља буде

Милићевић, *Јеврем Грујић. Историјат светоандрејског либерализма*, Београд 1964, 143–148.

²⁴ ДАС, МК, бр. 181.

²⁵ Ђорђевић је критиковао одређене ставове које је Јовановић износио у *Слободи* против кнеза Михаила. Кујунџић је том приликом Ђорђевића назвао „кукавицом“ и „шпијунот“. Исто, Лични фонд Стојана Новаковића (даље: СН), бр. 1331, Ђорђевић Новаковићу, 1/13. април 1865.

²⁶ Исто, МК, бр. 275, Кујунџић Новаковићу, Париз, 9. март 1865; Стојан Новаковић се 1864. године оженио Кујунџићевом рођеном сестром Јеленом.

„просветом ка слободи“.²⁷ Један од првих који је добио прилику да говори на тродневном скупу омладинаца био је Кујунџић. Окупљенима је прочитао писма која су упутили Владимир Јовановић, Стојан Бошковић и Алимпије Васиљевић, који су истицали значај чвршћег студентског удруживања. Након тога је и сам говорио о истој теми. Нагласио је да је посебан значај окупљања омладине у томе „што се тим најбоље образују честити карактери“. Кујунџићева прворазредна улога добила је додатно признање када је изабран за једног од петорице делегата који су у име Уједињене омладине српске отишли да изјаве захвалност за подршку Јовану Ђорђевићу, директору Српског народног позоришта.²⁸

Декларативно просветитељска делатност Уједињене омладине српске је већ од наредне године све више прелазила на терен дневне политике. Од ђачког удружења постепено је прерасла у то да свако може бити њен члан. Друга омладинска скупштина била је заказана за август 1867. у Београду. Либерали су заузимали све чвршћи опозициони став наспрам кнеза Михаила и његове владе. Нису били задовољни како су искористили заплет у Европи и устанак на Криту. Светозар Милетић, вођа либерала пречана, сматрао је неуспешним епилог градског питања, који је као последицу имао одлазак турских гарнизона из Србије.²⁹ За Омладину и либерале који су тражили остварење националног програма одједном, то је био мршав резултат. *Застава* је убрзо забрањена у Србији, а Милетићу долазак на скупштину Уједињене омладине српске. У атмосфери тензија и напетости требало је да отпочне са радом скуп у Београду 18. августа 1867. године. Ствари је додатно искомпликовало то што је око 3.000 окупљених омладинаца, поред узвикивања Милетићевог и Јовановићевог имена у знак подршке, за председника скупштине изабрало Јеврема Грујића, лишеног грађанских права, који је управо тих дана објавио *Правни претрес пропасти великог суда у Србији 1864*. Српска влада је

²⁷ Никола Петровић, „Историјско место, улога и значај Уједињене омладине српске“, *Уједињена омладина српска, зборник радова*, Нови Сад 1968, 12, 18; С. Рајић, *Владан Ђорђевић*, 39–40.

²⁸ *Застава*, бр. 57, 24. август; бр. 60, 3. септембар 1866; Кујунџић је био један од првих приложника Уједињене омладине. За скуп Омладинаца у Новом Саду највише је издвојио кнез Михаило Обреновић – 6.000 чаршијских гроша. Са 120 су учествовали архимандрит Нићифор Дучић, српски посланик у Цариграду Јован Ристић, министри Рајко Лешјанин и Милан Петронијевић, те потпуковник Јован Белимарковић - ДАС, Поклони и откупи (даље: ПО), к. 60, л. 140.

²⁹ Владимир Јовановић, *Успомене*, прир. В. Крестић, Београд 1988, 230; Душко М. Ковачевић, *Светозар Милетић, живот и политика (1826–1901)*, Београд 2009, 75

такав поступак схватила као рукавицу бачену у лице. Скупштина није забрањена, али је отказана дозвола заседања у Великој школи, те је скуп морао бити одржан другде. Београдска полиција је вршила притисак да се њен рад што пре заврши, те су 20. августа послови на брзину приведени крају.³⁰

Кујунџић је након прве скупштине Омладине успео да се профилише као један од њених неформалних лидера. Својим ентузијастичним и запаљивим предавањима постао је један од популарнијих професора на Великој школи.³¹ Уз Владана Ђорђевића и Јована Суботића, био је присутан на чувеној Етнографској изложби у Москви 1867. године.³² Његов статус додатно је потврђен на скупу у Београду. Изабран је за једног од секретара Скупштине.³³ Био је један од најгрлатијих у изражавању незадовољства према политици тадашњег режима у Србији. Исто виђење ситуације је било присутно и четири године касније када је постао уредник *Младе Србадије*.³⁴ Узео је живо учешће у писању правила Омладине. Његова дефиниција да „Младо Српство сматра себе као члана омладине свију Словена, а нарочито као члана јужних Словена“, била је прихваћена од стране осталих учесника.³⁵

Деловање Кујунџића није промакло властима у Београду. У јесен 1867, након што је на изборима за Михољску скупштину гласао за лице за које полиција није дала да се бележи глас, а „у интересу државне службе“ по параграфу 76. закона о чиновницима, смењен је са места професора на Великој школи.³⁶ Тиме се Кујунџић профилисао као један од виђенијих опозиционара режиму кнеза Михаила.³⁷ Поред њега професуру је изгубио и Алимпије Васиљевић.

³⁰ Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам, 573–575*; В. Јовановић, *Успомене, 227–229*.

³¹ Коста Христић, *Записи старог Београђанина*, Београд 1983, 95.

³² Ј. Скерлић, *нав. дело*, 183–184.

³³ Поред Кујунџића изабрани су Алимпије Васиљевић, Стојан Новаковић, Пантелија Срећковић, Владан Ђорђевић и Глигорије Гершић.

³⁴ „Савијена је лежала тробојка српска на великој школи, али су тим живље прорадили били чамци на Сави“, писао је том приликом. М. Кујунџић, „И опет Омладина“, *Млада Србадија*, бр. 1, год 2, 10/22. фебруар 1871.

³⁵ *Застава*, бр. 78, 17. август 1867.

³⁶ М. Ђ. Милићевић, „Милан Кујунџић, министар на расположењу“, 222; *Млада Србадија*, бр. 9, год. 2, 30. април/12. мај 1871.

³⁷ „Ја у Србији знам само једног човека, кога поштујем као човека напредна, као слободњака – то је Кујунџић, оно су друго све саме шепртље“, писао је Мита Ракић Стојану Новаковићу 15. маја 1868. из Цириха. ДАС, СН, бр. 2074.

Позиција или опозиција? (1868–1870)

У Кошутњаку је 10. јуна 1868. дошло до атентата у коме је живот изгубио кнез Михаило Обреновић. Вођа завереника био је београдски адвокат Павле Радовановић. Он је са братом Љубомиром имао спремљен план преврата након атентата. Како је Павле Радовановић преко рођачких веза био повезан са Александром Карађорђевићем, тако је и екс-кнез убрзо допао затвора у Угарској. Даљи политички потреси спречени су брзом интервенцијом министра војног Миливоја Петровића Блазнавца. На Великој народној скупштини 2. јула 1868. Милан Обреновић је потврђен за новог владара Србије. С обзиром да је новоизабрани кнез био малолетан, до пунолетства је у његово име земљом управљало трочлано Намесништво у саставу Блазнавац, Јован Ристић и Јован Гавриловић.

Ситуација након Топчидерске катастрофе је била таква да су у јавности најистакнутији омладинци улазили у најужи круг осумњичених за атентат. Опозиционо држање, борба против србијанског режима у *Застави*, као и списак нове владе главног завереника Павла Радовановића на коме су се налазили поједини либерали, допринели су таквом ставу у јавности.³⁸ Као осумњичени за учешће у атентату Владимир Јовановић је затворен у Угарској, где је остао до јануара 1869. године. Светозара Милетића је од хапшења спасао посланички имунитет у угарском сабору. Ван Србије су се налазили светоандрејски прваци Јеврем Грујић и Милован Јанковић.

Постојало је довољно материјала да се поједини омладинци нађу пред судом. Каљевић је оптуживан да је након кнежевог убиства послао Владимиру Јовановићу писмо са шифрованом садржином да је „пето кукурикнуо“.³⁹ До намесника Ристића је стигло писмо да су Стојан Бошковић и Милан Кујунџић на састанку у Новом Саду у Матици почетком августа 1867. са Милетићем сковали заверу да се убије кнез Михаило.⁴⁰ Штавише, документ од 7. јула, који је српско Министарство иностраних дела предало аустроугарском посланику Бенјамину Калају,

³⁸ На Радовановићевом списку су се налазила имена Милована Јанковића, Стојана Бошковића, Алимпија Васиљевића, Радивоја Милојковића. Према том списку место намесника након убиства припало би, поред Радовановића, Стојану Бошковићу и Димитрију Матићу. Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам*, 585.

³⁹ ДАС, *Varia*, бр. 301.

⁴⁰ Бошковић и Кујунџић су морали да се оправдају пред Ристићем за оптужбе. Први је тврдио да је у Новом Саду боравио искључиво из књижевних послова, а други да уопште није ни одлазио тамо. АСАНУ, Заоставштина Јована Ристића (даље: ЈР), XVIII–15, бр. 1079 Јован Грујић Ристићу, Нови Сад, 2. август 1868; бр.

у коме се тражи да угарска влада покрене истрагу, помиње Кујунџића, уз тврдњу да је исти величао Павла Радовановића на неком скупу одмах након атентата на кнеза.⁴¹ Милан Пироћанац сведочи да је документ саставио Блазнавац.⁴² Кујунџић је свако учешће и евентуално знање о спремању кнежевог убиства негирао.⁴³

И поред посредних сумњи Кујунџић се није нашао пред судом. Намесници су зарад унутрашње стабилности након убиства владара настојали да Уједињену омладину привуку на своју страну. Један од начина је био да им се понуди заштита пред законом. Ристић је преко Матије Бана, кога је поставио за шефа Пресбиороа, настојао да предупреди сваку хајку против најистуренијих либерала. Намесници су у јавности наглашавали да треба правити разлику између атентатора и оних који су представљали опозицију режиму кнеза Михаила.⁴⁴ Постоје индиције да су преправљали протоколе са суђења, те да је одређена документација сакривена и уништена.⁴⁵ Каљевић је почетком јула 1868. био уверен да је Блазнавац прихватио либерални програм, зарад подршке либерала његовом и избору других намесника.⁴⁶

Омладински и светоандрејски прваци у Србији су у огромној мери зависили од воље Блазнавца и Ристића. У таквој атмосфери требало је да дође до одржавања треће омладинске скупштине у Великом

1080, Бошковић Ристићу, Београд, 14/26. август 1868; бр. 1081, Кујунџић Ристићу, Београд, 14/26. август 1868.

⁴¹ „Кујунџић је у Вуковару пред Симом Филиповићем казао да се не чуди што је књаз сад погинуо, него што није одавно и да Радовановић није лола него најзнатнији карактер Србије кога са Христом треба сравнити.“. *Светозар Милетић и Народна странка, грађа 1860–1885 I*, приредио Н. Петровић, Сремски Карловци 1968, 462; *Дневник Бењамина Калаја, аустроугарског конзула у Београду (1868–1875)*, прир. А. Раденић, Београд 2002, 86, 615, 640–641.

⁴² М. Пироћанац, *Белешке*, 514.

⁴³ ДАС, ПО, к. 70, л. 361, Кујунџић Министарству унутрашњих дела, 15/27. август 1868; Алимпје Васиљевић, *Моје успомене*, прир. Р. Љушић, Београд, 1990.

⁴⁴ Данијел Радовић, *Јован Ристић: биографија државника*, (одбрањена докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2020), 93.

⁴⁵ Владимир Јовановић, *Тајна полиција у Кнежевини Србији, политичко насиље и управљачке стратегије у Србији 19. века*, Београд 2012, 108; Д. Леовац, *Србија и Русија*, 296.

⁴⁶ Каљевић је Антонију Хаџићу правдао излазак из опозиције његовог гласила *Србије* страхом од повратка Гарашанина и конзервативаца на власт. Нагласио је да су намесници искрено прихватили либералски програм, на основу њихове жеље да донесу нови устав. Рукописно одељење Матице српске (даље: РОМС), писма, бр. 1.412, Каљевић Хаџићу, Београд, 29. јун/ 11. јул 1868.

Бечкерек у 22. августа 1868. године. Државни саветник Филип Христић је, по Ристићевом налогу, десетак дана пре њеног одржавања причао са Кујунџићем. Саветовао га је у ком духу треба да се крећу ствари на скупу. Сходно упутствима, Омладина је требало да „симпатише“ политички правац којим је кренула српска влада, а да притом не прописује властима у Београду политички програм. Кујунџић је дао свој пристанак и тражио од Ристића детаљнија упутства. Сличан задатак у погледу држања Омладине добио је и Стојан Бошковић. Нешто раније Каљевић је писао Хацићу да *Застава* треба да се држи штедљиво према влади у Београду.⁴⁷ Поменути тројица србијанских либерала изабрана су за одборнике на скупштини која је прошла без већих потреса.⁴⁸

Поред заштите пред законом, Намесништво је настојало да придобије омладинце и тако што им је нудило економску сигурност и реформе у „либералном духу“. Иако је Намесништво настојало да их привуче, њима се није много веровало. Кујунџићу можда и понајмање. Почетком новембра 1868. поново је био принуђен да Ристића уверава у своју искреност.⁴⁹ Након што је одбио место начелника у Краљеву, 19. новембра је био постављен на место секретара друге класе у оквиру Полицајног одељења Министарства унутрашњих дела.⁵⁰ То именовање није прошло неопажено.⁵¹ Само два дана пре Кујунџићевог именовања, Стојан Бошковић је постављен на место чиновника у Министарству иностраних дела, док су Алимпије Васиљевић и Глигорије Гершић враћени као хонорарни професори у Велику школу. Бошковићу је такође поверено покретање либералног листа *Јединство*. Омладинци су у том тренутку могли да буду задовољни. Кујунџић је у *Србији* бранио своје ангажовање од листова који су нагињали конзервативцима. Том приликом је писао: „Ово је убеђење пресекуло ваше сплеткашке конце и приљубило једно другом праву интелигенцију народну под истом првашњом, али прекаљеном, пречишћеном и разумљеном заставом од 1858 године, под заставом: Обреновић и слобода!“⁵² Иако је

⁴⁷ Исто; *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу (1868–1880)*, прир. Г. Јакшић, Београд 1953, 1–2; АСАНУ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14556 / 48.

⁴⁸ *Застава*, бр. 72, 8. септембар 1868.

⁴⁹ АСАНУ, ЈР, XXVI–12, бр. 619. Кујунџић Ристићу, Београд, 29. октобар/10. новембар 1868.

⁵⁰ М. Ђ. Милићевић, „Милан Кујунџић, министар на расположењу“, 218; *Календар са шематизмом Књажевства Србије за просту годину 1869*, 41.

⁵¹ *Дневник Бењамина Калаја*, 117; Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот II*, 1. јануар 1868 – 31. децембар 1876, прир. М. Јагодић, Београд 2006, 83.

⁵² [М. Кујунџић], „Међу полицајима“, *Србија*, бр. 121, 29. новембар/11. децембар 1868.

новински чланак звучао помпезно, место у Министарству унутрашњих дела није добио као награду. „Мене су овамо већ стрпали у ланце. Поставили су ме за ‘секретара полицајног одељења у министарству унутрашњих послова’ – и тако ето омладинских одборника и у полицији! Идуће године рекли су ми да ћу моћи добити опет и моју катедру, док мало ‘практику’ изстудирам.“, писао је Кујунџић Хаџићу тим поводом.⁵³ Ипак, није губио оптимизам. Сматрао је да се ближи крај унутрашњој консолидацији, што је требало да омогући да се гледа и „даље од Београда“, те да се крене у акцију ослобођења и уједињења српског народа.⁵⁴

Кујунџић није нашао места у Светоникољском уставотворном одбору за разлику од других либерала попут Стојана и Јована Бошковића, Стојана Новаковића, Чедомиља Мијатовића, Љубомира Каљевића, Стојана Вељковића. Иако су очекивања Омладине била велика, убрзо се испоставило да су именована била вешт политички маневар намесника. Имала су за циљ да обезбеде подршку либерала у спровођењу уставне реформе. Намесништво је државне положаје и Светоникољски одбор искористило као сагласност интелектуалне елите за споровођење уставне реформе, али не по замислима Омладине већ у духу „умереног либерализма“ Јована Ристића.⁵⁵

Због својих идеолошких ставова, Кујунџић није могао да буде задовољан Уставом. Захтевао је више либерализма од оног што је Намесништво нудило кроз извршену реформу.⁵⁶ Није се прославио ни као чиновник у Полицајном одељењу. Како је касније писао, био је принуђен „две године да зева“ у Министарству унутрашњих дела. Шеф тог ресора био је Радивој Милојковић, који се искристалисао као трећи човек у држави, иза Ристића и Блазнавца.⁵⁷ Ако је у Министарству био контролисан, у приватним круговима није пропуштао прилику да искаже

⁵³ РОМС, рукописи, бр. 10.062, Кујунџић Хаџићу, Београд, 8/20. новембар 1868.

⁵⁴ Исто, писма, бр. 5.664, Кујунџић Угринићу, 11/23. децембар 1868.

⁵⁵ О доношењу Устава 1869. види: Радош Љушић, „Јован Ристић и уставно питање 1869. године“, *Живот и рад Јована Ристића, поводом 150-годишњице рођења. Зборник прилога са научног скупа одржаног 17. и 18. XI 1981. године*, ур. В. Стојанчевић, Београд 1985, 191–213; Д. Радовић, *нав. дело*, 96–100.

⁵⁶ Кујунџић, Каљевић и Гершић су архимандриту Нићифору Дучићу одговорили да су начелно задовољни Уставом, али да се не слажу са постојањем такозваних „вирилних“ чиновника које је у Народно представништво требало да именује Круна. АСАНУ, ЈР, XXVI–7, бр 423, Дучић Ристићу, Београд, 25. јун /7. јул 1869.

⁵⁷ Кујунџићу су надређени били Коста Јовановић и Јован Авакумовић. Обојица су припадали породици Бабадудић, која је највише напредовала након убиства кнеза Михаила. Види: Д. Радовић, *нав. дело*, 101–102.

своје незадовољство политиком владе.⁵⁸ Увод у *Другом жеку* који је изашао на самом почетку 1870. носи назив „Пре свега једна реч на ухо госпођи цензури“, чиме је настојао да скрене пажњу на чињеницу да у Србији штампа није слободна.⁵⁹

Искрени Омладинац (1871)

Државна служба није директно ометала Кујунџића у његовим обавезама при Уједињеној омладини. На годишњим скуповима Омладине 1869. и 1870. у Великој Кикинди и Новом Саду поново се истакао. У Великој Кикинди је изабран за члана главног одбора Омладине и први је изабран за помесног члана за Србију. На том скупу дошло је до велике полемике између србијанских и пречанских либерала. Србијански, предвођени Алимпијем Васиљевићем и Владимиром Јовановићем, инсистирали су да се седиште Главног одбора премести из Новог Сада у Београд. Иако се том захтеву прикључио Кујунџић, нису у томе били успешни.⁶⁰ Након великог полета који је Уједињена омладина српска доживела 1866–1867 године, годишњи скупови након убиства кнеза Михаила показали су да се њени главни актери разилазе у виђењу даљег деловања омладинског покрета. Демократска атмосфера која је владала, како се испоставило, није у хетерогеном идеолошком покрету била погодна за систематичан рад и доношење крупних одлука. Постајало је све уочљивије да је Уједињена омладина српска остала без јасно дефинисаног даљег правца деловања. Поделе које су се осећале једним делом су биле географске – либерали пречани, који су често имали подршку све присутнијих црногорских представника, наспрам србијанских либерала. Друга раван на којој су се осећале поделе, била је идеолошка. Група социјалиста предвођена Светозаром Марковићем и Драгишом Станојевићем била је све видљивија и заузимала је оштар став насупрот србијанских либерала и Владимира Јовановића. Исте су оптуживали да су се „продали“ намесничком режиму за државну службу и да су издали начела. Драгиша Станојевић је Кујунџића, Јовановића, Каљевића и Стојана Бошковића називао

⁵⁸ ДАС, ПО, к. 68, л. 192, Прокић Милојковићу, Крагујевац, 2/14. август 1870; М. Ђ. Милићевић, *Дневник I, (1. јануар 1869 – 22. септембар 1872)*, прир. П. В. Крстић, Београд 2011, 88, 133.

⁵⁹ М. Кујунџић Абердар, *Други јек*, Београд 1870.

⁶⁰ *Застава*, бр. 105, 5. септембар 1869; бр. 106, 7. септембар 1869.

„изродима који су се мајсторијом у удесним околностима увукли у срце Омладине.“⁶¹

Омладинци нису гајили симпатије према намесничком режиму. Иако Ристић и Блазнавац нису успели да је у потпуности држе под својом контролом и да је целу привуку на своју страну, успели су онемо што кнез Михаило није, да велики део Омладине извуку из отвореног непријатељства према званичном Београду. Нема сумње да су слично као и 1868. настојали да преко поверљивих лица утичу на рад омладинских скупова.⁶² Светозар Милетић и његови следбеници су и даље били незадовољни што се, по њиховом схватању, у Београду не ради превише на решавању националног питања.⁶³ *Застава* је посебно оштар тон имала током рата Француске и Пруске 1870–1871. године. Милетић је био спреман да оптужи србијанске либерале да су политиком владе „задовољни или ћуте“, што је још један од показатеља колико су се политике унутар Уједињене омладине разилазиле.⁶⁴

На скупштини у Великој Кикинди донета је одлука да Омладина добије своје гласило, *Младу Србадију*. Владимир Јовановић уверавао је присутне да је из Београда добио усмена уверења да се припрема нови закон о штампи који ће омогућити несметано уређивање листа. Његов предлог није прихваћен. Одлучено је да лист излази у Новом Саду под уредништвом Антонија Хацића.⁶⁵ Кујунџић је те 1870. активно сарађивао у часопису. Један од својих најзначајних филозофских списа *Да ли свет иде на боље или на горе?* почео је да штампа у *Младој Србадији* од њеног трећег броја. Оно што нису успели 1869, србијански либерали успели су наредне године. На скупу у Новом Саду септембра 1870. одлучено је да се издавање омладинског листа пренесе у Београд. Питање уредништва било је једно од важнијих. То је била једна од главних тема спора између Владимира Јовановића и Светозара Марковића. Обојица су се борила за место уредника *Младе Србадије*. На крају је одлучено да се уређивање листа повери Кујунџићу. Он је изабран као компромисно решење. На крају,

⁶¹ Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам*, 669.

⁶² Кујунџић је јавно оптуживао Алимпија Васиљевића да је по налогу владе из Београда имао задатак да растури скуп Омладине 1869. године. ДАС, МК, бр. 80; *Млада Србадија*, из 16. броја „Младе Србадије“ који је узаптила београдска полиција, 1871, 8.

⁶³ Калај износи податак да је Кујунџић написао један запаљив проглас након избијања Кривошијског устанка 1869. године. *Дневник Бењамина Калаја*, 285.

⁶⁴ Светозар Милетић, *Сабрани списи* III/3, прир. Ч. Попов и Д. Микавица, Београд 2001, 197.

⁶⁵ *Млада Србадија*, бр. 1. год. 1, 15/27. април 1870, 47–50.

то није било задовољавајуће за Марковића и Ђуру Љочића, који су из тог разлога напустили Омладину.⁶⁶

Понуђено место уредника била је својеврсна потврда Кујунџићевог положаја унутар Омладине. За место није конкурисао, оно му је понуђено. Према сопственом признању прихватио га је јер није желео „да се каже да неће да врши дужност када се то од њега тражи“. Како је јавно истицао, да би имао више слободе у раду поднео је оставку на место секретара у Министарству унутрашњих дела.⁶⁷ То није урадио без страха. Као државни чиновник имао је већа примања него као уредник, али, како је писао: „хоћу да запливам у маглу, не знајући куд ћу изаћи.“⁶⁸

У првом броју у уводом чланку „И опет омладина!“, уочљиво је са колико „преданости, идеализма и истрајности“ је прионуо на нови посао.⁶⁹ Надао се да ће ствари за Омладину у Београду кренути другачије него четири године раније. Јован Скерлић је у праву када тврди да је Кујунџић био „најрепрезентативнији“ члан омладинског покрета и да је неко ко је рад Омладине „најозбиљније“ схватао. Кроз своје деловање на скуповим и као уредник *Младе Србадије* на извештан начин се искристалисао и као један од њених главних идеолога.⁷⁰ Док су либерали и социјалисти, пречани и Србијанци, сви вукли на своју страну, Кујунџић је пошто-пото покушавао да одржи јединство покрета који је увелико био у фази распада. У *Младој Србадији* је било места и за промоцију Владимира Јовановића, отворена писма Василија Пелагића, преношења чланака из *Раденика*. Кујунџићева помирителска политика унутар Омладине уочљива је и кроз његово деловање у Српском ученом друштву. Покушао је да издејствује да Друштво штампа *Политички речник* Владимира Јовановића, а подржао је предлог да Светозар Марковић постане члан тог тела.⁷¹ И један и други предлог доживели су неуспех.

⁶⁶ „Ја сам тада хтео да ‘Мл. Србадија’ буде лист тенденцијозан: *лист једне радикалне српске партије...*“, тврдио је Светозар Марковић у: *Одговор Др-у Владану Ђорђевићу на његово ‘Отворено писмо’ у ‘Јединству’*, Београд 1872, 8; Gale Stokes, *Legitimacy through Liberalism. Vladimir Jovanović and the Transformation of Serbian Politics*, Seattle, London 1975, 207.

⁶⁷ М. Ђ. Милићевић, „Милан Кујунџић, министар на расположењу“, 221.

⁶⁸ РОМС, писма, бр. 28.758, Кујунџић Димитријевићу, Београд, 12/24. јануар 1871.

⁶⁹ *Млада Србадија*, бр. 1, год 2, 10/22. фебруар 1871, 1–6; Ј. Скерлић, *нав. дело*, 542.

⁷⁰ Л. Перовић, *нав. дело*, 185.

⁷¹ М. Ђ. Милићевић, *Дневник* I, 423; „Шест омладинских писама“, прир. Н. Стипчевић, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, бр. 21, књ. 3 (1973) 547.

Компромисно позиционирање имало је као последицу да се Кујунџићев потпис нађе на програму опозиције из августа 1871. године. Поред њега, програм је потписала група људи која се окупљала око Светозара Марковића – Ђура Љочић, Јеврем Марковић, Василије Пелагић, Павле Михаиловић. Осим Кујунџића, једини који је потписао документ а није важио за социјалисту био је Аћим Чумић.⁷² То је Скерлића навело на тврдњу да се Абердар идејно додиривао у свом слободњаштву са „комуницима“ и „црвењацима“.⁷³ Несумњиво је да је Кујунџић људе у омладинском покрету гледао као носиоце „напредних начела“, а конзервативне елементе као „назадњаке“.⁷⁴ Међутим, Кујунџић је био изричит да се ослања на програм светоандрејских либерала.⁷⁵ У једном писму, либералу пречанину Милошу Димитријевићу, пише – „наши либерали“ и „њини социјалисти“.⁷⁶ У *Младој Србадији* почео је отворено да напада „умерени либерализам“ Намесништва, називајући га „псеудо“ и „лажним“. Умереност је за Кујунџића значила „оскудицу начела“.⁷⁷ Потпис на програм опозиције из 1871. више је ставио из незадовољства политиком Намесништва, него због слагања са радикалним политичким програмом. Сврставање уз социјалисте је био његов одговор на изневерена обећања намесника у погледу либералних реформи, пре свега у погледу слободе штампе.

Иако је Програм опозиције из 1871. јавно објављен 1875. године, Кујунџићево деловање није могло да наиђе на симпатије намесника и владе Радивоја Милојковића. Чињеница је да је *Млада Србадија* под Кујунџићевим уредништвом почела да фаворизује политичке теме на уштрб научних. То није био случај 1870. док је лист излазио у Новом Саду.⁷⁸ Српској влади се посебно није свиђало писање о побуни у Великој

⁷² Опширније: Добривоје Јовановић, *Јеврем Марковић. Испред свог времена*, Јагодина 2009, 146; Јасмина Милановић, *Апостоли радикализма. Живот и дело Павла Паје Михаиловића*, Београд 2013, 114–125.

⁷³ Ј. Скерлић, *нав. дело*, 541.

⁷⁴ „Шест омладинских писама“, 547; *Млада Србадија*, бр. 6. 12/24. фебруар 1872, 83, 88.

⁷⁵ [М. Кујунџић], „Међу полицајима“, *Србија*, бр. 121, 29. новембар/11. децембар 1868; АСАНУ, ЈР, XXVI–12, бр. 685, Кујунџић Блазнавцу, Београд, 9/21. децембар 1872; бр. 686, Кујунџић Ристићу, Београд, 28. август/ 9. септембар 1873.

⁷⁶ РОМС, писма, бр. 28.758, Кујунџић Димитријевићу, Београд, 12/24. јануар 1871.

⁷⁷ ДАС, МК, бр. 53, 80; *Млада Србадија*, из 16. броја „Младе Србадије“ који је узаптила београдска полиција, 1871, 3, 8.

⁷⁸ Ђорђе Бојић, „Часопис ‘Млада Србадија’“, *Уједињена омладина српска, зборник радова*, 537–540.

школи, и афирмативно писање о Чумићу.⁷⁹ Чланак о Чумићу, који је на крају забрањен, те приказ Париске комуне из лета 1871, показују да је Кујунџић већ 2-3 месеца раније почео да се политички приближава онима који су представљали одлучну опозицију намесницима. Када се усудио да пише о шпијунима, 16. број листа био је забрањен. Милојковић му је у директном разговору саопштио „да не може да се говори о шпијунима, почем држава не може без њих да буде, а опет је неударно пред народом изићи јавно у одбрану њихову...“⁸⁰

Оно што је намеснике више забринуло од Кујунџићевог незадовољства њиховом унутрашњом политиком, несумњиво је његово понашање у погледу решавања националне политике. Кујунџић је сматран за једног од најагилнијих и најнестрпљивијих омладинаца у том погледу. До последње скупштине Уједињене омладине српске дошло је 27. августа 1871. у Вршцу. Избор црногорског војводе Маша Врбице за председника аустроугарске власти су схватиле као провокацију, те су забраниле учешће на скупу лицима која нису житељи Монархије. Тиме се даљи рад Омладине чинио неоснованим. Међутим, ако је формална организација растурена, покрет је опстао.

Средином 1871. отворено се почело шушкати о спремању устанка од стране Омладине на Балкану. Да је у томе било истине показао је скуп представника Уједињене омладине српске са књазом Николом на Цетињу 20. септембра 1871. године. Међу присутним омладинцима били су чланови главног одбора – Кујунџић, Коста Угринић, Василије Пелагић, Милош Димитријевић, Ђорђе Влајковић и Лазар Костић. Основни мотиви одласка чланова одбора били су да се упознају са намерама црногорског књаза у погледу ослобођења и уједињења српског народа, те да покушају да измире Београд и Цетиње. Црногорски владар је за лоше односе кривио намеснике, оптужујући исте за пасивну националну политику. На једној приређеној вечери Кујунџић је у име Омладине учинио здравицу „ономе који први загази у рат за ослобођење и уједињење српског народа“, што је наишло на задовољно одобравање књаза Николе. Према сведочењу Угринића, Кујунџића је на тај корак инструисао војвода Машо Врбица.⁸¹ Таква демонстрација на јавном скупу тумачена је као провокација Цетиња

⁷⁹ *Млада Србадија*, бр. 9, 20. април/11. мај 1871, 144; М. Ђ. Милићевић, *Дневник I*, 314; Опширније о догађајима на Великој школи 1871. године у: Ј. Милановић, *Аћим Чумић, 1836–1901*, Београд 2007, 71–73.

⁸⁰ ДАС, МК, бр. 80.

⁸¹ Васа Стајић, „Сведоци Милетићевих подвига“, *Летопис Матице српске*, књ. 308, св. 3 (1926) 192–197.

према Београду. Представници омладинског покрета су остали десет дана у Црној Гори и том приликом основали су „Дружину за ослобођење и уједињење српско“. Састављени су статуту друштва, које је, добрим делом, начинио Кујунџић.⁸² Дружина се поделила у пододборе, а изабрани су и „тајни извештачи“ – Врбица за Црну Гору, Костић за Српску Војводину, Кујунџић за Кнежевину Србију.⁸³

Кораци Омладине на крају нису довели до жељеног резултата.⁸⁴ Намесници су у Главном одбору за српско ослобођење, где су у почетку примат имали Светозар и Јеврем Марковић, успели да прогурају своје људе. Као што су нова истраживања показала, то нису радили са циљем да онемогуће идеју о устанку, насупрот становиштима социјалистичке историографије. Међутим, међународне околности нису ишле на руку идејама Ристића и Блазнавца.⁸⁵

Епилог – ка напредњацима (1872–1880)

Кујунџићево деловање 1871. године запазиле су аустроугарске пограничне власти које су му забраниле улазак у Монархију.⁸⁶ Судећи по извештајима који су стизали Ристићу и Милојковићу, Кујунџић је у јавности све чешће говорио против политике владе.⁸⁷ Био је незадовољан јер *Младу Србадију* није могао да уређује како је желео услед политичких притисака. Уредник листа остао је и 1872. године. Почетком године истицао је да је Србија најподобнија да покрене озбиљну радњу у погледу ослобођења и уједињења, али и да је „највише у стању“ да спречи сваки покрет. За њега је било важно да се Београд стави на чело ослобођења и

⁸² Кујунџићев концепт чува се у његовој заоставштини. ДАС, МК, бр. 40.

⁸³ Дејан Микавица, *Лазар Костић, политичка биографија*, Нови Сад 2011, 107–109.

⁸⁴ О покушају подизања устанка Омладине опширније: Васо Војводић, „Уједињена омладина српска и припремање устанка на Балкану 1871–1872 године, *У огледалу историје*, Нови Сад 2008, 44–130; Н. Петровић, „О покушају устанка Уједињене омладине српске 1871–1872“, *Летопис Матице српске*, књ. 398, св. 5 (1966) 471–488.

⁸⁵ Види: С. Рајић, *Спољна политика Србије. Између очекивања и реалности 1868–1878*, Београд 2015, 247–275.

⁸⁶ *Дневник Бењамина Калаја*, 407; *Аустроугарска грађа о Уједињеној омладини српској*, прир. В. Ђ. Крестић, Нови Сад 2015, 170–172.

⁸⁷ АСАНУ, ЈР, XXVI–13, бр. 896, митрополит Михаило Ристићу, Београд, 1/13. децембар 1871; ДАС, ПО, к. 70, л. 361.

уједињења као „пример“.⁸⁸ Иако је Уједињену омладину српску позивао да се поново „уједини око себе“, политичке групације које су је чиниле већ увелико су кренуле у супротном правцу. Часопис је имао све мање претплатника. Последњи број *Младе Србадије* изашао је 7. децембра 1872. године.⁸⁹

Према сведочењу Владана Ђорђевића јула 1872. дошло је до окупљања „либералаца од 1858“. На састанку су поред Ђорђевића присуствовали Стојан Бошковић, Каљевић, Кујунџић, Владимир Јовановић, Алимпије Васиљевић. Том приликом било је говора да покрену лист *Уједињење*. Није много недостајало да на скупу дође и до физичког обрачуна. Васиљевић је насрнуо на Кујунџића након што га је овај назвао „Ристићевим шпијуном“.⁹⁰ Састанак није дао никакве резултате. Он показује да је Кујунџић себе и даље сматрао делом светоандрејских либерала а не других политичких струја.

Након што је издавање *Младе Србадије* престало, Кујунџић је остао без прихода. Како није имао место у државној служби, на самом крају 1872. је молио председника владе Блазнавца да буде враћен на положај професора у Великој школи.⁹¹ Молба је остала без резултата. Осам месеци касније писао је новом председнику владе Јовану Ристићу са истим циљем. Уверавао га је да у њему може увек наћи сарадника за борбу против „било каквог назадњаштва и шарлатанског авантуризма“.⁹² Ристић је обећао да томе неће правити никакве потешкоће, али ни овај корак није променио Кујунџићев статус. То га је навело да се пожали Новаковићу, који је био један од министара у Ристићевој влади. „Није ли се цело моје пискрање

⁸⁸ [М. Кујунџић], „Наше новине“, *Млада Србадија*, бр. 2, 15/27. јануара 1872, 19–20; бр. 5, 5/17. фебруар 1872, 67–68.

⁸⁹ *Млада Србадија*, бр. 47, 26. новембар/ 7. децембар 1872, 752.

⁹⁰ М. Ђ. Милићевић, *Дневник I*, 475; Нетрпељивост између Кујунџића и Васиљевића датира од 1865/1866, након научне полемике коју су имали о почецима античке филозофије. Она је временом прерасла у лични сукоб. Васиљевић је 1868. постављен на место професора на катедри које је раније заузимао Кујунџић. Стојан Бошковић и Стојан Новаковић су у неколико наврата настојали да посредују и да их измире, али ни Кујунџић ни Васиљевић о томе нису желели ништа да чују. До физичког обрачуна између њих двојице могло је да дође и 1881. године на једној од седница српског ученог друштва. Исто, 134; ДАС, СН, бр. 1205, Васиљевић Новаковићу, без датума; Исто, МК, бр. 77, 125; АСАНУ, ИЗ, бр. 9237, Дневник Милана Ђ. Милићевића, св. XI, 5. новембар 1881. (по старом календару); Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам*, 769; И. Марић, *Филозофија на Великој школи*, 45–46.

⁹¹ АСАНУ, ЈР, XXVI–12, бр. 685, Кујунџић Блазнавцу, Београд, 9/21. децембар 1872.

⁹² Исто, бр. 686, Кујунџић Ристићу, Београд, 28. август/9. септембар 1873.

до топчидерске катастрофе сводило на признату мисао: да је баш због избављења владоца потребна била промена система и лица? Није ли моје перо било које је прво у новинама, у име својих другова, прихватило и изнело име данашњег владоца, одмах после проласка у војсци, а пре топчидерске скупштине.“, писао је Новаковићу.⁹³

Временом се међу либералима изродила велика дилема око тога какав положај да заузму према Јовану Ристићу. Он је важио за умереног либерала, а омладинци нису били задовољни његовом политиком, барем не у потпуности. У Ристићевој влади 1873. године, у време док се Кујунџић налазио у немилости, министарске положаје су заузели Стојан Новаковић и Чедомиљ Мијатовић. Тада је деловало да је Ристић спремнији да се ослања на млађе снаге либералног покрета. Међутим, његов пад са места председника владе почетком новембра 1873. представљао је једну од прекретница у политичким прегруписавањима у Србији седамдесетих година. Старији либерали, Владимир Јовановић, Алимпије Васиљевић или Стојан Бошковић, су се све више приближавали Ристићу и Милојковићу. То није био случај са млађима, Кујунџићем, Каљевићем, Мијатовићем, Новаковићем или Владаном Ђорђевићем, који су се све више кретали у другом правцу.

Ристићеву смену са места председника владе 2. новембра Кујунџић је добро искористио. Влада конзервативца Јована Мариновића, у жељи да рачуна на што шири политички фронт против Ристића, настојала је да на своју страну приволи и Кујунџића. Абердар је добио жељено место професора на Великој школи.⁹⁴ Нови кабинет и млади кнез Милан желели су да од Ристића одвоје светоандрејске либерале. Поједини светоандрејци, на челу са Јевремом Грујићем, су изабрани за вирилне посланике у Народној скупштини 1874. године. Кујунџић је био један од њих. Да је влада озбиљно рачунала на његову подршку, указује то што је именован на место секретара народног представништва. Кујунџић је током скупштинских заседања крајем 1874. и почетком 1875. био доста запажен. Мариновићева влада није била дугог века. Његов кабинет је поднео оставку 4. децембра 1874. године, након неприхватања скупштинске Адресе већине.⁹⁵ Слободан Јовановић сматра да је аутор Адресе највећим делом био Кујунџић.⁹⁶ За њу су поред Кујунџића, између осталих, гласали

⁹³ Исто, бр. 687, Кујунџић Новаковићу, Београд, 30. август/11. септембар 1873; ДАС, МК, бр. 197.

⁹⁴ *Календар са шематизмом Књажества Србије за годину 1874*, 32.

⁹⁵ О скупштинској кризи опширније: Ј. Милановић, *Аћим Чумић*, 129–140.

⁹⁶ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, 375.

Стојан Новаковић и Љубомир Каљевић. Нови кабинет формирао је Аћим Чумић, који је потрајао свега два месеца.⁹⁷

Чумић се у једном писму упућеном Јовану Мариновићу жалио да је велика грешка била постављење Кујунџића као секретара, кога је оценио као продужену руку Јеврема Грујића и либерала.⁹⁸ Кујунџић себе није гледао као на конзервативца, а ни као присталицу Ристићевих либерала.⁹⁹ То показује чињеница да је његовом заслугом Новаковић одвојен од Ристића.¹⁰⁰ Кујунџић је током скупштинских заседања 1875. поднео и предлог о слободи штампе, који није прихваћен.¹⁰¹

Отварање Велике источне кризе и питање уласка Србије у рат поново је ставило на испит „жарко родољубље“ Кујунџића. Априла и маја 1876. посебно је био активан у ратним агитацијама.¹⁰² Као официр узео је учешће у ратним дејствима у Првом и Другом српско-турском рату. Године 1876. ратовао је на Јавору и у околини Новог Пазара. У другом рату са Турском стигао је са својом јединицом код Врања. За исказану храброст одликован је Таковским крстом IV степена.¹⁰³

Велика источна криза довела је до прегруписавања унутар различитих политичких табора у Србији. У такозваним „акционим министарствима“, на чијем се челу тек номинално налазио Стевча Михаиловић, а чији је стварни вођа био Јован Ристић, нашли су се махом старији светоандрејски и омладински либерали. То је довело до њиховог ближег политичког

⁹⁷ О Мариновићевом и Чумићевом кабинету види: *Владе Србије*, 123–128.

⁹⁸ „Аћим Чумић о узроцима пропасти Мариновићевог кабинета“, прир. Ј. Милановић, *Мешовита грађа*, књ. XXXIII (2012) 327, 332.

⁹⁹ Према једној белешки Стојана Новаковића са краја 1874. и почетка 1875. политичке групације у Србији у том периоду делиле су се на либерале, полулиберале, конзервативце и социјалисте. Међу либералима издвојио је три групе: једну Јеврема Грујића, другу Стевече Михаиловића и трећу коју је назвао „доктринарима“. У полулиберале је убрајао присталице Ристића и Радивоја Милојковића. Конзервативце је делио на старије, на челу са Мариновићем, и млађе предвођене Чумићем. *Стојан Новаковић, изабрана документа*, 50–51.

¹⁰⁰ Стојану Новаковићу је понуђено место министра просвете и црквених дела у влади Данила Стефановића. Лично је отишао код Ристића да га пита за савет да ли да се прими тог портфеља, а он га је световао да не улази у кабинет. Ипак, након притиска Кујунџића, Новаковић је попустио и прихватио понуђени ресор. Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот* II, 270.

¹⁰¹ Исто, 282; М. Ђ. Милићевић, *Дневник* II, 256.

¹⁰² *Светозар Милетић и Народна странка* III, (1876–1885), прир. Н. Петровић, Нови Сад 1985, 27; Абердар, „Луда“, *Јавор*, бр. 21, 23. мај 1876, 643; Исти, „Абер је!“, *Јавор*, бр. 25, 20. јун 1876, 779.

¹⁰³ ДАС, МК, бр. 194.

деловања. Акциона министарства и потоња Ристићева влада (1878–1880) чиниле су основу потоње Народно-либералне странке.¹⁰⁴ Најбучнији политички опоненти Михаиловић–Ристићевим кабинетима били су „младоконзервативци“, попут Чумића, Милана Пироћанца и Чедомиља Мијатовића. Њих је као „младоконзервативце“ дефинисало то што су узели учешће у кабинетима на чијем су челу стајали конзервативци Јован Мариновић и Данило Стефановић, иако су у њиховим политичким идејама постојале разлике. Од 1875. у ту групу убрајан је и Стојан Новаковић. Иако не толико „бучан“, Новаковић је више стајао на линији са Кујунџићем, него са Чумићем. То говори и његово залагање за улазак Србије у рат. Треба истаћи да ратне припреме нису биле запостављене ни за време Каљевићеве владе (септембар 1875 – април 1876).¹⁰⁵

Велика источна криза завршена је Берлинским конгресом којим је Србија добила државну независност и територијално проширење. Јован Ристић је као најутицајнија политичка фигура формирао нови кабинет након Конгреса. Крупна и тешка политичка питања која је његов кабинет имао да решава, попут преговора са Аустро–Угарском око склапања Железничке конвенције и Трговинског уговора, погодовало је јачању опозиције. У земљи се осећао и замор Ристићевом дугогодишњом владавином.¹⁰⁶

У таквом односу снага, новембра 1879. године Кујунџић, Новаковић, Милан Пироћанац и Милан Ђ. Милићевић постигли су договор да се „стане напут овим зликовачким насиљима и политичком хајдуклуку ова два неваљалца [Јована Ристића и Радивоја Милојковића – прим. Д. Р.]“. Према њиховом споразуму требало је покренути лист *Видело* и написати његов програм. То су на себе преузели Кујунџић и Пироћанац.¹⁰⁷ Сходно програму, који је штампан у првом броју *Видела*, нова политичка група захтевала је слободу штампе, поштовање Устава, и све што је тадашња „напредна уставност“ подразумевала.¹⁰⁸ Иако су од стране Ристића и осталих либерала, касније и радикала, називани „младоконзервативцима“, у науци је већ утврђено да је кружок окупљен око *Видела* као идејну основу

¹⁰⁴ Опширније: Д. Радовић, *нав. дело*, 165, 245–246.

¹⁰⁵ С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 392.

¹⁰⁶ Д. Радовић, *нав. дело*, 234–241.

¹⁰⁷ АСАНУ, ИЗ, бр. 9327, Дневник Милана Ђ. Милићевића, св. X, 20. 11. и 4. 12. 1879. (по старом календару); М. Пироћанац, „За моју децу, Београд 1895“, прир. С. Рајић, *Мешовита грађа*, књ. XXI (2003) 145; Д. Јанковић, *нав. дело*, 207.

¹⁰⁸ Стојан Новаковић, *изабрана документа*, 63–65; *Видело*, бр. 1, 2/14. јануар 1880; бр. 54, 2/14. мај 1880.

имао „класични либерализам“.¹⁰⁹ Они су себе називали „прогресистима“, „либералима“ и „напредњацима“, док су Ристића и његове саборце представљали као представнике „окорелог конзервативизма“. Нису на мети *Видела* били само Ристић и Милојковић, као два најзначајнија представника и симбола режима, већ и Владимир Јовановић. Последњи је посебно нападан за идеолошку безначаљност.¹¹⁰ Био је то тек увод у поремећене односе између Либералне и Напредне странке осамдесетих и деведесетих година 19. века.

Кујунџић је био посебно активан у новом листу. Многи чланци потекли су из његовог пера. Несумњиво да је он био тај који је страначком органу и потоњој Напредној странци дао име. „Видело“ и „слобода“ су по његовом филозофском схватању били „кључеви“ који откључавају „рај божји на земљи“.¹¹¹ О његовом „напредњаштву“, које је супростављао „назадњаштву“ конзервативних елемената, већ је било речи. Кујунџић је велику енергију и труд уложио да укључи што више људи око листа. Почетком 1880. групи су се придружили Чедомиљ Мијатовић и Милутин Гарашанин, стари Кујунџићеви познаници из школских дана. Тодор Стефановић Виловски пише да је Кујунџићевом заслугом напредњацима пришао Љубомир Каљевић.¹¹² О томе сведочи њихова преписка непосредно пре формирања Пироћанчеве владе. У њој је уочљиво да је Каљевић Јеврема Грујића и даље називао њиховим „шефом“, за кога тврди да није у стању да састави владу, „а да у кабинету опет не влада Јово [Ристић – прим. Д. Р.] не седећи у њему.“ Такође, Каљевић се питао да ли би било сврсисходно ако би „старца Мариновића“ покушали „измирити са напредним правцима“.¹¹³

Јован Ристић је сишао са места председника кабинета 27. октобра 1880. године. Кнез Милан је састављање новог кабинета понудио групи интелектуалаца окупљених око *Видела*. У неколико дана сукоба око првенства у кабинету, нову владу формирао је Милан Пироћанац. Милан Кујунџић је био активно укључен у преговоре око састављања новог

¹⁰⁹ Б. Бешлин, „Српски либерализам у 19. веку – генеза, идеје, страначке поделе“, *Зборник Матице српске за историју* 67–68 (2003), 64, 84; Д. Јанковић, *нав. дело*, 259.

¹¹⁰ *Видело*, бр. 21, 13/25. фебруар 1880; бр. 32, 9/21. март 1880; бр. 54, 2/14. мај 1880; бр. 71, 12/24. јун 1880; бр. 72, 15/27. јун 1880; бр. 92, 1/13. август 1880; бр. 93, 3/15. август 1880; бр. 125, 17/29. октобар 1880.

¹¹¹ Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам*, 795–796.

¹¹² Тодор Стефановић Виловски, *Моје успомене (1867–1881)*, Београд 1988, 500.

¹¹³ ДАС, МК, бр. 259, Каљевић Кујунџићу, Беч 15. октобар 1880; бр. 260, Каљевић Кујунџићу, Беч 15. октобар 1880.

кабинета.¹¹⁴ Док су Пироћанац, Гарашанин и Мијатовић покушавали да се нагоде око ресора, Кујунџић није био превише наметљив, иако је његова заслуга за окупљање кружока око гласила била већа. Он је међу напредњаке, где је већ приликом оснивања било великих неслагања, унео исту ону енергију коју је раније уносио међу сукобљене струје у Уједињеној омладини српској. Вероватно одатле потиче став о човеку „похвалне несебичности“, како је Кујунџића оценио Милићевић.¹¹⁵

Кујунџић је остао без министарске столице у Пироћанчевој влади. Њему и Каљевићу остало је уређивање *Видела* и управљање Главним одбором Напредне странке. Од места у новом кабинету важније му је било да са власти сиђу Јован Ристић и либерали који су пристали уз некадашњег намесника.¹¹⁶ Осамдесетих година Кујунџић је важио за једног од највећих противника либерала.¹¹⁷ Члан министарског кабинета постао је тек у влади Милутина Гарашанина, иако је и пре тога важио за једног од најутицајнијих напредњака.¹¹⁸ Том приликом, његовом иницијативом основана је Српска краљевска академија. Међу првим члановим није било либерала, иако се сматрало да Ристић и Владимир Јовановић заслужују ту почаст.¹¹⁹ Ако раније није гајио симпатије према политици Ристића, Кујунџићев однос са Јовановићем се за двадесет година изменио до те мере да су од најближих сарадника постали политички противници.

Закључак

Милан Кујунџић Абердар се као студент београдске гимназије и Лицеја налазио под великим утицајем идеја светоандрејских либерала, превасходно Јеврема Грујића и Владимира Јовановића. Након повратка из иностранства са студија филозофије, 1866. постао је професор на београдској Великој школи. Био је један од најближих сарадника Владимира Јовановића и либерала који су ступили у одлучну опозицију политици кнеза Михаила Обреновића. Кујунџић је имао велику улогу у оснивању Уједињене омладине српске, као савеза српских ђачких

¹¹⁴ М. Пироћанац, *Белешке*, 23–24.

¹¹⁵ М. Ђ. Милићевић, *Додатак Поменику од 1888. Знаменити људи у српског народа који су преминули до краја 1900. г.*, Београд 1901, 78.

¹¹⁶ *Светозар Милетић и Народна странка* III, 260.

¹¹⁷ М. Пироћанац, *Белешке*, 143, 219, 235.

¹¹⁸ Т. Стефановић Виловски, *нав. дело*, 539; *Светозар Милетић и Народна странка* III, 375.

¹¹⁹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. трећа, Београд 1934, 356–357.

удружења, 1866. године у Новом Саду. Међутим, са просветног и научног поља, Омладина је све више прелазила на поље дневне политике. То је показала њена друга скупштина у Београду 1867. године. Том приликом омладинци су се својим деловањем јасно сврстали у опозицију режиму кнеза Михаила. Како се истакао као један од виђенијих опозиционара режима Кујунџић је изгубио место професора на Великој школи.

Кујунџић се профилисао као један од најпрепознатљивијих чланова омладинског покрета. Након убиства кнеза Михаила 1868. године у Топчидеру, у јавности је због свог ранијег политичког држања сврставан, заједно са осталим омладинским вођама, у први ред осумњичених за кнежево убиство. Међутим, намесници Миливоје Петровић Блазнавац и Јован Ристић имали су другачије планове према омладинским либералима. У циљу очувања унутрашње стабилности привукли су их на своју страну, тако што су им понудили заштиту пред законом, материјалну сигурност и обећање реформи у либералном духу. Кујунџић је крајем 1868. постао чиновник у Министарству унутрашњих дела. Иако је ступио у савез са намесницима, њиховом политиком није био задовољан. Године 1871. на скупу Омладине поверено му је уређивање листа *Млада Србадија*, који је уређивао две године. Према оцени Јована Скерлића Кујунџић је био један од „најрепрезентативнијих“ представника Омладине, и један од ретких који је њено деловање озбиљно схватао. Прихватањем места уредника омладинског листа, Кујунџић је јавно ступио у опозицију намесничком режиму. Његово деловање у унутрашњој и националној политици све се мање свиђало намесницима Ристићу и Блазнавцу. Кујунџић их је дуго молио да буде враћен на место професора на Великој школи, али то није било уважено.

Након пада владе Јована Ристића 1873. године Абердар је враћен на место професора. У другој половини седамдесетих година искристалисао се као одлучан противник Јована Ристића и његових либерала. То га је постепено све више приближило сарадњи са „младоконзервативцима“. Они су били млађи либерални нараштај у Србији који је тако назван због учешћа у владама на чијем су челу стајали конзервативци Јован Мариновић и Данило Стефановић. Крајем 1879. Кујунџић, Милан Пироћанац, Стојан Новаковић и Милан Милићевић споразумели су се да покрену лист *Видело*, око кога су се окупили представници потоње Српске напредне странке која је основана 1881. године. Кујунџић је часопису и партији дао име, и био је један од ангажованијих у њеном окупљању и оснивању. Осамдесетих година Кујунџић је био један од највећих противника Либералне странке чији чланови су били и његови

некадашњи блиски сарадници из Уједињене омладине српске. Иако шездесетих и седамдесетих година није заузимао најодговорније државне функције, Кујунџић је кроз учешће у омладинском покрету имао велики утицај на политичка дешавања.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Архив Српске академије наука и уметности [Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti]
(Историјска збирка) [Istorijska zbirka]
Заоставштина Драгослава Страњаковића [Zaostavština Dragoslava Stranjakovića]
Заоставштина Јована Ристића [Zaostavština Jovana Ristića]
Државни архив Србије [Državni arhiv Srbije]
Лични фонд Милана Кујунџића [Lični fond Milana Kujundžića]
Лични фонд Стојана Новаковића [Lični fond Stojana Novakovića]
Поклони и откупи [Pokloni i otkupi]
Varia
Рукописно одељење Матике српске [Rukopisno odeljenje Matice srpske]

Објављени извори – Published Primary sources

Авакумовић Јован, *Мемоари*, прир. С. Турлаков, Сремски Карловци 2008. [Avakumović Jovan, *Memoari*, прир. S. Turlakov, Sremски Karlovcі 2008]
Аустроугарска грађа о Уједињеној омладини српској, прир. В. Ђ. Крестић, Нови Сад 2015. [Austroугарска грађа о Uјedinjenoј оmladini српској, прир. V. Ђ. Krestić, Novi Sad 2015]
„Аћим Чумић о узроцима пропасти Мариновићевог кабинета“, прир. Ј. Милановић, *Мешовита грађа*, књ. XXXIII (2012) 315–334. [„Aćim Čumić о propasti Marinovićevog kabineta“, прир. J. Milanović, *Mešovita грађа*, књ. XXXIII (2012) 315–334]
Васиљевић Алимпије, *Моје успомене*, прир. Р. Љушић, Београд 1990. [Vasiljević Alimpije, *Moје uspomene*, прир. R. Ljušić, Beograd 1990]
Дневник Бењамина Калаја, аустроугарског конзула у Београду (1868–1875), прир. А. Раденић, Београд 2002. [Dnevnik Benјamina Kalaja, аustroугарског konzula u Beogradu (1868–1875), прир. A. Radenić, Beograd 2002]
Ђорђевић Владан, *Успомене. Културне скице из друге половине XIX века*, Београд 1927. [Ђorđević Vladan, *Uspomene. Kulturne skice iz druge polovine XIX veka*, Beograd 1927]
Јовановић Владимир, *Успомене*, прир. В. Крестић, Београд 1988. [Jovanović Vladimir, *Uspomene*, прир. V. Ђ. Krestić, Beograd 1988]
Календар за шематизмом Књажества Србије за годину 1867, Београд 1867. [Kalendar sa šematizмом Knjažestva Srbije za godinu 1867, Beograd 1867]
Календар са шематизмом Књажества Србије за годину 1874, Београд 1874. [Kalendar sa šematizмом Knjažestva Srbije za godinu 1874, Beograd 1874]

Крстић Никола, *Дневник. Јавни живот II*, 1. јануар 1868 – 31. децембар 1876, прир. М. Јагодић, Београд 2006. [Krstić Nikola, *Dnevnik. Javni život II*, 1. januar 1868 – 31. decembar 1876, прир. М. Jagodić, Beograd 2006]

Крстић Никола, *Дневник. Јавни живот III*, 2. јануар 1877 – 21. децембар 1887, прир. М. Јагодић, Београд 2007. [Krstić Nikola, *Dnevnik. Javni život III*, 2. januar 1877 – 21. decembar 1887, прир. М. Jagodić, Beograd 2007]

Милетић Светозар, *Сабрани списи II/3*, прир. Ч. Попов и Д. Микавица, Београд 2001. [Miletić Svetozar, *Sabrani spisi II/3*, прир. Џ. Popov i D. Mikavica, Beograd 2001]

Милићевић Ђ. Милан, *Дневник I (1. јануар 1869 – 22. септембар 1872)*, прир. П. В. Крстић, Београд 2011. [Milan Ђ. Milićević, *Dnevnik I (1. januar 1869 – 22. septembar 1872)*, прир. P. V. Krestić, Beograd 2011]

Милићевић Ђ. Милан, *Дневник II (23. септембар 1872 – 6. април 1877)*, прир. П. В. Крстић, Београд 2015. [Milan Ђ. Milićević, *Dnevnik II (23. septembar 1872 – 6. april 1877)*, прир. P. V. Krestić, Beograd 2015]

Новаковић Стојан, *Записке. Ђачки дневник 1858–1861*, прир. С. Војиновић, Шабац 1995. [Novaković Stojan, *Zapiske. Đački dnevnik 1858–1861*, прир. S. Vojinović, Šabac, 1995]

Пироћанац Милан, *Белешке*, прир. С. Рајић, Београд 2004. [Piroćanac Milan, *Beleške*, прир. S. Rajić, Beograd 2004]

Пироћанац Милан, „За моју децу, Београд 1895“, прир. С. Рајић, *Мешовита грађа*, књ. XXI (2003) 121–147. [Piroćanac Milan, „Za moju decu, Beograd 1895“, прир. S. Rajić, *Mešovita građa*, књ. XXI (2003) 121–147]

Писма Филипа Христића Јовану Ристићу (1868–1880), прир. Г. Јакшић, Београд 1953. [Pisma Filipa Hristića Jovanu Ristiću (1868–1880), прир. G. Jakšić, Beograd 1953]

Светозар Милетић и Народна странка, грађа 1860–1885 I, прир. Н. Петровић, Сремски Карловци 1968. [Svetozar Miletić i Narodna stranka I, građa 1860–1885, прир. N. Petrović, Sremski Karlovci 1968.]

Светозар Милетић и Народна странка III, (1876–1885), прир. Н. Петровић, Нови Сад 1985. [Svetozar Miletić i Narodna stranka III, građa 1860–1885, прир. N. Petrović, Sremski Karlovci 1985]

Стефановић Виловски Тодор, *Моје успомене (1867–1881)*, Београд 1988. [Stefanović Vilovski Todor, *Moje uspomene (1867–1881)*, Beograd 1988]

Стојан Новаковић, изабрана документа, прир. А. Раствоић, Б. Миљковић Катић, Б. Стојић, Ј. Блажић Пејић, Београд 2017. [Stojan Novaković, *izabrana dokumenta*, прир. A. Rastović, B. Miljković Katić, B. Stojić, J. Blažić Pejić, Beograd 2017]

Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића, прир. Д. Страњаковић, Београд 1939. [Uspomene i doživljaji Dimitrija Marinkovića, прир. D. Stranjaković, Beograd 1939]

„Шест оmlадинских писама“, прир. Н. Стипчевић, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, бр. 21, књ. 3 (1973) 546–550. [„Šest omladinskih pisama“, прир. N. Stipčević, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, br. 21, књ. 3 (1973) 546–550]

Штампа – Newspapers

Видело (1880) [*Videlo*]
Застава (1866–1869) [*Zastava*]
Јавор (1876) [*Javor*]
Лицејка (1862) [*Licejka*]
Млада Србадија (1870–1872) [*Mlada Srbadija*]
Србија (1868) [*Srbija*]

Литература – Secondary sources

Perović Latinka, „Milan Kujundžić Aberdar – shvatanje slobode“, *Liberalna misao u Srbiji, prilozi istoriji liberalizma od kraja XVIII do sredine XIX veka*, ur. J. Trkulja i D. Popović, Beograd 2001, 185–192.

Stokes Gale, *Legitimacy through Liberalism. Vladimir Jovanović and the Transformation of Serbian Politics*, Seattle; London 1975.

Бешлин Бранко, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Нови Сад; Сремски Карловци 2005. [Bešlin Branko, *Evropski uticaj na srpski liberalizam u XIX veku*, Novi Sad, Sremski Karlovci 2005]

Бешлин Бранко, „Српски либерализам у 19. веку – генеза, идеје, страначке поделе“, *Зборник Матице српске за историју* 67–68 (2003), 59–104. [Bešlin Branko, „Srpski liberalizam u 19. veku – geneza, ideje, stranačke podele“, *Zbornik Matice srpske za istoriju* 67–68 (2003) 59–104]

Бојић Ђорђе, „Часопис ‘Млада Србадија’“, *Уједињена омладина српска, зборник радова*, Нови Сад 1958, 537–544. [Bojić Đorđe, „Časopis „Mlada Srbadija““, *Ujedinjena omladina srpska, zbornik radova*, Novi Sad 1958, 537–544]

Владе Србије 1805–2005, ур. Р. Љушић, Београд 2005. [*Vlade Srbije 1805–2005*, ur. R. Ljušić, Beograd 2005.]

Војводић Васо, „Уједињена омладина српска и припремање устанка на Балкану 1871–1872 године“, *У огледалу историје*, Нови Сад 2008, 44–130. [Vojvodić Vaso, „Ujedinjena omladina srpska i pripremanje ustanka na Balkanu 1871–1872 godine“, *U ogledalu istorije*, Novi Sad 2008, 44–130]

Гавриловић Андрија, *Знаменити Срби 19. века* III, Загреб 1904. [Gavrilović Andrija, *Znameniti Srbi XIX veka* III, Zagreb 1904]

Ђорђевић Живота, „Београдски ђаци и школе у лето 1862. године“, *Годишњак града Београда*, књ 24 (1977) 107–113. [Đorđević Života, „Beogradski đaci i škole u leto 1862. godine“, *Godišnjak grada Beograda*, књ. 24 (1977) 107–113]

Ђорђевић Живота, „Дружина омладина лицејска и политичка активност београдских ђака почетком шездесетих година XIX века“, *Историјски часопис* 27 (1980) 189–196.

[Đorđević Života, „Družina omladina licejska i politička aktivnost beogradskih đaka šezdesetih godina XIX veka“, *Istorijski časopis* 27 (1980) 189–196]

Жунић Слободан, *Историја српске филозофије*, Београд 2014. [Žunić Slobodan, *Istoriја srpske filozofije*, Београд 2014]

Зрнић Лука, *Српске ђачке дружине*, Београд 1912. [Zrnić Luka, *Srpske đачке дружине*, Београд 1912]

Јанковић Драгослав, *Рађање парламентарне демократије. Политичке странке у Србији XIX века*, Београд 1997. [Janković Dragoslav, *Rađanje parlamentarne demokratije. Političke странке u Srbiji XIX veka*, Београд 1997]

Јовановић Владимир, *Тajна полиција у Кнежевини Србији, политичко насиље и управљачке стратегије у Србији 19. века*, Београд 2012. [Jovanović Vladimir, *Tajna policija u Kneževini Srbiji, političko nasilje i upravljачке strategije u Srbiji 19. veka*, Београд 2012]

Јовановић Добривоје, *Јеврем Марковић. Испред свог времена*, Јагодина 2009. [Jovanović Dobrivoје, *Jevrem Marković. Ispred svog vremena*, Јагодина 2009]

Јовановић Слободан, *Влада Милана Обреновића*, књ. прва, Београд 1934. [Jovanović Slobodan, *Vlada Milana Obrenovića*, књ. прва, Београд 1934]

Јовановић Слободан, *Влада Милана Обреновића*, књ. трећа, Београд 1934. [Jovanović Slobodan, *Vlada Milana Obrenovića*, књ. трећа, Београд 1934]

Ковачевић М. Душко, *Светозар Милетић, живот и политика (1826–1901)*, Београд 2009. [Kovačević M. Duško, *Svetozar Miletić, život i politika (1826–1901)*, Београд 2009]

Кујунџић Абердар Милан, *Воља и слобода*, Београд 1889. [Kujundžić Aberdar Milan, *Volja i sloboda*, Београд 1889]

Кујунџић Абердар Милан, *Други јек*, Београд 1870. [Kujundžić Aberdar Milan, *Drugi јек*, Београд 1870.]

Кујунџић Абердар Милан, *Први јек*, Београд 1868. [Kujundžić Aberdar Milan, *Prvi јек*, Београд 1868.]

Леовац Данко, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила Обреновића (1860–1868)*, Београд 2015. [Leovac Danko, *Srbija i Rusija za vreme druge vladavine kneza Mihaila Obrenovića (1860–1868)*, Београд 2015]

Љушић Радош, „Јован Ристић и уставно питање 1869. године“, *Живот и рад Јована Ристића, поводом 150-годишњице рођења. Зборник прилога са научног скупа одржаног 17. и 18. XI 1981. године*, ур. В. Стојанчевић, Београд 1985, 191–213. [Ljušić Radoš, „Jovan Ristić i ustavno pitanje 1869. godine“, *Život i rad Jovana Ristića povodom 150-godišnjice rođenja. Zbornik priloga sa naučnog skupa održanog 17. i 18 XI 1981. godine*, ур. V. Stojančević, Београд 1985, 191–213]

Марић Илија, *Филозофија на Великој школи*, Београд 2003. [Marić Iliја, *Filozofija na Velikoj školi*, Београд 2003]

Марковић Светозар, *Одговор Др-у Владану Ђорђевићу на његово "Отворено писмо"* у „*Јединству*“, Београд 1872. [Marković Svetozar, *Odgovor Dr-u Vladanu Đorđeviću na njegovo "Otvoreno pismo"* и „*Jedinstvu*“, Београд 1872]

Микавица Дејан, *Лаза Костић, политичка биографија*, Нови Сад 2011. [Mikavica Dejan, *Laza Kostić, politička biografija*, Novi Sad 2011]

Милановић Јасмина, *Апостоли радикализма. Живот и дело Павла Паје Михаиловића*, Београд 2013. [Milanović Jasmina, *Apostoli radikalizma. Život i delo Pavla Paje Mihailovića*, Београд 2013]

Милановић Јасмина, *Аћим Чумић, 1836–1901*, Београд 2007. [Milanović Jasmina, *Aćim Čumić 1836–1901*, Београд 2007]

Милићевић Јован, *Јеврем Грујић. Историјат светоандрејског либерализма*, Београд 1964. [Milićević Jovan, *Jevrem Grujić. Istorijat svetoandrejskog liberalizma*, Београд 1964]

Милићевић Ђ. Милан, *Додатак Поменику од 1888. Знаменити људи у српског народа који су преминули до краја 1900. г.*, Београд 1901. [Milićević Đ. Milan, *Dodatak Pomeniku od 1888. Znameniti ljudi u srpskog naroda koji su preminuli do kraja 1900. g.*, Београд 1901]

Милићевић Ђ. Милан, „Милан Кујунџић, министар на расположењу“, *Годишњак СКА I (1887)* 218–222. [Milićević Đ. Milan, „Milan Kujundžić, ministar na raspoloženju“, *Godišnjak SKA I (1887)*, 218–222]

Мишковић Наташа, *Базари и булевари – свет живота у Београду у 19. веку*, Београд 2010. [Mišković Nataša, *Bazari i bulevari – svet života u Beogradu u 19. veku*, Београд 2010]

Петровић Никола, „Историјско место, улога и значај Уједињене омладине српске, *Уједињена омладина српска, зборник радова*, Нови Сад 1968, 9–31. [Petrović Nikola, „Istorijsko mesto, uloga i značaj Ujedinjene omladine srpske, *Ujedinjena omladina srpska, zbornik radova*, Novi Sad 1968, 9–31]

Петровић Никола, „О покушају устанка Уједињене омладине српске 1871–1872“, *Летопис Матице српске* књ. 398, св. 5 (1966) 471–488. [Petrović Nikola, „O pokušaju ustanka Ujedinjene omladine srpske 1871–1872“, *Lepotis Matice srpske* knj. 398, sv. 5 (1966) 471–488]

Радевић Милорад, „Великошколци и суспендовање Друштва србске словесности (1864), *Историјски часопис* 16–17 (1966–1967), 133–142. [Radević Milorad, „Velikoškolci i suspendovanje Društva srpske slovesnosti (1864), *Istorijski časopis* 16–17 (1966–1967) 133–142]

Радовић Данијел, *Јован Ристић: биографија државника*, (одбрањена докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2020). [Radović Danijel, *Jovan Ristić: biografija državnika* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Београд 2020)]

Рајић Сузана, *Владан Ђорђевић – биографија поузданог обреновићевца*, Београд 2007. [Rajić Suzana, *Vladan Đorđević – biografija pouzdanog obrenovićevca*, Београд 2007]

Рајић Сузана, *Спољна политика Србије. Између очекивања и реалности 1868–1878*, Београд 2015. [Rajić Suzana, *Spoljna politika Srbije. Između očekivanja i realnosti 1868–1878*, Beograd 2015]

Скерлић Јован, *Омладина и њена књижевност: изучавања о националном и књижевном романтизму код Срба*, Београд 1906. [Skerlić Jovan, *Omladina i njena književnost: izučavanja o nacionalnom i književnom romantizmu kod Srba*, Beograd 1906]

Стајић Васа, „Сведоци Милетићевих подвига“, *Летопис Матице српске*, књ. 308, св. 3 (1926) 182–201. [Stajić Vasa, „Svedoci Miletićevih podviga“, *Letopis Matice srpske*, knj. 308, sv. 3 (1926) 182–201]

Сто година Филозофског факултета, Београд 1963. [Sto godina Filozofskog fakulteta, Beograd 1963]

Стојковић Андрија, *Милан Кујунџић Абердар. Филозофска и друштвено-политичка схватања*, Нови Сад 1977. [Stojković Andrija, *Milan Kujundžić Aberdar. Filozofska i društveno-politička shvatanja*, Novi Sad 1977]

Стојковић Андрија, *Развитак филозофије у Срба 1804–1944*, Београд 1972. [Stojković Andrija, *Razvitak filozofije kod Srba 1804–1944*, Beograd 1972]

Христић Коста, *Записи старог Београђанина*, Београд 1983. [Hristić Kosta, *Zapisi starog Beogradjanina*, Beograd 1983]

Филиповић Станоје, „Школовање Стојана Новаковића“, *Годишњак Историјског архива*, Шабац, бр. 13 (1977) 7–107. [Stanoje Filipović, „Školovanje Stojana Novakovića, *Godišnjak Istorijskog arhiva Šabac*, br. 13 (1977) 7–107]

Џонић Урош, „Дружина омладина лицејска“, *Зборник радова*, књ. 17. *Институт за проучавање књижевности*, књ. 2, Београд, 1952, 351–368. [Džonić Uroš, „Družina omladina licejska“, *Zbornik radova*, knj. 17. *Institut za proučavanje književnosti*, knj. 2, Beograd 1952, 351–368]

Danijel Radović

**MILAN KUJUNDŽIĆ ABERDAR – FROM A “BOISTEROUS BARD”
OF THE YOUTH TO THE “YOUNG CONSERVATIVE”**

Summary

Milan Kujundžić Aberdar was born in 1842 in Belgrade. As a student of the Belgrade Gymnasium and Lyceum, he was under the great influence of the Saint Andrews liberals, especially Jevrem Grujić and Vladimir Jovanović. After returning from abroad where he studied philosophy, he became a professor in 1866 at the Belgrade Grand School. He became one of the closest associates of Vladimir Jovanović and the liberals, who joined together in a fierce opposition against the politics of Prince Mihailo Obrenović. Kujundžić had a prominent role in founding the United Serb Youth in 1866 in Novi Sad, which represented a union of Serbian students. However, from an educational and scientific field, the Youth started to incline more frequently towards daily politics. This was particularly visible during its second assembly in Belgrade, in 1867. On that occasion, the Youth members clearly positioned themselves as the opposition to the regime of Prince Mihailo. Due to his role at this gathering, Kujundžić lost the position of professor at the Grand School.

Kujundžić became one of the most prominent members of the youth movement. Following the assassination of Prince Mihailo in Topčider, in 1868, due to his previous political stances, he, together with the other Youth leaders, was considered in the public opinion as one of the prime suspects for the assassination of the Prince. However, the regents Milivoje Petrović Blaznavac and Jovan Ristić had different plans with the liberal youth. In order to maintain internal stability, they attracted the youth closer to their side, by offering them protection before the law, material safety, and the promise of reforms in a liberal spirit. Kujundžić became, at the end of 1868, an official in the Ministry of Internal Affairs. Although he allied with the regents, he was not satisfied with their politics. In 1871, at the assembly of the Youth, he was given the task of editing the magazine *Mlada Srbadija*, which he pursued for two years. According to Jovan Skerlić, Kujundžić was one of the “most prominent” representatives of the Youth, and one of the rare ones who took their actions seriously. By accepting to run a Youth magazine, Kujundžić started to oppose the regents’ regime. His activity in internal and national politics was regarded with less and less sympathies by the regents Ristić and Blaznavac. Kujundžić pleaded with them to be returned as a professor at the Grand School, but was declined.

After the fall of Jovan Ristić's government in 1873, Aberdar was given back his professorship. In the second half of the 1870s, he placed himself as a fierce opponent of Jovan Ristić and his liberals. Gradually, he became more inclined towards cooperation with "Young Conservatives". They represented a younger, upcoming liberal generation in Serbia, called "Conservatives" as they participated in governments led by the conservatives Jovan Marinković and Danilo Stefanović. At the end of 1879, Kujundžić, Milan Piroćanac, Stojan Novaković, and Milan Milićević agreed to launch the magazine *Videlo*, which gathered the representatives of the subsequent Serbian Progressive Party, which was founded in 1881. Kujundžić coined the names both for the magazine and the party and was one of the most involved in its founding and organization. During the 1880s, Kujundžić was one of the fiercest opponents of the Liberal Party, which, among others, gathered his former fellows from the United Serb Youth.

Оригиналан научни рад

Примљен: 17.03.2021.

Коначно прихваћен за објављивање: 25.06.2021.

Јелена Н. РАДОСАВЉЕВИЋ*

Историјски институт
Београд

СРБИЈА И ПЕРСИЈА 1878–1889 : ПОЧЕТАК ДИПЛОМАТСКЕ КОМУНИКАЦИЈЕ

Апстракт: Тема рада је успостављање првих дипломатских контаката између Србије и Персије. Хронолошки оквир је период од Берлинског конгреса 1878, када је Кнежевина Србија добила независност, до абдикације краља Милана Обреновића 1889. Приказан је начин дипломатске комуникације две државе која се у то време највише одвијала преко њихових посланстава у Цариграду и Петрограду. Сарадња српских и персијских посланика у та два важна центра омогућила је и успостављање комуникације између владара двеју држава, краља Милана I Обреновића и шаха Насера ал Дина. Због недостатка акредитованих представника у Београду и Техерану, она се одвијала у скромним размерама, и обухватала је обавештавање о ставовима по појединим питањима, размену мишљења, протоколарне догађаје попут дипломатских пријема, и доделу високих државних одликовања.

Кључне речи: Србија, Персија, краљ Милан Обреновић, шах Насер ал Дин, ордени, дипломатска преписка.

Abstract: The paper examines the establishment of first diplomatic ties between Serbia and Persia. The chronological framework covers the period from the Congress of Berlin in 1878, when the Principality of Serbia obtained independence, until the abdication of King Milan Obrenović in 1889. An overview is given of how diplomatic communication was conducted between the two states (primarily through their respective delegations in Constantinople and St. Petersburg). The cooperation between the Serbian and Persian delegates in those two important centers made it possible for the rulers of the two countries, King Milan Obrenović and Shah Naser al Din, to establish communication. However, due to the lack of accredited ambassadors in Belgrade and Tehran, this communication was conducted on a modest scale, mostly encompassing mutual informing each ruler of their respective opinions on certain issues, the exchange of opinions, protocolary events such as diplomatic audiences, as well as awarding of state medals.

Keywords: Serbia, Persia, King Milan Obrenović, Shah Naser al-Din, orders, diplomatic correspondence.

* jelena.radosavljevic@iib.ac.rs

Српско-персијски односи у 19. веку у српској историографији нису били предмет посебног истраживања. Географска удаљеност, културолошке разлике и пре свега непостојање заједничке границе између две земље, као и њихов различит државноправни статус до 1878, допринели су томе да се државе и народи мало познају. До 1878. Персија је била независна империја са значајном улогом у међународним односима, и пуним државноправним капацитетом у погледу остваривања дипломатских и других веза са страним државама. За разлику од ње, Кнежевина Србија је од периода 1829–1833. до добијања независности 1878. била аутономна држава којој су недостајале три надлежности које су имале независне државе: право самосталног дипломатског представљања у иностранству (*ius legandi*), право закључивања међународних уговора (*ius contrahendi*) и право објаве рата (*ius belli gerendi*).¹ Због тога су њихови први контакти реализовани само преко представника које су обе земље имале у Цариграду. У тим првим контактима су учествовали персијско посланство и српско дипломатско представништво у Цариграду, коме ни Османско царство ни независне друге државе нису признавале статус амбасаде и дипломатски имунитет. Контакти нису били само протоколарне природе, што показује и чињеница да је персијски посланик 1865. био почасни председник Одбора српске школе у Цариграду. О поверењу које је имао у ту школску институцију говори и чињеница да ју је похађао и његов сестрић.²

Информације које су о Персији стизале у српску јавност, како у Кнежевину Србији тако и у српским круговима у Аустроугарској, углавном су се тичале могућности да Персија ступи у рат са Османским царством. Тако је *Земунски гласник* 1868. детаљно извештавао о војним снагама Персије, броју становника и површини те државе.³ Наредне 1869. исти лист известио је да постоји могућност избијања рата између Персије и Османског царства, јер је, како се наводи, „Персија земља шиита, који Турке мрзе више него хришћане“.⁴

Србија је од 1804. прешла дуг пут борбе за ослобођење од османске власти. У времену 1829–1833. створена је Кнежевина Србија, аутономна држава под покровитељством Русије и врховном влашћу османског султана. Од тада, па до стицања државне независности, уследио је период

¹ Радосављевић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд 1986, 1–20.

² Александра Новаков, *Стубови српске просвете, српске школе у Османском царству 1878–1912*, Београд 2017, 197.

³ *Земунски гласник*, 14. јул 1868, бр. 37, Земун 1868, 301.

⁴ *Земунски гласник*, 12. јануар 1869, бр. 11, Земун 1869, 96.

њеног унутрашњег консолидовања и оснивања државних институција. Кнежевина Србија имала је унутрашњу самоуправу, али је у погледу спољне политике била лимитирана статусом вазалне државе. Она је званичног представника имала само у Цариграду (прво капућехају, потом дипломатског агента), а касније и дипломатску агенцију у Румунији, такође вазалној држави у односу према Османском царству, као и дипломатску агенцију у Бечу.⁵ Због тога је, поред конзула страних држава који су боравили у Београду, османска престоница била центар њене дипломатске активности. Кнежевина Србија временом је успела да ојача своју самосталност исељавањем османских гарнизона са њене територије 1862. и 1867.⁶ као и доношењем новог устава 1869. Године 1876. ступила је у рат против Османског царства. Он је после фебруарског примирја 1877. настављен по уласку Русије у рат у јесен те године. На Берлинском конгресу, закљученом 13. јула 1878, Кнежевина Србија добила је пуну државну независност.⁷ То јој је омогућило да неометано води спољну политику, укључујући отварање посланстава, потписивање међународних уговора и склапање билатералних споразума са другим државама.⁸ Године 1882. Милан Обреновић крунисан је за краља, а Кнежевина Србија постала је Краљевина.⁹

Персија се налазила на источној граници Османског царства и јужној граници Русије.¹⁰ Као држава која је заузимала територију између Каспијског мора на северу и Персијског залива на југу, са популацијом од

⁵ Р. Љушић, *нав. дело*, 298; Ђорђе Лопичић, *Конзуларни односи Србије (1804–1918)*, Београд 2007, 175.

⁶ Градови Ужице и Соко предати су Кнежевини Србији 1862, уз услов да тврђаве буду разрушене. Београд, Смедерево, Шабац и Кладово османска војска напустила је 1867. *Историја српског народа V/1* (Јован Милићевић), Београд 1994, 295–298.

⁷ *Историја српског народа V/1* (Чедомир Попов), 381–424.

⁸ Године 1879, Кнежевина Србија отвара посланства у Атини, Берлину, Лондону, Паризу, Петрограду, Риму, Цетињу и Софији. Ђ. Лопичић, *нав. дело*, 175.

⁹ *Историја српског народа VI/1* (Ч. Попов), Београд 1994, 63–64.

¹⁰ У европској и српској дипломатији Персија је називана само тим именом, све док у двадесетом веку није преовладао назив Иран. У Персији тај назив није коришћен. Иранци су своју државу називали Иран, уз додатак „падешахи“ (پادشاهی) или „шаханшахи“ (شاهنشاهی), што би се могло превести као империја. Званични назив државе за време династије Каџар био је „Очувани поседи Ирана“ (ممالک محروسه ایران) односно касније, за време династије Пахлави „Узвишена држава Иран“ (دولت علیّه ایران). Персијска дипломатија је, због лакше комуникације са страним државама, на печате својих амбасада стављала назив „Империјална амбасада Персије“. Међутим, термин „Персијско царство“ или

преко 10 милиона становника, она је била значајан чинилац у међународној дипломатији.¹¹ Током читавог 19. века Персијом је владала династија Каџар. Шах Насер ал Дин Каџар, владао је од 1847. до 1896.¹² Био је први персијски владар који је увео обичај да путује ван Персије. Прво је 1870. ишао у Багдад да посети шиитска света места.¹³ После тога, путовао је 1873. у Русију и Европу, да би се преко Цариграда вратио у Техеран.¹⁴

Амир Кабир (1848–1852), који је био први министар Персије у време шаха Насера ал Дина, почео је да спроводи реформе у циљу модернизације земље. Тада је основана и прва високошколска установа, претеча Техеранског универзитета, на којој су се изучавале техника и војне науке.¹⁵ Кабира је на овој позицији је наследио Мирза Хусеин-паша (1871–1873)¹⁶, а осамдесетих година место првог министра заузео је Мирза Али Асгар Хан (1887–1896).¹⁷ Поред првог министра и појединих министарстава, у Персији је веома утицајна била шиитска улема (свештенство шиитског огранка ислама), која је често представљала опозицију шаху. Судство је било подељено на „шарија“ (шеријатске) судове које је водила улема, и судове „орфа“ (судове обичајног права). Војне снаге Персије биле су значајне, али су им биле потребне промене и реорганизација, што је делом и учињено стварањем козачких бригада обучаваних од руских официра.¹⁸

„Персијска империја» углавном се користио када се мисли на стару Персију из доба Ахеменида.

باقر صدری نیا، پژوهشی در باب اصطلاح ممالک محروسه ایران، ایران شناخت زمستان 1374 شماره 1، 66–86.

[Bagher Saderi Niya, *Pajooheshi dar bab estelah Mamaleke mahruse Iran*, Iran shenakht, zemestan 1374, shomare 1, 66–86]

¹¹ Peter Avery and oth., *The Cambridge History of Iran*, Vol. 7, edited by P. Avery, Cambridge 1991, 174.

¹² Герхард Швајцер, *Иран, размеђа истока и запада*, Београд 2006, 211.

¹³ P. Avery and oth., *nav. delo*, 185

¹⁴ Ibidem, 188.

¹⁵ حسن پیرنیا و عباس اقبال آشتیانی، تاریخ ایران، تهران 1385، 951–956

[Hassan Pirnia, Abbas Eghbal Ashtiani, *Tarikhe Iran*, Tehran 1385, 951–956]

У Персији су први министар, као и остали министри постављани од шаха. Тако створена влада му је била директно одговорна. P. Avery and oth., *nav. delo*, 182–183.

¹⁶ Ibidem, 185.

¹⁷ Ibidem, 190.

¹⁸ Ibidem, 177–178.

Током 19. века Персија је водила више ратова. У два рата са Русијом, 1804–1813. и 1826–1828, изгубила је део територија на Кавказу.¹⁹ Такође је водила и рат против Османског царства 1821–1823. Године 1856–1857. дошло је до британско-персијског рата, у коме је Персија изгубила Херат.²⁰ Русија је 1881. преузела Туркменистан.²¹

У време шаха Насера ал Дина почео је снажан продор страних утицаја, пре свега руског и британског. То се односило на остваривање економских интереса ових држава добијањем различитих концесија. Велика Британија водила је рачуна о томе да задржи контролу над Персијским заливом и путем за Индију. Русија је своје интересе усмеравала на север Персије.²² Руским грађанима било је дозвољено да у Персији стичу имовину без ограничења. Британцима је шах Насер ал Дин 1872. дао право на отварање рудника, фабрика и пољопривредних добара.²³ Потписана је и „Ројтерова концесија“ за изградњу железнице од Каспијског мора ка југу.²⁴ Шах Насер ал Дин дао је Великој Британији и право да оснује Народну банку у Техерану.²⁵

Када је реч о дипломатским контактима Кнежевине/Краљевине Србије и Персије, они се развијају после 1878. Ти контакти били су лимитирани чињеницом да две државе нису размениле дипломатске представнике, што указује на то да, за дипломатије обе земље, они нису били први приоритет. Међутим, и поред разлика у броју становника, величини армија и привредној структури, интерес је свакако постојао, јер су се и Србија и Персија граничиле са Османским царством, које је потенцијално могло постати непријатељ и једној и другој држави. За разлику од Србије, која је посланике имала у већим европским престоницама и балканским државама, Персија је у то време имала ширу дипломатску мрежу, при

¹⁹ Мохаммад Хасан Махдијан, *История межгосударственных отношений Ирана и России*, (XIX – начало XXI века), Москва 2014, 24–26.

حسن پيرنيا و عباس اقبال آشتیانی، تاریخ ایران، 913–916
[Hassan Pirnia, Abbas Eghbal Ashtiani, *Tarikhe Iran*, 913–916]

²⁰ Више о томе у: П. П. Бушев, *Герат и англо - иранская война 1856–1857 г.г.*, Москва 1959, *passim*.

²¹ М. Хасан Махдијан, *нав. дело*, 35.

²² Р. Avery and oth., *нав. дело*, 180–181.

²³ Г. Швајцер, *нав. дело*, 204.

²⁴ Р. Avery and oth., *нав. дело*, 187.

²⁵ Г. Швајцер, *нав. дело*, 211.

чему нарочито треба истаћи амбасаде у Османском царству, Русији и другим европским земљама.²⁶

Због тога се дипломатска комуникација између две земље вршила преко Петрограда и Цариграда, две престонице у којима су и Персија и Краљевина Србија имале дипломатска представништва. Приједи дипломатског особља на дворovima у тим престоницама били су прилика да се остваре први српско-персијски званични контакти, на којима су посланици могли да се сретну и упознају. На тај начин је српска дипломатија добила прилику да сазна нешто више о Персији, посебно о њеним односима са Османским царством и Русијом. Министарство иностраних дела Кнежевине Србије пратило је и преводило са турског документа којима је уређен статус грађана Персије у Османском царству. С обзиром на то да је Кнежевина Србија тек стварала своју дипломатску мрежу у пуном капацитету, такви документи су јој могли бити од користи. Ти уговори указивали су Србији на то како је Османско царство уређивало односе са суседним државама.²⁷ Српски интерес био је и да што боље разуме односе између Персије и Русије. До тих података Србија је долазила како преко посланства у Петрограду, тако и другим каналима. Од 1880. до 1881. године Русија је спровела Ахлал-текинску експедицију покоравња племена која су живела на територији Туркменистана. У овој експедицији учествовао је др Анто Гвозденовић, који је своје искуство записао и одштампао у тексту путописног карактера, где се посебно осврнуо на Персију, и на то какве је последице по њу имала руска експедиција. Подаци које је изнео о Персији су били значајни, посебно када се узме у обзир да се у Кнежевини Србији врло мало знало о тој земљи.²⁸ О руским интересима у Персији извештавано је и 1885. године,

²⁶ Rudi Matthee, *Europe, Persian Image of*, Encyclopaedia Iranica, Vol. IX, Fasc. 1, December 15, 1998, 70–76. <https://iranicaonline.org/articles/europe-persian-image-of>. (прегледано 26. 3. 2021)

²⁷ Године 1879. у Београд је из Цариграда прослеђен превод уговора између Персије и Османског царства о међусобним правима поданика друге државе, склопљеног 1875. године. АС, МИД ПО, МФР 54, ф III, дос. IV 572–577; У препискама о изradi трговачког уговора са Османским царством такође се помињу његови уговори те врсте са Персијом. Београд 21. 2. 1888, С. Р. Поповић Јовану Ристићу, АС, МИД ПО, МФР 97, фасц. IV / дос. I / 36.

²⁸ Анто Гвозденовић (Ћеклићи код Цетиња, 14. јануар 1854 – Ћеклићи, 2. новембар 1935), лекар, генерал, политичар, учесник устанка у Херцеговини 1875. По завршетку руско-османског рата 1877–1878. био лекар у експедиционом корпусу генерала Скобељева у Туркменији. Путовао као Скобељевљев лекар у Персију 1881. ради разграничавања две земље. Остао у руској војној служби где је напредовао до

као и о могућности да Немачка ширењем свог утицаја у Персији може угрозити Русију.²⁹ О супротстављању Русије британским интересима у Персији и путовању руског министра у Техеран *Мале новине* су извештавале 1889.³⁰ Када је у јануару 1889. у граду Машаду у Персији дошло до незадовољства локалног становништва због покушаја Русије да ту отвори конзулат, српски посланик у Петрограду је о томе известио своје министарство. У истом извештају навео је и да се очекивала шахова посета Русији.³¹ У наведеном периоду у Петрограду српски посланици у Русији били су Милосав Протић (1880–1881), Ђура Хорватовић (1881–1885), Сава Грујић (1887) и Ђорђе Симић (1888–1889).³² Све то време персијски посланик у Русији био је Мирза Абдулах Хан.³³

Иако је посланство у Петрограду имало важну улогу у успостављању дипломатских контаката Србије и Персије, кључни канал комуникације између Београда и Техерана била су њихова посланства у Цариграду. У периоду од 1878. до 1891. посланици Кнежевине Србије у Османском царству били су Филип Христић (1878–1881), Јеврем Грујић (1882–1886) и Стојан Новаковић (1887–1891).³⁴ За то време амбасадор Персије у

чина генерал-лајтнанта. Од 1912. ађутант и саветник црногорског краља Николе I Петровића Његоша. Председник црногорске владе у емиграцији до 1925. Од 1925. до смрти живео је у Београду, Цетињу и у родном селу. Анто Гвозденовић, „Кратке путничке биљешке из Крима у Туркменију (Средња Азија)“, *Отаџбина*, 1. јануар 1882, свеска 33–36, Београд 1882, 521–5 66; Мирослав Ранков, *Гвозденовић, Анто*, Српски биографски речник, том 2, (В–Г), Нови Сад 2006, 638–639.

²⁹ *Гласоноша*, 7. јун 1885, бр. 30, Ваљево 1885, 127.

³⁰ *Мале новине*, 24. децембар 1889, број 364, б. п.

³¹ Алексеј Тимофејев, Горан Милорадовић, *Посланство Краљевине Србије у Петрограду*, том 2, 1889–1897, док. 4, 35.

³² *Календар са шематизмом Књажества Србије за годину 1880*, Београд 1880, 53; *Календар са шематизмом Књажества Србије за годину 1881*, Београд 1881, 31; *Календар са шематизмом Књажества Србије за годину 1882*, Београд 1882, 90; *Календар са шематизмом Краљевине Србије за годину 1885*, Београд 1885, 97; *Календар са шематизмом Краљевине Србије за годину 1887*, Београд 1887, 104; *Календар са шематизмом Краљевине Србије за годину 1888*, Београд 1888, 110; *Календар са шематизмом Краљевине Србије за годину 1889*, Београд 1889, 111.

³³ У свим депешама из Петрограда везаним за персијско посланство помиње се његово име. Нема навода о промени посланика у том периоду.

³⁴ *Календар са шематизмом Књажества Србије за годину 1881*, Београд 1881, 31; *Календар са шематизмом Књажества Србије за годину 1882*, Београд 1882, 90; *Календар са шематизмом Краљевине Србије за годину 1887*, Београд 1887,

Цариграду је био Мохсен Хан.³⁵ За разлику од српских представника, персијски амбасадори у Цариграду нису се често смењивали. Уколико су морали да буду одсутни извесно време, одређиван је њихов заменик. То је углавном био генерални конзул у Цариграду.

Запажања српских посланика о персијским колегама била су занимљива. У депешама српских посланика из Петрограда често се помиње да је примећено присуство персијског посланика на пријемима на царском двору.³⁶ Слично је било и у Цариграду. Филип Христић приметио је да персијски амбасадор Мохсен Хан добро говори турски, и да на том језику разговара са османским султаном.³⁷ То је било очекивано, с обзиром на то да је он као амбасадор боравио у Цариграду пуних 12 година. Мохсен Хан је са свим српским посланицима одржавао добре односе. Посећивали су се, дописивали и међусобно обавештавали о одсуствима из Цариграда. Исто се може рећи и за српске и персијске дипломатске представнике у Петрограду.³⁸

Преписка између владара две државе, краља Милана I Обреновића и шаха Насера ал Дина, као и министарстава спољних послова Краљевине Србије и Персије, вршена је у највећој мери преко посланстава у Цариграду. Персијски амбасадор Мохсен Хан имао је добар однос са Стојаном Новаковићем. Редовно га је обавештавао о свом одсуству и

104; *Шематизам Краљевине Србије с календаром за годину 1891*, Београд 1891, 176.

³⁵ Мирза Мохсен Хан Моеин ал Молк био је амбасадор Персије у Цариграду од 1871. до 1891.

حسن حضرتی، میرزا محسنخان معینالملک و سفارت عثمانی، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، سال بیستم، شماره 87، بهار 1398، صص 22–3

[Hasan Hazrati, *Mirza Mohsenkhan Moeinalmolk va sefarate osmani*, Faslename tarikhe ravabete khareji, sale bistom, shomare 87, bahar 1398, 3–22]

³⁶ Петроград, 8. јануар 1880, Милосав Протић Јовану Ристићу, АС, МИД ПО, Р 56 фасц. I, дос. X /565–569; Петроград, 1. фебруар 1880, Милосав Протић Јовану Ристићу, АС, МИД ПО, Р 56 фасц. I, дос. X /572–575.

³⁷ Таква прилика је био пријем на османском двору поводом обрезивања султанових синова. Филип Христић је у својој депеши упућеној у Београд нагласио да је персијски амбасадор био присутан и да је са султаном разговарао на турском. Цариград, 21. октобар 1883, Филип Христић Милану Богићевићу, АС, МИД ПО, Р 70, фасц. VI, дос. VI /78.

³⁸ Преписке између посланстава Персије и Србије одвијале су се на француском језику, док су повеље о урученим признањима и орденима биле на персијском. То исто важи и за преписку краља Милана и шаха Насера ал Дина. За превод докумената на француском језику захваљујемо се Магдалени Јоксимовић и Андријани Јоксимовић.

повратку у османску престоницу.³⁹ Такав однос одржавао је и са Јевремом Грујићем, уз уобичајене изјаве поштовања.⁴⁰ Српско посланство одржавало је добре односе и са генералом Мирза Ђевад Ханом и конзулом Хасан Ханом, његовим заменицима у данима када је био на дужем одсуству.⁴¹ Преписка и посете одржавани су редовно, са нагласком да се настављају и утврђују добри односи који већ постоје.⁴²

Кнежевина Србија добила је подршку од Персије када је проглашена за краљевину. О проглашењу Србије за краљевину послат је циркулар државама са којима је Краљевина Србија имала дипломатску комуникацију, међу којима је била и Персија.⁴³ Осим циркулара и депеша послатих посланствима, краљ Милан лично је послао писмо шаху Насеру ал Дину. У њему је укратко објаснио историју српске борбе за независност, развој српског питања на Берлинском конгресу, и упутио га у то како је дошло до тога да српски народ прогласи своју државу за краљевину, а свог владара за краља.⁴⁴ То писмо послато је прво у Цариград, па је преко тамошњег персијског посланства прослеђено у Техеран. У исто време послата су и три писма у Цариград: султану, васељенском патријарху и персијском шаху. У том случају српска дипломатија показала се вештом у познавању добрих дипломатских обичаја. Водило се рачуна о томе да прво султан као суверен државе у којој се налази дипломатско

³⁹ Стенија, 13. октобар 1887, Мохсен Хан Стојану Новаковићу, МИД ПсЦ-а, Ф II Р 28/1887. Стенија (Истинија) је део Цариграда у коме се налазило персијско посланство.

⁴⁰ Стенија, 26. октобар 1885, Мохсен Хан Јеврему Грујићу, МИД ПсЦ-а, Ф III Р 30/1885.

Цариград, 14. фебруар 1885, Мохсен Хан Јеврему Грујићу, МИД ПсЦ-а, Ф III Р 30/1885.

⁴¹ Концепт писма из српског представништва у Цариграду Ђевад Хану, 17. фебруар 1885, МИД ПсЦ – а, Ф III Р 30/1885.

Истанбул, 13. март 1886, Хасан Хан Агопу Бозовићу, МИД ПсЦ-а, Ф I Р 14/1886; Агоп Бозовић Хасан Хану, 1. март 1886, МИД ПсЦ-а, Ф I Р 14/1886, концепт. Агоп Бозовић, Јерменин, био је секретар за турски језик српског посланства у Цариграду. *Календар са шематизмом Краљевине Србије за годину 1886*, Београд 1886, 100.

⁴² Стенија, 4. јул 1889, Мохсен Хан Стојану Новаковићу, МИД ПсЦ- а, Ф I Р 141/1889. Стенија, 1. октобар 1889, Мохсен Хан Стојану Новаковићу, МИД ПсЦ-а, Ф I Р 141/1889.

⁴³ Цариград, 26. фебруар 1882, Јеврем Грујић Милану Пироћанцу, Архив САНУ, Историјска збирка, Президијали Јеврема Грујића, документ 10027/Б/22Ј.

⁴⁴ Београд, 1882, Краљ Милан Насер ал Дин шаху, МИД ПсЦ-а Ф I Р 53/1882, концепт.

представништво прими писмо намењено њему, да би тек потом била прослеђена писма за персијског шаха и васељенског патријарха.⁴⁵ На то писмо су и персијски шах и амбасадор Мохсен Хан, одговорили честиткама, подршком и најлепшим жељама Краљевини Србији и њеном владару.⁴⁶ Шах је у Београд послао посебног изасланика да лично честита краљу Милану и уручи му високо одликовање, изрезбарени шахов лик украшен дијамантима.⁴⁷ То одликовање је, можда по угледу на османску праксу (орден *Меџидије*), лично установио и додељивао шах Насер ал Дин.⁴⁸

Размена високих државних одликовања између Краљевине Србије и Персије такође је указивала на узајамно поштовање и обострану жељу да се унапреде односи двеју држава. Персија је најчешће додељивала Орден лава и сунца различитих степена. Орден лава и сунца (نشان افتخار شیر و خورشید) високог ранга у периоду династије Каџар, установио је 1808. шах Фатх Али Каџар (1797–1834).⁴⁹ Додела персијских ордена српским државницима почела је 1880. Почетком те године Јован Ристић, тада министар иностраних дела, добио је Орден лава и сунца првог реда.⁵⁰ Са персијске стране наглашено је да се орден додељује „узимајући у обзир веома добре односе између две државе, а како би [га носио] у слави и поштовању“.⁵¹ Највероватније је истим орденом одликован и Милосав Протић, посланик Кнежевине Србије у Русији. Он је

⁴⁵ Цариград, 30. март 1882, Јеврем Грујић Милану Пироћанцу, АС, МИД ПО, Р 69, фасц. V, дос. V/ 149–150; Београд, 16. март 1882, Милан Пироћанац Јеврему Грујићу, МИД ПсЦ-а, Ф I Р 53/1882.

⁴⁶ Цариград, 13. април 1882, Јеврем Грујић Милану Пироћанцу, МИД ПсЦ-а, Ф I Р 53/1882, телеграм.

⁴⁷ Пера, 5. јун 1883, Јеврем Грујић Милану Пироћанцу, МИД ПО, Р 70, фасц. II, дос. VI, док. 11–13, телеграм. Цариград, 28. јануар 1887, Стојан Новаковић Министру спољних послова Драгутину Франасовићу, МИД ПсЦ-а, Ф I Р 28/1887.

⁴⁸ Yāhya Šahīdī, *Decorations, Encyclopaedia Iranica*, VII/2, pp. 197–202, <https://iranicaonline.org/articles/decorations>. (прегледано 26. 3. 2021.)

⁴⁹ Лав и Сунце, који су представљали симбол Персије (Ирана), коришћени су на иранској застави све до Исламске револуције 1979. Y. Šahīdī, *nav. delo*, 197–202.

⁵⁰ Београд, 17. јула 1880, Ђорђе Симић Јовану Ристићу, АСАНУ, Историјска збирка, фонд Јован Ристић, инв. бр. 1/156, сигн I/29; Уз ово писмо којим се Ристићу одобрава ношење ордена, налази се и диплома на персијском језику као прилог.

⁵¹ Техеран, [1879] (у писму стоји назначена година 1286, што је могућа грешка у преводу на француски, јер је вероватније да је у питању лунарна 1296. година односно 1879. година по европском календару), Пропратно писмо на француском језику послато уз орден, Архив САНУ, Историјска збирка, фонд Јован Ристић, инв. бр. 1/155, сигн. I/29.

на сахрани руске царице Марије Александровне носио персијски орден, за шта је затражио и добио посебно одобрење српске владе.⁵² На такве гестове персијске дипломатије брзо је одговорила и Кнежевина Србија. Она је персијским дипломатама и службеницима додељивала орден Таковски крст различитог степена. Милосав Протић се 1881. у Петрограду договорио са персијским послаником у Русији Мирза Абдулах Ханом да он добије Таковски крст првог степена, а да се Таковски крст другог степена додели Јакову Самуиловичу Пољакову, почасном персијском конзулу у Таганрогу, због заслуга које је имао за Србију у рату против Османског царства 1876–1877.⁵³ Затим је 1882, приликом слања писма у коме се обавештава да је Србија проглашена за краљевину, Таковски крст првог реда послат и персијском шаху.⁵⁴ Наредне, 1883. године иста одликовања послата су принцу престолонаследнику Музаферу ал Дин Мирзи, као и другим шаховим синовима, Камеран Мирза Нађиб султану и Масуд Мирза Зуле султану.⁵⁵ Исте године је краљевим указом одликовано чак 28 персијских чиновника. Тада је подељено 11 ордена Таковски крст првог степена, 8 другог степена, 6 трећег и 4 ордена Таковски крст четвртог степена. Међу одликованима су били и персијски посланици у Паризу и Бечу, што указује на то да су српски посланици у тим градовима са њима такође имали одређену комуникацију. Таковски крст првог степена уручен је министрима (министар правде Јахир Хан, трговине Мирза Абдул Кахат Хан, министар главне контроле Мирза Абаз Хан, министар двора Мирза Али Хан, два министра за верска питања)

⁵² Петроград, 4. јун 1880, Милосав Протић Јовану Ристићу, АС, МИД ПО, Р 56 фасц. I, дос. X /609; Крагујевац, 24. мај 1880, Концепт упуства Посланству Србије у Петрограду, АС, МИД ПО, Р 56 фасц. I, дос. X /610.

⁵³ Петроград, 11. јануар 1883, Ђура Хорватовић Милану Пироћанцу, МИД – ПО, Р. 69, фасц. V, дос. V / 202–203. Ради се највероватније о јеврејском трговцу и банкару Јакову Соломоновичу Пољакову (1832–1909). *Поляковы, братья*, Электронная еврейская энциклопедия, гл. редактор др Нафтали Прат, том 6, година 1992, 670–672. <https://eleven.co.il/jews-of-russia/in-culture-science-economy/13266/>. (прегледано 26. 3. 2021).

⁵⁴ Цариград, 30. март 1882, Јеврем Грујић Милану Пироћанцу, АС, МИД – ПО, Р 69, фасц. V, дос. V / 149 – 150. Београд, 16. март 1882, Милан Пироћанац Јеврему Грујићу, МИД ПсЦ-а, ФИ Р 53/1882.

⁵⁵ Од шахова четири сина, наследио га је Музафер ал Дин шах (1896–1907), који је уједно био и други персијски шах који је носио Таковски крст.

حسن پير نيا و عباس اقبال آشتیانی، تاریخ ایران، 985.

[Hassan Pirnia, Abbas Eghbal Ashtiani, *Tarikhe Iran*, 985]

Београд, 9. август 1883, Милан Пироћанац деловођи Посланства у Цариграду, МИД ПсЦ-а ФИ Р 136/1883.

затим посланици у Петрограду, Бечу и Паризу, и две личности за које се не наводе функције). Таковски крст другог степена добили су секретари и саветници посланстава, као и почасни конзул Персије у Таганрогу, укупно осам људи. Трећи степен поменутог ордена добили су други секретари министарстава и посланстава, директор поште и један адвокат. Четвртим степеном одликовани су трећи секретар, аташе и драгоман персијског посланства у Цариграду.⁵⁶ До 1883. Таковски крст био је највише српско државно одликовање. Његовом доделом бројним личностима из персијске владе, дипломатије и администрације указана је велика пажња од стране краља Милана Обреновића. Ордење је из Цариграда слато дипломатском поштом у Техеран, а затим у Петроград и друга места. На овом списку, као што је наведено, налазе се персијски посланик у Петрограду Мирза Абдулах Хан и почасни конзул Јаков Самуилович Пољаков. Њима су прво, током 1881. били обећани ордени нижег степена, што су они одбили. Било је предвиђено да посланик добије Таковски крст другог степена, а за Пољакова био је намењен орден Црвеног крста.⁵⁷ С обзиром на то да нису били задовољни степеном предложених одликовања, овом приликом то је исправљено.⁵⁸ Колико је дистрибуција ордена споро текла види се из овог примера, јер је достава ордена од персијског посланства у Цариграду до посланства у Петрограду преко Техерана трајала читаве две године.⁵⁹

Персија је новим одликовањима узвратила 1885, пославши укупно 32 Ордена лава и сунца од првог до петог степена, с тим што 3 ордена нису уручена због смрти одликованих. Орденом првог степена одликовано је чак 14 српских званичника, међу којима су: Милан Пироћанац, министар иностраних дела, Милутин Гарашанин, министар унутрашњих дела, Тихомиљ Николић, министар војни, Димитрије Радовић, министар правде, Чедомиљ Мијатовић, министар финансија, Јован Гудовић, министар на располагању, Јован Петровић, министар грађевина, Филип Христић, посланик у Цариграду, генерал Милојко Лешјанин, Јеврем Грујић, Милан Богићевић, краљев ађутант Ђорђе Катарци, генерал Ђура Хорватовић, као и Димитрије Јоксић, краљев лични секретар. Орден лава и сунца другог степена добили су маршал двора Јанковић, управник вароши Београда

⁵⁶ Београд, 2. август 1883, Милан Пироћанац деловођи Посланства у Цариграду, МИД ПсЦ-а ФІ Р 137/1883.

⁵⁷ Орден Црвеног крста установљен је 1877. године од стране Српског друштва Црвеног крста.

⁵⁸ Петроград, 11. јануар 1883, Ђура Хорватовић Милану Пироћанцу, АС, МИД – ПО, Р. 69, фасц. V, дос. V/ 202–203.

⁵⁹ Обавештење из Министарства иностраних дела посланику у Петрограду Ђури Хорватовићу, 31. јануар 1884, АС, МИД – ПО, Р. 74, фасц. III, дос. II/ 104.

Живојин Блазнавац и пуковник Милутин Јовановић. Трећим степеном одликовано је десет личности, међу којима су краљев ађутантпотпуковник Франасовић, затим чиновници и начелници у министарствима, као и група официра. Четвртим и петим степеном одликована су по два заслужна официра и службеника.⁶⁰ Диплома Драгутина Франасовића на персијском језику, којом му се додељује наведени орден, сачувана је у целости. Из дипломе се види да је послата 1302. године по лунарном календару, односно 1885. Овде се види одређена спорост у реализацији договорене размене ордења. Списак лица којима је требало доделити највише персијско одликовање договорен је 1882, дипломе о додели настале су тек 1885, а сама додела извршена је 1887. године, када су неки од одликованих већ били на другим положајима.⁶¹ Пример за то управо је Драгутин Франасовић. Када је списак договорен он је био потпуковник. У тренутку када је орден стигао, већ је био министар спољних послова, и није хтео да га прихвати сматрајући да му припада виши по значају. Из тога се види да су дипломе у Техерану додељене доста раније него што су стигле у Србију, и да је њихово уручивање била дуга процедура. Када су одликовања стигла неке од личности којима су додељена више нису биле на наведеној позицији уз који им је дат одређени орден.⁶²

Да је размена ордења настављена и касније потврђује предлог посланика у Цариграду Стојана Новаковића од 31. маја 1888, да би за Србију било корисно да се, на молбу персијског амбасадора у Цариграду Мохсен Хана, додели један број одликовања чиновницима посланства, попут драгомана, секретара конзулата и двојици генерала. Новаковић је навео да се ради о орденима Таковски крст друге и треће класе. То за Краљевину Србију свакако није био проблем. Сем тога, Таковски крст више није био највише државно одликовање, јер је као такав уведен Орден белог орла.⁶³

Српско-персијски дипломатски односи почели су да се интензивно развијају по стицању пуне државне независности Кнежевине Србије. То

⁶⁰ Списак одликованих лица саставио је Стојан Новаковић. АС, МИД ПсЦ-а, Ф I Р 28/1887.

⁶¹ Приликом доласка шаховог представника у Београд поводом проглашења Краљевине, Милан Обреновић одликовао је шаха, самог посланика и групу персијских високих достојанственика, и том приликом дао је предлог кога у Србији треба одликовати персијским орденем. Цариград, 28. јануара 1887, Стојан Новаковић Министарству иностраних дела, АС, МИД ПсЦ-а, Ф I Р 28/1887.

⁶² Диплома потпуковника Драгутина Франасовића налази се у Архиву Србије, МИД ПсЦ-а, Ф I Р 28/1887.

⁶³ Цариград, 31. мај 1888, Стојан Новаковић Чедомиљу Мијатовићу, АС, МИД ПО, Р 97 фасц. IV/ дос. VI, 252–253.

говори о активности српске спољне политике, која се трудила да што пре успостави сопствену дипломатску мрежу. У том погледу, успостављена је комуникација и са Персијом, која се у почетку огледала у дипломатској преписци, размени ордења и изразима међусобне подршке. Две државе су се знатно разликовале, како културолошки и привредно, тако и по величини територије и традицији државне независности. Међутим, оне су могле имати сличне геополитичке интересе, јер су се граничиле са Османским царством. Међутим, у том формативном периоду српско-персијских дипломатских контаката није дошло до отварања сталних дипломатских представништава у Београду и Техерану, већ се комуникација одвијала преко посланстава у Цариграду и Петрограду. Персија је поздравила проглашење Србије за краљевину 1882, и у Београд послала посебног изасланика који је краљу Милану Обреновићу пренео честитке шаха Насера ал Дина. Тада је започета пракса додељивања највиших српских и персијских одликовања различитог степена, Таковског крста и Ордена лава и сунца. Одликовања су давана највишим државним службеницима, министрима, командантима војске, краљевим и шаховим ађутантима, али и дипломатама, секретарима посланстава, драгоманима. Предлози за то примани су без измена од друге стране, али процедура израде повеља и доделе одликовања у неким случајевима је каснила. Године 1889. краљ Милан I Обреновић је абдицирао. Дипломатска комуникација са Персијом један је од значајних резултата његова владавине.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Архив Србије [Arhiv Srbije]:

Фонд Министарство иностраних дела, Политичко одељење (МИД ПО) [Fond Ministarstvo inostranih dela, Političko odeljenje (MID PO)]

Фонд Министарство иностраних дела, Посланство Краљевине Србије у Цариграду (МИД ПсЦ) [Fond Ministarstvo inostranih dela, Poslanstvo Kraljevine Srbije u Carigradu (MID PsC)]

Архив САНУ [Arhiv SANU]:

Историјска збирка, Фонд Јован Ристић [Istorijska zbirka, Fond Jovan Ristić]

Историјска Збирка, Президијали Јеврема Грујића [Istorijska zbirka, Prezidijali Jevrema Grujića]

Објављени извори – Published Primary Sources

Календар са шематизмом Књажевства Србије за годину 1880, Београд 1880. [*Kalendar sa šematizmom Knjažestva Srbije za godinu 1880*, Beograd 1880]

Календар са шематизмом Књажевства Србије за годину 1881, Београд 1881. [*Kalendar sa šematizmom Knjažestva Srbije za godinu 1881*, Beograd 1881]

Календар са шематизмом Књажевства Србије за годину 1882, Београд 1882. [*Kalendar sa šematizmom Knjažestva Srbije za godinu 1882*, Beograd 1882]

Календар са шематизмом Краљевне Србије за годину 1885, Београд 1885. [*Kalendar sa šematizmom Kraljevine Srbije za godinu 1885*, Beograd 1885]

Календар са шематизмом Краљевине Србије за годину 1887, Београд 1887. [*Kalendar sa šematizmom Kraljevine Srbije za godinu 1887*, Beograd 1887]

Календар са шематизмом Краљевине Србије за годину 1888, Београд 1888. [*Kalendar sa šematizmom Kraljevine Srbije za godinu 1888*, Beograd 1888]

Календар са шематизмом Краљевине Србије за годину 1889, Београд 1889. [*Kalendar sa šematizmom Kraljevine Srbije za godinu 1889*, Beograd 1889]

Тимофејев Алексеј, Милорадовић Горан, *Посланство Краљевине Србије у Петрограду*, том 2, 1889–1897, Београд 2018. [Timofejev A., Miloradović G., *Poslanstvo Kraljevine Srbije u Petrogradu*, том 2, 1889–1897, Beograd 2018]

Шематизам Краљевине Србије с календаром за годину 1891, Београд 1891. [*Šematizam Kraljevine Srbije s kalendarom za godinu 1891*, Beograd 1891]

Штампа – Newspapers

Гласноша, 7. јун 1885, бр. 30, Ваљево 1885. [Glasonoša, 7. jun 1885, br. 30, Valjevo 1885]

Земунски гласник, 14. јул 1868, број 37, Земун 1868. [Zemunski glasnik, 14. jul 1868, broj 37, Zemun 1868]

Земунски гласник, 12. јануар 1869, број 11. [Zemunski glasnik, 12. januar 1869, broj 11]

Мале новине, 24. 12. 1889, број 364. [Male novine, 24. 12. 1889, broj 364]

Отаџбина, 1. 1. 1882, свеска 33–36, Београд 1882. [Otažbina, 1. 1. 1882, sveska 33–36, Beograd 1882]

Извори на интернету – Primary Sources on the Internet

<https://eleven.co.il/jews-of-russia/in-culture-science-economy/13266/> (прегледано 26. 3. 2021)

<https://iranicaonline.org/articles/europe-persian-image-of> (прегледано 26. 3. 2021)

<https://iranicaonline.org/articles/decorations> (прегледано 26. 3. 2021)

Литература – Secondary Works

Avery Peter and oth., *The Cambridge History of Iran*, Vol. 7, edited by P. Avery, Cambridge 1991.

Matthee Rudi, *Europe, Persian Image of*, Encyclopaedia Iranica, Vol. IX, Fasc. 1, December 15, 1998.

Šahīdī Yahya, *Decorations*, Encyclopaedia Iranica, Vol. VII, Fasc. 2, December 30, 2012.

Бушев Петр Павлович, *Герат и англо – иранская война 1856–1857 г.г.*, Москва 1959. [Bushev P. P., *Gerat i anglo – iranskaja vojna 1856–1857 g.g.*, Moskva 1959]

Историја српског народа V/1 (Ј. Милићевић), Београд 1994. [*Istorija srpskog naroda* V/1 (J. Milićević), Beograd 1994]

Историја српског народа V/1 (Ч. Попов), Београд 1994. [*Istorija srpskog naroda* V/1 (Č. Popov), Beograd 1994]

Историја српског народа VI/1 (Ч. Попов), Београд 1994. [*Istorija srpskog naroda* VI/1 (Č. Popov), Beograd 1994]

Љушић Радош, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд 1986. [Ljušić R., *Kneževina Srbija 1830–1839*, Beograd 1986]

Махдијан Хасан Мохаммад, *Истори межгосударственных отношений Ирана и России, (XIX – начало XXI века)*, Москва 2014. [Hasan Mohammad M., *Istorija mezhgosudarstvennyh otnoshenij Irana i Rossii, (XIX – nachalo XXI veka)*, Moskva 2014]

Новаков Александра, *Стубови српске просвете, српске школе у Османском царству 1878–1912*, Београд 2017. [Novakov A., *Stubovi srpske prosvete, srpske škole u Osmanskom carstvu 1878–1912*, Beograd 2017]

Поляковы, братья, Электронная еврейская энциклопедия, гл. редактор др Нафтали Прат, том 6, година 1992. [Poljakovu, brat'ja, Ëlektronnaja evrejskaja ènciklopedija, gl. redaktor dr Naftali Prat, tom 6, godina 1992]

Ранков Мирослав, „Гвозденовић, Анто“, *Српски биографски речник*, том 2, (В–Г), Нови Сад 2006, 638–639. [Rankov M., „Gvozdrenović, Anto“, *Srpski biografski rečnik*, tom 2, (V–G), Novi Sad 2006, 638–639]

Швајцер Герхард, *Иран, размеђа истока и запада*, Београд 2006, 2011. [Švajcer G., *Iran, razmeda istoka i zapada*, Beograd 2006, 2011]

حسن پيرنيا و عباس اقبال آشتیانی، تاریخ ایران، تهران 1385
[Hassan Pirnia, Abbas Eghbal Ashtiani, *Tarikhe Iran*, Tehran 1385]

حسن حضرتی، میرزا محسنخان معینالمولک و سفارت عثمانی، فصلنامه تاریخ روابط خارجی،
سال بیستم، شماره 87، بهار 1398، صص 3–22
[Hassan Hazrati, *Mirza Mohsenkhan Moeinalmolk va sefarate osmani*, Faslename tarikhe
ravabete khareji, sale bistom, shomare 87, bahar 1398, 3–22]

باقر صدری نیا، پژوهشی در باب اصطلاح ممالک محروسه ایران، ایران شناخت زمستان 1374 شماره 1، 86–66
[Bagher Saderi Niya, *Pajooheshi dar bab estelah Mamaleke mahruse Iran*, Iran shenakht,
zemestan 1374, shomare 1, 66–86]

Jelena Radosavljević

**SERBIA AND PERSIA 1878–1889:
INITIAL DIPLOMATIC COMMUNICATION**

Summary

After gaining independence in 1878, Serbia began to establish full diplomatic ties with other foreign countries and to create a diplomatic network. Delegations were opened in the more important European centers, as well as in neighboring states. One of the states with which Serbia established diplomatic ties was Persia. These two states did not exchange accredited ambassadors between themselves, which limited their mutual relations to a certain extent, but they nevertheless maintained intense diplomatic ties through the delegations in Constantinople and St. Petersburg; the delegations of Serbia and Persia in Constantinople played a particularly important role in these ties. The Ministries of Foreign Affairs of both countries exchanged information through these delegations, and communication between King Milan Obrenović and Shah Naser al-Din (Qajar) went through them. King Milan personally informed the Shah about the elevation of Serbia to the status of Kingdom and he described to the Shah the struggle of the Serbian people for freedom. Persia supported this act, and the Shah personally decorated King Milan with a special medal which bore the Shah's likeness, studded with diamonds. The exchange of medals indicated a mutual desire to consolidate and expand these good relations. Persia decorated King Milan and numerous Serbian officials with its highest honor, the Order of the Lion and the Sun, while the Kingdom of Serbia reciprocated by decorating the Persian Shah, his ministers and various diplomats with the Order of the Takovo Cross. Such practice continued until King Milan's abdication in 1889, as well as afterwards.

Оригиналан научни рад

Примљен: 30.03.2021.

Коначно прихваћен за објављивање: 27.07.2021.

Душан ФУНДИЋ*
Балканолошки институт САНУ
Београд

ПАШКО ВАСА И ИДЕОЛОГИЈА АЛБАНСКОГ НАЦИОНАЛИЗМА**

Апстракт: У раду је указано на најважније делове биографије Пашка Васа, једног од водећих идеолога албанског национализма. Најпре су анализирани најважнији меморандуми о албанском питању настали током Велике источне кризе (1875–1878) чији је Васа био аутор или један од потписника. Потом је извршена анализа његовог списа *Албанија и Албанци* (1879) написаног у времену преговора око нове османско-грчке границе. Посебно су истакнути делови којим је наглашавана разлика између Албанаца и њихових суседа као и идеје које ће постати важан део дискурса албанског национализма од краја 19. века. Такође, уз осврт на још неколико Васиних дела, указано је на значај његовог наслеђа током 20. века.

Кључне речи: Пашко Васа (1825–1892), *Албанија и Албанци*, идеологија албанског национализма.

Abstract: In this article, the most important parts of Pashko Vasa's biography are identified to explain his role as one of the leading ideologues of Albanian nationalism. Foremost, various memoranda on the Albanian Question written during the Great Eastern Crisis (1875–1878), with Vasa as the author or signer, are analysed. After that, the analysis of his book *Albania and Albanians* (1879) is given. Special attention is devoted to the parts in which the differences between the Albanians and their neighbours are underlined and to the ideas that would become an important part of the discourse of Albanian nationalism since the late 19th century. Also, by analysing several additional Vasa's works, the importance of his legacy is pointed out.

Keywords: Pashko Vasa, *Albania and the Albanians*, ideology of Albanian nationalism.

* dusan.fundic@bi.sanu.ac.rs

** Рад је настао као резултат рада у Балканолошком институту САНУ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2021. години број: 451-03-9/2021-14/200170 од 05.02.2021.

Биографска скица

Пашко Васа (Васа-ефенди, Васа-паша Шкодрани) рођен је у Скадру 17. септембра 1825. године. О породици Пашка Васа постоји ограничен број података. Позната су имена родитеља, Хила Васа и Дранде Розе Ђерђе и породично порекло из области римокатоличког племена Мирдита одакле су се доселили у Скадар.¹ Васа је у младости, иако самоук, савладао више страних језика што му је омогућило преводилачко запослење у британском конзулату у Скадру (1842–1847). Као млади службеник у британском дипломатском представништву путем познанстава са избеглим напуљским револуционарима усвојио је републиканска и антиклерикална уверења.²

Вођен поменутиим идејама Васа се 1848. нашао у Италији као добровољац на страни обновљене Венецијанске републике. У писму насталом 29. јуна 1848. нудио је услуге Венецији, истичући своје порекло и знање италијанског, француског, грчког, турског и енглеског језика.³ У октобру исте године учествовао је у борбама против Аустријанаца, али је његов боравак у Италији нагло окончан уласком хабзбуршких трупа у Венецију. После бекства у Анкону Васа је протеран као страни држављанин.⁴ Уследило је запослење, испоставиће се вишедеценијско, у османској државној служби. Најпре је радио као чиновник у Министарству спољних послова и амбасади у Лондону, да би од средине шездесетих година 19. века, као део управне власти, вршио различите дужности попут улоге саветника Џевдет-паше током његове мисије у Босни и Херцеговини (1863–1864).⁵

Упоредо с овим намештењима Васа је био део подухвата различитих кругова албанског друштва. Већ 1862, заједно са Зефом Јубанијем и опатом Мирдита Гаспером Краснићијем, покушавао је да заинтересује француске дипломатске представнике за политички положај Мирдита.⁶ До

¹ Johannes Faensen, *Die albanische Nationalbewegung*, Berlin 1980, 148; Uğur Bahadır Bayraktar, „Mythifying the Albanians: A Historiographical Discussion on Vasa Efendi's, Albania and the Albanians“, *Balkanologie* XIII–1/2 (2011) 2.

² Hasan Kaleshi, „Pashko, Vasa“, in: *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, Bd. 4, Hrsg. Mathias Bernath und Karl Nehring, München 1981, 387.

³ Pashko Vasa, *Vepra*, I. 3, *Shkrime historike dhe kritike, Memorandume dhe letërkëmbimi*, Prishtinë 1989, 363–364.

⁴ О свом искуству у Италији Васа је објавио књигу: *La mia prigionia, episodio storico dell'assedio di Venezia*, Constantinople 1850.

⁵ За детаљан преглед Васиних постављења видети документ из османског архива, Dritan Ergo, „Pashko Vassa“, *Studime Historike* 1–2 (2013) 275.

⁶ J. Faensen, *Die albanische Nationalbewegung*, 113–114.

средине седамдесетих година био је учесник неколицине покушаја да се од османских власти испослују дозволе за изучавање албанске културе, с циљем описмењавања сународника. У расправама око избора јединственог писма за албански језик Васа се залагао за латиничну абецеду.⁷

Непосредним деловањем у оквиру различитих покрета и иницијатива за успостављање албанске аутономије у оквиру османске државе, о чему ће бити речи у наредном одељку рада, Пашко Васа се бавио у периоду између 1877. и 1879. године. Због одлуке да одбије учешће у Портинијој делегацији која је требало да приволи Албанце на прихватање одлука Берлинског конгреса, упућен је да преузме административне дужности у Варни, делу Једренског вилајета (1879–1883).⁸ Пашко Васа је затим скоро читаву последњу деценију живота провео као мутесариф Либана (1883–1892).⁹

Упркос физичком удаљавању Васа је наставио да пише о „албанским темама“.¹⁰ Уз то је финансијски помагао некадашњег саборца Јани Врета који је живео у сиромаштву у Букурешту.¹¹ Васино постављење у Либану било је последица две важне околности. Сукоби између две локалне заједнице, Маронита и Друза, довели су до француске војне интервенције 1860. и административног преуређења области. Велике силе захтевале су постављање хришћанског гувернера, чиме је успостављено уређење које се одржало све до избијања Првог светског рата. Пашко Васа је, као хришћанин, одговарао потребама османских власти. Друга околност била је османска политика слања појединаца из земаља насељених Албанцима у удаљене крајеве Царства, било путем прогонства било постављења на административне положаје.¹² На тај начин, потенцијално опасни делатници били су онемогућени да даље утичу на албанске прилике. Пашко Васа је преминуо 29. јуна 1892. године. Последње месеце уз

⁷ Ibidem.

⁸ Н. Kaleshi, „Pashko, Vasa“, 388.

⁹ Петер Бартл, *Албанци: од средњег века до данас*, Београд 2001, 150. Мутесариф је после 1867. постало звање највишег административног званичника санџака, Gustav Bayerle, *Pashas, Begs and Effendis: a Historical Dictionary of Titles and Terms in the Ottoman Empire*, Istanbul 1997, 115.

¹⁰ У Лондону је објављена његова албанска граматика (1887), а у Паризу роман са темом албанског свакодневног живота (1890), П. Бартл, *Албанци*, 150.

¹¹ J. Faensen, *Die albanische Nationalbewegung*, 151.

¹² George Gawrych, *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874–1913*, New York 2006, 85–86.

његову постељу провео је тадашњи бејрутски валија Исмаил Кемал Вљора, будући први председник владе независне Албаније.¹³

Меморандуми и прогласи: Пашко Васа и албанско питање (1877–1879)

Рад Пашка Васа на „албанском питању“ посебно је био изражен од последњих месеци руско-османског рата (1877–1878). Крајем 1877. као део „цариградског круга“ Албанаца различитих вероисповести нашао се међу браћом Абдулом, Самијем и Наимом Фрашеријем, Јани Вретом, Костандином Кристофоријем, Имером Призренијем, Мехмедом Али Врионијем и другима. Њихово организовање било је непосредна последица неповољног развоја османског сукоба са Русијом. Руска и румунска војска су уз подршку бугарских добровољаца 10. децембра 1877, после дуге опсаде, заузеле Плевну, важно утврђење на путу ка Једрену и Цариграду, чиме је будућност османскихседа у Европи постала неизвесна.¹⁴ Већ 18. децембра поменута група Албанаца предводила је оснивање „Комитета за одбрану права албанске националности“ – *Komiteti Qendror për Mbrojtjen e të Drejtave të Kombësisë Shqiptare* (даље: Комитет). За председника је изабран Абдул Фрашери, а Пашко Васа је постао један од утицајних чланова.¹⁵

Првенствени циљ Комитета било је спречавање пада „албанских земаља“ у руке суседних балканских држава или Русије. Страх од промене граница и спољни притисак приморао је албанске политичке елите да траже одговоре на непосредне опасности.¹⁶ Стога је потписивање руско-османског мира у Сан Стефану 3. марта 1878. изазвало ширење страха међу Албанцима. Посебно незадовољство представљале су

¹³ Jens Hanssen, *Fin de Siècle Beirut. The Making of an Ottoman Provincial Capital*, Oxford 2005, 67.

¹⁴ Опширније: Васиљ Поповић, *Источно питање: историски преглед борбе око опстанка Османлиске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд 2007, 191–192.

¹⁵ Nathalie Clayer, *Aux origines du nationalisme albanais: la naissance d'une nation majoritairement musulmane en Europe*, Paris 2007, 248–249; S. Skendi, *The Albanian National Awakening 1878–1912*, Princeton 1967, 35–36.

¹⁶ Pirro Misha, „Invention of a Nationalism: Myth and Amnesia“, in: *Albanian Identities: Myth and History*, eds. Stephanie Schwandner-Sievers and Bernd Jürgen Fisher, London 2002, 39. О важности спољне угрожености за политизацију етничких својстава заједнице в. Tomas Hilen Eriksen, *Etnicitet i nacionalizim*, Beograd 2004, 121; Richard Jenkins, *Rethinking Ethnicity*, London 2008, 111.

одредбе мировног уговора о настанку простране бугарске државе која би обухватала значајан део централног Балканског полуострва.¹⁷ Према мишљењу албанских националиста тиме су биле угрожене и „њихове“ земље.¹⁸

Васа је био аутор меморандума о стању у Албанији, писаног из протеста према западним границама нове Бугарске.¹⁹ Спис је био намењен британском амбасадору у Цариграду Остину Хенрију Лејарду коме је и уручен 18. марта 1878. У тексту меморандума Васа се посебно обрушио на одредбе споразума који је бугарске западне границе постављао до линије Дебар–Охрид–Корча, обухватајући наведене градове. У покушају да заинтересује британску владу Васа је указао на то да би мир настао диктатом руског цара нарушио не само јединство албанских земаља већ и саму равнотежу снага у Европи. Заговарао је, такође, албанско-грчки савез уперен против Словена, пишући о њиховом дуготрајном супарништву са Албанцима.²⁰ Меморандум је био део успостављања границе према „другима“, односно словенским или грчким суседима. Од краја седамдесетих година 19. века такви ставови постали су саставни део дискурса албанских „патриотских агитатора“.²¹

После Санстефанског мира велике силе, првенствено Велика Британија и Аустроугарска, почеле су међусобне преговоре како би се Бугарска,

¹⁷ Текст Санстефанског уговора у: *Balkanski ugovorni odnosi (1876–1996)*, t. 1, (1876–1918), приг. Momir Stojković, Београд 1998, док. 20; *Србија 1878. Документи*, прир. Михаило Војводић, Драгољуб Живојиновић, Андреј Митровић и Радован Самарџић, Београд 1978, док. 71, в. и В. Поповић, *Источно питање*, 193; Владимир Стојанчевић, „Србија, Аустро-Угарска и Русија од Санстефанског мира до Берлинског конгреса“, у: исти, *Српски народ у Старој Србији у Великој источној кризи 1876–1878*, Београд 1998, 318–319; Mihailo D. Stojanović, *The Great Powers and the Balkans 1876–1878*, Cambridge 1939, 232–233. О неповољном одјеку Санстефанског уговора и расположењу за његову ревизију: Данијел Б. Радовић, *Јован Ристић: биографија државника* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2020), 201–204.

¹⁸ У раду се национализам поима као политичка идеологија која заступа тежње за стицањем и одржавањем аутономне или независне државе у име популације која се посматра као јединствена, културна и политичка заједница – нација – у оквиру јасно одређених граница. Присталице тих идеја називам националистима. Дефиниција је са одређеним изменама заснована на ставовима изнетим у: John Breuilly, *Nationalism and the State*, Manchester 1993².

¹⁹ P. Vasa, *Vepra*, I. 3, 343–347.

²⁰ N. Clayer, *Aux origines du nationalisme albanais*, 252–253.

²¹ Ilir Kalemaj, *Contested Borders: Territorialization, National Identity and Imagined Geographies in Albania*, Bern 2014, 107.

посматрана као руски сателит, свела на „одговарајућу“ меру. Представници великих сила срешће се на Берлинском конгресу и поново повлачити балканске границе (13. јун – 13. јул 1878).²² У времену током и после Конгреса Комитет је деловао у смеру интернационализације албанског питања. Једноставније речено, требало је заинтересовати неку од великих сила за њихове интересе.

У складу с тим је 20. јуна 1878. послат меморандум представницима великих сила у коме је истакнуто да између реке Бојане и града Јањине живи јединствен и хомоген, албански народ. У областима између Јањине и Амбракијског залива, наведено је, „грчка пропаганда“ оспорава Албанцима постојање иако су у тим земљама преовладавајући народ „ако не по снази онда по способности отпора“. Аутори су истакли да не желе да буду „ништа друго до Албанци“.²³ Меморандум који су потписали чланови Комитета највероватније је био дело самог Пашка Васе док је Сами Фрашери у организацији дисеминације имао важну улогу.²⁴

Осим узгредног помињања Мирдита, албански захтеви на Берлинском конгресу нису узети у обзир. Пред изгледним променама османских граница, у Призрену су се 10. јуна 1878. организовали локални угледници, првенствено припадници политичке елите албанских муслимана. Њихова намера била је да спрече уступање османских територија суседним земљама, пре свега Црној Гори.²⁵ Без обзира на то што је превладавајући дискурс више албанских меморандума, попут оних британском председнику владе Бенџамину Дизраелију, био заснован на идеји заштите

²² Опширније: Милош Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Београд 2007, 316–320.

²³ *Akte të Rilindjes Kombëtare Shqiptare 1878–1912*, per. Stefanaq Polo dhe Selami Pulaha, Tiranë 1978, док. 20; П. Бартл, *Албанци*, 95; Bernard Stulli, „Albansko pitanje (1875–1882)“, *Rad JAZU* 318 (1959) 324–327.

²⁴ Gazmend Shpuza, „Pashko Vasa dhe Lidhja Shqiptare e Prizrenit“, *Studime Historike* 1–2 (2008) 175.

²⁵ Меморандум против црногорских претензија објавио је и Комитет: *Akte të Rilindjes Kombëtare*, док. 8. О Албанској лиги: Bernard Stulli, „Albansko pitanje“, 330–331; Димитрије Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804–1912*, Београд 1995, 95–96; О разноликим захтевима Лиге: Милош Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009, 20–23. Такође и: Богумил Храбак, *Арбанашке студије*, књ. II, Београд 2005, 221–241; Душан Т. Батаковић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, Београд 2006, 101–104. За шири оквир догађаја: Dušan T. Bataković, „The Great Powers, Serbia and the Albanian Question“, *Balkanica* 22 (1991) 111–125.

од Русије и Словена ни Велика Британија није показала вољу да се посвети албанском питању на Берлинском конгресу.²⁶

Како је спољни притисак на Османско царство растао, Порта је августа 1878. послала некадашњег изасланика на Берлинском конгресу Мехмеда Али-пашу да приволи Албанце да се повинују обавезама које је држава преузела. Паша је стигао у Призрен 25. августа али је већ 6. септембра убијен. Пашко Васа је требало да прати Портиног изасланика као саветник али је то одбио, показујући тиме своје незадовољство одлукама власти. Иако је борба Албанске лиге за границе одговарала Османском царству, убиство изасланика Порте најавило је њихов будући сукоб.²⁷ Тадашњи Васини ставови јасно су сажети речима упућеним отправнику италијанске амбасаде у Цариграду Галвањију септембра 1878: „Повређена у својим правима од стране Берлинског конгреса, Албанија је одлучила да оружјем у руци брани интегритет своје територије са било које стране да долази напад, од Црне Горе, Србије, Грчке или Аустрије.“²⁸

У пролеће 1879. најпре у Цариграду а потом и у Паризу, Берлину и Лондону објављен је спис Пашка Васе чија анализа је средишња тема овог рада. Француски наслов гласи *La vérité sur l'Albanie et les albanais: étude historique et critique* а немачки, односно енглески: *Albanien und die Albanesen: Eine historisch – kritische Studie; The truth on Albania and the Albanians: historical and critical issues.*²⁹

Преписка између османског министра спољних послова Александра Каратеодори-паше и османског амбасадора у Паризу Шефкет-паше показује начине ширења Васиног дела. Шефкет-паша је у писму министру 27. априла 1879. истакао да је сам организовао објављивање књиге јер ју је сматрао корисном за османске интересе, пошто се у њој прави јасна разлика између Грка и Албанаца.³⁰ Наведено становиште ишло је у прилог

²⁶ М. Ковић, *Дизраели*, 348.

²⁷ S. Skendi, *The Albanian National Awakening*, 57. О развоју односа између Албанске лиге и Порте, од сарадње до оружаног сукоба: Михаило Војводић, *Србија и балканско питање (1875–1914)*, Нови Сад 2000, 23–31; Славенко Терзић, *Стара Србија: драма једне цивилизације*, Београд 2013, 116–120.

²⁸ Цит. према: Богумил Храбак, *Арбанашке студије*, књ. II, Београд 2005, 133. Васа је септембра 1878. тражио подршку Италије, а после одбијања следећег месеца обратио се и аустроугарској амбасади, *Akte të Rilindjes Kombëtare*, док. 32.

²⁹ У раду је коришћено немачко издање: Wassa Effendi, *Albanien und die Albanesen: Eine historisch – kritische Studie*, Berlin 1879.

³⁰ То је заиста била основна одлика списка: G. Gawrych, *The Crescent and the Eagle*, 58; Словени се у књизи готово и не помињу: U. B. Bayraktar, „Mythifying the Albanians“, 4.

османским властима због тога што су тих месеци вођени преговори о новим границама са Краљевином Грчком. Стога ће Васина књига у наведеним европским престоницама бити објављена у тиражу од по 2.000 примерака. Каратеодори-паша је одобрио амбасадоров план и убрзо наложио представницима у Берлину да подрже објављивање књиге на немачком језику како би се извршио утицај на тамошње јавно мњење.³¹

По објављивању немачког издања, крајем маја 1879, амбасадор у Берлину Садулах-бег послао је три примерка књиге Каратеодори-паши а остатак тиража дељен је у дипломатским и политичким круговима. Издавач је преузео додатну обавезу да примерке пошаље у остатак Немачке, Аустроугарску и Русију.³² Књига није била намењена само страном јавности већ је ширена у европским поседима Османског царства. Разлог томе били су Васини ставови о грчко-албанским разликама што је садржај књиге чинило прихватљивим и пожељним у складу са интересима Порте.³³

Оснивање „Друштва за штампање албанских списа“ (Shoqëri e të Shtypuri Shkronja Shqip) 12. октобра 1879. иницијативом цариградског Комитета било је још један корак ка покушају организације вишестраног рада: од организовања добровољаца који су бранили границе, преко покушаја да се утиче на Албанску лигу до културне политике. Руски конзул у Призрену, Иван Степанович Јастребов, писао је почетком октобра о разговору са Пашком Васом, некадашњим саветником косовског валије, рођеним Скадранином образованим у Италији, који „никад није престао да сања о независној Албанији“.³⁴ Као што је већ наглашено, Васа ће убрзо бити удаљен из земаља насељених Албанцима.

Намере Пашка Васе и Албанаца склоних аутономији нису се оствариле. Док се Албанска лига упорно противила предаји Плава и Гусиња Црној Гори, упркос одлукама Берлинског конгреса, имала је подршку османских власти.³⁵ Између новембра 1879. и јануара 1880. вођене су огорчене борбе између црногорске војске и Лиге.³⁶ Када су Албанци предвођени

³¹ Kristaq Prifti, „Botimi dhe përhapja në Evropë e veprës së Pashko Vasës “E vërteta për Shqipërinë dhe Shqiparët”, *Studime historike* 1–2 (2002) 56.

³² Ibidem, 57.

³³ N. Clayer, *Aux origines du nationalisme albanais*, 260–261. Сложени османско-грчки преговори биће окончани Цариградском конвенцијом (1881), Matthew Smith Anderson, *The Eastern Question, 1774–1923: A Study in International Relations*, New York 1966, 221–222.

³⁴ G. Shpuza, „Pashko Vasa dhe Lidhja Shqiptare“, 175.

³⁵ Peter Bartl, *Die albanischen Muslime zur Zeit der nationalen Unabhängigkeitsbewegung (1878–1912)*, Wiesbaden 1968, 121.

³⁶ S. Skendi, *The Albanian National Awakening*, 61.

Али-пашом Шабанагајем (Гусињским) успели да се одупру Црној Гори, одлука Берлинског конгреса је преиначена и суседној држави је уступљен Улцињ уместо предвиђених места.³⁷ То је уједно била и прекретница у османско-албанским односима. Порти албански покрет једноставно више није био потребан, пошто је питање граница било решено а све снажније заговарање аутономије било је опасно по централну власт.³⁸

Најава османског војног похода може се видети у обраћању султана Абдулхамида II „становништву Албаније“ о јединственом албанском вилајету као творевини супротној шеријату и државним законима. За трвења између Албанаца и Порте оптужио је „пет до десет интриганата“ који уз подршку „странаца“ шире немире на територији Царства.³⁹ Војним походом Дервиш-паше са 20.000 војника између јануара и априла 1881. Османско царство је поразило Албанску лигу.⁴⁰

Васа као идеолог: Албанија и Албанци (1879)

Већ је примећено да је Васина књига једна од првих у којима се албански национализам служи „историјом као политичким оружјем“.⁴¹ Овде ће његово дело бити анализирано у оквиру основних идеолошких поставки албанског национализма. Једна од најважнијих теза у књизи гласи да су Албанци пореклом Пелазги. Пелазге аутор посматра као најбројније међу свим народима досељеним из Азије у Европу. Њих су, међутим, потиснули преци данашњих Грка, пре свега у област Мати с престоницом у граду Пели.⁴² „Пелашка теорија“ о пореклу Албанца није настала с Васиним делом. О њој је још средином 19. века писао један од првих албанолага, Јохан Георг фон Хан, а у дискурсу албанског национализма појављује се око 1860, па је тако у Атини објављиван албански лист „Пелазг“.⁴³

³⁷ О борби Лиге против промена граница опширније, Јован Хаџи-Васиљевић, *Арбанаска лига – арнаутска конгра и српски народ у Турској (1878–1882)*, Београд 1909, 50–60.

³⁸ Исто, 110.

³⁹ *La Ligue albanaise de Prizren, 1878–1881: Documentation Ottomane sur la Ligue de Prizren*, prep. par Stefanaq Pulaha dhe Kristaq Prifti, Tirana 1988, док. 76.

⁴⁰ P. Bartl, *Die albanischen Muslime*, 128; Димитрије Ђорђевић, *Националне револуције*, 96; М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 28–30.

⁴¹ U. B. Bayraktar, „Mythifying the Albanians“, 5.

⁴² Wassa, *Albanien und die Albanesen*, 4–6.

⁴³ Christine B. Körner, *Entwicklung und Konzeption der Presse in Albanien und der albanischen Exilpresse*, München 1982, 21.

Васа истиче да Албанија обухвата све области од Скадра на северу, обухватајући Пећ, Приштину, Качаник, Скопље, Прилеп, Монастир (Битољ), Флорину, Гребену, Јањину и Превезу са заливом. Тако је аутор видео „... земљу која припада албанској раси која нема ништа заједничко с Грцима“.⁴⁴ Албанци су уједно названи првом и најстаријом европском нацијом.⁴⁵

За разлику од меморандума које је претходних година Васа састављао сам или у сарадњи са својим саборцима, чији садржај је подвлачио разлике између Албанаца и Словена, сада је оштрица била уперена према грчким суседима. Опасност санстефанске Бугарске била је прошлост и позивање на руско-словенску опасност није имало превише смисла. Грчки захтеви за променом граница, пре свега у Епиру били су тренутни повод за делатност албанских националиста. Албанске границе, како их је навео Пашко Васа, требало је да се нађу дубоко у областима које су грчке елите сматрале својима. Идеје о савезу са Грцима против Словена из марта 1878. биле су напуштене.

Због тога објављивање Васине књиге у пролеће 1879. треба посматрати као део напора да се скрене пажња европских сила на албанско противљење могућем грчком заузимању Епира. У писмима које су властима у Паризу, Берлину и Бечу, између 3. и 29. маја предали „изасланици албанског народа“ Абдул Фрашери и Мехмед Али Вриони посебно је истакнуто одбацивање грчких претензија, уз закључак да је хеленска краљевина радила против Албанаца још од 1830. Аутори су своје тврдње, између осталог, заснивали позивањем на древно порекло Албанаца који су Балканско полуострво, према њиховим речима, насељавали пре Грка.⁴⁶ Фрашери и Вриони тако су износили тврдње истоветне Васиним наводима у књизи.

Пошто је Васина књига имала подршку османских власти приказ тврдоглавог отпора османској власти у 15. веку и „време Скендербеговог савеза који се борио у 22 битке против Османлија“ је кратак и усмерен ка уједињавању албанских великаша док су се Грци држали по страни и нису их подржали.⁴⁷ Усредсређивање на грчку уздржаност уместо на отпор Османском царству било је последица намере да се задржи благонаклон став Порте. Због тога је приметно да се у спису више пута помиње Александар Велики од Скендербега.⁴⁸

⁴⁴ Wassa, *Albanien und die Albanesen*, 11.

⁴⁵ *Ibidem*, 19.

⁴⁶ *Akte të Rilindjes Kombëtare*, док. 43; G. Gawrych, *The Crescent and the Eagle*, 56.

⁴⁷ Wassa, *Albanien und die Albanesen*, 27–28.

⁴⁸ U. B. Bayraktar, „Mythifying the Albanians“, 14.

Приказ Албанаца као првенствено ратничког народа и после османског освајања искоришћен је како би се оправдао закључак о истоветности муслимана и хришћана. Војске из Албаније које су се бориле за османске султане увек су, према Васиной повести, биле мешовите, што је за последицу имало избегавање настанка било каквих разлика. То Албанце чини особеним у односу на суседе.⁴⁹

Неповољна промена настала је после пораза Али-паше Тепеленија (1822) и Мустафе-паше Бушатлије (1831) и почетка Танзимата (1839), времена реформи Османског царства. До тада су Албанцима владале локалне вође, који су поред личних интереса, „знали да уједине муслиманске и хришћанске елементе“. У исто време, најхрабрији хероји Грчког рата за независност, према Васиним тезама, били су албански православци.⁵⁰

Васини ставови требало је да послуже успостављању јасне границе између Албанаца и Грка. Због тога је истицано да су се Албанци доселили у Европу пре Грка, што је уобичајена ставка у националистичким наративима који се надмећу око спорних територија „правом првобитног досељавања“. Успостављање непрекинуте, пре свега херојске традиције отпора странцима истицано је као показатељ припадности одређених области нацији. Тако је Васа истакао да то што неки становници „на границама с Грцима говоре грчки језик“ није оправдање претензијама њихове земље јер је он „доказао“ да Епир и Македонија никада географски, етнолошки ни историјски нису били део Грчке. У добром делу Епира, такође, без обзира на то да ли су становници хришћани или муслимани говори се искључиво албански језик. Присуство грчког језика било је тек последица недостатка албанских школа што су користили грчки свештеници да шире своју културу. Без обзира на такве појаве, нација је „једна и недељива за све Албанце било да верују у Исуса или Мухамеда“.⁵¹ У Албанији се, записао је Васа, не могу десити сукоби између муслимана и хришћана као у Бугарској, јер се нису удаљили једни од других. Од успостављања османске власти имали су иста права и обавезе, никада се нису мрзели, а ни различите религије им нису биле основ за непријатељство.⁵²

Васина намера да прикаже албанско јединство без обзира на верску припадност указује на то да је за националисте 19. века питање религија

⁴⁹ Wassa, *Albanien und die Albanesen*, 29.

⁵⁰ *Ibidem*, 31.

⁵¹ *Ibidem*, 37–39.

⁵² *Ibidem*, 58–59.

представљало значајну препреку. Због тога у бројним делима посвећеним односу албанског национализма и различитих вера провејава дух проглашеног заједништва и толеранције. Стога је такве ставове неопходно посматрати као жељени циљ а не постојећи однос. Стварност са којом су се суочавали била је значајно сложенија а укључивала је међусобно супарништво и сукобе.⁵³

Османска власт до тридесетих година 19. века била је, према Васином опису, обележена владавином „националних вођа“. Сваки град имао је свог наследног пашу или бега, а Порта је поштовала њихов утицај. Поменуто Тепеленија и Бушатлију описивао је као феудалне господаре које су друге паше и поглавари брдских племена прихватале као сизерене. Васа тврди да је било каква мржња између северњака и јужњака лаж јер су у борби са Царством стајали раме уз раме.⁵⁴ Све до времена Танзимата Албанци су поштовали султана, којег и даље воле. Сада су изложени незаконоу, сталним сменама влада, наметању спољних реформских експеримената, унутрашњим променама без плана, због чега се у Албанији појавио страх за будућност земље.⁵⁵

Васа се потом осврће на околност да албански муслимани последњих година све теже подносе војну службу која их десеткује и оставља бројне породице без хранитеља. Без обзира на тешкоће, интереси Албанаца, ипак, нису одвојени од интереса османске Порте. После пет векова чувања језика, обичаја и карактера чистим, показало се да је „унија“ с Османлијама најважнија за њихов спас и да није претња за албанску „расу и националност“.⁵⁶

Истовремено ни власт нема шта да изгуби договором с Албанцима. Васа је сматрао да је подељеност Албаније у више вилајета неприхватљива. Такво стање одржава се досадашњом владајућом праксом заснованом на изреци „завади па владај“. Албанске земље тако су подељене у оквирима Скадарског, Јањинског и Монастирског и деловима Косовског вилајета којима је власт припојила и градове који нису албански, попут Ниша, Солуна и Новог Пазара. Потребно је основати јединствени албански вилајет чиме би се остварила права Албанаца и додатно ојачала оданост султану.⁵⁷

⁵³ Artan Puto, „Feja e shqiptarit është “shqiptaria”: mit apo konstruktim historik“, *Përpekja* 15–16 (1999) 38.

⁵⁴ Wassa, *Albanien und die Albanesen*, 52–53.

⁵⁵ Ibidem, 53–54.

⁵⁶ Ibidem, 56–57.

⁵⁷ Ibidem, 60–62.

Политички захтеви које је Васа изнео су у значајној мери одговарали програму Комитета из септембра 1878. изнети у листу *Tercüman-ı Şark*.⁵⁸

У закључку свог списка Васа истиче да му је циљ био да рашири знање о Албанцима и о томе одакле долазе. Грчкој треба одати признање као „мајци цивилизације чијем се неупоредивом генију треба клањати“ али тим дивљењем не треба гушити љубав према Албанији као славној домовини. Потребно је очувати албанске обичаје, легенде и језик.⁵⁹

Васина књига поседује једну од основних поставки писања националних историја током 19. века која је подразумевала стварање мита о „славној историји“. Према уобичајеном обрасцу нација је приказана као древна, непрекинутог постојања, уједињена и јединствена кроз историју.⁶⁰ Албанска славна историја у делу Пашка Васа описана је као прошлост древног народа – једног од најстаријих у Европи – који се истрајно одупирао странцима, чувајући свој идентитет неизмењеним. Без обзира на разлике, у првом реду верске, између њених припадника никада није дошло до мржње. Захваљујући тим „чињеницама“ Албанци су „јединствени“. На основу показаног могуће је поимати дело Пашка Васа не само као политички памфлет већ и као зачетак стварања националног историографског наратива међу Албанцима.

Наслеђе

Васино дело је било најпотпунији захтев за албанску аутономију у времену Албанске лиге (1878–1881).⁶¹ Истовремено, књигу је неопходно посматрати у оквиру борбе за одређивање граница *албанства* (схваћеног као идеје о постојању албанске нације) супротстављањем ширењу грчког националног идентитета међу православцима који су говорили албански језик. Објављена је у времену изградње албанске нације која се упоредо и на различитим основама развијала унутар више верских заједница.⁶²

⁵⁸ *Akte të Rilindjes Kombëtare*, док. 29.

⁵⁹ *Wassa, Albanien und die Albanesen*, 66–68.

⁶⁰ Опширније: Monika Baár, *Historians and Nationalism. East-Central Europe in the Nineteenth Century*, Oxford 2010, 64–69.

⁶¹ *Gazmend Shpuza*, „Aktet themeluese të lidhjes shqiptare të Prizrenit (15–17 qershor 1878)“, *Gjurmime albanologjike. Seria e shkencave historike* 36 (2006) 213–232.

⁶² Опширније: Natali Klejer i Zgavije Bugarel, *Muslimani jugoistočne Evrope. Od imperija do balkanskih država*, Novi Sad 2020, 63–64, 89–91.

Иако се тврдња да је Пашко Васа био најважнија личност Албанске лиге чини претераном, његова улога је одиста била значајна.⁶³ Већ непуне две деценије после Васине смрти у листу *Илустровани Албанац* Дервиша Химе, једног од водећих албанских публициста на прелазу векова, објављени су портрети неколико Албанаца, сматраних највећим у новијој историји. Међу њима је своје место нашао и Пашко Васа.⁶⁴ Испоставиће се да је Васа заиста постајао део „пантеона“ модерних хероја нације, уткан у идеологију национализма који је и сам обликовао.

Уопштено гледано, после 1878. дискурс албанства ширио се међу све бројнијим присталицама преко низа књига, чланака и песама, у којима се говорило о уједињеној нацији древног порекла.⁶⁵ Дискурс који је обликован био је двосмислен у складу са сложеном природом албанског друштва. Спољном свету је приказивао Албанце као особене, уједињене и аутохтоне са легитимним политичким захтевима, док је у унутрашњем дискурсу постојала забринутост због верске подељености, свакако најснажније препреке албанским градитељима нације.⁶⁶

Вероватно најпознатији део Васиног наслеђа је његова песма *О тој Shqypni* (*О моја Албанијо*) која је током 1879/80. постала „нека врста албанске националне химне из времена рилиндје“.⁶⁷ Није познато када и где је песма први пут објављена и стога се као најстарије издање сматра њено штампање у делу чешког лингвисте Јана Урбана Јарника (1881).⁶⁸ Њени најважнији стихови су следећи:

*Једни кажу „клањам ислам“, други кажу „хришћанин“,
Један је Турчин, други је Латин,
Неки су Словени, други, пак, Грци,
Али сви сте браћа, мили Несрећници!
Свештеници и хоџе су вас завели,
Како би вас поделили, осиромашили!*⁶⁹

⁶³ G. Shpuza, „Pashko Vasa dhe Lidhja Shqiptare“, 184.

⁶⁴ G. Gawrych, *The Crescent and the Eagle*, 184.

⁶⁵ N. Clayer, *Aux origines du nationalisme albanais*, 322–323.

⁶⁶ Cecilie Endersen, *Is the Albanian's Religion really Albanianism? Religion and Nation According to Muslim and Christian Leaders in Albania*, Wiesbaden 2012, 51.

⁶⁷ П. Бартл, *Албанци*, 151. Рилиндја је албански израз који означава доба националног препорода.

⁶⁸ Jan Urban Jarnik, *Zur albanischen Sprachkunde*, Leipzig 1881, 3–6. За новије издање: P. Vasa, *Vepra*, I. 1, Prishtinë 1989, 73–77.

⁶⁹ За превод на српски језик: П. Бартл, *Албанци*, 151.

Васа у песми јасно изражава своје незадовољство албанском поделењошћу речима: *fe e Shqyptarit asht Shqyptaria – Албанство је албанска вера!*⁷⁰ Наведени стих користили су албански националисти како би приказали, наводно особену, природу Албанаца и њихову изузетност као верски толерантне заједнице. Песма наравно није одражавала стварност, већ је позивала на њену промену услед постојећих разлика.⁷¹

Тумачење стиха временом се мењало па су током друге половине 20. века комунистичке власти њиме покушавале да свом покрету обезбеде масовну подршку.⁷² Вероватно најдалекосежнија примена Васине крилатице о албанству као вери Албанаца одиграла се 1961. године. Комунистички вођа Албаније Енвер Хоџа, дословним тумачењем наведеног начела, забранио је исповедање религија, чиме је отворено поглавље историје државног атеизма.⁷³ Не треба, међутим, губити из вида да *О моја Албанијо* није остала само део комунистичког раздобља. Делови песме који се односе на албанство као религију и даље су део основних и средњошколских школских програма. Као незванична химна „албанског препорода“ песма Пашка Васе учена је напамет у ширим слојевима албанског друштва и зато представља један је од најважнијих текстова за замишљање националних граница између Бара и Превезе.⁷⁴

⁷⁰ P. Vasa, *Vepra*, I. 1, 77.

⁷¹ Опширније: Jonilda Rrapaj and Klevis Kolasi, „The Curious Case of Albanian Nationalism: the Crooked Line from a Scattered Array of Clans to a Nation–State“, *The Turkish Yearbook of International Relations* 43 (2013) 185–228.

⁷² A. Puto, „Feja e shqiptarit“, 38.

⁷³ C. Endersen, *Is the Albanian's Religion really Albanianism?*, 69; A. Puto, *Feja e shqiptarit*, 37.

⁷⁴ I. Kalemaj, *Contested Borders*, 106.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Akte të Rilindjes Kombëtare Shqiptare, 1878–1912, per. S. Polo dhe S. Pulaha, Tiranë 1978.
Balkanski ugovorni odnosi (1876–1996), t. 1, (1876–1918), prir. Momir Stojković, Beograd 1998.

Ergo, D., „Pashko Vassa“, *Studime Historike* 1–2 (2013) 275.

La Ligue albanaise de Prizren, 1878-1881: Documentation Ottomane sur la Ligue de Prizren, prep. par, S. Pulaha, K. Prifti, Tirana 1988.

Vasa, P., *Vepra*, I. 1, Prishtinë 1989.

Vasa P., *Vepra*, I. 3, *Shkrime historike dhe kritike, Memorandume dhe letërkëmbimi*, Prishtinë 1989.

Wassa Effendi, *Albanien und die Albanesen: Eine historisch – kritische Studie*, Berlin 1879.

Србија 1878. Документи, прир. М. Војводић, Д. Живојиновић, А. Митровић и Р. Самарџић, Београд 1978. [*Srbija 1878. Dokumenti*, prir. M. Vojvodić, D. Živojinović, A. Mitrović i R. Samardžić, Beograd 1878]

Литература – Secondary Works

Anderson M. S., *The Eastern Question, 1774–1923: A Study in International Relations*, New York 1966.

Bataković, D. T., „The Great Powers, Serbia and the Albanian Question“, *Balkanica* 22 (1991) 111–125.

Bayerle G., *Pashas, Begs and Effendis: a Historical Dictionary of Titles and Terms in the Ottoman Empire*, Istanbul 1997.

Bayraktar U. B., „Mythifying the Albanians: A Historiographical Discussion on Vasa Efen-di's „Albania and the Albanians““, *Balkanologie* XIII, Nr. 1–2 (2011) 1–27.

Breuille J., *Nationalism and the State*, Manchester 1993².

Clayer N., *Aux origines du nationalisme albanais: la naissance d'une nation majoritairement musulmane en Europe*, Paris 2007.

Endersen C., *Is the Albanian's Religion really Albanianism? Religion and Nation According to Muslim and Christian Leaders in Albania*, Wiesbaden 2012.

Eriksen T. H., *Etnicitet i nacionalizam*, Beograd 2004.

Faensen J., *Die albanische Nationalbewegung*, Berlin 1980.

Gawrych G., *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874–1913*, New York 2006.

Hanssen J., *Fin de Siècle Beirut. The Making of an Ottoman Provincial Capital*, Oxford 2005.

Jenkins R., *Rethinking Ethnicity*, London 2008.

Kalemaj I., *Contested Borders: Territorialization, National Identity and Imagined Geographies in Albania*, Bern 2014.

Kaleshi H., „Pashko, Vasa“, in: *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, Bd. 4, Hrsg. M. Bernath und K. Nehring, München 1981, 387–389.

Klejer N. i Bugarel G., *Muslimani jugoistočne Evrope. Od imperija do balkanskih država*, Novi Sad 2020.

Körner C. B., *Entwicklung und Konzeption der Presse in Albanien und der albanischen Exilpresse*, München 1982.

Misha P., „Invention of a Nationalism: Myth and Amnesia“, in: *Albanian Identities: Myth and History*, eds. S. Schwandner-Sievers and B. J. Fisher, London 2002, 33–48.

Prifti K., „Botimi dhe përhapja në Evropë e veprës së Pashko Vasës ‚E vërteta për Shqipërinë dhe Shqiparët‘“, *Studime historike* 1–2 (2002) 51–59.

Puto A., „Feja e shqiptarit është ‘shqiptaria’: mit apo konstruktim historik“, *Përpekja* 15–16 (1999) 32–38.

Shpuza G., „Aktet themeluese të lidhjes shqiptare të Prizrenit (15–17 qershor 1878)“, *Gjurmime albanologjike. Seria e shkencave historike* 36 (2006) 213–232.

Shpuza G., „Pashko Vasa dhe Lidhja Shqiptare e Prizrenit“, *Studime Historike* 1–2 (2008) 175–184.

Skendi S., *The Albanian National Awakening 1878–1912*, Princeton 1967.

Бартл П., *Албанци: од средњег века до данас*, Београд 2001. [Bartl P., *Albanci: od srednjeg veka do danas*, Beograd 2001]

Батаковић, Д. Т., *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, Београд 2006. [Bataković, D. T., *Kosovo i Metohija u srpsko-arbanaškim odnosima*, Beograd 2006]

Војводић, М., *Србија и балканско питање (1875–1914)*, Нови Сад 2000. [Vojvodić, M., *Srbija i balkansko pitanje (1875–1914)*, Novi Sad 2000]

Ђорђевић Д., *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, Београд 1995. [Đorđević D., *Nacionalne revolucije balkanskih naroda 1804–1914*, Beograd 1995]

Јагодић М., *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009. [Jagodić M., *Srpsko-albanski odnosi u Kosovskom vilajetu (1878–1912)*, Beograd 2009]

Ковић М., *Дизраели и Источно питање*, Београд 2007. [Ković M., *Dizraeli i Istočno pitanje*, Beograd 2007]

Поповић В., *Источно питање: историски преглед борбе око опстанка Османлиске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд 2007. [Popović V. *Istočno pitanje: istoriski pregled borbe oko opstanaka Osmanliске carevine u Levantu i na Balkanu*, Beograd 2007]

Радовић, Д. Б., *Јован Ристић: биографија државника* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд 2020). [Radović, D. B., *Jovan Ristić: biografija državnika* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd 2020)]

Rrapaj J. and Kolasi K., „The Curious Case of Albanian Nationalism: the Crooked Line from a Scattered Array of Clans to a Nation–State“, *The Turkish Yearbook of International Relations* 43 (2013) 185–228.

Стојанчевић В., „Србија, Аустро-Угарска и Русија од Санстефанског мира до Берлинског конгреса“, у: исти, *Српски народ у Старој Србији у Великој источној кризи 1876–1878*, Београд 1998, 317–329. [Stojančević V., „Srbija, Austro-Ugarska i Rusija od Sanstefanskog mira do Berlinskog kongresa“, у: исти, *Srpski narod u Staroj Srbiji u Velikoj istočnoj кризи 1876–1878*, Београд 1998, 317–329]

Stojanović M. D., *The Great Powers and the Balkans 1876–1878*, Cambridge 1939.

Stulli В., „Албанско питање (1875–1882)“, *Rad JAZU* 318 (1959) 287–391.

Терзић С., *Стара Србија: драма једне цивилизације*, Београд 2013. [Terzić S., *Stara Srbija: drama jedne civilizacije*, Београд 2013]

Хаџи-Васиљевић Ј., *Арбанаска лига – арнаутска конгра и српски народ у Турској (1878–1882)*, Београд 1909. [Hadži-Vasiljević J., *Arbanaska liga – arnautska kongra i srpski narod u Turskoj (1878–1882)*, Београд 1909]

Храбак Б., *Арбанашке студије*, књ. II, Београд 2005. [Hrabak B., *Arbanaške studije*, књ. II, Београд 2005]

Dušan Fundić

**PASHKO VASA AND THE IDEOLOGY
OF ALBANIAN NATIONALISM**

Summary

Pashko Vasa was one of the most important writers of Albanian *Rilindja* and an ardent supporter of Albanian nationalism during the 19th century. The focus of the article is his book *Albanien und die Albanesen: Eine historisch – kritische Studie* (original title: *La vérité sur l'Albanie et les albanais: étude historique et critique*) published in 1879 in French, German, and English. Crucial parts of Vasa's biography are also highlighted. Especially important are his authorships or joint works on several memoranda and articles in 1878, mostly about the Slavic danger and the necessity of the great powers to understand and protect the Albanians. On the other hand, the analysed book is dedicated to the underlining of Albanian-Greek differences. In the struggle for contested borderlands, Pashko Vasa's writings show several longstanding myths of Albanian nationalism: the ancient origin and unchanged identity and continuity, heroic history of resistance, contemporary warlike nature, and the supposed irrelevance of religious differences. Vasa also called for the creation of a unified Albanian vilayet.

Оригиналан научни рад

Примљен: 30.03.2021.

Коначно прихваћен за објављивање: 20.08.2021.

Кристина МИЛИЧИЋ*

Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
Београд

ЦАРИНСКИ ПРИХОДИ У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ ОД 1883. ДО 1903. ГОДИНЕ

Апстракт: Царински приходи су током 80-их и 90-их година 19. века, поред прихода од пореза и монопола, представљали један од најважнијих извора државних прихода у Србији. Циљ овог рада јесте приказ кретања царинских прихода у периоду између усвајања Царинске тарифе из 1883. године, и почетка уређивања трговинских односа са другим земљама, и доношења нове Царинске тарифе из 1904. године која је имала протекционистички карактер са циљем заштите домаће индустрије. Анализиран је удео царинских прихода у укупним државним приходима Краљевине Србије. Приказана је структура царинских прихода и представљено је кретање царинских прихода по државама увоза/извоза.

Кључне речи: Краљевина Србија, 1883–1903, државни приходи, царински приходи, увоз, извоз, таксе, спољнотрговинска размена.

Abstract: Customs revenue during the last two decades of the 19th century was, next to taxes and monopolies, one of the most important sources of government revenue in Serbia. The goal of this paper is to show its fluctuations in the period between the customs tariff of 1883, and the start of establishing trade relations with other countries, and the customs tariff of 1904 which aimed to protect the state industry. The paper also analyzes the contribution of customs revenue to overall government revenue. The structure of customs revenue and its fluctuations are also shown in terms of specific import/export states.

Keywords: Kingdom of Serbia, 1883–1903, government revenue, customs revenue, import, export, taxes, foreign trade.

* kris.pavlovic91@yahoo.com

Питање царинских прихода, осим у нашем раду *Царински приходи у Кнежевини/Краљевини Србији од 1864. до 1882. године*¹, није засебно третирано у историографији. *Царине и царинска служба у Србији (1804–1914)* једина је монографија која је посвећена историји развоја царинске организације и службе. Аутор Драган Крсмановић је у овом делу изнео свеобухватан преглед историјата царинских послова нововековне Србије и поставио добру основу за даља истраживања. Иако су у поменутој књизи изнети подаци о царинским приходима није извршена њихова детаљнија анализа и поређење са укупним државним приходима.² Од велике важности је и дело Мите Петровића, председника Пореске управе (1899–1903), који је у другом тому *Финансија и установа обновљене Србије до 1842. године* писао, између осталог, и о приходима које су остварили ђумруци и речне скеле за време прве владавине кнеза Милоша.³ У области трговине и трговинских односа које је Србија имала са другим земљама значајни су радови Данице Милић⁴, која је покрила период прве владавине кнеза Милоша, Бојане Миљковић-Катић⁵, која се бавила привредном политиком у периоду Уставобранитеља, Николе Вуча⁶,

¹ Кристина Павловић, „Царински приходи у Кнежевини/Краљевини Србији од 1864. до 1882. године“, *Српске студије* 10 (2019).

² Драган Крсмановић, *Царина и царинска служба у Србији (1804–1914)*, Београд 2006, 73, 106. У овом делу изнети су подаци за период 1879–1891. о приходима увозне, извозне, и провозне царинске таксе, и споредних такси у које нису урачунате остале дажбине које су наплаћиване на царинарницама, тако да се о њима не може говорити као о укупним царинским приходима који су наплаћивани на ђумруцима. Пак, за период 1897–1906. изнети су укупни царински приходи без детаљније анализе.

³ Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, књ. 2, Београд 1898, 1068.

⁴ Даница Милић, *Трговина Србије (1815–1839)*, Београд 1959.

⁵ Бојана М. Миљковић-Катић, *Привреда Кнежевине Србије у време уставобранитеља: 1839–1858* (докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2005). Ауторка је обрађујући многе аспекте привреде времена које је умногоме било извориште за економске токове посматраног периода, представила најзначајније карактеристике царинске организације у оној мери у којој је сачуваност и поузданост грађе то дозволила.

⁶ Никола Вучо, *Привредна историја Србије до Првог светског рата*, Београд 1955, 224–233. Пишући о привредној историји нововековне Србије аутор је изнео преглед историје трговине са посебним акцентом на трговинске односе Србије и Аустроугарске, што је у складу са чињеницом да је Двојна монархија била

као и Димитрија Ђорђевића, који је посебну пажњу усмерио на најраније трговинске преговоре Србије и Аустроугарске и питање Царинског рата.⁷ Што се тиче радова савременика посматраног периода значајно је дело *Наши трговински уговори* у којем је један од чланова преговарачке групе у склапању трговинског уговора са Аустроугарском из 1892. године Милован Миловановић изнео своје мишљење о трговинским односима са Двојном монархијом и могућностима које је Краљевина Србија имала у вођењу царинске политике. Такође, од користи је и преглед спољне трговине Кнежевине Србије од 1843. до 1875. године који је 1902. сачинио тадашњи секретар у Управи државне статистике Сима Милошевић.⁸

С обзиром на то да су царине представљале редован приход који је чинио значајан удео у државним приходима, у овом раду биће анализирано њихово кретање у периоду када је Србија стекла право вођења самосталне царинске политике с једне стране, али и везаности за трговачке уговоре са Аустроугарском с друге стране. Значај ове теме огледа се не само у чињеници да су економски аспекти историје Краљевине Србије још увек недовољно обрађени, већ и у изостанку анализе једног важног показатеља како економске тако и финансијске политике тог периода. Поред приказа кретања царинских прихода и удела у укупним државним приходима биће показана и расподела царинских прихода према државама увоза/извоза кроз коју се може испратити оријентација српске трговине. Такође, биће представљена и структура царинских прихода кроз коју се може стећи увид у значај појединих фискалних мера као и карактер спољнотрговинске размене Краљевине Србије.

Према Устројству централне државне управе од 22. марта 1862.⁹ године Ђумручка, тј. царинска организација била је у надлежности Министарства финансија.¹⁰ У току посматраног периода број царинарница био је подложен променама.¹¹

најзначајнији спољнотрговински партнер Краљевине Србије у току читавог 19. века.

⁷ Димитрије Ђорђевић, „Трговински преговори Србије и Аустро-Угарске 1869–1875“, *Историјски гласник* 3–4 (1958); исти, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије (1906–1911)*, Београд 1962.

⁸ Сима Ђ. Милошевић, *Спољна трговина Србије од 1843. до 1875. године*, Београд 1902. У овом прегледу подаци за период 1843–1875. су анализирани, али су изнети и збирни подаци за период до 1900. године.

⁹ Датуми у главном тексту дати су по грегоријанском календару.

¹⁰ *Зборник закона и уредаба* 15, Београд 1863, 101.

¹¹ *Зборник закона и уредаба* 16, Београд 1864, 113; *Зборник закона и уредаба* 39, Београд 1883, 150; *Зборник закона и уредаба* 49, Београд 1895, 389; *Зборник закона*

И поред тога што у периоду пре стицања независности Србија није могла да води самосталну царинску политику држава је проналазила начине да повећа царине. Године 1864. била је усвојена царинска тарифа која начелно није мењала царинску стопу од 3% одређену трговинским уговором између Аустрије и Османског царства, али је увела посебне намете на увезену робу у виду трошарина и регалних такси. Такође, повећање вредности робе утицало је на то да реална наплата царине од 3% буде *de facto* увећана. На овај начин, царинска стопа је у просеку повећана са 3% на 5%, а код појединих производа чак и на 9%. Истом тарифом одређена је и извозна царинска стопа од 3%, али је већ 21. новембра 1864. године смањена на 2%. Након стицања независности Кнежевина Србија добила је право да склапа трговинске уговоре са другим државама и више није морала да поштује уговоре које је Османско царство склапало са њима. Први уговор склопљен је са Великом Британијом 23. маја 1880. године и имао је више политички него трговински значај, будући да је пре свега био манифестација самосталног вођења царинске политике, јер Србија у том тренутку није имала развијену размену робе са овом државом.¹²

и уредаба 51, Београд 1899, 133. *Законом о устројству ђумрука* из 1863. године било је установљено 27 царинарница од којих је четрнаест било на граници са Аустријом, две према Румунији, а преосталих једанаест на граници са Османским царством. Након стицања независности и територијалног проширења Србије дошло је до промене њених граница, а самим тим и до промена у структури и броју њених ђумрука. У тренутку доношења *Закона о општој царинској тарифи* од 17. јуна 1883. године у Краљевини Србији постојала је 31 царинарница, од којих је осамнаест било на граници према Аустроугарској, шест према Бугарској, четири према Османском царству, и три на граници са Румунијом. Од 1886. године постојала је и Јагодинска царинарница у унутрашњости земље, а следеће године отворене су још две: Крагујевачка и Нишка. Ипак, већ марта 1892. године ове три унутрашње царинарнице су укинуте. Изменама и допунама *Закона о устројству ђумрука* из 1893. и 1896. године, у Краљевини је постојало 35 царинарница – деветнаест према Аустроугарској, седам према Бугарској, четири према Турској, три према Румунији, и две у унутрашњости земље. У тренутку доношења *Царинског закона* из 1899. године број царинарница је остао исти, али је дошло до извесних промена у њиховој структури.

¹² К. Павловић, „Царински приходи у Кнежевини/Краљевини Србији“, 81; *Зборник закона и уредаба* 35, Београд 1880, 297. Нови трговински уговор са Великом Британијом потписан је 14/26. фебруара 1890. са роком важења од 18/30. маја 1890. до 13/25. јануара 1893. године. Ова привремена погодба продужена је до 1/13. јула 1893. *Зборник закона и уредаба* 46, Београд 1891, 331–334; *Зборник закона и уредаба* 48, Београд 1893, 560–561.

Најважније царинско питање било је уређивање трговинских односа са Аустроугарском ка којој је и одлазио највећи део српског извоза и из које је увозен највећи део производа у Краљевину Србију. У периоду између првог¹³ и другог трговинског уговора потписаног са Аустроугарском, вредност извоза била је приметно виша у односу на увоз. Што се тиче односа према укупној вредности увоза и извоза које је Србија остварила, вредност извоза робе у ову државу такође је била у порасту. Вредност увоза из Аустроугарске чинила је у просеку око 66,3% укупне вредности увоза, док је вредност извоза износила 86,8% укупне вредности српског извоза.¹⁴ У току овог периода само је у 1886. години вредност увоза била већа од вредности извоза и то за 5%, док је у осталим годинама вредност извоза била већа за око 44,5% у просеку. У периоду након потписивања другог уговора па све до краја посматраног периода вредност извоза била је за око 110,1% већа у односу на просечну вредност увоза. У истом периоду вредност увоза која је остварена са овом државом чинила је 56,5% укупне вредности српског увоза, док је вредност извоза чинила 86,4% укупне вредности извоза.¹⁵ Трговински уговор са Аустроугарском потписан је 6. маја, а озакоњен 17. јуна 1881. године. Давао је и једној и другој потписници статус најповлашћеније државе, што је значило да су све царинске олакшице које би биле уступљене производима неке друге државе аутоматски бивале примењене и на производе ове две земље.¹⁶ За разлику од осталих држава које су подједнако уживале царинске уступке на основу трговинских уговора са клаузулом највећег повлашћења, Двојна монархија је добила врло велику царинску повластицу за одређену врсту робе при увозу у пограничном саобраћају са Србијом. Царине на одређене предмете у пограничном саобраћају износиле су

¹³ Милован Ђ. Миловановић, *Наши трговински уговори*, Београд 1895, 23, 51. Први трговински уговор са Аустроугарском потписан је 1881, док је други потписан 1892. године.

¹⁴ С. Ђ. Милошевић, *Спољна трговина Србије*, 40, 48.

¹⁵ *Статистички годишњак Краљевине Србије за 1893. годину*, Београд 1895, 189; *Статистички годишњак Краљевине Србије за 1894–1895*, Београд 1898, 301–302; *Статистички годишњак Краљевине Србије за 1894–1895*, Београд 1898, 301–302; *Статистички годишњак Краљевине Србије за 1896–1897*, Београд 1900, 353–354; *Статистички годишњак Краљевине Србије за 1898–1899*, Београд 1902, 353–354; *Статистички годишњак Краљевине Србије за 1900. годину*, Београд 1904, 320; *Статистички годишњак Краљевине Србије за 1902. годину*, Београд 1905, 364; *Статистички годишњак Краљевине Србије за 1903. годину*, Београд 1906, 385.

¹⁶ *Зборник закона и уредаба* 37, Београд 1882, 227.

свега половину оне царине коју су према уговорној тарифи уживале државе у трговинским односима са Србијом на основу одредбе о највећем повлашћењу. Ове олакшице у пограничном саобраћају биле су заправо диференцијалне царинске стопе које су представљале велику привилегију за извесне аустроугарске производе.¹⁷ Уз трговински уговор потписана је и Ветеринарска конвенција којом је Аустроугарска могла да контролише извоз стоке из Србије који је и чинио највећи део српског извоза. Овом конвенцијом биле су омогућене забране не само за заражену стоку, већ и ону за коју се претпостављало да је заражена. Једна од битних одредница овог уговора била је и та да Србија није смела да уводи монопол на производе увезене из Аустроугарске, осим на со, дуван, и барут. Србија је овом одредбом била спречена да мења царине на увоз из Аустроугарске чиме јој је ускраћена могућност да у области трговине пронађе нове, преко потребне изворе прихода.¹⁸ Уговор је предвиђао и специфичну наплату царине по тежини, као и наплату *ad valorem* од 6%, 8%, 10%, и 15% у зависности од врсте производа. Увознику је остављено право да бира између ова два начина царинења – углавном на штету државне касе. На пример, уколико би одређени производи били скупи бирано је специфично царинење како би била избегнута већа наплата од оне утврђене максималним износом дефинисаним према средњем курсу цена производа.¹⁹ Чланом 10 била је прописана регална такса на дуван и со до завођења монопола на ове производе. Такође, трошарина наплаћивана на мирисни сапун и карте могла се наплаћивати најдуже две године од почетка важења уговора. Међутим, била је остављена могућност да уколико би била уведена наплата таксе на карте за играње у самој земљи, она би могла бити примењена и на увезене карте у износу од највише једног динара. Била је дозвољена наплата трошарине на шећер и кафу која није могла бити већа од 33,68 динара и 14 динара на 100 кг, респективно, иако се у том тренутку ови производи нису производили у земљи. Рок важења уговора био је десет година.²⁰

Поред уговора са Аустроугарском, Србија је потписала и неколико трговинских уговора са земљама са којима није имала директну размену добара.²¹ Према државама са којима Србија није имала потписан засебан

¹⁷ Н. Вучо, *Привредна историја Србије*, 231.

¹⁸ К. Павловић, „Царински приходи у Кнежевини/Краљевини Србији“, 82.

¹⁹ М. Ђ. Миловановић, *Наши трговински уговори*, 25.

²⁰ Исто, 33–35.

²¹ Аца Миловановић, ур., *Трговачки уговори, погодбе и царинске тарифе*, Београд 1883, 146, 153, 161, 191. Трговински уговор са Холандијом потписан је 5/17.10.1881;

трговински уговор примењивала се Царинска тарифа из 1864. до 17. јуна 1883. године када је почела примена новог Закона о општој царинској тарифи.²²

Краљевина Србија све до 1890. године није имала потписан трговински уговор са Румунијом, иако је са њом вршена директна размена робе, већ је примењивана Царинска тарифа из 1883. године. Трговачком конвенцијом од 8. априла 1890. године обе земље су добиле статус најповлашћеније државе. Она је имала привремени карактер са роком важења до 10. јула 1891. године.²³ Конвенција са Турском потписана је 20. децембра 1893. године, и обнављана је у неколико наврата до 1904. године. Турска је у овим конвенцијама имала статус најповлашћеније државе, с тим што је 1899. из тога изузет турски дуван, на који је при увозу наплаћивана царина од 131,6 динара на 100 кг. Такође, био је забрањен и увоз стоке из Турске у Србију све до закључења посебне Ветеринарске конвенције. Србија је и у каснијем уговору од 1902. године задржала право да ограничи увоз стоке из Турске, али само у случајевима у којима се то не би косило са Ветеринарском конвенцијом склопљеном са Аустроугарском 1892. године.²⁴ Бугарска је била последња гранична држава са којом су уређени трговачки односи. Уговор је био склопљен 1. априла 1897. године којим је и ова држава добила статус најповлашћеније земље у трговинској размени.²⁵

Нови трговински уговор са Аустроугарском био је потписан 9. августа 1892. године са роком важења до 31. децембра 1903. године. У шестомесечним преговорима вођеним у Бечу, изасланици српске владе успели су да само у детаљима унесу одређене промене у односу на уговор из 1881. године. Овај уговор је и даље упућивао Србију на извоз сировина с једне, и увоз аустроугарских готових производа с друге стране.²⁶ Најважнија промена је та што је специфично царинење, тј. царинење по тежини постало једини начин наплате царинских такси, као и укидање диференцијалне царине на робу увожену из Аустроугарске.²⁷ Дебата

Грчком 19/31.5.1882; САД 2/14.10.1881; Немачком 25.12/6.1.1883; Француском 18/30.1.1883; М. Ђ. Миловановић, *Наши трговински уговори*, 6.

²² *Зборник закона и уредаба* 39, 150.

²³ *Зборник закона и уредаба* 46, 393.

²⁴ *Зборник закона и уредаба* 48, 495; *Зборник закона и уредаба* 54, Београд 1903, 602; *Зборник закона и уредаба* 58, Београд 1905, 855.

²⁵ *Зборник закона и уредаба* 52, Београд 1899, 46. Уговор је имао рок важења до 13. јануара 1904. године.

²⁶ М. Ђ. Миловановић, *Наши трговински уговори*, 69.

²⁷ Н. Вучо, *Привредна историја Србије*, 232.

у Скупштини у вези са овим уговором највише се водила по питању повећања аустроугарских увозних царина на српско жито. Када је уговор поднесен Народној скупштини на одобрење једна од главних замерки била је у томе што су царине на жито при увозу у Аустроугарску повећане и што су на тај начин отежани услови за ову важну грану српског извоза. Отварајући дебату о трговинском уговору посланик Јован Јовановић изнео је мишљење да је горепоменуто било велика мана уговора с обзиром на то да се велики проценат становништва бавио земљорадњом и да се велика количина хране извозила из земље. Готово сви остали посланици, како из радикалске скупштинске већине тако и из напредњачке опозиције дали су исту оцену о одредбама новог уговора које су се односиле на извоз жита, иако нису делили Јовановићево мишљење да би због тога требало гласати против уговора.²⁸ Милован Миловановић, један од чланова преговарачке групе при склапању уговора из 1892. оценио је да је и поред повећања царина уговор ипак давао предност увозу жита из Србије у односу на друге земље.²⁹ Новим уговором било је потврђено и право наплате обртног пореза у износу од 7% од вредности на готове и 1% на сирове производе које су увозили трговци и индустријалци. Било је допуштено наплаћивање трошарине и на оне производе који се нису производили у Србији, а за неке од њих утврђене су максималне вредности веће него у претходном уговору. Такође, уговор је дозвољавао завођење монопола на још четири предмета: цигар-папир, петролеј, шибице и алкохол.³⁰

У овом периоду трговинска размена са Немачком била је такође важна, па је 1892. дошло до потписивања новог уговора који је важио до 1903. године.³¹ И према овом уговору роба се царинила по тежини, а не по вредности, чиме је избегнута могућност злоупотреба. Приликом претреса уговора у Народној скупштини, Државни савет је изразио незадовољство изостављањем права наплате обртног пореза из уговора. Трговачки одбор је пак сматрао да то право није могло бити оспорено уговором јер је у питању била врста непосредног пореза.³²

²⁸ *Стенографске белешке Народне скупштине за 1893. годину. Ванредни сазив*, Београд 1893, 74–76.

²⁹ Димитрије Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962, 29; М. Ђ. Миловановић, *Наши трговински уговори*, 57–59.

³⁰ М. Ђ. Миловановић, *Наши трговински уговори*, 67.

³¹ А. Миловановић, ур., *Трговачки уговори, погодбе и царинске тарифе*, 161. Први уговор са Немачком потписан је 6. 1. 1883. године; *Зборник закона и уредаба* 49, 285.

³² *Стенографске белешке НС за 1893*, 77–78.

Са државама са којима није имала потписане трговинске уговоре Србија је царинила робу према Општој царинској тарифи из 1883. у периоду од 1883. до 1893, затим према новој тарифи од 22. јула 1893. за период до 1898; у периоду од 1899. до 1904. према *Закону о општој царинској тарифи* од 20. јануара 1899. године.³³

У периоду од 1883. до 1899. године био је на снази *Закон о устројству ђумрука* из 1863. године којим је био дозвољен рад 27 ђумрука који су имали подједанко право увоза, извоза и провоза свих врста робе. Изменама и допунама овог закона из 1893. године поменуто право било је дефинисано према категорији којој је царинарница припадала.³⁴ Београдска царинарница имала је искључиво право увоза робе која је подлежала нарочитим законским одобрењима. Чланом 4 законодавног решења од 5. септембра 1893, а у складу са изменама и допунама *Закона о устројству царинарница* од 22. августа исте године, само је Београдској

³³ *Зборник закона и уредаба* 39, 150; *Зборник закона и уредаба* 49, 176; *Зборник закона и уредаба* 54, 27; Д. Крсмановић, *Царина и царинска служба*, 73, 86. Царинска тарифа из 1893. није обезбедила српским царинама заштитни карактер који је био неопходан занатима и домаћој индустрији. Прелазак на специфично царинење које је у потпуности заменило царинење ad valorem било је далеко значајније од незнатних повећања одређених царинских ставова на производе који углавном нису били претња домаћој производњи (волови са 10 на 27,5 динара; свиње са 4 на 5 динара; овце са 80 пара на 1 динар; вино у бурадима са 25 на 50 динара; вино у флашама са 60 на 100 динара). Што се тиче извозних царина, дошло је до малих повећања царинских ставова на поједине предмете, нпр. на жито са 25 пара на 50 пара; сувих шљива са 75 пара на 1 динар, док су царине на животиње остале исте као и у тарифи из 1883. Тарифом из 1893. пиће је било ослобођено плаћања царине. Тек је Царинском тарифом из 1904. године постигнута и фисклана и заштитна улога царина, па је тако увозна царина на брашно и шећер подигнута са 8,5 на 12 динара и 13,5 на 25 динара за 100 кг, респективно. Повећане су царине и на сапун, пиће, текстил, док су индустријске сировине биле ослобођене плаћања царине.

³⁴ *Зборник закона и уредаба* 49, 413–416. Царинарнице су биле подељене у четири категорије. У царинарнице првог реда спадале су Београдска и Нишка, другог: Шабачка, Смедервска, Пожаревачка, Великоградишка, Радујевачка и Крагујевачка; трећег: Ристовачка, Преполачка, Рашка, Јаворска, Мокрогорска, Малозворничка, Митровичка, Забрешка, Доњомилановачка, Текијска, Кладовска, Пиротска, и четвртог: Рачанска, Грочанска, Рамска, Голубачка, Добранска, Брзопаланачка, Вршка Чука, Балтабериловачка, Ржанска, Дешчани Кладенац, Власинска, Бајинобаштанска, Љубовијска, Шепачка Ада; *Зборник закона и уредаба* 54, 157. *Царинским законом* из 1899. царинарнице су биле подељене у главне царинарнице првог и другог реда, и споредне царинарнице.

царинарници био дозвољен увоз робе која је била подвргнута нарочитом законском поступку о контроли чистоте сребра и злата, као и увоза карата које су обележаване посебним жигом.³⁵ У последњој деценији 19. века организација царинарница мењана је у кратком периоду још два пута 1896. и 1899. године, а веома честе биле су и промене у отварању и затварању одређених ђумрука. За време владе Владана Ђорђевића (1897–1900) дошло је до усвајања низа закона у оквиру привредне реформе која је имала значајан утицај и на доношење царинских прописа.³⁶ У том периоду прописана су Правила за вршење службе финансијске страже, Правила о службеном оделу царинског особља, Правила о царинском курсу. Такође, у циљу системског регулисања царинске службе и царинског поступка усвојен је Царински закон који је требало да служи као основа за успостављање савремене царинске организације у Србији. У њему је у 266 чланова обрађена укупна проблематика царинске службе. Одредбе су биле груписане у три поглавља. Први део обухватио је чланове о царињењу, враћању и накнади дажбина, увозу регулисаном кроз увоз робе за непосредну потрошњу у земљи, за неизвесну продају, увозу робе упућене другој царинарници, увозу мустри, робе на прераду, стоке која се привремено увозила због исхране, извоз, као и чланове о домаћем и страном провозу, затим поступак са робом којој је рок лежања истекао, са путницима, као и царинским кривицама и казнама са делом о расподели новца добијеног од продаје робе и казни. Други део регулисао је питање царинских власти и царинске управе, царинарница и финансијске страже. Трећим делом биле су обухваћене одредбе о начину прикупљања и предавања царинских прихода Државној благајни, као и о структури царинских расхода. Нормативна делатност окончана је септембра 1899. године прописивањем Царинског поступка којим је детаљно описан поступак царињења у различитим ситуацијама.³⁷

Приликом доласка робе на царину, сва роба која је прелазила државну границу морала је бити пријављена царинској власти. Уколико се у близини границе није налазила царинарница, роба је морала бити транспортована до следеће најближе царинарнице. Царињење робе вршено је на основу декларације чију је форму прописивало Министарство финансија. Уз декларацију, власник робе био је дужан да поднесе и товарни лист, рачун о вредности робе, уверење о њеном пореклу и стању. На основу ове

³⁵ *Зборник закона и уредаба* 49, 426.

³⁶ Сузана Рајић, *Владан Ђорђевић: биографија поузданог обреновићевца*, Београд 2007, 204–208.

³⁷ Д. Крсмановић, *Царина и царинска служба*, 80–82.

документације, а након прегледа робе, вршена је наплата царинских такси. Уколико би се десило да декларант одлучи да робу након овог поступка ипак не увезе у земљу, имао је право на повраћај новца који му је био наплаћен приликом увоза, осим трошкова манипулације. Власник робе је имао на располагању рок од три месеца за доношење одлуке да ли ће роба бити намењена увозу или не. Уколико пак роба после истека овог рока не би била преузета, продавана је на јавној лицитацији уколико је њена вредност прелазила 200 динара. Уколико би јој вредност била нижа од ове цифре, роба се продавала у оближњем селу.³⁸

*

У току посматраног периода највећи удео у вредности увоза имали су памук и лан, колонијални и јужни производи, шивена роба, камен и стакло, кожа, дрво и дрвне прерађевине, вуна, машине, пољопривредни производи, пиће. Од житарица највише су увожени јечам, овас и кукуруз. И поред тога што је производња пива у Краљевини Србији била у замаху, његов увоз је био у порасту.³⁹ Увоз кафе и шећера био је у паду и у последњој години посматраног периода вредност је била мања 56,9% и 37,5% респективно, у односу на 1884. годину.⁴⁰

Табела 1: Удео појединих производа у укупној вредности увоза за 1883–1893, 1894–1898, 1899–1903. (у %) ⁴¹

	памук и лан	колонијални производи	шивена роба	камен и стакло	кожа	дрво и дрвне прерађевине	вуна	машине	пољопривредни производи	пиће	остало	увезени производи
удео у укупној вредности увоза у %												
1883–1893.	17,9	10,6	7,9	7,1	6,8	6,5	6,3	3,5	3,3	2,5	27,6	100
1894–1898.	19,1	9,8	6,9	6,1	7,6	4,3	9,2	2,9	5,7	2,8	25,6	100
1899–1903.	16,7	6,2	6,8	5,1	8,5	5,7	8,0	7,4	2,7	2,4	30,5	100

³⁸ Зборник закона и уредаба 54, 611.

³⁹ Државопис XIV, Београд 1889, 34; Статистички годишњак за 1893, 211; Статистички годишњак за 1903, 408–409. Године 1903. вредност увезеног пива била је 74,1% већа у односу на 1884. годину.

⁴⁰ Државопис XIV, 38; Статистички годишњак за 1903, 413–414.

⁴¹ Државопис XIV, 148–150; Статистички годишњак за 1893, 188, 194–201, 213; Статистички годишњак за 1903, 384, 392–398, 410. Увоз дрва за огрев и грађу је у току посматраног периода био у паду све до 1896. године када почиње пораст

У току посматраног периода највећи удео у вредности извоза имали су животиње и животињски производи, пољопривредни производи, кожа, пиће, памук, дрво и дрвне прерађевине, камен и стакло, вуна, лекови. Више од 90% извоза чиниле су сировине, док је остали проценат одлазио на фабрикате који су махом увожени, па поново извожени. Најважнији предмет извозне трговине биле су свиње, прасад и говеда.⁴² Поред тога, веома важно место заузимао је извоз сувих шљива који је до 1887. године био у порасту.⁴³ Од житарица највише се извозила пшеница, затим кукуруз, раж и зоб. Извоз вина⁴⁴ био је у порасту до 1889. године када задобија тенденцију пада, док је пак извоз пива често осцилирао.⁴⁵

у вредности увоза овог артикла. Године 1896. вредност увезене дрвне грађе била је за 68,3% мања у односу на 1884. годину, док је године 1903. та вредност била 98,2% већа од оне из 1896. године. Са друге стране увоз каменог угља био је у порасту, док је увоз петролеја у другој половини посматраног периода бележио осцилације у вредности. Године 1903. вредност увезеног каменог угља била је 122,3% већа у односу на 1894. годину. Године 1895. вредност увезеног петролеја била је већа 154,3% у односу на претходну годину, али је 1903. године била мања 53,1% у односу на 1895. Вредност увезене соли заузимала је у првој половини посматраног периода у просеку 3,7% укупне вредности увоза, док је тај удео у другој половини износио 1,8%. Године 1893. вредност је била 63,2% мања у односу на 1884, док је 1903. године била мања за 47,4% у односу на исту годину.

⁴² Уопште, животиње и животињски производи су поред осталих пољопривредних производа имали највећи удео у оствареној вредности извоза. Иако је у посматраном периоду количина извезених свиња и прасади била у опадању, вредност овог извозног артикла била је у благом порасту јер је дошло до скока цена ових производа. Године 1893. цена једне угојене свиње, мршаве свиње и прасета износила је (64,25), (22,7), (-) динара, респективно. Године 1900. цена једне угојене свиње, мршаве свиње и прасета износила је (77,77), (24,12), (-) динара, респективно. Године 1903. цена једне угојене свиње, мршаве свиње и прасета износила је (100,89), (33,35), (7,48) динара, респективно. [*Статистички годишњак за 1893*, 132, 188, 209; *Статистички годишњак за 1900*, 228; *Статистички годишњак за 1903*, 296, 384, 405].

⁴³ *Статистички годишњак за 1893*, 204; *Статистички годишњак за 1903*, 399–400. У периоду 1888–1896. извоз сувих шљива био је у просеку 33% мањи у односу на почетни период, да би у периоду 1897–1900. поново бележио оне вредности из 1887. године.

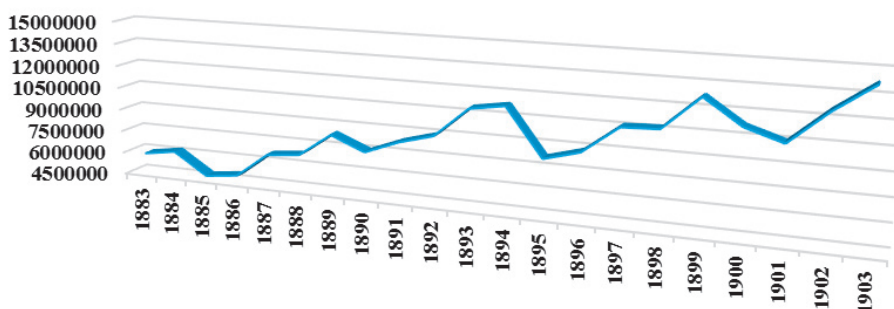
⁴⁴ *Статистички годишњак за 1893*, 211; *Статистички годишњак за 1903*, 408–409. Извоз вина је у последњој години посматраног периода био 99,9% мањи у односу на забележени максимум и 99,6% у односу на 1884. годину.

⁴⁵ Исто. Извоз пива је до 1890. године имао тенденцију раста, у периоду 1891–1897. просечне вредности биле су за 79,9% мање од просека из периода 1889–1890, да

За разлику од увозне и извозне, провозна тј. транзитна трговина није била по вредности спољнотрговинског обрта од великог значаја. Провоз кроз Србију одвијао се у четири правца: из Аустроугарске у Бугарску и Турску; из Бугарске у Аустроугарску, Босну и Турску; из Румуније у Турску; из Турске у Румунију, Бугарску и Аустроугарску.⁴⁶

*

Графикон 1: Кретање царинских прихода у динарима за 1883–1903⁴⁷

На графикону 1 се уочава да је вредност царинских прихода, уз мања одступања, бележила тенденцију раста. У току прве половине посматраног периода приходи су имали тенденцију раста, изузев 1885. и 1890. године.

би од 1898. почело поновно повећање вредности и у том периоду је забележен максимум за 7,7 пута већи од просека из прве половине посматраног периода.

⁴⁶ Државопис Србије XIV, 9; Статистички годишњак за 1893, 188; Статистички годишњак за 1903, 384. У првој половини посматраног периода удео вредности провозног трговинског обрта износио је у просеку 8,6% укупног спољнотрговинског обрта, док је у другој половини посматраног периода тај удео био скоро удвостручен –16,8% у просеку.

⁴⁷ Државни архив Србије (= ДАС), Министарство финансија, Казначејно одељење (= МФ-К), *Сравнителник прихода Главне државне благајне (= Сравнителник прихода ГДБ) за 1884. годину; Сравнителник прихода ГДБ за 1886. годину; Сравнителник прихода ГДБ за 1887. годину; Сравнителник прихода ГДБ за 1889. годину; Државопис Србије XIV, 368–397; Статистички годишњак за 1893. годину, 235–236; Статистички годишњак за 1894–1895, 362–365; Статистички годишњак за 1896–1897, 416–419; Статистички годишњак за 1898–1899, 452–455; Статистички годишњак за 1900, 392–395; Статистички годишњак за 1902, 434–435; Статистички годишњак за 1903, 456–457.*

Године 1893. приходи су били готово удвостручени у односу на 1883. годину – увећање је износило 87%. У другој половини посматраног периода настављен је тренд раста, изузев у 1895, 1900. и 1901. години. С обзиром на то да су највећи приходи долазили од Београдске царинарнице, пад прихода у 1895. години био је проузрокован забраном увоза стоке из Србије у Аустроугарску. То смањење износило је 27,3% у односу на 1894. годину. У последњој години посматраног периода царински приходи увећали су се 143,3% у односу на 1883. и 30,1% у односу на 1893. годину.

Табела 1: Удео царинских прихода у укупним приходима Србије у % за 1883–1903⁴⁸

	царински приходи	укупни државни приходи	удео царинских у укупним државним приходима
	у динарима		у %
1883.	5.849.091	-	-
1884.	6.185.906	23.942.176	25,84
1885.	4.724.215	-	-
1886.	4.985.565	23.182.652	21,51
1887.	6.640.049	26.143.226	25,40
1888.	6.865.023	-	-
1889.	8.429.500	45.433.443	18,55
1890.	7.499.343	96.135.743	7,80
1891.	8.369.298	68.397.280	12,24
1892.	8.989.736	-	-
1893.	10.935.925	56.137.616	19,48
1894.	11.292.475	59.220.237	19,07

⁴⁸ ДАС, МФ-К, *Сравнителник прихода ГДБ за 1884. годину; Сравнителник прихода ГДБ за 1886. годину; Сравнителник прихода ГДБ за 1887. годину; Сравнителник прихода ГДБ за 1889. годину; Државопис Србије XIV, 368–397; Статистички годишњак за 1893, 242–243, 235–236; Статистички годишњак за 1894–1895, 342–344, 362–365; Статистички годишњак за 1896–1897, 396–398, 416–419; Статистички годишњак за 1898–1899, 432–434, 452–455; Статистички годишњак за 1900, 376–378, 392–395; Статистички годишњак за 1902, 418–420, 434–435; Статистички годишњак за 1903, 440–442, 456–457; Завршни рачун државних прихода и расхода Краљевине Србије за буџетску 1890. годину, Београд 1891; Завршни рачун државних прихода и расхода Краљевине Србије за буџетску 1891. годину, Стенографске белешке НС за 1893.*

1895.	8.210.630	58.592.298	14,01
1896.	8.846.960	70.236.748	12,60
1897.	10.600.775	70.358.938	15,07
1898.	10.696.399	90.119.535	11,87
1899.	12.798.989	94.871.294	13,50
1900.	11.231.172	77.112.279	14,56
1901.	10.485.037	92.289.347	11,36
1902.	12.540.696	99.414.197	12,61
1903.	14.228.572	109.333.217	13,01

Укупни државни приходи су током посматраног периода бележили тенденцију раста, изузев 1886, 1891, 1893, 1895. и 1900. године. Године 1889. приходи су се готово удвостручили у односу на 1884, а такав тренд настављен је и у наредној години када је повећање прихода било узроковано значајним ванбуџетским приливом средстава од прихода добијених зајмовима закљученим за откуп монопола дувана, соли и железнице од странаца као и за отплату већ постојећих државних дугова.⁴⁹ У последњој години прве половине посматраног периода приходи су били увећани за 134,5% у односу на 1884. годину, док су у последњој години били увећани за чак 356,7%. Највећи удео царинских прихода у укупним државним приходима остварен је 1884. години и у првој половини посматраног периода износио у просеку 18,7%. Ови приходи су најмањи удео у укупним оствареним државним приходима забележили 1890. када су они износили 7,8%. У другој половини посматраног периода тај удео износио је у просеку 13,8%. У целокупном периоду царински приходи чинили су у просеку око 15,8% укупних државних прихода.

У табели 2 приказани су царински приходи према државама са којима се Краљевина Србија граничила. Оне царинарнице које су се налазиле у унутрашњости земље изостављене су из ове табеле, а вредност њиховог удела у укупним царинским приходима приказана је у напоменама.

⁴⁹ *Завршни рачун државних прихода и расхода за буџетску 1890. годину*; Dragana Gnjatović, *Stari državni dugovi: prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije (1862–1941)*, Beograd 1991, 55–60.

Табела 2: Царински приходи распоређени према државама увоза/извоза у динарима и у % за 1883–1903⁵⁰

	Аустроугарска	Удео (%)	Турска	Удео (%)	Румунија	Удео (%)	Бугарска	Удео (%)
1883.	5.196.727	88,85	150.797	2,58	373.739	6,39	127.828	2,18
1884.	5.442.324	87,98	147.794	2,39	411.935	6,66	183.853	2,97
1885.	4.252.832	90,02	115.587	2,45	283.457	6,00	72.339	1,53
1886. ⁵¹	4.556.358	91,39	82.635	1,66	236.089	5,85	46.828	0,95
1887. ⁵²	6.012.284	90,55	96.885	1,46	322.808	4,86	63.094	0,92
1889. ⁵³	7.419.941	88,02	134.600	1,60	538.602	6,39	71.458	0,85
1894. ⁵⁴	9.503.052	84,15	369.223	3,27	262.214	2,32	104.103	0,92
1895. ⁵⁵	7.169.967	87,33	183.440	2,23	174.741	2,13	64.185	0,78
1896. ⁵⁶	7.788.612	88,04	167.599	1,89	181.242	2,05	63.428	0,72
1897. ⁵⁷	9.275.722	87,50	262.920	2,48	205.482	1,94	89.104	0,84

⁵⁰ ДАС, МФ-К, *Сравнителник прихода ГДБ за 1884. годину; Сравнителник прихода ГДБ за 1886. годину; Сравнителник прихода ГДБ за 1887. годину; Сравнителник прихода ГДБ за 1889. годину; Државопис XIV, 368–397; Статистички годишњак за 1893, 235–236; Статистички годишњак за 1894–1895, 362–365; Статистички годишњак за 1896–1897, 416–419; Статистички годишњак за 1898–1899, 452–455; Статистички годишњак за 1900, 392–395; Статистички годишњак за 1902, 434–435; Статистички годишњак за 1903, 456–457.*

⁵¹ У овој години постојала је као унутрашња само Јагодинска царинарница чији су приходи чинили 0,15% укупних царинских прихода за 1886. годину.

⁵² У периоду од 1887. до 1892. године као унутрашње, функционисале су царинарнице: Јагодинска, Крагујевачка и Нишка, чији је удео прихода износио 2,21% за 1887. годину.

⁵³ Удео унутрашњих царинцарница износио је 3,14% укупних царинских прихода за 1889. годину.

⁵⁴ У марту 1892. дошло је до укидања унутрашњих царинарница. У периоду од 1894. до 1903. године као унутрашње, функционисале су Крагујевачка и Нишка царинарница. Њихов удео у 1894. години износио је 9,34%.

⁵⁵ Удео унутрашњих царинцарница износио је 7,53% укупних царинских прихода за 1895. годину.

⁵⁶ Удео унутрашњих царинцарница износио је 7,30% укупних царинских прихода за 1896. годину.

⁵⁷ Удео унутрашњих царинцарница износио је 7,24% укупних царинских прихода за 1897. годину.

1898. ⁵⁸	9.301.290	86,96	294.893	2,76	211.040	1,97	64.265	0,60
1899. ⁵⁹	11.320.517	88,45	175.160	1,37	254.733	1,99	65.306	0,51
1900. ⁶⁰	9.953.955	88,63	264.370	2,35	211.131	1,88	59.999	0,53
1901. ⁶¹	9.169.113	87,45	317.468	3,03	163.704	1,56	77.927	0,74
1902. ⁶²	11.168.128	89,06	256.321	2,04	175.596	1,40	74.207	0,59
1903. ⁶³	12.489.415	87,78	440.145	3,09	212.659	1,49	83.843	0,59

На основу табеле 2 уочава се да су највеће приходе бележили ђумруци на граници са Аустроугарском. У целокупном посматраном периоду Београдска царинарница имала је убедљиво највеће приходе у односу на све остале ђумруке.⁶⁴ У току прве половине посматраног периода распоред царинских прихода био је следећи: 89,47% царинарнице на граници са Аустроугарском, 6,03% на граници са Румунијом, 2,02% на граници са Турском, док су најмањи удео имале царинарнице на граници са Бугарском – 1,57% и царинарнице у унутрашњости – 1,83% у просеку. У другој половини посматраног периода дошло је до прерасподеле у процентима у корист унутрашњих царинарница: 87,50% на граници са Аустроугарском, 1,87% на граници са Румунијом, 2,45% на граници са Турском, 0,68% на граници са Бугарском и у унутрашњости – 7,50% укупних царинских прихода, у просеку.

У години доношења нове царинске тарифе од 22. јула 1893. и ступања на снагу новог трговинског уговора са Аустроугарском, дошло је до повећања укупних царинских прихода за 21,6% у односу на 1892. годину.

⁵⁸ Удео унутрашњих царинарница износио је 7,71% укупних царинских прихода за 1898. годину.

⁵⁹ Удео унутрашњих царинарница износио је 7,68% укупних царинских прихода за 1899. годину.

⁶⁰ Удео унутрашњих царинарница износио је 6,61% укупних царинских прихода за 1900. годину.

⁶¹ Удео унутрашњих царинарница износио је 7,22% укупних царинских прихода за 1901. годину.

⁶² Удео унутрашњих царинарница износио је 6,91% укупних царинских прихода за 1902. годину.

⁶³ Удео унутрашњих царинарница износио је 7,05% укупних царинских прихода за 1903. годину.

⁶⁴ Београдска царинарница у просеку је имала 8,1 пута већи приход од прве следеће по висини прихода, Шабачке и 12,7 пута од наредне, Смедревске.

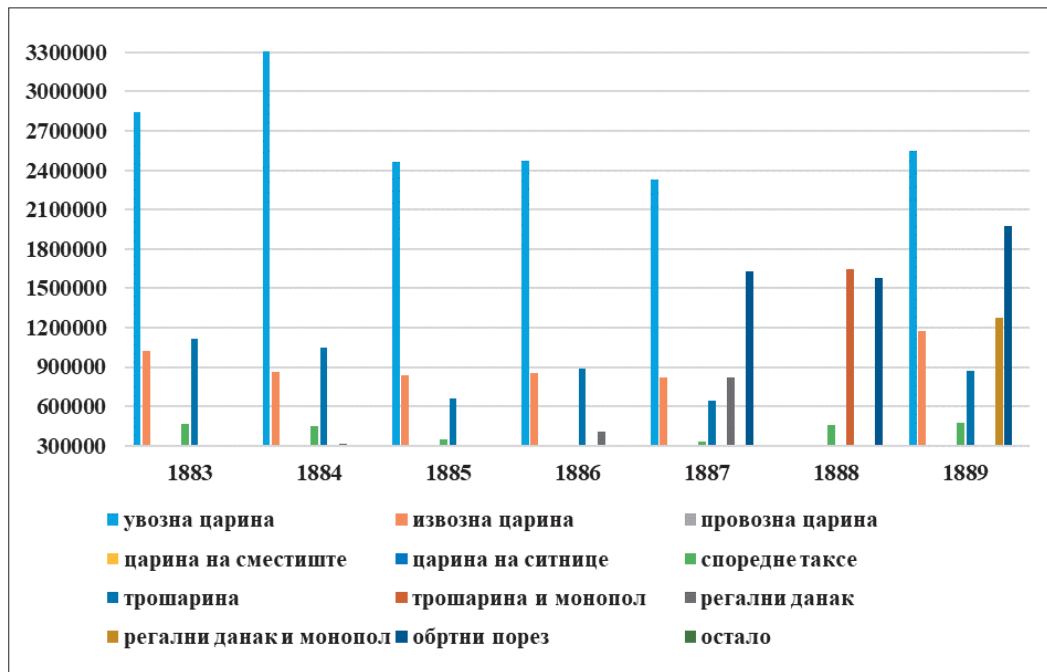
Међутим, већ у 1895. укупни царински приходи опали су за 24,9% у односу на 1893. годину. Значајни падови су забележени на ђумруцима према Аустроугарској⁶⁵, Румунији⁶⁶ и Турској⁶⁷. Разлози опадања прихода у 1895. години били су неефикасна контрола и кријумчарење, али и забране које је Аустроугарска те године увела на увоз стоке из Србије. *Царински закон* усвојен 4. фебруара 1899. године између осталог требало је да утиче на ефикаснију контролу границе. Те године забележен је максимум у дотадашњим царинским приходима и приходи су се повећали за 55,8% у односу на 1895, док су се у односу на почетну годину посматраног периода удвостручили – повећање је износило 118,8%. Међутим, овај тренд раста није био трајан. Приходи су у 1900, 1901. и 1902. години опали у просеку за 10,8% у односу на 1899. годину. У последњој години приходи су забележили максимум и повећали се за 11,2% у односу на 1899, 30,1% у односу на 1893. и 143,3% у односу на 1883. годину.

⁶⁵ У царинарнице на граници са Аустроугарском спадале су: Бајинобаштанска, Београдска, Великоградишка, Вишњичка, Голубачка, Грочанска, Добра, Доњомилановачка, Дубравичка, Забрешка, Љубовијска, Малозворничка, Мокрогорска; Митровичка, Обреновачка, Смедеревска, Текијска, Пожаревачка, Рамска, Рачанска, Шабачка и Шепачка Ада.

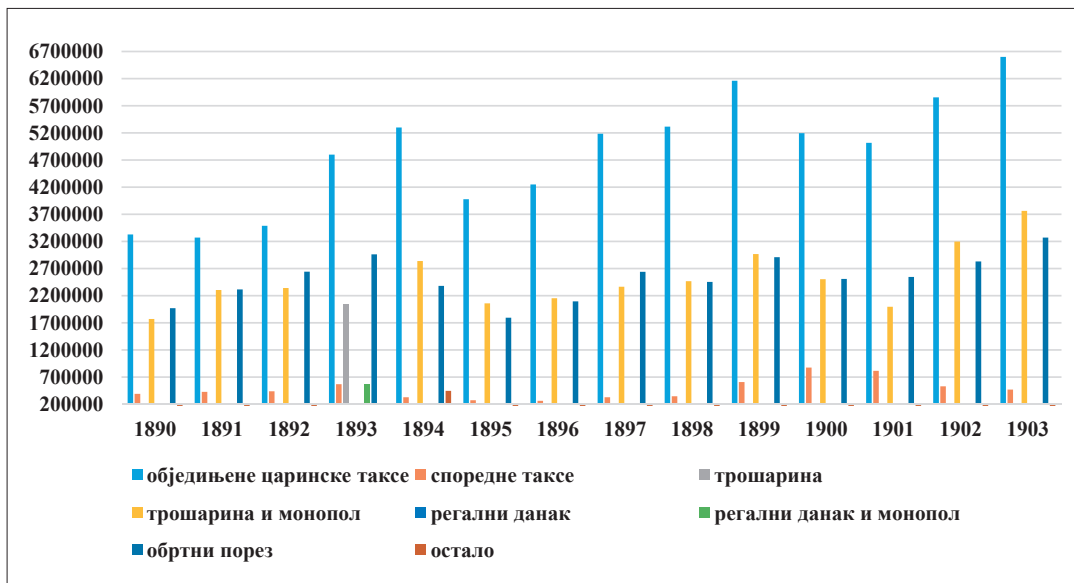
⁶⁶ У царинарнице на граници са Румунијом спадале су Брзопаланачка, Кладовска, Радујевачка, Неготинска и Тимочка.

⁶⁷ У царинарнице на граници са Турском спадале су Врањска, Јаворска, Кокин Брод, Преполачка, Рашка, Ристовачка и Топличка. Највећи пад забележен је на Ристовачкој царинарници која се налазила на граници са Турском – 77,3%, док су приходи Пиротске на граници са Бугарском опали за 68,5%. Међу ђумруцима на граници са Аустроугарском највећи пад забележила је Митровичка царинарница – 61,4%, затим Смедеревска – 57,5%, Великоградишка – 55,2%, Београдска – 26,6%, Шабачка – 23,2%, Дубравичка – 20,7%. И три ђумрука на граници према Румунији забележили су пад прихода: Кладовски за 65,7%, Брзопаланачки 36,1% и Радујевачки 43%.

Графикон 2: Структура царинских прихода у динарима за 1883–1889.⁶⁸

⁶⁸ ДАС, МФ-К, *Сравнителник прихода ГДБ за 1884. годину; Сравнителник прихода ГДБ за 1886. годину; Сравнителник прихода ГДБ за 1887. годину; Сравнителник прихода ГДБ за 1889. годину; Државопис Србије XIV, 368–397.* Структура царинских прихода у посматраном периоду приказана је у оквиру два графикона (графикона бр. 2 и 3) ради боље прегледности и јаснијег представљања података. Параметар за поделу на два периода (1883–1889. и 1890–1903) је чињеница да за први период постоје потпуни подаци, док су у другом периоду царинске таксе приказане у сумарној цифри.

Графикон 3: Структура царинских прихода у динарима за 1890–1903⁶⁹

У периоду за који постоје потпуни подаци, 1883–1889, највећи приходи долазили су од увозне царине. Максимум је остварен у 1884. години, док је минимум који је био мањи за 31,1% забележен у 1887. години. У последњој години дошло је до повећања прихода од 9,8%, у односу на 1887. годину, али је та вредност била 24,4% мања у односу на забележени максимум. Вредност извозних царина бележила је осцилације. Максимум је остварен 1889. године и био је 14,6% већи у односу на почетну годину посматраног периода. Године 1893. дошло је до повећања прихода од обједињених царинских такси.⁷⁰ То повећање износило је 27,4% у

⁶⁹ Статистички годишњак за 1893, 235–236; Статистички годишњак за 1894–1895, 362–365; Статистички годишњак за 1896–1897, 416–419; Статистички годишњак за 1898–1899, 452–455; Статистички годишњак за 1900, 392–395; Статистички годишњак за 1902, 434–435; Статистички годишњак за 1903, 456–457.

⁷⁰ Обједињени приходи од царине обухватили су увозну, извозну, провозну, као и царинску таксу на ситнице и робу означену за сместиште. Поред увозних и извозних царина на царинарницама је наплаћиван и такозвани провоз тј. провозна царина. Ова царина наплаћивана је на робу која своје путовање није завршавала

односу на вредност остварену у 1889. години. У периоду од 1893. до 1899. бележене су осцилације у кретању ових прихода. Значајни пад забележен је у 1895. години, када су приходи од обједињених царинских такси опали за 25% у односу на претходну годину. Године 1895. дошло је до потешкоћа у спољнотрговинској размени са северним суседом, услед аустроугарске забране увоза стоке из Србије, што се одразило и на пад укупних прихода од царинских такси. Већ наредне године забележен је пораст, а у последњој години остварен и максимум, када су приходи од царинских такси порасли за 37,6% у односу на 1893. годину. У првој половини посматраног периода обједињени приходи од царинских такси чинили су 53,4% укупних царинских прихода, док је тај удео у другој половини посматраног периода износио 47,4%.

Поред поменутих царинских такси постојала је и посебна група споредних такси које су се наплаћивале на име накнаде трошкова за обављање царинских услуга и углавном су коришћене за подмирење канцеларијских издатака и плаћање царинског особља. У ове таксе спадале су: тескерина, такса за декларацију, кантарина, ношевина, скеларина, лежарина, такса од сместишта, оборина, такса за жиг и статистичка такса.⁷¹ Тескерина⁷² је наплаћивана на издавање потврде о плаћеној царини са узредним таксама и износила је 10 пара динарских по комаду робе. За издавање декларације – документа који је садржао податке о квалитету, количини и врсти робе – наплаћивана је такса од 25 пара динарских за сваку експедицију – преглед робе за отпремање. Лежарина је наплаћивана на робу

у Србији, већ се преко ње извозила у другу земљу. Наплаћивање ове царине укинута је државном уредбом од 25. јуна 1864. године, али је у периоду којим се овај рад бави она и даље била наплаћивана. Наиме, у случају да би роба приспела на царину била намењена за транзит преко Србије, царинарнице су и даље наплаћивале таксу која је књижена као провоз, али се заправо радило о такси која се на робу наплаћивала по увозној тарифи, а у циљу да се избегне губитак прихода који би настао уколико би роба била продата у Србији. Уколико власници робе исту не би продали у Србији, приликом изласка из земље на ђумруку би им био враћан износ наплаћеног провоза. Такав начин наплате задржао се и у Законима о општој царинској тарифи из 1883, 1893. и 1899. године. Приходи од ове царинске таксе били су значајно мањи од друге две и чинили су у просеку 0,7% оних од увозне, односно 2,1% прихода од извозне царине. Највећи приходи остварени од ове таксе забележени су 1884. године, након чега су имали тенденцију пада и у 1889. години били су 80,6% мањи у односу на забележени максимум.

⁷¹ „Општа царинска тарифа“, *Цариник*, август–децембар 1893, 726.

⁷² Тескерина је била именована и као такса за признаницу.

која се до преузимања од стране власника похрањивала у просторијама којима је царинарница располагала.⁷³ *Законом о општој царинској тарифи* из 1893. године уведена је наплата статистичке таксе⁷⁴ која је износила 5 пара на један комад робе, а уколико је експедиција имала више комада наплаћивано је 2 паре по комаду.⁷⁵ У Царинском поступку чије је доношење уследило након усвајања *Царинског закона* из 1899. године прописана је и такса за осигурање робе од пожара и других елементарних непогода и износила је 2 динара за годину дана похрањености у магацинском стоваришту.⁷⁶ Такса за сместиште наплаћивана је на ону робу која је одлагана у државном стоваришту и чекала да се одреди да ли је за увоз, извоз или провоз.⁷⁷ У случају да су робу која се налазила на царинарницама до стоваришта транспортовали царински службеници, наплаћивана је и ношевина која је износила 20 пара на 100 кг робе. Такође, како се сва роба приспела на царинарницу морала измерити, на ову услугу је наплаћивана кантарина⁷⁸ која се на исту робу плаћала само једном, тј. уколико би се иста роба мерила изнова на некој другој царинарници поменута такса није била наплаћивана. Кантарина је на робу увезену из држава са којима је Србија имала потписане трговинске уговоре наплаћивана 8 пара на 100 кг, а на робу из других земаља 10 пара.⁷⁹ Како је роба која се провозила

⁷³ *Зборник закона и уредаба* 46, 16. Вредност лежарине за робу који би дуже од шест дана лежала на стоваришту царинарнице или магацину износила је 5 пара на 100 кг робе, док је на запаљиве материје наплаћивано 20 пара на 100 кг. Године 1890. дошло је до увећања ове таксе, која је од тада наплаћивана 15 пара на 100 кг за робу која је одлагана на стоваришту и 40 пара на запаљиву робу. Поскупљење је било проузроковано проблемима који су настајали услед непреузимања робе на време што су царинске власти објашњавале ниском ценом лежарине.

⁷⁴ Статистичка такса наплаћивана је на име трошкова израде и штампања царинских статистичких података.

⁷⁵ *Зборник закона и уредаба* 49, 183–185.

⁷⁶ *Зборник закона и уредаба* 54, 699.

⁷⁷ Исто, 698. Њена вредност се кретала у износу од 5, 10, 15 и 20 пара у зависности од врсте робе за 10 дана чувања у државном стоваришту. На ову робу, уколико би била одлагана у државном стоваришту, није се наплаћивала царина, већ је сама роба служила као гаранција до доношења одлуке да ли је роба била намењена за извоз, увоз или провоз. Међутим, уколико би била складиштена у приватном магацину, на њу се наплаћивала увозна царина до доношења одлуке да ли је роба била намењена за извоз, увоз, провоз, након чега би се ова такса враћала власницима робе уколико се радило о извозу или провозу.

⁷⁸ Кантарина је у *Царинском закону* била именована као мерина.

⁷⁹ Остале споредне таксе наплаћиване су подједнако за све земље, а у складу са *Законом о општој царинској тарифи* који је у датом тренутку био на снази.

кроз Србију морала бити запечаћена оловом, царинарнице су за ову услугу наплаћивале и оловину: за олово, печат и врућ жиг по пет пара, док су за хладан жиг узимане две паре.⁸⁰ На ђумруцима који су се налазили на рекама наплаћивана је и скеларина.⁸¹ На царинарницама које су располагале са оборима за смештај стоке, наплаћивана је и оборина, тј. такса за смештај стоке од 5 пара на дан за крупну, а 2 паре за ситну стоку. Калдрмина је била такса која је служила за прикупљање средстава за оправку путева и уређивање обале ради побољшања трговине, и која је уместо државној припадала каси општине на чијој се територији царинарница налазила.⁸² У укупним царинским приходима ове узгредне таксе учествовале су у просеку са 5,2% – у периоду између царинских тарифа из 1883. и 1893, њихов удео био је 6,1%, у периоду од 1893. до доношења *Царинског закона* из 1899. – 3,5%, док је у остатку периода тај удео износио 5,7%.⁸³

Поред увозне царине највећи удео у царинским приходима заузимао је приход од наплате обртног пореза, монополских такси и трошарина. Обртни порез је био врста допунског опорезивања приноса на радње.⁸⁴

⁸⁰ Након усвајања *Закона о општој царинској тарифи* из 1893. године, ова такса називана је жиговином, али је њена вредност остала иста.

⁸¹ „Општа царинска тарифа“, 726. Скеларина се наплаћивала на робу и људе који из земље одлазе и на приватним и на државним скелама, док се у случају увоза робе и уласка људи у земљу ова такса наплаћивала само за државне скеле. Након усвајања *Закона о општој царинској тарифи* из 1893. скеларина је именована као бродарина. Од тада се ова такса наплаћивала само уколико се превоз врши државним превозним средствима, за лица се наплаћивало до 30 динара, за крупну стоку 10 динара, ситну стоку 5 динара, а за сву осталу робу 40 пара на 100 кг.

⁸² *Зборник закона и уредаба* 54, 30. *Закон о општој царинској тарифи* из 1899. прописао је да калдрмина буде наплаћивана у корист државне касе онда када се царинарница на којој је извршена експедиција налазила ван атара општине којој је царинарница припадала. Међутим, изменама и допунама овог закона из 1902. калдрмина је поново наплаћивана искључиво у корист општинске касе.

⁸³ „Извозна царина и споредне таксе“, *Цариник*, јун–јул 1893, 394–395. У листу *Цариник* је 1893. године објављен чланак о извозној трговини и споредним таксама у коме је изнет предлог да се споредне таксе при извозној и провозној трговини укину, осим калдрмине и скеларине уколико би се превоз вршио на државним скелама. Изнето је мишљење да је наплаћивање споредних такси оптерећивало извозну трговину и да су ове таксе чиниле 50% царинских дажбина које су наплаћиване на робу приликом извоза. Иако је у царинској пракси многих других земаља наплата споредних такси при извозној трговини изостајала, у Србији је ипак до краја посматраног периода настављено са њиховом наплатом.

⁸⁴ *Зборник закона и уредаба* 47, Београд 1892, 570. С обзиром на то да су постојале потешкоће у наплати пореза на капитал, 1886. године уведена је ова

Овај порез наплаћиван је само на робу коју су увозили трговци и индустријалци, и то 7% на готове производе и 1% на сировине. Приход од наплате обртног пореза чинио је у просеку 24,2% укупних царинских прихода.

Поред наплате регалног данка на со и дуван, од 1886. године наплаћивана је још и регална такса на шибице и петролеј. *Законом о трошарини* из 1893. године ови регални данци и трошарине обједињени су у јединствену трошарину. Приходи од регалног данка који су у књигама засебно вођени до 1888. године имали су тенденцију раста, изузев у 1885. години када су опали за 26,7% у односу на претходну годину. Просечна стопа раста износила је високих 39,3%, и у 1887. години приходи су били 2,7 пута већи у односу на 1883. годину.⁸⁵

Трошарина је наплаћивана на онај део робе који је био намењен продаји у Србији, не рачунајући оне производе који су се кроз територију Србије само провозили или привремено складиштили. *Законом о трошарини* из 1869. године уведене су таксе на артикле попут шећера, кафе, шпиритуса, разних алкохолних пића, карата за игру, цигарет-папира, сапуна, који се махом нису производили у Србији. У трговинском уговору Србије и Аустроугарске из 1881. године налазила се и одредба по којој се страни производи нису могли оптерећивати унутрашњим дажбинама више од домаћих. Такође, Србији је ограничено право успостављања државних монопола на само три производа: дуван, со и барут. Овом мером Аустроугарска је настојала да ограничи могућност српских власти да широким коришћењем монопола заобиђу претходно поменуту одредбу. У складу са одредбама овог уговора уведена је наплата трошарине на дуван која је служила као извор средстава за враћање државног дуга. Такса је

допуна којом су опорезовани кафеџије, трговци, индустријалци, лиферанти, и сеоски дућани. До 1891. године вредност робе на царинарницама одређивана је према вредности коју је она имала на београдским пијацама, али се након расписа министра финансија од 1. јуна 1891. године узимала вредност коју је та роба имала на пијацама места у којем се царинарница налазила или према вредности на пијаци на којој је роба купљена.

⁸⁵ К. Павловић, „Царински приходи у Кнежевини/Краљевини Србији“, 101, *Зборник закона и уредаба* 42, 119–124; *Зборник закона и уредаба* 49, 249. У статистичком годишњаку такса од регалног данка вођена је у заједничкој ставци са приходом од монопола. Трговинским уговором између Србије и Аустроугарске из 1881. године било је дозвољено наплаћивање регалног данка на дуван, али је била утврђена и његова максимална вредност – 205 динара на 100 кг дувана, 400 на цигаре и 125 на цигар-папир.

наплаћивана на дуван домаћег, али и страног порекла приликом увоза на царинарницама.⁸⁶

Трошарина на алкохолна пића наплаћивана је према *Закону о трошарини* из 1869. године, а од 1. јануара 1883. године наплата ракије вршена је према *Закону о трошарини на дестилисане шпиритуозне течности који је прописао наплату од 20 динара на 100 литара.*⁸⁷ Новим *Законом о трошарини на шпиритус* из 1886. године дошло је до повећања трошарине на 50 динара на 100 кг. Од 1881. године на алкохол који је продаван у кафанама, посластичарницама и сличним местима наплаћивана је крчмарина на вино, ракију, пиво, рум и ликер како на домаћа тако и на увезена пића за потрошњу у Србији.⁸⁸

⁸⁶ Бошко Мијатовић, *Српска држава и дуван у XIX веку*, Београд 2006, 40–42, 51, 153–154; К. Павловић, „Царински приходи у Кнежевини/Краљевини Србији“, 102. Закон о трговању дуваном из 1884. године који је увео ограничен монопол прописао је таксе за лиценце за продају дувана и таксе на промет дувана у распону од 2 до 30 динара по килограму. Главна промена у односу на *Закон о трошарини* из 1881. било је повећање трошарине на дуван која се по овом закону кретала у распону од 40 пара до 6 динара по килограму, у зависности од врсте дувана. У периоду након успостављања потпуног монопола и уступања искључивог права производње, увоза и извоза, као и трговања дуваном страним банкама па све до 1892. године увоз дувана и његових прерађевина царинен је са – 1 динар за дуван у листу и 2 динара за сечени дуван, цигаре и цигарете. У склопу нове царинске тарифе од 1893. која је донела велико повећање готово свих царинских ставова умногоме је увећана и царина на дуван – 3,2 динара по кг за дуван у листу и 10 за сечени дуван. Међутим, те прохибитивне царине трајале су кратко, и већ јуна 1893. године царинска тарифа је враћена на ранију од један и два динара по килограму. Приликом добијања дозволе за увоз, увозник је плаћао још и обртни порез 7% од 100 динара вредности, монополску таксу у износу од 50 динара на килограм сеченог дувана, 65 динара на 1.000 цигарета и 50 динара на 100 цигара. Такође, требало је да плати и споредне таксе: кантарину 10 пара, ношевину 20 пара, калдрмину 10 пара, рачунајући све на 100 кг, таксу за декларацију по једној експедицији 25 пара, и статистичку таксу од 50 пара по комаду

⁸⁷ Када је 1869. уведена наплата трошарине на алкохолна пића, на рум и фина пића наплаћивано је 5 гроша пореских= $5/2,38= 2,1$ динар за једну оку, на оку шпиритуса $2/2,38=0,8$ динара; ока је износила 1,28 кг; 78 ока=100 кг; Тако је на 100 кг ракије 1869. године наплаћивана трошарина у износу од 62,4 динара. *Зборник закона и уредаба* 22, Београд 1869, 15.

⁸⁸ *Зборник закона и уредаба* 37, Београд 1882, 122, 125. Такса је варијала у зависности од врсте пића и износила је од 4 до 50 динара на 100 литара. Следеће године усвојен је нови закон који је смањио таксу па је од тада крчмарина износила од 1 до 50 динара на 100 литара, зависно од врсте пића. Подаци о

Закон о трошарини из 1869. године био је у потпуности замењен *Законом о трошарини* из 1891. године по коме је трошаринска такса на шећер наплаћивана у вредности од 25 динара на 100 кг, на кафу, шпиритус, шибице и пиво по 100, вино, рум, и ликер по 200, петролеј 20. *Законом о трошарини* из 1893. године дошло је до смањења трошарине на поједине производе, па је тако на чоколаду и чоколадне напитке уместо 300 потраживано 50 динара на 100 кг, уље 20 уместо 30 динара, рибу 30 уместо 100, фина пића 100 уместо 200 динара, свеће 18 уместо 40 динара. Вредност трошарине на кафу, шећер и пиво остала је иста.⁸⁹

Поред дувана, Србија је према трговинском уговору са Аустроугарском из 1881. године имала и право наплате монополске таксе на со.⁹⁰ Након потписивања другог трговинског уговора са Аустроугарском 1892. Србији је било омогућено увођење монопола на још четири производа: цигар-папир, шибице, петролеј, алкохол.⁹¹

вредности наплаћене крчмарине могу се испратити до 1889, а од те године сврставана је у оквиру ставке „остали приходи“.

⁸⁹ *Зборник закона и уредаба* 47, 249–251; *Зборник закона и уредаба* 49, 246.

⁹⁰ *Зборник закона и уредаба* 37, 162; *Зборник закона и уредаба* 46, 124, 125, 145; К. Павловић, „Царински приходи у Кнежевини/Краљевини Србији“, 103. Наиме, како би се дошло до средстава за формирање и наоружање стајаће војске, министар финансија био је овлашћен да одабере лице или друштво којем би се за зајам држави од најмање пет милиона динара у злату дало искључиво право увоза соли у Србију, при чему би монополска такса служила као ануитет зајма. Зајам је подигнут код Англо-аустријске банке у износу од 5,6 милиона динара. У складу са финансијском политиком радикалске владе Саве Грујића било је и одузимање монопола од странаца, па је указом од 9. децембра 1889. године донета одлука о раскиду споразума о закупу монопола соли од поменуте банке. За исплату зајма и солског монопола српска влада је морала да подигне позајмицу у износу од 6 милиона динара на благајничке записе са интересом од 6%. Део прихода од монопола служио је за отплату поменутог зајма, а део је послужио за отплату земљишта које је било експрописано за државну железницу.

⁹¹ Б. Мијатовић, *Српска држава и дукан*, 103; *Зборник закона и уредаба* 49, 401, 411; *Зборник закона и уредаба* 50, Београд 1899, 20. Године 1893. усвојен је закон о увођењу монопола на поменуте производе, али њихов финансијски потенцијал није био велики па се стога није журило са њиховим увођењем у праксу. Остављена је могућност увоза наведених производа уз претходно одобрење Управе државних монопола до потпуног преласка њиховог увоза и производње у државне руке. У распису министра финансија од 5. септембра 1893. године прописане су монополске таксе, потраживане приликом увоза наведених производа. Такса је требало да обједини све дотадашње дажбине наплаћиване на поменуте производе – царинску и трошаринску таксу, обртни порез и остале државне таксе. Вредност монополне таксе износила је 25 динара на 100 кг уколико је био транспортован у

Приходи од трошарине бележили су осцилације у периоду од 1883. до 1889. године. Максимум је забележен у почетној години посматраног периода, а најмањи приход остварен је 1885. године. Трошарина је у овом периоду у просеку чинила 14,6% укупних царинских прихода. У периоду 1890–1903. приходи од монополских и трошаринских такси бележени су под заједничку ставку.⁹² У том периоду су такође бележене осцилације у кретању ових прихода. Минимум је забележен 1890. године, док је максимум прихода од монопола и трошарина остварен у последњој години посматраног периода и тада су ови приходи чинили 26,5% укупних царинских прихода.

Поред ових постојали су и ванредни приходи различитог карактера. Најчешће су потицали од продатих старих ђумручких ствари попут чамаца, канцеларијске опреме, заплењене робе продате на лицитацији, као и од кријумчарске таксе. Иако су законом биле предвиђене високе таксе за кријумчарење, многе царинарнице су се жалиле да немају довољно службеника који би вршили надзор и контролисали рејон који је спадао у надлежност њихове царинарнице. У последњој деценији 19. века покушано је да се законодавним путем побољша организација контроле границе. Према изменама и допунама *Закона о устројству ђумрука* из 1893. године у циљу спречавања кријумчарења био је предвиђен чак и претрес осумњичених лица и станова. Изменом и допуном поменутог закона из 1896. године била су прописана правила о дужностима ревизора при царинарницама. Њихов задатак био је да додатно контролишу прегледаче при претресима.⁹³ *Царинским законом* из 1899. године била

бурадима, док је такса на 100 килограма петролеја који је превожен у сандуцима износила 24 динара. Монополска такса на 100 кг шибица, алкохола и хартије на цигарете износила је 115, 100 и 237 динара, респективно. Новим расписом од 12. септембра 1893. године прописане су нове монополска таксе, пошто је установљено да претходним прописом нису биле обухваћене све државне дажбине које су се наплаћивале на поменуте увезене производе. Монополска такса на петролеј остала је иста – 25 динара на 100 кг уколико је био транспортован у бурадима, док је такса на 100 килограма петролеја који је превожен у сандуцима износила 24 динара. По новом пропису монополска такса на 100 кг шибица, алкохола и хартије за цигарете износила је 126, 117 и 281 динар, респективно.

⁹² У статистичким годишњацима Краљевине Србије приказане су збирне цифре трошарина и монопола, тако да их посебно можемо пратити само у периоду од 1883. до 1889, на основу књига Главне државне благајне и *Државописа Краљевине Србије*. У књигама Главне државне благајне уношена је само збирна цифра свих трошарина, уместо појединачних прихода по врсти производа, док је у *Државопису Краљевине Србије* бележена по трошаринским предметима.

⁹³ Д. Крсмановић, *Царина и царинска служба*, 77.

је предвиђена висока казна за кријумчарење – прекршилац закона морао је да плати десетоструку вредност свих царинских дажбина. Једна четвртина новца од казни наплаћених за царинске преступе припадала је фонду финансијске страже, две четвртине царинским службеницима, док је преостали део одлазио у државну касу.⁹⁴ Ови приходи су заједно са приходима од крчмарине и жиговине на карте приказани у оквиру ставке „остали приходи“ који су у току посматраног периода чинили у просеку 1,2% укупних царинских прихода.

*

СТИЦАЊЕМ државне независности Србија је стекла право самосталног вођења царинске политике што је, између осталог, било потврђено склапањем трговинских уговора са другим земљама. Најважније је било уређивање трговинских односа са Аустроугарском са којом је вршена највећа спољнотрговинска размена у току читавог посматраног периода. Вредност увоза из Аустроугарске чинила је у просеку око 61,4% укупне вредности српског увоза, док је вредност извоза износила 86,6% укупне вредности извоза Краљевине Србије. Трговински уговор из 1881. године дао је обема потписницама статус најповлашћеније државе, а такав однос задржао се и у новом уговору из 1892. године. У првој половини посматраног периода царинило се *ad valorem*, да би *Законом о општој царинској тарифи* из 1893. године било усвојено царинење по тежини што је било у складу са савременом царинском праксом у свету. Царински приходи су представљали редован државни приход који је током 80-их година имао тенденцију раста и чинио је у просеку 22,8% укупних државних прихода. Деведесетих година 19. века дошло је до значајног пораста укупних државних прихода, а царински приходи који су бележили осцилације заузимали су 14% остварених прихода државне касе. Значајнији пад забележен је у 1895. години када је размена са Двојном монархијом била у потешкоћама, а извоз према Солуну био отежан услед великих трошкова транспорта железницом. И поред проблема који су се с времена на време јављали у односима две земље, трговинска размена Србије била је усмерена према угарским пијацама. Трговински односи били су такви да Србија није могла да води протекционистичку царинску политику, што је, рецимо, била замисао радикалног министра финансија Михаила Вујића који је сматрао да је

⁹⁴ *Зборник закона и уредаба* 54, 146, 153.

тим путем требало створити услове за развој заната и индустрије.⁹⁵ Мада, треба узети у обзир и то да се велики проценат становништва Краљевине Србије бавио земљорадњом и да Србија у том тренутку ипак није била у могућности да повећава царине, јер је још увек била земља која је с једне стране извозила сировине, а с друге стране увозила готове производе. Београдска царинарница била је водећи ђумрук по висини својих прихода, док су многе међу осталим царинарницама које су током 60-их и 70-их година имале тенденцију раста прихода, у току посматраног периода бележиле тенденцију пада прихода.⁹⁶ И поред тога, укупни царински приходи остварили су раст који је углавном потицао од пораста прихода Београдске царинарнице чији су приходи у првој половини посматраног периода чинили у просеку 60,1% укупних царинских прихода, док је тај удео у другој половини износио 69,8% у просеку. Највећу вредност оствариле су обједињене царинске таксе (увозна, извозна, провозна такса на ситнице, и робу означену за сместиште). Приход који је потицао од наплате тзв. споредних такси по номиналном износу није био доминантан, али је бележио тенденцију раста и био је значајан јер су ти приходи махом коришћени за подмирење текућих царинских трошкова. Иако је Аустроугарска настојала да контролише право наплате монополских такси и у уговорима одређивала производе на које су оне могле бити потраживане, Краљевина Србија је ипак успела да оствари значајан приход од њихове наплате. Доношењем *Царинског закона* пред крај посматраног периода покушано је са побољшањем царинске организације, строгом контролом границе, спречавањем кријумчарења, што је између осталог требало да утиче и на повећање царинских прихода. Последње године посматраног периода остварен је максимум у укупним царинским приходима који је био 143,3% већи у односу на 1883. и 30,1% у односу на 1893. годину. Сагледавање кретања царинских прихода у последње две деценије 19. века, између осталог, може допринети бољем разумевању прилика које су претходиле избијању Царинског рата и даљем тумачењу царинске политике Краљевине Србије.

⁹⁵ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1, Београд 1929, 75.

⁹⁶ К. Павловић, „Царински приходи у Кнежевини/Краљевини Србији“, 86–87.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Државни архив Србије (ДАС), Министарство финансија, Казначејно одељење (МФ-К).
[Državni arhiv Srbije (DAS), Ministarstvo finansija, Kaznačeјno odeljenje (MF-K)]

Објављени извори – Published Primary Sources

Државопис Србије XIV, Београд 1889. [*Državopis Srbije XIV*, Beograd 1889]
Завршни рачун државних прихода и расхода Краљевине Србије за буџетску 1890. годину, Београд 1891. [*Završni račun државних prihoda i rashoda Kraljevine Srbije za budžetsku 1890. godinu*, Beograd 1891]

Зборник закона и уредаба 15, Београд 1863. [*Zbornik zakona i uredaba 15*, Beograd 1863]

Зборник закона и уредаба 16, Београд 1864. [*Zbornik zakona i uredaba 16*, Beograd 1864]

Зборник закона и уредаба 22, Београд 1869. [*Zbornik zakona i uredaba 22*, Beograd 1869]

Зборник закона и уредаба 35, Београд 1880. [*Zbornik zakona i uredaba 35*, Beograd 1880]

Зборник закона и уредаба 37, Београд 1882. [*Zbornik zakona i uredaba 37*, Beograd 1882]

Зборник закона и уредаба 39, Београд 1883. [*Zbornik zakona i uredaba 39*, Beograd 1883]

Зборник закона и уредаба 42, Београд 1887. [*Zbornik zakona i uredaba 42*, Beograd 1887]

Зборник закона и уредаба 46–52, Београд 1891–1899. [*Zbornik zakona i uredaba 46*, Beograd 1891–1899]

Зборник закона и уредаба 54, Београд 1903. [*Zbornik zakona i uredaba 54*, Beograd 1903]

Зборник закона и уредаба 58, Београд 1905. [*Zbornik zakona i uredaba 58*, Beograd 1905]

Миловановић Аца, ур., *Трговачки уговори, погодбе и царинске тарифе*, Београд 1883.
[Milovanović Aca, ur., *Trgovački ugovori, pogodbe i carinske tarife*, Beograd 1883]

Статистички годишњак Краљевине Србије за 1893. годину, Београд 1895. [*Statistički godišnjak Kraljevine Srbije za 1893. godinu*, Beograd 1895]

Статистички годишњак Краљевине Србије за 1894–1895, Београд 1898. [*Statistički godišnjak Kraljevine Srbije za 1894–1895*, Beograd 1898]

Статистички годишњак Краљевине Србије за 1896–1897, Београд 1900. [*Statistički godišnjak Kraljevine Srbije za 1896–1897*, Beograd 1900]

Статистички годишњак Краљевине Србије за 1898–1899, Београд 1902. [*Statistički godišnjak Kraljevine Srbije za 1898–1899*, Beograd 1902]

Статистички годишњак Краљевине Србије за 1900. годину, Београд 1904. [*Statistički godišnjak Kraljevine Srbije za 1900. godinu*, Beograd 1904]

Статистички годишњак Краљевине Србије за 1902. годину, Београд 1905. [*Statistički godišnjak Kraljevine Srbije za 1902. godinu*, Beograd 1905]

Статистички годишњак Краљевине Србије за 1903. годину, Београд 1906. [Statistički godišnjak Kraljevine Srbije za 1903. godinu, Beograd 1906]

Стенографске белешке Народне скупштине за 1893. годину. Ванредни сазив, Београд 1893. [Stenografske beleške Narodne skupštine za 1893. godinu. Vanredni saziv, Beograd 1893]

Штампа – Newspapers

Цариник (1893) [Carinik (1893)]

Литература – Secondary Works

Gnjatović Dragana, *Stari državni dugovi: prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije (1862–1941)*, Београд 1991.

Вучо Никола, *Привредна историја Србије до Првог светског рата*, Београд 1955. [Vučo Nikola, *Privredna istorija Srbije do Prvog svetskog rata*, Beograd 1955]

Ђорђевић Димитрије, *Милован Миловановић*, Београд 1962. [Đorđević Dimitrije, *Milovan Milovanović*, Beograd 1962]

Ђорђевић Димитрије, „Трговински преговори Србије и Аустро-Угарске 1869–1875“, *Историјски гласник* 3–4 (1958) 51–73. [Đorđević Dimitrije, „Trgovinski pregovori Srbije i Austro-Ugarske 1869–1875“, *Istorijski glasnik* 3–4 (1958) 51–73]

Ђорђевић Димитрије, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије (1906–1911)*, Београд 1962. [Đorđević Dimitrije, *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije (1906–1911)*, Beograd 1962]

Јовановић Слободан, *Влада Александра Обреновића*, књ. 1, Београд 1929. [Jovanović Slobodan, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, књ. 1, Beograd 1929]

Крсмановић Драган, *Царина и царинска служба у Србији (1804–1914)*, Београд 2006. [Krsmanović Dragan, *Carina i carinska služba u Srbiji (1804–1914)*, Beograd 2006]

Мијатовић Бошко, *Дуван и српска држава у XIX веку*, Београд 2006. [Mijatović Boško, *Duvan i srpska država u XIX veku*, Beograd 2006]

Милић Даница, *Трговина Србије (1815–1839)*, Београд 1959. [Milić Danica, *Trgovina Srbije (1815–1839)*, Beograd 1959]

Миловановић Милован Ђ., *Наши трговински уговори*, Београд 1895. [Milovanović Milovan Đ., *Naši trgovinski ugovori*, Beograd 1895]

Милошевић Сима Ђ., *Спољна трговина Србије од 1843. до 1875. године*, Београд 1902. [Milošević Sima Đ., *Spoљna trgovina Srbije od 1843. do 1875. godine*, Beograd 1902]

Милковић-Катић Бојана М., *Привреда Кнежевине Србије у време уставобранитеља: 1839–1858*, (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2005) [Miljković-Katić Bojana M., *Privreda Kneževine Srbije u vreme ustavobranitelja: 1839–1858* (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Beograd, 2005)]

Павловић Кристина, „Царински приходи у Кнежевини/Краљевини Србији од 1864. до 1882. године“, *Српске студије* 10 (2019) 80–106. [Pavlović Kristina, „Carinski prihodi u Kneževini/Kraljevini Srbiji od 1864. do 1882. godine“, *Srpske studije* 10 (2019) 80–106]

Петровић Мита, *Финансије и установе ослобођене Србије до 1842. године*, књ. 2, Београд 1898. [Petrović Mita, *Finansije i ustanove oslobođene Srbije do 1842. godine*, књ. 2, Београд 1898]

Рајић Сузана, *Владан Ђорђевић: биографија поузданог обреновићевца*, Београд 2007. [Rajić Suzana, *Vladan Đorđević: biografija pouzdanog obrenovićevca*, Београд 2007]

Kristina Miličić

CUSTOMS REVENUE IN THE KINGDOM OF SERBIA 1883–1903

Summary

During the last two decades of the 19th century, Serbia gained the privilege to pursue its own customs policy through various trade agreements with other states. It advanced its own customs policies and improved customs organization. Nonetheless, this was a period during which Serbia was tied to Austria-Hungary primarily through a trade agreement, which Austria-Hungary used as a way to, among other things, achieve its own political and industrial goals. Furthermore, a large percentage of the population was agricultural and Serbia had to balance between the desire to improve its industry and the fact that it was still forced to export raw products and import finished ones. Customs revenue fluctuated significantly. As the overall government revenue had an upward tendency, its share in overall revenue decreased during the second half of the period observed. During the '80s, the share of customs revenue in overall government revenue was 22.8%, whereas in the last decade of the 19th century it was 14% on average. In this period, the Belgrade customs office generated by far the highest revenue, while other institutions recorded a fall compared to the earlier period. Although the overall customs revenue in the last year of the analyzed period was 2.4 times higher than in 1883, this increase was mostly due to the growth in revenue of the Belgrade customs office. A major part of this revenue came from customs and income taxes. The monopoly tax was charged on salt, tobacco and gunpowder, and on other four products as of 1893: matches, cigarette paper, alcohol, and petroleum. This revenue amounted to 26.5% of overall customs office profits.

Оригиналан научни рад

Примљен: 29.03.2021.

Коначно прихваћен за објављивање: 23.08.2021.

Владимир ЈОВАНОВИЋ*
Историјски институт
Београд

ПОВРАТАК РЕЖИМУ ЛИЧНЕ ВЛАСТИ У СРБИЈИ КРАЈЕМ 19. ВЕКА

Апстракт: Један од кључних политичких процеса који се одвијао у Србији крајем 19. века везан је за обнову режима самодржавља. Циљ последњих Обреновића, у покушају да додатно учврсте своју неоспорну надмоћ, остварен је применом различитих, махом насилних политичких средстава. То је учињено нападом на уставни поредак, завођењем најстроже цензуре јавне речи, монтираним судским процесима уз помоћ бројних агената тајне полиције. То је само део богатог политичког репертоара из „дворске кухиње” последњих Обреновића, који је између 1894. и 1900. био наметнут српским грађанима. Штетне последице изазване систематским гушењем достојанства српских грађана биле су приметне и у наглом увећању броја доушника и денунцијаната, ангажованих од стране власти. Коначно, атмосфера страха и опште несигурности изазвала је снажну реакцију неколицине српских писаца и сатиричара. Радоје Домановић и Јанко Веселиновић међу првима су осудили реакционарни лични режим и атмосферу удвориштва која је завладала у Краљевини Србији на самом крају 19. века.

Кључне речи: самодржавље, државни удар, преки суд, Милан Обреновић, Александар Обреновић, тајна полиција.

Abstract: One of the key political processes to occur in Serbia at the end of the nineteenth century was related to the restoration of the autocratic regime. In an attempt to further strengthen their indisputable dominance, the goal of the last Obrenovićs was achieved by applying various political tactics, often violent, including compromising the constitutional order, the introduction of strict censorship of the public word, rigged trials and the employment of numerous secret police agents. All this was only part of the rich political repertoire of the last Obrenovićs, the manifestations of which were imposed on Serbian citizens between 1894 and 1900. The harmful consequences caused by the systematic suppression of the dignity of Serbian citizens were also accompanied by the sudden increase in the number of informants and denunciators, hired by the authorities. This atmosphere of fear and general insecurity consequently provoked a strong reaction from several Serbian writers and satirists. Radoje Domanović and Janko

* vladimir.jovanovic@iib.ac.rs

Veselinović were among the first to condemn the reactionary personal regime and the atmosphere of ingratiation that prevailed in the Kingdom of Serbia at the very end of the nineteenth century.

Key words: autocracy; coup d'état; court-martial; Milan Obrenović; Aleksandar Obrenović; secret police.

Многи савременици дали су свој суд о необичном, неки би рекли и одвише импулсивном карактеру Милана Обреновића. Његови блиски сарадници и познаници описали су га као врло даровитог, али суштински несрећног владара, несхваћеног и препуног унутрашњих супротности и немира. Уз многе и несумњиве квалитете, Милан Обреновић одликовао се непостојаном природом и показивао склоност ка неограниченој власти. Притом, он није крио да му је живот у једној сељачкој земљи и у провинцијалној вароши попут Београда бескрајно досадан. Њега су, напротив, много више привлачила монденска средишта Европе, та забавишта за расипне и хедонистички настројене представнике високог племства и плутократске елите.

Наталија Обреновић, Вукашин Петровић и Милан Пироћанац само су неки од савременика које је необична психа Милана Обреновића фасцинирала, али и забрињавала. Чедомиљ Мијатовић га је једном приликом описао као сасвим особену владалачку појаву која је попут метеора осветлила српско политичко небо.¹ Он, међутим, описује и многе негативне одлике његовог карактера, укључив и његов цинизам, прорачунатост и перфидност. Заиста, краткотрајна владавина краља Милана била је све само не период мирног и стабилног развоја. Напротив, она је обиловала бурним, често и скандалозним политичким догађајима. Довољно је присетити се само Бонтуове афере која је уништила финансијски углед Србије на страним берзама, или пак љубавних авантура краља Милана, о којима је потанко писала краљица Наталија Обреновић.

У складу са наглим душевним преокретима којима је био склон, за мање од једне деценије краљ Милан се потпуно заситио власти, уз тврдњу да су му живци већ сасвим истрошени, а да му је и бреме управе земљом постало претешко.² Психички исцрпљен и уморан од власти, својим политичким сарадницима краљ је често износио намеру да се у скоријој будућности отресе владарских обавеза и да се као приватан човек посвети

¹ Chedomille Mijatovich, *The Memoirs of a Balkan Diplomatist*, London 1917, 29.

² Гргур Јакшић, *Из новије српске историје*, Београд 1953, 162–172.

искључиво својој личној срећи. Тај заиста необичан план он је ускоро спровео у дело. Недуго пошто је 1888. године земљи подарио један врло слободоуман устав, уследила је и његова абдикација. Но, упркос томе што је тек напустио престо, занимљиво је да је Милан Обреновић у више наврата изјављивао да ће се у Србију ускоро вратити као победилац и диктатор.³

Поједини савременици изнели су бојазан да бивши краљ заправо и не помишља на политичку апстиненцију, већ да је његова абдикација само лукав маневар који је извео по саветима својих бечких политичких саветника. Та комбинација заснивала се на уверењу да је нови устав, на коме је сам Милан Обреновић највише и инсистирао, исувише слободоуман. Стога ће његове одредбе изазвати политички хаос, после чега ће га сами грађани молити да се врати у земљу и преузме власт. Такав расплет догађаја, који је бивши краљ интимно прижељкивао, није се обистинио. Уместо тога, Милан Обреновић је од дотадашњег монарха постао само релативно имућан грађанин, жељан провода.

Доскорашњи краљ убрзо је почео да крстари на широком простору између Париза, Монте Карла и Карлсбада. У Србију је наредних година свраћао тек повремено, пошто би му понестало новца. Расипност и екстраваганција постају типичан стил грофа од Такова, како је гласила нова титула бившег српског монарха. Карте, игре на срећу и провод са различитим милосницама, као и огромни новчани дугови, стварне су последице декадентног начина живљења бившег српског краља. Не размишљајући много о последицама, Милан Обреновић је за кратко време утрошио новац којим је располагао. Зато се већ током 1892. нашао у незавидној ситуацији, док су му бројни повериоци, од којих је лакоумно узајмљивао новац, већ дисали за вратом.

О томе сведочи и очајничко писмо којим се обратио својој бившој супрузи краљици Наталији, после свих понижења и непријатности које је јој је дотад приредио. То писмо приказује Милана Обреновића у тренутку највећег моралног посрнућа и душевног растројства, спремног да удара у танке жице сентименталног. Нимало импресионирана, Наталија Обреновић прозрела је његово позерство као плод лоше глуме. Милан Обреновић уживео се у улогу човека коме су дани одбројани, док је заправо смерао да се докопа новца своје бивше супруге. После те неславне епизоде уследио је неочекивани повратак бившег краља у воде дубоке политике. Чињеница је да су државни удари, који су уследили 1893. и 1894, били искључиви плод политичких махинација Милана Обреновића.

³ Владо Маријан, *Повратак грофа од Такова*, Београд 2013, 413.

У истом периоду сазреле су и врло реакционарне политичке идеје, које је бивши краљ убрзо почео да спроводи у дело. Оне су почивале на убеђењу да је у Србији немогућ сваки даљи напредак уколико земљом буду управљали радикали, са својом сељачком демагогијом и огромном популарношћу. Велику подршку коју су радикали уживали двор је видео као нескривену опасност, аномалију која нарушава равнотежу снага. То је и суштински узрок многих политичких ломова који су од 1894. потресали Србију.

Међутим, сам процес рестаурације самодржавља одвијао се постепено, и отпочео је изненадним повратком Милана Обреновића у Београд, у јануару 1894. године. Званичном Петрограду, који се претходних година и финансијски ангажовао не би ли Милана Обреновића држао подаље од Србије, овакав развој догађаја био је врло непријатан.⁴ Ако су се у првом тренутку надлежни можда понадали да се Милан Обреновић неће грубо умешати у унутрашње ствари земље, њихова очекивања ускоро су изневерена.

Све што је двору у том тренутку недостајало за остваривање својих планова била је неколицина политичара, довољно бескрупулозних и спремних да се лично ангажују на једном доста незахвалном задатку. Убрзо, почела је опрезна сондажа терена и селекција могућих кандидата за одређене министарске позиције у новој влади. Један од почаствованих том неочекиваном понудом двора био је и Јован Авакумовић, искусни либералски првак. Стари поштовалац двора и човек од нарочитог поверења краљева Милана и Александра, Авакумовић сведочи садржајима тајних састанака у двору, почетком 1894. године. Први услов који је двор поставио био је да се Устав из 1888. године укине. Објашњење краља Милана било је да тај устав политички ограничава круну и већа права даје Народној скупштини него самом монарху. У том смислу он је врло штетан по општи напредак, јер предност даје „разорљивим” елементима, мислећи наравно на радикале. Уместо тог устава, краљеви су смерали да врате на снагу онај из 1869, који би круни обезбедио много шири маневарски простор.⁵

Овај предлог се Авакумовићу учинио сувише реакционаран, услед чега је одбио да се ангажује у кројењу таквих планова круне. Уместо

⁴ Како је то објаснио руском посланику у Србији, Александру Ивановичу Нелидову, краљ Александар је повратак Милана Обреновића у земљу правдао потребом за политичким саветима свога оца. *Односи Србије и Црне Горе у XIX веку 1804–1903*, прир. Петар Поповић, Београд 1987, 713.

⁵ Јован Авакумовић, *Мемоари*, прир. Слободан Турлаков, Сремски Карловци – Нови Сад 2008, 372–377.

њега, на место шефа кабинета и министра унутрашњих дела доведен је Светомир Николајевић, познат као слепи поклоник Милана Обреновића, уважен у широј јавности, али уједно и заклето противник радикала. Не много скрупулозан, овај професор Велике школе показао је спремност да изврши сваки налог који би му из двора био упућен. Један од првих Николајевићевих потеза било је и стављање потписа на краљев указ којим су, противно Уставу и постојећим законима, готово у потаји била враћена права члана краљевског дома Милану Обреновићу.⁶

Овај врло непопуларан потез младог краља био је изазван жестоком нападом хумористичке штампе на Милана Обреновића. Она се немилосрдно обрушила на краљевог оца, приказујући га као непоправљивог коцкара, расипника, скитницу и насилника. Карикатуре које су почетком 1894. излазиле у *Геци*, *Враголану* и сличним шаловитим листовима пуне су увредљивих надимака. „Трбушина”, „Маковски краљ”, „Екс екс рекс” и томе слични погрдни изрази за Милана Обреновића доводили су српски двор до беснила.⁷ Још већа забуна настала је у тренутку када је Касациони суд одбио да призна важност тог указа од 17. априла 1894.⁸ Стојећи на сасвим правилном гледишту да је Устав свакако старији од указа, противзаконити потези двора били су поништени.⁹

Те неочекиване сметње, у крајњој линији, само су убрзале одлуку двора о неопходности извођења државног удара, коме је Александар Обреновић ускоро и прибегао. Био је то други по реду државни удар младог осамнаестогодишњег монарха. *Службене новине* од 9. маја 1894. обнародовале су краљев проглас да се укида Устав из 1888, као и да је враћен на снагу онај из 1869. године.¹⁰ Мотивација тог тако крупног политичког корака круне била је врло слаба и обавијена врло уопштеним фразама. У својој прокламацији народу поводом државног

⁶ Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, III, Београд 1924, 294–295.

⁷ Ивана Иконић, *Српска хумористичко-сатиричка периодика друге половине XIX и почетка XX века*, (докторска дисертација), Београд 2015, 44.

⁸ Сви датуми у тексту дати су по старом календару.

⁹ Покушајем да пречицама оствари свој наум, двор Обреновића довео је себе у непријатну позицију. Како би био отклоњен неочекивани отпор Касационог суда, на судије су вршени различити притисци. Од њих је тражено да добровољно поднесу оставке или оду у пензију. Упркос томе, већина судија гласала је да је краљевски указ од 17. априла незаконит. Милан Пироћанац, *Белешке*, прир. Сузана Рајић, Београд 2004, 520–521; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије*, III, 265–266.

¹⁰ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, I, Београд 1990, 250–254.

удара, главни аргумент краља Александра био је да су „многе установе државне стављене на извитоперени темељ” и тако стављене у службу „личним и страначким страстима”.¹¹ Тиме је отпочело раздобље реакције које је обележило последњу деценију владавине династије Обреновића у Србији.

Не случајно, свега неколико дана пред укидање Устава из 1888. покренута је обимна полицијска истрага која је имала за циљ да медијски покрије горак укус скорог државног удара. Реч је о изненадном откривању Чебинчеве афере као једног од првих, у потпуности монтираних судских процеса. Пироћанац је већ током 1894. године закључио да Николајевић није ништа друго до један агент-провокатор краља Милана.¹² Један од угледних радикала сведочи како је само срећом избегао да буде умешан у овај потпуно исфабриковани процес. Он открива како је мало познати и банкротирани трговац из Краљева Михаило Чебинац уједно био и агент-провокатор министра полиције и краља Милана. Чебинац је имао прост задатак да сам себе оптужи да је с фондом од свега сто динара припремао оружани устанак у Србији и државни преврат.¹³

Иако су докази били више него слаби, многи од окривљених радикала ипак су били осуђени на вишегодишње затворске казне. Главнооптужени Чебинац, уместо стрељачког строја или дугогодишње робије, зачудо добија невероватно благу казну за наводни покушај државног преврата. Уместо у затвору, Чебинац је време проводио по пожаревачким кафанама и јавним кућама. То открива врло занимљив чланак „Чебинац лумпује”, објављен у листу *Одбрана*.¹⁴ За разлику од главнооптуженог, многи радикали, иако сасвим невини, приморни су да се тискају по нездравим собама Пожаревачког казненог завода.

Лажни сведоци, измишљени докази, као и врло неправичне пресуде говоре о почетку краја правне државе. Бар за оне које би двор, макар и без доказа, решио да оптужи и осуди. Чебинчева афера, осим као слика једног безобзирног времена, нормализује и концепт суровог поступања према политичком кривцу, трансформисаном у државног непријатеља.¹⁵ Слично чувеној афери Драјфус, која се одвијала у Француској у истом

¹¹ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије*, III, 268–269, 294–295.

¹² М. Пироћанац, *Белешке*, 524–525.

¹³ Паја Михаиловић, *Дневници*, прир. Јасмина Милановић, Београд 2010, 323–324.

¹⁴ Андрија Раденић, *Прогон политичких противника у режиму Александра Обреновића 1893–1903*, Београд 1972, 112–113.

¹⁵ Драгоје Тодоровић, *Народни трибун Ранко Тајсић*, Београд 1983, 303–319.

периоду, политички отпадник могао је бити подвргнут бруталном и сасвим незаконитом третману.¹⁶

Шире посматрано, самодржавље као облик политичке владавине у Србији није био тако редак феномен. У једном или другом облику, концепт личне власти преовлађујући је начин управе у Србији већ дуже од два века. Уз краће прекиде, самодржавље је било присутно од времена војда Карађорђа, све до владавине Александра Карађорђевића или Јосипа Броза, као класичних поклоника политике чврсте руке, увијене у различите правне форме. У том смислу, ни покушај повратка самодржављу од стране последњих Обреновића није представљао неочекиван корак. Према речима једног од упућених савременика, ренесанса самодржавља у Србији била је само један од експеримената, сервиран из дворске политичке лабораторије Обреновића.¹⁷

Почетком 1894. године Милан и Александар Обреновић увиђају да политичког противника који радикализује сељачке масе и пружа жилав отпор треба сломити свим средствима и по сваку цену. Искуство са фанатичним отпором радикала учинило је краља Милана огорченим противником свих популистичких и лево оријентисаних политичких покрета. Но, уместо да сузбија радикалске победе на скупштинским изборима применом насиља, од 1894. бивши краљ помишљао је да радикале потисне уз помоћ изборног цензуса, као згодног политичког оруђа. Сиромашни порески обвезници, који су махом гласали за радикале, били би аутоматски искључени из изборног процеса. Остатак друштва, који су чинили имућнији грађани, гласао би по вољи двора. Овакво резонување показује да је Милан Обреновић заправо био тај који је лако посегао за радикалним мерама у рату против радикала.¹⁸

Када је реч о самодржављу у Краљевини Србији, једно од кључних питања јесте какав је био интиман став крунисаних глава према сопственим поданицима? Окружени луксузом, свитом дворјана и мноштвом слугу, последњи Обреновићи врло су неспутано исповедали своја аутократска начела управе. Она су постепено постала нераскидиви део њиховог стила владања. Краљица Наталија, рецимо, види дојкињу свога сина Александра само као „снажно и здраво створење”, деперсонализујући ту слушкињу до

¹⁶ Детаљније: George Whyte, *The Dreyfus Affair; a Chronological History*, Palgrave Macmillan 2008.

¹⁷ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије*, III, 267.

¹⁸ Током преговора са Авакумовићем Милан Обреновић је припремио и пореске спискове, како би додатно поткрепио своју аргументацију. Ј. Авакумовић, *Мемоари*, 376.

нивоа простог објекта.¹⁹ Овај наизглед небитан детаљ ипак доста говори о хладној и прилично охолој природи српске владарке.

Краљ Милан је, опет, Србима упорно порицао право да самостално политички расуђују, сматрајући их неспособним да схвате „више државне” интересе сопствене земље. Стога је једино питање које се постављало после 1894. било у којој мери и на какав начин ограничити права политичког одлучивања самим грађанима. Уместо политичких слобода, двор је намеравао да им наметне улогу покорних поданика. Од самих сељака отворено се тражило да се окану агитација и да буду мирни и аполитични ратари, вредни кулучари и уредни порески обвезници. Још као млад владар, седамдесетих година 19. века, Милан Обреновић изнео је врло занимљиву опаску о својим поданицима. Србину, сматрао је, леже само три друштвене улоге: чиновника, пандура или сељака.²⁰

Чињеница је да су такви ставови Милана Обреновића само прогресирали током наредних деценија. У том смислу посебно злоћудно звучи порука коју је он једном приликом упутио Наталији Обреновић, а која је гласила: „не верујте Србима”. Временом, то је постао политички аманет који је Милан Обреновић све чешће износио и пред наследника престола краља Александра. Стога је политика чврсте руке и аутократија било све што је нови лични режим могао да понуди својим поданицима.

Оно што у суштини одређује појам личне власти у држави последњих Обреновића јесте поступно брисање граница између самог владара и важних полува власти, посебно извршне и оне законодавне. Већ током 1894. очигледна је спремност двора да се поиграва самим уставним поретком и да мења, укида или оживљава уставна решења, сходно својим личним замислима. Оно што такође одређује личну власт каква је у Србији настајала на преласку из 19. у 20. век је угрожавање правне државе. У међувремену, уз садејство краљева Милана и Александра, окончана је прва етапа фронталног напада на радикале. У кратком року, уз помоћ министра полиције, демонтиране су кључне установе радикалске демократије и уништени последњи остаци локалне самоуправе, ти бастиони српског радикализма.²¹

¹⁹ Наталија Обреновић, *Моје успомене*, прир. Љубинка Трговчевић, Београд 1999, 81.

²⁰ Драга Вуксановић-Анић, прир., *Са капетаном Д'Ормесоном 1877. 22 дана у двоколицама кроз Србију*, Београд 1980, 34.

²¹ Ružica Guzina, *Opština u Srbiji 1838–1918*, Београд 1976, 326–328; Мирослав Свирчевић, *Локална управа и развој модерне српске државе*, Београд 2011, 433–434.

На насиље режима одговорено је појединачним актима насиља и ликвидацијом извесног броја председника општина и кметова, широм унутрашњости.²² То је само подстакло двор у намери да се помоћу министра полиције Николајевића коначно обрачуна са радикалском општином. У оним крајевима где су бивали смакнути у народу омражени кметови, заведена је још омраженија институција *регената*, именованем бивших пензионисаних полицијских писара. Ти регенти су преузимали управу над више обједињених општина. Нема спора да Светомир Николајевић свакако није био најподеснији кандидат за министра полиције.²³ У једном приватном разговору са познатим новинаром Пером Тодоровићем он је, у стању највећег узбуђења, обећао да ће се лично обрачунати са радикалским бунцијама и разбојницима. Но, уколико не буде успео да изврши задатак који му је поверен, изјавио је да ће себи пресудити револвером који је стајао на његовом министарском столу.²⁴ У другој прилици Николајевић је изјавио како ће широм Србије он лично организовати чете које ће из потаје вребати и ликвидирати радикалске букаче.²⁵

Иако претеран, фанатизам Светомира Николајевића добро је послужио плановима двора. За бројне услуге краљу Милану, он је награђен звањем државног саветника.²⁶ Међутим, тек што је служећи династију сахранио свој политички углед, Николајевић је једноставно збачен с власти, октобра 1894.²⁷ На његово место доведен је много искуснији Никола Христић, познат као оличење свих реакционарних режима у Србији. После краткотрајне владавине напредњака и њихове неуспешне уставне реформе, уследила је бледа и неуверљива влада Ђорђа Симића, такође кратког века. После неколико година лутања при избору политичког курса, двор Обреновића се у октобру 1897. вратио на већ познату идеју о потпуном преуређењу српске политичке сцене.

²² Како сведоче деловодни протоколи и регистри Министарства унутрашњих дела за 1894. и 1895. годину, бројеви ликвидираних представника општина нису били занемарљиви.

²³ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, I, 257–259.

²⁴ Пера Тодоровић, *Дневник*, прир. Латинка Петровић, Београд 1990, 166.

²⁵ М. Пироћанац, *Белешке*, 524–525.

²⁶ Краљ Милан не само што је богато наградио Светомира Николајевића већ је финансијски помагао и његовог сина, као студента сликарства на престижној минхенској Академији. Божидар Николајевић, *Из минулих дана – сећања и документи*, Београд 1986, 88–93.

²⁷ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије*, III, 274–275.

У октобру 1897. за министра председника доведен је Владан Ђорђевић, енергичан и одан Милану Обреновићу колико и већ заборављени Светомир Николајевић, само много савитљивији. Краљ Александар је пред Ђорђевића изнео нацрт пројекта свеобухватне реформе, заснован на принципима самодржавља. Врло је значајна краљева тврдња да би један конзервативни режим за кратко време довео Србију на пут прогреса и напретка. Он је истакао „да у Србији има озбиљних људи који су уверени да би апсолутизам брзо излечио Србију од свију невоља од којих она данас страда”.²⁸

У јесен 1897. сазрела је и идеја краљева Милана и Александра да се радикали сасвим одстране из политичког живота земље. Та замисао остварена је током 1898, уз свесрдну помоћ полицијског апарата. Владан Ђорђевић чак и не скрива да су избори за 1898. припремани на конференцијама у двору, уз присуство окружних начелника. Од њих је тражено да сачине спискове могућих кандидата за сваки округ понаособ, за које би могли гарантовати да ће бити изабрани.²⁹ Од полиције је тражено да се међу кандидатима за посланике нађу нови људи, најбоље газде и домаћини, као и они који плаћају највиши порез. Темељито припремљени, избори су окончани најтежим поразом радикала икад. Они су добили само једног посланика, међу више од две стотине скупштинара.³⁰

На скупштинским седницама поновљена је решеност краља да води земљу једним „конзервативним правцем, јер то је једини пут, да се створи од Србије добро уређена и јака држава”. Био је то сам врхунац личног режима Обреновића.³¹

Призивање конзервативног курса 1898. требало је да личној режиму обезбеди привид трајности и озбиљности. Зато је једна од првих мера режима било сузбијање страначког организовања у земљи. Према изменама у Закону о зборовима и удружењима, свим чиновницима и званичницима, али и свештеницима и учитељима забрањено је да учествују на политичким окупљањима, под претњом губитка радног места.³² Био је то крај организованог партијског живота у Србији. Потом су уведене и врло оштре измене у Закону о штампи, која се, према

²⁸ Владан Ђорђевић, *Крај једне династије*, I, Београд 1905, 7.

²⁹ *Исто*, I, 411–412.

³⁰ Васа Казимировић, *Никола Пашић и његово доба*, I, Београд 1990, 555–558; Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, IV, Београд 1925, 94.

³¹ В. Ђорђевић, *Крај једне династије*, I, 517.

³² *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, LIII, Београд 1901, 494–495.

тврдњама самог двора, исувише „разуздала”.³³ Према речима самих народних посланика, „морамо се постарати да спасемо душу народну од тровања, које се врши злоупотребом јавне речи”.³⁴

Сахрањивање српског вишег школства био је још један реакционаран корак личног режима, уз тврдњу да је српски образовни програм погрешно удешен. Он производи премало вредних ратара и земљорадника а превише кандидата за чиновничке позиције и звања. Он ствара чиновнички пролетаријат, склон политичкој агитацији. Позивање имућних и угледних газда да буду стубови режима стварало је једну невидљиву границу између два типа поданика у Србији. Поделу на оне корисне, пожељне и поуздане, и на све остале, који у политичком смислу представљају грађане другог реда. Упркос очевидним унутрашњим поделама, режим чврсте руке ушао је самоуверено у нову 1899. годину.

После успешног свршетка скупштинских седница из 1898, наступио је изванредан предах током кога се чинило да се режим личне власти налази у свом зениту. Радикали су били ућуткани, штампа придављена, а свет чинило се помирен са новонасталом ситуацијом. Било је то обећање једног дугорочног и стабилног, иако недемократског и мрачног режима. Све је наговештавало да ће нови поредак, установљен под снажним притиском двора, за дуго време потрајати. Утолико је веће чуђење изазвало оно што се 24. јуна догодило у самом срцу српске престонице. Био је то оружани напад на краља Милана од стране готово непознатог сиромашног младића Ђуре Кнежевића, пореклом из Босне. След догађаја који су се муњевито одвијали после тог неуспешног и по свему чудноватог атентата заправо је навестио колико је режим изнутра нестабилан и аутодеструктиван.³⁵

Истог дана, још пре но што је и почела званична истрага, краљ Милан је пред окупљенима изјавио да он зна ко је организовао напад.³⁶ Каснијих месеци испоставило се да је крајња намера двора била да макар и без чврстих основа уништи радикале и по могућству ликвидира саме вође радикала – Николу Пашића и Косту Таушановића. Пашић, који је тек одслужио казну деветомесечног затвора у Пожаревцу, ухапшен је и одведен у београдску „главњачу”, заједно са већином људи из Главног одбора странке. Као и многи други, и они су се жалили на прилично нехуман третман београдске полиције, данима без довољно воде или хране

³³ В. Ђорђевић, *Крај једне династије*, I, 510, 516.

³⁴ *Зборник закона и уредаба*, LIII, 154–159.

³⁵ Ана Цицовић, *Коста Динић*, Горњи Милановац 2012, 92.

³⁶ *Мемоари Вукашина Ј. Петровића*, прир. Слободан Турлаков, Београд 2009, 156.

и оковани.³⁷ Свеопште огорчење услед масовних прекорачења полицијских овлашћења током истраге поводом атентата није могло мимоићи Владана Ђорђевића. Одговорност за жестину полицијске акције он је одбацио уз тврдњу да се у то време налазио на лечењу у иностранству.

За разлику од преопширног исказа о атентату који је дао Владан Ђорђевић у књизи *Крај једне династије*, много је занимљивија верзија догађаја његовог заменика Вукашина Петровића. Он је међу првима читао нацрт оптужнице Преког суда и закључио да је она тако слаба да је апсолутно немогуће осудити окривљене на казне теже но што је заточење.³⁸ Другим речима, показало се да је брутално лишавање слободе, сумњичење за издају уз угњетавање осумњичених било сасвим незаконито и самовољно. Интервенција страних дипломата, који су енергично реаговали, спречила је краља Милана да не застрани у свом осветничком гневу. Био је то несумњив пораз самодржавља које нема моћ да суверено одлучује о животу и смрти политичког противника династије. Упркос врло јасним дипломатским сигнаlima, из српског двора су све до средине септембра 1899. године упорно тражене смртне казне, или бар казне дугогодишње робије за вође радикала. Тек после узастопних енергичних интервенција да се радикали као политички кривци никако не смеју погубити, жестина краља Милана је донекле попустила.³⁹

Циљ двора да усади страх међу радикале ипак је остварен, макар и обманом, уценом и преваром. Наиме, Генчић, који се у београдској „главњачи” сусрео са вођом радикала, брзо му је објаснио шта се од њега заправо очекује. Приликом давања завршног исказа пред судијама, он је приморан да се јавно одрекне својих сарадника и оптужи их за поткопавање династије.⁴⁰ Била је то цена коју је морао да плати уколико није желео да он и његови сарадници буду ликвидирани. И док је Пашић за свој покајнички наступ убрзо добио помиловање, остали осуђени послати су на издржавање вишегодишње казне робије у Кладовску тврђаву крај Дунава, где им је, као свим робијашима, био одређен принудни рад.⁴¹

³⁷ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, 97–98.

³⁸ *Мемоари Вукашина Ј. Петровића*, 163–168.

³⁹ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, 99–115.

⁴⁰ Коста Јездич, *Ивањдански атентат и Никола Пашић*, Београд 1926, 63–67; Никола Пашић, *Моја политичка исповест*, прир. Михаило Војводић, Београд 1989, 148–149; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, 116.

⁴¹ *Мале новине*, бр. 302, 13. септембар 1899; Ђорђе Костић, *Dunavski limes Feliksa Kapica*, Београд/Viminacijum 2011, 200–202; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије*, IV, 116; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, 120.

Ни после свршетка преког суда и укидања ванредног стања режим није ублажио притисак на стварне, или имагинарне противнике двора и поретка. Већ октобра 1899. у погон је стављен и нарочит апарат тајне полиције, чији су агенти почели да врше масован надзор над сопственим грађанима. Под занимљивим називом – *Одељење за поверљиве полицијске послове*, та полиција безбедности основана је већ 5. октобра 1899. године.⁴² Нарочиту енергију режим је посветио сузбијању вербалних деликата, посебно уколико су били окренути псовању и вређању владајуће династије. Свако омаловажавање, писаном речју или говором у јавном простору, подлегало је одредбама Казненог законика.⁴³

Проширени су управо они параграфи који су за циљ имали да спрече сваки облик напада на личност и достојанство српског краља. Према изменама § 91 б, такође унетим 6. октобра 1899, „Ко речима, печатаним или непечатаним писменим саставом, ликовима или ма каквим изображењем или знацима увреди владајућег Краља, или иначе ма што предузима или изговори, из чега се мрзост на њега породити или чиме се он подсмеху или презрењу изложити може, да се казни затвором од једне до пет година”, док се исти преступ према престолонаследнику или члановима краљевског дома кажњава затвором од једног месеца до две године.⁴⁴

Не чуди онда што су многе странице приватних дневника и мемоарских списа остале празне или су биле уништене после Ивањданског атентата. Страх од могућих изненадних претреса и провала, као и од злонамерних тумачења писане или јавно изговорене речи увукао се дубоко у редове грађанства.⁴⁵ Политички потреси који су захватили земљу средином 1899. године продубили су јаз између људи оданих династији и оних сумњичених за неки вид политичке субверзије. Студенти, новинари, адвокати, лекари, чиновници и свештеници, чак и дојучерашњи министри прогањани су, хапшени и ислеђивани. Страх којим је режим свесно манипулисао последица је погрешног поимања власти. Управљати помоћу тајних агената и анонимних достава, уз стварање читавих спискова

⁴² *Зборник закона и уредаба*, LIV, 1903, 756–757.

⁴³ Према § 87 б Казненог законика, донетим 6. октобра 1899, сваки напад на члана краљевског дома који би ишао за тим да се овај усмрти, лиши слободе или прогна из земље, казниће се смрћу. *Казнени законик и кривични судски поступак*, прир. Гојко Никетић, Београд 1924, 71.

⁴⁴ *Исто*, 73–74.

⁴⁵ П. Михаиловић, *Дневници*, 15, 19; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, 124; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије*, IV, 116.

„сумњивих” грађана, водило је даљем урушавању друштвених односа, свеопштем неповерењу и међусобној омрази.

Сам двор грађане је постепено свео на ранг покорне масе, којом се управљало усменом наредбом, прогласом или указом. То је једно ново друштво, о којем опширно говори Густав ле Бон, француски мислилац и психолог на прелому 19. и 20. века. У књизи *Гомила*, објављеној 1896. године, он нуди психолошки портрет друштва гомиле, која није у стању да рационално расуђује или да изрази свој став. То је гомила хипнотисаних поданика, која се најрадије поводи за инстинктом самоодржања.⁴⁶ У исто време то је и друштво лицемера који своју привидну лојалност режиму користе да приграбе личну корист или профит.⁴⁷ Угрожавање личног достојанства и егзистенције после атентата из 1899. постаје озбиљан политички проблем.

У Србији крајем 19. века на помолу је модел управе више налик једном султанату неголи уставној монархији. Правни поредак је уздрман, а људи у немилости двора могли су лако завршити на улици, или у затвору.⁴⁸ То су стварне последице неконтролисане аутократије, заведене реформама још из доба „Владановштине”.⁴⁹ После Ивањданског атентата и оснивања *Одељења за поверљиве послове*, Србија постаје земља у којој је допуштено да се дојучерашњи народни трибуни прогоне и хапсе, без доказа. Да им се по тамницама прети смрћу како би се од њих начинили добровољни денунцијанти и шпијуни двора, попут Николе Пашића. То је друштво у коме се анонимна достава и ухођење сумњивих упражњава у виду заната. Међу тајним агентима које је на брзу руку окупио Ђорђе Генчић налазила се маса банкротираних трговаца и кафеџија, као и бивших чиновника врло сумњиве прошлости. Међу њима је највише било оних који су, уз скромну месечну накнаду, били спремни да лажно оптужују сопствене суграђане.

У том свету препуном достављача и агената режима није чудно да је гмизање пред личним режимом постало уобичајени вид испољавања лојалности. Корпоративна изјава вечне оданости тренутном режиму путем јавних гласила постаје новоутврђени ритуал адорације режима Обреновића. Довољно је прочитати само део изјаве збора нишких учитеља, који врви од удворичког дискурса, сасвим недостојног апостола

⁴⁶ Gustave Le Bon, *The Crowd, A Study of the Popular Mind*, Dover Publications New York 2001, 22–28.

⁴⁷ П. Тодоровић, *Дневник*, 170–171.

⁴⁸ Juan J. Linz, *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, Lynne Rienner Publishers 2000, 151–153.

⁴⁹ Max Weber, *Vlast i politika*, Zagreb 1999, 12–13.

просвете.⁵⁰ Насупрот тог суморног мора лојалних, јавља се усамљени глас побуне једног Радоја Домановића. Перо тог даровитог писца сачинило је најјачу могућу оптужбу против аутократије и самовоље личног режима. Горка сатира изложена у приповетки *Данга*, фантастичан је свет у коме је сасвим уобичајено да кметови и полицијски пандури јашу на леђима самих грађана. Друштво у коме „највећа грађанска врлина, јесте ропска понизност према представницима власти”.⁵¹ Објављена први пут у часопису *Звезда*, крајем 1899. године, *Данга* је парадигма личног режима последњих Обреновића, који захтева слепо удвориштво и бескичмењаштво.

Режим који је почивао на тако slabим основама дошао је до уверења да је аутократски поредак могуће преточити у један дуговечан облик владавине. Но упркос том уверењу, режим личне власти срушио се ударом изнутра, чим је краљ Александар решио да одбаци политичко турско свога оца средином 1900. године. Уместо савладарства са Миланом Обреновићем, он је погласио своју милосницу Драгу Машин за светлу вереницу. Тиме је оборен кабинет Владана Ђорђевића, а краљ Милан био принуђен на добровољно прогонство, у коме је ускоро и умро. Наредних година нови лични режим краља Александра тонуо је у све дубље компромисе, док су незадовољни млађи официри пажљиво припремали заверу која ће се окончати бруталном ликвидацијом последњих Обреновића 1903. године.

⁵⁰ *Мале новине*, бр. 256, 20. август 1899.

⁵¹ Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд 1983, 91.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Mijatovich Ch., *A Royal Tragedy*, New York 1907.

Авакумовић Ј., *Мемоари*, прир. С. Турлаков, Сремски Карловци – Нови Сад 2008. [Avakumović J., *Memoari*, прир. S. Turlakov, Sremski Karlovc – Novi Sad 2008]

Ђорђевић В., *Крај једне династије*, I, Београд 1905. [Ђорђевић V., *Kraj jedne dinastije*, I, Beograd 1905]

Зборник Закона и уредаба у Краљевини Србији, LIII, Београд 1901. [*Zbornik Zakona i uredaba u Kraljevini Srbiji*, LIII, Beograd 1901]

Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији, LIV, Београд 1903. [*Zbornik zakona i uredaba u Kraljevini Srbiji*, LIV, Beograd 1903]

Јездич К., *Ивањдански атентат и Никола Пашић*, Београд 1926. [Jezdić K., *Ivanjdanski atentat i Nikola Pašić*, Beograd 1926]

Казнени законик и кривични судски поступак, прир. Г. Никетић, Београд 1924. [*Kazneni zakonik i krivični sudski postupak*, прир. G. Niketić, Beograd 1924]

Обреновић Наталија, *Моје успомене*, прир. Љубинка Трговчевић, Београд 1999. [Obrenović Natalija, *Moje uspomene*, прир. Ljubinka Trgovčević, Beograd 1999]

Мемоари Вукашина Ј. Петровића, прир. С. Турлаков, Београд 2009. [*Memoari Vukašina J. Petrovića*, прир. S. Turlakov, Beograd 2009]

Михаиловић П., *Дневници*, прир. Ј. Милановић, Београд 2010. [Mihailović P., *Dnevnic*, прир. J. Milanović, Beograd 2010]

Николајевић Б., *Из минулих дана сећања и документи*, Београд 1986. [Nikolajević B., *Iz minulih dana sećanja i dokumenti*, Beograd 1986]

Односи Србије и Црне Горе у XIX веку 1804–1903, прир. Петар Поповић, Београд 1987. [*Odnosi Srbije i Crne Gore u XIX veku 1804–1903*, прир. Petar Popović, Beograd 1987]

Пашић Н., *Моја политичка исповест*, прир. М. Војводић, Београд 1989. [Pašić N., *Moja politička ispovest*, прир. M. Vojvodić, Beograd 1989]

Пироћанац М., *Белешке*, прир. С. Рајић, Београд 2004. [Piroćanac M., *Beleške*, прир. S. Rajić, Beograd 2004]

Раденић А., *Прогон политичких противника у режиму Александра Обреновића 1893–1903*, Београд 1972. [Radenić A., *Progon političkih protivnika u režimu Aleksandra Obrenovića 1893–1903*, Beograd 1972]

Са капетаном Д'Ормесоном 1877. 22 дана у двоколицама кроз Србију, прир. Д. Вуксановић-Анић, Београд 1980. [*Sa kapetanom D'Ormesonom 1877. 22 dana u dvokolica-ta kroz Srbiju*, прир. D. Vuksanović-Anić, Beograd 1980]

Тодоровић П., *Дневник*, прир. Латинка Петровић, Београд 1990. [Todorović P., *Dnevnik*, прир. Latinka Petrović, Beograd 1990]

Литература – Secondary Works

- Guzina R., *Opština u Srbiji 1838–1918*, Beograd 1976.
- Kostić Đ., *Dunavski limes Feliksa Kanica*, Beograd/Viminacijum 2011.
- Le Bon G., *The Crowd, A Study of the Popular Mind*, Dover Publications New York 2001.
- Lintz J. J., *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, Lynne Rienner Publishers 2000.
- Weber M., *Vlast i politika*, Zagreb 1999.
- Whyte G., *The Dreyfuss Affair, a Chronological History*, Palgrave Macmillan 2008.
- Деретић Ј., *Историја српске књижевности*, Београд 1983. [Deretić J., *Istorija srpske književnosti*, Beograd 1983]
- Живановић Ж., *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, III–IV, Београд 1924–1925. [Živanović Ž., *Politička istorija Srbije u drugoj polovini devetnaestog veka*, III–IV, Beograd 1924]
- Иконић И., *Српска хумористичко-сатиричка периодика друге половине XIX и почетка XX века*, (докторска дисертација), Београд 2015. [Ikonić I., *Srpska humorističko-satirička periodika druge polovine XIX i početka XX veka*, (doktorska disertacija), Beograd 2015]
- Јакшић Г., *Из новије српске историје*, Београд 1953. [Jakšić G., *Iz novije srpske istorije*, Beograd 1953]
- Јовановић С., *Влада Александра Обреновића (1889–1897)*, I, Београд 1990. [Jovanović S., *Vlada Aleksandra Obrenovića (1889–1897)*, I, Beograd 1990]
- Јовановић С., *Влада Александра Обреновића (1897–1903)*, II, Београд 1990. [Jovanović S., *Vlada Aleksandra Obrenovića (1897–1903)*, II, Beograd 1990]
- Казимировић В., *Никола Пашић и његово доба*, I, Београд 1990. [Kazimirović V., *Nikola Pašić i njegovo doba*, I, Beograd 1990]
- Маријан В., *Повратак грофа од Такова*, Београд 2013. [Marijan V., *Povratak grofa od Takova*, Beograd 2013]
- Свирчевић М., *Локална управа и развој модерне српске државе*, Београд 2011. [Svirčević M., *Lokalna uprava i razvoj moderne srpske države*, Beograd 2011]
- Тодоровић Д., *Народни трибун Ранко Тајсић*, Београд 1983. [Todorović D., *Narodni tribun Ranko Tajsic*, Beograd 1983]
- Цицковић А., *Коста Динић*, Горњи Милановац 2012. [Cicović A., *Kosta Dinić*, Gornji Milanovac 2012]

Vladimir Jovanović

**THE RESTORATION OF THE PERSONAL AUTHORITARIAN
REGIME IN SERBIA AT THE END OF
THE NINETEENTH CENTURY**

Summary

The return to the concept of personal power between 1894 and 1903 provides clear evidence that the monarch's autocratic tendencies were still very much alive in Serbia, while civil liberties and personal dignity were, in many respects, somewhat relative categories. This became evident soon after Milan Obrenović had returned to Serbia. In the middle of 1894, the House of Obrenović began to consolidate a completely reactionary regime. Rule by decree replaced the rule of law, as in an absolute monarchy, and this was followed by the persecution of political opponents throughout the country, rigged trials and the suppression of democratic institutions, as the special style of conduct of the last Obrenovića in Serbia. Unpopular and reactionary, the Obrenović regime of personal power increasingly misused the penal system, denunciators and paid informants in the service of the court. Under such circumstances, resistance to the regime was possible only through the written word, satire and metaphor, and through the engaged novel, which revealed all the falsehoods of an unjust and violent personal regime – a regime that wholly identified itself with the role of leader of the entire nation. Ultimately, submission to the interests of the court was increasingly required from the ordinary citizen, as well as public servility before the infallible and omnipotent government of the Obrenovića.

Оригиналан научни рад

Примљен: 30.03.2021.

Коначно прихваћен за објављивање: 13.07.2021.

Урош ШЕШУМ*
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
Београд

ПОЛИТИКА МЛАДОТУРАКА ПРЕМА ДОСЕЉАВАЊУ МУХАЦИРА ИЗ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ У ОСМАНСКО ЦАРСТВО 1908–1912. И РЕАКЦИЈА СРПСКЕ ВЛАДЕ НА ИСЕЉЕНИЧКИ ПОКРЕТ МУСЛИМАНА

Анстракт: Рад третира однос младотурака и владе Краљевине Србије према покрету мухацира за исељавање из Босне и Херцеговине у Османско царство, доцније и њиховом повратку у завичај. Српска влада противила се исељавању муслимана из Босне и Херцеговине у Османско царство. Услед тога је одбијала да укаже помоћ мухацирима који су се из Босне и Херцеговине селили у области под суверенитетом Порте. Покрет мухацира за повратак у завичај је с друге стране подржавала и помагала. При писању рада коришћена је пре свега објављена и необјављена архивска грађа српског порекла, те релевантна литература и савремена штампа.

Кључне речи: Османско царство, мухацири, Аустроугарска, Босна и Херцеговина, Краљевина Србија.

Abstract: The paper presents the policy of the Young Turks and the attitude of the Government of the Kingdom of Serbia towards the emigration of Muhajirs from Bosnia and Herzegovina to the Ottoman Empire, and later their return to the homeland. The Serbian Government opposed the emigration of Muslims from Bosnia and Herzegovina to the Ottoman Empire and refused to provide assistance to those who moved to the area under the sovereignty of the Ottoman Porte. On the other hand, the Government of the Kingdom of Serbia supported and helped the movement of Muhajirs back to their homeland. For the purposes of writing this paper, we used primarily published and unpublished archival material of Serbian origin, the contemporary press, and relevant literature.

Keywords: Ottoman Empire, Muhajirs, Austria-Hungary, Bosnia and Herzegovina, Kingdom of Serbia.

* uros.sesum@f.bg.ac.rs

*

Анексија Босне и Херцеговине 5. октобра 1908. изазвала је велико узнемирење међу босанско-херцеговачким муслиманима. Изостанак чак и номиналног суверенитета султана, који је за муслимане био не само владар, већ и верски поглавар, калифа, код великог броја исламских верника у Босни и Херцеговини пресудно је утицао на одлуку да се иселе у Османско царство.¹ Исељавање је упркос студеном времену отпочело већ у новембру и децембру 1908. године. Током 1909. исељенички покрет је обухватио 2.538 босанско-херцеговачких муслимана, да би наредне 1910. у исељеништво пошло њих 17.044. Број исељених мухаџира у 1911. је износио 10.815, да би се током 1912. у Османско царство иселило свега око 621 њих. Укупно, у периоду од прогласа анексије до краја 1912. из Босне и Херцеговине у Османско царство се иселило између 30.000 и 31.000 муслимана, највише из Босанске крајине, односно Бихаћког и Бањалучког, али и из Сарајевског, Травничког, Тузланског и Мостарског округа.² На снагу исељеничког покрета, следствено и број исељенка, пресудно су утицали

¹ Исељеници су у социјалном погледу у највећем проценту били слободни сељаци, те не треба у потпуности одбацити ни економске разлоге као мотив сеобе. Међутим, пошто анексија није довела до погоршања економског положаја муслиманског сељаштва у Босни и Херцеговини, социјалне и економске мотиве треба узети као секундарне, од мањег значаја у односу на психолошке и религијозне. Милош Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009, 303; Dževad Juzbašić, „O iseljavanju iz Bosne i Hercegovine poslije aneksije 1908. godine“, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, ur. Nusret Šehić, Sarajevo 1990, 616–619; Tomislav Kraljačić, „Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine nakon aneksije“, u: *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine (Sarajevo 21. i 22. novembar 1988.)*, ur. Milorad Ekmečić, Sarajevo 1990, 286–288, 293–298; Nikola Jarak, *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini i zemljoradničko zadrugarstvo*, Sarajevo 1956, 41.

² Ваља нагласити да се у различитим изворима аустроугарског порекла, публикованим и непубликованим, јављају различити подаци о броју исељеника. Те разлике, међутим, нису значајне и обично се ради о неслагању од највише неколико десетина, те број од око 30.000 до 31.000 исељених босанско-херцеговачких муслимана 1908–1912. треба узети као прилично тачан, иако приближан. Џ. Јузбашић, „Неке напомене о проблематици етничког и друштвеног развитка у Босни и Херцеговини у периоду аустроугарске управе“, *Прилози* 11–12 (1975–1976), 305; И. Хаџибеговић, „Миграције становништва у Босни и Херцеговини 1878–1914. године“, *Прилози* 11–12 (1975–1976) 313; исти, „Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine za vrijeme austroугарске управе (1878. do 1918)“, u:

однос младотурског режима у Османском царству и аустроугарских власти у Босни и Херцеговини према исељавању муслимана.

*

У првих неколико месеци након прогласа уставности у Османском царству и у краћем периоду непосредно по анексији Босне и Херцеговине представници младотурског режима били су резервисани према усељеничком покрету босанско-херцеговачких муслимана, јер се међу младотурцима сматрало да су мухаџири, попут њихових земљака који су се доселили у Османско царство у периоду 1878–1908, присталице старог режима и неограничене власти султана. У складу са оваквом оценом босанско-херцеговачких мухаџира и тренутним политичким комбинацијама, полуслужбени орган турске владе *Икдам* је јануара 1909. препоручивао истоверницима у Босни и Херцеговини да остану у свом завичају и да не крећу у сеобу.³ Став младотурака се убрзо променио, те су босанско-херцеговачки мухаџири постали значајан чинилац у плановима младотурака о преустројству Империје. Младотурци су већ у пролеће 1909. проценили да је муслиманско становништво, макар и нерасположено према њиховом режиму, ипак оданије Царству од хришћанских поданика, те су донели одлуку о колонизацији мухаџира у европским вилајетима. За планирање и спровођење колонизације задужен је Назим-бег, један од првака Комитета за јединство и напредак. По његовој замисли мухаџирске колоније требало је распоредити уз границе Османског царства са Србијом,⁴ Бугарском и Грчком, али и на стратешким тачкама које су за време комитске акције Срба, Грка и Бугара представљале канале или упоришта комитских чета, као и у областима где је хришћанско становништво било компактније, без значајнијег броја муслиманских насеља.⁵

Iseljništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom, ur. Ivan Čizmić, Zagreb 1978, 243, 247; N. Jarak, *Poljoprivredna politika*, 41.

³ Т. Кралјаџић, „Iseljavanje“, 288–289.

⁴ Насељавање мухаџира у Сјеничком и Пљеваљском санџаку и Новопазарској кази Приштинског санџака у третираном периоду, из више разлога у овом раду није обрађивано. Првенствено, јер је у ове три административне јединице значајније насељавање почело у две године пре анексије. Такође, процес мухаџирског насељавања и реакција Србије на њих захтева детаљнију анализу и посебну студију.

⁵ Народни посланик у цариградском парламенту Џахид-бег је у једном новинском чланку из октобра 1909. изнео тврдњу да се мухаџирске колоније подижу у већински хришћанским крајевима, јер се показало да у крајевима где

Већ у марту 1909. у разговору са аустроугарским солунским конзулом Готлибом Паром Назим-бег је навео да са сигурношћу рачуна на досељавање 100.000 босанско-херцеговачких муслимана у Османско царство, да би, свакако охрабрен придоласком приличног броја досељеника у другој половини 1909. и почетком 1910. истицао да је Порти до тада стигло преко 200.000 молби за насељавање муслимана из Босне и Херцеговине и Бугарске. Велики број молби потенцијалних усељеника свакако је утицао на амбициозност планова, те је Назим-бег у једној новинској изјави крајем 1909. навео да очекује досељавање чак милион муслимана из Босне и Херцеговине, Русије, Румуније и Бугарске, од чега чак 600.000 из првопоменути две области.⁶

Будући да је највећи број досељеника очекиван из Босне и Херцеговине, младотурски режим уложио је труд да у две покрајине популаризује покрет за исељавање, те су исламски верници путем штампе позивани да се населе у Османско царство, при чему су им обећаване разне олакшице. Више успеха од штампе имали су агитатори, углавном раније исељени босанско-херцеговачки муслимани, који су путујући по старом завичају ружичастим бојама сликали дочек досељеника и њихов живот у Османском царству. Како би што више муслимана придобили за сеобу ови агитатори ширили су гласине да ће аустроугарске власти убрзо забранити исељавање муслимана, наредити откривање муслиманки, извршити присилни откуп кметова, ставити забрану на продају земљишта муслимана исељеника, те чак и да ће спровести насилно католичење муслимана.⁷

муслимани представљају већинску популацију или где је присутан већи број њихових насеља, није било активности комитских чета пре Хуријета 1908. године. *Политика*, 20. 10. 1909, 2.

⁶ Податак о очекиваном досељавању чак 600.000 муслимана из Босне и Херцеговине, што је заправо представљало готово целокупну муслиманску популацију две покрајине, пренео је на основу сазнања добијених у Скопљу тамошњи српски конзул Јован Јовановић. Нереалне процене броја колониста које су давали Назим-бег и његови сарадници показују колико су им планови били мегаломански. Манол Пандевски, „Политичке прилике у Македонији пред блакански рат“, у: *Југословенски народи пред Први светски рат*, ур. Васа Чубриловић, Београд 1967, 680; Т. Кралјаčić, „Iseljavanje“, 288–290; *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. 3, 5–2, прир. Михаило Војводић, Београд 2014, бр. 729 (=ДСПКС); Vojislav Bogičević, „Emigracije muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austro-ugarske vladavine 1878.–1918. god“, *Historijski zbornik* 3, 1–4 (1950) 178; Ђорђе Микић, *Аустро-Угарска и младотурци 1908–1912*, Бањалука 1983, 247–248.

⁷ Један од агитатора за исељавање у Брчком био је почетком 1910. Ибрахим-ага Глинац. Он је тврдио да се сели, како му деца не би била покатоличена као

У циљу организованог и планираног насељавања мухаџира у европским вилајетима 12. марта 1909. на иницијативу Назим-бега формиран је у Солуну комитет за њихово потпомагање. Пример Солуна следили су и остали градови, да би у лето исте године под председништвом солунског валије формирана специјална комисија за испитивање могућности колонизације, односно, мухаџирска комисија. Комисија за помоћ мухаџирима, као централно тело, формирана је нешто доцније и у Цариграду. Најважнији задатак ових комисија и комитета било је обезбеђивање средстава за куповину земље на којој би се основале насеобине мухаџира. Такође, новац је био потребан и за набавку стоке, пољопривредног алата, огрева и грађевинског материјала, као и за давање новчане помоћи досељеницима до њиховог скућавања. Разне мухаџирске комисије, формиране на нивоу вилајета и каза, добиле су од Порте током 1909. и 1910. укупно 300.000 турских лира, односно око 7.000.000 франака. За 1911. младотурски комитет је успео да удвостручи годишње државно издавање, те је те године за мухаџирску колонизацију опредељено онолико новца колико је потрошено 1909/1910. Међутим, иако је 14.000.000 франака за оно доба представљало огромну суму, она ипак није била довољна да осигура успешну колонизацију.⁸

Упркос значајним средствима опредељеним за њихов прихват и насељавање колонисте најчешће нису чекале изграђене куће и опредељено земљиште, већ су прво сабирани у градске центре, где су чекали да им се обезбеди земљиште или куће, чешће и једно и друго.⁹ Тако су, на пример,

сродници његових предака у Лици. Он је тврдио да ће масовно католичење муслимана отпочети средином 1912. године. Т. Кралјаџић, „Iseļjavanje“, 287, 289–293; *Bošnjak, list za politiku, pouku i zabavu*, 11. 2. 1910, 3–4.

⁸ Финансијске малверзације чиновника и чланова комисија понекад су били узрок недостатка новца за насељавање мухаџира, понекад чак и за давање нужне помоћи за њихову прехрану. Већ априла 1909. због нелегалног зарађивања на мухаџирима ухапшен је секретар Комисије за помагање исељеника у Цариграду, а злоупотреба је утврђена и у локалној комисији Косовског вилајета 1911, у којој је откривена проневера чак 3.000 турских лира. Глигор Тодоровски, „Прилог кон прашањето за состојбата на муслиманските иселеници (мухаџири) во Македонија по Младотурската револуција (според необјавени документи)“, *Гласник на Институтот за национална историја* 2–3 (1982) 148–149; Т. Кралјаџић, „Iseļjavanje“, 288–291, 299–300; *Зулуми ага и бегова у Косовском вилајету*, прир. Бранко Перунички, Београд 1989, 555 (= *Зулуми ага и бегова*); Ђ. Микић, *Аустро-Угарска*, 250; *ДСПКС*, књ. 4, 4–1, бр. 182.

⁹ Група од 200 мухаџира која је у Османско царство приспела током 1909. груписана је у Солун, одакле је после тромесечног боравка у овом граду пребачена у околину Струмице на опредељена имања. У Скопљу је до јула 1910. прикупљено

мухацири у Скопљу, којих је јануара 1910. било од око 500 до близу 2.000, од власти добили само куће, те су трпели глад и оскудицу, док су они за чије је насељавање одређена Лагадинска каза у Солунском вилајету били настањивани на сеоске утрине хришћанских села, те су поред тога што су морали себи да граде кров над главом, крче шикаре и узораву пашњаке, долазили у сукоб с месним хришћанским становништвом које је због њих остајало без испаше.¹⁰ Погађање мухацирских комисија или локалних власти око откупа читлука одређених за насељавање мухацира од муслиманских поседника често је трајало предуго, што је доприносило пролонгирању тегобних животних услова досељеника, који су до одласка у нова насеља живели у неадекватним објектима прехрањујући се државном помоћу и прошењем.¹¹ Поред тога, на читлуцима које је држава за њих откупљивала најчешће су живели хришћани чифчије, које су аге по продаји имања протеривале, што је додатно озлојађивало месно хришћанско становништво према новим суседима.¹²

око 500 мухацирских породица, одакле су даље расељавани у околину Штипа, Велеса, у Малеш, Солун и Цариград. По казивању мухацира повратника, у Скопљу су били смештани у војне касарне и бивши затвор. Око 80 породица херцеговачких мухацира, месецима је чекало насељавање у околину Водена по хановима. Т. Кралјаčić, „Iseljavanje“, 299; *Bošnjak, list za politiku, pouku i zabavu*, 21. 1. 1910, 1–2; *Политика*, 8. 10. 1909, 3; *Зулуми ага и бегова*, 550.

¹⁰ По подацима које је имао српски скопски конзулат фебруара 1910 у Куманову је било 33 куће новопрстиглих босанско-херцеговачких мухацира. Куманово им је по свој прилици била последње одредиште. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/fa/Izvestaj_za_doselenicite_od_BiH_vo_Skopje%2C_1910.pdf, приступљено 15. 4. 2021; *ДСПКС*, књ. 3, 5–2, бр. 729; Гастон Гравиер, „Исељавање мусломана из Босне и Херцеговине“, *Дело*, књ. 58 (1911) 122–123; *Политика*, 28. 5. 1910, 1.

¹¹ Мухацири су због тога често месецима живели у шаторима и привременим колибицама или су у чекању на одређено место за насељавање били приморани да бораве у хановима о сопственом трошку. По дописнику *Политике* до новембра 1910. у Косовском вилајету засновано је седам нових насеља за мухацире. Пет на откупљеним читлуцима и два на државној земљи. Г. Гравиер, „Исељавање мусломана“, 123; *Политика*, 6. 8. 1909, 1, исто, 11. 11. 1910, 1.

¹² Назим-бег је током марта 1910, у време када је велики број мухацира већ чекао у Скопљу и Солуну, тек преговарао са агама о откупу читлука у Косовском и Солунском вилајету. Пошто су му се цене чиниле превисоким, одлучио је да у околини Ђевђелије и у кази Касандра на утринама подигне по једну колонију од по 300 кућа и две у околини Струмице са истим бројем домова. Митрашински читлук у Малешу, и читлуци на којима су се налазили скопско село Џидимирци и велешко село Ветерско откупљени су тек 1911. године. Г. Гравиер, „Исељавање мусломана“,

Убрзо се показало да су предуго чекање одласка у места одређена за њихово насељавање и лоши услови живота у објектима у којима су чекали коначно смештање најмања невоља босанско-херцеговачких мухаџира. По доласку у нове колоније, углавном смештене у мочварним областима или у крајевима са климом жаркијом од оне на коју су свикли, мухаџири су почели да побољевају од маларије и других болести. По османским статистикама само за последња два месеца 1910. у Скопском санџаку, Битољском и Солунском вилајету помрло је укупно 374 мухаџира, а у двогодишњем периоду од марта 1909. до марта 1911, чак 1.079 њих, односно 4,5% од броја досељених.¹³ Хришћанско становништво у Скопском санџаку и Солунском вилајету, пре свега егзархијски живаљ, као најорганизованији, у циљу спречавања насељавања мухаџира или расељавања, у случајевима када су се већ населили, прибегавало је легалним и нелегалним средствима. Јане Сандански, политички вођа егзархиста у Пиринској регији је претњом, одметањем, буђењем угашане комитске организације и организовањем митинга против насељавања мухаџира успео да изнуди одлуку власти о одустајању од мухаџирске колонизације у Серском¹⁴ и Драмском санџаку. Много мање успеха од претњи Санданског имале су жалбе и интерпелације егзархијских

123; Г. Тодоровски, „Прилог“, 139–140, 151–152; *Зулуми ага и бегова*, 556–557, *ДСПКС*, књ. 4, 3–2, бр. 491; *ДСПКС*, књ. 4, 4–2, бр. 551; Миленко Филиповић, *Северна велешка села*, Београд 1935, 532, 548, 561; Јован Трифуноски, *Сеоска насеља Скопске котлине, развитак села, порекло становништва, привредне одлике*, део 5, Београд 1964, 73; ДАС, МИД, ППО 1911, ред 122, српски солунски конзул Ж. Балугџић, министру иностраних дела М. Ђ. Миловановићу, пп. но. 1512, 16/29. 3. 1910, 19. 3/1. 4. 1910; *Политика*, 28. 5. 1910, 1.

¹³ Маларија је, на пример, потпуно покосила колонију у селу Мануспитову код Струмице. *Зулуми ага и бегова*, 551–552, 555–556; *ДСПКС*, књ. 4, 3–1, бр. 6; Ристо Јеремић, „Социјална медицина: д-р Богољуб Константиновић, Социјална медицина, Београд 1928, издање књижаре Фрање Баха“, *Летопис Матице српске*, књ. 318, 1 (1928) 136; Г. Тодоровски, „Прилог“, 147, 149; Јован Цвијић, „О исељавању босанских мухамеданаца“, *Српски књижевни гласник* 24 (1910) 907–908, 910; *Политика*, 29. 9. 1909, 2; исто, 6. 12. 1909, 2; исто, 22. 1. 1911, 1; исто, 5. 2. 1911, 1.

¹⁴ Изгледа да су мање групе мухаџира или појединци ипак насељавани у Серском санџаку. Међу мухаџирским избеглицама које су након Првог балканског рата доспеле у Босну и Херцеговину налазио се и Салко Уставдић из села „Шибрана“, односно Ширбанова у Петричкој кази Серског санџака. Т. Краљачић, „*Povratak muslimanskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine u toku Prvog balkanskog rata*“, у: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, ур. N. Šehić, Sarajevo 1990, 152.

посланика у османском парламенту.¹⁵ У Косовском вилајету, у области Малеш, Овчем Пољу, околини Штипа и Кочана, као и у Струмичкој кази Солунског вилајета, насељавање и опстанак мухаџира ометани су убацивањем чета ВМОРО-а из Бугарске и формирањем чета од мештана егзархиста, које су нападале и убијале мухаџире, палећи им куће, убијајући им стоку и одводећи таоце, што је често доводило до бекства досељеника у градове и напуштања колонија.¹⁶

Због недостатка новца, морталитета досељеника, комитских напада на колоније и слабљења исељеничког покрета из Босне и Херцеговине Назим-бег је био приморан да одустане од својих прилично мегаломанских планова, те је младотурски режим почетком 1911. одлучио да сведе планове о колонизацији мухаџира на много скромнију меру. Октобра 1910. на годишњој скупштини Комитета за јединство и напредак у Солуну констатовано је да је од оснивања мухаџирских комисија насељено свега око 12.000 мухаџира у европске вилајете, те је одређено да се до краја године у циљу спречавања упада комитских чета Грка и Бугара на разним тачкама европских вилајета насели још око 20.000 мухаџира. Међутим, већ у децембру Комитет је одлучио да спречи даље досељавање мухаџира у току 1910, а да већ досељеним, уколико то желе, дозволи повратак у завичај. Заправо, младотурско вођство одлучило је да одустане од мегаломанских планова о насељавању стотина хиљада муслимана у европске вилајете и посветило се смештају оних који су већ приспели у Османско царство. Промена става младотурског режима утицала је прво на опадање броја придошних мухаџира у 1911, да би током 1912. исељенички покрет муслимана Босне и Херцеговине готово замро.¹⁷

¹⁵ М. Пандевски, „Политичке прилике“, 687; Г. Гравиер, „Исељавање муслимана“, 123; *ДСПКС*, књ. 4, 1–1, бр. 374; *ДСПКС*, књ. 4, 1–2, бр. 492; *Политика*, 1. 4. 1909, 2.

¹⁶ *ДСПКС*, књ. 4, 1–2, бр. 385, 392; *ДСПКС*, књ. 4, 2–1, бр. 29, 234; *ДСПКС*, књ. 4, 2–2, бр. 437, 480; *Зулуми ага и бегова*, 547; Г. Гравиер, „Исељавање муслимана“, 123–124; Т. Кралјаџић, „Исељаванје“, 300; *Политика*, 17. 6. 1910, 1; исто, 11. 11. 1910, 1; исто, 16. 11. 1910, 1, исто, 28. 11. 1910, 1; исто, 17. 12. 1911, 1; исто, 22. 12. 1911, 1; исто, 20. 1. 1912, 2.

¹⁷ По подацима које су добиле српске дипломате у Османском царству у 10 насеобина у Скопском санџаку Косовског вилајета и Солунском вилајету до јануара 1911. настањено је свега око 8.000 мухаџира. Исти број дају и савремени британски извештаји, међутим, само за територију Косовског вилајета. В. Мугракис, „Грчка, Бугарска, Србија, Македонско питање и миграциони процеси од 1878. до 1914“, *Српске студије* 3 (2012) 31; Г. Тодоровски, „Прилог“, 149; Ђ. Микић, *Аустро-Угарска*, 249–250; М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 107,

Несразмера очекиваног и реалног положаја у новом завичају, предуго чекање насељавања у нове колоније, напади комита и локалног хришћанског живља, неприлагођеност клими и обољевање од заразних болести, али и аустроугарска агитација за повратак у Босну и Херцеговину, многе досељене мухаџире мотивисали су да одустану од живота у Османском царству и да се врате у завичај, те је до одласка великих група мухаџира у Босну и Херцеговину дошло већ у лето 1910. године.¹⁸ По аустроугарским подацима, за које се иначе сматра да су непотпуни, од 1908. до 1911. у Босну и Херцеговину се вратило свега 3.144 мухаџира, што би било око 10% исељених од анексије.¹⁹

Упркос промени става младотурака према исељеницима и повратку досељеника, до 1911. мухаџирске колоније ипак су никле на местима које је одредио Назим-бег. У области Малеш, односно кази Османија, која је представљала важно упориште организације ВМОРО-а и преко које су прелазили главни канали за пребацивање комита из Бугарске у Османско царство, босанско-херцеговачки мухаџири су смештени у чак шест насеља. Село Безгаће (Безгаштево) са 120 кућа било је сасвим ново насеље,²⁰ док је у Баришта, Црквенац, на Митрашински читлук код Будинарца, у Главовицу и Берово настањено 20–30 кућа, укупно око 220 кућа мухаџира. На каналима комитских чета ВМОРО-а, расељавањем хришћана са купљених читлука основана су мухаџирска насеља у селима Ветерско и Отовица у велешком, Цидимирци, Дељадровци, Мршевац, Маџари и Кадино Село у скопском, селу Умин Дол у кумановском крају, колонија између села Спанчева и Нивичана у кочанском крају, те неколико

303; ДСПКС, књ. 4, 2–2, бр. 368; ДСПКС, књ. 4, 3–1, бр. 6; *Зулими ага и бегова*, 551–552, 555–556; ДАС, МИД, ППО 1910, ред 756, српски конзул у Солуну Ж. Балугџић министру иностраних дела М. Ђ. Миловановићу, пп. но. 6667, 24. 10/6. 11. 1910.

¹⁸ Српски лист *Политика* писао је већ средином августа 1910. да је колонизациона политика младотурака доживела фијаско. *Политика*, 20. 7. 1910, 1.

¹⁹ Само у септембру и октобру 1910. српске власти забележиле су повратак у Босну и Херцеговину српском железницом 110 мухаџирских породица од 681 члана. *Политика* је марта 1912. писала да се до тада готово половина мухаџира вратила у бањалучки крај и у остале крајеве Босне. Последње свакако теба узети као претеривање. Dž. Juzbašić, „O iseljavanju“, 620; Г. Гравиер, „Исељавање мусломана“, 125; *Политика*, 10. 3. 1912, 2.

²⁰ Формирање овог насеља, као мухаџирског, отпочело је иначе још 1905. године. Т. Gündüz, *Alahimanet Bosno, migracija Bošnjaka na teritoriju Osmanskog carstva 1879–1912*, Istanbul 2016, 173.

колонија у широј околини Струмице, Штипа, на Овчем Пољу, у Пијанецу, ђевђелијској области, Радовишу и пределу Тиквешји.²¹

У циљу пресецања канала српских чета формирано је ново мухацирско насеље Мали Трновац у Прешевској кази. У истој кази настањено је и до 100 мухацирских кућа у варошици Прешеву²² и девет у селу Рељану. У истом циљу основани су и мухацирско село Браћак (Браћам) у области Порече и две колоније на читлацима Јасеново и Владиловци на планини Бабуни код Велеса.²³ У циљу пресецања канала грчким четама босанско-херцеговачки муслимани су настањивани у солунско приобаље, те на грчко-турској граници у Епиру, око Јањине и Превезе, док је мањи део насељаван око Берата и у санџак Драч, вероватно с циљем да се у тим крајевима повећа проценат муслиманске популације.²⁴

²¹ У Тиквешу су мухацирима настањена села Бојанчиште и Бунарче, у околини Струмице Мануспитово, Црвено Поле, Хамзали, Дражево, Старо и Ново Коњарево, у околини Штипа Долани, Трооло? и Никоман, Горно Стањевци у Овчем пољу, Горњи и Доњи Радеш у Радовишу, те Истевник и Град у области Пијанец на бугарско-турској граници. Г. Тодоровски, „Прилог“, 151–153; *Зулуми ага и бегова*, 557; Јеремија Павловић, *Малешево и Малешевци*, Београд 1929, 32, 36; М. Филиповић, *Северна велешка села*, 532, 548, 561; Ј. Трифуноски, *Сеоска насеља скопске котлине*, 27, 38, 40, 73; исти, *Сеоска насеља Скопског поља, антропогеографска испитивања*, Београд 1955, 114, 125, 141; исти, „О босанско-херцеговачким мухацирима насељеним у околини Скопља“, *Географски преглед* 7 (1963) 148; исти, „Нови подаци о босанским мухацирима насељаваним у Македонији“, *Географски преглед* 11–12 (1967–1968), 168; *ДСПКС*, књ. 4, 2–1, бр. 234; Р. Јеремић, „Социјална медицина“, 136; Дмитар Галев, *Белиот терор во југоисточна Македонија 1912–1941. год.*, Штип 1991, 37–38; *Политика*, 28. 5. 1910, 1; исто, 16. 11. 1910, 1.

²² Насељавање мухацира у Прешево бележи се од 1907. године. Т. Gündüz, *Ala-himanet Bosno*, 175.

²³ Ј. Трифуноски, „Нови подаци“, 168; Петар Јовановић, *Порече*, Београд 1935, 266, 316–317; Урош Шешум, „Етничка и популациона слика Прешевске казе 1903–1912“, у: *Лужни српски крајеви у 19. и 20. веку, друштвено економски и политички аспекти*, ур. Дејан Антић и Иван Бецић, Врање 2018, 159; *ДСПКС*, књ. 4, 2–1, бр. 21.

²⁴ Т. Краљачић, „Исељавање муслимана из Босне и Херцеговине у Албанију за вријеме аустроугарске управе“, у: *Становништво словенског поријекла у Албанији*, ур. Јован Бојовић, Титоград 1991, 585–590; исти, „Iselјavanje“, 299–300; В. Мугракис, *Грчка, Бугарска, Србија*, 31; *ДСПКС*, књ. 3, 5–2, бр. 729; *Политика*, 11. 7. 1909; исто, 6. 8. 1909, 1; исто, 6. 11. 1909, 3; исто, 6. 12. 1909, 2.

*

У литератури се често могу наћи неутемељене тврдње да је Аустроугарска подржавала исељавање муслимана из Босне и Херцеговине, те да јој је мухаџирска политика младотурака одговарала због њене политике колонизације католика и унијата, словенског и германског порекла, у две провинције. Аустроугарска управа у Босни и Херцеговини заправо је на све начине тежила свођењу исељеничког покрета муслимана у што уже оквире. Исељавање је на првом месту наносило штету престижу Монархије на међународном плану, док је у анектираним областима претило да наруши верски међуоднос становништва, угрози ред и мир и изазове неповерење према њеној управи. Стога су власти у Босни и Херцеговини примењивале многе мере у циљу спречавања масовнијег исељавања. Агитатори за исељавање из Босне и Херцеговине кажњавани су високим новчаним глобама, а њихове колеге које су долазиле из Турске протериване су из земље. Гласине о плановима аустријских власти против муслимана сузбијане су јавним демантима, а званична и полузванична штампа позивала је муслимане на одустајање од сеобе, доносећи и вести о тешком положају већ исељених у Османско царство. Аустријска управа у Босни и Херцеговини није жалила ни новчане издатке, те је у областима у којима је покрет за исељавање имао више присталица издавала новчану помоћ или давала повољне кредите сиромашнима, како би отклонила социјалне претпоставке за сеобу. Муслимански верски и политички прваци обилазили су по благославу и на подстрек власти крајеве у којима се јављао исељенички покрет и саветовали истовернике да одустану од сеобе.²⁵ Приличну енергију аустроугарска дипломатија посветила је и повратку исељеника у Босну и Херцеговину. Исељеницима који нису узели турске нуфузе, односно уписали се у поданике Османског царства, пружана је помоћ у аустроугарским конзулатима у Османском царству, а административне препреке за повратак свих оних који су желели да се врате у завичај нису чињене. Босански сабор је чак у лето 1910. изгласао 30.000 круна у буџету за 1911. како би се помагали мухаџири повратници.²⁶

²⁵ Т. Кралјаџић, „Исељаванје“, 294–297.

²⁶ Аустроугарски конзули су своје интервенисање у корист мухаџира правдали тиме што већини исељеника у пасошима није стављана назнака да су исељеници. Сви мухаџири који нису имали поменути белешку, које су власти иначе изузетно ретко уносиле у пасоше у Босни и Херцеговини, могли су се према међудржавним споразумима Аустро-Угарске и Османског царства третирати као аустроугарски

*

Иако је у Србији почетком 20. века било познато да огромна већина босанско-херцеговачких муслимана није имала српску националну свест, већ да је напротив била прилично нерасположена према Србима и Србији, српска политичка и културна елита сматрала је муслимане из две области делом српског етничког корпуса. Одговорним политичким факторима у Србији свакако је било јасно да отпор муслимана Аустроугарској и њеној анексији Босне и Херцеговини нема корена у српској или словенској свести или србофилији, већ да је последица муслиманских верских осећања и носталгије за Османским царством. Последње сазнање, међутим, није сметало српској елити да исељавање муслимана сматра штетним по српске националне интересе. Наиме, постојала је бојазан да ће мухацирским покретом испражњене насеобине у Босни и Херцеговини Аустроугарска попити германским колонистима, те тако потиснути муслимане, за које се сматрало да би формирањем српски оријентисане интелектуалне елите и описмењавањем ширих слојева становништва временом стекли српску националну свест.²⁷ Српска политичка елита је сеобу мухацира у Османско царство сматрала опасном и због њиховог насељавања у деловима Новопазарске казе, Сјеничког и Пљеваљског санџака у којима је православно становништво било компактније, јер је с разлогом сматрала да насељавање босанско-херцеговачких исељеника у тим областима за крајњи циљ има истискивање православног српског живља.²⁸ Упркос ставу о штетности исељеничког покрета по националне

поданици. *Зулуми ага и бегова*, 544–545, 548; Г. Тодоровски, „Прилог“, 140–141; *Политика*, 11. 8. 1910, 2.

²⁷ Маја 1909, када у Београд, на путу за Османско царство пристижу прве велике групе мухацира, српско Министарство иностраних дела откупило је 50 комада превода Курана на српски језик Мића Љубибратића из 1895. године. Иако изузимајући признаницу и решење о куповини у српској архивској грађи није сачувано више докумената о овој трансакцији, време куповине упућује на помисао да су Курани били намењени мухацирима. Ј. Цвијић, „О исељавању“, 915–917; ДАС, МИД, БО. К. 115, решење министра иностраних дела М. Ђ. Милићевића о куповини 50 комада српског превода Курана, пп. бр. 1539, 27. 4/10. 5. 1909; признаница удове Маре Љубибратић на примљених 140 дин. из благајне МИД-а, 4/17. 5. 1909.

²⁸ За разлику од мухацира који су насељавани у близини српских граница, мухацире у Скопском санџаку српски дипломатски представници видели су као могуће будуће савезнике. Упркос муслиманској солидарности, скопски

интересе, Србија није имала могућности да утиче на његов замах, те ни на заустављање сеобе. Иако је српска штампа у Босни и Херцеговини и Србији у периоду анексионе кризе и након ње оптуживала Аустроугарску да подстиче пресељење муслимана у Турску, српској влади било је познато да се Монархија заправо противи исељавању.²⁹ Молбе мухаџира, који су по доласку у Београд, на путу за Османско царство, често тражили издавање бесплатних железничких карата до српско-турске границе српске власти су по правилу одбијале, а нису им указиване ни помоћи друге врсте. Разлог за то првенствено је потицао из става да мухаџирски покрет отвара врата колонизацији Германа или католика другог, нејужнословенског етничког порекла, те да га не треба подржавати, а ништа мањи утицај није имала ни могућност да Аустроугарска оптужи Србију да издавањем бесплатних карата ради на расељавању Босне и Херцеговине.³⁰

Покрет мухаџира насељених у Османско царство за повратак у Босну и Херцеговину, који се јавио 1910, српске власти су с друге стране биле

муслимани нису били најбоље расположени према дошљацима, као уосталом ни мухаџири према њима. У нетрпељивости средине према мухаџирима и њиховим међусобицама са локалним муслиманима српски скопски конзул Јован Јовановић видео је прилику да српска дипломатија, ослањајући се на истоветност језика, временом придобије босанско-херцеговачке муслимане за српски национални покрет у Скопљу. По мишљењу конзула рад на придобијању скопских мухаџира требало је вршити путем религије, односно муслиманског свештеника из Босне и деловањем путем књиге и штампе. Конзул је тражио да се у Скопље пошаље имам несумњивих српских националних осећања родом из Босне и Херцеговине, те да се дискретно наметне мухаџирској заједници. Предлагао је такође да се отвори „збиралиште“, механа у којој би били доступни српски или просрпски оријентисани листови из Босне и Херцеговине, *Српска ријеч*, *Босанска вила* и *Мусават*. У Министарству су прихватили предлог конзула у погледу имама, међутим, чини се да погодна личност није пронађена. Података нема ни о стварању „збиралишта“.

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/fa/Izvestaj_za_doselenicite_od_BiH_vo_Skopje%2C_1910.pdf. Приступљено 15. 4. 2021; *Зулуми ага и бегова*, 545–546; Г. Тодоровски, „Прилог“, 141.

²⁹ Сарајевска *Српска ријеч* се противила мухаџирском покрету и позивала муслимане да остану на својим огњиштима. Листови у Србији чинили су исто. Т. Кралјаčić, „Iseljavanje“, 293. *Правда*, 5. 4, 1909, 2; *Политика*, 5. 4. 1909, 2.

³⁰ Марта 1910. одбијена је молба две групе од укупно 74 мухаџира из Босне и Херцеговине који су тражили бесплатне железничке карте за одлазак у Османско царство. ДАС, МИД, ППО 1910, ред 74, Ф. 2, Министарство грађевина, МИД-у, пп. бр. 1108, 1/14. 3. 1910; исти, истом, пп. бр. 1109, 1/14. 3. 1910; *Зулуми ага и бегова*, 542–543.

спремне да помогну на сваки начин. Већ марта 1910. на иницијативу београдског имама Мехмеда Ремзи Делића, који је одржавао везе с мухацирима при њиховом проласку кроз Београд, српско Министарство иностраних дела новчано је помогло једну групу босанско-херцеговачких муслимана настањену у Скопљу која је желела да се врати у завичај. Мухацири су новац из МИД-а добили преко Ремзи Делића, као представника београдске исламске заједнице, како би се од османских власти скриво да Србија подржава и помаже повратак насељеника у Босну и Херцеговину. Ремзи Делић је сматрао да ће повратак ове групе, коју је процењивао на 20 до 30 домова, многе муслимане у њиховом завичају одвратити од сеобе, као и да ће даље помагање повратника утицати на стишавање иселеничког покрета у Османско царство.³¹ Повратници, појединци и породице, помагани су новчано из МИД-а преко београдског имама и током пролећа и лета 1910. године.³²

Независно од заједничке жеље српске владе и имама Ремзи Делића, али у складу с њом, повратнички покрет захватио је током ране јесени 1910. многе мухацирске заједнице у Османском царству. Многи мухацири, који су пре поласка у Османско царство распродали имовину, а новац потрошили по хановима чекајући смештање у нова насеља, они чије су

³¹ Овом приликом помоћ су добиле четири породице и шест самаца, свега 25 људи. *Зулуми ага и бегова*, 543; ДАС, МИД, БО, К. 133, решење заступника министра иностраних дела Ј. Жујовића о издавању 225 дин. имаму Мехмеду Ремзи Делићу за повратак Босанаца у отаџбину, 17/30. 3. 1910; признаница М. Ремзи Делића на 45 дин. издатих за железничке карте Хамдији Џиновићу из Бања Луке, Салиху Арнаутовићу, Реџебу Арнаутовићу и Ибрахиму Ферхатовићу из Прњавора и његовој жени и детету. 8/21. 3. 1910; признаница М. Ремзи Делића на примљених 180 дин. за железничке карте бањалучанима Ибрахиму Делићу и његова три детета, Омеру Сијеховићу и његова два детета, Мухи Козарачићу и Хасану Ђелашу и Али Зечевићу из Јарица код Кључа и његових деветоро чељади. 8/21. 3. 1910.

³² ДАС, МИД, ППО 1910, ред 108, решење министра иностраних дела М. Ђ. Милићевића о издавању 18 дин. М. Ремзи Делићу за повратак једне босанске породице, пп. но. 2163, 15/28. 4. 1910; ДАС, МИД, БО. К. 133, недатирана признаница на примљених 18 дин. М. Ремзи Делића издатих за железничку карту Ибрахима Медића и његово троје чељади; решење министра иностраних дела М. Ђ. Милићевића о издавању 55 дин. М. Ремзи Делићу, пп. но. 2855, 20. 5/2. 6. 1910; признаница М. Ремзи Делића на примљених 55 дин. издатих Осману Грдану из Козарца, Мухарему Ђемиловићу из Бања Луке, Мухарему Рамићу из Приједора, Паши Ђорићу из Бјелине и Фаику Мустафићу из Дервенте, 8/21. 5. 1910; признаница Хасана Махумовића на примљених 10 дин. добијених на препоруку М. Ремзи Делића, 22. 6/5. 7. 1910.

колоније нападане и паљене од комита ВМОРО-а, они који нису могли да поднесу климу или просто били разочарани у живот у султановој држави, кренули су готово без икаквих средстава назад у Босну и Херцеговину. Након што је у Босанском сабору изгласан поменути кредит за помоћ повратницима од 30.000 круна, српске власти престале су да издају помоћ повратницима, јер им је било познато да се исељеници јављају аустроугарским конзулатима у Османском царству и од њих добијају новац за повратак. Међутим, многи повратници нису тражили или нису добијали помоћ аустроугарских конзулата, те су у Врањски округ, на српску територију, током јесени 1910. стизали у бедном стању, без икаквих средстава. У овом округу издржавали су се прошњом и на исти начин покушавали да дођу до средстава за даље путовање. Како би колико-толико помогло осиромашене породице повратника српско Министарство иностраних дела одобрило је крајем октобра врањском начелнику 100 динара за нужну помоћ мухаџирима повратницима. Овом сумом је од 30. октобра 1910. до почетка априла 1911. мањим сумама или плаћеном храном и боравком у механама помогнуто најмање 14 мухаџирских повратничких породица од укупно 55 чланова, већином из Босанске Посавине.³³ Врањско начелство је у новембру исте године из Министарства иностраних дела примило и 45 динара на име издавања помоћи за набавку железничких карта за пет мухаџирских породица.³⁴

³³ У рачуну Врањског окружног начелства којом је правдана сума од 100 дин., поред рачуна за сваку породицу урачунати су и механски трошкови без података о томе колико је људи боравило у механама. Мухаџирске породице помагане у Врању из суме од 100 дин. биле су из Дервенте, Дубице, Брода, Јање и села Сијековца и Кобаша код Брода. Г. Тодоровски, „Прилог“, 144–145; *Зулуми ага и бегова*, 547–549; ДАС, МИД, БО, К. 148, решење министра иностраних дела М. Ђ. Милићевића о издавању 100 дин. Врањском начелству, п. бр. 6111, стр. п. бр. 5564, 18/31. 10. 1910; начелник Врањског округа, МИД-у, пп. но. 2135, 6/19. 4. 1911.

³⁴ *Зулуми ага и бегова*, 549; ДАС, МИД, БО. К. 133, решење министра иностраних дела М. Ђ. Милићевића о издавању 45 дин. Врањском начелству, пп. но. 6205, 27. 10/9. 11. 1910; признаница врањског начелника М. Благојевића на примљених 45 дин. из благајне МИД-а, пов. но. 92, 4/17. 11. 1910; признаница на примљених 5 дин. Мује Јолдића на име куповине железничких карата за њега и његову породицу, 20. 8/2. 9. 1910; признаница Хасана Усејиновића на 15 дин. на име куповине железничких карата до Ниша и исхрану њега, супруге и троје деце, 3/16. 9. 1910; признаница Муставе Ликића на примљених 10 дин. за набавку железничких карата за њега, супругу и петоро деце, 3/16. 9. 1910; признаница на 10 дин. Махмута Хасановића за железничке карте, њему, супруги и детету, 16/29. 9. 1910; признаница Алије Шишановића из Дервенте на примљених 5 дин. за куповину железничких карата за њега и његових петоро деце, 12/25. 10. 1910.

У циљу уштеде буџетских средстава, а на молбу београдског имама Ремзи Делића, Министарство унутрашњих дела затражило је средином фебруара 1911. од Министарства грађевина да нареди Дирекцији српских државних железница издавање бесплатних железничких карата за путовање од Ристовца до Београда свим сиромашним мухацирима повратницима. Министарство грађевина одазвало се на тражење МУД-а, те су сиромашни мухацири од краја фебруара 1911. већ на српско-турској граници снабдевени бесплатним картама до Београда.³⁵

Долазак до Београда није представљао крај одисеје мухацирских повратника. Угарске власти у Земуну мухацирима нису дозвољавале прелазак на угарско земљиште све док се не би споразумеле са Земаљском владом у Сарајеву око надокнаде трошкова за њихов транспорт и прехрану. Споразумевање угарских и власти у Босни знало је да се одужи, те су мухацири били приморани да у Београду станују по шупама и да се прехрањују прошњом. У позно лето и у јесен 1910. број мухацира који су чекали у Београду на наставак пута увећао се сразмерно омасовљењу повратничког покрета, те се дешавало да у српску престоницу пристиже дневно и по њих стотину. У интересу јавне безбедности, из хуманих, али и политичких разлога, српско Министарство иностраних дела помагало је преко београдског имама Ремзи Делића сиромашне избеглице. Имам је у Београду проналазио механе, ханове и хотеле у којима је смештао мухацире, плаћајући им новцем добијеним из МИД-а трошкове исхране и преноћишта; неким и возне карте до Земуна.³⁶ Ваља истаћи да су

³⁵ Како би се новац уштедео и избегла трговина бесплатним картама, комесару полиције у Ристовцу и тамошњем шефу железничке станице стављено је у задатак да карте издају само оним мухацирима за које се увере да заиста немају новца и да се налазе у бедном стању. Колико је бесплатних карата издато није могуће утврдити, пошто на актима који се тичу издавања бесплатних карата нема бележака коме су издаване. ДАС, МУД-П 1911, Ф. 4, ред 47, директор Дирекције СДЖ М. Поповић МУД-у, бр. 3573/11, 2/15. 2. 1911; исти истом, бр. 3573/11, 11/24. 2. 1911; директор Дирекције СДЖ М. Поповић Врањском окружном начелству, 7/20. 2. 1911.

³⁶ На основу механских рачуна види се да су мухацирске породице чекале у Београду минимално 4-5 дана, али понекад и безмало две недеље. *Зулуми ага и бегова*, 548; ДАС, МИД, ППО 1910, ред 108, решење министра иностраних дела М. Ђ. Милићевића о издавању 47,30 дин. имаму М. Ремзи Делићу, 7/20. 9. 1910; рачун на 26 дин. за тринаестодневни боравак породица Мује Јолдића и Салиха Баковића у хотелу Цариград у Београду, 2/15. 9. 1910; признаница М. Ремзи Делића на примљених 47,30. дин, од 7/20. 9. 1910. за трошак М. Јолдића из Доње Тузле и С. Баковића из Прњавора, за слање телеграма клубу саборских посланика

исељенике повратнике у српској престоници помагали и Београђани. Крајем августа 1910. петнаест мухаџирских породица гладовало је у штали кафане *Тетово*, што је потресло српску јавност. Српска штампа, нарочито опозициона, позивала је на помагање мухаџира. Опозициони *Мали Журнал* позив грађанству за помоћ насловио је као *Апел српским родољубима*. Апел је наглашавао да је помагање мухаџира акт родољубља и исказивање љубави према једнокрвној браћи, те да је „света, братска, србинска дужност.“ У закључку *Апела* се истицало да ће помоћ унесрећеним повратницима радосно одјекнути код браће преко Дрине и Увца, односно код муслимана у Босни, Рашкој и Полимљу.³⁷ Чини се да случај помоћи мухаџирима код *Тетова* није представљао изузетак, јер је сарајевски, додуше просрпски лист *Самоуправа*, писао да су мухаџири који су кроз Србију путовали у Османско царство и из њега, у Србији третирани и помагани као браћа, те да о томе може да посведочи сваки мухаџир повратник у Босни и Херцеговини.³⁸

Један део мухаџира који се одлучио на сеобу из Османског царства није имао намеру да се враћа у Босну и Херцеговину, јер су тамо распродали имања или зато што нису желели да живе под влашћу Аустроугарске. Свакако мотивисани благонаклоним ставом српских дипломатских представника према мухаџирима, представници ове групације често су долазили у српске конзулате и тражили дозволу да се населе у Краљевину Србију. Српски скопски конзулат их је све до августа 1910. упућивао на

у Сарајеву и железничке карте Јањанима И. Будићу, М. Спречанину, М. Ликићу и И. Хамиловићу и М. Бехлулевићу из Брезовог Поља и њиховим породицама; ДАС, МИД, БО. К. 133, решење министра иностраних дела М. Ђ. Милићевића о издавању 55,10 дин. имаму М. Ремзи Делићу, пп. бр. 5831, 24. 9/7. 10. 1910; признаница М. Ремзи Делића на примљених 55,10 дин. из благајне МИД-а; хански рачун 13 мухаџирских породица начињен код Н. Благојевића, кафеџије код Тетова, на 30,40 дин, 20. 9/3. 10. 1910; признаница М. Ремзи Делића на 12 дин. за железничке карте до Земуна за 12 мухаџирских породица, 3/16. 11. 1910; решење министра иностраних дела М. Ђ. Милићевића о издавању 37 дин. имаму М. Ремзи Делићу, пп. бр. 7384, 7/20. 12. 1910; ДАС, МИД, БО. К. 148, решење министра иностраних дела М. Ђ. Миловановића о издавању 15 дин. имаму М. Ремзи Делићу, пп. но. 88, 3/16. 1. 1911; рачун од 15 дин. за трошак Османа Ајваза и још четири мухаџирске породице издат од хотелијера Код Битоља Н. Матића М. Ремзи Делићу, 22. 12. 1910/4. 1. 1911.

³⁷ *Политика* је донела вест да је посланик Босанског сабора, писац Петар Кочић, овој групи мухаџира донео две вреће пуне хлебова. *Мали журнал*, 13. 8. 1910, 1; *Политика*, 12. 8. 1910, 1.

³⁸ *Политика*, 25. 4. 1910, 2.

повратак у Босну и Херцеговину, међутим, пошто су мухацири наставили да долазе у српске конзулате с истим захтевом, у српском Министарству иностраних дела је процењено да би у циљу ширења србофилског расположења међу муслиманима у Босни и Херцеговини требало населити неколико муслиманских породица у Србију.³⁹ Молба Јашара Капетановића из Почековине у Херцеговини, који је у име 80 мухацирских херцеговачких породица смештених у околину Берата тражио настањивање у Србији, покренула је Министарство иностраних дела да потражи место за мухацирску колонију у Србији. Поменуто министарство се у том циљу крајем 1910. обратило Министарству народне привреде и Министарству финансија са захтевом да му доставе податке о слободној државној земљи у Подрињу, како би мухацирска колонија била видљива истоверницима преко Дрине. Из надлежних министарстава одговорено је да у околини Шапца и Раче нема довољно државне земље. Уз то, околина ова два места процењена је као неподесна за мухацирско насеље, јер није било муслиманских верских објеката, муслиманског свештенства и верске школе. Такође, истакнута је бојазан да ће локално српско становништво, због тога што је и само било оскудно у земљи, негативно реаговати на досељавање муслимана и онемогућити им опстанак. Министарству иностраних дела је препоручено да се мухацири населе у Малом Зворнику или његовој околини, јер је тамо већ постојала муслиманска заједница и две џамије.⁴⁰ Препорука је прихваћена и почетком 1911. у Мали Зворник су настањене најмање четири мухацирске породице: Јашара Капетановића из Херцеговине и Салиха Чаушевића, Салиха Ђурића и Реџепа Османа из Сијековца код Брода.⁴¹ Српска влада је по свој прилици планирала да у Малом Зворнику насели још мухацирских породица, јер је већ маја

³⁹ *Зулуми ага и бегова*, 546–548; Г. Тодоровски, „Прилог“, 145–146.

⁴⁰ *Зулуми ага и бегова*, 550–554; Г. Тодоровски, „Прилог“, 145–146.

⁴¹ Четворица досељеника добили су новчану помоћ непосредно из МИД-а и преко Јадарског среског начелства. Иако то у доступној грађи није забележено, сва је прилика да су добили и непокретности. Начелству среза Јадарског 7/20. 3. 1911. послато је 200 дин. на попуну касе на име издате помоћи насељеним мухацирима. ДАС, МИД, БО. К. 133, признаница М. Ремзи Делића на примљених 15 дин. на име помоћи Салиху Чаушевићу који се из Брода доселио у Мали Зворник, 12/25. 11. 1910; признаница Јашара Капетановића на примљених 10. дин. помоћи, 23. 11/6. 12. 1910; ДАС, МИД, БО. К. 146, Издавања поверљивог кредита од 300.000 за 1911. годину; решење министра иностраних дела М. Ђ. Миловановића о издавању 200 дин. на име помоћи С. Чаушевићу, С. Ђурићу, Р. Осману и Ј. Капетановићу, пп. но. 7812, 18/31. 1. 1911; ДАС, МИД, БО. К. 148, решење министра иностраних дела М. Ђ. Миловановића о издавању 20 дин.

1911. решењем министра иностраних дела Милована Ћ. Миловановића одобрено издавање 2.000 динара за оправку џамије у малозворничком горњем џемату и изградњу мектебе, муслиманске верске школе, која до тада у вароши није постојала.⁴² Обнављање џамије и изградња школе, судећи по српским изворима, није привукла већи број мухаџира да се населе у Мали Зворник. Сеоба мухаџира који су из Босне и Херцеговине преко Србије путовали у Османско царство и обратно се до пролећа 1911. углавном окончала, те је услед тога, свакако и због слабог одзива мухаџира на позив да се населе у Србији, план српске владе о стварању веће мухаџирске насеобине остао неостварен.

*

У српској архивској грађи није сачуван ниједан план, реферат или предмет који је третирао питање сеобе мухаџира, те се неће закључак да у српском Министарству иностраних дела није планирана нека посебна мухаџирска политика, већ да су решења доношена „у ходу“, према приликама. Прекидање рада на придобијању скопских мухаџира и одлука о стварању мухаџирске колоније тек по добијању молби за насељавање јасно показују да српска влада није систематски радила на питањима везаним за мухаџире.

Помагање мухаџирима повратницима у Србији свакако је, поред хуманости, било мотивисано и трудом српске дипломатије да се босанско-херцеговачки муслимани одбровоље према Србима и Србији, те се може сматрати да је на неки начин представљало вид политичке пропаганде. Покушај оснивања мухаџирске колоније у Србији је с друге стране недвосмислено био мотивисан пропагандним разлозима.⁴³ Иако је замисао о стварању мухаџирске насеобине у Србији, као средства за одбровољавање муслимана у Босни и Херцеговини пропао, Србија је за време мухаџирског покрета свакако повећала свој углед код муслиманског живља преко Дрине. Помагање повратника од српских власти и грађанства, уз истицање братских веза приликом пружања помоћи, без

Ј. Капетановићу, пп. но. 88, 3/16. 1. 1911; признаница Јашара Капетановића на примљених 20 дин. помоћи, 9/22. 12. 1910.

⁴² ДСПКС, књ. 4, 3–2, бр. 472.

⁴³ Бојазан српских власти да ће боравак великог броја мухаџира без средстава повећати степен криминалитета у Србији, пре свега у Београду, такође не треба одбацити као мотив, иако о овом мотиву нема децидираних помена у српским изворима.

сумње је утицало на многе од њих да преиспитају свој ранији негативни однос према Србима и Србији. Код мухацира повратника, противних аустроугарској управи, због које су пошли у сеобу, а разочараним у Османско царство, помоћ српских власти у критичном тренутку могла је да развије чак и србофилска осећања. Српска дипломатија је дакле помагањем мухацира добила, а у одређеној, мада мањој мери, и искористила прилику за стицање симпатија према Србији међу муслиманима у Босни и Херцеговини.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Државни архив Србије, Извршни одбор Српске организације у Врању [Državni arhiv Srbije, Izvršni odbor Srpske organizacije u Vranju]

ДАС, Министарство иностраних дела (МИД), Просветно-политичко одељење [DAS, Ministarstvo inostranih dela (MID), Prosvetno-političko odeljenje]

ДАС, МИД, Благajничко одељење [DAS, MID, Bлагajничко odeljenje]

ДАС, Министарство унутрашњих дела – Полицајно одељење [DAS, Ministarstvo unutrašnjih dela – Policajno odeljenje]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 3, 5–2, прир. М. Војводић, Београд 2014. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, књ. 3, 5–2, прир. М. Vojvodić, Beograd 2014]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 4, 1–1, прир. Љилјана Алексић Пејковић, Климент Џамбазовски, Београд 2012. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, књ. 4, 1–1, прир. Ljiljana Aleksić Pejković, Kliment Džambazovski, Beograd 2012]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 4, 1–2, прир. Љ. Алексић Пејковић, К. Џамбазовски, Београд 2012. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, књ. 4, 1–2, прир. Lj. Aleksić Pejković, K. Džambazovski, Beograd 2012]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 4, 2–1, прир. Љ. Алексић Пејковић, К. Џамбазовски, Београд 2015. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, књ. 4, 2–1, прир. Lj. Aleksić Pejković, K. Džambazovski, Beograd 2015]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 4, 2–2, прир. Љ. Алексић Пејковић, К. Џамбазовски, Београд 2015. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, књ. 4, 2–2, прир. Lj. Aleksić Pejković, K. Džambazovski, Beograd 2015]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 4, 3–1, прир. Љ. Алексић Пејковић, К. Џамбазовски, Београд 2009. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, књ. 4, 3–1, прир. Lj. Aleksić Pejković, K. Džambazovski, Beograd 2009]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 4, 3–2, прир. Љ. Алексић Пејковић, К. Џамбазовски, Београд 2009. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, књ. 4, 3–2, прир. Lj. Aleksić Pejković, K. Džambazovski, Beograd 2009]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 4, 4–1, прир. Љ. Алексић Пејковић, К. Џамбазовски, Београд 2009. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, књ. 4, 4–1, прир. Lj. Aleksić Pejković, K. Džambazovski, Beograd 2009]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 4, 4–2, прир. Љ. Алексић Пејковић, К. Џамбазовски, Београд 2009. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, књ. 4, 4–2, прир. Lj. Aleksić Pejković, K. Džambazovski, Beograd 2009]

Зулуми ага и бегова у Косовском вилајету, прир. Б. Перуничих, Београд 1989. [*Zulum i begova u Kosovskom vilajetu*, прир. В. Peruničić, Beograd 1989]

Новине – Newspapers

Вошњак, list za politiku, pouku i zabavu

Мали Журнал [Mali Žurnal]

Политика [Politika]

Правда [Pravda]

Извори на интернету – Primary Sources on the Internet

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/fa/Izvestaj_za_doselenicite_od_BiH_vo_Skopje%2C_1910.pdf, приступљено 15. 4. 2021.

Литература – Secondary Works

Bogićević V., „Emigracije muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austro-ugarske vladavine 1878.–1918. god“, *Historijski zbornik* 3, 1–4 (1950) 175–188.

Gündüz T., *Alahimanet Bosno, migracija Bošnjaka na teritoriju Osmanskog carstva 1879–1912*, Istanbul 2016.

Hadžibegović I., „Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine za vrijeme austro-ugarske uprave (1878. do 1918)“, u: *Iseljništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom*, ur. Ivan Čizmić, Zagreb 1978, 243–248.

Jarak N., *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini i zemljoradničko zadrugarstvo*, Sarajevo 1956.

Juzbašić Dž., „O iseljavanju iz Bosne i Hercegovine poslije aneksije 1908. godine“, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, ur. N. Šehić, Sarajevo 1990, 616–621.

Kraljačić T., „Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine nakon aneksije“, u: *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine (Sarajevo 21. i 22. novembar 1988.)*, ur. M. Ekmedžić, Sarajevo 1990, 28

Kraljačić T., „Povratak muslimanskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine u toku Prvog balkanskog rata“, *Migracije i Bosna i Hercegovina*, ur. N. Šehić, Sarajevo 1990, 151–163.

Галев Д., *Белиот терор во југоисточна Македонија 1912–1941. год.*, Штип 1991. [Galev D., *Beliot teror vo jugoistočna Makedonija 1912–1941. god.*, Štip 1991]

Гравиер Г., „Исељавање мусломана из Босне и Херцеговине“, *Дело*, књ. 58 (1911) 116–126. [Gravier G., „Iseljavanje muslimana iz Bosne i Hercegovine“, *Delo*, knj. 58 (1911) 116–126]

Јагодић М., *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009. [Jagodić M., *Srpsko-albanski odnosi u Kosovskom vilajetu (1878–1912)*, Beograd 2009]

Јеремић Р., „Социјална медицина: д-р Богољуб Константиновић, Социјална медицина, Београд 1928, издање књижаре Фрање Баха“, *Летопис Матице српске*, књ. 318, 1 (1928) 125–137. [Jeremić R., „Socijalna medicina: d-r Bogoljub Konstantinović, Socijalna medicina, Beograd 1928, izdanje knjižare Franje Baha“, *Letopis Matice srpske*, knj. 318, 1 (1928) 125–137]

Јовановић П., *Порече*, Београд 1935. [Jovanović P., *Poreče*, Beograd 1935]

Јузбашевић Д.З., „Неке напомене о проблематици етничког и друштвеног развитака у Босни и Херцеговини у периоду аустроугарске управе“, *Прилози* 11–12 (1975–1976) 304–310. [Juzbašić Dž., „Neke napomene o problematici etničkog i društvenog razvika u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave“, *Prilozi* 11–12 (1975–1976) 304–310]

Краљачић Т., „Исељавање муслимана из Босне и Херцеговине у Албанију за вријеме аустроугарске управе“, у: *Становништво словенског поријекла у Албанији*, ур. Ј. Бојовић, Титоград 1991, 585–5905–301. [Kraljačić T., „Iseljavanje muslimana iz Bosne i Hercegovine u Albaniju za vrijeme austrougarske uprave“, *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, ur. J. Bojović, Titograd 1991, 585–5905–301]

Микић Ђ., *Аустро-Угарска и младотурци 1908–1912*, Бањалука 1983. [Mikić Đ., *Austro-Ugarska i mladoturci 1908–1912*, Banjaluka 1983]

Мугракис В., „Грчка, Бугарска, Србија, Македонско питање и миграциони процеси од 1878. до 1914“, *Српске студије* 3 (2012) 11–40. [Mugrakis V., „Grčka, Bugarska, Srbija, Makedonsko pitanje i migracioni procesi od 1878. do 1914“, *Srpske studije* 3 (2012) 11–40]

Павловић Ј., *Малешеве и Малешевци*, Београд 1929. [Pavlović J., *Maleševci i Maleševci*, Beograd 1929]

Пандевски М., „Политичке прилике у Македонији пред блакански рат“, у: *Југословенски народи пред Први светски рат*, ур. В. Чубриловић, Београд 1967, 677–702. [Pandevski M., „Političke prilike u Makedoniji pred blakanski rat“, u: *Jugoslovenski narodi pred Prvi svetski rat*, ur. V. Čubrilović, Beograd 1967, 677–702]

Тодоровски Г., „Прилог кон прашањето за состојбата на муслиманските иселеници (мухацири) во Македонија по Младотурската револуција (според необјавени документи)“, *Гласник на Институтот за национална историја* 2–3 (1982) 135–153. [Todorovski G., „Prilog kon prašanjeteto za sostojbata na muslimanskite iselenici (muhadžiri) vo Makedonija po Mladoturskata revolucija (spored neobjaveni dokumenti)“, *Glasnik na Institutot za nacionalna istorija* 2–3 (1982) 135–153]

Трифуноски Ј., „Нови подаци о босанским мухацирима насељаваним у Македонији“, *Географски преглед* 11–12 (1967–1968) 168. [Trifunoski J., „Novi podaci o bosanskim muhadžirima naseljavanim u Makedoniji“, *Geografski pregled* 11–12 (1967–1968), 168]

Трифуноски Ј., „О босанско-херцеговачким мухацирима насељеним у околини Скопља“, *Географски преглед* 7 (1963) 148. [Trifunoski J., „O bosansko-hercegovačkim muhadžirima naseljenim u okolini Skoplja“, *Geografski pregled* 7 (1963) 148]

Трифуноски Ј., *Сеоска насеља Скопске котлине, развитака села, порекло становништва, привредне одлике*, део 5, Београд 1964. [Trifunoski J., *Seoska naselja Skopske kotline, razvitak sela, poreklo stanovništva, privredne odlike*, deo 5, Beograd 1964]

Трифуноски Ј., *Сеоска насеља Скопског поља, антропогеографска испитивања*, Београд 1955. [Trifunoski J., *Seoska naselja Skopskog polja, antropogeografska ispitivanja*, Beograd 1955]

Филиповић М., *Северна велешка села*, Београд 1935. [Filipović M., *Severna veleška sela*, Beograd 1935]

Хаџибеговић И., „Миграције становништва у Босни и Херцеговини 1878–1914. године“, *Прилози* 11–12 (1975–1976) 310–317. [Hadžibegović I., „Migracije stanovništva u Bosni i Hercegovini 1878–1914. godine“, *Prilozi* 11–12 (1975–1976) 310–317]

Цвијић Ј., „О исељавању босанских мухамеданаца“, *Српски књижевни гласник* 24 (1910) 906–917. [J. Cvijić, „O iseljavanju bosanskih muhamedanaca“, *Srpski književni glasnik* 24 (1910) 906–917]

Шешум У., „Етничка и популациона слика Прешевске казе 1903–1912“, у: *Јужни српски крајеви у 19. и 20. веку, друштвено економски и политички аспекти*, ур. Д. Антић и И. Бечић, Врање 2018, 149–169. [Šešum U., „Etnička i populaciona slika Preševske kaze 1903–1912“, у: *Južni srpski krajevi u 19. i 20. veku, društveno ekonomski i politički aspekti*, ур. D. Antić i I. Becić, Vranje 2018, 149–169]

Uroš Šešum

**THE POLICY OF THE YOUNG TURKS TOWARDS
THE IMMIGRATION OF MUHAJIRS FROM BOSNIA AND
HERZEGOVINA TO THE OTTOMAN EMPIRE IN 1908–1912
AND THE REACTION OF THE SERBIAN GOVERNMENT
TO THE MUSLIM EMIGRATION MOVEMENT**

Summary

This work includes an overview of the stand of the Government of the Kingdom of Serbia on the emigration of Muslim refugees of Bosnia and Herzegovina to the Ottoman Empire after Austro-Hungarian Empire's annexation of these two provinces. The introduction includes well-known facts about Muslim refugee politics of the Young Turks regime in the Ottoman Empire and the stand of Austro-Hungarian authorities on the Muslim population emigration process.

The Serbian Government did not support the emigration of Muslim refugees of Bosnia and Herzegovina to the Ottoman Empire because it felt the Muslim population of Bosnia and Herzegovina as a part of the Serbian ethnic corpus, and because it feared that the Austro-Hungarian authorities could settle Catholic colonists of German origin instead of Muslims. The Serbian Government supported the Muslim refugee movement which proclaimed the return to Bosnia and Herzegovina, and it therefore gave financial support to poor refugees by issuing to them free train tickets to travel from the Serbian-Turkish to the Serbian-Austrian border. Motivated by applications of Muslim refugees who intended to emigrate from the Ottoman Empire, but not to settle in Bosnia and Herzegovina, the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Serbia tried to form the Muslim refugee colony on the border. The last attempt failed.

The support given to the Muslim refugees who travelled across Serbia to Bosnia and Herzegovina changed a highly negative attitude of Muslims of Bosnia and Herzegovina towards the Serbian Government, which was the most important motive of the Serbian Government to give financial support and free train tickets to refugees.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31.03.2021.

Коначно прихваћен за објављивање: 23.06.2021.

Биљана ВУЧЕТИЋ*
Историјски институт
Београд

РАПАЛСКИ УГОВОР (1920) У ОЧИМА АМЕРИЧКЕ ШТАМПЕ

Анстракт: Политика америчког председника Вудроа Вилсона на Версајској мировној конференцији и његов непомирљив став у погледу Јадранског питања представља тему која и даље заокупља истраживаче. Циљ овог рада је да осветли представе америчког јавног мњења о Јадранском питању и закључивању коначног споразума у Рапалу (1920) између Италије и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Рад је настао на основу најистакнутијих и најтиражнијих америчких новинских листова и прогресивистичких часописа тога доба, архивске грађе и релевантне литературе. Посебна пажња је усмерена на генезу гледишта америчке штампе на сукоб Италије и Краљевине СХС око спорних територија у Далмацији, и на учешће америчке мировне делегације и председника Вилсона у преговорима и коначном решавању Јадранског питања.

Кључне речи: Рапалски уговор (1920), САД, Вудро Вилсон, јавно мњење, Италија, Краљевина СХС.

Abstract: The policy of US President Woodrow Wilson at the Paris Peace Conference and his uncompromising attitude in regard to the Adriatic question is a topic that still interests researchers. The paper aims to shed light on the US public opinion about the Adriatic question and conclusion of the final Treaty of Rapallo (1920) between Italy and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The paper relies on the most prominent US newspapers with the highest circulation and progressive magazines of the time, archival records and contemporary literature. A particular focus is placed on the evolution of views of the US press about the conflict between Italy and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes concerning disputable territories in Dalmatia, and about the participation of the US peace delegation and President Wilson in the negotiations and definitive resolution of the Adriatic question.

Keywords: Treaty of Rapallo (1920), USA, Woodrow Wilson, public opinion, Italy, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.

* biljana.vucetic@iib.ac.rs

I Увод

Стогодишњица завршетка Првог светског рата и Конференције мира у Паризу подстакла је истраживаче да поново размотре неке од битних питања из тог доба.¹ Овај рад је настао у тежњи да се догађаји који су претходили потписивању Рапалског уговора између Италије и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца посматрају кроз призму водећих оновремених америчких новина и часописа. Као критеријуми у одабиру послужили су тираж и репутација неког листа. Својим тиражом се свакако истичу *Чикаго Трибјун* и *Њујорк Тајмс*.² Водећи чикашки дневни лист и *Њујорк Трибјун* су важили за прорепубликанске, док су *Њујорк Тајмс* и *Бостон Глоуб* сматрани за листове окренуте ка Демократској партији. У независне новине су се убрајали вашингтонски *Ивнинг стар* и *Вашингтон Пост*. Часописи *Нова република* (New Republic), *Нејшн* (Nation) и *Скрибнеров часопис* (Scribner's) су послужили као извор за ставове лево оријентисаних

¹ Тешко је издвојити само неке од бројних радова југословенске, српске и светске историографије који су се до данас бавили бројним темама, узрочно и последично везаним за Конференцију мира у Паризу (1918–1921) – стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Јадранско питање, територијалне размирице (рецимо, спор око Ријеке), улога америчког председника Вудроа Вилсона и значај његових 14 тачака, Версајски систем, итд. Посебно се издвајају књиге и бројни радови Драгољуба Живојиновића (*Amerika, Italija i postanak Jugoslavije 1917–1919*, Београд 1970; *У потрази за империјом. Италија и Балкан почетком XX века. Студије и расправе*, Београд 2013.) и Андреја Митровића („Тајни контакти Нитијеве владе са југословенском делегацијом у јулу 1919. године”, *Зборник Филозофског факултета у Београду VIII* (1964) 753–772; „Le direttrici della politica del Regno dei SCS verso l'Italia dal 1920 al 1929,” *Quaderni VIII/1* (1985) 273–287; *Југославија на конференцији мира 1919–1920*, Београд 1969). Важно је поменути и нешто старије радове Ферда Чулиновића (*Riječka država: Od Londonskog pakta i Danicijade do Rapalla i aneksije Italiji*, Mala historijska knjižnica, vol. 7, Zagreb 1953) и Богдана Кризмана („Saveznički ultimatum u jadranskom pitanju siječnja 1920. godine, *Jadranski zbornik II* (1957) 199–236; „Predigra konferencije u Rapallu”, *Zadarska revija I* (1958) 29–52; „Predsjednik Wilson i jadransko pitanje do primirja s Austro-Ugarskom 1918. g.” *Anali Jadranskog instituta 2* (1958) 81–116.

² У раду су коришћени текстови Чикаго Трибјуна (Chicago Tribune) који је током 1919/1920. године имао дневни тираж од 424.588 примерака, Њујорк Тајмса (New York Times) 367.587, Бостон Глоуба (Boston Globe) 282.172, Њујорк Трибјуна (New York Tribune) 102.217, Ивнинг Стара (Evening Star) 90.831, Лос Анђелес Тајмса (Los Angeles Times) 82.181 и Вашингтон Поста (Washington Post) са 55.179 примерака, N.W. Ayer&Son's *American Newspaper Annual & Directory, A Catalogue of American Newspapers*, Philadelphia 1920.

интелектуалаца и прогресивиста. Тако је Освалд Герисон Вилард (Oswald Garrison Villard), власник и уредник *Њујорк Ивнинг Поста* (*New York Evening Post*) и часописа *Нејшн* од 1918. године, познати пацифиста и заступник права Афроамериканаца, током Првог светског рата заузео чврст антиимперијалистички став, супротстављајући се председнику Вудроу Вилсону и његовом плану стварања Лиге народа.³ Један од оснивача часописа *Нова република* (*New Republic*) и њен уредник био је Волтер Липман (Walter Lippmann), вероватно најистакнутија фигура америчког новинарства. Овај часопис се веома брзо издвојио као водећи интелектуални недељник у САД, захваљујући едиторијалима Липмана и Херберта Кролија (Herbert Croly), једног од предводника прогресивистичког покрета.⁴ Све у свему, сви наведени новински листови и часописи су се обрађали вишемилионској америчкој публици која је свакодневно пратила извештаје из Сједињених Држава и европских центара.

Јадранско питање је била једна од најважнијих тема на Мировној конференцији у Паризу. Територије дуж источне обале Јадранског мора, које су некада припадале Аустроугарској, постале су предмет контроверзе између Италије и Краљевине СХС. Овај проблем је привлачио пажњу америчке јавности, јер су се његови корени налазили у тајном споразуму, Лондонском уговору од 26. априла 1915. године, склопљеном између Италије и Француске, Британије и Русије. Три савезнице су обећале Италији јужни Тирол, територије на источној обали Јадрана (Истра, Кварнер, северна Далмација са градовима Задар, Шибеник и већим острвима) и у Албанији уколико у року од месец дана уђе у рат на страни Антанте. Амерички председник Вилсон је оштро осуђивао политику тајних савеза, истакавши на Мировној конференцији у Версају начело народности. Одредбе Лондонског уговора је сматрао неважећим, јер Италија више није могла да потражује територије од Аустроугарске која је престала да постоји.⁵ Став америчког председника према тајним уговорима довео је до полемике са европским силама, првенствено са Италијом, од пролећа 1919. до првих месеци 1920. године. У првом плану

³ Нејшн је излазио четвртком и у проучаваном периоду је имао тираж од 38.087 примерака.

⁴ Њујоршка Нова република је излазила петком и имала је тираж 37.000 примерака; John A. Thompson, *Reformers and War, American progressive publicists and the First World War*, Cambridge University Press, Cambridge–New York 1987, 25.

⁵ Д. Р. Живојиновић, „Вудро Вилсон и Лондонски пакт 1915. године”, *Историјски часопис* 58 (2009) 275–299.

се налазио спор око Ријеке, који је америчка штампа пратила будним оком, све до његовог решавања у новембру 1920. године.

II *Пропаганда на Конференцији мира у Паризу*

Нема сумње да медији играју одлучујућу улогу у обликовању јавног мњења, посебно у домену међународних односа. Од априла 1917. године и оснивања Комитета за јавно информисање у САД на челу са Џорџом Крилом (George Creel)⁶, моћ медија се користила да се кључна питања која су се односила на ратна дешавања у Европи, ускладе са жељама администрације председника Вудроа Вилсона.⁷ Било је веома важно како ће се неки проблем представити америчком читаоцу. Током Мировне конференције у Паризу, председник Вилсон је био вољан да се свакодневно обраћа новинарима. Како му обавезе то нису дозвољавале, односе са јавношћу су одржавали Комитет за јавно информисање и председников секретар за штампу Реј Станард Бејкер (Ray Stannard Baker). Највећи проблем америчких дописника представљала је брзина преноса података, јер су трансатлантски каблови били преоптерећени. Тако је Комитет преузео на себе да све формалне председникове изјаве и службена обавештења истовремено шаље у Њујорк на адресу три новинске агенције. Помоћ је указивана и индивидуалним кореспондентима, јер им је омогућено да шаљу текстове преко канцеларије Комитета и америчке морнарице.⁸ Дакле, постојали су објективни предуслови да Комитет за јавно информисање утиче на обликовање јавног мњења у САД.

Као што је приметила историчарка Данијела Росини (Daniela Rossini) у својој студији о италијанско-америчким односима „пропаганда је била преовлађујуће обележје америчких операција у Италији током последње године рата”.⁹ Сједињене Државе су се на сличан начин промовисале и у земљама Балкана. Председник Вилсон је био поборник стварања југословенске државе и може се рећи да је био њен кључни

⁶ Џорџ Крил (George Creel, 1876–1953), био је истакнута фигура америчког истраживачког новинарства, писац и активни члан Демократске странке.

⁷ O'Brien, Phillips Payson, „The American Press, Public, and the Reaction to the Outbreak of the First World War”, *Diplomatic History*, Vol. 37, Issue 3, 1 June 2013, 446–475.

⁸ George Creel, *How We Advertised America*, New York–London 1920, 413–414.

⁹ Главни актери у америчке пропаганде у Италији били су Амерички Црвени крст и Комитет за јавно информисање, Daniela Rossini, *Woodrow Wilson and the American Myth in Italy: Culture, Diplomacy, and War*, Cambridge, Mass. 2008, 81.

инострани заговорник. Стога су га чланови делегације Краљевине СХС на Мировној конференцији у Паризу посматрали као заштитника и спасиоца, а италијански службени извори као присталицу Југословена.¹⁰ На страни Италијана у борби за наклоност америчког председника стајао је амбасадор у Риму Томас Нелсон Пејџ (Thomas Nelson Page), који је предлагао да Вилсон покаже саосећање према „праведним захтевима италијанског народа на Јадрану.”¹¹

Према тврдњама министра иностраних дела Краљевине СХС Анте Трумбића и осталих чланова делегације, италијанска пропаганда је представљала велику препреку југословенској политици на Конференцији. Рецимо, Трумбић је у марту 1919. писао да италијанска пропагандна машинерија броји око две хиљаде људи.¹² С друге стране, *Њујорк Тајмс* је цитирао наводе италијанске штампе да је током рата југословенска пропаганда у Америци била веома снажна и да су Југословени у њу инвестирали велика средства, која је сакупила госпођа Веснић, супруга српског посланика у Паризу.¹³ Новац у ту сврху је приложила и „друга екстремно богата госпођа Американка (Мејбел Грујић)¹⁴, интимна пријатељица српског професора на Њујоршком универзитету која је једном поклонила два милиона долара за југословенску пропаганду, као и милионерка госпођа Херимен¹⁵ која поседује важне руднике у којима раде многобројни Хрвати.”¹⁶ Лист је пренео и да су током 1918. савезници

¹⁰ Larry Wolff, *Woodrow Wilson and the Reimagining of Eastern Europe*, Stanford 2020, 154.

¹¹ Почетком јануара 1919, амбасадор Пејџ је предлагао да се ојача америчко-италијанска сарадња, тако што ће САД подржати Црну Гору против Србије, L. Wolff, *Woodrow Wilson and the Reimagining of Eastern Europe*, 145.

¹² А. Митровић, *Југославија на конференцији мира, 1919–1920*, Нови Сад–Београд 2019, 242.

¹³ Треба скренути пажњу да су скоро сви амерички дневни листови изједначавали термине „Срби” и „српска делегација” са терминима „Југо-Словени” и „југословенска делегација”, употребљавајући назив „Југославија” много чешће него „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца”.

¹⁴ Мејбел Грујић (Mabel Grouitch), добротворка, супруга српског дипломате Славка Грујића, покренула је Српски потпорни фонд у Лондону (1917), помагала је рад мисије Америчког црвеног крста у Србији и била је активна у бројним хуманитарним акцијама у корист Србије.

¹⁵ Мери Вилијамсон Херимен (Mary Williamson Harriman, 1851–1932), наследница огромног богатства стеченог на железницама, берзи, рудницима и пољопривредним имањима, посветила је свој живот филантропији. Била је велики покровитељ Америчког црвеног крста и осталих хуманитарних организација.

¹⁶ „Says Jugoslavs Spent Millions for Publicity”, *The New York Times*, 26 May 1919.

дали три милиона долара Србима, које су они, уместо да купе намирнице за изгладнело становништво, определили искључиво у пропагандне сврхе. И Француска је пласирала милионе у Америци како би помогла српске циљеве. Нажалост, како су навели италијански новинари, Италија је започела пропаганду са свега 1.500 долара месечно, што је постепено порасло на суму од 40.000 долара. Италијанска штампа је тврдила и да су универзитетски професори, које је Вилсон у својству експерата довео у Европу и на Мировну конференцију, били непријатељски настројени према Италији.¹⁷

Председник Вилсон је гајио велико поверење према комитету *Inquiry* и уважавао је његове закључке. Новинар Волтер Липман је имао запажену улогу у раду комитета, јер је руководио истраживањима.¹⁸ У једном од поглавља своје књиге посвећене јавном мњењу (први пут објављена 1922. године), Липман је на примеру Ријеке објаснио како апсолутна увереност у сопствену визију чињеница доводи до схватања да је свако другачије мишљење непријатељско.¹⁹ Дакле, у Паризу је било јасно да Италијани сматрају да им Ријека у потпуности припада, као град са већинским италијанским становништвом.

Америчким делегатима пак све је деловало другачије. Липман је са дозом сарказма приметио да више Италијана живи у Њујорку него у Риједи, што ипак не значи да је италијански град. Затим, схватили су да се ради о лучком граду који је повезивао средњу Европу са светом, у чијим су предграђима и залеђу живели Југословени. Дакле, Ријека није била у потпуности италијански град. Разочарани оваквим америчким ставом, поједини чланови италијанске делегације у Паризу су покушали да нађу прихватљивије објашњење. „Нашли су га у гласини, која је

¹⁷ Председник Вилсон је још у септембру 1917. године основао Истражни комитет (The Inquiry) састављен од око 150 научника, историчара, географа, лингвиста, правника и политиколога са задатком да припреме материјале за Мировну конференцију. У јануару 1919. године 21 члан овог комитета се прикључио Америчкој мировној делегацији у Паризу. Један од њих, историчар Џејмс Шотвел (James Shotwell), назвао је ову скупину научника чудним експериментом употребе политичких и друштвених наука у циљу обликовања новог поретка у свету, који је требало да никне на ратним рушевинама, D. Rossini, *Woodrow Wilson and the American Myth in Italy*, 148, James Shotwell, *At the Paris Peace Conference*, New York 1937.

¹⁸ Волтер Липман (Walter Lippmann, 1889–1974), се сматра оцем модерног новинарства, а његова књига *Јавно мњење* представља основ студија масовних медија у САД.

¹⁹ Walter Lippmann, *Public Opinion*, New Brunswick (USA) – London (UK) 1998, 126.

покренута незнано где, да је утицајни амерички дипломата ухваћен у замку југословенске љубавнице. Она је виђена... Он је виђен... У Версају далеко од булевара... Вила са високим дрвећем”, писао је Липман.²⁰ Према његовом мишљењу, био је то уобичајен начин обрачуна са политичким неистомишљеницима, који се чешће користио у медијима у Европи него у Америци. „Од опозиције правимо зликовце и завере”, закључио је Липман, а решење је видео у детектовању и сагледавању стереотипа, баш као што су то чинили амерички делегати на Мировној конференцији у Паризу.²¹

Нетрпељивост према председнику Вилсону се испољавала на разне начине у италијанској јавности, још од 23. априла 1919, када се обратио новинама и у јавном апелу позвао Италијане да му верују и буду великодушни у корист светског мира, тако што ће се одрећи Ријеке. Овај потез је резултирао одступањем италијанских представника – премијера Виторија Орланда (Vittorio Orlando) и министра спољних послова Сиднија Сонино (Sidney Sonino) – из мировних преговора и озбиљним потресом у светској дипломатији.²² Амерички дописници из Рима су поредили италијанско јавно мњење са барометром који се „диже и спушта у складу са атмосферским притиском са париске Мировне конференције”, и уједно очекује да италијански захтеви буду прихваћени.²³ Хенри Велс (Henry Wales), прекаљени европски дописник *Чикаго Трибјуна*, је проценио да ће Италијани „покушати да надмудре председника Вилсона”, јер су сматрали да има искључиво академске погледе и не разуме кључалу балканску ситуацију, за разлику од француског председника владе Клемансоа (Georges Clemenceau) и британског премијера Лојд Џорџа (David Lloyd George), који већ имају искуство у европским несугласицама.²⁴

У октобру 1919. дописник *Њујорк Тајмса* из Рима је јављао да бројни Италијани са великом знатижељом читају америчке новине, у тежњи да схвате прави став САД према положају њихове земље у спору на Јадрану.²⁵ Исти лист је недељу дана касније пренео изјаву новопостављеног италијанског амбасадора у САД да је Америка одлучујући чинилац у

²⁰ Ibidem, 128.

²¹ Ibidem, 128–130.

²² А. Митровић, „Мировна делегација Краљевине СХС и Декларација В. Вилсона од 23. априла 1919”, *Зборник Филозофског факултета у Београду* 10/1 (1968) 473–495; Dominique Kirchner Reill, *The Fiume crisis : life in the wake of the Habsburg Empire*, Cambridge, Massachusetts 2020.

²³ „Italy on Edge”, *The Chicago Tribune*, 22 April 1919.

²⁴ Henry Wales, „Will Await Events”, *The Chicago Daily Tribune*, 24 April 1919.

²⁵ „Storm in Fiume over Fiume Abating”, *The New York Times*, 22 October 1919.

контроверзи око Ријеке, али да пропаганда на америчком тлу делује у супротности са италијанским интересима. Он је изразио наду да ће се то питање решити у складу са националним интересима.²⁶

Ставоје југословенског јавног мњења пратио је Персивал Доџ (Henry Percival Dodge), амерички отправник послова у Београду.²⁷ Рецимо, крајем априла 1919, Доџ је писао државном секретару Роберту Лансингу (Robert Lansing) да је у читавој југословенској јавности владало велико интересовање за судбину Далмације и Ријеке али да новински написи нису били ни изблиза толико острашћени као текстови у италијанским новинама.²⁸ Почетком јула 1919, Доџ је у целости пренео уводник београдске *Правде*²⁹ који је писао о тајнама иза кулиса мировне конференције, тачније о активности америчког сенатора Хенрија Кабот Лоџа (Henry Cabot Lodge), једног од великих противника председника Вилсона у питању стварања Лиге народа. Уводничар *Правде* је сматрао да су италијански и немачки политичари желели да искористе несигурну позицију председника Вилсона, што се ипак није догодило.³⁰ Доџ је пренео Стејт департменту несебичне изјаве захвалности председнику Вилсону и целој америчкој јавности које су упућене са страница листа *Епоха*, 2. новембра 1919. године. Према писању тог београдског листа, кога су Американци сматрали независним, Вилсон је био бранилац југословенских права, истински пријатељ кога у Југославији воле и поштују и чије ће име остати забележено у историји човечанства и у срцима захвалних Југословена.³¹

²⁶ „Avezzana desires Fiume Settlement”, *The New York Times*, 29 October 1919.

²⁷ Персивал Доџ је прикључио својим извештајима за Стејт департмент текстове из југословенских листова *Трибуна*, *Демократија*, *Правда*, *Политика*, *Радничке новине*, *Трговински гласник*, *Agrarier Tagblatt* и других.

²⁸ General Records of the American Commission to Negotiate Peace 1918–1921, National Archives Microfilm Publications, M820, Roll 491, Dispatch No. 224, 860H.00/55, P. Dodge – R. Lansing, Belgrade, 30 April 1919.

²⁹ „Писмо из Париза. Тајанствена историја мира”, *Правда*, бр. 236, Београд 29. 6. 1919.

³⁰ General Records of the American Commission to Negotiate Peace, Dispatch No. 38, 860H.9111/36, P. Dodge – Department of State, Belgrade, 2 July 1919.

³¹ Ibidem, Dispatch No. 64, 860H.9111/61, P. Dodge – Department of State, Belgrade, 8 November 1919.

III Замешатељство на Јадрану

Председник Вилсон се вратио у САД у јулу 1919. године. Када је на конференцији за штампу у Вашингтону упитан за Ријеку, одговорио је да је улица Via Wilson у Риму преименована у Via Fiume, што је схватио као озбиљну шалу на свој рачун.³² Ситуација је ипак била знатно озбиљнија, јер су се тим гестом Италијани удаљили од америчког покровитељства и окренули се ка својим европским партнерима.

Премда је америчко јавно мњење било расположено да подржи потписивање Версајског мировног уговора и Лиге народа, у Сенату је постојала снажна опозиција, предвођена већ поменутиим сенатором Кабот Лоцом.³³ Вилсон је у октобру 1919. претрпео мождани удар и тако се принудно повукао из кампање коју је водио широм САД, али и из европских послова. У писму које је државном секретару Лансингу у Вилсоново име упутила његова супруга 5. новембра 1919. стајало је да председник не може да се бави Јадранским питањем док не ојача.³⁴

Не чуди што је америчка јавност крајем 1919. године стала уз своју мировну делегацију која се вратила из Европе. Дописник *Чикаго Трибјун* Хенри Велс је 11. новембра 1919. у свом извештају из Француске написао да су париске интриге довеле до тога да Америка постане светски „жртвени јарац”, јер је њена мировна делегација објавила да је завршила са радом. Француска, Енглеска и Италија су кривиле председника Вилсона и Франка Полка (Frank Polk), помоћника америчког државног секретара, за прекид мировне конференције. Американци су једини оптужени да одустају, премда је амерички дописник запазио да су и остале силе одуговлачиле са решавањем Јадранског питања, као и са решавањем проблема у Турској и Тракији.³⁵

Лос Анђелес Тајмс је извештавао да су чланови америчке мировне делегације уморни од борбе са европским интригама: „Сплеткарење

³² L. Wolff, *Woodrow Wilson and the Reimagining of Eastern Europe*, 159.

³³ Версајски уговор није ратификован у Сенату у два наврата, 19. новембра 1919. и 19. марта 1920. године. *The Paris Peace Conference and the Treaty of Versailles*, US Department of State, <https://2001-2009.state.gov/r/pa/ho/time/wwi/89875.htm>.

³⁴ The Papers of Woodrow Wilson Digital Edition. Charlottesville: University of Virginia Press, Rotunda, 2017.

Даље: The Papers of Woodrow Wilson, 63: 617, Edith Bolling Galt Wilson to Robert Lansing, White House, 5. November 1919.

³⁵ Henry Wales, „France, England and Italy Pick Out Wilson and Polk as ‘Fall Guys’”, *The Chicago Daily Tribune*, 12 November 1919.

Енглеске, Француске и Италије се увек гадило Американцима. Сличне околности су се појавиле и сада... Јадранско питање не може бити решено ако премијери Клемансо и Лојд Џорџ приватно увере Титонија у њихову подршку, а претходно су подржали председника Вилсона у његовом плану решавања питања Ријеке... све док су Американци вољни да учествују, европске дипломате ће наставити да проналазе нове изговоре за одлагање решавања старих питања...³⁶

Према тумачењу директора Комитета за јавно информисање Џорџа Крила, нота од 9. децембра која је предвиђала решење питања Ријеке као слободне државе, није имала заједнички карактер, премда су је потписали британски премијер Лојд Џорџ, француски председник владе Клемансо и Френк Полк као члан америчке комисије. У књизи *Pat, svet и Вилсон* (*The War, the World and Wilson*), објављеној 1920, Крил је пренео написе лондонског *Тајмса* о неуобичајеном, такорећи непримереном дипломатском статусу Николе Пашића и Анте Трумбића. Наиме, Клемансо и Лојд Џорџ су једноставно обавестили југословенске делегате да се дискусија не може наставити, и да ће, уколико не пристану на понуђене услове, бити спроведен Лондонски споразум из 1915. године. Крил је пак инсистирао на чињеници да се председник Вилсон увек залагао за пријатељско решење заплета на Јадрану.³⁷

Једно од објашњења Јадранског питања кроз анализу италијанске политике на Балкану понудио је часопис *Нова Република* у издању од 10. децембра 1919. године.³⁸ Коментатор се питао да ли је „опасна игра“, какву је Италија водила од потписивања примирја, одговарала њеним капиталистичким интересима. Заправо, поступци италијанске дипломатије су се налазили у супротности са економским интересима, само зарад испуњења „националистичког и романтичног сна о анексијама.“ Италија није поседовала неопходне сировине нити изворе енергије, а за несметан развој привреде, индустрије и трговине био је неопходан мир. Коментатор *Нове републике* је претпоставио да политичари у Италији нису схватили да су Вилсонови идеали у складу са практичним економским интересима сваке модерне индустријске државе, те да их њихов шовинизам може одвести у револуцију.³⁹

У јануару 1920. године *Скрибнеров часопис* је објавио текст Едварда Александра Пауела (*Edward Alexander Powell*), посвећен новим границама

³⁶ „Americans Ask to Quit Paris”, *Los Angeles Times*, November 17, 1919.

³⁷ George Creel, *The War, the World and Wilson*, New York–London 1920, 286–287.

³⁸ „Italy and the Balkans”, *The New Republic*, 10 December 1919, 42–43.

³⁹ *Ibidem*, 43.

словенског и латинског света.⁴⁰ Пауел је кренуо из Трста према Ријечи, али га је италијански генерал сместио у хотел у Абацији, с обзиром на то да амерички путници нису уживали гостопримство у том граду. Пауел је имао утисак да Словени и Латини због Фијуме „реже једни на друге као пси око спорне коске.”⁴¹ Мајор Пауел је у тексту подржао италијанске захтеве.⁴² Веровао је да би Фијума морала да постане слободан град под међународном контролом. Према његовом мишљењу, америчка администрација је преузела велику одговорност, мешајући се у питања која се не тичу САД, и уместо да допринесе убрзаном склапању мира, својим уплитањем га је одложила.⁴³ Пауел је закључио: „Бићу потпуно искрен и рећи ћу да сам био изричито против ширења италијанске власти у региону када сам кренуо у Далмацију. И даље верујем да би то била политичка грешка. Али, пошто сам обишао земљу с краја на крај, разговарајући са италијанским службеницима који су привремено задужени да њоме управљају, уверио сам се да истински и у срцу размишљају шта је у најбољем интересу људи и да би Далматинци могли горе да прођу, бар што се тиче права и прогреса, него да повере своју будућност вођству таквих људи.”⁴⁴

Трипартитни меморандум о Ријечи и Јадранском питању који су 5. јануара 1920. договорили председници влада Лојд Џорџ и Клемансо са италијанским премијером Нитијем (Francesco Saverio Nitti) два дана

⁴⁰ Едвард Александар Пауел (Edward Alexander Powell, 1879–1957) био је амерички новинар и дописник британских и америчких листова са Блиског истока. За време Првог светског рата ангажован је у војној обавештајној служби, догуравши до чина мајора. Као ратни дописник објављивао је у лондонским и њујоршким публикацијама, а после рата је објавио око 20 књига путописа.

⁴¹ E. Alexandre Powell, „The New Frontiers of Freedom”, *Scribner's Magazine*, v. 67, January 1920, 18–28, 18.

⁴² Пауел је сматрао да су Италијани полагали право на Ријеку из разлога сентименталне, комерцијалне и политичке природе. Сентиментални разлози крили су се у млетачкој прошлости, а комерцијални у страху да ће Ријека преузети трговински примат од Трста. Напослетку, Италијани нису веровали Југословенима, заправо Словенцима и Хрватима „највернијим поданицима Двојне Монархије”, који су се борили на страни Хабзбурга са „жестином и одлучношћу каква се ретко среће у рату”. Његов утисак је био да су Италијани убеђени да ће се три народа која су тако на брзину спојени у Југославију временом дезинтегрисати, као резултат унутрашњег раздора. Они народи који су се налазили у саставу Аустроугарске ће се тада сигурно наћи у савезу са реинкарнираном немачком државом, а пут до Средоземног ће сигурно водити преко Фијуме, *Ibid.*, 21.

⁴³ E. A. Powell, „The New Frontiers of Freedom”, 23.

⁴⁴ *Ibidem*, 31.

касније послат је америчком председнику Вилсону.⁴⁵ Током јануара 1920. године амерички амбасадор у Паризу Хју Кембел Волас (Hugh Campbell Wallace), готово свакодневно је извештавао Вилсона о закулиским активностима европских државника у решавању Јадранског питања.⁴⁶ Тако је 14. јануара 1920. упутио хитан и поверљив извештај, у ком је навео да постоји могућност споразума Италијана и Југословена тако што би потоњи добили Скадар и долину Дрима.⁴⁷ Већ сутрадан је известио да су Клемансо и Лојд Џорџ убедили Нитија и Трумбића да се сложе са заједничким планом.⁴⁸ Наиме, 14. јануара је југословенској делегацији уручен меморандум о решењу Јадранског питања. Југословени су се жалили америчком представнику у Паризу да Клемансо на њих врши притисак да прихвате споразум са Италијанима под претњом да ће спровести у дело Лондонски уговор из 1915. године. Амбасадор Волас је страховао јер је постојала могућност да се Италија и Југославија ипак договоре, што би председнику Вилсону отежало положај, јер би тешко могао да одбаци такав споразум, чак и под условом да је наметнут.⁴⁹

Посланик у Вашингтону Славко Грујић је током сусрета са Полком добио обавештење да су САД уложиле протест код енглеске и француске владе, јер се нису сложиле са предложеним решењем Јадранског питања.⁵⁰ Заправо, амерички председник није желео ни да разговара о меморандуму са предлозима британске и француске владе који му је проследио Лансинг.⁵¹ Идит Вилсон⁵² је у писму Лансингу изнела мишљење свог супруга да британски и француски политичари следе крајње непристојан

⁴⁵ „New Agreement on Fiume Handed Wilson by Big 3”, January 20, 1920.

⁴⁶ Хју Кембел Волас (Hugh Campbell Wallace) био је амбасадор САД у Француској од 22. априла 1919. до 1921. године.

⁴⁷ The Papers of Woodrow Wilson, Enclosure 4, 64:303, Wallace – Wilson, Paris, 14 January 1920.

⁴⁸ Ibidem, Enclosure, 64:298, Wallace – Wilson, Paris, 15 January 1920.

⁴⁹ Ibidem, Enclosure 6, 64:303, Wallace–Wilson, Paris, 16 January 1920.

⁵⁰ Ibidem, Enclosure, 64:331, Priority A. Secret. Wallace–Wilson, Paris, 27 January 1920.

⁵¹ Ibidem, 64:335, E.B.G. Wilson – Robert Lansing, White House, 27 January 1920.

⁵² Идит Болинг Голт Вилсон (Edith Bolling Galt Wilson (1872–1962)) – друга супруга председника Вилсона, за кога се удала 1915. године. Почетком октобра 1919. Вилсон је доживео мождани удар, па је госпођа Вилсон преузела многе председникове рутинске дужности. Америчка јавност је називала „тајни председник” и „прва жена на челу владе”.

<https://www.whitehouse.gov/about-the-white-house/first-families/edith-bolling-galt-wilson/>

и штетан курс у погледу Јадранског питања. Амерички председник је веровао да италијанске тежње на Јадрану нису оправдане, нити су у складу са политиком светског мира, што га је учврстило у намери да им се одупре, без обзира на последице и евентуалне успутне непријатности.⁵³ Вилсон је био спреман да отворено говори о решавању Јадранског питања, премда је то могло да наруши међународне односе.

Њујорк Тајмс је известио 15. јануара да је Италија прихватила споразум о Јадрану и да је текст тог споразума предат југословенској делегацији која га је проследила у Београд. *Тајмсов* дописник из Париза обезбедио је њујоршким читаоцима поглед иза кулиса састанка „велике тројке” – председника влада Велике Британије, Француске и Италије. Кружиле су гласине да је југословенска делегација проширила листу захтева и да је блокирала преговоре.⁵⁴ Дописник *Чикаго Трибуна* је 15. јануара пренео Трумбићеву изјаву да Југословени не могу да прихвате нове предлоге којима се Италији предаје коридор између Волоска и Ријеке. Истовремено је пренео и изјаву премијера Нитија који је тврдио да је у пријатељским односима са председником Вилсоном и истакао: „Америка жели мир, баш као и друге нације, и стога не може оставити нерешено Јадранско питање ако су три велике силе у договору.”⁵⁵

Амерички амбасадор у Лондону Џон Дејвис (John Davis) се активно укључио у преписку око склапања југословенско-италијанског споразума.⁵⁶ Под ознаком „важно и строго поверљиво” пренео је Полку садржај свог разговора са Нитијем. Наиме, италијански премијер је истакао да се до решења Јадранског питања може доћи на три начина. Први је био директни споразум Италије и Југославије, који је деловао као тешко остварив, због „укорењене навике Словена да одуговлаче с доношењем одлука и због њиховог непопустљивог става захваљујући америчкој подршци, коју су можда склони да преувеличавају.” Према Нитијевим речима, друго решење је могао да представља предложени споразум у виду арбитраже Француске, Велике Британије и Америке, а трећи излаз се састојао у

⁵³ The Papers of Woodrow Wilson, 64:335, E.B.G. Wilson – Robert Lansing, White House, 3. February 1920.

⁵⁴ Југословенски дипломати су се противили мандату Италије у Албанији, одбијали су да прихвате неутрализацију Далмације и захтевали су предају Трста, Italy Accepts Adriatic Accord, *The New York Times*, 15 January 1920.

⁵⁵ Henry Wales, „Jugo-Slav Chief Rejects Allies' Fiume Solution”, *Chicago Tribune*, 16 January 1920.

⁵⁶ Џон Дејвис (John W. Davis) се налазио на месту амбасадора у Лондону од 21. новембра 1918. до 9. марта 1921. године.

коначном спровођењу одредби Лондонског споразума.⁵⁷ Дејвису се чинило да италијански премијер ипак једва чека политичко и дипломатско решење јадранске заврзламе и демобилизацију војске, не би ли што пре отпочела економска реконструкција земље.

Југословенски одговор на италијанске предлоге стигао је у Париз 28. јануара 1920. године. Амерички листови су став Југословена схватили као велико „не” италијанским плановима за решавање питања Ријеке.⁵⁸

IV Улога Америке у јадранској драми

У фебруару 1920. *Нова република* је изнела став да је крајње време да се заврши спор Италије и Југославије, јер обе нације имају важнија посла него да се препиру око неколико квадратних миља територије. Италија је морала да смањи војне трошкове, изврши демобилизацију и посвети се индустријском и трговинском развоју. Југославију је, сем демилитаризације и економске обнове, чекао подухват националног уједињења, јер „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца још није ни на који начин компактна, хомогена држава, како би се могло закључити из ревидираних мапа и званичне литературе... Зарад мира на Балкану се треба надати да ће југословенска заједница бити трајна. Али нада се може изјаловити уколико се политичке вештине владе не окрену са спољних уплитања на домаће потребе.”⁵⁹ Уредник је оценио да је Југославија раније уживала подршку Француске и Америке, као и симпатије Велике Британије. Међутим, премијер Нити је поставио разумне захтеве, док је Југославија и даље испољавала непомирљив став, и више није могла да рачуна на подршку великих сила. *Нова република* је сугерисала да би Југословенима било боље да прихвате споразум и сачувају своје легитимне интересе и наклоност међународне заједнице, јер ће се у противном свет окренути против њих зато што нису спремни да чине било какве уступке зарад мира.⁶⁰

Према писању *Вашингтон Поста* у издању од 14. фебруара, амерички амбасадор у Паризу је предао француском Министарству спољних

⁵⁷ The Papers of Woodrow Wilson, Enclosure. Paraphrase, 65:45, Davis–Polk, 1 March 1920.

⁵⁸ „No, Jugo-Slavia Says to Italian Terms on Fiume”, *Chicago Tribune*, 29 January 1920; „Demand Wilson Lines”, *Washington Post*, 29 January 1920.

⁵⁹ „The Fiume Compromise”, *The New Republic*, 4 February 1920, 283.

⁶⁰ *Ibidem*, 284.

послова меморандум председника Вилсона. У њему је амерички председник изнео став да не одобрава предложено решење Јадранског питања. „Посебно се противи идеји којом се Југословенима нуди избор између овог плана или просте и једноставне примене Лондонског пакта,” био је закључак *Вашигтон Поста*.⁶¹ Председник Вилсон је упозорио савезнике да, у случају да реше Јадрански проблем без консултовања са америчком владом, тада више неће бити могуће да се Сједињене Државе баве европским пословима.⁶²

Пар дана касније, 16. фебруара, дописник *Чикаго Трибуна* и *Њујорк Тајмса* из Лондона је јавио да делује да ће савезници држати тренутни курс и да ће Сједињене Државе имати коначну одлуку у мировним споразумима.⁶³ Према извештају дописника *Чикаго Трибуна* из Париза, упркос претњи председника Вилсона да ће се америчка делегација повући из мировних преговора, Француска и Енглеска су одлучиле да га заобиђу и моментално реше Јадранско питање. У случају да Србија одбије предложено решење, савезници су били одлучни у намери да наметну одредбе Лондонског пакта. Француска штампа је била веома незадовољна председником Вилсоном и називала га је „аутократом” који је био принуђен да инсистира на споразуму како би сачувао образ пред опозицијом у Америци.⁶⁴ Амерички председник се нашао на мети париске и лондонске штампе и због конфликта са државним секретаром Лансингом.⁶⁵

У тексту „Улога Америке у драми” од 18. фебруара 1920. уводничар *Вашигтон Поста* је нагласио да је амерички председник преузео контролу над ситуацијом, те да је „интервенисао својим меморандумом претећи повлачењем мировног уговора уколико савезници направе погодбе без консултовања са Сједињеним Државама.”⁶⁶ Уводничар је у потпуности подржао председника Вилсона, јер за разлику од Лансинга није желео да ублажи свој став о сукобу Италије и Југославије. „Мишљења се разликују у погледу исправности америчког диктата у Јадранском

⁶¹ „President Opposes Plans in Adriatic. Warns Allies the U.S. Will Quit if Note is Ignored”, *The Washington Post*, 16 February 1920.

⁶² Детаљније у: Д. Живојиновић, „Вудро Вилсон и Рапалски уговор (1920)”, *Митолошки зборник* 16 (2007) 249–261.

⁶³ „U.S. Has Final Say on Peace”, *Chicago Tribune*, 17 February 1920.

⁶⁴ Floyd Gibbons, „Will Over-Ride Wilson?”, *Chicago Tribune*, 17 February 1920.

⁶⁵ „London and Paris Press Discuss Lansing Incident”, *Chicago Tribune*, 16 February 1920.

⁶⁶ „America’s Part in the Drama”, *Washington Post*, 18 February 1920.

питању, које се тако незнатно тиче Америке. Међутим, не може се порећи да постоји знатна снага у Вилсоновом захтеву да савезници консултују Сједињене Државе пре него што предузму важну акцију, ако је договорено да САД морају учествовати у европској политици.” Уз то је нагласио да је Америка била у потпуности ангажована у европским пословима, али је веома брзо третирана као аутсајдер. Стога се политика председника Вилсона показала као потпуно доследна. „Ако Америка треба да игра било коју улогу, онда то мора бити главна улога.”, закључио је уводничар *Вашингтон Поста*.⁶⁷

Истог дана, 18. фебруара, инострани дописник *Чикаго Трибјуна* је навео да Вилсонова нота заправо садржи пост скрипум у ком се прети повлачењем САД из мировног процеса, уколико Велика тројка не одустане од свог става по питању Далмације. Велика тројка је припремила одговор, одлучна у ставу да упуту Србији ултиматум чак и ако Вилсон одлучи да се повуче. „Одлучено је да се нота држи у тајности како би се обмануо господин Вилсон, у тренутку када су га Америка и земље Антанте оштро критиковали јер је приморао државног секретара Лансинга на оставку, али је Милеран (Alexandre Millerand) открио план штампи”, коментарисао је дописник *Чикаго Трибјуна* из Париза потез француског премијера.⁶⁸ Он је сазнао да је Велика тројка у новој ноти истакла чињеницу да савезници желе да разреше Јадрански проблем што је пре могуће и да Вилсонов став може одгодити његово решавање на неодређено време. Посебан нагласак је стављен на то што су и Италија и Србија одбиле Вилсонове предлоге од 9. децембра 1919. године. Стога је нова нота по тону имала карактер молбе за сарадњом Сједињених Држава. Великој тројци је било јасно да, без обзира на то што је америчка јавност критиковала спољну политику свог председника, није било сврхе да га заобилазе и обраћају се директно америчком народу, јер би се у том случају Американци само консолидовали у подршци Вилсону.

Наредног дана, 19. фебруара, дописник *Чикаго Трибјуна* из Вашингтона је објаснио да су амерички званичници одбили да коментаришу одговор савезника, који је био „помирљивог тона, али пркосног духа.”⁶⁹ Истог дана на насловној страни *Вашингтон Поста* објављена су два политичка коментара под заједничким насловом „Савезнички одговор на Ријеку није

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Floyd Gibbons, „Big 3 Fear to Call Wilson’s Hand on Fiume”, *Chicago Tribune*, 18 February 1920.

⁶⁹ „Tone of Allies Conciliatory, Spirit Defiant”, *Chicago Tribune*, 19 February 1920.

успео да смањи напетост.”⁷⁰ Уводничар је стекао утисак да се европска дипломатија није променила током читавог једног века, ма колико је председник Вилсон полагао наде у њен преображај. Текст је поручио да себични национални интереси и даље доминирају европском политичком сценом, руку под руку са старим тајним методама.

Најбоље објашњење за текстове који су се у фебруару 1920. године нашли у бројним америчким листовима дао је Џорџ Крил. Уосталом, то је био његов посао. Окривио је „девијантну” француску дипломатију као покретача буре око садржаја председникове ноте. Схватајући моралну чврстину Вилсонове позиције, француска влада је следила своју уобичајену праксу презентовања неког случаја на изврнут начин, упакован тако да најбоље одговара њеним потребама. Крил је веровао да је француска влада наручивала објављивање чланака у штампи који су створили утисак да су се Француска, Велика Британија и Италија сложиле и направиле разуман споразум, изразито фер према Југословенима, али је председник Вилсон тај споразум грубо одбацио, под претњом да ће се у потпуности повући из европских послова. Гласноговорник француске владе, лист *L'Écho de Paris*, дозволио је себи индискрецију да објави следећу тврдњу: „Недопустиво је да се Вилсону – истинском аутократи, али аутократи који ће ускоро пасти – дозволи да нам наметне своја политичка схватања када ће у року од годину дана републиканци владати у Белој кући и по свој прилици ће одмах осудити све његове замисли.”⁷¹ Крил је сматрао да је нота председника Вилсона од 24. фебруара стала на крај свим интригама, и да је европска штампа позитивно реаговала на једино могуће решење опасног проблема. Вилсон је, иначе, у ноти од 24. фебруара објаснио да се неће противити споразуму Италије и Југославије око границе у региону Фијуме, само у случају да се такав договор не заснива на компензацијама на рачун неке треће државе.

У тексту „Јадранско замешатељство”, објављеном 28. фебруара 1920. у часопису *Нејџин*, председник Вилсон је позван на одговорност јер је „замутио” Јадранско питање, које је било мешавина контрадикторних чињеница и личних и званичних увреда. Уз то, Вилсон и његови сарадници из савезничких земаља служили су се тајном дипломатијом, јер нису правовремено обавештавали јавност на оба континента о садржају контроверзних преговора Италије и Југославије. Радило се о два споразума за решење спора на Јадрану, једног, који су сачиниле

⁷⁰ „Allied Reply on Fiume Fails to Lessen Strain; Aids Foes of League”, *Washington Post*, 19 February 1920.

⁷¹ G. Creel, *The War, the World and Wilson*, 294.

Велика Британија, Француска и САД у Паризу 9. децембра 1919, и другог, који су Велика Британија и Француска склопиле са Италијом у Лондону 14. јануара 1920. године.⁷² У тексту се даље истицало да грађани САД немају никакав интерес за решавање Јадранског питања: „Одлука ко ће контролисати Фијуму, и да ли ће Италија доћи до тог града копном или водом, није вредна трошка ниједног америчког долара, нити крви ниједног америчког војника или морнара. У случају да, када споразум буде обелодањен, буде установљено да штети америчким интересима или да угрожава светски мир, та ситуација би могла да се реши дипломатским путем. Што се тиче енглеско-француско-америчке алијансе, господин Вилсон никада није требало да је потпише, не само зато што представља флагрантно кршење традиционалне политике Сједињених Држава, већ и зато што би сваки такав савез био у директној супротности са духом Лиге народа.”⁷³ Аналитичар *Нејшна* је оценио да се председник Вилсон увредио и наљутио што су Француска и Велика Британија постигле другачији споразум са Италијом, а нису га о томе обавестили. Очигледно је да САД нису више имале снажну позицију у преговорима, а ако би председник ставио вето на сваку акцију Савезника која му не би била по вољи, било би уништено европско поверење у „мудрост његове политике и несебичност његових намера”, како је помало подругљиво приметио аналитичар *Нејшна*. Он је предвиђао да ће Конгрес и грађани САД имати прилике да сведоче сличним британским ситуацијама до краја председничког мандата.⁷⁴

Попут *Нејшна*, и *Нова република* није штедела на критикама. У издању од 3. марта 1920. уводничар је замерао што је само десетак људи у САД знало садржај докумената са предлозима за решење јадранске кризе.⁷⁵ Анализирајући покушаје председника Вилсона да допринесе расплету ситуације, са дозом хумора је закључио да на целој земаљској кугли једино Јадран има климу у којој опстаје дух 14 тачака. У истом броју, у тексту „Уговор пуца”, *Нова република* је анализирали кораке председника Вилсона у доношењу мировног уговора у Паризу и стварања Лиге народа. Тим поводом лист се декларисао о својој припадности либералној групацији која је сматрала да би Лига народа морала да буде гарант Версајског уговора. У тексту је апострофирано да су амерички председник и његови следбеници дозволили да Шантунг, Тирол, Сап, Рајнска област и

⁷² „Adriatic Imbroglia”, *Nation* v. 110, 28 February 1920.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ „The week” *The New Republic*, 3 March 1920, 1.

Тракија буду раздељени савезничким земљама, али да је једини потез који не дозвољавају – припајање Ријеке Италији.⁷⁶ Напоследку, дата је оцена да се Версајски уговор урушио: „Сваки важан концепт на ком тај Уговор почива је погрешан, и што пре буде склоњен с пута то ће бити боље за човечанство. Који је концепт Уговора? Војни савез победничких великих сила примораних да гарантују *status quo* ако било која од њих стави вето на ревизију уговора. Унутрашњи савез три од пет великих сила, у ком Француска има одрешене руке на континенту. Читава структура почива на искључивању Русије од спољног света, гушењу развоја Немачке, балканизацији централне Европе, доминацији Јапана над Кином, као и доминацији Британије и Француске над муслиманским светом на Блиском истоку и у Африци.” Све наведено је неминовно упућивало на закључак да су САД доживеле фијаско у Паризу и да ће бити потребно да се одржи нова међународна конференција где ће оно што је учињено у Версају „бити ревидирано од подрума до крова.”⁷⁷

Вилсон је 8. марта 1920. написао сенатору Хичкоку (Gilbert Hitchcock) да Италијани објашњавају своје захтеве на Јадрану стратешким разлозима, који су заправо војни и обезбеђују им поморску превласт на Јадрану. „Што се мене тиче, не толеришем империјалистичке планове других нација, баш као што нисам толеришао ни такве планове Немачке”, објаснио је Вилсон.⁷⁸ Ово писмо, које се односи на америчко учешће у Лиги народа, објављено је у *Њујорк Тајмсу* 9. марта 1920. године и изазвало је велику буру у јавности.

Недељу дана касније *Нова република* се запитала колико истине има у Вилсоновој ноти од 4. марта о Јадранском питању. Председникова изјава да не може пристати на споразуме који би могли довести до новог ратног сукоба, доведена је у питање јер је председничка администрација већ прихватила неадекватне компромисе начињене у Тиролу, између Мађарске и Румуније, Украјине и Пољске, као и између Србије и Грчке и Бугарске, сложивши се са „мањим одступањима од етнографске границе” и „довољним географским и етнографским разлозима” за поделу области настањених милионима житеља.⁷⁹ Уредништво *Нове републике* је непрекидно подсећало на „неправде учињене Версајским уговором”, указујући да нема разлике између питања Ријеке и других спорних

⁷⁶ „The Treaty Cracks”, *The New Republic*, 3 March 1920, 10.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ *The Papers of Woodrow Wilson*, 65:67, Wilson–G.M. Hitchcock, White House, March 8, 1920.

⁷⁹ „The Week”, *The New Republic*, 10 March 1920, 1.

територија у Европи и Азији, ма колико се председник Вилсон трудио да издвоји Јадранско питање.⁸⁰

У априлу 1920. председник Вилсон није дозволио да званични амерички представник учествује на састанку у Сан Рему, на ком су премијери савезничких држава одлучивали о могућности разрешења Јадранског питања у евентуалним директним преговорима Италије и Југославије.⁸¹ То не значи да америчког представника није ни било. Вилсонов изасланик Роберт Андервуд Џонсон (Robert Underwood Johnson) се на конференцији у Сан Рему налазио у статусу посматрача.⁸² Пратили су га искусни преговарачи, службеници америчке амбасаде у Паризу. Џонсон је избегавао било какву дискусију, како не би угрозио свој неутрални положај и одржавао је само приватне контакте. Стекао је утисак да оба премијера – Нити и Трумбић – имају жарку жељу да склопе споразум. Џонсон се само надао да ће Јадранско питање бити решено на основама које су прихватљиве америчком председнику.⁸³

Састанак савезничких премијера у Сан Рему изазвао је пажњу уредника *Нове републике*, првенствено зато што Америка није имала свог званичног представника и није могла да допринесе напретку преговора. Заправо, уредник је оценио да се радило о састанку на ком су дипломате старог кова у тајности трговали територијама на принципима старе дипломатије. Било је то управо онакво понашање које је и довело до рата. *Нова република* је поздравила одвајање Америке од европских проблема и дипломатије која није почивала на демократским основама.⁸⁴

Управо то се и догодило. САД су обуставиле активно учешће у европским пословима. Председник Вилсон и Стејт департмент су се дистанцирали од Јадранског питања све до јесени 1920, уочи потписивања Рапалског споразума.

⁸⁰ „The Week”, *The New Republic*, 17 March 1920, 1.

⁸¹ Introduction, *The Papers of Woodrow Wilson Digital Edition*, vii.

⁸² Роберт Андервуд Џонсон се налазио на месту амбасадора у Италији од априла 1920. до јула 1921. године.

⁸³ *The Papers of Woodrow Wilson*, 65:299, R. U. Johnson – Wilson, San Remo, April 26, 1920.

⁸⁴ „Were America at San Remo”, *The New Republic*, 5 May 1920, 300.

V Спуштање завесе у Рапалу

Роберт Андервуд Џонсон, амерички амбасадор у Риму, известио је председника Вилсона 18. октобра 1920. да се приближава крај преговора у Јадранском питању, с којим се одуговлачило како због избора у Србији, тако и због председничких избора у САД. Према његовим речима, званичне објаве у италијанској штампи су се базирале на четири битне тачке: Ријека са околином ће бити под управом Лиге народа, у Истри ће бити усвојено разграничење Вилсоновом линијом, а Југославији ће припасти Далмација са острвима, као и Скадар у виду компензације. Амерички војни аташе у Риму је сматрао да је у Италији дошло до ублажавања става према председнику Вилсону.⁸⁵ У издању од 9. новембра 1920. *Њујорк Трибјун* је најавио отпочињање финалних преговора о Јадранском питању. Италијански министри спољних послова и војске су се састали са југословенским делегатима у Рапалу.⁸⁶ У специјалном допису *Трибјунов* извештач је пренео да Италија намерава да узме ствари у своје руке у намери да дође до споразума.⁸⁷ *Вашингтон Пост* је навео да се српска делегација противи плану слободне Ријеке, посебно министар спољних послова Трумбић. „Општи је утисак да се Србија налази у веома тешком положају, јер је у освиту општих избора и свако исказивање слабости би проузроковало такав талас националистичких осећања који би могао да доведе до рушења људи који су сада на власти”, закључио је *Пост*.⁸⁸ *Лос Анђелес Тајмс* је проценио да су Италијани освојили победу у јадранском проблему. Услови споразума нису повољни за југословенске делегате, и схваћени су као ултиматум који је југословенска страна морала да прихвати. *Лос Анђелес Тајмс* је пренео и део атмосфере из Вашингтона. Наиме, због избора и надлазеће промене администрације, Стејт департмент је морао да попусти свој став у неким дипломатским проблемима. То се односило на Јадрански проблем и питање Ријеке,

⁸⁵ The Papers of Woodrow Wilson, 66:322, Robert Underwood Johnson – W. Wilson with Enclosure, 18. October 1920.

⁸⁶ Документи који су довели до склапања Рапалског споразума, као и сам Рапалски уговор су објављени: Ferdo Šišić, *Jadransko pitanje na konferenciji mira. Zbirka akata i dokumenata*, Zagreb 1920; *Rapalski ugovor i Sporazum i konvencije između Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Italije*, Београд 1923; *Јадранско питање од Париза до Рапала : (званични документи)*, Београд 1924; Војислав М. Јовановић, *Рапалски уговор 12 новембра 1920 : збирка докумената*, Београд 1950.

⁸⁷ „Final Parley Opened on Adriatic Problems”, *New York Tribune*, 9 November 1920.

⁸⁸ „Serbs oppose to free Fiume”, *Washington Post*, 10 November 1920.

у чијем решавању су САД имале истакнуту улогу.⁸⁹ *Вашингтон Пост* је на насловној страни у броју од 11. новембра објавио да се очекује потписивање Јадранског споразума. „Дознаје се да је, након извесног оклевања, југословенска делегација прихватила истарску границу коју је предложила Италија. Тачке које нису прихваћене укључују признање италијанске својине над Цресом, италијанског суверенитета над Задром са одређеном површином у залеђу и припајање Италији неколицине далматинских острва, првенствено Лошиња, Виса и Ластова.”⁹⁰

Италијанска амбасада је 11. новембра обавестила Стејт департмент о постигнутом споразуму и договореним границама. *Лос Анђелес Тајмс* је објавио да се председник Вилсон дуго противио разграничењу према одредбама из Лондонског уговора, али је напослетку препустио решавање проблема Италији и Југославији. Званичници Стејт департмента нису коментарисали потписивање споразума, али се из незваничних кругова могло чути да погледи председника Вилсона нимало не одступају од оних које је изнео у својој ноти.⁹¹

У тексту „Јадрански споразум потписан у Рапалу” објављеном у *Њујорк Тајмсу* 13. новембра скренута је пажња на понашање окупљене масе која је потписивање споразума поздравила повицима „Живео мир!”⁹² Лист је навео и да је Света столица исказала задовољство постигнутим споразумом, јер је одувек желела решење Јадранског питања.⁹³ Амерички листови су пренели Трумбићеву изјаву да се конференцијом у Рапалу нису угрозиле територије Црне Горе и Албаније, нити независност било које околне земље, већ су се разговори тицали искључиво међусобних односа Италије и Југославије.⁹⁴

Бостон Глоуб је 13. новембра 1920. известио да су Италија и Србија потписале Јадрански пакт, на велико задовољство дипломата из обе земље. Дописник бостонског листа јавио је из Вашингтона да је Стејт департмент добио детаље Јадранског споразума између Италије и Југославије и да их је пренео председнику Вилсону. „Председник ће одлучити да ли је споразум у складу са одобрењем Владе, али није

⁸⁹ „Italians Score Victory in Adriatic Problems”, *Los Angeles Times*, 10 November 1920.

⁹⁰ „Adriatic Pact Near”, *Washington Post*, 11 November 1920.

⁹¹ „Adriatic Incident Closed”, *Los Angeles Times*, 12 November 1920.

⁹² „Adriatic Treaty signed at Rapallo”, *The New York Times*, 13 November 1920.

⁹³ „Agreement Pleases Vatican”, *The New York Times*, 13 November 1920.

⁹⁴ „Defensive Treaty Plan in Adriatic”, *Evening Star*, 14 November 1920; „Concession of Dalmatia Stirs Italian Protests”, *The New York Tribune*, 14 November 1920.

назначено да ли ће званично изнети свој став.⁹⁵ Према писању *Лос Анђелес Тајмса* председник је требало да одлучи да ли је споразум у сагласности са одлуком владе и да ли ће формално изразити своје ставове. И вашингтонски *Ивнинг Стар* је 14. новембра јавио да је споразум за Јадран спреман. Лист је навео да је Трумбић изразио уверење да ће САД бити задовољне постигнутим споразумом Италије и Југославије рекавши: „Јадран је стожер на ком почива европски мир. Америчка влада је то схватила и придала је велику важност Јадранском питању. Америка, која тако истински и правично жели европски мир, биће више него било која друга земља задовољна тренутном ситуацијом која је постигнута директним преговорима и показује искреност Италије и Југославије.”⁹⁶

Недељу дана касније дописник *Њујорк Тајмса* из Милана обавестио је да штампа у Торину показује велико узнемирење услед открића да се иза Рапалског споразума крије тајни уговор који је Југославији дао апсолутну својину над луком Сушак у Ријеци. „Тиме би српски план за проширење железничке мреже која повезује Загреб са Сушаком неутрализовао сваку предност коју би могла искористити Ријека као слободна држава”, писале су торинске новине, а преносио њујоршки *Тајмс*.⁹⁷ С друге стране, *Њујорк Трибјун* се бавио америчким ангажовањем на Јадрану, извештавајући о повлачењу америчке ратне флоте, као и активностима Габријела Д’Анунција (Gabriele D’Annunzio)⁹⁸ на спречавању усвајања Рапалског споразума.⁹⁹

У броју од 24. новембра 1920. *Нова република* је истакла да се на први поглед чини да су Италијани и Југословени решили питање Јадрана на обострано задовољство. Ипак, закључено је да Италија има још повољније границе него што их је добила Лондонским уговором. Чињеница да је Ријека постала слободна и независна држава, приморала је аналитичара да се запита да ли ће град бити заиста независан или ће се пре или касније наћи под италијанском контролом. Фијума је представљала врата према

⁹⁵ „Italy and Serbia Sign Adriatic Pact”, *The Boston Globe*, 13 November 1920.

⁹⁶ „Defensive Treaty Plan in Adriatic”, *Evening Star*, 14 November 1920.

⁹⁷ „Secret Treaty Starts New Fiume Trouble”, *New York Times*, 26 November 1920.

⁹⁸ Габријеле Д’Анунцио (Gabriele D’Annunzio 1863–1938), италијански песник и ратни херој, успротивио се одлукама Мировне конференције у Паризу. Са својим ирегуларним трупама заузео је Ријеку 12. септембра 1919. и прогласио италијанску управу за Кварнер. Није се слагао са Рапалским споразумом, па је објавио рат Италији. У децембру 1920, тачније на Божић, италијанска морнарица је бомбардовала Ријеку, а Д’Анунцио се предао и напустио град.

⁹⁹ „U.S. Warships, on Duty in Adriatic, Withdrawn”, *New York Tribune*, 27 November 1920.

централној Европи, чији кључ би Италија желела да има. „Обе стране су направиле уступке, али је Италија, која се повукла са екстремне позиције, најгласнија у прокламовању сопствене великодушности,” оценила је *Нова република*, упозоравајући званичну Италију да би успон национализма могао довести до нових сукоба са Југословенима у Далмацији.¹⁰⁰

На страницама *Ивнинг Стара, Бостон Глоуба и Њујорк Трибјун* 28. новембра су се појавиле вести о прихватању Рапалског споразума у италијанском парламенту. Специјални дописник *Њујорк Трибјун* извештавао је да су Д' Анунција напустили стари пријатељи, алудирајући на писмо апостолског администратора дон Челса Константинија (Celso Luigi Constantini), који је молио песника да ублажи свој бескомпромисни став: „Ови јадни људи у Ријечи пате. Издржали су велике невоље и поднели много жртава. Они су спремни на даље патње, али не могу видети никакву могућност да се Рапалски споразум исправи, ако не укључује ратни подухват против Италије или Југославије.” Папа Бенедикт је изразио забринутост због ситуације у Ријечи 23. децембра, када је наложио Константинију да се потруди да спречи конфликт и избегне крвопролиће. Судећи према *Вашигтон Посту*, папа је био узнемирен због судбине католичког становништва које је остало на територијама које су Рапалским споразумом припале Српској православној цркви.¹⁰¹

Краљ Виктор Емануел (Vittorio Emanuele III) је 21. децембра 1920. потписао Рапалски споразум, о чему су известили сви водећи амерички листови.¹⁰² Последњих дана децембра 1920. године ударна тема била је ситуација у Ријечи и живописни лик Д' Анунција, уз бројне оцене да енергични песник против Италије води „имитацију рата – чист позоришни гест”. Освајање и окупација Ријеке су послужили италијанским националистичким циљевима. Влада Италије никада није званично санкционисала песников подухват, а уживао је и пуну подршку италијанског народа. „Мировни преговарачи су морали да се суоче са готовом ствари. Ријека ће остати италијанска и не-словенска, осим ако неко не свргне Д' Анунција. Одлука председника Вилсона не може се спровести; нити било која слична одлука конференције или савета. Југословени су се коначно повиновали неизбежном и повукли су свој захтев за градом”, писао је уредник *Њујорк Трибјун*. Он је закључио да је „Ријечка комедија, сада при крају, послужила сврси. Приморавајући освајаче да силом уђу у град, Д' Анунцио се јасно држао службене

¹⁰⁰ „The week”, *The New Republic*, 24 November 1920, 306.

¹⁰¹ „Pope Deeply worried”, *Washington Post*, 25 December 1920.

¹⁰² „Fiume blockaded by Italian forces”, *Evening Star*, 22 December 1920.

верзије. До краја је одржао дипломатску фикцију да је са владом у Риму увек укрштао мачеве, или бар имао сукобљене интересе.”¹⁰³

Председник Вилсон је дан након потписивања Рапалског споразума добио детаљан извештај од државног секретара Колбија.¹⁰⁴ Био је веома разочаран јер је веровао да је Краљевина СХС приморана на потписивање споразума под притиском Велике Британије и Француске. Америчке и југословенске дипломате су разговарале у неколико наврата, и након пар недеља председник Вилсон је био потпуно уверен да су Југословени морали да потпишу споразум у Рапалу. Ипак, с обзиром на то да су одлучили да закључе споразум са италијанском владом, схватио је да САД немају обавезу да бране Југословене од самих себе.¹⁰⁵ Амерички председник се више није бавио Рапалским уговором, те је, како је то приметио Драгољуб Живојиновић, Краљевина СХС остављена да се сналази како зна и уме, док је Вилсонов идеализам нестајао у свакодневици.¹⁰⁶

VI Епилог

Упечатљив пример несталности веза младих држава насталих на Мировној конференцији у Паризу са америчким председником нашао се на страницама угледног часописа *Калиџерс* у јулу 1920. године. У тексту под насловом „Америко, све си то ти”, аутор је приметио да је популарност председника Вилсона, чији се портрет налази на зидовима многих институција у Југославији и Чехословачкој, подложна промени, јер тамо „позиција портрета државника није стабилна, и колеба се попут вредности папирног новца у централној Европи.”¹⁰⁷ *Калиџерс* је делио мишљење осталих америчких новина да је председник Вилсон веома брзо постао жртвени јарац у појединим европским земљама због њихових неостварених националних тежњи.

Првих дана јануара 1922. професор Даглас В. Џонсон (Douglas William Johnson), један од чланова комисије *Inquiry* и главни саветник за територијалне аспекте Јадранског питања, упутио је писмо тада већ увелико бившем америчком председнику Вилсону, са молбом за

¹⁰³ „Last Curtain Call at Fiume”, *New York Tribune*, 28 December 2020.

¹⁰⁴ Бејнбриџ Колби (Bainbridge Colby) именован је за државног секретара 23. марта 1920. На функцији је остао до краја Вилсоновог мандата, 4. марта 1921.

¹⁰⁵ Д. Живојиновић, „Вудро Вилсон и Рапалски споразум”, 256–257.

¹⁰⁶ Исто, 260.

¹⁰⁷ Frederick Palmer, „It’s All You America”, *Collier’s* 66, 17 July 1920.

сагласност да америчкој јавности представи читаву полемику око Јадранског питања.¹⁰⁸ Желео је да прикаже огромне тешкоће председника и осталих америчких представника на мировном конгресу у Паризу, јер су истовремено водили двоструку борбу – за америчке идеале и против превртљиве дипломатије старог кова.¹⁰⁹ Професор Џонсон је сматрао да је Американцима било тешко да схвате шта је питање граница значило за Италијане, којима је први сусед била непријатељска Аустроугарска. „Америчка делегација је током преговора задржала позицију; и ако се нашла у ћорсокаку, то се није догодило због неслагања око детаља, већ због базичне чињенице да би сви споразуми које је предложила Италија неизбежно водили спречавању нормалног развоја и коришћења Ријеке, под претњом слободе луке и обезбеђивања њеног припајања Италији...”, објашњавао је Џонсон, истичући да је америчка делегација учинила велике уступке у напору да се пронађе пријатељско решење Јадранског проблема, путем арбитраже, различитих видова плебисцита или стављања спорних територија под управу Лиге народа.¹¹⁰

Размишљајући о преговорима Италије и Југославије током 1920. године, Џонсон је закључио да нису вођени на равноправној бази, јер је Италија уживала подршку Француске и Велике Британије, које су биле у обавези да спроведу Лондонски уговор, уколико југословенска страна не прихвати решење које одговара Италији. „Дотад је политичка ситуација у Америци елиминисала ову земљу као фактор у било којој територијалној нагодби, и Југо-Словени су се сами суочили са италијанским представницима које су подржавали Французи и Британци, ови потоњи везани уговорним обавезама и нестрпљиви да скоро по сваку цену реше непријатни проблем. Услови Рапалског споразума рефлектују ову ситуацију”, писао је Џонсон.¹¹¹ Ипак, када је упоредио одредбе Рапалског

¹⁰⁸ Даглас Вилијам Џонсон (Douglas William Johnson (1878–1944) професор географије и геологије на Универзитету Колумбија, налазио се на челу одељења за утврђивање граница у америчкој мировној комисији 1918. и 1919. године. Био је главни саветник председника Вилсона у Јадранском питању. D. R. Živojinović, „Douglas Wilson Johnson, A forgotten member of the Royal Serbian Academy of Sciences”, *Balkanica* 48 (2017) 219–228.

¹⁰⁹ The Papers of Woodrow Wilson, 67:501, D. W. Johnson – W. Wilson, January 3, 1922.

¹¹⁰ Johnson Douglas Wilson, “The story of Fiume and the Adriatic question”, *Philadelphia Public Ledger*, Jan. 8 1921; idem, „Fiume and the Adriatic problem”, in : *What really happened at Paris, the Story of the Peace Conference, 1918–1919, by American Delegates*, Ed. by Edward Mandell House and Charles Seymour, New York 1921, 137.

¹¹¹ Ibidem, 138.

споразума са оригиналним италијанским захтевима, закључио је да је строго одбијање америчких представника да санкционишу италијански програм представљао успех. Учествовање америчких представника на Мировној конференцији у преговорима око Јадранског питања утицало је да „одредбе крајњег споразума буду праведније, или бар, мање штетне” него што би могле бити да се нису ангажовали. Џонсон је оценио да је, упркос тајној дипломатији, југословенско-италијански споразум остварен захваљујући чврстом ставу председника Вилсона да правда мора бити једнака и за велике и за мале народе.

*

Без обзира на политичку провенијенцију америчких дневних листова деловало је да су скоро сви стали у заједнички фронт како би подржали своју мировну делегацију када се вратила из Париза крајем 1919. године. Америчко јавно мњење често није у потпуности успевало да прати сложене дипломатске игре на Мировној конференцији. Одушевљење прокламованом „новом дипломатијом” није дуго трајало, јер је постало јасно да политика савеза и тајна дипломатија старог кова још увек постоје. Председник Вилсон и његове присталице су приказивали Версајски мировни уговор као победу начела прокламованих у „14 тачака”, али у стварности то није било тако. Као што је приметила историчарка Доминик Рајл, без обзира на то што су стара царства нестала, начин размишљања у Европи је остао исти и старе империјалне структуре су само замењене националним.¹¹² Америчка штампа, која је ревносно пратила заоштравање проблема Јадрану, постепено је схватала да је ситуација измакла из руку председника Вилсона. Сенат није био спреман да ратификује Версајски уговор, нити формирање Лиге народа. Стога се током 1920. године у штампи, као и у текстовима чланова америчке делегације на Мировној конференцији, поздравља повлачење САД из последњих територијалних спорова. Сједињене Државе се двадесетих година 20. века враћају у свој изолационизам, у великој мери препуштајући европским силама да воде рачуна о европским проблемима.

¹¹² D.K. Reill, *op.cit*, 17.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

General Records of the American Commission to Negotiate Peace 1918-1921, National Archives Microfilm Publications, Washington, USA.

The Papers of Woodrow Wilson Digital Edition.

Извори – Unpublished Primary Sources

„Adriatic Incident Closed”, *Los Angeles Times*, 12 November 1920.

„Adriatic Imbroglia”, *Nation* v. 110, 28 February 1920.

„Adriatic Pact Near”, *Washington Post*, 11 November 1920.

„Adriatic Treaty signed at Rapallo”, *The New York Times*, 13 November 1920.

„Agreement Pleases Vatican”, *The New York Times*, 13 November 1920.

„Allied Reply on Fiume Fails to Lessen Strain; Aids Foes of League”, *Washington Post*, 19 February 1920.

„America’s Part in the Drama”, *Washington Post*, 18 February 1920.

„Americans Ask to Quit Paris”, *Los Angeles Times*, November 17, 1919.

„Avezzana desires Fiume Settlement”, *The New York Times*, October 29 1919.

„Concession of Dalmatia Stirs Italian Protests”, *The New York Tribune*, 14 November 1920.

„Defensive Treaty Plan in Adriatic”, *Evening Star*, 14 November 1920.

„Demand Wilson Lines”, *Washington Post*, 29 January 1920.

„Final Parley Opened on Adriatic Problems”, *New York Tribune*, 9 November 1920.

„Fiume blockaded by Italian forces”, *Evening Star*; 22 December 1920.

Gibbons F., „Big 3 Fear to Call Wilson’s Hand on Fiume”, *Chicago Tribune*, 18 February 1920.

Idem, „Will Over-Ride Wilson?” *Chicago Tribune*, 17 February 1920.

„Italians Score Victory in Adriatic Problems”, *Los Angeles Times*, 10 November 1920.

„Italy and Serbia Sign Adriatic Pact”, *The Boston Globe*, 13 November 1920.

„Italy and the Balkans”, *The New Republic*, 10 December 1919.

„Italy on Edge”, *The Chicago Tribune*, 22 April 1919.

Johnson Douglas Wilson, “The story of Fiume and the Adriatic question”, *Philadelphia Public Ledger*, Jan. 8 1921.

„Last Curtain Call at Fiume”, *New York Tribune*, 28 December 1920.

„London and Paris Press Discuss Lansing Incident”, *Chicago Tribune*, 16 February 1920.

„New Agreement on Fiume Handed Wilson by Big 3”, January 20, 1920.

„No, Jugo-Slavia Says to Italian Terms on Fiume”, *Chicago Tribune*, 29 January 1920.

Palmer F., „It’s All You America”, *Collier’s* 66, 17 July 1920.

„Pope Deeply worried”, *Washington Post*, 25 December 1920.

Powell, E. A., „The New Frontiers of Freedom”, *Scribner’s Magazine* v. 67, January 1920, 18–28.

„President Opposes Plans in Adriatic. Warns Allies the U.S. Will Quit if Note is Ignored”, *The Washington Post*, 16 February 1920.

„Says Yugoslavs Spent Millions for Publicity”, *The New York Times*, 26 May, 1919.

„Secret Treaty Starts New Fiume Trouble”, *New York Times*, 26 November 1920.

„Serbs oppose to free Fiume”, *Washington Post*, 10 November 1920

„Storm in Fiume over Fiume Abating”, *The New York Times*, 22 October 1919.

„The Fiume Compromise“, *The New Republic*, 4 February 1920.

„The Treaty Cracks”, *The New Republic*, 3 March 1920, 10.

„The week” *The New Republic*, 3 March 1920, 1.

„The Week”, *The New Republic*, 10 March 1920, 1.

„The Week”, *The New Republic*, 17 March 1920, 1.

„The week”, *The New Republic*, 24 November 1920, 306.

„Tone of Allies Conciliatory, Spirit Defiant”, *Chicago Tribune*, 19 February 1920.

„U.S. Has Final Say on Peace”, *Chicago Tribune*, 17 February 1920.

„U.S. Warships, on Duty in Adriatic, Withdrawn”, *New York Tribune*, 27 November 1920.

Wales H., „France, England and Italy Pick Out Wilson and Polk as ‘Fall Guys’”, *The Chicago Daily Tribune*, 12 November 1919.

Idem., „Jugo-Slav Chief Rejects Allies’ Fiume Solution”, *Chicago Tribune*, 16 January 1920.

Idem., „Will Await Events”, *The Chicago Daily Tribune*, 24 April 1919.

„Were America at San Remo”, *The New Republic*, 5 May 1920.

Објављени извори – Published Primary Sources:

Rapalski ugovor i Sporazum i konvencije između Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Italije, Beograd 1923.

Šišić F., *Jadransko pitanje na konferenciji mira. Zbirka akata i dokumenata*, Zagreb 1920.

Јадранско питање од Париза до Рапала : (званични документи), Београд 1924.
[*Jadransko pitanje od Pariza do Rapala : (zvanični dokumenti)*, Beograd 1924]

Јовановић В. М., *Рапалски уговор 12 новембра 1920 : збирка документа*, Београд 1950.
[Jovanović V. M., *Rapalski ugovor 12 novembra 1920 : zbirka dokumenta*, Beograd 1950]

Литература – Secondary Works

Creel G., *How We Advertised America*, New York–London 1920, 413–414.

Creel G., *The War; the World and Wilson*, New York–London 1920, 286–287.

Johnson, D. W., „Fiume and the Adriatic problem” in: *What really happened at Paris, the Story of the Peace Conference, 1918–1919, by American Delegates*, Ed. by Edward Mandell House and Charles Seymor, New York 1921.

Kirchner Reill D., *The Fiume crisis : life in the wake of the Habsburg Empire*, Cambridge, Massachusetts 2020.

Lippmann W., *Public Opinion*, New Brunswick – London 1998.²

Mitrović A., „Le direttrici della politica del Regno dei SCS verso l’Italia dal 1920 al 1929,” *Quaderni* VIII/1 (1985) 273–287.

O’Brien, P. P., „The American Press, Public, and the Reaction to the Outbreak of the First World War”, *Diplomatic History*, Vol. 37, Issue 3, 1 June 2013, 446–475.

Thompson J. A., *Reformers and War, American progressive publicists and the First World War*, Cambridge University Press, Cambridge–New York 1987, 25.

Živojinović D., *Amerika, Italija i postanak Jugoslavije 1917–1919*, Beograd 1970.

Živojinović D., „Douglas Wilson Johnson, A forgotten member of the Royal Serbian Academy of Sciences”, *Balkanica* 48 (2017) 219–228.

Wolff L., *Woodrow Wilson and the Reimagining of Eastern Europe*, Stanford 2020.
Живојиновић Д., „Вудро Вилсон и Лондонски пакт 1915. године”, *Историјски часопис* 58 (2009) 275–299. [Živojinović D., „Vudro Vilson i Londonski pakt 1915. godine”, *Istorijski časopis* 58 (2009) 275–299]

Живојиновић Д., „Вудро Вилсон и Рапалски уговор (1920)”, *Митолошки зборник* 16 (2007) 249–261. [Živojinović D., „Vudro Vilson i Rapalski ugovor (1920)”, *Mitološki zbornik* 16 (2007) 249–261]

Живојиновић Д., *У потрази за империјом. Италија и Балкан почетком XX века. Студије и расправе*, Београд, 2013. [Živojinović D., *U potrazi za imperijom. Italija i Balkan početakom XX века. Studije i rasprave*, Beograd 2013]

Митровић А., *Југославија на конференцији мира 1919–1920*, Београд 1969. [Mitrović A., *Jugoslavija na konferenciji mira 1919–1920*, Beograd 1969]

Митровић А., „Мировна делегација Краљевине СХС и Декларација В. Вилсона од 23. априла 1919”, *Зборник Филозофског факултета у Београду* 10/1 (1968) 473–495. [Mitrović A., „Mirovna delegacija Kraljevine SHS i Deklaracija V. Vilsona od 23. aprila 1919”, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu* 10/1 (1968) 473–495]

Митровић А., „Тајни контакти Нитијеве владе са југословенском делегацијом у јулу 1919. године”, *Зборник Филозофског факултета у Београду* VIII (1964) 753–772. [Mitrović A., „Tajni kontakti Nitijeve vlade sa jugoslovenskom delgacijom u julu 1919 godine”, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu* VIII (1964) 753–772]

Biljana Vučetić

**THE TREATY OF RAPALLO (1920) IN THE LIGHT
OF CONTEMPORARY AMERICAN PRESS**

Summary

Ever since the USA's entry in WWI, the American public was able to follow the moves of their President Woodrow Wilson. Since the media was crucial in shaping the public opinion, Wilson created several instruments of mass communication. An important moment was the establishment of a special state propaganda agency – the Committee on Public Information (CPI), in the spring of 1917. Depending on their political provenance – Democratic, Republican, left-oriented or progressive, leading US newspapers and magazines supported or criticized President Wilson's peace efforts at the Paris Peace Conference and his engagement in solving the Adriatic question and establishing the League of Nations. During 1919, the American press fully concentrated on the issues of demarcation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes with Italy and the eventual conflict on the Adriatic. A few voices supported the Italian claims, but many more condemned secret treaties and the old diplomacy. The diplomatic dispute over Fiume caused an uproar in the American public. American correspondents, newspaper editors, political analysts, and others strived to explain the peculiar situation of Fiume and several other coastal cities on the eastern side of Adriatic. American newspapers were concerned if the USA would join the League of Nations, and therefore be involved with "European politics and troubles". President Wilson took a firm stand on Fiume, but the situation changed. After the withdrawal of the American peace delegation from Paris, Great Britain and France took over the lead in the Adriatic question. President Wilson had trouble on the domestic front as well because the Senate rejected twice to ratify the Versailles Treaty. American newspapers commented that Italy played a waiting game for Fiume, ready to arrange Adriatic affairs with the Allies. Both France and Great Britain were willing to give Italy a perpetual mandate for Fiume. The progressive magazines emphasized that Wilson's battle was being lost on another front – on the ruins of the Fourteen Points and the triumph of the old diplomacy. Therefore, comments in the US press were mostly in favor of the Treaty of Rapallo, especially among newspapers that supported the Republican Party. On the other hand, the New York Times expressed the opinion that the Kingdom of Serbs, Croats and

Slovenes accepted the unfavorable provisions of the Treaty of Rapallo, and that Italy gained considerably more. Still, it seems that there was a generally positive attitude towards the Treaty of Rapallo. It solved the complicated Adriatic question and enabled the establishment of new international relations. Only President Wilson was deeply disappointed. He believed that the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was forced to sign the Treaty, pressured by Great Britain and France. After a couple of weeks of talks between American and Yugoslav diplomats, Wilson was more convinced that Yugoslavs had to sign the Treaty of Rapallo. Still, he did not think that the US should protect the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes from itself. By the end of 1920, after losing elections, President Wilson lost his interest in the Adriatic issues, and the United States returned to isolationism.

Оригиналан научни рад

Примљен: 30.03.2021.

Коначно прихваћен за објављивање: 11.10.2021.

Александра КОЛАКОВИЋ*
Институт за политичке студије
Београд

ЕРНЕСТ ДЕНИ И СРБИ : О „НАЈВЕЋЕМ ПРИЈАТЕЉУ СЛОВЕНА” ПОВОДОМ СТОГОДИШЊИЦЕ СМРТИ**

Апстракт: Дело Ернеста Денија (Ernest Denis, 1849–1921), историчара, професора и дипломате, уткано је у темеље идеје „вечитог пријатељства” Француза и Срба. Ипак, сто година касније, личност у чијој кући у Латинском кварту се налази Институт за проучавање Словена у оквиру Универзитета Сорбона, непозната је широј јавности. У међуратном периоду, Дени, који је од 1912. године био и члан Српске краљевске академије, поштовао се као „адвокат потлачених народа” и „највећи пријатељ Словена”, да би након 1945. године његово стваралаштво, осим за историчаре и љубитеље историје, било препуштено забораву. Овај рад има за циљ да на основу архивске грађе (Les Archives nationales de France – Site de Paris), штампе и дела Ернеста Денија, као и сећања савременика, осветли стваралаштво овог француског интелектуалца. Ревалоризација личности и дела Ернеста Денија, поводом стогодишњице његове смрти, прилика је и да се врате коцкице мозаика сећања и укаже на активности данашег Института за словенске студије при Сорбони.

Кључне речи: Ернест Дени (Ernest Denis), Срби, Србија, Француска, Словени, интелектуалци, културна дипломатија, научна дипломатија, Велики рат (1914–1918).

Abstract: The work of Ernest Denis (1849–1921), a historian, professor and diplomat, is embedded in the idea of the “eternal friendship” between the French and the Serbs. However, one hundred years after his death, the man, in whose house in the Latin Quarter there is L’Institut d’études slaves within Sorbonne University, is unknown to the broader public. In the interwar period, Denis, who from 1912 was also a member of the Serbian Royal Academy, was respected as the “advocate of the subjugated people” and “the greatest friend of the Slavs”. However, after 1945, his work sank into oblivion, except for historians and history buffs. The aim of this paper is to shed light on the work of this French intellectual, based on archival records (Les Archives nationales de France – Site de Paris), the press, his works and memories of his contemporaries. The

* kolakovicaleksandra@gmail.com

** Рад је настао као резултат активности ауторке на пројектима Института за политичке студије.

reevaluation of the personality and work of Ernest Denis on the occasion of centenary of his death, is a chance to piece together the mosaic of remembrance and highlight the activities of the present-day L'Institut d'études slaves at Sorbonne.

Keywords: Ernest Denis, Serbs, Serbia, France, Slavs, intellectuals, cultural diplomacy, science diplomacy, Great War (1914–1918).

Док су се становници Београда припремали за дочек Божића 1921. године, чинило се да се у тој празничној атмосфери једино штампа враћа у ратно доба. *Политика* је писала како се у Француској воде жестоке борбе око места (Пантеон или Тријумфална капија) одавања почастима свим војницима Великог рата (1914–1918) који су погинули незнани и сахрањени без имена.¹ Био је то одјек последица рата и зачетак преношења сећања учесника и сведока догађаја на нове генерације. Неслућене размере страдања и губитака, дуготрајни живот у рововима, епидемије тифуса и шпанског грипа, као и дубина трауме, иако се чинило да се отимају забраву, ипак су биле битан део свакодневице послератног света, а пре свега Европе. Меморијализација и подизања споменика, текстови у штампани и успомене савременика обнављали су сећање на људе и догађаје рата. Још од времена афере Драјфус, када је појам „интелектуалац”² први пут ушао у употребу, а њихова улога и утицај у друштву и држави постали снажнији у доба рата³, било је јасно да поред почастима свим ветеранима и безименим херојима рата постоје и међу ученим људима они чија имена и дела треба упамтити иако нису били у рововима.

Када је тог јанаура, уочи Божића 1921. године у нову државу – Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца стигла вест да је преминуо Ернест Дени – носилац више признања, награда и одликовања (официр Легије части), препознат као *један од хероја писане речи*⁴, било је неупитно да његовом делу и личности треба обезбедити место у сећању потомака. У Чехословачкој су деца у свим школама један школски дан посветила Денију, као једном од најзаслужнијих за постојање државе. „У Паризу је умро један од најстаријих и најпоузданијих пријатеља наше земље и

¹ „Наши хероји у Пантеону”, *Политика*, бр. 4566, 6–9. јануар 1921, 1.

² *L'Aurore*, 13 janvier 1898; Christophe Charle, *Les intellectuels en Europe au XIXe siècle. Essai d'histoire comparée*, Paris 1996; Žilijen Benda, *Izdaja intelektualaca*, Beograd 1996, 140.

³ Оливер Јанц, *14. Велики рат*, Београд, Нови Сад 2014, 259.

⁴ Александра Колаковић, *У служби отаџбини: сарадња и утицаји француских и српских интелектуалаца 1894–1914*, Београд 2016, 272–273.

нашег народа [...] Вест о смрти Ернеста Денија изазваће најискренију тугу у целој нашој земљи и ожалостиће његове многобројне личне пријатеље и поштоваоце. А професор Дени имао је и једних и других више него и један од наших пријатеља у иностранству” писала је *Политика*, уз податке о животу и заслугама француског интелектуалца, као и вест да је регент Александар Карађорђевић упутио саучешће породици.⁵ Смрт је спречила Денија да поново дође у Београд и одржи тромесечни курс из славистике студентима Филозофског факултета, стога су се савременици подсећали његових ранијих боравака, као и целокупног рада на оснаживању француско-српских (југословенских) веза.

Међу српским интелектуалцима пре и након Великог рата владало је велико поштовање према личности и делу Ернеста Денија. Активност Ернеста Денија још од Анексионе кризе (1908/9), балканских ратова (1912–1913) до научно аргументованог заступања Срба у француској јавности током Великог рата побрало је најдубље симпатије међу савременицима. Миодраг Ибровац, француски ђак и професор француског језика и књижевности, у тексту, који је публиковала *Нова Европа*, назвао је Ернеста Денија „највећим пријатељем Словена на Западу”.⁶ На вест о Денијевој смрти Александар Арнаутовић оценио је да Дени представља „понос и знање Сорбоне”. Писао је за Денија да је и „човек који скицира истину” и најбоље познаје „југословенске ствари”.⁷ Две године након Денијеве смрти Гргур Јакшић, српски интелектуалац који је најбоље познавао Француску, пише да је Дени, иначе члан Српске академије наука од 1912. године, „адвокат потлачених народа”, као и да би Срби морали бити захвални аутору реченице која тврди да је „Србија један од пет прстију божанске руке која ствара будућност”.⁸

Иако је у међуратном периоду изгледало да слика Ернеста Денијаникада неће бити избрисана из сећања Срба и да ће чинити битну компоненту француско-српских односа, данас се дела овог француског интелектуалца сећају само историчари и понеки заљубљеник у знања из прошлости.⁹

⁵ „Ернест Дени”, *Политика*, бр. 4567, 10. јануар 1921, 1.

⁶ Мiodrag Ibrovac, „Ernest Denis”, *Nova Evropa II* (1921) 4–10.

⁷ Aleksandar Arnautovich, *Les Phares. Pour toute la Yougoslavie. Les bons paroles d'un savant. Questions contemporaines*, Paris 1919, 3.

⁸ Гргур Јакшић, „Ернест Дени”, *Годишњица Николе Чуића*, књ. 35 (1923) 392; Крунослав Спасић, „Српска јавност о четворици познатих француских историчара”, у: *Југословенско-француски односи*, ур. Славенко Терзић, Београд 1990, 235.

⁹ Aleksandra Kolaković, „La France et la Grande Guerre dans la mémoire serbe”, *Српска политичка мисао*, специјално издање *Изазови француско-српских односа*, Београд 2018, 83–106.

Стога је веома битно, сто година након Денијеве смрти, истражити и описати генезу Денијевог личног и научног развоја, односа према другим словенским народима и ревалоризовати мотиве његовог интересовања за Србију и Србе. Битно је осветлити и Денијев утицај на формирање француско-српских (југословенских) односа, који је због оснивања Института за словенске студије при Сорбони у његовом дому у Паризу, трајан, пресудан и данас присутан. Циљ овог рада јесте и да сагледа како су се интелектуалци, као важни актери културне и научне дипломатије и/или покретачи историјских догађаја и процеса, кроз пример дела Ернеста Денија, сместили у локалне, националне и европске *Пантеоне сећања*.

У потрази за знањем: школовање, узори и путовања

Ернест Дени је рођен 1849. године у Ниму (јужна Француска, регион Лангдок-Русијон), некадашњем важном средишту римске провинције Галије и од Француске револуције граду који се убрзано привредно развијао и постао упориште републиканских идеја. Можемо замислити Денија као радозналост дечака који користећи предности благе и пријатне климе Нима шета поред грађевина из римског доба као што су Амфитеатар, Аквадукт и Мезон Капе (La Maison Carrée) или вртovima Жардан де ла Фонтен (Les Jardins de la Fontaine) из XVIII века, при чему залази у одаје музе Клио и развија своју склоност ка проучавању прошлости. Рођен након револуције 1848. године, одрастао је у протестанској породици ситне буржоазије и усвајао је од раног детињства не само интересовања за историју већ и снажна републиканска уверења.

Након основног образовања у родном граду наставио је школовање у Паризу 1865. године, где прво похађа угледну L'institution Jauffret, коју су између осталих завршили Виктор Иго, Емил Диркем и Жан Жорес.¹⁰ Ова установа му је омогућила добру основу да са успехом заврши престижни лицеј Карло Велики (Charlemagne), где је изградио пријатељства и познанства са будућим политичарима и државницима, међу којима је и две године млађи Леон Буржоа (Léon Bourgeois). Већ тада се очекивало да млади Дени израсте у одлично образованог грађанина, а његова жеља је била да постане професор. Стога је 1867. године започео образовање у L'École normale supérieure (ENS), где су одмах запажени његов интелект, таленат и интересовања за историју. Замишљена још од оснивања

¹⁰ André Vaquier, *L'Institution Jauffret, rue Culture-Sainte-Catherine*, Société historique et archéologique de Pontoise, Val-d'Oise et du Vexin 1971.

као установа где ће грађани из свих делова Француске стицати знање од најбољих професора, при чему се тежило томе да се прво поврати поверење између грађана и елита, L'École normale supérieure је омогућила Денију не само одлично знање већ и даље неговање републиканских уверења која је понео из породице.

Као и на већину припадника његове генерације на Денија је снажан утисак оставио пораз Француске у рату са Пруском, а потом опсада Париза и Париска комуна 1871. године. Био је учесник Француско-пруског рата, а посебно се истако у одбрани Париза. У време студија значајан утицај на Денија имало је његово пријатељство са Жоржом Ренаром (Georges Renard). Са овим новинаром и професором права Дени је водио дуге разговоре о републиканизму, социјализму и клерикализму. У периоду пре 1871. године, Дени је још као студент иступао против Монархије и режима Наполеона III.¹¹ Проглашење Треће Француске Републике за Денија је било очекивано и темељ будућности Француске. Губитак Алзаса и Лоренекод Денија су изазвали жељу да се Француска што пре обнови у духовном погледу, стога му је била блиска и идеја *реванша* Немачкој. Дени је „припадао покољењу које је ступило у јавни живот после тога страшног рата. Са пуном вером у велику духовну снагу француског народа и коначну одмазду за народни пораз”.¹²

У политичком смислу, Дени се декларисао као умерени републиканац. Досадашња истраживања његове младости указују да му је један од узора и сарадника био Леон Гамбета, а поштовао је и рад Жила Ферија на секуларизацији образовања.¹³ Гргур Јакшић је пак након смрти Ернеста Денија тврдио да је био „ватрени републиканац”, али и истицао да Дени „монархији није могао да опрости пораз Француске”.¹⁴ У политички живот ушао је као члан уредништва Гамбетиног листа *La République Française*. Буланжизам, Панамска и Драјфусова афера обликовале су његова републиканска уверења и вероватно утицала на овај прелаз од умереног ка *ватреном* републиканцу који је Јакшић приметио. Буланжизам и Панамску аферу, у којој су из париских салона испливале у јавност све лоше стране колонијалне политике, корупције и спреге крупног капитала и политике, Дени је схватио као напад на републиканске принципе. Иако је Пола

¹¹ Tomáš Chrobák, *Pour la patrie, pour les Slaves. Les slavissants français et leur rôle publique (1863–1920)*, Paris, Prague 2008, 177–182 (докторска дисертација, Soutenue en 2008 à la Sorbonne Paris 1 en cotutelle avec l'Univerzita Karlova Praha).

¹² /Аноним/, „Ернест Дени”, *Српски књижевни гласник*, књ. II, нова серија, бр. 2 (16. јануар 1921) 159–160.

¹³ Т. Chrobák, *Pour la patrie, pour les Slaves*, 207.

¹⁴ Г. Јакшић, „Ернест Дени”, 314.

Дерулета (Paul Déroulède) поштовао као песника, није одобравао његов начин борбе за власт. Националистички популизам и ванпарламентарна борба за Денија су били неприхватљиви. За Денијев став у афери Драјфус битно је истаћи да је у младости имао предрасуде према Јеврејима, али је био и противник антисемитизма. Стога је веровао да и антисемитизам може угрозити темеље Треће Републике. Денија након иступа Емила Золе и велике подршке које је Алфред Драјфус стекао у књижевним, уметничким, научним, новинарским и политичким круговима затичемо међу онима који су веровали да је овај капетан француске војске невино оптужен за шпијунажу у корист Немачке.¹⁵ За Денијева интересовања и ставове кључно је и да се упознао са социјалдемократским идејама, те је у нарастајућем таласу социјализма почетком 20. века видео део будућности.¹⁶ На поменутих основама изграђено је и Денијево интересовање за историју и међународне односе.

Као добровољац из Француско-пруског рата Дени се упустио у потрагу за новим знањима из историје. Поред француске и немачке историје започео је проучавање и историје других народа Европе, посебно словенских народа. Дубоко дирнут чешким протестима код аустроугарског цара Фрање Јосифа у име хуманости, а против насиља у Француској, Дени се заинтересовао за историју Чеха. Други извор првих сазнања о словенским народима била су истраживања Луја Лежеа (Luis Léger, 1843–1923). Након што је стекао основна знања, определио се да учи словенске језике и путује како би проширио контакте и сакупио изворе. У овом периоду Дени као стипендиста француске државе започиње и низ студијских путовања по Чешкој, Моравској, Русији, Немачкој, Пољској и Балкану, која наставља и касније. Од 1872. године Ернест Дени се усавршава на Карловом универзитету, где се поред учења језика посветио проучавању немачко-чешког антагонизма, успоставио сарадњу са историчарем Франтишеком Палацким (František Palacký) и написао докторску тезу о Јану Хусу (*Jane Huss et les Hussites*).¹⁷ Поред чешког,

¹⁵ T. Chrobák, *Pour la patrie, pour les Slaves*, 210.

¹⁶ *Ibidem*, 225.

¹⁷ Тезу је одбранио пред комисијом коју су чинили: историчар и политичар Анри Валон (Henri Wallon), географ Огист Химли (Auguste Himly), филолог Ежен Беноа (Eugène Benoist), географ Пјер Лакроа (Pierre Lacroix), историчар књижевности Леон Крусл (Leon Crousle) и слависта Сан-Рене Талијандер и публиковао у Паризу 1878. године. Касније је Дени написао више књига посвећених чешкој историји: *Origines de l'Unité des Frères bohêmes* (Angers, 1885), *La Bohême pendant la seconde moitié du XVe siècle* (Paris, 1885), *Établissement de la dynastie autrichienne en Bohême* (Paris, 1889), *Fin de l'indépendance Bohême* (Paris, 1890), *Mémoires et*

савладао је руски, пољски и бугарски језик, паралелно прикупљајући изворе и унапређујући сарадњу са научницима словенских земаља. Када је реч о Денијевом интересовању за Чехе, а потом и остале словенске народе, битно је познанство са радом Томаша Масарика (Tomáš Masaryk). Дени је још од почетка 20. века сматрао да је Масарик важна фигура у чешком националном покрету¹⁸, али се ипак не може рећи да су Масарик и Дени у периоду пре 1914. године успоставили присније односе и пријатељство.¹⁹ Упознавање са историјом малих народа, потенцијалних савезника у неком будућем окршају Француза са германским светом, појавило се као потреба француске науке и политике, те је Дени подржаван од стране својих професора и стипендијама државе.

Каријера: од Универзитета у Бордоу до катедре на Сорбони

Ернест Дени је професорску каријеру започео у унутрашњости Француске, као и већина касније угледних научника овог доба. У години када су државе на Балкану стекле независност и када је Берлински конгрес одредио границе и судбину малих народа, као и сфере утицаја, Дени је ангажован као предавач на La Faculté des Lettres у Бордоу. У овом периоду високошколска настава у Бордоу била је у фази обнове и постепеног развоја, стога је био потребно додатно радити на мотивацији студената и набавци литературе у шта се Дени, као млади професор тек пристигао на факултет 1878. године, уверио. Увиђајући значај тема којима се посветио Денију је био приоритет да набави књиге о Словенима, које је први пут посетио пет година раније. Ипак, факултет је одбио да набавља нову литературу о словенским народима, а Дени је издавајао новац од своје

essais sur Palacky (Paris, 1898) и *La Bohême depuis la Montagne-blanche* (Paris, 1903). (Archives nationales France [У даљем тексту ANF], Dossier Ernest Denis, F/17/25754, lettre, 3. novembre 1872; T. Chrobák, *Pour la patrie, pour les Slaves*, 177, 183–185.)

¹⁸ А. Колаковић, *У служби отаџбине*, 297; Милош Ковић, „Масарик и Срби: политичке идеје”, *Српска политичка мисао* 2 (2020) 13–57.

¹⁹ Масарик је у време своје наставничке каријере постао близак са хрватским и српским студентима у Прагу, о чему је сведочио један од његових студената Миле Павловић Крпа: „Масарик је успео да у нашим срцима упали варницу одушевљења. Из Прага су се наши људи враћали кућама као револуционари”. (Карел Чепек, *Разговори с Т. Г. Масариком*, Нови Сад 1938, 143–144, 147; Драгољуб Живојиновић, „Томаш Г. Масарик у борби за независност Чеха и Словака”, *Историјски часопис*, књ. LVII (2008) 428.)

плате како би припремио предавања о Словенима (*Борба Словена са Германима*) и наставио своја проучавања.²⁰

Дени није био задовољан животом и радом у Бордоу. Маштао је о повратку у Париз, а пратили су га и здравствени проблеми. Демотивисан условима на факултету није видео простор за напредовање. Стога је тражио и успео да добије премештај 1881. године, али не у Париз, већ Гренобл. Универзитет у Греноблу имао је дугу традицију, још од XIV века, а након тешких периода и прекинутог функционисања обновио га је Наполеон Бонапарта (почетком XIX века), да би у време Денијевог доласка режим Треће Републике настојао да га поново реорганизује и развије у центар који ће пратити и индустријски развој. У овом граду испод Алпа Дени је држао предавања из европске књижевности до 1886. године. Иако су друге теме биле предмет професуре, Дени се није одрекао проучавања Словена, већ је држао јавна предавања из историје словенских народа.²¹ Ипак, Дени се 1886. године предомислио и вратио у Бордо, где се у складу са развојем уметности и науке одвијао убрзани развој институционалних и научних установа. Поред каријере професора историје, Дени је 1893. године ушао и у структуру градске управе, као саветник Општине Бордо.²² Након што је 1891. године публиковао књигу *La France à Moscou* Дени је започео систематичније интересовање за Немачку. У овом периоду Дени је сарађивао и на чувеној публикацији *L'Histoire générale du IVe siècle à nos jours* (*Општа историја од IV века до наших дана*), коју су покренули његови професори и узори Ернест Лавис (Ernest Lavisse) и Алфред Рамбо (Alfred Rambaud).²³

Од 1895. године Ернест Дени је преузео Катедру модерне историје на Сорбони од Алфреда Рамбоа, који му је у међувремену од професора постао и пријатељ.²⁴ Преласком у Париз, Денијева каријера се убразано

²⁰ T. Chrobák, *Pour la patrie, pour les Slaves*, 192–194.

²¹ ANF, F/17/25754, Dossier Ernest Denis, E. Denis à Lettre au directeur de l'enseignement supérieur, Bordeaux, 1. octobre 1879; E. Denis à Lettre au directeur de l'enseignement supérieur, Bordeaux 25 juillet 1881.

²² ANF, F/17/25754, Dossier Ernest Denis, Rapport, 15 mars 1892.

²³ Денијев допринос овој публикацији био је приказ историје словенских народа, Мађара и балтичких народа. (E. Lavisse, A. Rambaud, *L'Histoire générale du IVe siècle à nos jours*, vol. 4, Paris 1891 à 1894; Pierre Nora, „Lavisse, instituteur national”, in: P. Nora (dir.), *Les lieux de mémoire*, vol. 1, Paris 1997, 239–275; Christophe Charle, *Rambaud (Alfred, Nicolas)* in: *Les professeurs de la faculté des lettres de Paris – Dictionnaire biographique 1809–1908*, Paris 1985, 151–152; https://www.persee.fr/doc/inrp_0298-5632_1985_ant_2_1_2673 (12. март 2021).)

²⁴ T. Chrobák, *Pour la patrie, pour les Slaves*, 217.

развијала и написао је више важних дела из историје Немачке: *L'Allemagne 1789–1810* (Немачка 1789–1810), *L'Allemagne 1810–1852* (Немачка 1810–1852), *La Confédération germanique* (Немачка конфедерација) и *La Fondation de l'Empire allemand 1852–1871* (Настанак немачке империје 1852–1871).²⁵ На прелазу два века Дени је препознат као одличан познавалац немачке историје, Аустроугарске, као и словенских народа, а пре свега Чеха, о чему сведочи и оцена да „најбоље познаје Средњу Европу“ изречена од стране Гистава Лансона (Gustave Lanson), члана Француске Академије.²⁶ У овом периоду његови идеолошки и научни ставови су присутни у француској јавности. Био је укључен и у рад Лиге за права народа (Ligue des droits de l'homme), која је основана у циљу одбране Алфреда Драјфуса 1898. године, а потом је њен рад проширен. Дени се упоредо више интересује за Србију и Србе, посебно од како су кризе и ратови (Мароканске, Анексиона и балкански ратови) претили да прерасту у рат великих сила. Дени, који је од 1906. године предавао и на војној школи L'École de Saint-Cyr²⁷, био је поштован као ауторитет не само у научним, већ и војним и политичким круговима Француске. Стога је Дени у доба Великог рата био део тзв. линије другог фронта – научне пропаганде, која је тежила да објасни узроке и могуће последице рата. До смрти 1921. године Дени је био професор на Сорбони и предавач на L'École de Saint-Cyr, при чему је утицао на генерације студената и официра, који су се у Великом рату борили и изборили да се Алзас и Лорена врате у границе Француске.

„Највећи пријатељ Slovena“ и Срби

Професура и трагање за историјским знањем нису биле једине сфере интересовања полихистора Ернеста Денија. Кризе почетком XX века и борба империјалних сила, које је темељено и детаљно анализирао, покретали су га да размишља да ли ће Француска бити спремна када дође до рата са Немачком. Груписање великих сила и снажан привредни и војни развој Немачке, успорени развој Русије и политика „сјајне изолованости“ Велике Британије, оптерећивала су га и питањем ко ће

²⁵ Ernest Denis, *L'Allemagne 1789–1810*, Paris 1896; idem, *L'Allemagne 1810–1852*, Paris 1898; idem, *La Confédération germanique*, Paris 1898; idem, *La Fondation de l'Empire allemand* (1852–1871), Paris 1906.

²⁶ К. Спасић, „Српска јавност о четворици познатих француских историчара”, 233.

²⁷ T. Chrobák, *Pour la patrie, pour les Slaves*, 220.

бити Француски савезници у неком будућем рату. У складу са духом *epoche imperija* у којој је живео као припадник генерације француских интелектуалаца која је трагала за начинима да Француска рedefинише и ојача међународну позицију и превазиђе последице пораза у рату са Пруском, Дени се интересовао за актуелне догађаје и износио своје ставове у јавности. Интереси великих сила, проблеми мултиетничке Аустроугарске, криза и крај власти Османског царства над европским поседима, ступање на снагу Француско-руског споразума (1894) и бурне политичке прилике у земљама које је обилазио утицале су и на разумевање и појаву симпатија за националне покрете словенских народа. Излазак Француске из дипломатске изолације на прелазу векова, које је по Денијевој оцени означио Француско-руски савез, био је и прилика за повезивања интелектуалаца географски удаљених средина.²⁸ Овим се преко личних контаката и научне сарадње стварала веза политичких структура Француске и словенских држава.

Денијево поље научног интересовања није се ограничило само на чешку и немачку историју, већ се временом, пре свега под утицајем развоја међународних догађаја, проширивало на историју Пољака и Јужних Словена, а посебно Бугара и Срба. На Денија је велики утисак оставила посета Србији 1873. године када се, као некада родним Нимом, шетао Калемегданом, замишљао сцене из прошлости о којима је читао и склапао прве контакте са српским интелектуалцима и прикупљао изворе.²⁹ Ипак, тада није писао о Јужним Словенима, већ је надограђивао знање. Поред основе која потиче од француских слависта, а посебно Луја Лежеа, као и сталних усмеравања Лависа и Рамбоа, ка Бугарима и Србима Денија су водиле и мисли његовог пријатеља Емила Омана, професора Сорбоне, слависте и стручњака за Русију.

За разлику од француске државе која је 1871. године поражена, територијално смањена и изгубљеног међународног угледа, Париз је задржао ореол интелектуалне и уметничке метрополе.³⁰ Балкански народи, а међу њима и Срби, наставили су слање својих даровитих припадника у престижне школе Француске, што је стварало основе за ближе упознавање француских интелектуалаца са српском културом, Краљевином Србијом и догађајима на Балкану, где је власт Османског царства била у дубокој кризи. На прелазу два века Ернест Дени је заједно

²⁸ Ibidem, 214.

²⁹ Ернест Дени, „Предавање о Србији”, у: *Српски Школски Дан у Француској* 13 (26) март 1915. године, 29.

³⁰ Michel Winock, *La Belle Époque La France de 1900 à 1914*, Paris 2006, 325–362.

са Емилом Оманоу успоставио сарадњу са Гргуром Јакшићем, студентом Сорбоне, који је имао подршку српске државе да гради мрежу контаката и веза у француском друштву.³¹ Посредством Јакшића, Дени је упознао дело Јована Цвијића, Стојана Новаковића, Јована Жујовића и других српских интелектуалца који су поред врхунских научних достигнућа били укључени и у државне послове.³² Већ у овом периоду Дени је увиђао потребу да се унапреди и ојача културна и научна сарадња Француске са словенским народима и стога је био један од оснивача *Француско-словенског удружења* 1908. године.³³

Почетком XX века Дени и Оман су као и већина француских слависта имали бољу комуникацију са бугарским интелектуалцима, али су им анексија Босне и Херцеговине (1908/9) и балкански ратови приближили историју Срба и српске интересе.³⁴ У време Анексионе кризе Ернест Дени је увидео заједничке тачке интереса Француске и Србије, које је трасирао немачки Продор на Исток. Заједно са Албером Малеом, Огистом Говеном, Емилом Оманоу и другим француским интелектуалцима, текстовима у штампи, предавањима и говорима против Аустроугарске подржао је српске интересе.³⁵ Већ у овом периоду очигледна је и његова емотивна везаност за Јужне Словене, као и заинтересованост за идеју југословенства. У септембру 1911. године, заједно са сином и ћерком, кренуо је на путовање прко Италије и обишао Загреб, Љубљану, Ријеку, Цетиње, Босну и Херцеговину и Београд.³⁶ У фебруару 1912. године постао је и дописни (инострани) члан Српске краљевске академије, чиме су се и његове везе са Србијом и Србима подигле на виши ниво и обликовале даљу сарадњу.³⁷ Јавна предавања била су начин његовог подржавања Србије и током балканских ратова (1912–1913), што је имало одјек у француској јавности и утицало на стварање једне нове и

³¹ А. Колаковић, *У служби отаџбине*, 182–184.

³² Исто.

³³ М. Н., „Омладина на страни”, *Словенски југ*, бр. 49, 4. децембар 1910, 385.

³⁴ Јован Жујовић, „Ернест Дени”, *Годишњак СКА XXIX* (1920) 206–209.

³⁵ Aleksandra Kolaković, „French Intellectuals on the Auto-Hungarian Interest in the Balkans 1894–1914”, in: *Balkan Entanglements – Peace of Bucharest*, ed. Matei Gheboianu, Cosmin Ionita, Bucharest 2016, 13–29.

³⁶ К. Спасић, „Српска јавност о четворици познатих француских историчара”, 234.

³⁷ Од 1903. године Дени је био члан и чешке Академије наука. (Михаило Војводић, „Француски научници и југословенско питање”, у: исти, *Изазови српске спољне политике (1791–1918) огледи и расправе*, Београд 2007, 409.)

афирмативне слике Србије и Срба.³⁸ Ернест Дени је у освит Великог рата академски аргументовано и минуциозно објашњавао положај и значај српских интереса за Француску. Полазна тачка за Денија био је немачки експанзионизам и његов утицај на унутрашње стање у Аустроугарској. Уверење да су Аустроугарска и њен притисак на Србију средства немачког продора на Исток, поред утицаја српских интелектуалаца, Денија су у време Великог рата, определили да подржава идеју чешке и српске (односно југословенске) државе.³⁹

Иза линије фронта: Дени и научна пропаганда у Великом рату (1914–1918)

Велики рат је поред војника у рововима мобилисао и оне иза линије фронта. Одмах је било јасно да ће снага аргумената и писане речи бити убојито оружје. Новине су пре рата достигле високе тираже и осетила се моћ утицаја информација⁴⁰, стога су и владе свих држава укључених у рат од првог дана повеле пропагандне акције.⁴¹ Пропаганда је била потребна како би се очувао борбени морал војника и јавности, као и да би се помогле дипломатске активности држава и остварили ратни циљеви. Центри пропагандних делатности су били главни градови великих сила, али су се и мале државе, као што је Србија, укључиле у ову борбу. Париз је због сарадње између француских и српских интелектуалаца, веза и контаката које су Миленко Веснић и Гргур Јакшић успоставили у редакцијама најпрестижнијих и најтиражнијих новина, био од посебне важности за српску пропаганду, а упоредо су се користиле и научне везе и контакти.⁴² Главни покретач и координатор српске „научне пропаганде” био је Јован М. Јовановић, француски ђак, који се у Француској ослањао на неформалну групу коју су чинили Миленко Веснић, Гргур Јакшић, Милета Новаковић, Јован Жујовић, Ернест Дени, Емил Оман, Виктор Берар, Огист Говен, Шарл Лоазо, а повремено и други француски

³⁸ Aleksandra Kolaković, „French Intellectuals and the French Policy Change in the Balkans (1912–1913)”, *Journal of Turkish World Studies* XII/2 (2012) 199–212.

³⁹ Henri Hauser, „L’Oeuvre d’ Ernest Denis”, *Extrat de La France nouvelle de janvier –février 1922*, 5–28.

⁴⁰ Пјер Албер, *Историја штампе*, Београд 1998, 59.

⁴¹ Michael Nolan, „The Eagle Soars over the Nightingale. Press and Propaganda in France in the Opening Months of the Great War”, in: *A Call to Arms. Propaganda, Public Opinion and Newspapers in the Great War*, ed. Troy Paddock, Westport 2004, 52–90.

⁴² А. Колаковић, *У служби отаџбине*, 192–198.

интелектуалци. Од јануара 1916. године, када је основана Кућа штампе (Maison de la Presse), која је наставила да спроводи још снажније цензуру⁴³ информација које су пласиране путем француске штампе да би српски интереси и ратни циљеви, а посебно идеја југословенства, били присутни у јавности, били су задужени пре свега напред поменути интелектуалци.⁴⁴

Ернест Дени је већ 1914. године постао члан *Études et documents sur la guerre. Comité du publication* (Проучавање и документовање рата. Одбор за публикување). Сарадња француских и српских научника у ратним околностима, иако је наилазила на препреке услед интереса великих сила и придобијања нових савезника (Бугара и Италијана), које су водиле цензури и неразумевањима политичара и дипломата, ипак је имала значајне резултате. Организован је Српски дан у свим француским школама 1915, а касније и 1916. године, чиме се српско питање актуелизовало у најтежем периоду за српску државу. Класична дипломатија није била једини пут којим је српска влада деловала, стога је значајно да се у овом периоду појавила и Денијева књига *La grande Serbie (Велика Србија)*, која је панегирик српској историји и победама.⁴⁵ Почетком 1916. године Дени је помагао рад и удружења Српски народ у Француској (*La Nation Serbe en France*), хуманитарне организације настале у кући Виктора Берара, док су српски интелектуалци планирали штампање његове студије о српско-бугарским односима, на чијој би изради аутору помогао тада већ његов пријатељ Гргур Јакшић.⁴⁶ Дени је са српским интелектуалцима у Паризу, такође, сарађивао и на публикувању часописа *La Patrie Serbe*, који је публикован на француском језику од 1916. до 1918.

⁴³ Olivier Forcade, *La censure politique en France pendant la grande guerre*, Paris 1998. (докторска дисертација)

⁴⁴ Организовање помоћи Србији, пријем српских ђака и избеглица у Француској, обележавање Српског дана (1915. и 1916. године) само су део њихових заједничких активности. (Миодраг Ибровац, „Српски ђаци у Француској”, у: Светислав Петровић, Миодраг Ибровац и др, *Књига о Француској*, Београд 1940, 207–214; Љубинка Трговчевић, „Париз као културни центар српске емиграције током Првог светског рата”, *Зборник Матице српске за историју* 41 (1990) 83–97; Aleksandra Kolaković, „War and Propaganda in 1915: French Intellectuals and Actualization of Serbian Issues”, in: *The Great War in 1915*, ed. Dalibor Denda, Christian Ortner, Belgrade, Wien 2017, 330–352.

⁴⁵ Ernest Denis, *La grande Serbie*, Paris 1915.

⁴⁶ Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе: 1914–1920*, Београд 1986, 141.

године.⁴⁷ У контексту научно-дипломатских активности Ернеста Денија значајно је да је 1917. године постао члан и друге институције за научно проучавање рата *Le Comité d'études*.

Временом је уз догађаје Великог рата настало Денијево уверење да је мир у Европи могућ само непостојањем Аустроугарске и формирањем велике чешке и велике српске државе.⁴⁸ Сматрао је да би за интересе Француске било добро изградити један зид састављен од словенских држава наспрам германског света, и стога је његова активност била усмерена ка решавању националних питања словенских народа. На крају Великог рата Дени у делу *Du Vardar à L'Istrie (Od Vardara do Istre)*, на основу доступних докумената, осуђује бугарске злочине над Србима током ратова (1912–1918), што је било кључно у његовом опредељењу да јасније подржи афирмацију српских и југословенских интереса.⁴⁹ Бугарско питање и јадрански проблем остали су централна тема Денијевих дела након Великог рата.⁵⁰ Као и већина француских интелектуалца, није био опијен победом у рату, већ је задржао стрепњу да германизам није поражен и започео је серију предавања о појединим актуелним међународним питањима, при чему је био чест гостујући предавач на словенским универзитетима. У контексту развоја југословенске идеје битно је нагласити да је од 1919. године Дени заговарао идеју суштинског јединства југословенске нације, а својим делима и образовањем Института за словенске студије наставио обликовање политичких, економских и културних утицаја Француске.⁵¹ Савременици су стога оценили да је Дени „био искрени и одушевљени пријатељ неослобођених и неуједињених

⁴⁷ Поред рубрике *Les amis de la jeunesse serbe en exil* у оквиру којих је пружена захвалност и признање Аристиду Бријану, Алберу Сапеу, Виктору Берару, Емилу Оману и Ернесту Денију, као и њиховим породицама, као и целој француској јавности значајни су били и текстови који су повезивали француску и српску прошлост. (Dragomir Iconitch, „Aux Jeunes Gens Serbs”, *La Patrie Serbe*, № 1, 20. octobre 1916, 48 ; M. Radonitch, „Premiers rapports et relations entre les Serbs et les Français”, *La Patrie Serbe*, № 1, 20. octobre 1916, 8–12; „Jovan Zujovic, Hommage à la France”, *La Patrie Serbe*, № 1, 20. octobre 1916, 19–23.)

⁴⁸ Luis Eisenmann, „Ernest Denis (nécrologe)”, *Revue historiorque* 45e année tome CXXXV, Paris (1920) 365–370; М. Војводић, „Француски научници и југословенско питање”, 409.

⁴⁹ Ernest Denis, *Du Vardar à L'Istrie*, Paris 1919, 27.

⁵⁰ Ernest Denis, *Du Vardar à Sotcha*, Paris 1923; „Читуља – Луј Леже”, *Српски књижевни гласник*, књ. 9, св. 3 (1. јун 1923) 240.

⁵¹ E. Denis, *Du Vardar à Sotcha*, 111–112; М. Војводић, „Француски научници и југословенско питање”, 411.

европских народа чија је историјска будућност била угрожена пангерманским плановима Немачке и њених сателита“, а рат и догађаји су „потврдили и тачност његових погледа и далековидост погађања, са праведно стеченим ауторитетом родољуба и научника, он је својим радом у пуној мери послужио и својој земљи и општој савезничкој ствари”.⁵²

Институт за словенске студије

Као резултат увећаних интересовања за Словене и потребе за институцијом у Француској, која би на основама науке проучавала словенске народе, Ернест Дени је 1919. године иницирао оснивање Института за словенске студије (*L’Institut d’Etudes slaves*) у Паризу. Денијева кућа, која је окупљала најумније личности политичког и културног живота Чеха, Словака, Пољака, Срба (Југословена), Бугара и свих других словенских народа, од овог доба постала је научни центар који је координирао научну сарадњу Француске са универзитетским центрима у новим државама, већином насталим након распада Хабзбуршке монархије. Оснивање Института за словенске студије био је међудржавни пројекат јер је Дени добио подршку француске, чехословачке, југословенске и касније пољске владе, о чему и данас сведочи спомен плоча на згради у Латинском кварту. Упоредо, одмах након рата, железничка станица у Прагу је добила име по Денију, чиме је његов значај за изградњу чешке државе, како је то приметио професор Антоан Марес, изједначен са делатношћу Вудроа Вилсона, америчког председника.⁵³

Размена предавача и долазак студената у Париз на усавршавање, заједнички научни пројекти и усавршавање знања и познавања француског језика, као и настава словенских језика били су у средишту Денијевих активности, а потом и његових ученика и настављача. Након Великог рата Ернест Дени је провео два семестра (1919–1920) као гостујући предавач у Београду. Посебно је важно у овом контексту поменути да су најновија знања публикована у часописима *Le Monde Slave* (*Словенски свет*), а потом и данас референтом часопису *La Revue des études slaves*.⁵⁴ Овим

⁵² „Ернест Дени“, *Српски књижевни гласник*, књ. II, нова серија, бр. 2 (16. јануар 1921) 159–160.

⁵³ Вид.: <https://institut-etudes-slaves.fr/centenaire-de-la-mort-du-fondateur-de-lies-ernest-denis/> (22. март 2021).

⁵⁴ Вид.: *La Revue des études slaves: Paris, 1921: l’Institut d’études slaves, acteur de la slavistique* XCI, 1–2 (2020) <https://journals.openedition.org/res/3378> (23. март 2021).

је, заједно са оснивањем Катедре словенских језика и књижевности у Стразбуру (којом је руководио Андре Мазон, такође сарадник Института, а касније и директор), Дижону и Лиону, проучавање словенских народа институционализовано и ван Париза, а научна дипломатија постала моћно средство у конструисању политичких и економских односа Француске са државама словенских народа.

Данас је у кући Ернеста Денија (9, rue Michelet, Paris, VI арондисман) Цетар за славистичке студије Сорбоне, који је у организационом погледу део Сорбоне Париз IV. Денијеви научни радови се и данас цитирају, посебно они који се односе на историју Чешке, Словачке и Србије. Научници и професори који су ученици Денијевих ученика, организују сарадњу са најзначајнијим универзитетима и институтима у земљама које је Дени посећивао, изучавао и помагао својим интелектуалним радом. Размена предавача, студената, заједничке публикације и конференције основа су рада и данас, сто година након Денијеве смрти. Незаобилазно место за сваког студента у Паризу и Француској који се посветио проучавању тема о односима Француске са неком од словенских земаља и надаље ће бити кућа у срцу Латинског кварта у којој је Дени живео и стварао, о чему сведочи и његов очувани радни кабинет.

Закључак

Када се оцењује улога личности у догађајима који су мењали или битно утицали на ток историје, историографија је дуго посматрала, проучавала и анализирала само делатност државника и водећих политичара, док су се домети утицаја људи ван званичних државних функција занемаривали и/или оспоравали. Улога интелектуалаца (професора, научника) се посматрала најчешће у контексту размене и преношења научног знања и културних утицаја. Ипак, развој историјске науке и истраживања у оквирима историје идеја и интелектуалаца указали су да се улога интелектуалаца у историји и односима између држава посматра у једном комплексном систему интелектуалне размене и дипломатских односа. Као један од кључних актера културне и научне дипломатије у Француској на почетку XX века препознат је Ернест Дени, несумњиво полихистор и угледни научник, а у исто време креатор слике Француске међу Словенима. На прелазу два века афера Драјфус увећала је утицај образованих људи на унутрашњу политичку климу и дипломатске односе. Њихово друштвено ангажовање и значај препознале су и државне структуре и стога су их укључиле у оквире дипломатије.

Пут Ернеста Денија од научника до актера културне и научне дипломатије определила су његова интересовања, створена мрежа контаката и веза, као и дух епохе у којој је живео и стварао. Велики рат је утицао да се интелектуалци укључе у одбрану својих земаља, користећи знања и контакте који су изграђени у ранијем периоду, истовремено проналазећи и нове мотиве за сарадњу. Мрежа интелектуалних контаката и веза градила је савезништво и посредно утицала на даљи развој билатералних и мултилатералних односа. Стога су интелектуалци укључени у оквире културне и научне дипломатије, као што је Ернест Дени, битан део заједничке историје, у овом контексту француско-српских односа.

Посматрано кроз процесе дугог трајања, (не)постојање сећања на делатност и улогу интелектуалаца у неком историјском периоду или догађају, осветљава и однос савременика према том делу историје и идентитета. Док је послератно друштво нове државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца – Југославије, а посебно српска елита, која је и иницирала да Ернест Дени од 1912. године постане део Српске краљевске академије, неговала успомену на научни и политички допринос афирмацији Србије и српских, а потом и југословенских интереса, након 1945. године Ернест Дени је остао само делом познат кругу стручњака. Успомену на Ернеста Денија у виду споменика чува његов родни град Ним, као и Француски институт у Прагу, који је назван по њему. Као обележја сећања на једном од централних места у Прагу (*Malostranské*) налазе се спомен плоча и биста. Иначе, у Прагу је први споменик Ернесту Денију подигнут 1928. године, али су га нацисти срушили 1939. године.

Стогодишњица Великог рата и свест о прекомпоновању прошлости у оквире нових политика сећања у контексту евроинтеграција усмерила је пажњу на осветљавање недовољно проучене улоге појединца – интелектуалца. У овом контексту се ревалоризација *места сећања* на Ернеста Денија мора посматрати кроз парадигме културне и научне дипломатије. Посебно, ако се посматра далековида Денијева иницијатива за оснивање Института за словенске студије у Паризу као стожера односа Француске и словенских држава. Поменута установа је и данас центар научних веза Сорбоне са другим научним институцијама у словенском свету, што се показало битним у реализовању француске улоге при укључивању Чешке, Словачке и Пољске у ЕУ, а постоје мишљења да може бити корисна као допринос Француске процесу евроинтеграција Србије. Стога је делатност Ернеста Денија трајно присутна компонента француско-српских, као и француских веза са словенским народима, не само у сфери науке и културе, већ је и искра која покреће економске и дипломатско-политичке односе.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Archives nationales France [ANF], F/17/25754, Dossier Ernest Denis.

Објављени извори – Published Primary Sources:

Arnautovich Aleksandar, *Les Phares. Pour toute la Yougoslavie. Les bons paroles d'un savant. Questions contemporaines*, Ligue des universitaires serbo-croato-slovènes, Paris 1919.

Denis Ernest, *L'Allemagne 1789–1810*, Paris 1896.

Denis Ernest, *L'Allemagne 1810–1852*, Paris 1898.

Denis Ernest, *La Confédération germanique*, Paris 1898.

Denis Ernest, *La Fondation de l'Empire allemand (1852–1871)*, Paris 1906.

Denis Ernest, *La grande Serbie*, Paris 1915.

Denis Ernest, *Du Vardar à L'Istrie*, Paris 1919.

Denis Ernest, *Du Vardar à Sotcha*, Paris 1923.

Eisenmann Louis, „Ernest Denis (nécrologe)”, *Revue historiorque* 45e année tome CXXXV, Paris (1920) 365–370.

Hauser Henri, „L'Oeuvre d' Ernest Denis”, *Extrat de La France nouvelle* de janvier –février 1922, 5–28.

Ibrovac Miodrag, „Ernest Denis”, *Nova Evropa* II (1921) 4–10.

Lavissee A., Rambaud A., *L'Histoire générale du IVe siècle à nos jours*, vol. 4, Paris 1891 à 1894.

Жујовић Јован, „Ернест Дени, *Годишњак СКА XXIX* (1920) 206–209. [Jovan Žujović, „Ernest Deni“, *Godišnjak SKA XXIX* (1920) 206–209]

Јакшић Гргур, „Ернест Дени”, *Годишњица Николе Чупића*, књ. 35 (1923) 313–324. [Grgur Jakšić, „Ernest Deni”, *Godišnjica Nikole Čupića*, књ. 35 (1923) 313–324]

Штампа – Newspapers

L'Aurore

La Patrie Serbe

Политика [Politika]

Словенски југ [Slovenski jug]

Српски књижевни гласник [Srpski književni glasnik]

Извори на интернету – Primary Sources on the Internet

Christophe Charle, „Rimbaud (Alfred, Nicolas)” in: *Les professeurs de la faculté des lettres de Paris – Dictionnaire biographique 1809–1908*, Paris 1985, 151–152; https://www.persee.fr/doc/inrp_0298-5632_1985_ant_2_1_2673 (12. март 2021)

<https://institut-etudes-slaves.fr/centenaire-de-la-mort-du-fondateur-de-lies-ernest-denis/> (22. март 2021)

La Revue des études slaves: Paris, 1921: l’Institut d’études slaves, acteur de la slavistique, XCI 1-2 (2020). <https://journals.openedition.org/res/3378> (23. март 2021)

Литература – Secondary Works

Benda Žilijan, *Izdaja intelektualaca*, Beograd 1996.

Charle Christophe, *Les intellectuels en Europe au XIX siècle. Essai d’histoire comparée*, Paris 1996.

Chrobák Tomáš, *Pour la patrie, pour les Slaves. Les slavissants français et leur rôle public (1863–1920)*, Paris, Prague 2008. (doktorska disertacija, Soutenue en 2008 à la Sorbonne Paris 1 en cotutelle avec l’Univerzita Karlova Praha)

Forcade Olivier, *La censure politique en France pendant la grande guerre*, Paris 1998. (doktorska disertacija)

Kolaković Aleksandra, „French Intellectuals and the French Policy Change in the Balkans (1912–1913)”, *Journal of Turkish World Studies* XII/2 (2012) 199–212.

Kolaković Aleksandra, „French Intellectuals on the Austro-Hungarian Interest in the Balkans 1894–1914”, in: *Balkan Entanglements – Peace of Bucharest*, ed. Matei Gheboianu, Cosmin Ionita, Bucharest 2016, 13–29.

Kolaković Aleksandra, „War and Propaganda in 1915: French Intellectuals and Actualization of Serbian Issues”, in: *The Great War in 1915*, ed. Dalibor Denda, Christian Ortner, Belgrade, Wien 2017, 330–352.

Kolaković Aleksandra, „La France et la Grande Guerre dans la memoire serbe”, *Srpska politička misao*, специјално издање *Изазови француско-српских односа*, Београд 2018, 83–106. [*Srpska politička misao*, специјално izdanje *Izazovi francusko-srpskih odnosa*, Beograd 2018, 83–106]

Nolan Michael, „The Eagle Soars over the Nightingale. Press and Propaganda in France in the Opening Months of the Great War”, in: *A Call to Arms. Propaganda, Public Opinion and Newspapers in the Great War*, ed. Troy Paddock, Westport 2004, 52–90.

Nora Pierre (dir.), *Les lieux de mémoire*, vol. 1, Paris 1997.

Vaquier André, *L’Institution Jauffret, rue Culture-Sainte-Catherine*, Société historique et archéologique de Pontoise, Val-d’Oise et du Vexin 1971.

Winock Michael, *La Belle Époque La France de 1900 à 1914*, Paris 2006.

Албер Пјер, *Историја штампе*, Београд 1998. [Pjer Alber, *Istorija štampe*, Beograd 1998]

Војводић Михаило, *Изазови српске спољне политике (1791–1918) огледи и расправе*, Београд 2007. [Mihailo Vojvodić, *Izazovi srpske spoljne politike (1791–1918) ogledi i rasprave*, Beograd 2007]

Живојиновић Драгољуб, „Томаш Г. Масарик у борби за независност Чеха и Словака”, *Историјски часопис*, књ. LVII (2008) 427–444. [Živojinović Dragoljub, „Tomaš G. Masarik u borbi za nezavisnost Čeha i Slovaka”, *Istorijski časopis*, knj. LVII (2008) 427–444]

Јанц Оливер, *14. Велики рат*, Београд, Нови Сад 2014. [Janc Oliver, *14. Veliki rat*, Beograd, Novi Sad 2014]

Ковић Милош, „Масарик и Срби: политичке идеје”, *Српска политичка мисао* 2 (2020) 13–57. [Ković Miloš, „Masarik i Srbi: političke ideje”, *Srpska politička misao* 2 (2020) 13–57]

Колаковић Александра, *У служби отаџбини: сарадња и утицаји француских и српских интелектуалаца 1894–1914*, Београд 2016. [Kolaković Aleksandra, *U službi otadžbine: saradnja i uticaji francuskih i srpskih intelektualaca 1894–1914*, Beograd 2016]

Петровић Светислав, Ибровач Миодраг и др, *Књига о Француској*, Београд 1940. [Petrović Svetislav, Ibrovac Miodrag i dr, *Knjiga o Francuskoj*, Beograd 1940]

Спасић Крунослав, „Српска јавност о четворици познатих француских историчара”, у: *Југословенско-француски односи*, ур. Славенко Терзић, Београд 1990, 233–243. [Spasić Krunoslav, „Srpska javnost o četvorici poznatih francuskih istoričara”, u: *Jugoslovensko-francuski odnosi*, ur. Slavenko Terzić, Beograd 1990, 233–243]

Трговчевић Љубинка, *Научници Србије и стварање југословенске државе: 1914–1920*, Београд 1986. [Trgovčević Ljubinka, *Naučnici Srbije i stvaranje jugoslovenske države: 1914–1920*, Beograd, 1986]

Трговчевић Љубинка, „Париз као културни центар српске емиграције током Првог светског рата”, *Зборник Матице српске за историју* 41 (1990) 83–97. [Trgovčević Ljubinka, „Pariz kao kulturni centar srpske emigracije tokom Prvog svetskog rata”, *Zbornik Matice srpske za istoriju* 41 (1990) 83–97]

Чепек Карољ, *Разговори с Т. Г. Масариком*, Нови Сад 1938. [Čepek Karolj, *Razgovori s T.G. Masarikom*, Novi Sad 1938]

Aleksandra Kolaković

ERNEST DENIS AND SERBS: ABOUT “THE GREATEST FRIEND OF THE SLAVS” ON THE OCCASION OF THE CENTENARY OF DEATH

Summary

One hundred years after the death of Ernest Denis (1849–1921), who in Belgrade, in the interwar period, was called “the greatest friend of the Slavs”, his work has been woven into the foundations of the idea of the “eternal friendship” between the French and the Serbs, but it has been widely forgotten, except for historians and history buffs. There is no street with his name in Belgrade, and the fact that he was a member of the Serbian Royal Academy of Sciences since 1912 is evidenced by the data on the website of today’s Serbian Academy of Sciences and Arts. The situation is similar with all other Slavic nations, while in the former house of Ernest Denis in the Latin Quarter there is a center for the Slavic studies at Sorbonne. Aleksandar Arnautović’s opinion that Denis is “the pride and brain of the Sorbonne, and one of the best connoisseurs of Yugoslav matters“, as well as “the man who sketches the truth”, is still cited today. During the annexation of Bosnia and Herzegovina, when the French state did not even send a protest note, Ernest Denis, along with Albert Malet, Auguste Gauvain and Emile Haumant, defended Serbian interests, with his lectures, articles in the press and magazines, and thus gained special respect among Serbs. Grgur Jakšić, as an unofficial Serbian attaché for the press during the Balkan Wars (1912–1913), proposed that Denis be decorated because of all his merits in affirming the Serbian question in the French public.

During the Great War, Denis wrote the book *La grande Serbie (the Great Serbia)* in 1915, which is a panegyric to Serbian history and victories. However, the most important thing is that, as a member of groups for the international study of war and its consequences (1914, 1917), he was an important link in Serbian propaganda in the war (the so-called scientific propaganda), which was of great importance in diplomatic struggles behind the front line. Studying German expansionism and its influence on the internal situation in Austria-Hungary, Denis supported the idea of the Czech state, and also the Serbs, i.e. the idea of Yugoslavia. In time, Denis’s belief that peace in Europe was possible only with the dissolution of Austria-Hungary and the formation of a great Czech and great Serbian state, disappeared. From 1919, he supported the idea of the

essential unity of the Yugoslav nation and shaped the political, economic and cultural influence of France. Immediately after the Great War, with the support of the French, Czechoslovak, Yugoslav and later Polish governments, Denis, the successor of the famous Alfred Rambaud at the Department of Modern History at the Sorbonne, institutionalized and directed the scientific cooperation of France with all Slavic peoples, by founding the L'Institut d'études slaves (Institute for the Slavic Studies) in his house in Paris. The cooperation, which included the exchange of students and lecturers, began with Denis's guest lectures, among which were those at Belgrade University in the school year 1920/21. The exchange of lecturers, students, joint publications, conferences and projects are the basis of the work even today, one hundred years after Denis's death. The house in the heart of the Latin Quarter, where Denis lived and worked, will continue to be an unavoidable place for every student in Paris and France, who has devoted himself to any topic of France's relations with any of the Slavic countries, which is evidenced by his rich library and preserved work.

Оригиналан научни рад

Примљен: 30.03.2021.

Коначно прихваћен за објављивање: 27.08.2021.

П Р И Л О З И

Јелена БОЖИЋ

Институт за заштиту и екологију

Бања Лука

Република Српска

САРАЈЕВСКА ИСТОРИЈСКА ПРАВОСЛАВНА ГРОБЉА НА ЦАРИНИ И СВ. АРХАНГЕЛА У КОШЕВУ

Анстракт: Историјска српска православна гробља посједују вишезначну вриједност у градитељском и културно-историјском наслеђу Сарајева. Старо гробље на Царини и гробље Светих архангела Михаила и Гаврила у Кошеву са капелом Видовданских хероја су просторна свједочанства друштвеног и урбаног развоја. Капела и надгробни камени биљези су духовна и материјална оставштина сарајевских Срба у историјској панорами трајања и припадања. Ови чувари индивидуалних и колективних сјећања на људе и догађаје минулих времена, драгоцјен су и поуздан ослонац у рецепцији националне историје и културног идентитета града.

Кључне ријечи: Сарајево, Срби, православно гробље на Царини, гробље Свети архангели Михаилу и Гаврило, надгробни споменици, капела Видовданских хероја, историја, идентитет.

Abstract: The historical Serbian Orthodox cemeteries have a multi-faceted value in the construction and cultural-historical heritage of Sarajevo. The Old Cemetery in Carina and the Holy Archangels Michael and Gabriel Cemetery in Koševo with the Vidovdan Heroes Chapel are the spatial testimonies to social and urban development. The Chapel and gravestones are the spiritual and material heritage of Sarajevo's Serbs in the historical context of duration and belonging. These guardians of individual and collective memories of the people and events of the past times are an invaluable and reliable cornerstone of the reception of national history and cultural identity of the city.

Keywords: Sarajevo, Serbs, Orthodox cemeteries in Carina and Holy Archangels Michael and Gabriel, gravestones, Vidovdan Heroes Chapel, history, identity.

Полазећи од чињенице да су, као сегмент градитељског наслеђа, гробља свједочанства културног, историјског и просторног развоја града, предмет проведених истраживања су историјска српска православна гробља у мултиконфесионалном граду Сарајеву, у којем су отворана као

засебне просторне цјелине. Њихов настанак, развој и обиљежја нови су прилог познавању материјалне и духовне културе града, важних за сагледавање индивидуалних и колективних идентитетских одредница његове историје.

Ријеч је о поузданом и значајном историјском извору, јер су надгробна спомен-обиљежја, од којих нека имају и посебне обликовне и ауторске вриједности, трајна свједочанства о личностима значајним у привредном, културном и политичком животу града свог времена. Стога су, уз анализу историјског и просторног развоја гробаља, издвојена спомен-обиљежја најзнаменитијих појединаца и капела Видовданских хероја, који су неодојиво присутни у националној меморији и културној прошлости Сарајева.

Старо православно гробље на Царини

Некадашње гробље на Царини,¹ познато и као „Васиљева башча“² на Маријин двору, било је једно од најстаријих у Сарајеву. Према истраживањима Д. Сергејевског, сарајевска Српска православна црквена општина (СПЦО) је крајем 17. или у првој половини 18. в. купила ово земљиште на којем је „несумњиво већ и тада постојало напуштено старинско гробље“, које је било „у интензивној употреби“ вијековима од предримског, римског и средњег вијека.³ На скици града из друге половине 15. вијека⁴ видимо да је гробље било 2,5 км удаљено од предтурског насеља Бродац,⁵ нуклеуса будућег Сарајева, које се интензивном изградњом у 16. вијеку просторно сасвим приближило гробљу на западу.⁶

¹ Подручје на Маријин двору, недалеко од гробља, на којем су обављани царински послови на западном улазу у град.

² Овај назив користи кустос и руководилац античког одјељења Земаљског музеја, угледни археолог и епиграфичар Димитрије Сергејевски (1886–1965) у свом значајном раду „Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, n. s., 2 (1947) 13–50.

³ D. Sergejevskij, „Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici“, 14, 29.

⁴ В. Скарић, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, Изабрана дјела I, прир. М. Екмечић, Сарајево 1985, између стр. 240 и 241.

⁵ Сјећање на ово старо насеље чува назив улице Бродац поред Вијећнице.

⁶ Скица града у: В. Скарић, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, између стр. 240 и 241.

Ово, као и остала градска гробља су убрзано проширивана у вријеме честих епидемија.⁷

Тачан положај и промјене површине гробља можемо пратити на аустроугарским картама и плановима. Према карти из 1876. године (Сл. 1)⁸ хришћанско гробље је заузимало половину површине приказане у првом плану града из 1882 (Сл. 2),⁹ што се може узети као резултат веће прецизности плана, а не повећања броја сахрањених у протеклих шест година.¹⁰

Током ексхумације овог гробља 1939. године показало се да је оно заправо запосјело римску некрополу, која је остала у нижим слојевима.¹¹ У његовом средњем и сјеверном дијелу откривени су остаци римских зграда са фрагментима римске опеке, цријепа и подних мозаика, а испод

⁷ Сарајево је било „на злу гласу“ ради честих епидемија куге, која је посебно морила у годинама 1648, 1713, 1731–1732, 1736, 1741–1742, 1762–1765, 1781, 1783, 1791, 1793. и 1813–1815. Градом је харала и колера, од које је 1836. преминуло укупно 525 особа, а у октобру 1866. њих 400. У другој половини 1856. је за четири мјесеца од оспица умрло 500–600 хришћанске дјеце. В. Скарић, *нав. djelo*, 109, 136, 144, 146, 260–261; др Ђ. Truhelka, „Bilješke o postanku Sarajeva“, *Nada* 14 (1895) 265; М. М. Ваšeskiја, *Ljetopis (1746–1804)*, Sarajevo 1997, 182, 311, 213, 261, 242.

⁸ *Skizze zur Einnahme von Sarajevo am 19. August 1878*, Die Occupation Bosniens und der Hercegovina durch k. k. Truppen im Jahre 1878: nach authentischen Quellen, mit Karten und Plänen dargestellt, Wien 1879, Tafel X. Коришћена је карта Босне и Хецеговине, Србије и Црне Горе у мјерилу 1:300 000 израђена 1876. у Бечу за потребе разграничења на Берлинском конгресу 1878.

⁹ *Plan von Sarajevo: Reduction der Catastral-Aufnahme aus dem Jahre 1882*, Masstab 1:3125, К. К. Militar-geografischen Instituts zu Wien, Wien 1882. Катастарски план је израђен на основу премјера из 1880–1884.

¹⁰ На првом аустроугарском попису проведеном 1879. било је 3.747 православних или 17,5% од укупно 21.377 градских становника, према наредним попису из 1885. било их је 4.431 (16,9%) од укупно 26.208 становника, као резултат усељавања из Монархије, углавном римо-католика, чији је број од 698 на претходном попису сада повећан на 3.326. *Haupt-Uebersicht der politischen Einteilung von Bosnien und der Hercegovina – Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1879, 3; *Ortschafts und Bevölkesungs-Statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählung-Ergebnisse vom 1. Mai 1885*. Штатистика миеста и житељства Босне и Херцеговине по попису народа од 1. маја 1885, Сарајево 1886, 4–5.

¹¹ D. Sergejevskij, „Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici“, 13–50. Нису ријетки случајеви да су се нова гробља настављала на стара, а понекад и мијешала са њима. Dr V. Ćorović, „Prilog proučavanju načina sahranjivanja i podizanja nadgrobniх spomenika u našim krajevima u srednjem vijeku“, *Naše starine* 3 (1956) 145.

њих гробови. Десетак типично римских зиданих гробница откривено је источно уз гробље током градње комплекса Фабрике дувана (1895) и једна сјеверно, на локацији Војног логора.¹² Оваква линеарна концентрација гробова поред путева била је уобичајена римска пракса сахрањивања, чиме се може објаснити и налаз гробова уз, и данас, главну сарајевску саобраћајну осовину (Ул. Змаја од Босне), која је била дионица римског пута од Салоне ка Илици (*Aquae S...*) и Сарајеву и преко Мокрог и Романије до Сребренице (*Argentaria*).¹³

За разлику од традиционалног сахрањивања духовника у црквама или уз њих, што због локације и димензија Старе цркве као и забране турске власти није било могуће, у посебном дијелу овог гробља¹⁴ били су сахрањени звонички митрополит Јоаникије (1804–1807), који се лијечио и умро у Сарајеву,¹⁵ помоћник митрополита Прокопија Византа (1852–1855) епископ Антим и његов отац, касније епископ Софроније,¹⁶ те митрополит Пајсије (1871–1873).¹⁷ Према Скарићевом попису, гробови су често били у неправилним редовима, а осим свештених лица, груписане су биле и породице (Бесаре, касније Бесаровићи), занатлије итд.¹⁸ Од овдје сахрањених свјетовних лица најпознатији је др Димитрије Атанацковић (1793–1857), који је задњих седам година живота провео као аустријски генерални конзул у Сарајеву.¹⁹ Значајан је и налаз надгробника сарајевског

¹² D. Sergejevskij, „Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici“, 15, 28, 42.

¹³ Ph. Ballif, *Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina*, I. Theil, Wien 1893, 33.

¹⁴ Л. Павловић, „Старо сарајевско гробље на Царини“, *Неки споменици културе: осврти и запажања*, 1, Смедерево 1962, 49.

¹⁵ Ђ. П., „Хронолошки ред митрополита (епископа) српско-православне Дабробосанске епархије“, *Босанско-херцеговачки источник* 6 (1894) 224.

¹⁶ Био је сарајевски ефимер, а епископ је постао замонашивши се након смрти сина, епископа Антима 1855. године. Међутим, преминуо је већ након шест мјесеци и сахрањен поред сина. (Исто; П. С. Иванчевић, „Српска црква у селу „Шљивну“ и свечаност при освећењу звона“, *Босанско-херцеговачки источник* 4–5 (1891) 181.)

¹⁷ Ђ. П., „Хронолошки ред митрополита (епископа) српско-православне Дабробосанске епархије“, 225. С обзиром на стање које је Скарић нашао након откопавања гробница епископа Антима и Софронија и митрополита Пајсија, претпоставило се да су биле опљачкане. Л. Павловић, „Старо сарајевско гробље на Царини“, 33–34.

¹⁸ Исто, 49.

¹⁹ В. Скарић, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, 242–243. Сахрањен је 3. фебруара 1857. уз присуство владике и три свештеника, највиших представника турске власти и војске, аустријског конзула

љекара – „ећима“ Маринка Марковића, који је преминуо 5. децембра 1817.²⁰

У вријеме и залагањем митрополита Дионисија I (1856–1860), гробље је ограђено зидом.²¹ Према неким изворима, у јужном дијелу гробља била је дрвена капела.²²

Окупацијом Сарајева 19. августа 1878.²³ наступиле су нове политичке и друштвене прилике. Међу приоритетним задацима аустроугарске управе било је унапријеђење санитарно-комуналне хигијене, па је забрана сахрањивања на гробљима унутар града била једна од првих спроведених мјера. Употреба хришћанског гробља на Царини као и оближњег јеврејског гробља у Ковачићима је дозвољена и даље „пошто су изван града и пошто по свему одговарају постојећим прописом. Само ће се имати кршћанска гробља свриеном разширити, јер садањи простор њихов није достатан“.²⁴ Уредбом Земаљске владе од 12. априла 1879.²⁵ наређено је да се нова гробља отварају на одговарајућој удаљености од кућа, главних комуникација и водотока, при чему треба одабрати и одговарајући састав тла. Такође је наређено и да сва гробља треба да буду ограђена даскама, зидовима или живим оградама и „што је брже могуће засађена дрвећем и грмљем“. Такву одлуку је већ било донијело и Градско

и француског вицеконзула, римокатоличких свештеника и бројног народа свих вјера. Позивајући се на извјештај конзулата, Скарић наводи да је, уз почасну турску војну пратњу, крст први пут јавно ношен кроз Сарајево. Стака Скендерова, међутим, у свом *Љетопису Босне 1825–1856* наводи да је Вели-паша, који је у Босни службовао 1851–1852. наредио да се у складу с обичајима и традицијом, „пред хришћанским спроводима носи крст и иде литија и да се на гробљу чита молитва“. П. Чокорило, Ј. Памучина, С. Скендерова, *Љетописи*, Сарајево 1976, 226.

²⁰ Л. Павловић, „Старо сарајевско гробље на Царини“, 41.

²¹ В. Скарић, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, 224. У тексту се такође наводи да је захваљујући митрополиту проширено и двориште Старе цркве која је тада и „доста порављена“.

²² Л. Павловић, „Старо сарајевско гробље на Царини“, 40.

²³ Цар Фрањо Јосип је 25. августа 1878. сарајевској Саборној цркви даровао 400 фор. да се сваке године за успомену на окупацију града 19. августа служи свечана служба. *Bosansko-hercegovačke novine*, br. 4 (12. studeni 1878).

²⁴ *Bosansko-hercegovačke novine*, br. 6 (19. rujan 1878).

²⁵ *Circularerlass der Landesregierung in Sarajevo vom 12. April 1879, Nr. 5114 pol., betreffend die Sperrung von Friedhöfen*, Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen, I. Band 1878–1880, Wien 1880, 92–93.

поглаварство.²⁶ За отварање нових гробаља прописан је рок од мјесец дана, након чега сахрањивање на постојећим више није било могуће. Спровођење Уредбе су са „највећом строгошћу“ надгледале политичке власти, војска и полиција, а за њено кршење је била прописана новчана казна до 100 фл. или 14 дана затвора.²⁷

Како су гробаља била неодржавана, у њима одлаган отпад и пасла стока, Војно заповједништво је путем Равнатељства редарства упутило захтјев Градском поглаварству да предузме мјере против нечистоће уз хришћанско гробље,²⁸ као и да се уклони сметљиште јужно од гробаља према Миљацки.²⁹ Отпад је одлаган и на општинском земљишту западно од гробаља,³⁰ гдје су биле војничке бараке,³¹ па Котарски уред од Градског поглаварства захтијева да то хитно заустави и да за те потребе обезбиједи адекватну површину.³² Забиљежено је и да је Равнатељство редарства затражило од Градског поглаварства да пошаље једног вијећника и чиновника да изврше увид у стање како би се предузеле одговарајуће мјере против „разних неподопштина“ на православном и римокатоличком гробљу.³³

Дописом од 3. августа 1882. владин повјереник је путем Градског поглаварства обавијестио Градско заступство о забрани даљег сахрањивања „на садашњем римокатоличком и српско-православном гробљу [...] будући је то противно здравственим обзирима“ и да се у договору са овим вјерским заједницама „постара на вријеме“ за потребно ново земљиште.³⁴

Након затварања, гробље на Царини³⁵ се користило као сјенокос.³⁶ Најранију намјеру да се уклони видимо у првом, нереализованом пројекту Земаљског музеја (Карл Паржик, 1908) по којем је планирано да

²⁶ HAS, GP 1879, кут. 1, сигн. 503, 6. март.

²⁷ Градска стража је пријавила Градском поглаварству да је, противно Уредби, извршена сахрана на муслиманском гробљу Врбањуша. HAS, GP 1879, кут. 12, сигн. 1413, 5. март.

²⁸ HAS, GP 1879, кут. 2, сигн. 1057, 20. април.

²⁹ HAS, GP 1879, кут. 3, сигн. 1845, 26. мај.

³⁰ HAS, GP 1879, кут. 7, сигн. 3982, 26. септембар.

³¹ HAS, GP 1879, кут. 6, сигн. 3444, 29. август.

³² HAS, GP 1879, кут. 1, сигн. 623, 10. март.

³³ HAS, GP 1880, кут. 14, сигн. 2463, 14. април.

³⁴ *Сарајевски лист*, бр. 110 (13. септембар 1882).

³⁵ Након велике поплаве Миљацке 1. новембра 1881. Мјесна команда информисе Градско поглаварство да је уклоњено блато с пута код гробаља, које се у том допису назива „старо историјско гробље“. HAS, GP 1881, кут. 37, сигн. 7246, 12. новембар.

³⁶ D. Sergejevskij, „Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici“, 14.

се гробље изгради.³⁷ Окончањем вишегодишње парнице 2. марта 1914. године гробље је подијељено између двије хришћанске вјерске заједнице, тако да су двије трећине припале српској православној а једна трећина римокатоличкој.³⁸ Овај простор је након Првог свјетског рата био градска зелена површина. СПЦО је 1934. откупила римокатолички дио гробља³⁹ како би на површини од укупно 18 дунума⁴⁰ изградила нову зграду Богословије.⁴¹ С тим циљем је Епархијски савјет у марту 1939. донио одлуку да се изврши ексхумација комплетног гробља и посмртни остаци пренесу у заједничку гробницу у Кошеву.⁴²

Гробља су у српском народу трајни споменици, света мјеста, а гробови „вјечне куће“.⁴³ Насупрот важности очувања Старог гробља као вјерног свједока вишевијековне историје српског народа у Сарајеву, ова одлука, вођена прагматичним интересима, значила је затирање доказа његовог трајања и опстајања у временима великих искушења. Тиме је такође онемогућено употпуњавање сазнања о Старој српској православној цркви Свети архангели Михаило и Гаврило, са чијом је историјом нераздвојно

³⁷ К. Паржик, „Земаљски Музеј у Сарајеву“, *Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини* XXVI, 1–2 (1914) 36.

³⁸ „Parnica o starom groblju u Sarajevu“, *Vrhbosna* 5 (1915) 78.

³⁹ Л. Павловић, „Старо сарајевско гробље на Царини“, 41. Не наводећи извор, аутор тврди да је у ову сврху римокатолички дио гробља за 500.000 динара откупио Стево Прњатовић, али је вјероватније да је он наступао у име СПЦО, чији је предсједник био.

⁴⁰ D. Sergejevskij, „Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici“, 14.

⁴¹ Пројекат зграде Богословије са црквом, који је урадио угледни сарајевски архитекта и професор Душан Смиљанић (1895–1974), остао је нереализован. Послије Другог свјетског рата простор гробља је национализован и на њему је најприје уређен градски парк, а онда изграђен монументални административно-управни комплекс са зградама Извршног вијећа (1976) и Скупштине СР БиХ (1982), данас зграда Савјета министара и Парламентарне скупштине БиХ. Претходно проведеним рекогносцирањем терена и заштитним ископавањима мањег обима, 1971. године је откривено 37 гробова из средњег, 17. и 18. вијека. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 3, Sarajevo 1988, 51 (К. Topolovac).

⁴² *Нови Источник* 6–7 (1939) 236; *Jugoslavenski list*, бр. 176 (28. јули 1939). Л. Павловић, *нав. djelo* 31.

⁴³ На средњовјековним споменицима налазимо натписе са молбама и пријетњама живима: „Мољу немојте ми кости претресати“, „Мољу не наступајте на њ“, „Мољу ја се вас, не тицајте ме“ али и клетве попут „Чловјече, тако да ниси проклет – не тикај у ме“.

повезано.⁴⁴ Величина овог губитка сразмјерна је изузетном значају уништених археолошких остатака за преношење културних информација у култури памћења. Овом дугорочно штетном одлуком, трајно је изгубљен посљедњи средњовјековни локалитет на територији Сарајева, изузетно вриједан археолошки запис о историјском континуитету и културном идентитету града.

Неразумијевање и незнање у основама су небриге за властиту прошлост и посљедичног уништавања материјалних остатака. Ова непоправљива грешка начињена је у вријеме када није било развијене свијести, законског и институционалног оквира одговорног за управљање наслеђем.⁴⁵ Пред агресивним урбанистичким захватима деценијама реализованим на теоретској платформи Атинске повеље (1933) и Интернационалног стила, градитељско наслеђе је, осим најзначајних монументалних споменика, сматрано препреком савременој изградњи.⁴⁶ Тако се и Ј. Јакшић⁴⁷ залаже да се у циљу „грађевинског усавршавања и европеизирања“ стара гробља, која граду дају „феудални изглед“, очисте и простор ослободи за савремене, тржишно рентабилне објекте. Посебно му је на мети било Старо гробље, јер заузима велику атрактивну локацију, а пошто га нико га више не посјећује, запуштеније је од „најгоре сеоске шикаре“. У својим једностраним, радикалним ставовима тражи да се оно уклони и тако омогући „регулисање и изграђивање“ града. А ако се, ипак, жели задржати пијетет, нека се подигну „колективни споменици“, који би заузели мали простор. Преосталу површину би требало претворити у грађевинске плацеве, што би СПЦО донијело „огромне суме“,⁴⁸ чак и након измјена закона о експропријацији за које се залаже како би више погодновао интересима градске општине.⁴⁹ Занимљиво је да се овакви радикални

⁴⁴ Видјети: Mazalić Đ., „Stara crkva u Sarajevu. Razmatranja o njezinoj arhitekturi i prošlosti“, *Glasnik Hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu* LIV (1942) 241–269.

⁴⁵ У Краљевини Југославији није било посебног закона о заштити споменика културе, већ је ова материја била дјелимично садржана у неким другим прописима и законима.

⁴⁶ Тако је чак 50-их година 20. в. било озбиљних, на срећу нереализованих, намјера и пројеката да се на сарајевској Башчаршији уклоне сви објекти осим монументалних цамија.

⁴⁷ Ј. Јакшић, *Životna pitanja Sarajeva kao ekonomskog, saobraćajnog i kulturnog centra jugoslovenskog jugozapada*, Сарајево 1931.

⁴⁸ Овакво размишљање је у потпуној колизији са културно-историјским вриједностима баштине које се не изражавају монетарним терминима у уобичајеним тржишним процјенама и трансакцијама.

⁴⁹ Исто, 10–11, 24.

ставови објављују недуго након што је Градско поглаварство одобрило 6.000 динара за заштиту и конзервацију муслиманских гробља у граду са нишанима из 15. и 16. вијека.⁵⁰

Са већим прекидима, гробље је у дубини од 1,30 м прекопано од јуна до касне јесени 1939. Изостављен је само уски појас дуж улице Врбања на источној страни, за који се претпостављало да нема старих гробова, што је и потврђено пробним ископавањима у јулу и августу 1943.⁵¹ Ексхумацијом је руководио кустос Земаљског музеја Владислав Скарић, који је извршио попис споменика и описивање археолошких депозита.⁵² Врло тешки услови и прекратко вријеме за систематичније археолошко опажање и детаљније биљежење свих стратиграфских јединица за идентификовање њихових културних и хронолошких односа, онемогућили су израду прецизне и цјеловите теренске документације. „Из земље је вирио релативно мали број споменика: током рада се испоставило, да општи број тих споменика досиже неколико стотина комада. То су већим дијелом споменици нарочите врсте (нису то крстови); неколико сличних комада може се и сада видјети на старом православном гробљу.⁵³ Они су у великом броју заузимали средину гробља од јужног његова краја до сјеверног. У западном крају гробља налазили су се мали крстићи“⁵⁴ па

⁵⁰ Архив Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, инв. бр. 649, 15. децембар 1927.

⁵¹ D. Sergejevskij, „Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici“, 14–15.

⁵² Од три свеске пописа сачињеног од 1. до 20. маја 1939, у Скарићевој оставштини у библиотеци Земаљског музеја, сачувана је само једна са пописаних 256 споменика. Нешто краћи „Попис гробних написа са старог гробља на Царини“ похрањен је у Музеју Старе цркве. Л. Павловић, „Старо сарајевско гробље на Царини“, 31–32. Осим чланка „Сарајевско гробље на Царини“, *Нови Источник* 12 (1939) 381–384, који је објавио поводом ексхумације, Скарић, нажалост, никада није публиковао ову драгоцену, сада непотпуну грађу, која је била основ за наведени рад његовог савременика археолога Д. Сергејевског, као и за интерпретацију података у наведеном дјелу историчара умјетности Л. Павловића, чија су додатна вриједност десет објављених фотографија надгробних споменика снимљених у вријеме ексхумације, *in situ*. Ексхумација је пропраћена серијом чланака „Наше српско-православно гробље на Царини“ у Сарајеву објављених у новинама *Српска Ријеч*, бр. 59–61 (1939), те чланцима Рудолфа Заплате „Ekshumacija katoličkih grobova na Marijinom dvoru“, *Jugoslavenski list*, br. 176 (28. juli 1939) и „Kako se nekad sahranjivalo na groblju kod Ilidžanske stanice“, *Jugoslavenski list*, br. 148 (25. juni 1939).

⁵³ Ријеч је о гробљу Св. архангели Михаило и Гаврило у Кошеву, које је након отварања новог православног кошевског гробља Св. Марко називано Старо.

⁵⁴ D. Sergejevskij, „Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici“, 16.

Сергејевски закључује да се ту сахрањивало од средине 19. вијека.⁵⁵ На сјеверној страни гробља, уз улицу Змаја од Босне, истражен је појас у ширини 6 м „на којем се није нашло споменика, али у земљи је било пуно гробова и кости. Чини се да је тај дио за вријеме аустријске окупације био очишћен од споменика, а земљиште планирано.“⁵⁶

У припремама и током ексхумације, евидентирано је 786 споменика.⁵⁷ Пронађено је далеко више гробова који су били без камених биљега и у доњим слојевима некрополе. Овом броју би требало додати надгробнике уграђене у сарајевску тврђаву на Вратнику⁵⁸ и у зграде на Маријин-двору.⁵⁹

У Земаљски музеј су пренесени споменик у облику стећка, два средњовјековна камена саркофага и два надгробна споменика из 17. вијека.⁶⁰ Мали број споменика са посмртним остацима потомци су пренијели 1939. у Кошевско гробље,⁶¹ а главнина од око 600 надгробних споменика из 18. и 19. вијека је узидана у капелу Видовданских хероја,⁶²

⁵⁵ Истицање крста уопште, па тако и на гробљу, које је неограђено било уочљиво са ободних улица, није било допуштено све до друштвених и политичких реформи Османског царства спроведених од 1839. до 1876.

⁵⁶ D. Sergejevskij, „Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici“, 16.

⁵⁷ Међу њима је, по Скарићевом попису, било 11 римокатоличких споменика (Л. Павловић, „Старо сарајевско гробље на Царини“, 41), који су пренесени у Фрањевачку богословију. R. Zaplata, „Ekshumacija katoličkih grobova na Marijinom dvoru“, *Jugoslavenski list*, br. 176 (28. jul 1939).

⁵⁸ В. Скарић (*Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустро-угарске окупације*, 135) наводи да је за грађење узимано „многo гробно камење из муслиманских гробља и из хришћанског“. На основу пронађених остатака крстова у беду и Сергејевски је утврдио да су за градњу кориштени надгробни споменици са овог гробља. D. Sergejevskij, „Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici“, 14. На основу забиљешке коју је пронашао у једном молитвенику у Старој православној цркви, Трухелка је утврдио да су радови на утврђењу почели 1729. године. Dr Ć. Truhelka, „Bilješke o postanku Sarajeva“, *Nada* 14 (1895) 264.

⁵⁹ Л. Павловић, „Старо сарајевско гробље на Царини“, 33.

⁶⁰ D. Sergejevskij, „Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici“, 28. Музејска збирка античких и средњовјековних надгробних споменика проглашена је 26. јуна 2019. националним спомеником БиХ. *Сл. гласник БиХ* 56 (2019).

⁶¹ Л. Павловић, „Старо сарајевско гробље на Царини“, 30.

⁶² *Jugoslovenska pošta*, br. 3137 (19. septembar 1939). Занимљиво је образложење Л. Павловића да „пошто су гробни белези били тесани, разумљиво је да су употребљавани као грађевински материјал“. Тим прије што се др Леонтије Павловић (1914–1997), након завршене богословије замонашио и био ризничар у манастиру Студеница. У Београду је 1949. завршио Богословски факултет, а онда и историју умјетности. Монашки живот је напустио 1956, а од 1959. је био

саграђену те године на православном гробљу Свети архангели Михаило и Гаврило у Кошеву.

Без упоредивих археолошких артефаката Старог гробља очуваних *in situ*, несталог јединственог и високовриједног дијела археолошке баштине, једини преостали информативни потенцијал за унапређење знања о прошлости овог географског простора је анализа наведених малобројних радова публикованих на основу непотпуне архивске грађе и теренске опсервације надгробних споменика уграђених у зидове, сокл и под Капеле (Сл. 3). Да су били искоришћени примарно као грађевински материјал, видимо и по томе што су кракови крста скраћивани, дијелови са натписима закретани за 90° чак и отсијецани под углом како би пратили косину стећка уграђеног као архитравна греда над улазним вратима. А да су при уграђивању под чекићима клесара нестајали не само патина, него и „многи пластични крстови, орнаментика и натписи“, како тврди и Л. Павловић, може се видјети и на бројним очишћеним блоковима у зидовима Капеле која је комплетно сазидана од надгробника.⁶³

Анализом уграђених споменика, видљивих и у спољшњим и у унутрашњим зидним површинама, уочавамо да је углавном кориштен кречњак из локалних налазишта.⁶⁴ Много рјеђе налазимо чврсти пјешчар топлих боја (Сл. 4), и хрешу, карбонатну бречу бијеле до свијетлосиве боје. Грубо обрађена, понекад тек притесана форма, обликовање слова, садржај и распоред натписа, упућују на закључак да су градитељи ових споменика били народни мајстори.⁶⁵ Док су хреша и пјешчар погодни за мекше рељефно моделовање, у тврђем кречњаку је због тежине обраде ондашњим оскудним и примитивним алатом, рељеф плићи, а облици више линеарни и оштри.

управник Музеја у Смедереву, посветивши се проучавању историје тврђаве и града.

⁶³ Митровић Д., „Сарајево се јуче одужило првим својим борцима за слободу“, *Време*, бр. 6389 (30. септембар 1939); *Jugoslovenska pošta*, бр. 3137 (19. септембар).

⁶⁴ Како се камен превозио запрегом, удаљеност од каменолома била је од прворазредног значаја. У самом граду аустроугарском окупацијом затечени су каменоломи у Хрватину, на Бентбаши, под Кастелом, на брду Нишан и у Ковачићима, недалеко од Старог гробља.

⁶⁵ Са појавом занатлија каменорезаца и усавршавањем алата, у другој половини 19. в. облици постају уједначенији, повећава се прецизност обраде, а у 20. в. и разноврсност архитектонике. Према Скорићевом Попису, нађена су четири споменика на којима је исписано да припадају каменоресцима, али се не наводи година њихове смрти. Л. Павловић, „Старо сарајевско гробље на Царини“, 51.

Према Павловићевој типологији, базираној на Скарићевим записима, облици надгробних камених биљега на Старом гробљу били су „од хоризонталних и вертикално усађених плоча, до цигли, саркофага, стећака, обелиска и крстова са три и четири крака. Белези у облику правога крста су били реткост“.⁶⁶ По њему, основни је био облик крста са три крака, од којих је најстарији из 1708.⁶⁷ Нарочит облик споменика биле су „софе“, ниски надгробници унутар опсега гробова постављаних у редове, што се везује за богатије грађане попут Манојла Јефтановића.⁶⁸

Како је видљиво на надгробницима уграђеним у зидове Капеле и на сачуваним фотографијама у вријеме ексхумације,⁶⁹ краћи и дужи црквено-ћирилични и ћирилични натписи су изведени у високом рељефу или уклесани. Са основним подацима о покојнику, онима који су подигли споменик, а некада и моралним и филозофско-религиозним порукама, посједују вриједност и значај епиграфске грађе. Ријеч и писмо су били главни, а често и једини декоративни елементи (Сл. 4 а, б) који, у случајевима обимнијих текстова, нису увијек организовани по законима симетрије. Натписна плоча надгробног крста понекад је оивичена једноструком или удвојеном уклесаном линијом (Сл. 4 а). Репертоар рељефних иконографских мотива је веома скроман (Сл. 5). Грчки крст као симбол распећа и васкрсења је доминантан, а појављује се слободан, у кругу, симболишући везу са небом, те са кругом на пресеку кракова, као апстрактна представа трнове круне.

Православно гробље Светих архангела Михаила и Гаврила у Кошеву

Након доношења одлуке о затварању гробља на Врбањи, Градско заступство је, по усвојеном закључку са сједнице од 4. септембра 1882. на ванредној сједници 15. септембра, разматрало информацију Градског поглаварства да се „већ постарало“ за земљиште за ново гробље обје

⁶⁶ Исто, 45.

⁶⁷ Најстарији овдје евидентирани трокраки крст је из 1708. Исто, 44–45. Ова форма најближа је трокраком крсту (*Cruх Commissa*), древном симболичном приказу распећа. Још сажетија скривена форма распећа били су вертикални стубови (*Cruх Simplex*) и хоризонталне греде (*Patibulum*).

⁶⁸ Исто, 48, а на стр. 31 је скица софе В. Скарића.

⁶⁹ Фотографије је направила и Л. Павловићу за публикување грађе сакупљене 1957–1958. уступила Црквена општина. Исто, 29, 45.

хришћанске конфесије.⁷⁰ Као најбоље је одабрано земљиште у Кошеву, близу Војничког гробља, у чему, „мада уредно позвата“, СПЦО са својим представником није узела учешћа. Градско поглаварство је од Градског заступства затражило овлаштење да може купити одабрано земљиште и да одлучи о чијем трошку. Заступство је уз сагласност одредило да се куповина изврши „уз судјеловање дотичних вјероисповједних опћина и на трошак потоњих“. Претпостављајући да се СПЦО „и код купње неће дати заступати“, тражи се од Поглаварства да обавијести Црквену општину да је цијена одабраног земљишта 6.500 фор., иако је власник тражио 12.000 фор. те да ће се, уколико за три дана не предложи друго, јефтиније а прикладно земљиште или не пошаље свог изасланика, на њен трошак ово земљиште купити.⁷¹ Да то није одмах реализовано говори податак да је СПЦО 10. јуна 1883. отворила ново гробље на лијевој обали Миљацке, „иза Ковачића на обронку тамошњих брежуљака“.⁷² Међутим, власт је ову локацију оцијенила неодговарајућом, па је Црквена општина септембра 1884. морала купити земљиште у Кошеву, које је Поглаварство и предложило. Потребна средства су обезбијеђена акцијама чланова ЦО, уз обавезу поврата након продаје гробних парцела.⁷³ Ново гробље Св. архангели Михаило и Гаврило је 12. октобра 1884. освештао митрополит Сава Косановић.⁷⁴ Јужним дијелом се граничи с римокатоличким гробљем Св. Миховил (Сл. 6),⁷⁵ које је отворено 23. новембра исте године.⁷⁶ На гробљу је у љето 1896. богати сарајевски трговац Петракија Петровић о свом трошку саградио капелу посвећену породичној крсној слави Св. Атанасију.⁷⁷ На њеном мјесту је 1939. саграђена данашња Капела.⁷⁸ Гробље је било у употреби до 1965. Од тада до 1985. је због отварања нових саобраћајница и проширења ободних улица, велика површина гробља ексхумирана и пренесена на Градско гробље Баре.⁷⁹

⁷⁰ *Сарајевски лист*, бр. 117 (29. септембар 1882).

⁷¹ Исто.

⁷² *Сарајевски лист*, бр. 69 (14. јун 1883).

⁷³ *Сарајевски лист*, бр. 106 (19. септембар 1884).

⁷⁴ *Сарајевски лист*, бр. 117 (15. октобар 1884).

⁷⁵ *Entwicklung der Landeshauptstadt Sarajevo unter der Regierung S. M. des Kaisers und Königs Franz Josef I. Auf Grundlage eines von der Landes-Regierung für Bosnien und die Herzegowina herausgegebenen Planes, reambuliert von Hugo Piffel*, Wien 1898.

⁷⁶ *Сарајевски лист*, бр. 134 (23. новембар 1884).

⁷⁷ „Капела на гробљу у Сарајеву“, *Босанска вила* 7 (1896) 117.

⁷⁸ *Jugoslovenska pošta*, бр. 3137 (19. септембар 1939).

⁷⁹ Након што је 2002. године СПЦО управу над гробљем пренијела на КЈКП „Покоп“ Сарајево, гробље је опет постало активно, што неминовно мијења не

Имајући то у виду, као и судбину Сарог гробља на Царини, у циљу заштите историјског гробља Св. архангели, у наставку су издвојена вјечна почивалишта најистакнутих грађана Сарајева, неодвојиво везаних за његов развој и културу. Подсјећањем на живу традицију одржавамо толико потребне духовне континуитете у времену садашњем и будућем.

Гробна мјеста у непосредној близини капела и гробних цркава традиционално се сматрају најсигурнијим за вјечни покој, због чега су их закупљивале најбогатије и најугледније породице. Тако је најближе Капели сахрањен **Петар Т. Петровић Петракија** (1833–1905) са дванаест чланова породице.⁸⁰ Био је члан последње турске Градске управе (Беледије), од 20. августа 1878. градски заступник, а онда и подначелник Сарајева (1890–1905). Од 1882. до 1885. је био на челу сарајевске Црквено-школске општине. Након њеног распуштања с почетком борбе Срба у БиХ за вјерско-просвјетну самоуправу (1896–1905), лојалан власти, постављен је 1897. на чело њене принудне управе као владин комесар.⁸¹ Дао је велики допринос заштити споменика културе као члан и благајник сталног Одбора Музејског друштва, основаног 29. децембра 1885.,⁸² захваљујући чијем је успјешном раду Земаљска влада 1. фебруара 1888. отворила Земаљски музеј.⁸³ Петракија је био и покретач иницијативе за изградњу прве позоришне зграде у Сарајеву и предсједник за то изабраног посебног одбора.⁸⁴ Због многобројних заслуга, 1904. године је новоизграђена улица у градском центру названа његовим именом,⁸⁵ а 1905. је проглашен и почасним грађанином Сарајева.

Грчко поријекло породице изражено је архитектоником надгробног споменика са троугаоним тимпаноном, над којим је наглашено масиван грчки крст, те листовима акантуса исклесаним вјерно античком грчком узору (Сл. 7).

Недалеко, уз темеље јужног зида Капеле, сахрањен је дугогодишњи сарајевски **прото Стефан Баковић** (1794–1893) са породицом. За свештеника је рукоположен 1813. у Сарајеву гдје је стални парох био од

само његов визуелни идентитет, него и историјски и споменички интегритет.

⁸⁰ Поље П 2, ред 6, бр. 11–15.

⁸¹ Б. Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, Сарајево 1982, 199–200.

⁸² *Сарајевски лист*, бр. 1 (1. јануар 1886).

⁸³ *Сарајевски лист*, бр. 13 (3. фебруар 1888).

⁸⁴ *Сарајевски лист*, бр. 73 (19. јун 1896).

⁸⁵ Од 8. јуна 1948. улица је носила име Николе Тесле (А. Вејтић, *Ulice i trgovi Sarajeva*, Сарајево 1973, 277), а Петракијино име је враћено 1993.

1823. до пензионисања 1887, а наставио је служити и наредних седам година. Веома поштован и омиљен у народу и међу свештенством, прото Баковић је имао велике заслуге за изградњу сарајевске Саборне цркве, чији је темељни камен 25. јуна 1863. он и освештао.⁸⁶ За узорну службу, године 1882. цар Фрањо Јосип га је именовао почасним чланом Конзисторије, а митрополит Сава Косановић му додијелио чин протојереја ставрофора.⁸⁷ Улица преко пута Старе цркве у којој је становао, добила је 1900. име „Протина“, а 1931. и пуни, данашњи назив „Проте Баковића“.⁸⁸

Близу Капеле је сахрањена породица **Јове Пешута** (1872–1948),⁸⁹ трговца конфекцијском робом, посједника и власника популарног сарајевског хотела „Имperiал-Пешут“, отвореног 1912.⁹⁰ Био је члан одбора Српског пјевачког друштва „Слога“,⁹¹ члан Централног одбора Српске дионичарске штампарије, члан управног одбора Српске штедионице у Сарајеву,⁹² члан сарајевског Градског заступства од 1910,⁹³ а на изборима 1913. је изабран за саборског посланика.⁹⁴ Овдје је сахрањен и његов отац Петар (1829–1899), угледни сарајевски трговац кожом и оријенталном робом, добротвор многих српских задужбина и СПД „Слога“.⁹⁵

Поред Капеле је и гроб родоначелника угледне породице **Деспић**,⁹⁶ Ристе, његове супруге Деспе и чланова породице пренесених из Старог гробља, како је то наведено у натпису на споменику. Међу њима је и **Алекса Деспић**, који је био члан Управног вијећа (Идаре Мецлис) Босанског вилајета.⁹⁷ Одмах поред је породична гробница трговца **Хаџи Максе Деспића** (1836–1925),⁹⁸ најистакнутијег представника ове

⁸⁶ *Политика*, бр. 11776 (16. март 1941).

⁸⁷ *Босанска вила* 8–9 (1893) 98.

⁸⁸ У периоду 1901–1918. била је укључена у Ул. Темалуша. Алија Вејтић, *Улице и тргови Сарајева*, 32.

⁸⁹ Поље П 2, ред 7, бр. 7.

⁹⁰ *Сарајевски лист*, бр. 99 (13. мај 1913).

⁹¹ *Босанска вила* 5–6 (1899) 76.

⁹² *Босанска вила* 2 (1905) 29. Основана је 1905, а 1910. је прерасла у Српску народну банку.

⁹³ *Српска Ријеч*, бр. 275 (16. децембар 1910).

⁹⁴ *Сарајевски лист*, бр. 266 (12. децембар 1913).

⁹⁵ *Босанска вила* 7 (1899) 96.

⁹⁶ Поље П 2, ред 9, бр. 10.

⁹⁷ *Narodne novine*, бр. 150 (4. сепрња 1865).

⁹⁸ Поље П 2, ред 9, бр. 2.

имућне сарајевске породице, која је граду Сарајеву поклонила своје двије куће. У једној, у којој су се одвијале прве позоришне представе, према жељи породице као дародавца, смјештен је Музеј српске градске стамбене културе (Ул. Деспића 2), као депаданс Музеја града Сарајева. У другој је Музеј књижевности и позоришне умјетности БиХ (Ул. Симе Милутиновића 7). Као истакнути члан управе сарајевске Црквене општине, Хаџи Максо Деспић је са архимандритом Савом Косановићем у Русији 1872. сакупио 2.000 дуката за довршење Саборне цркве.⁹⁹ Био је градски благајник у вријеме турске управе, а у аустроугарско доба градски заступник. Познат је и поштован и по тестаменту (1921) којим је оставио у аманет насљедницима „да и они буду дика и понос на услугу српскоме народу“ и детаљне упуте како да се његова сахрана обави крајње скромно, што је било неуобичајено за особе његовог друштвеног положаја и имовног стања. Тестаментом је намијенио српској сиротињи 1.000 динара, а римокатоличкој, муслиманској и јеврејској по 500 динара.

Уз приступни пут Капели¹⁰⁰ је гробница **Димитрија М. Јефтановића** (1826–1890), богатог сарајевског трговца и велепосједника, који је имао значајну улогу у друштвеном, просвјетном и културном животу града.¹⁰¹ Био је изабрани члан великог Вилајетског сабора,¹⁰² од 1878. члан Градског заступства, а од 1887. до смрти подначелник Сарајева. Такође је био одборник и у више наврата предсједник сарајевске СПЦО. Истакао се као велики добротвор православних цркава у БиХ и Вараждину, српских школа, културних и хуманитарних друштава и сиромашних суграђана, без разлике вјере.¹⁰³ Посебно је остала забиљежена његова намјера да властитим средствима, на свом земљишту у центру града („на Црквини“), сагради савремену позоришну зграду. Иако је Земалска влада 1889. одобрила градњу по пројекту арх. Јосипа Ванцаша, због Јефтановићеве смрти није дошло до реализације.¹⁰⁴

⁹⁹ Исто, 266.

¹⁰⁰ Поље П 2, ред 2, бр. 14.

¹⁰¹ О Димитрију и његовој породици видјети у: Ј. Божић, „Културно-историјско насљеђе сарајевске породице Јефтановић“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 103 (2021) 7–51.

¹⁰² В. Скарић, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, 270.

¹⁰³ *Босанска вила* 8 (1890), 113.

¹⁰⁴ *Сарајевски лист*, бр. 52 (2. мај 1890); *Женски свет* 5 (1890), 80.

Породичну гробницу од црног гранита¹⁰⁵ урадио је академски вајар и бечки градски клесар Роберт Штрешнак,¹⁰⁶ чије је име уклесано у подножју надгробног споменика („R. Streschnak.Wien“). Ауторство и архитектоника маркантног вјечног почивалишта у потпуној су хармонији са друштвеним и културно-историјским значајем овог угледног грађанина Сарајева (Сл. 8).

У овом гробљу је и вјечно почивалиште велике српске добротворке **Аделине Павлине Ирби** (Adeline Paulina Irby, Норфолк, Енглеска, 1831 – Сарајево, 1911),¹⁰⁷ познате као Мис Ирби. Током пет деценија се крајње несебично и самопожртвовано бавила хуманитарним и просвјетним радом међу Србима.¹⁰⁸ У Сарајево се настанила 1866. и са Мис Мекензи 1869. отворила основну школу за женску дјецу, која је временом прерасла у Средњу учитељску школу, из које су изашле прве генерације српских учитељица. Уз бесплатно школовање, Мис Ирби је обезбјеђивала и смјештај, храну и одјећу. Почетком 20. вијека је за свој Завод саградила пространу модерну зграду,¹⁰⁹ коју је тестаментом поклонила „Задрузи Српкиња“.¹¹⁰ Подржавала је рад СПКД „Просвјета“, којем је завјештала 450.000 динара у реалитетима. За дугогодишњи хуманитарни рад одликована је Таковским крстом краља Александра Обреновића, Орденом Светог Саве другог реда, Орденом краља Петра Првог и Даниловим

¹⁰⁵ Уз њега су касније сахрањени супруга Савка рођ. Деспих (1847–1915) и синови Константин (1889/1891), Војислав (1885–1908) и Александар (1883–1914), чија је супруга Едита била кћерка инж. Аугуста Брауна, највећег сарајевског индустријалца и фабриканта. Његова монументална стамбено-пословна палата „Маријин двор“ (1885–1889) постала је топоним овог дијела Сарајева.

¹⁰⁶ Dr. C. von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*, 40. Theil, Wien 1880, 41.

¹⁰⁷ Поље П 3, ред 7, бр. 1

¹⁰⁸ Након избијања Херцеговачког устанка, Мис Ирби 1875. одлази у Енглеску гдје је сакупила 240.000 круна новчаних прилога за храну, одјећу и смјештај избјеглих српских породица.

¹⁰⁹ Зграда „Завода Мис Ирби“ је демолирана у антисрпским демонстрацијама 29. јуна 1914. у тренутку када се ту налазило „двадесетак ситне деце од 3–10 година“. *Пијемонт*, бр. 167 (20. јуни 1914). Након национализације проведене после Другог свјетског рата овдје је био Студентски дом „Др Младен Стојановић“, а од 2004. је смјештено Кантонално тужилаштво. *Сл. новине Федерације БиХ*, 42/04.

¹¹⁰ Удружење „Задруга Српкиња“ је у Монархији имало значајну културну и просвјетну дјелатност, а дјеловало је и путем свог мјесечника *Женски Свет* (Нови Сад, 1886–1914).

крстом црногорског краља Николе.¹¹¹ Надгробни споменик који је израдио њен питомац Петар Векић¹¹² свечано је откривен 28. маја 1914.¹¹³ у присуству свих српских просвјетних друштава и многобројних грађана.¹¹⁴ Изнад натписа „Овдје почива у миру велика добротворка српског народа у Босни и Херцеговини“ са биографским подацима на српском и енглеском језику, у плиткорелефном оквиру је бронзани медаљон са њеним ликом (Сл. 9). Живо сјећање на Мис Ирби чува истоимени Клуб жена СПКД „Просвјета“, а за њен вјечни покој је у сјеверном зиду Саборне цркве постављен витраж Рождество Христово. У знак захвалности, улица у најужем центру Сарајева је 10. јануара 1919. добила име Мис Ирби, које и данас с разлогом носи.¹¹⁵

И прва српска учитељица **Хаџи Стака Скендерова** (1828–1891) је сахрањена у овом гробљу.¹¹⁶ На Вароши, у двоспратној кући Сршкића, с дозволом и уз помоћ валије Велуидин-паше отворила је 1854.¹¹⁷ или 1858. године¹¹⁸ прву основну школу за женску дјецу, коју су од 1862. похађале и дјевојчице осталих конфесија, међу њима и кћерке валије Топал Осман-паше¹¹⁹ и његових високих чиновника. Препоруком Осман-паше код султана, школа је добијала 600 гроша мјесечно, што је у вријеме Сафет-паше повећано на 1.000 гроша. Хаџи Стака је школу не само водила, него у њој и предавала, а била је бесплатна за сиромашну дјецу. Записе о свом времену и људима оставила је у *Љетопису Босне*.¹²⁰ Сакупљала је народне умотворине и сарађивала са руским историчарем,

¹¹¹ *Босанска вила* 17 (1911) 258.

¹¹² Уклесана посвета на сјеверном дијелу подножја: „Захвални Племенитин питомац Петар Векић израдио овај споменик“. Векић је имао фабрику и трговину намјештаја, каменорезачку радњу, а супруга Катинка погребни завод „Pietät“. Био је члан Управног одбора Српске штедионице у Сарајеву и градски заступник. На Миленијумској изложби у Будимпешти 1896. је за изложене радове одликован медаљом. *Босанско-херцеговачки источник* 11 (1896) 430.

¹¹³ *Obzor*, br. 145 (27. svibanj 1914).

¹¹⁴ *Obzor*, br. 147 (29. svibanj 1914).

¹¹⁵ Улица је у вријеме НДХ носила име Сандаља Хранића Косаче. А. Вејтић, *Ulice i trgovi Sarajeva*, 257.

¹¹⁶ Поље П 3, ред 5, бр.13.

¹¹⁷ *Босанско-херцеговачки источник* 6–7 (1891) 311.

¹¹⁸ *Политика*, бр. 8499 (6. јануар 1932); М. Рапић, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878–1918)*, Sarajevo 1972, 25.

¹¹⁹ Захваљујући пријатељу и поштоваоцу Топал Осман-паши, на путу у Јерусалим 1870. султан Абдул Азиз јој је приликом пријема даровао 10.000 гроша за пут. *Босанска вила* 23–24 (1903) 393–395.

¹²⁰ П. Чокорило, Ј. Памучина и С. Скендерова, *Љетописи*, Сарајево 1976, 155–234.

тадашњим конзулом А. Гиљфердингом, који ју је назвао „првом женом на Балкану“.¹²¹ Захваљујући њему, за школу је добијала финансијску помоћ из Русије, између осталих и од руске царице Марије. Након уништења пожаром 1875. године, у вријеме Херцеговачког устанка школа је престала с радом. Иако је и сама остала у оскудици,¹²² Хаџи Стака је до краја живота бринула за сиромашне, болесне и напуштене. Приликом повратка са Илице код Сарајева са добротворне забаве „Госпојинског друштва“ у корист градске сиротиње 26. маја 1891. увече прегазила ју је коњска запрега, од чега је сутрадан преминула. На сахрани је био „силан свијет из свијех сталежа“,¹²³ међу њима српске ученице са учитељским особљем свих српских школа и Завода Мис Ирби. Скроман надгробни споменик подигла јој је сарајевска СПЦО. За покој њене душе, у сјеверном зиду Саборне цркве постављен је витраж Рождество Пресвете Богородице.

Михајло Соколовић (1883–1906),¹²⁴ оснивач радничког покрета у БиХ, такође је овдје сахрањен. Након положена три разреда сарајевске гимназије, у Београду је завршио књиговезачки занат. Још као шегрт приступио је социјалистичком покрету, затим Удружењу књиговезачких радника Србије и Социјалдемократској странци. У Сарајево се враћа маја 1905. и запошљава у Земаљској штампарији. Већ почетком јуна је организовао штрајк, због чега је добио отказ, па се од тада потпуно посвећује радничком покрету. Заслужан је за оснивање Главног радничког савеза БиХ, чија је правила израдио.¹²⁵ Организовао је први велики раднички штрајк, који је почео маја 1906, након што је Соколовић 27. априла преминуо. На надгробном споменику (Сл. 10) је натпис ћириличним и латиничним писмом „Главни раднички савез уз припомоћ свијесних организованих радника-ца своје неумрломе борцу и утемељитељу радничких организација Босне и Херцеговине.“ Постамент је обликован као римски саркофаг, над којим је ниски обелиск с биографским подацима, такође на оба писма, испод којих је уклесан амблем Савеза. Данашња Терезија улица је од 20. марта 1953. носила име Миће Соколовића.¹²⁶

¹²¹ *Босанско-херцеговачки источник* 6–7 (1891) 310.

¹²² Стаку је са мајком 1883. код себе примила, издржавала и на крају сахранила племенита Мис Ирби „љубећи је и поштујућ као своју сестру“. *Босанско-херцеговачки источник* 6–7 (1891) 311.

¹²³ *Босанска вила* 9–10 (1891) 159.

¹²⁴ Поље П 4, ред 1, бр. 19.

¹²⁵ Dr I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, Sarajevo 1980, 317–319.

¹²⁶ А. Вејтић, *Ulice i trgovi Sarajeva*, 252.

Од оvdје сахрањених значајних личности навешћемо и **Милоша Миладиновића** (1876–1934),¹²⁷ грађевинског предузетника, пројектанта, градског заступника, који је био активан и у српском културном животу. Након завршене Техничке средње школе, отворио је „Технички биро за пројектовање и изградњу“ у Травнику,¹²⁸ а потом у Сарајеву „Предузеће за грађевине и технички биро Милош Миладиновић, конц. градитељ у Сарајеву“.¹²⁹ Осим десетак стамбено-пословних зграда у Сарајеву, потписао је пројекте палате СПКД „Просвјета“ (1910), једне од најрепрезентативнијих у граду, и Краљевог дворца у Хан Пијеску (1921). На једноставном каменом надгробном споменику у форми слободног крста са јабукама, урезани натпис више није читљив.

Ристо Ј. Савић (1884–1916)¹³⁰ власник „Прве српске штампарије Ристе Ј. Савића у Сарајеву“, отворене 1891. као прва домаћа штампарија,¹³¹ такође је сахрањен у овом гробљу, као и један од највећих српских родољуба **Никола Т. Кашиковић** (1861–1927).¹³² Од 1884. је био учитељ,¹³³ потом управник српске школе у Сарајеву,¹³⁴ књижевник и публициста, покретач, уредник и власник листа „Босанска вила“ (1885–1914) чија је „душа био“.¹³⁵ Уређивао је и српске илустроване календаре „Требевић“ (1890–1891) и „Нови Требевић“ (1892). Био је члан Удружења српских новинара и књижевника Краљевине Србије.¹³⁶ Непоколебљив противник аустроугарске политике, борио се за очување српског језика и ћириличног писма, због чега је и хапшен у вријеме Аутономне борбе,¹³⁷ у којој је учествовао као одушевљени присталица народног вође Глигорија Јефтановића.¹³⁸ Године 1901. је са В. Борићем написао „Буквар и прву читанку за српске основне школе у Босни и Херцеговини“.¹³⁹ Сакупио је народне пјесме и

¹²⁷ Поље П 3, ред 8, бр. 12.

¹²⁸ *Отаџбина* 18 (12. октобар 1907) 4.

¹²⁹ HAS, O–MM–383, кут. 1.

¹³⁰ Поље П 1, ред 23, бр. 8.

¹³¹ Под тим именом штампарија је радила до почетка Другог свјетског рата. Ђ. Рејановић, *Štamparije u Bosni i Hercegovini 1529–1951*, Сарајево 1952, 28.

¹³² Поље П 2, ред 15, бр. 4.

¹³³ *Школски лист* 14 (Сомбор, 1884) 222.

¹³⁴ *Школски лист* 11 (Сомбор, 1886) 187.

¹³⁵ *Време*, бр. 1986 (3. јул 1927).

¹³⁶ *Срски Сион*, бр. 42 (20. октобар 1902) 702.

¹³⁷ Б. Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, 328.

¹³⁸ Исто, 374, 386.

¹³⁹ *Просветни гласник* 2 (1905) 142.

приповијетке, које је 1927. објавио у обимној књизи „Народно благо“.¹⁴⁰ Један је од оснивача и секретар „Слоге“¹⁴¹ најстаријег сарајевског пјевачког друштва, чија је библиотека са читаоницом имала изузетан просвјетни значај за град и цијелу земљу. Његовом заслугом је библиотечки фонд значајно увећан.¹⁴² Био је добротвор и члан СПКД „Просвјета“. Додијелени су му Орден Св. Саве трећег степена и Белог орла V степена, Орден књаза Данила трећег степена, Орден Мецидије трећег степена султана Абдул Хамида (1896) и Орден Св. Ане трећег степена руског цара Николаја (1914).¹⁴³ Прогањан, хапшен и осуђиван, није одустајао од борбе за национално ослобођење, па је са супругом Стојом и најстаријим сином Предрагом због велеиздаје био осуђен на смрт.¹⁴⁴ Заузимањем српске владе са Крфа и личним обраћањем краља Шпаније Алфонса XIII цару Фрањи Јосипу, казна им је преиначена у 10 година тешке тамнице,¹⁴⁵ а ослобођени су након завршетка рата. Дударева улица, у којој је живио у породичној кући на бр. 2,¹⁴⁶ добила је 1931.¹⁴⁷ његово име које и данас носи.

Међу значајним личностима сахрањеним на овом гробљу, најпознатији су свакако учесници Сарајевског атентата, чији земни остаци почивају у крипти **Спомен-капеле Видовданских хероја**.

Капела је саграђена 1939. године по пројекту угледног београдског архитекте и професора Техничког факултета Александра Дерока (1894-1988), истраживача и познаваоца српске средњовјековне градитељске баштине. За разлику од доминантне историјско-стилске оријентације реинтерпретацијом српске архитектуре из времена Немањића, Дероко је овдје обликовни узор нашао у старохришћанској сакралној архитектури,¹⁴⁸

¹⁴⁰ Књигу је издала „Књижарница Николе Т. Кашиковића“ у Сарајеву, а предговор је написао Јован Кршић.

¹⁴¹ *Српско пјевачко друштво „Слога“ у Сарајеву о педесетогодишњици 1888–1938*, Сарајево 1938, 6 (М. Марковић).

¹⁴² Исто, 12; *Босанско-херцеговачки источник* 1–2 (1891) 169.

¹⁴³ *Правда*, бр. 137 (23. мај 1927). Београдске новине су поводом годишњице смрти редовно објављивале пригодне чланке о овом истинском родољубу.

¹⁴⁴ Због храброг држања на суду, Краљ Александар је Стоју 1925. одликовао Златном медаљом за храброст. *Службени војни лист*, бр. 22 (Београд, 9. мај 1925) 776.

¹⁴⁵ *Србобран*, бр. 394 (Њујорк, 27. април 1917).

¹⁴⁶ D. Brodник, *Sarajevoer Adressbuch 1914. mit Fremdenführer und Situationsplan*, Sarajevo 1914, 54.

¹⁴⁷ А. Вејтић, *Улице и тргови Сарајева*, 276.

¹⁴⁸ Исто одређење примјенио је и на нереализованом првонаграђеном конкурсном пројекту за цркву Св. Саве у Сплиту (1935), који му је послужио као основ обликовању храма Св. Преображења у Новом Сарајеву (1940).

коју карактерише једноставна тектоника масивних затворених волумена редуковане секундарне фасадне орнаментике. Композицијом и диспозицијом невеликог правоугаоног корпуса (7,0 x 4,5 м) ритмизованог ниским кулама које фланкирају олтарски простор, створио је објекат који је са мистиком слабо освијетљеног ентеријера у потпуној сагласности са примарном намјеном спомен-костурнице. Укупни трошкови изградње и опремања Капеле, која је до свих детаља изведена по пројекту арх. Дерока, износили су 250.000 дин.¹⁴⁹ Иако је на гранитној плочи испод плоче са посветом видовданским херојима записано да „Ово вјечно почивалиште видовданских хероја подиже српскоправославна Црквена општина у Сарајеву 1939.“, у оновременим записницима и новинским чланцима налазимо да је ктитор Капеле познати трговац и предсједник Савјета сарајевске СПЦО Стево Прњатовић,¹⁵⁰ који је даровао још и звоно¹⁵¹ и иконостас.¹⁵²

Свечаност освећења била је у недјељу 29. октобра 1939.¹⁵³ У крипту на источној страни сахрањени су Гаврило Принцип, Недељко Чабриновић,

¹⁴⁹ „Српска православна црквена општина у Сарајеву добила на поклон капелу, иконостас и једно звоно“, *Време*, бр. 6365 (24. октобар 1939).

¹⁵⁰ „Спомен капела Видовданских хероја на Кошевском гробљу“, *Братство* 10–11 (1939) 188; Митровић Д., „Сарајево се јуче одужило првим својим борцима за слободу“, *Време*, бр. 6389 (30. септембар 1939).

¹⁵¹ Звоно је даровао за покој душе свог зета, бившег бана Душана Давидовића. Стевина супруга Јула и сестра Рајка, Душанова удовица, поклониле су по једну икону. Исто.

¹⁵² На засједању Савјета СПЦО 22. октобра 1939. предсједник Стево Прњатовић је „замолио присутне да Капелу на Кошевском гробљу, звоно и иконостас плате он и његова супруга“ за покој душа његових родитеља, брата, сестриног супруга и супругиног оца Димитрија Кочевевића, што је Савјет са захвалношћу прихватио. „Српска православна црквена општина у Сарајеву добила на поклон капелу, иконостас и једно звоно“.

¹⁵³ Капелу је освештао митрополит дабробосански Петар Зимоњић уз учешће 12 свештеника, два ђакона, цијеле Богословије и хора СПКД „Слога“. „Спомен капела Видовданских хероја на Кошевском гробљу“, 188. Војску је представљао командант Сарајевске армијске области ген. Богољуб Илић, начелник банске управе, представници „готово свих“ сталешких, родољубивих и културних установа. Родитељи Гаврила Принципа нису присуствовали. Д. Митровић, „Сарајево се јуче одужило првим својим борцима за слободу“. Од наредне, 1940. године прослава Видовдана у Сарајеву завршавала се пред капелом парастосом видовданским херојима. „Прослави Видовдана у Сарајеву присуствовао је бан г. Лукић“, *Правда*, бр. 11380 (29. јун 1940). До тада им је помен служен на гробљу или у црквама. „Видовдан у Сарајеву“, *Правда*, бр. 179 (29. 6. 1931);

Вељко Чубриловић, Неђо Керовић, Данило Илић, Михајло-Мишко Јовановић, Јаков Миловић, Богдан Жерајић, Трифко Грабеж, Митар Керовић и Марко Перин. Њихова имена исписана су на црној гранитној плочи у зидној ниши источног зида, уоквиреној суперпонираним преломљеним луковима изведеним у црвеној опеци. Пратећи облик лука, исписана је Његошева мисао „Благо томе ко довијек живи, имао се рашта и родити“, испод је уклесан крст, а под њим текст „Видовдански хероји“ и у три ступца њихова имена. На самом дну је уклесано „1914“. Овај централни садржајни и обликовни елемент Капеле наглашен је високим крстом од опеке, који у контрасту са каменом фасадом снажно наглашава нишу са натписом. Све фасаде су обликоване наглашеним контрастом боја и материјала прозорских отвора уоквирених црвеном опеком – монофоре и бифоре угаоних кула, као и трифоре на сјеверној и јужној фасади.

У продубљену бетонску гробницу, у којој су привремено почивали припадници Младе Босне, сахрањени су ексхумирани земни остаци из Старог гробља.¹⁵⁴

*

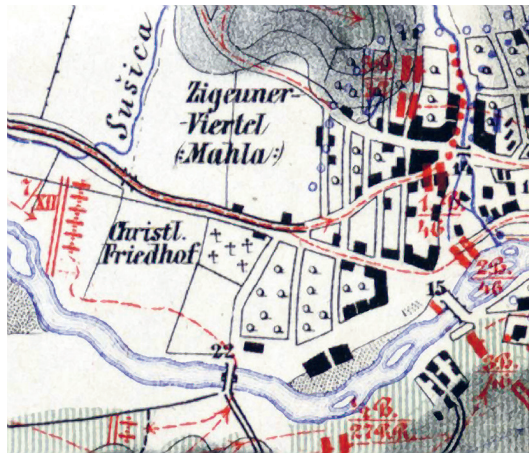
Изнесени резултати истраживања сарајевских православних гробља, потврдили су њихов велики културно-историјски значај за идентитет града у његовом вишевијековном развоју. Након архаичних крстоликих камених надгробника у Старом гробљу на Царини, продирањем средњоевропских културних образаца током аустроугарске управе, уз овладавање савременим техникама занатске а онда и индустријске обраде квалитетнијих камених материјала, надгробни споменици на кошевском гробљу Св. архангела Михаила и Гаврила показују велику разноликост архитектонике, а многи су и високог нивоа занатског и умјетничког обликовања.

Као драгоцјено и поуздано материјално свједочанство, гробље Светих архангела, са споменицима значајних појединаца и породица, те капелом Видовданских хероја, која чува и сјећање на ексхумирано Старо гробље на Царини, пружа широке могућности интердисциплинарних истраживања у проучавању и рецепцији прошлости сарајевских

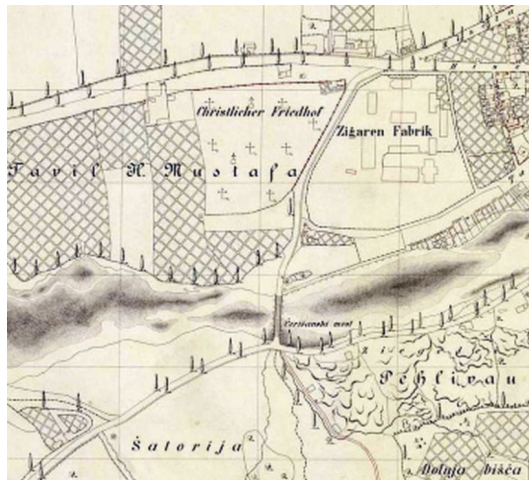
„Видовданске свечаности у славу националних хероја“, *Правда*, бр. 181 (29. јун 1932). Након деценија небриге и пропадања, средствима Владе Кантона Сарајево и иницијатора и приложника Драгана Мочевића, Капела је 2019. рестаурисана.

¹⁵⁴ „Спомен капела Видовданских хероја на Кошевском гробљу“, 188. По свједочењу старијих Сарајлија, костију је било толико да су се морале сабијати.

Срба, њиховог индивидуалног и колективног доприноса социјалном, економском, културном, просторном, политичком и историјском развоју града. Научна валоризација, заштита и обнова ове значајне меморијалне и комеморативне споменичке цјелине од прворазредног је културног значаја и националног интереса. Прилог томе је и овај рад.

Сл. 1: Старо гробље (Christl. Friedhof) на Карти града из 1876.
(Skizze zur Einnahme von Sarajevo am 19. August 1878, Die Occupation Bosniens und der Hercegovina durch k. k. Truppen im Jahre 1878: nach authentischen Quellen, mit Karten und Plänen dargestellt, Wien 1879, Tafel X)

Сл. 2: Старо гробље (Christlicher Friedhof) у Плану града из 1882.
(Plan von Sarajevo: Reduction der Catastral-Aufnahme aus dem Jahre 1882, M 1:3125, Wien 1882.)

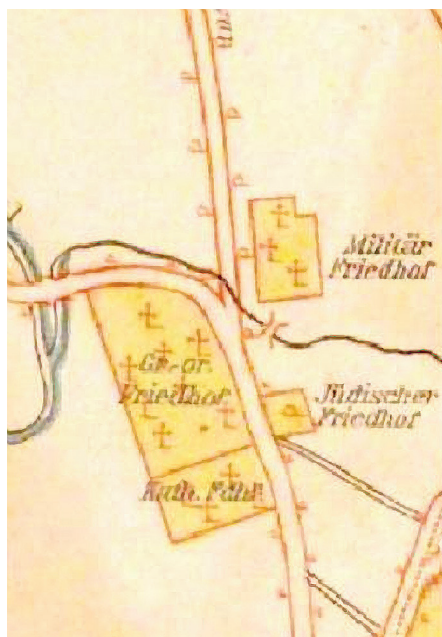
Сл. 3: Капела Видовданских хероја, арх. А. Дероко, 1939.
(Фото: Ј. Божић, 5. фебруар 2021.)

Сл. 4. а, б: Надгробни крстови уграђени у зидове Капеле
(Фото: Ј. Божић, 5. фебруар 2021.)

Сл. 5: Уграђени трокраки надгробни споменик са рељефним симболима и ћириличним натписом (Фото: Ј. Божић, 5. фебруар 2021.)

Сл. 6: . Гробље Светих Архангела у Кошеву (Gr-or. Friedhof) на Плану Сарајева из 1898. (*Entwicklung der Landeshauptstadt Sarajevo unter der Regierung S. M. des Kaisers und Königs Franz Josef I. Auf Grundlage eines von der Landes-Regierung für Bosnien und die Herzegowina herausgegebenen Planes, reambuliert von Hugo Piffel, Wien 1898.*)

Сл. 7: Надгробни споменик породице Петра Т. Петровића
(Фото: Ј. Божић, 23. мај 2020.)

Сл. 8: . Гробница породице Димитрије М. Јефтановића
(Фото: Ј. Божић, 5. фебруар 2021.)

Сл. 9: Надгробни споменик Мис Ирби
(Фото: Ј. Божић, 23. мај 2020.)

Сл. 10: Надгробни споменик Михајла Соколовића
(Фото: Ј. Божић, 5. фебруар 2021.)

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Historijski arhiv Sarajevo:
Fond Gradskog poglavarstva (HAS, GP)
Fond Miloša Miladinovića (HAS, O–MM–383)
Upravno vijeće Društvenog doma (HAS, UVDD–579)
Архив Земаљског музеја у Босни и Херцеговини [Arhiv Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini]

Објављени извори – Published Primary Sources

Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, 3, Sarajevo 1988, 51 (Topolovac K.)
Brodnik D., *Sarajevoer Adressbuch 1914. mit Fremdenführer und Situationsplan*, Sarajevo 1914.
Circularerlass der Landesregierung in Sarajevo vom 12. April 1879, Nr. 5114 pol., betreffend die Sperrung von Friedhöfen, Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, I. Band, Wien 1880, 92–93.
Entwicklung der Landeshauptstadt Sarajevo unter der Regierung S. M. des Kaisers und Königs Franz Josef I. Auf Grundlage eines von der Landes-Regierung für Bosnien und die Herzegowina herausgegebenen Planes, reambuliert von Hugo Piffel, Wien 1898.
Haupt–Uebersicht der politischen Eintheilung von Bosnien und der Hercegovina – Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1879.
Ortschafts und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählung-Ergebnisse vom 1. Mai 1885 – Štatistika miesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885, Sarajevo 1886.
„Parnica o starom groblju u Sarajevu“, *Vrhbosna* 5 (1915) 78.
Plan von Sarajevo: Reduction der Catastral-Aufnahme aus dem Jahre 1882, Masstab 1:3125, Wien 1882.
Skizze zur Einnahme von Sarajevo am 19. August 1878, Die Occupation Bosniens und der Hercegovina durch k. k. Truppen im Jahre 1878: nach authentischen Quellen, mit Karten und Plänen dargestellt, Wien 1879.
Wurzbach von dr. C., *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*, 40. Theil, Wien 1880, 41.
Truhelka dr. Č., „Bilješke o postanku Sarajeva“, *Nada* 14 (1895) 263–265.
Иванчевић, П. С., „Српска црква у селу „Шљивну“ и свечаност при освећењу звона“, *Босанско-херцеговачки изворник* 4–5 (1891) 180–181. [Ivančević, P. S., „Srpska crkva u

selu „Šljivnu“ i svečanost pri osvećenju zvona“, *Bosansko-hercegovački istočnik* 4–5 (1891) 180–181]

П. Ђ., “Хронолошки ред митрополита (епископа) Српско-православне Дабробосанске епархије”, *Босанско-херцеговачки источник* 6 (1894) 221–225. [Р. Ђ., “Hronološki red mitropolita (episkopa) Srpsko-pravoslavne Dabrobosanske eparhije”, *Bosansko-hercegovački istočnik* 6 (1894) 221–225.]

Српско пјевачко друштво „Слога“ у Сарајеву о педесетогодишњици 1888–1938, Сарајево 1938, 6–17 (М. Марковић). [Српско пјевачко друштво „Слога“ у Сарајеву о педесетогодишњици 1888–1938, Сарајево 1938, 6–17 (М. Марковић)]

Новине – Newspapers

Bosansko-hercegovačke novine

Jugoslavenski list

Jugoslovenska pošta

Narodne novine

Obzor

Босанска вила [*Bosanska vila*]

Братство [*Bratstvo*]

Време [*Vreme*]

Застава [*Zastava*]

Отаџбина [*Otadžbina*]

Пијемонт [*Pijemont*]

Политика [*Politika*]

Правда [*Pravda*]

Просветни гласник [*Prosvetni glasnik*]

Сарајевски лист [*Sarajevski list*]

Службени војни лист [*Službeni vojni list*]

Сл. гласник БиХ [*Sl. glasnik BiH*]

Србобран [*Srbobran*]

Српска Ријеч [*Srpska Riječ*]

Српски Сион [*Srpski Sion*]

Школски лист (Сомбор) [*Školski list (Sombor)*]

Литература – Secondary Works

Ballif., Ph., *Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina*, I. Theil, Wien 1893.

Bašeskija, M. M., *Ljetopis (1746–1804)*, Sarajevo 1997.

Bejtić, A., *Ulice i trgovi Sarajeva*, Sarajevo 1973.

Ćorović dr. V., "Prilog proučavanju načina sahranjivanja i podizanja nadgrobnih spomenika u našim krajevima u srednjem vijeku", *Naše starine* 3 (1956) 127–147.

Hadžibegović dr I., *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, Sarajevo 1980.

Jakšić J., *Životna pitanja Sarajeva kao ekonomskog, saobraćajnog i kulturnog centra jugoslovenskog jugozapada*, Sarajevo 1931.

Mazalić Đ., „Stara crkva u Sarajevu. Razmatranja o njezinoj arhitekturi i prošlosti“, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH* LIV (1942) 241–269.

Papić M., *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878–1918)*, Sarajevo 1972.

Sergejevskij D., *Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, n. s. 2 (1947) 13–50.

Маџар Б., *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, Сарајево 1982. [Madžar, B., *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu*, Sarajevo 1982]

Павловић Л., „Старо сарајевско гробље на Царини“, *Неки споменици културе: осврти и запажања*, 1, Смедерево 1962, 29–55. [Pavlović L., „Staro sarajevsko groblje na Carini“, *Neki spomenici kulture: osvrti i zapažanja*, 1, Smederevo 1962, 29–55]

Паржик К., „Земаљски Музеј у Сарајеву“, *Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини* XXVI, 1–2 (1914) 35–42. [Paržik K., „Zemaljski Muzej u Sarajevu“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XXVI, 1–2 (1914) 35–42. [Pejanović Đ., *Štamparije u Bosni i Hercegovini 1529–1951*, Sarajevo 1952]

Скарић В., *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, Изабрана дјела I, прир. др Милорад Екмечић, Сарајево 1985. [Skarić V., *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, Izabrana djela I, прир. dr Milorad Ekmečić, Sarajevo 1985]

Чокорило П., Памучина Ј., Скендерова С., *Љетописи*, Сарајево 1976. [Čokorilo P., Pamučina J., Skenderova S., *Ljetopisi*, Sarajevo 1976]

Jelena Božić

HISTORICAL ORTHODOX CEMETERIES IN SARAJEVO IN CARINA AND THE HOLY ARCHANGELS MICHAEL AND GABRIEL IN KOŠEVO

Summary

Given that graves and cemeteries are not only the places of family memory, but also a valuable historical source with great significance for the city identity, this paper presents the results of the research into the historical development and characteristics of two Serbian Orthodox cemeteries in Sarajevo.

The Old Cemetery in Carina that originates from the Middle Age, was closed for burial in 1882 and exhumed in 1939. About 600 gravestones were built in the Chapel of Vidovdan Heroes constructed in 1939 at the Holy Archangels Michael and Gabriel Cemetery in Koševo. Visible embedded stones show that, following the traditional Orthodox codes, gravestones were in the forms of crosses with incised old Cyrillic epitaphs and sometimes with the sepulchral symbols executed rustically. At least preserved in this way, they remain the spiritual and material guardians of the collective memory in the reception of a national cultural history.

In the second part, the paper highlights some gravestones of prominent citizens buried in the Holy Archangels Cemetery in Koševo, opened in 1884. Some of them have a high level of craftsmanship and artistic design, as an expression of the wealth and social status of the deceased in the community. As the memory of the Serbian people lived, greatly contributing to the history, culture, economy, politics and identity of Sarajevo in the centuries-long development, the Holy Archangels Michael and Gabriel Cemetery with the Vidovdan Heroes Chapel deserves a thorough interdisciplinary research and protection. This paper is a contribution to that.

Чланак примљен: 29.03.2021.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 03.09.2021.

П Р И К А З И

**Татјана Катић, *Војнички дефтер из 1455. године за санџаке Крушевац, Вучитрн, Призрен и вилајете Звечан, Јелеч, Рас, Сенице и Ходидед*,
Београд: Историјски институт, 2020, 342 стр.**

У издању Историјског института недавно се појавило критичко издање османског пописа војнука насловљено *Војнички дефтер из 1455. године за санџаке Крушевац, Вучитрн, Призрен и вилајете Звечан, Јелеч, Рас, Сеница и Ходидед*. Приређивач овог извора, врсни османиста Татјана Катић већ се окушала у овом захтевном и комплексном послу. Иако су извори османске провенијенције од изузетног значаја за изучавање наше националне историје, мали је број књига посвећених њиховом приређивању. Ова чињеница додатно наглашава значај овог рада.

Књига започиње опширним насловом који се налази на почетку извора, а који је овде саопштен у преводу и латиничној транскрипцији. Текст пружа основне податке о времену када је попис обављен, које области су њиме обухваћене, по чијем налогу је урађен и ко је био његов писар.

У првом поглављу насловљеном *Војници у Османском царству* (стр. 9–23) ауторка је дала осврт на установу војнука, припадника посебних хришћанских јединица османске војске састављених од балканских Словена. Она набраја османске хроничаре и западне путописце из 16. века који у својим делима помињу војнуке, а затим коментарише начин на који су представили њихову улогу, дужности и обавезе, поделу војнука, начин организације. Ауторка се дотакла и правног положаја војнука, који је био регулисан законом. Иако су се османске канун-наме детаљно бавиле војничким земљишним поседима-баштинама, правом на њихово држање, опорезивање и наслеђивање, војничким командним кадром, начином кажњавања војнука који занемаре своје обавезе и другим питањима, Т. Катић запажа да османски закони, као ни познати наративни извори, углавном не помињу другу службу војнука, осим позадинске – коњушарске. Народна традиција познаје само војнуке-коњушаре, који су,

до укидања ове институције 1878. године, били превасходно заступљени у бугарским крајевима. Она закључује да се управо због овога највећи број радова бави баш овом групом војнука. Посебно издваја студију Б. Ђурђева у којој је пажња посвећена питању порекла војнука-коњушара. Катић се осврће и на друге радове о војнуцима, превасходно на рад Х. Иналцика посвећен хришћанима спахијама и уопште хришћанима у османској војсци. Она напомиње да су Иналцикови закључци потврђени каснијим истраживањима, међу којима су и истраживања А. Стојановског који се бавио проучавањем османских пописа јужних делова Балканског полуострва, а посебно Македоније. А. Стојановски у потпуности одбацује тезу о влашком пореклу војнука зато што у областима које су прве пале под османску власт и у којима су први пут регрутовани војнуци (Тракија и Македонија), није било ниједног насеља с влашким статусом. Опречна мишљења о пореклу војнука у Османском царству одраз су сложености војничке службе у средњем веку. Османлије су у потпуности преузеле сталешки устројену војничку организацију. Висока властела, која се борила као тешко оклопљена коњица са својом пратњом, уврштена је у редове османских спахија; нижа властела, која је имала само лаке оклопе и није имала обавезу да опрема додатне војнике, уписана је у војнуке џебелије (*cebelü voynuklar*; тур. *cebe*, оклоп, напрсњак), док су власници баштина с обавезом војевања без бојног коња уписани у османску војску под именом „кара војнуци“ (*kara voynuklar, siyah voynuklar*). Т. Катић затим даје детаљније податке о свакој од ових врста војнука. У продужетку она наводи више примера којима аргументује тезу да су војнуци највећим делом припадали ситном племству. Један део овог поглавља посвећен је дужностима џебелија и кара војнука. Ауторка наглашава да је од двадесетих година XVI века приметна тенденција смањивања њиховог броја.

У наредном поглављу књиге насловљеном *О дефтеру МСЕ 36-03* (стр. 25–34) пажња је посвећена самом извору. Саопштени су подаци о томе где се дефтер чува и дат је његов детаљни дипломатичко-палеографски опис. Т. Катић истиче његов значај као једног од најстаријих сачуваних пописа наших области који доноси нове податке о насељености појединих села. Уз то, он бележи особе које као војнуци нису били обухваћени катастарским пописима. Ипак, као најзначајнији она издваја податак о постојању санцака Крушевац, Вучитрн и Призрен у марту 1455. године. Ова чињеница баца ново светло на рану организацију османске власти на Балкану. Наиме, у науци влада мишљење да су Турци крајем XIV и у првој половини XV века на освојеној територији обласних господара Лазара Хребељановића и Вука Бранковића успоставили привремене војно-

административне јединице, тзв. крајишта, која су заменили санџацима тек након освајања Новог Брда 1455. године и Смедерева 1459. године. Ново Брдо је освојено 1. јуна 1455. године, а војнички дефтер је написан три месеца раније и то на основу података прикупљених у време општег пописа Царства 1451. године. На основу тога, ауторка изводи закључак да су санџаци Крушевац, Вучитрн и Призрен већ постојали 1451. године. Поред тога, она износи претпоставку да се то догодило после првог пада Деспотовине (1439) и освајања Новог Брда (1441). У продужетку овог поглавља Катић скреће пажњу на корисне стране овог извора и због чега је било важно објавити га. Као нарочито вредне стране извора она истиче богату топонимију која пружа обиље података за историјску географију и разноврсну антропонимију која сведочи о одређеној фази развоја српског језика и указује на правце миграција у раном новом веку. Катић даје и напомену о коришћеном методу латиничне транскрипције арапског писма и пребацавања ових имена на српски језик.

Знатан број антропонима у војничком дефтеру *МСЕ 36-03* до сада није забележен у познатој средњовековној грађи, нити у објављеним османским пописима истих и суседних територија из XV века. Ауторка их разматра у краћем поглављу *Личне одреднице и антропоними* (стр. 35–40). Поред тога, она даје додатна објашњења неких одредница, као што су на пример „сиромах“ и „стар“, и скреће пажњу на њихова погрешна тумачења у науци. У другом делу овог поглавља изнети су статистички подаци о укупном броју имена (665 различитих мушких имена) и односу словенских у односу на календарска имена (преко 80% су словенска).

Војнички дефтер *МСЕ 36-03* садржи помен око 370 села с простора јужне и југозападне Србије, Косова, Метохије, северне Црне Горе и из околине Сарајева у Босни. Она су разматрана у поглављу *Топонимија војничког пописа из 1455. године* (стр. 41–79). Нека од њих су од раније позната из средњовековних извора, као и из објављених османских пописа из друге половине XV и из XVI века, али за већину насеља овај дефтер представља најстарије сведочанство о постојању. Попис започиње списком војника у нахијама Крушевачког санџака: Дубочици, Пољаници, Петрушу, Топлици и Изморнику. У попису *МСЕ 36-03* уписани су и соколари Крушевачког санџака. Соколари из Вучитрнског и Призренског санџака нису заведени овде, већ на другом месту. Следећи одељак војничког дефтера посвећен је војницима с територије коју је контролисао Иса-бег Исакоглу, заповедник Скопско-босанског крајишта (1439–1476). Реч је о вилајетима Звечан, Јелеч, Рас, Сеница и Ходидед, који су се налазили на правцу продора османских чета из Македоније према Босни. У наставку војничког дефтера пописана су села некадашње области Вука

Бранковића која су прикључена санцацама Вучитрн и Призрен. Војници су живели у четири нахије санцака Вучитрн: Тополници, Лабу, Вучитрну и Морави. Остатак војника некадашње области Вука Бранковића у селима припојеним Призренском санцаку пописан је на крају дефтера. Нахије у којима су живели биле су Призрен, Пећ, Клопотник и Бихор. Ово поглавље је опремљено табелама у којима су врло прегледно дати подаци садржани у извору: име вилајета коме село припада, у турској транскрипцији и у преводу, савремени назив села, статус и број војника.

Централни део књиге чини сам извор који је саопштен у поглављу *Превод дефтера* (стр. 81–142). На овај део се надовезује одељак *Имена војника у дефтеру МСЕ 36-03* (стр. 143–150). Овај списак је врло користан свима који раде на османској дефтерској грађи. Следе поглавља *Факсимили/Тркібасит* (стр. 151–218) и *Латинична транскрипција/Latin transkripsyon* (стр. 219–278).

У одломку књиге насловљеном *МСЕ 36-03 војник адлари* (стр. 279–289) ауторка даје имена која се јављају у дефтеру у турској транскрипцији и у загради еквивалент имена на српском језику. Списак је уређен по абecedном реду, а намењен је страним османистима као помоћ код имена која се транскрибују на један, а читају, односно преводе на други начин.

Део књиге *Osmanlı yer adları indeksi* (стр. 291–301) доноси списак топонима у турској транскрипцији са убикацијом на турском језику.

Резултати истраживања и закључци саопштени су у сажетку на енглеском језику *Summary* (стр. 303–307). На самом крају књиге налазе се неозабилазни делови сваке монографије, *Библиографија* (стр. 309–315) и *Индекс географских назива* (стр. 317–342).

Ово издање Историјског института представља значајан допринос науци, садржи нове податке о установи војника и насељима на територији југозападног Балкана непосредно након османског освајања, а уз то, доноси нова сазнања о времену оснивања санцака који су њиме обухваћени. Подаци обухваћени пописом пружају могућност мултидисциплинарне примене ове књиге. Они представљају полазиште за даља истраживања у области историје, на пољу историјске географије, топономастике и ономастике. С обзиром на то да су сам извор, властита имена и топоними саопштени у турској транскрипцији и српском преводу, књига је доступна не само домаћој, већ и турској читалачкој публици и свим истраживачима који у свом раду користе османску грађу.

Драгана АМЕДОСКИ

Срђан Рудић,
Босанска властела у XV веку. Просопографска студија,
Београд: Историјски институт ; Центар за напредне средњовековне
студије – Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, 2021, 330 стр.

Главни ослонац средњовековних владара био је елитни друштвени слој чија је основна дужност било ратовање. Уједно, тај сталеж усмеравао је и ограничавао њихове поступке. Отуда проучавање његовог деловања представља важан део медијевистичких студија. Монографија Срђана Рудића, научног саветника Историјског института у Београду, настала на основу његове докторске дисертације, чини важан корак ка бољем упознавању властеле боснаске средњовековне државе у позном периоду њеног постојања.

Аутор се у *Уводу* (стр. 11–24) најпре осврнуо на изворе за тему којој је посветио своје истраживање. Констатовао је да дипломатичка грађа босанских владара и обласних господара чини основу за израду генеалогичке властеоских породица. Навео је да поред ћирилских аката велики значај имају и документи похрањени у мађарским архивима, Венецији и Ватикану. Такође, не смеју се занемарити ни османски дефтери. Од осталих извора Рудић издваја натписе на надгробним споменицима, те дела дубровачких хроничара и аналита. Када је реч о литератури назначио је да још увек нема синтезе о босанској властели. Услед тога морао се у свом раду ослонити на дела општег карактера и радове о појединим породицима или властели са одређеног подручја. Појаснио је да је за предмет свог проучавања одабрао пре свега породице чији се чланови јављају као сведоци на повељама босанских краљева и обласних господара. Примарна намера његове монографије је, што је и нагласио, израда генеалогичке и давање основних просопографских података о изабраним породицама. Ван ауторовог посматрања остале су најмоћније породице – Котроманићи, Хрватинићи, Косаче и Павловићи. Као тешкоћу у раду напоменуо је, поред недостатка извора, чињеницу да у Босни углавном нису била устаљена презимена, већ су махом потицала од очева, због чега је некад било тешко установити родослове појединих породица.

Основни текст монографије отпочиње поглављем *Промене у структури босанске властеле у XV веку* (стр. 25–46) у коме Рудић скицира основне одлике властеоског слоја у времену од смрти краља Твртка I 1391. па до пада босанске државе под власт Османлија 1463. године. Најпре

појашњава да је након прве две деценије назначеног периода дошло до раслојавања горњег слоја босанске властеле издвајањем мањег броја породица које су загосподариле пространим територијама, ојачавши знатно свој положај у односу на владара. До краја прве деценије XV века у ранг обласних господара уздизгли су се Хрвоје Вукчић, Сандаљ Хранић и Павле Раденовић. Аутор је укратко изложио њихово порекло и успон, истакавши да је он био праћен међусобним сукобима око превласти и територија. Образложио је да су они у својој области имали владарске прерогативе, те да је сада властела била дужна да обавља за њих „верну службу“. Важна је напомена аутора да то ипак није довело до отцепљивања њихових територија од босанске државе. Рудић запажа да су се обласни господари у почетку ослањали првенствено на потпору својих ближих и даљих рођака, односно свог братства или племена. Сачуване повеље Косача и Павловића, према аутору, указују да се временом смањивао значај њихових сродника, те да на значају добија остала властела. Рођаци су, додаје, имали важну улогу у окружењу нешто ниже властеле. Приметио је и да су обласни господари ангажовали домаће пословне људе за обављање трговачких, финансијских и дипломатских послова који захваљујући томе улазе у ред властеле. Најзад, скреће пажњу да је у разматраном периоду један број влашких старешина стекао властеоски статус.

Срж књиге чине наредна четири поглавља обликована у складу са принципима просопографских студија. Властеоске породице разврстане су најпре сходно свом господару, а онда су у оквиру сваког одељка поређане азбучним редом. Због целовитости излагања аутор је у обзир узео и податке за време пре смрти првог босанског краља. Прво од ових поглавља *Краљева властела* (стр. 47–144) уједно је и најобимније. Кроз њега је представио преко 50 властеоских родова. Сваки од њих добио је, што важи и за остала поглавља, простор у складу са значајем и бројем очуваних података. За оне најзначајније аутор је израдио и родослове. У ред истакнуте краљеве властеле, сходно ауторовом излагању, могу се увести Влатковићи из Хума, Дињичићи, Златоносовићи, Клешићи, Милатовићи, Милохнићи, Николићи (потомци хумског кнеза Мирослава), Остојићи, Радојевићи-Мирковићи, Санковићи, Семковићи, Станчићи и Шантићи. Улога и развојних пут свих њих имао је своје особености. Тако се потомци Влатковића из Хума могу пратити све до четврте деценије XVI века, док су на пример Златоносовићи нестали 1430. као жртве унутрашњих сукоба у Босни. Твртко Дињичић је пак страдао 1463. приликом османског освајања Босне. Услед недостатка изворних података углавном је тешко реконструисати поседе већине родова.

Следи одељак *Властела Косача* (стр. 145–166) који је знатно мањег обима. У њему је обрађено 12 породица од којих су Вуковићи, Драгишићи, Обрадовић-Остојићи и Степковићи спадали у „куће“ Косача. Већина информација о властели Косача тиче се односа њихових господара са Дубровником. Такође, мало се зна и о поседима ових припадника елитног слоја.

Најкраћи је одељак *Властела Хрватинића* (стр. 167–173) у коме је Рудић анализирао податке о 16 властеоских породица. За неколико њих познат је само по један представник. Највише се зна о Мишљеновићима чији се представници срећу готово читав један век у изворима. Пошто је на повељама Хрватинића ближе означаavano одакле потичу сведоци, лакше је претпоставити где су се налазили њихови поседи. *Властела Павловића* (стр. 175–220) је последње од четири просопографска поглавља. Брижљивим испитивањем грађе аутор је у документима идентификовао 32 породице потчињене Павловићима. Запажа се да се више породица из ове групе може пратити кроз неколико генерација, што није случај са властелом која је била у служби других обласних господара. Речено важи за Богданчиће, Боровиниће, Владимириће, Дукоевиће, Кобиљачиће, Обрадовиће, Паштровиће и Тезаловиће. Ближе се могу одредити поседи породица које су живеле у суседству Дубровника. Особен случај међу властелом Павловића су Паштровићи који су потицали из околине Будве.

Завршна целина *Босанска властела после 1463. године* (стр. 221–241) прати судбину припадника елитног слоја након пропасти средњовековне босанске државе. Са правом Рудић наглашава да средњовековна Босна није нестала 1463. године већ тек са освајањем територије Косача, готово две деценије касније. Наводи и да су Османлије 1465. за краће време „обновиле“ Боснаско краљевство. Анализом изворних података аутор је дошао до закључка да је пропаст државе праћена нестанком великог броја припадника крупне властеле. Део елитног слоја спас је пронашао на обали Јадрана, пре свега на територији Дубровачке републике. Неки су, попут Владислава Косаче и Иваниша Влатковића, ступили у службу угарског краља. На основу османских дефтера аутор констатује да је углавном ситна властела ступила у службу Турака, добивши тимаре. Срећу се међу њима и исламизовани припадници домаћег племства.

Након последњег поглавља следи резиме на енглеском језику (стр. 243–248), списак родословних таблица (стр. 249), преглед коришћених извора и литературе (стр. 251–281) и регистри (стр. 283–330).

Монографија Срђана Рудића знатно проширује круг сазнања о властели средњовековне босанске државе. Тежак задатак правилног

везивања великог броја података за одређене личности и породице аутор је обавио са успехом. Разрешао је на тај начин одређен број дилема који је постојао у досадашњој историографији. Показао је систематичност у излагању, што ће такође олакшати даља проучавања босанског елитног слоја у средњем веку. Правце у којима би она могла ићи чини се да је добро презентовао у уводном поглављу књиге. Остаје нам стога да се надамо да ће исти аутор наставити своја истраживања на темељима које је успешно положио. Додајмо на крају да је за ову књигу аутор добио награду „Владимир Ђоровић“ за 2021. годину.

Милош ИВАНОВИЋ

Гласови и слике. Облици комуникације на средњовековном Балкану (IV–XVI век), ур. Станоје Бојанин, Љубомир Милановић, Милош Цветковић, Београд: Византолошки институт Српске академије наука и уметности, 2020, 575 стр.

Пред научном јавношћу 2020. године нашао се зборник радова под насловом *Гласови и слике. Облици комуникације на средњовековном Балкану (IV–XVI век) / Voices and Images. Modes of Communication in the Medieval Balkans (4th to 16th Centuries)*. У питању је тројезична публикација – прилози су писани на српском, бугарском или енглеском језику, са сажецима на другом језику (енглеском или српском). Зборник је настао као резултат сарадње остварене на међународном пројекту Српске академије наука и уметности и Бугарске академије наука под називом „Гласови и слике средњовековног Балкана (IV–XVI век)“, у трогодишњем трајању (2017–2019). Међу ауторима прилога значајан део заузимају сарадници Византолошког института САНУ и Института за балканистику са Центром за тракологију БАН којима је у оквиру пројекта омогућено истраживање у научним установама, архивама и библиотекама у Београду и Софији. Поред тога, и истраживачима из Балканолошког института САНУ, Музиколошког института САНУ, и Филозофског факултета Универзитета у Београду, затим из Института за књижевност БАН, Института за историјска истраживања БАН, и Софијског Универзитета „Св. Климент Охридски“, те са Државног универзитета Ајове из САД, пружила се прилика да размене драгоцену искуства са колегама на овом

пројекту, и да своје студије објаве у овом зборнику. Деветнаест прилога (допринос укупно двадесет аутора) распоређено је у три велике целине од којих прва насловљена као *Историја: ризница гласова прошлости / History: A Treasury of Bygone Voices* садржи десет радова, друга под насловом *Слике, представе и друштво / Images, Representations and Society* четири рада, а последња са насловом *Рукописна књига и њени гласови / The Manuscript and its Voices* пет радова. Ова публикација је, поред двојезичног предговора (српски и енглески), снабдевена и списком аутора – имеником смештеним на крају књиге, а бројне црно-беле и илустрације у боји концентрисане су у прилозима другог и трећег одељка.

Први прилог, студија бугарске историчарке Герцикове (Златомира Герджикова), *Паладиј от Рацијарија – арианският глас от Балканите*, посвећен је судбини епископа Рацијарије у провинцији *Dacia ripensis* кога је, након година полемике са Амброзијем Миланским, Аквилејски сабор из 381. заједно са сингидунским епископом Секундијаном осудио као јеретика аријанца. На основу сачуваних фрагмената Паладијевих списа и протокола са самог сабора, ауторка нам доноси и његово сведочанство, и пригодно наслову читавог зборника (*Гласови и слике*) и наслову првог одељка (*Историја: ризница гласова прошлости*), враћа глас једној личности коју су савременици настојали да ућуткају. У раду „*Отговорите на папа Николай I на запитванията на българите*“: *оце за тяхната същност и разпространение* бугарска истраживачица Симеонова (Лиљана Симеонова) испитује околности настанка писма папе Николе I тек покрштеном бугарском кнезу Борису-Михаилу у форми (кнежевих) питања и (папиних) одговора, осврће се на садржај писма (у коме се посебно истиче проблематика брачног законодавства), и каснију судбину овог извора који је доживео да у доба Контрареформације поново завреди пажњу, с обзиром на то да садржи постулате учења о папској супремацији и универзализму. Милош Цветковић у студији *Виши и нижи органи власти у тематском систему: примери нарушавања хијерархијског поретка* настоји да одгонетне како су изгледали односи и комуникација између нижих (турмарси, друнгарији, клисурарси, архонти, дуке, итд.) и њима надређених виших функционера (стратежи) унутар тематског система. Будући да извори ове односе помињу тек спорадично, управо у случајевима када је хијерархијска линија команде бивала нарушена, аутор је побројао и анализирао забележене ситуације када су нижи дужносници учествовали у побунама против централне и/или тематске власти (од краја 7. века до средине 11. века) не би ли осветлио ово питање. Коауторски прилог Бојане Крсмановић и Дарка Тодоровића *Тоῦτό μοι τέλεσον* – “*Take*

care of this for me” Official and Private Communication in the Letters of Theophylact of Ohrid на два нивоа анализира кореспонденцију охридског архиепископа Теофилакта. На ширем, политичком плану, аутори читаоцу омогућавају сагледавање друштвеног феномена приватног удруживања појединаца и породица у време царевања Дукâ и Комнинâ који се читава у Теофилактовим молбама његовим адресатима за интервенцију у његово име пред централном влашћу. Истовремено на ужем, приватном плану, аутори показују како Теофилактов језик и стил варирају у зависности од тога колико је близак са адресатом писма, у тој мери да постаје јасно да су архиепископове жалопојке из формалнијих писама често морале бити само вешто изведена претеривања кроз стилске фигуре које пак у интимнијим писмима узимају форму пријатељског исмевања. У раду *Киклоп у човеку: Одјеци и сазвучја у тумачењу хомерске слике* Јована Шијаковић тумачи сложену алегорезу митске епизоде о Полифему из *Коментара уз Одисеју* архиепископа Евстатија Солунског (12. век) која се састоји у изједначавању чудовишног киклопа са зверским тимосом (θυμός) у сваком човеку који представља његове нагоне, и изједначавању Одисејевог ослепљивања киклопа са обуздавањем насилничких порива у човеку. Ауторкина детаљна анализа показује да оваква Евстатијева хришћанска интерпретација мита подоста дугује његовим платоничарским и стоичким претходницима. Бојана Павловић у прилогу „*Жив и приповедајући глас*“ Ромејске историје *Нићифора Григоре* предочава Григорино схватање историје и задатака историчара које је он сам изнео у два увода свог историографског списка, те указује како је Григора, који је био учењак, али и активни учесник у политичким догађајима, применио исказане постулате у свом делу, због чега ауторка закључује да Григорино дело има обавештајни, дидактички и полемички тон. У студији *История и развитие на българо-сръбските отношения, отразени в някои дубровнички писмени извори (средата на XIII – средата на XIV в.)* Елена Костова, анализирајући три документа из средине 13. века и два документа из средине 14. века који се сви тичу Дубровачке републике, исцртава обресе односа немањихке Србије и Другог бугарског царства у овом периоду на политичком и економском плану кроз одраз који ти међусобни односи остављају на однос Србије и на однос Бугарске са трећим чиниоцем, Дубровником. Тамара Илић се у прилогу *Завештања из архива Манастира Светог Јована Продрома на Меникејској гори, код Сера (од краја XIII до средине XIV века)* фокусира на један мањи број докумената који чине тестаменти и други завештајни акти из архиве меникејског манастира Св. Јована Претече како би показала њихову особеност (у форми и правним институтима, али и у садржини, тј.

порукама које завештаоци остављају потоњим генерацијама) у односу на сродне исправе из других манастирских архива. У раду *Православно-балканската коалиција в началото на XIV в.* аутор Владислав Иванов настоји да на основу невеликог броја изворних вести осветли добре односе и савезништво између Србије под краљем Милутином, Бугарске под Теодором Светославом и Византије под Андроником II Палеологом у периоду између 1307. и 1320. када су се ове православне државе суочавале са претњама католичког Запада (папство, Угарска, Шарл де Валоа, каталански најамници) и муслиманских Турака. Георги Димов у студији *Балкански наемници на Апенините през Късното средновековие* сажето приказује историју, порекло и културу тзв. *страдаиота* (stradioti, estradiots), најамничких трупа састављених претежно од Грка и Албанаца, али и балканских Словена, који су најпре ступали у млетачку службу током рата Серенисима са Османлијама (1463–1479), а затим узимали учешћа и у сукобима у Италији крајем 15. и почетком 16. века, да би их потом ангажовали и Хабзбурговци, као и владари Енглеске и Русије током 16. и 17. века.

Други одељак зборника почиње студијом Јелене Богдановић под насловом *On the Transposition of Tetrapyla into the Structural and Symbolic Cores of the Byzantine Churches* у којој се анализира како су *тетрапили* (монументалне римске урбане структуре подизане на раскрсницама значајних улица, а у вези са царским тријумфом) реадптирани у дизајн позноантичких и рановизантијских цркава због јасне симболичке поруке коју су носили (победа над смрћу кроз мучеништво), али и због тога што су у архитектонском смислу омогућавали експериментисање са дизајном монументалних црквених купола. Прилог *Слика патрона у олтару Марковог манастира* Марке Томић бави се једном досад занемариваном представом Св. Димитрија у задужбини Мрњавчевића која краси зид над колонетом бифоре олтарске апсиде, где је свети ратник представљен као мученик (али у племићкој одећи, не војничкој опреми). По тумачењу ауторке ова фреска идејно комуницира са представама *Причеића апостола* које је окружују, пошто жртвена симболика светитељеве мученичке смрти ову фреску повезује са литургијско-евхаристијским програмом олтарског простора, што јој је давало сотириолошки карактер. У раду *Semper rogare deum pro anima. Молитве живих за спас душа умрлих* Валентина Живковић анализира тестаментарне легате, епиграфе на надгробним плочама, натписе на црквама и молитве урезане на реликвијарима или испод фрески у Котору од 13. до почетка 16. века. Размотривши утицај католичког учења о Чистицишту, ауторка закључује да је кроз молитве и литургијску комеморацију за душе покојника остваривана својеврсна

комуникација живих и мртвих као одраз схватања да су живи и мртви сачињавали јединствену целину – хришћанску заједницу (*communio sanctorum*). Љубомир Милановић у прилогу *Визуелна комуникација кроз средњовековне представе преноса моштију* (*translatio*), на примерима из Византије, латинског Запада и Србије у периоду од касне антике до краја 14. века, анализира уметничке конвенције за приказ преноса моштију светих, њихову сценографију, и симболичку потку која долази из римских царских церемонија тријумфа и *adventus*-а, те сагледава религијски значај за локалну заједницу самог обреда преноса моштију, али и политичке импликације овог чина.

У првом од пет прилога последње целине зборника, *Братковият миней и неговото място между староизводните служебни миней* Искре Христове-Шомове, детаљно се анализира Братков минеј, српкословенски рукопис који се састоји од два текста служабних минеја из друге четвртине 13. столећа и два текста празничних минеја из 14. столећа (око 1330). На основу одређених специфичности у садржају Братковог минеја у односу на остале познате минеје старије рецензије ауторка закључује да су састављачи (за које претпоставља да су деловали у Манастиру Светих апостола на Лиму или у Хиландару) користили више предложака, које су понекад и комбиновали, а од којих су неки били јужно-, неки источнословенски, те најзад и грчки. Лора Тасева у раду *Да предадеш непредаваемото: игрословия и алитерации във византијски календарни стихове и в техните български и сръбски преводи* пореди византијски изворник – календарске стихове Христофора Митиленског – са његовим бугарским и српским преводима у рукописима *Стиховног пролога*, чиме показује да преводиоци често нису успевали да пренесу бројне стилске фигуре са етимолошким играма речи и алитерацијама византијског песника, али и да су бар у једном случају оригиналне алитерације које у грчком изворнику не постоје допринос преводаца. У прилогу *Св. императрица Теофана в сръбската средновековна книжнина* бугарске истраживачице Петрове-Таневе (Мая Петрова Танева) фокус је стављен на српске хагиографске и химнографске саставе (житије, служба, параклис) посвећене византијској царици-светици Теофано (супруга Лава Мудрог) чије су мошти пренете из Бугарске у Србију за време Стефана Лазаревића. Анализирајући ове списе, ауторка је показала да су се они значајно разликовали од бугарских текстова исте намене, те да су постојали међусобни утицаји између њих и састава који су коришћени у прослављању Св. Параскеве-Петке чије су мошти истовремено пренете у Србију. Весна Сара Пено у студији *Јединствени црквени пој – „српска“ молитвена песма у контексту балканске појачке традиције*

даје релативно сажет предглед развоја црквеног појања у Српској цркви од њеног утемељења до 20. века, осврће се на изворне текстове црквене музике, њихове састављаче-композиторе и преписиваче, појце и учитеље појања, те истиче чињеницу да иако се српско црквено појање током ових векова развијало на властитом језику (као и код других православних балканских народа) оно је остало део јединствене византијске псалмодијске традиције. У прилогу *Чин исповести у јужнословенским рукописним књигама од почетка XIII до почетка XVI века* Станоје Бојанин је анализирао нешто више од 50 необјављених јужнословенских ћириличних рукописа из периода од 13. до 16. столећа који садрже текст чина исповести и на основу садржаја и структуре ових састава установио је њихову класификацију у два основна типа – оних који припадају типу Синајског евхологија и типу Епитимијног номоканона Псеудо-Јована Посника, који су пак током времена почели да врше међусобни утицај што се читава у бројним компилацијама и различитим редакцијама текста.

На крају приказа садржаја ове вредне научне публикације ваљало би обратити пажњу и на нека техничка питања, као и дати обресе критичког осврта (премда би научна критика овако богате публикације захтевала још доста редова). Са уређивачко-техничке стране могла би се најпре изнети замерка у вези са сажецима радова. Будући да је овај зборник намењен српској научној и стручној јавности, а садржи значајан број студија на бугарском језику (осам прилога), несумњиво би и у данашњој ери у којој је доступан велики број дигиталних алата за превођење, сврсисходније било имати нешто дуже, тј. опширније сажетке свих студија од оних који су се у зборнику нашли, кратких и типичних за чланке у научним часописима. А с обзиром на то да ће се овај зборник свакако наћи и пред бугарском научном јавношћу, речено важи и за студије на српском језику. Треба додати и да је редослед прилога у зборнику, бар у првој целини са десет радова, јасно хронолошки, и стога донекле чуди положај друге по реду студије Лилијане Симеонове о *Одговорима папе Николе I*, чија је тема у вези са 9. веком, испред студије Милоша Цветковића посвећене односу нижих и виших функционера тематског система на примерима од краја 7. до средине 11. века, као и положај шесте по реду студије Бојане Павловић посвећене историографском делу Нићифора Григоре испред три студије које обрађују теме из периода од средине 13. до средине 14. столећа. Што се садржајно-тематских питања тиче, оно што читаоцу одмах пада у очи јесте диспропорционалност *гласова* и *слика* у корист *гласова*. Визуалној комуникацији (кроз сликарство, примењену уметност и архитектуру) у балканским културама средњег века у зборнику је посвећена најкраћа од три целине – други одељак са свега четири студије. Читав зборник, стога,

фаворизује изворне податке који су до нас дошли путем писане речи, и које аутори прилога користе за интерпретацију различитих историографских питања и тема из области друштвене и културне историје, као и књижевне, филозофске и правне, те најзад политичке (догађајне) историје. Таквим запажањем не желимо да умањимо значај и допринос студија аутора који на основу писаних извора са различитих становишта и методолошких приступа обрађују бројна занимљива и, неретко, досад недовољно истражена питања; опсег њихових студија је заиста широк – као што смо већ видели – и хронолошки, а свакако и тематски и методолошки. Уз извесну прозаичност, можемо рећи да кроз ове студије до нас *допиру гласови* и владара, и војних функционера, и војника изван своје домовине, и црквених достојанственика, и историчара, и хагиографа, и преводилаца, и црквених песника, и црквених појаца. Ни таквим побројавањем није исцрпљен широк дијапазон историографских вести које нам овај зборник доноси, с обзиром на то да *гласови* свих наведених *одјекују* попут *еха*, па тако можемо извести и имплицитне закључке како су деловање и дела ових историјских личности видели њихови савременици (чак и када ти савременици *ћуте*). Стога, упркос чињеници да је визуална комуникација у култури средњовековног Балкана у садржају зборника *Гласови и слике* релативно занемарена – иако та област без икакве сумње нуди широко поље истраживања научним делатницима – није претерано рећи да се издавањем овог зборника пред домаћом (али и страном) научном јавношћу нашла публикација капиталног карактера, која ће сигурно у неким пољима истраживања усмерити проучаваоце ка новим и посве занимљивим историографским темама и проблемима. Најзад, можда ће пак управо одсуство, одн. мали број радова – али садржајних и са наговештајима потенцијалних тема истраживања – посвећених визуалној комуникацији представљати подстицај за нове истраживаче на овом пољу.

Бењамин ХЕКИЋ

Свет средњовековних утврђења, градова и манастира. Омаж Марку Поповићу, ур. Вујадин Иванишевић, Весна Бикић, Иван Бугарски, Београд: Археолошки институт; Омладинско позориште Дадов, 2020, 359 стр.

Свесни чињенице да српска археологија, сем у ретким изузецима, није својим заслужним прегаоцима указала почаст за живота, сарданици Археолошког института – Вујадин Иванишевић, Весна Бикић и Иван Бугарски – покушали су ову неправду да исправе издањем једног зборника радова у част Марка Поповића. Међутим, и у овом случају судбина је била бржа, Марко Поповић није дочекао излазак зборника из штампе, али је знао за његову припрему, што је приређивачима свакако сатисфакција.

У уводном делом управо је исказана ова намера уредника, али стицајем околности, публикација је од првобитне замисли постала *Омажу Марку Поповићу*. Уредници, уједно и његови најближи сарадници, су у кратким цртама, емотивно и са пијететом, након кратке биографија, у лично интонираном тону осликали његово дело и научно усмерење (стр. 10–17).

Следи *Библиографија Марка Поповића* (стр. 18–33), подељена у три целине – монографске публикације, прилози у зборницима, серијским и осталим публикацијама и остало – унутар којих су библиографске јединице, њих 285 поређане хронолошки (1966–2020), од чега 23 монографије.

Зборник радова садржи 19 научних радова, од 21 аутора из Италије, Мађарске, Словеније и Србије. Сакупљени текстови су на српском (писани латиницом и ћирилицом) и енглеском језику. Радове писане на српском, прате резимеи на енглеском језику, а они писани на енглеском имају резиме на српском и матерњем језику аутора. У техничком смислу Зборник је богато опремљен, штампан у пуном колору на кунстдруку и у скраћеном А4 формату, погодном за графичке прилоге. Дизајн потписује Данијела Парацки.

Велики део опуса Марка Поповића обухвата проучавање фортификација и урбаних насеобина у српским земљама средњег века. Првих неколико радова посвећени су управо овој проблематици, а започиње их угледни Sauro Gelichi: *Jumping on the dunes: Venice and the Myth of Origin* (стр. 35–45). У раду је аутор изнео анализу досадашње истраживачке стратегије венецијанске археологије, са посебним освртом на резултате

истраживања геосондама, која пружају ваљана хронолошка упоришта, али не и узроке и токове појединих процеса.

Следи рад Момчила Спремића *Град Купиник* (стр. 47–57), о историји града од првог помена 1388. године, све до његовог коначног страдања 1521. године.

На основу нових сазнања из познатих извора, а пре свега Трговачке књиге браће Капужић (1426–1433), Десанка Ковачевић-Којић, *Српско злато у Венецији 1429–1439*. (стр. 59–67) прати извоз гламског сребра и чистог злата из Србије у Венецију, у времену од 1429. до првог пада Деспотовине 1439. године.

Из прилога Срђана Катића, *Исламски верски објекти у Смедеревској тврђави у првим годинама османске власти* (стр. 69–79), сазнајемо урбану структуру Смедерева у време најраније османске власти, али и број и позиције црквених објеката, чиме је рад умногоме превазишао свој наслов.

Рад Мирославе Мирковић, *Просторно разграничење: војска и град у Сингидунуму и Виминацијуму* (стр. 81–95), на линији је научног интересовања Марка Поповића и тиче се строгог просторног разграничења војске и града у Сингидунуму и Виминацијуму.

Ивана Поповић и Бојан Поповић у прилогу *Late Roman Structural Element Construction in Medieval Sacred Structures in the Area of Sirmium Imperial Palace* (стр. 97–115) приказују резултате археолошких истраживања северног дела палатинског комплекса у Сирмијуму. Реч је пре свега о два објекта сакралног карактера. Први је једнобродна црква са тространом апсидом и масивним контрафорима из 12–13. столећа. У непосредној близини је и капела изведена у готичком стилу.

Друга група радова са чисто археолошком проблематиком тиче се датирања појединих налаза материјалне културе раног средњег века. Вујадин Иванишевић у свом раду *New Finds of "Slavic" Bow Fibulae Class I C from Northern Illyricum* (стр. 117–141) разматра три словенске фибуле из групе I C, карактеристичне по телу у облику „лире“, а које су налажене на ширем простору источне Европе, и уједно предлаже нову типологију, те даје ново тумачење њеног развоја и порекла.

Идући трагом Марка Поповића, који је објавио резултате археолошких ископавања рановизантијског Виминакиона на локалитету Светиња, Иван Бугарски је реинтерпретирао један коњанички гроб са необјављене некрополе Пећине радом *Гроб коња из Виминацијума и копља облика трске* (стр. 143–155). Гроб је протумачен као позни одраз германа у Виминацијуму на крају 6. и у раном 7. столећу.

Тимотеј Книфић је у свом прилогу *Iron Fittings of Early Medieval Knife Sheaths: Evidence from Slovenia* (стр. 157–177) разматрао 19 налаза гвоздених окова из Словеније који су причвршћивали врх каније. Према начину израде издвојене су три варијанте које временски припадају 2. и 3. фази каролиншког утицаја на словенска подручја, тј. времену 820–840/50, односно – 840/50–910. године, те једна група нешто познијих окова.

Један од великих тематских кругова у научном раду Марка Поповића чине истраживања сакралних комплекса – манастирске целине и појединачна црквена здања. Ова група радова почиње студијом Смиље Марјановић-Душанић *Замишљени и стварни простори српског средњег века: скица за истраживање ритуала* (179–197). Смиља Марјановић Душанић се овде позабавила обликовањем нашег доживљаја простора и времена, пре свега као културних категорија.

Миклош Такач је у раду *Византијски и италовизантијски утицаји на црквену архитектуру Угарске краљевине у 11. и 12. веку* (199–222) дао кратак преглед византијских и италовизантијских елемената у сакралној архитектури Угарске краљевине 11. и 12. столећа. Уз малобројне храмове православних манастира, већина цркава поменутих узора углавном је грађена за потребе Католичке цркве.

Бранислав Тодић у прилогу *Цркве Светог Јована у Студеници и Светог Николе у Вићу* (223–236) даје компаративну анализу две цркве. Кључну улогу у одређивању хронологије изградње две цркве имају прозори завршени трочланим преломљеним луковима, који се код нас први пут појављују у Дечанима (1327–1334). Фреске указују на време сликања између 1330. и 1350. године, а титула *крал* исписана на луку над улазом цркве Св. Николе, повезује се са краљем Стефаном Душаном (1331–1346), који би био и ктитор ове цркве. Закључено је да су обе цркве зидане у исто време, од стране истих мајстора зидара и истих каменорезаца.

Радом *Пећине у сакралном простору манастира Градац* (237–249) Светлана Пејић пружа осврт на занимљив и редак градачки феномен двају пећина у склопу изграђеног култног простора. У иницијалној замисли сакралног простора манастира улазиле су обе пећине, да би након прекида градње пећина подно Петровог крша остала изван обзића и претворена у гробни параклис – у коме се не врши литургија, већ обреди за умрле, заупокојене службе и панихиде. Ауторка даље сматра, да ако се прихвати да је параклис Светог Николе служио као богомоља мајсторима католичког култа, а пећина била крипта, онда би се добило двоетажно здање, каква су постојала у манастиру Ратац, на острвцету Стари Улцињ и у Свачу, сва у границама територије којима је тада управљала краљица Јелена.

Од бројних храмова подигнутих током средњовековне епохе у данашњој Северној Македонији, Смиљка Габелић је обрадила јужни портал цркве Арханђела Михаила манастира Леснова код Злетова у раду *Рељефни украс јужног портала Леснова. Прилог византијској архитектонској пластици 14. века (251–272)*.

Закључено је да јужни портал Леснова треба прикључити корпусу разноврсне камене пластике палеолошке епохе као вредно дело неког грчког мајстора.

Бранислав Цветковић је у раду *Pectoral Cross from the Tersatto Reliquary in Prism of Chronology: The Branković Dynasty, Relics of Neomartyrs, and Despot Vuk (273–285)* приказао реликвијар из фрањевачког самостана на Трсату, начињен од већег броја посебно окованих носача моштију, једним напрсним крстом, енколпионом и панагијом, а повезаних мрежом грана од позлаћеног сребра. На основу језичких и палеографских особина натписа успостављена је хронологија саставних делова реликвијара, који је некада био у поседу владарске породице Бранковића. Поједине мошти новомученика осветљавају нов поглед на њихову улогу у оквиру политичке теорије последњих српских деспота.

Последња група радова није проблемски повезана и њу отвара Поповићева дугогодишња сарадница Весна Бикић радом *Керамичке целине и друштвени контексти у раном средњем веку – осврт на примере из српске археологије (287–307)*, где одговара на важна питања технологије, стила, дистрибуције, односно друштвених аспеката производње и употребе грнчарије, према керамичким целинама. Ова питања разматрана су приликом понуђене рекапитулације материјала раног средњег века са налазишта из области Раса.

Рад Милице Радишић, *Археолошки показатељи веза између словенских културасрпског Подунавља и Велике Моравске (309–327)*, представља сажет преглед археолошких налаза великоморавског порекла или стила из данашње Србије и важан корак ка бољем разумевању контаката између Велике Моравске и српског Подунавља.

На крају Зборника су и два рада из области помоћних археолошких наука Радом из области антропологије Наташа Миладиновић-Радмиловић, *Појава анкилозирајућег спондилитиса, његова етиологија и могућност лечења у средњем веку* (стр. 329–345), даје важан прилог за изучавање историје болести и медицине на самом крају средњовековне епохе и почетком османског доба.

Зборник затвара рад из археозоолошке области Немање Марковића и Јелене Булатовић, *Археозоолошке одлике средњовековног привређивања на примерима Тврђаве Рас, манастира Студенице и Рудника* (стр. 347–359).

Рад доноси резултате компаративне анализе три репрезентативна споменичка комплекса и представља значајан допринос познавању начина привређивања становника средњовековних српских земаља у области сточарства, али се знатно употпуњују и сазнања на тему исхране.

Може се закључити да је Споменица врло успешан зборник радова, ефектног назива, добро конципираног садржаја, квалитена штампе и дизајна, и што је најважније са квалитетним радовима. На крају остаје нада да ће заслужни појединци из српске науке за живота чешће добијати Споменицу, као знак поштовања од стране колега и признање за научне резултате и прегалаштво.

Дејан БУЛИЋ

Antal Molnár,
*Confessionalization on the Frontier. The Balkan Catholics
between Roman Reform and Ottoman Reality,*
Roma: Viella, 2019, 266 p.

Антал Молнар припада кругу мађарских историчара средње генерације који се, у протеклих двадесет година, профилисао као стручњак за црквену историју, посебно у области проучавања католичких заједница Балкана и Угарске и њиховог односа са Римском куријом у контексту мисионарских акција организованих током 16–17. века. Бивши је директор Мађарске академије у Риму (2011–2016), а тренутно је директор Института за историју у Хуманистичком центру истраживачких наука при Мађарској академији наука и ванредни професор на Катедри за рану модерну историју на Универзитету Етвеш Лоранд (Eötvös Loránd) у Будимпешти.

Књигу коју представљамо објављује водећа италијанска издавачка кућа у области хуманистике – Виела (Viella) из Рима, унутар серије *Interadria – Culture dell' Adriatico*. Књига представља сублимацију резултата вишегодишњих истраживања аутора и јасно приказује констатно прегалаштво у проширивању истраживачких тема и презентовању резултата из културне историје католичких заједница на Балкану и османској Угарској у периоду друге половине 16. и током 17. века. Рукопис није настао као резултат засебног рада на монографији већ представља одабране текстове аутора обједињене под идејним насловом књиге. Осам, од укупно девет текстова, објављено је у периоду 2007–2014. године на

енглеском, италијанском, немачком или мађарском језику, с тим да су за потребе ове монографије ревидирани и допуњени у складу с новим истраживањима аутора, у ситуацијама где је то било потребно. С обзиром да аутор долази с мађарског говорног подручја одабир енглеског језика у презентовању истраживачких тема омогућава далеко већу видљивост у ширим научним круговима.

Концепт конфесионализације у основи означава историографски метод у интерпретацији раномодерне историје Европе и подразумева укључивање политичког и друштвеног контекста у проучавању верских заједница и друштава. Настао је у оквирима немачке историографије крајем 70-их година 20. века у склопу истраживања питања из историје римокатоличке реформе и противреформације током друге половине 16. и првих деценија 17. века. Конфесионализација је омогућила чвршћу интерграцију раномодерних држава и њихових друштвених система али уједно била и узрочник сукобљавања са верским и политичким групама које су се противиле „друштвеном дисциплиновању“ како су то формулисали Рајхард и Шилинг, аутори који су сковали термин „конфесионализација“. Разлике у доктрини и верској пракси нису биле од значаја већ су далеко битније сличности у развоју између конфесионалних цркава – католичка, калвинистичка (реформисана) и лутеранска конфесија које се паралелно развијају доводећи до крајњег резултата – непосредне сарадње између државе и цркве усмерена ка „дисциплиновању“ најширих слојева становништва. Значајно полазиште у том процесу представљао је Тридентски сабор и реформе које су почеле да се спроводе у католичким срединама, у великој мери утемељене на рационалности језуитског реда. Мада је концепцијски приступ модела конфесионализације довео до критике која сматра да се метод не може једнако применити на сваку европску државу, основне идеје, процеси и последице које су простекле из методологије приступа представљају једно од основних полазишта у идејном настанку *Конфесионализације у пограничном подручју* Антала Молнара. Аутор поставља питање на који начин се такав концепт може применити на католичке заједнице Османског царства, на Балканском полуострву, и да ли се помоћу њега може превазићи искључивост и разлике у националном приступу балканских историографских заједница.

Основне методолошки принципи изложени су у уводном поглављу (*Introduction*, pp. 7–15), уз важно полазиште да је османска држава приступала верским заједницама и институцијама искључиво из прагматичних потреба не дајући предност посебној конфесији. Балкански католицизам карактеришу међуконфесионалне везе, недостатци у индоктринацији, проблем црквене дисциплине и недефинисане судске ингеренције –

специфичности које Молнар дефинише као периферне карактеристике посматране у односу на процесе европске конфесионализације. Географски истраживачки простор, одређен као Балканско полуострво, обухвата словенско-албански свет и османску Угарску (аутор је сагледава као засебан део османског Балкана), изузев грчких области и словенске Охридске архиепископије.

Поглавље *Bosnian Franciscans between Roman Centralization and Balkan Confessionalization* (pp. 17–29) указује на улогу фрањевачког реда као једине институције у Босни која је постојала, без прекида, још од краја 13. века. Преживевши османско освајање она је, према речима аутора, била мост између средњег века и данашњег времена, повезујући тако Босну са западном културом. Босанска фрањевачка провинција је током османског периода представљала најзначајнију католичку институцију на Балкану, и под њеним руководством основано је неколико манастира у Угарској, Далмацији, Дубровнику у јужној Италији док су њени мисионари стизали и до Влашке и Бугарске. Велики отпор локалних институција реформама Рима представљао је карактеристику засновану на средњовековним традицијама и специфичним околностима османске верске политике што је, у крајњем домету, довело до посебног, фрањевачког модела конфесионализације. Иако је римска курија настојала да на тридентским начелима реформише епископалну организацију, босански фрањевци су задржали право номинација по парохијама ограничавајући тако утицај бискупа Босне који је задржао само право потврде. Модел је био суштински другачији од модела који је прокламован тридентским реформама и често је стајао у супротности с начелима који се држала римска курија у политици руковођења и организацији католичке цркве на Балкану што је повремено доводило до озбиљних сукоба и размимоилажења унутар различитих средишта моћи у институционалној структури католичке цркве у Османском царству.

Наредна целина, *The Holy Office and the Balkan Missions before the Foundation of the Congregation of Propaganda Fide* (1622) (pp. 31–46), доноси приказ слабије проученог периода мисионарске активности у раздобљу пре оснивања Конгрегације за пропаганду вере (1622) с посебном пажњом на улози, утицају и моделима деловања римске инквизиције пре њеног формалног институционализовања као примарне инстанце у руковођењу мисијама. Мада је римска курија и раније задржавала непосредну контролу над одобравањем мисија и посебно арбитражу у домену доктринарних питања, успостављање пуне контроле након 1622. године, означава институционални искорак у мисионарској активности. Како је у претходном периоду успех мисије стајао непосредно у вези с

личним капацитетима и способностима особа које су их организовале, мисионарска политика инквизиције је током прве две деценије 17. века формулисала основне принципе на којима ће Света Столица организовати мисије на Балкану након 1622. године.

У поглављу *Venetian South-Eastern Europe and Ottoman Hungary* (pp. 47–63) аутор у средиште пажње доводи питање конфесионализације, гледано с позиције Венеције као најзначајније поморске силе на Јадрану. Без обзира на политички утицај заснован на разгранатим трговинским везама широм Медитерана, Венеција није успевала да прошири свој утицај ван приобалног појаса и непосредног залеђа у Далмацији иако су постојали културни и економски предуслови на којима би се идеја конфесионализације могла спроводити. Аутор анализира предлог шибенског каноника Ивана Томка Мрнавића из 1625. године, изнетог у осам тачака, о реорганизацији католичке цркве у Далмацији и њеној централној улози коју би, таквом реформом, стекла у унутрашњости Балкана и османске Угарске. На крају поглавља објављен је интегрални текст овог предлога. Молнар је предлог означио као непрактичан и временски анахрон назначавајући више чинилаца у немогућности реализације: централизација мисионарске делатности под непосредним руководством Рима након 1622. године; немогућност проширења црквене јурисдикције далматинске цркве и примат надбискупа Дубровника у унутрашњости Балкана непосредно заснован на разгранатој трговачкој мрежи Дубровачке републике; немогућност црквених ауторитета млетачке Далмације да успешно организују мисије и успоставе ауторитет у непосредном залеђу под османском влашћу; преклапање интереса с босанским фрањевцима и црквеним ауторитетима османске Угарске и различити приступи у спровођењу начела конфесионализације.

Наредна два поглавља *Struggle for the Chapel of Belgrade* (1612–1643) (pp. 65–121) и *The Struggle for the Chapel of Novi Pazar* (1627–1630) (pp. 123–134) представљају чврсто документовану анализу супротстављених интереса, различитих концепата спровођења црквене реформе, у зависности од припадности верском реду главних актера и делатности у оквиру католичких заједница у Београду и Новом Пазару. Оба поглавља су писана с позиције микроанализе великог броја изворних података, при чему су неки по први пут презентовани, посебно у случају Београда где је спор унутар католичке заједнице трајао с великим интензитетом преко три деценије. Посебно је занимљиво што је проблематика постављена у контексту анализе економске историје првих деценија 17. века. Сукоб око католичке капеле у Београду у потпуности исказује противречности у различитим приступима по питању конфесионализације. Београдска

капела, устројена половином 16. века на економској снази и привилегијама Дубровника, представљала је стожер окупљања католичких заједница у наредним деценијама. Растући значај босанских трговаца у првим деценијама 17. века којима су били блиски босански фрањевци, који су опслуживали капелу и у 16. веку, пореметио је устаљене структуре моћи и темељно угрозио положај Дубровника. Појава језуита у Београду (1612) и мисионарског бискупа (1618. и 1625), као представника реформисане политике Рима, који су се нашли на истој линији с Дубровчанима, изазвала је вишедеценијски сукоб око контроле над црквеном организацијом и приходима што је у крајњем исходу резултирало забрањивањем рада језуита и њиховим протеривањем из Београда као и потпуним угрожавањем егзистенцијалног опстанка католичке цркве у овом граду, тиме што су се као пресудни актери појавили и представници османске власти. С друге стране кратка историја сукоба у Новом Пазару између Дубровчког надбискупа као браниоца дубровачких, у основи средњовековних привилегија, и надбискупа Бара као представника мисионарске, реформисане цркве око права постављења капелана завршила се потпуном превагом последњег што у извесној мери указује и на слабе позиција Дубровчана и малу економску улогу Новог Пазара у систему дубровачке трговине првих деценија 17. века.

Поглавље *The Catholic Missions and the Origins of Albanian Nation-Building at the Beginning of the 17th Century* (pp. 135–156), први пут објављено у оквиру приказане књиге, написано је услед намере аутора да сагледа настанак раних облика албанске националне свести истражујући их преко католичке мисионарске активности у Албанији. Мада основне обресе у настанку тих манифестација проналази у хуманистичком образовању и делатности католичког свештенства с краја 16. века, Антал Молнар је појаву Петра Мазарекија (Pjetër Mazreku), апостолског визитатора (1623) и надбискупа Бара (1624–1633), сагледао као централну личност у процесу настанка католичког албанског националног идентитета. Настанак католичког албанског идентитета је почетком 17. века био обележен тенденцијом појачаног отпора према бискупима који су, углавном, долазили из Далмације и захтевима да се уместо дубровачких мисионара постављају бискупи пореклом са албанског говорног подручја. Идеја Мазарекија да албански католицизам може опстати искључиво стицањем признате позиције у оквирима међународног католицизма тј. јасним издвајањем из „илирског“, односно јужнословенског католицизма, представља етапну фазу у дефинисању илирског католицизма на области Хрватске, Славоније, Далмације и Босне. Последице преломних догађаја с краја 17. века, довеле су до тога да је албански католицизам, попут

босанског и бугарског, претрпео велике губитке у људству, и током 18–19. века је маргинализован у толикој мери да није допринео стварању модерне националне свети када је главну економску и друштвену снагу представљала муслиманска Албанија.

Конфесионализам се исказивао и преко унионистичких тендеција католичке цркве и посебно односа са Српском православном црквом тј. Пећком патријаршијом која је својом културном и националном позицијом онемогућа сваку унијатску акцију католичке цркве. Преглед ових дешавања изложен је у поглављу *The Serbian Orthodox Church and the Attempts at the Union with Rome in the 17th Century* (pp. 157–167) с упориштем у постојећој литератури, „национално“ оптерећених историографија. Молнар сагледава унијатске акције католичке цркве као саставни део конфесионализације али их посматра у контексту периферних дешавања, ограничених на погранични простор Венеције и Османског царства (Црна Гора, Херцеговина и Далмација) или у оквиру делатности црквених достојанственика који су већ били под влашћу хришћанске Аустрије (случај Марчанске уније као једине успешне унијатске тековине католичке цркве). Тиме се сваки покушај уније завршавао у рубним просторима Пећке патријаршије док изоловани покушаји појединих епископа и монаха нису били засновани на чврстој подршци највиших црквених и световних кругова. Молнар сматра посебно индикативним одсуство локалних католичких свештеника, посебно босанских фрањевца и капелана дубровачких колонија, у овом процесу. Став Петра Мазарекија (1623), надбискупа Бара, да је сваки покушај мисионарске активности међу Србима унапред осуђен на неуспех услед великих културних разлика између православних и католика, посматра као алтернативни приступ локалног свештенства које се у начелу разликовало од ставова црквених представника у Риму који нису унапред одбацивали унијатске идеје. До краја 17. века и у Риму долази до промене становишта те се унијатске намере српског свештенства прихватају са све већим подозрењем.

Период папе Иноћентија XI обележен је прокламовањем реформи у циљу строге централизације мисионарских активности у оквиру Конгрегације за пропаганду вере, о чему се говори у поглављу *The Balkan Missions under the Pontificate of Innocent XI (1676–1689): from Apogee to Ruin* (pp. 169–182). На тај начин би права и привилегије верских редова били ограничени увођењем секуларног свештенства образованог у посебним семинарима и под директном контролом Рима. Мисионарске активности на Балкану су до последње трећине 17. века стекле пуну институционалну организацију и у највећој мери су биле

прилагођење границама некадашњих средњовековних краљевстава, мада с недовољно јасно дефинисанима границама дијецеза, што је повремено доводило до интезивних сукоба унутар католичких заједница. У тренутку прокламовања реформи (1678) мисионарске активности католичке цркве на Балкану су биле суочене с проблемима растућег антихришћанског расположења османских власти, притисцима православне цркве, превасходно у пореском домену, сагледавани као покушај асимилације католичких заједница, захтевима Хабсбурга као угарских владара у коначном избору црквених достојанственика и неререформисаним, аутономним положајем фрањевачке цркве у Босни. Формирање Свете лиге у контексту избијања Бечког рата (1683–1699), с намером протеривања Османлија из централне Европе, означава се као веће достигнуће понтификата Иноћентија XI. Међутим, иако се његов политички програм може окарактерисати као успех у Централној Европи, где је отпочео процес реинтеграције новоовојене османске Угарске у оквиру хришћанске Европе, с друге стране је је католичка црква на Балкану несумњиво доживела потпуни колапс. Процес је праћен великим ратним разарањима на широком простору, милитаризацијом католичке заједнице и свештенства, сеобама становништва и потпуним нестанком или драстичним смањивањем бројности католичких верника у матичним областима (у Албанији, Бугарској и Босни). Губитком градског обележја, католицизам је сведен је на сеоске области што је, уз пропаст дубровачке трговачке мреже на ширем простору Балкана, оставило велике последице у 19. веку када долази до формирања модерне националне свести.

Последње поглавље *La Schiavona: A Bosnian Girl between Catholic Hagiography and Balkan Female Transvestism* (pp. 183–203) засновано је на биографији Магдалене Переш-Вукасовић (1606–1640), рођене у Јелашкој у централној Босни, коју је написао њен исповедник у Риму. Биографија представља јединствено историјско сведочанство живота једне 17. вековне босанске жене и документовани пример мимикрије жене у традиционално мушком друштву која је, вођена заклетвом невиности, прерушена у мушкарца тражила лични пут побожности, завршивши као монахиња у Риму. Аутор интерпретира биографију кроз неколико тема: отмица жене, присилна удаја, трансвеститизам, положај жене у друштву, традиционални мушко-женски односи, католички женски мистицизам, исламизација, свакодневни односи између хришћана и муслимана, народни обичаји, и повлачи паралелу с добро познатим балканским феноменом *тобелија* о којима су писали етнографи 19. века.

Књига садржи речник важних или мање познатих термина (*Glossary of Ottoman and South Slavic Terms*, pp. 205–206), укупно 12 пропратних

карата (pp. 209–220), библиографију необјављених и објављених извора и коришћене литературе (pp. 221–257) и именски и географски индекс (*Index of names and places*, pp. 259–266).

Вишегодишњи студијски рад Антала Молнара, документован изворима ватиканске провенијенције, успешно обједињен монографијом *Конфесионализација у пограничном простору*, омогућава увид у аутономни поглед аутора на друштвени и политички контекст верских феномена и интеракција између католичких заједница на Балкану. Монографија за циљ има предмет истраживања који је, према ауторовом мишљењу, у знатној мери оптерећен дискурсима националних, балканских историографија, услед чега не постоји општи консензус у сагледавању питања конфесионализације, односа између православних и католичких заједница које су облике националних идентитета, у значајној мери, стицали током 16–17. века. С обзиром на малобројност радова из ове области, књига Антала Молнара се сврстава у ред обавезне литературе при сваком будућем истраживању која тек треба да донесу суд о успешности примењеног метода и засебним закључцима аутора.

Александар ЈАКОВЉЕВИЋ

Fahd Kasumović,
Na periferiji svijeta islama: osmanska poreska politika
u Bosanskom ejaletu (1699–1839),
Sarajevo: Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, 2021, 794 str.

Порески систем, темељ сваке државе од антике до данас, изузетно је важна мада за широку читалачку публику, па чак и многе истраживаче, не тако привлачна тема. У османистици је, последњих деценија, све мање оних који се одлучују да јој поклоне пажњу, иако је без њеног разумевања немогуће одговорити на друга, „звучнија“ питања као што су: османска империјална идеологија, концепт праведне државе тзв. „круг правде“, адаптабилност централне администрације спрам различитих конфесија, обичаја и традиција и друга.

Фахд Касумовић, ванредни професор на Одсјеку за историју Филозофског факултета у Сарајеву, увидео је значај проучавања пореза и пореске политике Османског царства још на постдипломским студијама. Након одбране магистарског рада *In 'am – ослобађање од таксита* у

Босанском ејалету, према подацима сицила и in'amat-дефтера, 2008. године, наставио је своја истраживања у далеко ширем тематском и хронолошком опсегу. Одлучио се за проучавање особености пореске политике Османског царства на тлу Босне у до сада најмање истраженом периоду османске власти, у XVIII и првим деценијама XIX века. Граничне године истраживања симболички представљају године склапања Карловачког мира (1699), односно доношења Хатишерифа од Гјулхане (1839). Прва означава крај шеснаестогодишњег рата између Османског царства и земаља Свете Лиге, а друга почетак реформи и модернизације османске државе. Хронолошки оквир Касумовићевог рада међутим, знатно је шири од наведеног. Будући да су у XVIII и првим деценијама XIX века, све до Танзимата, у Османском царству убирани исти порези као и у XV, XVI и XVII веку, наравно уз додатак неких нових и донекле измењену методологију убирања, било је неопходно посветити се ранијем периоду што је аутор и учинио. Посебно се осврнуо на време тешке економске кризе и рата Свете лиге (1683–1699), који су довели до измена одређених сегмената старог пореског система.

Касумовић је своје истраживање засновао на изворном материјалу с обзиром да је секундарна литература оскудна а за поједина питања практично и непостојећа. Током више година радио је у архивима Истанбула, Анкаре, Сарајева, Софије, Дубровника, Беча и других, проучавајући грађу која се тиче османских државних финансија – обрачуне прихода и расхода покрајинске (босанске) ризнице, дефтере расподеле појединих намета, регулациона пореска акта, жалбе закупаца државних прихода, петиције пореских обвезника, судске протоколе и многа друга. Изведене закључке сумирао је у докторској тези *Османска пореска политика у Босанском ејалету (1699–1839)*, коју је одбранио 2016. године. Касније је неке од њих додатно аргументовао и разрадио у посебним научним чланцима посвећеним муслиманским пореским обвезницима цизје у вилајету Брод у другој половини XVII века, утицају рата Свете лиге на османску фискалну трансформацију у Босни, укидању филурије и преласку на режим натуралне десетине у XVIII веку, ослобођењу градског становништва од ванредних пореза и сакупљању циганске цизје на простору Босне. На темељу ових резултата, као и нове документарне грађе коју је у међувремену консултовао, проширио је и обогатио своју докторску дисертацију и публиковао је 2021. године под делимично проширеним именом. Додатак наслову *На периферији свијета ислама* сугерише да се аутор бавио још једним битним аспектом креирања пореског система османске Босне, а то је њен рубни положај у Царству, као и у исламском свету опште.

Да би на прегледан начин приказао континуитете и дисконтинуитете османске пореске политике у ејалету Босна, Ф. Касумовић је своје излагање груписао у шест већих целина. У првој - *Политика сакупљања државних прихода на тимарима, зеаметима и хасовима* (39–247) обрадио је натуралне и новчане порезе на пољопривредне производе (десетина, саларија, дажбине на сено и кошнице), новчане дажбине на земљу и личне рајинске порезе (таксе на чифт и дунум, спенца, таксе на нежењене и удовице), филурију и одсеком одређено новчано давање (*maktû*), порезе на узгој домаћих животиња (овчарина, свињарина, даће на коришћење испаша, жировнина), порез на продају робе на тргу (*bâc-ı bazâr*), бадухаву (младарина, прекршајне казне, такса на тапију, димнина, пољачина и друге) и главницу/главнину. За сваки од пореза дао је најпре краћи историјат, описао његово порекло, категорију становништва која му је подлежала, вредност и начин убирања истог у периоду од успостављања османске власти до краја XVII века. Затим је обрадио иста давања у XVIII и XIX веку, до увођења Танзимата, и указао на разлике, уколико их је било, или пак истакао непроменљивост пореске праксе. Контекстуализујући податке из изворне грађе и компарирајући их са стањем у суседним, а неретко и у удаљеним областима Царства, успешно је објаснио разлоге због којих је у Босанском ејалету долазило до измена или задржавања старе пореске регулативе. Тако је, на пример, у случају већине горенаведених давања, држава и даље поштовала старе законе и ослањала се на катастарске пописе сачињене у XVI веку. Међутим, како је аутор истакао на основу увида у велики број жалби становништва, у пракси је ситуација била другачија; тимарници и заими Босанског ејалета тражили су већа давања од законом прописаних због чега је држава била принуђена да често интервенише, мада не знамо с коликим успехом.

Аутор је, такође, где год је то било потребно, исправио или допунио мишљења својих претходника о одређеним питањима, или пак кориговао погрешна тумачења или читања османских извора, што додатно чини његову књигу незаобилазним штивом за све оне који се баве економском историјом Османског царства, без обзира на период. Примера ради, установио је да је процес укидања филурије у Босанском ејалету и прелазак на режим ушура започео знатно раније него што се до сада сматрало, али да није до краја завршен ни у време доношења Хатишерифа од Гјулхане. Такође је осветлио занемарено питање пореза на продају робе на тргу тј. тржног баца у периоду 1699–1839. година. Показао је да се скупљање овог намета у XVIII веку пребацивало са вишег на нижи ниво: уместо као приход царског хаса или хаса покрајинског намесника уписивао се држаоцима тимара и зеамета, што је вероватно у вези с

трансформацијом намесничких хасова у зеамете и тимаре, о којој аутор пише у оквиру истог поглавља. Указао је и на чињеницу да тржни баџ, који је у претходном периоду био предмет временски ограниченог закупа – мукате, прелази у доживотни закуп – маликану. Посебан допринос дао је тумачењем спахијске главнице/главнине, која је до сада била позната углавном само на основу писања Вука Караџића и Јоакима Вујића али не и османске грађе.

По истом принципу излагања представио је и анализирао друге пореске обавезе, које је груписао у тематске целине: *Џизја* (248–341), *Репартициони порези* (342–445) у које су спадали ратна и мирнодопска помоћ намесницима провинција, дивански аваризи и неке друге дажбине, *Сточарски порези* (446–494) и *Трговински порези* (495–562), односно царине, транзитне таксе и порези на појединачну робу. Приметно је да се у неким од ових поглавља аутор враћа на већ обрађена питања, попут овчарине. Разлог томе јесте тај што ју је први пут разматрао у оквиру дирлик-система а други пут као државни приход сакупљан независно од тимарника, заима и поседника хасова. У истом поглављу он је, знатно детаљније од својих претходника, објаснио разлоге увођења новог намета на узгајање оваца – пореза на вуну и кострет, као и начин његовог прикупљања. Такође би, као још један од ауторових бројних доприноса досадашњим сазнањима, требало истаћи његову анализу дистрибутивног разрезивања пореза на тлу Босанског ејалета после увођења ратне и мирнодопске помоћи провинцијским намесницима 1717/18. односно 1719. године. Иста је учињена у тој мери детаљно и аргументовано, на темељу огромне архивске грађе и уз критички осврт на постојећу литературу, да сама за себе представља монографију унутар монографије.

Последња тематска целина, *Ослобађање од пореза* (563–713) бави се пореским ослобођењима различитих категорија обвезника, међу којима су били: војници поседници чифлука, вакуфи, становници градова, групе с посебним обавезама (пандури, дербенције, ћуприције, соколари) и они који су „верно служили“ босанском валији. У овом поглављу нарочито је дошао до изражаја периферни положај Босанског ејалета који је утицао на измене османског пореског система и обазрив однос државе према платежним могућностима локалног становништва.

Сва претходна разматрања о основним правцима османске пореске политике у ејалету Босна након завршетка „великих“ ратова с краја XVII века, а пре проглашења „благодотворних уредби“ (*tanzimât-ı hayriyye*) 1839. године, сумирана су у *Закључку* (714–725). Аутор је истакао улогу централне власти али и босанских намесника у креирању функционалног пореског система у граничној провинцији каква је била Босна. Описао је

трансформацијске процесе, њихов историјски контекст и обухват. Посебно је нагласио битно обележје османске пореске политике – традиционализам тј. „поштовање старине“, које, на крају, ипак није спречило Османлије да приступе реформама које је време захтевало.

Све у свему, књига Ф. Касумовића, *На периферији свијета ислама*, резултат вишегодишњег рада аутора на примарним изворима османске провенијенције, највећим делом до сада некоришћеним у историографији, представља изузетан истраживачки подухват. У њој су расветљена бројна питања која се тичу пореске политике Османског царства у XVIII и првој половини XIX века. Систематизована су и убедљивом аргументацијом исправљена претходна сазнања, у далеко ширем хронолошком оквиру него што то сâм наслов сугерише, због чега ова књига постаје незаобилазна литература за све оне који се баве историјом Балкана под влашћу Османског царства.

Татјана КАТИЋ

**Јелена Илић Мандић,
Банатска војна крајина (1764–1800),
Београд: Историјски институт, 2020, 551 стр.**

Пограничне области Хабзбуршке монархије и Османског царства су биле својеврсна крајишта још од 16 века. Оно које је било у Хабзбуршкој монархији временом је институционализовано у Војну крајину која се протезала од Јадранског мора до Карпата, а њена прошлост је обележила историју свих народа који су у њој живели. У последњој трећини 19. века, пред крај постојања Војне крајине историчари су почели озбиљније да се баве њеном прошлошћу. Ипак, све до данас поједине крајишке области су остале непроучене и управо једну од тих историографских белина испунила је својом књигом *Банатска војна крајина (1764-1800)* Јелена Илић Мандић, дајући важан допринос српској историографији, проучавању националне историје и прошлости Хабзбуршке монархије.

Др Јелена Илић Мандић, научна сарадница Историјског института у Београду, до сада је објавила низ радова из прошлости 18. века, Војне крајине, историје грађанства, трговине, уређења градских насеља, епидемија, итд. Књига о Банатској крајини настала је на основу докторске дисертације коју је одбранила 2014. на Филозофском факултету у

Београду. За њено писање користила се обимном изворном грађом, пре свега из бечких архива, посебно Ратног и Архива дворске коморе, као и Архива САНУ у Сремским Карловцима. Ослањајући се, поред архивске грађе, и на објављена документа, као и литературу написану на више језика, Јелена Илић Мандић овом књигом нуди одговоре на сва питања из прошлости Банатске крајине. Структура књиге осликава намеру ауторке да прикаже целокупну прошлост милитаризованог простора у Банату током 18. века, са акцентом на његову другу половину када су створене регуларне граничарске регименте. Поред Предговора, Увода, Закључка, Прилога, Спискова (извора и литературе, карата, табела, графикана прилога и илустрација), Географског и Именског регистра, књига је подељена у седам поглавља – *Територијално-управна организација* (27–89), *Становништво* (91–164), *Државна интервенција у простору* (165–247), *Пољопривреда* (249–319), *Милитаризација (1769–1775)* (321–361), *Крајишко друштво* (363–399) и *Пореска политика и ратови: оквири друштвених промена* (401–434). Свако од њих се дели на низ мањих целина што читаоцима олакшава проналажење оних података за које су заинтересовани. Посебно су важни прилози у виду табела и графикана, у оквиру којих је читаоцима омогућено јасно и прегледно упознавање са егзактним подацима.

У прва два поглавља Илић Мандић систематски је изложила историјат развоја милитаризованих подручја у Банату, стављајући све у шири државни и етнички контекст. Јасно је раздвајала прошлост и уређење народне милиције, Земаљског батаљона, подручја Горњих и Доњих компанија. За слабо насељени Банат поред регулације Крајине од посебне важности је била колонизација, којој је, констатује ауторка, држава посветила знатну пажњу, иако су резултати прве колонизације Баната поништени аустро-турским ратом (1737–1739) и епидемијом куге која је почела у ратно, а наставила се у мирнодопско време. Пишући о становништву Баната Јелена Илић Мандић је доказала да сеоба Срба у Русију после развојачења Потиске и Поморишке војне границе није била ни приближно велика колико је то представљала старија домаћа историографија, напротив она на основу докумената показује како се већина потиско-поморишких породица, која се одлучила за останак у војном статусу, преселила у Банат. Уз ове миграције пратила је и процес колонизације Немаца, излажући његове недостатке или предности. Немачка колонизација је унела разлике у етничкој и верској структури становништва, али, како констатује ауторка, то није било довољно да се измени већинско српски карактер Немачко-банатске регименте и доминантно православна (и већинско румунска) компонента у

Влашко-илирској. Излажући податке у виду графикона и табела Јелена Илић Мандић показује не само како је изгледала колонизација, него и осцилација у броју становника Банатске војне границе крајем 18. века, посебно под утицајем последњег аустро-турског рата (1788–1791).

Уз констатацију да је насељавање становништва у Банату било у блиској вези са преобликовањем простора, ауторка пред читаоцима ствара слику промена и државне интервенције, указујући како географски положај и природни ресурси одређују формирање насеља и милитаризацију крајишког подручја. Када је Банат Пожаревачким миром припао Хабзбуршкој монархији у њему је било мноштво мочвара, док реке нису биле регулисане, што је доводило до пролећних поплава које су онемогућавале коришћење земље на економски исплатив начин. Истовремено уз плавне области постојали су и пешчаре, територије без воде за пиће, која је била предуслов за формирање насеља. Сliku дивљег и пустог простора употпуњавале су бројне банатске пустаре. Јелена Илић Мандић је после ових констатација показала како је држава уложила знатан напор у другој половини 18. века и исушила већи број мочвара, регулисала речне токове, уредила бунаре са водом за пиће, преобликовала пуст терен и створила квалитетне услове за насељавање. Тако је обезбеђена земља за већи број граничара и њихов економски напредак, често кроз формирање потпуно нових села, са планском изградњом улица и кућа. Државна интервенција у циљу побољшања услова живота видљива је и у старим насељима која су, где је то било потребно, мењала структуру. Видело се да су обликовање простора, нови вид градње кућа и добри државни прописи обезбедили напредак становништву, а градња војних зграда и стражарница је подигла сигурност насеља, појачала контролу трговине и умањила могућност ширења епидемија из Османског царства.

Уз војне и послове обезбеђивања границе према Османском царству основно занимање крајишника је била пољопривреда. Ауторка је показала како су се обичајне норме, присутне у Банату пре стварања регуларних пукова, преносиле у наредни период и колико држава, бар у почетку, није успела да укине старе облике понашања. Тек је стварање Јозефинског катастра могло да допринесе новим односима, али је и тада напредак био спор. Као пример она наводи да је у Катастру за сваку парцелу уписиван њен власник, али да се у пракси наставило са старим обичајем дељена земље у заједници у складу са потребама домаћинства. Морало је проћи још неко време да се са овом праксом престане, али се и даље задржало тропотесно организовање пољопривреде. Тако су оранице сеоског атара дељене у три групе, прва је била она на којој су сејане озиме културе, друга је била резервисана за пролећне, а трећа је остављана на угару.

Унутар сваког од три сеоска потеса свака породица је имала свој део земље. Ауторка је пратила како је структура терена утицала на развој пољопривреде у Банатској крајини и констатовала да је у области Немачко-банатског пука била заступљенија земљорадња, а у Влашко-илирској регименти сточарство, које је и иначе, ако се посматра цео Банат, била доминантна пољопривредна активност. Разлог за то је не само планински терен источног Баната, него и бројне пустаре и иберланд, мочваре и области које нису могле да се употребе за друго сем сточарства. Уз то, транспорт житарица је био тежак и скуп, док је транспорт говеда, главног извозног артикла Баната, био знатно лакши.

Ауторка је детаљно писала о процесу милитирације, односно начину на који су цивилне области прешле под војну власт и како се то одразило на становништво, којем је остављана могућност да промени свој статус или да се исели у Провинцијал. Објаснила је све изазове које је промена носила са собом, чак и када је реч о обрнутом процесу, развојачењу милитаризованог подручја, као нпр. Горњих компанија од којих је 1774. настао Великокикиндски дистрикт. Милитаризација није увек пролазила лако. На њу су поред локалних утицале шире политичке околности, па и руско-турски рат (1768–1774). Објаснила је како је становништво увек настојало да задржи свој статус, а када то није могло да се одређивало најчешће за останак на свом имању из економских разлога. На промену статуса су се лакше одређивале породице са малим поседом. Ипак, заједничко је и за једне и за друге, констатује Јелена Илић Мандић, да нису могли себи да представе позитивне и негативне последице промене. Док у Немачко-банатској регименти није било пуно проблема током милитаризације, потешкоће су спречиле брзо завршавање овог процеса у деловима Влашко-илирске, тако да је он овде потрајао од 1769. до 1772. Уз близину ратних операција између руске и турске војске, повећање разбојништва, чак и премештање линијских пукова у ову област, није било лако завршити стварање граничарског пука. Једном милитаризовано подручје, пише ауторка у наредном поглављу, насељавали су граничари, као најбројнија категорија становника, затим трговци и занатлије, јер је њихово присуство било неопходно и у Крајини, као и официри, елита крајишког друштва. Важно је да је на овом месту Јелена Илић Мандић јасно означила које су то разлике између становника Крајине и цивилног подручја. Најпре, то је била лична слобода граничара, која је подразумевала право на сеобу и ношење оружја. Изнад граничара није било племића, жупанија и њихових институција, него само официри и владар, што је појачавало утисак личне слободе. Још у једном је Јелена Илић Мандић ставила тачку на историографске недоумице. Реч је о

породичној задрузи и миту о њеној бројности у Војној крајини. Егзактно је показала да су оне у Банату као и у Славонији чиниле тек око 10% породица, док су бројније биле само у Старим војним крајинама, али ни ту нису биле доминантан облик породичног живота.

Број занатлија и трговаца на простору Крајине није био велик, јер су породице саме производиле већину онога што им је било потребно. Били су присутнији у градским центрима, односно местима са статусом војног комунитета, какви су били Панчево или Бела Црква. Трговци су припадали двома групама у зависности чији су поданици били – домаћи или османски, мада су официри, ради лакше контроле подстицали османске да постану хабзбуршки. Без обзира на поданство међу њима су предњачили Срби, а потом Грци и Цинцари. Уз трговце, занатлије и свештенство, официри су имали посебан положај и значај у крајишком друштву. Приликом укидања милитаризованог подручја старији официри су радије прелазили у цивилни статус, јер им је он нудио бољи живот, док су млађи задржавали војни статус и селили се очекујући напредак у каријери. Држава је, пише ауторка, више пута у другој половини 18. века извршила официрске редукације, а у том процесу су нестајали народни официри и успон доживели професионални, мада је оних добрих, током целог 18. века недостајало. Ратови против Француске омогућили су напредак и стварање доброг официрског кадра, а Јелена Илић Мандић о њима пише кроз биографије најзначајнијих српских официра који су служили у Банату. Они су свој успех доводили ратном искуству, као и официри других народа, али и чињеници да су се образовали, што потврђује значај школства у преображају друштва крајем 18. века.

Ауторка је ефектно објаснила пореску политику у Војној крајини, чија је суштина била да ова област буде економски самоодржива, односно да држава не мора да у њу улаже додатна средства. То је био разлог да порези нису били стални нити исти током 18. века. Временом су се као главни издвојили земљарина, главарина (укинута крајем века) и закупи права (пустаре, гостионице, риболов, производња пића). У плаћању пореза постојала је разлика унутар граничарског друштва, унутар самих породица, јер они граничари који су били мобилисани за рат нису били у истом пореском положају као они који су за време рата остајали у својим селима или су се бавили стражарском службом на кордону. Ова служба је касније плаћана, па се дешавало да од ове „зараде“ може да се плати земљарина. Сва пореска средства су се сливала у Граничарску касу, а две банатске регименте су крајем 18. века на овај начин остварилвале годишње око 220.000 форинти. Другу врсту пореза је плаћало немилитаризовано

становништво (трговци и занатлије), док је свештенство већином уживало порески имунитет.

Јелена Илић Мандић је својом књигом дала важан допринос домаћој науци, проучавању Баната, Војне границе, српске историје 18. века и Хабзбуршке монархије. Она је на модеран начин, аргументовано и допадљиво, исправила грешке или митове старије историографије. Служећи се савременим методама излагања података, кроз графике и табеле, олакшала је праћење промена у Банату, не само у просторном смислу, него и у етничком, верском, културном. У проучавању српске прошлости 18. века, и то не само у области Војне крајине, књига Јелене Илић Мандић ће бити незаобилазно штиво, док истраживачима крајишке прошлости може бити модел и смерница за историописање.

Ненад НИНКОВИЋ

Славенко Терзић,
На капијама Константинопоља. Русија и
балканско питање у 19. веку, Београд: Историјски институт – Нови
Сад: Православна реч, 2021, 742 стр.

Историјски институт Београд је у саиздаваштву са Православном речју из Новог Сада недавно објавио капиталну студију *На капијама Константинопоља. Русија и балканско питање у 19. веку*, чији је аутор академик Славенко Терзић. У овом изузетно значајном делу је по први пут у српској историографији целовито и систематично представљена спољна политика царске Русије на Балканском полуострву у 19. веку. Аутор је узор за наслов своје књиге пронашао у натпису *Пут у Константинопољ* који је према жељи руске царице Катарине II исписан на славолуку капије у Севастопољу приликом њене посете 22. маја 1787. године. Овај датум симболично представља почетак остваривања стратешких планова руске политике на Балкану и на простору Блиског истока. Наиме, основни спољнополитички циљ империјалне Русије од тада је постао овладавање басеном Црног мора, Цариградом и Мореузима.

Академик Терзић је кроз неколико хронолошко-тематских слојева синтетички приказао основне принципе руске балканске политике у 19. столећу у широком међународном контексту тог времена. Аутор је с правом истакао да је након тријумфа руске источне и балканске политике

у 19. веку до кога је дошло после закључивања Ункјар-Искелеског мировног уговора 1833. године уследило јачање русофобије у европским метрополама, а нарочито у Лондону. На њеном удару су се пре свега нашли Срби који су према мишљењу професора Милорада Екмечића нарочито у британском јавном мњењу доживљавани као “вечити коњоводци руских козака на Медитерану“.

У уводу су представљени циљеви руске спољне политике у 18. века током владавине више руских царева од Петра I Алексејевића до Катарине II када се и јављају први обриси руске балканске политике. Уочен је значај Кучук-Кајнарџијског мира из 1774. године након кога је царска Русија добила право покровитељства над православним хришћанима у Османском царству што је резултирало израдом тзв. *Грчког пројекта* 1782. године иза кога је стајала царица Катарина II, а према коме је требало формирати Источно грчко царство са седиштем у Константинопољу.

Централни део монографије садржи анализу циљева руске империје на Балкану у 19. веку. Русија је поред тога што је као империјална сила имала своје основне спољнополитичке циљеве увек настојала да помогне хришћане у Османском царству, али и подстакне њихов национални, политички и културни препород. Основни циљеви њене спољне политике од Бечког конгреса до Кримског рата ипак су зависили од односа са европским силама. Русија је била у процепу између верности принципима легитимизма Свете алијансе када је своју балканску политику подредила односима са Западом и начела народности односно подршке националноослободилачким покретима на Балкану.

Аутор је у првој глави насловљеној *Руска ескадра у Јадрану: Балкан као позорница одмеравања снага Русије и Француске* између осталог представио став Русије према Српској револуцији и њеној активност на интернационализацији српског питања 1812. године. Наиме, у осмој тачки Букурешког мира предвиђало се да Срби добију унутрашњу самоуправу у оквиру османске државе. У односу царске Русије према Османском царству у овом периоду искристалисала су се два начела: слабо Османско царство као „пожељан сусед“ (термин Димитрија Дашкова, тајног саветника), и контрола Русије над Босфором и Дарданелима. Ункјар-Искелески мир склопљен 1833. године означио је врхунац руског утицаја у Османском царству што је изазвало узнемиреност западних сила, а посебно Велике Британије, које су отпочеле борбу за истискивање Русије са Балкана, Леванта и Истока у целини. Лорд Палмерстон, британски министар спољних послова је у јесен 1849. године чак предлагао план о заштити мореуза и Цариграда од „руске агресије“. С друге стране Русија је после Ункјар-Искелеског уговора започела стварање дипломатске

мреже на Балкану. Тих година отварала је конзулате са јасно дипломатско-политичким задацима (Крф, Закинтос, Београд, Једрене).

Кримски рат 1853–1856. и Париски мировни уговор из 1856. године представљали су важну раскрсницу у политици Русије на Балкану, јер је привремено потиснута са Балкана и са топлих мора. Почев од 1856. године руска дипломатија је настојала да се што пре ослободи тешких одредби Париског мировног уговора нарочито обавезе о неутрализацији Црног мора. Вакум изазван руским одласком са Балкана испуниле су западне силе које су започеле интензиван политички, привредни, и културни продор на тај простор. Агресивном западњачаком утицају нарочито су били изложени Бугари што је довело до настанка Бугарске унијатске цркве.

Руско удаљавање са Балкана је изазвало вишеструку промену правца њене балканске политике. Од опште подршке православљу прешло се на фаворизовање начела народности и исказивања потпоре словенским националним покретима. У таквој промени спољнополитичких приоритета, Русија је крајем шездесетих година 19. века променила и свог балканског фаворита. Од подршке српском националном покрету, крајем шездесетих и почетком седамдесетих година 19. века, захваљујући утицају грофа Николаја Игњатијева, руског амбасадора у Цариграду, за свог новог савезника на Балкану је изабрала Бугаре, подржавајући њихов национални и верски покрет што је нарочито дошло до изражаја кроз давање подршке настанку Бугарске егзархије чије су границе касније постале међе будуће санстефанске Бугарске. Формирање Бугарске унијатске цркве принудило је руску дипломатију да обрати већу пажњу на бугарско црквено и национално питање односно да подржи настанак Бугарске егзархије, чије су границе представљале пројекцију граница будуће санстефанске Бугарске (Велике Бугарске). У том периоду, више него раније, Русија је пружала помоћ православним црквама и манастирима на Балкану слањем новца, икона, књига, школовањем омладине са Балкана, претежно Словена, у руским школама и на универзитетима. окренула се Бугарима.

Следећа велика вододелница у руској балканској политици настала је 1875. године отварањем Источног питања, када се пред руску дипломатију поставило и питање сврсисходности учешћа Русије у његовом решавању. У руском државном врху су се у том тренутку јавила два различита размишљања. Александар Горчаков, канцелар и министар иностраних дела, цар Александар II и Михаил Рејтерн, министар финансија заузели су став да Русија у решавању Источног питања треба да се држи уздржано и опрезно, односно да води рачуна о интересима других европских сила, док су радикалнију струју предводили Дмитриј Миљутин, министар војни,

Александар Александрович, престолонаследник и посебно амбасадор Игњатијев. Погледе ове групе најбоље показује оцена Ростислава Фадејева, руског генерал мајора изречена у Меморандуму који је почетком јуна 1876. године поднео Николају Гирсу, директору Азијског департмана руског МИД-а да је немогућност изласка Русије на Средоземље „налик птици са једним крилом“.

Увиђајући да је став руског друштва да је рат са Турском неминован канцелар Горчаков је споразумима са Аустроугарском (Рајхштатски споразум 1876, Будимпештанска конвенција 1877) настојао да добије њену неутралност у предстојећем Руско-турском рату и избегне руски сукоб са Енглеском. Русија се том приликом сагласила са аустроугарском окупацијом Босне и Херцеговине као и да неће подржати стварање велике словенске државе на Балкану. Аустроугарска је пре свега мислила на спречавање уједињења Срба у тзв. „Велику Србију“, док није било конкретног помињања Велике Бугарске. Док се канцелар Горчаков у почетку залагао за минималан ратни циљ – ослобођење Бугарске до планине Балкана, зазирући од реакције западних сила, касније је под притиском радикалније струје пристао на ратну акцију јужно од планине Балкана до самог Цариграда. Генерал Игњатијев је мислио да западне силе неће бити у стању да оспоре ратне успехе Русије на Балкану и да ће одредбе прелиминарног мировног уговора у Сан Стефану (1878) на које је Турска пристала, остати на снази и на Берлинском конгресу на који је Русија била принуђена да пристане.

Русија се победама над Турском у рату 1877–78. и прелиминарним Санстефанским уговором који је након пораза Турске и њене војне капитулације склопљен, поново вратила на Балканско полуострво и избила на топла мора. Свој утицај на Балкан повратила је формирањем велике бугарске државе коју је ставила под своју контролу. Уједно, како је лудично приметио аутор, Санстефански споразум је представљао врхунац дипломатске каријере грофа Игњатијева.

Одредбама Санстефанског уговора поред великих европских сила нису биле задовољне ни Србија ни Грчка. После великог пораза у рату против Турске 1876. године, Србија је, након дужег опоравка, ушла као руски савезник у рат почетком децембра 1877. док Румунија није послала своје представнике у Сан Стефан. Српски покрет, којим је и отворена Велика источна криза (1875–1878) доживео је историјски пораз (окупација Босне и Херцеговине које су и страни истраживачи сматрали српском земљом, спречавање успостављања заједничке границе са Црном Гором и онемогућавање припајања Старе Србије) од кога ће се тешко опорављати до краја 19. али и током 20. века. После потписивања Санстефанског

прелиминарног мировног уговора поставило се питање до које мере Русија може инсистирати на његовим одредбама, имајући у виду снажно супротстављање западних сила на челу са Великом Британијом. Руска армија је била практично на капијама Константинопоља, док је британска флота прошла Дарданеле и ушла у Мраморно море.

Не желећи да ратује са пола Европе јер би то представљало велики ризик и изавало бројне невоље, Русија је пристала на сазивање Берлинског конгреса и ревизију одлука мира из Санстефана. Одлуке из Берлина поново су биле поразне за руски утицај и престиж на Балкану и у области Црног мора. Што се тиче одлука Берлинског конгреса оне не само да су биле фаталне по Русију већ и за остале балканске народе, а нарочито за Србе којима је одузето право на Босну и Херцеговину, средишњим територијама српског народа у којима се говорио најлепши српски језик, како је говорио Стојан Новаковић. Турска је уз помоћ аустријске и британске дипломатије формирала Албанску лигу у Призрену са циљем онемогућавања остваривања српских националноослободилачких тежњи у Старој Србији и против руских интереса на Балкану. Иако је унутар тога покрета постојала аутономистичка струја он је пре свега имао панисламски карактер. Русија је политички и културни утицај задржала само у Кнежевини Бугарској наредних неколико година али је и одатле он потиснут акцијама Аустроугарске Велике Британије, а затим и Немачке. Иако је Русија приступила обновљеном Тројецарском савезу, Бизмарков „систем савеза“ који је обезбеђивао немачку хегемонију у Средњој Европи потиснуо је руски утицај из Србије и Румуније.

Следећа велика промена руске спољне политике наступила је после завршетка Берлинског конгреса када је акценат стављен на ширење интереса у централној Азији и на Далеком истоку, док је балкански правац њене спољне политике потиснут у други план. Русија се у том раздобљу посветила унутрашњим реформама, обнови и реорганизацији армије и ратне морнарице. Без снаге да води активну балканску политику 1897. године је склопила споразум са Аустроугарском о очувању постојећег стања и споразумном решавању свих спорних питања. Усаглашена дејства са другим силама била су видљива и у јерменском и критском питању као и током грчко-турског рата 1897. године. После нормализације дипломатских односа са Бугарском 1896. и доласка на власт у Србији владе Стојана Новаковића дошло је до постепеног враћања руског утицаја на Балкану.

Посебна пажња у овој књизи је посвећена политичким, државним, етничким и верским приликама у централним областима Балкана. На основу бројних извештаја руских конзула и дипломатских представника на Балкану може се стећи реална слика о изузетно тешком положају

православних хришћана, а нарочито Срба на просторима Старе Србије. Потресни су конзулски извештаји (Акимович, Јастребов, Лисевич, Сученков, Тимаев, Тухолка) из Митровице, Призрена, Скадра, о тешком животу Срба у Старој Србији, њиховој непрестаној изложености насиљу, панисламском фанатизму, прогонима, пљачкању, злочинима, убиствима. Колико је терор над Србима био дубоко укореван показује коментар руског цара Александра III који је руком записао на маргини извештаја Лисевича, руског вицеконзула у Призрену о злочинима Албанаца над Србима у Пећкој нахији послатог 11. новембра 1889. године: „Нажалост ово није ново – све једно те исто без краја“. И док је руска дипломатија настојала да пружи дипломатску заштиту угроженим Србима, европска дипломатија, чији су представници такође били сведоци овог процеса, није обраћала пажњу на страдање православних хришћана и уништавање њихове културне баштине.

О великој патњи српског народа у Старој Србији, али и вери у подршку Русије сведоче и писма братства манастира Пећке патријаршије у лето 1858. године. У обраћању братства Пећког манастира Алексеју Сученкову, руском конзулу у Скадру 8. јула исте године истицало се: „Ми, као овце над којима виси нож, надамо се само на Бога и на Русију“.

Поред циљева руске балканске политике, описа бурних историјских догађаја успешно су представљене политичке и национално-државне идеје, концепти и пројекти балканских народа, и сложена слојевитост унутрашњег живота балканског човека и историјских личности које су својим идејама били покретачи историјских процеса. Аутор је довео у питање уврежено мишљење да је утицај руских словенофила на званичну политику Русије био велики указујући да он у првој половини 19. века и после Берлинског конгреса готово и да није постојао. О одређеном утицају се може говорити само током шездесетих и седамдесетих година 19. века и он се огледао у активностима Московског и Санктпетербуршког словенског комитета, али није био пресудан у формирању спољне политике Русије. Руска дипломатија је почетком седамдестих година 19. века била посебно забринута потпуним окретањем Аустроугарске према Балкану, уз подршку уједињене Немачке. У периоду 1856–1870. године Русија је тежила да преузме „морално руковођење“ националним покретима на Балкану како би спречила веће оружане акције које би могле довести до новог европског рата у овом региону.

У књизи је пажња посвећена и ширењу руског духовног и културног утицаја на Балкану. Седиште тог утицаја на Балкану се крајем 19. века налазило у Руском археолошком институту у Цариграду основаном

на предлог руских дипломата и Фјодора Успенског, чувеног руског византолога, слависте и археолога. Институт је радио од 1893. до 1914. године. Мотив његовог оснивања је поред систематичног научног и културног истраживања балканског простора био и остваривање политичких интереса Русије на Истоку, а крајњи циљ је био и афирмисање византијске и византијско-словенске културе и цивилизације. Институт је био под контролом руског министарства народне просвете које је и финансирало његов рад. Његови члановима и сарадницима били су најистакнутији представници српског научног и културног живота попут археолога Милоја Васића, византолога Драгутина Анастасијевића, историчара Станоја Станојевића, Јована Радонића и Стојана Новаковића.

Монографија је написана на седамсто четрдесет две стране и садржи предговор, увод, двадесет три главе са укупно сто педесет шест попоглавља резиме на енглеском и руском језику, регистар личних имена, слике и портрете наугледнијих представника руске политичке и интелектуалне елите 19. века, географске карте. Аутор је марљиво и целовито истражио богату архивску грађу руске, српске, али и европске провенијенције. Урањујући у депое Архива спољне политике Руске империје у Москви, рукописног одељења Руске националне библиотеке у Санкт Петербургу (Одељење рукописа и ретких књига), Института за руску књижевност (Пушкински дом) Руске академија наука (Рукописно одељење) у Санкт Петербургу, али и у фондове Архива Српске академија наука и уметности и Архива Србије за доношење закључака о руској спољној политици на Балкану објавио је и искористио нове и непознате документе који објашњавају циљеве царске Русије на Балкану. Вредност књиге и научна утемељеност ауторових закључака употпуњава и најновија и најрелевантнија руска, српска, али и светска литература о њеној проблематици.

Аутор је историјске догађаје процесе, политичке идеје и покрете, личности представио у времену када су се дешавали односно деловали без намере да их осавремењује. Студија представља свеобухватну и објективну слику о најважнијим плановима руске спољне политике на Балкану у немирним и заводљивим деценијама 19. столећа, али и о историјским процесима дугог трајања. Научна синтеза академика Терзића представља изузетно важан допринос проучавању руске спољне политике на Балкану, као и историје Балкана и Европе у 19. веку.

Александар РАСТОВИЋ

War, Peace and Nation-building (1853–1918),
ed. Biljana Vučetić, Belgrade: The Institute of History – Roma:
Sapienza University of Rome, 2020, 407 p.

Зборник радова *War, Peace and Nation-building (1853–1918)* представља резултат вишегодишње и успешне сарадње Историјског института из Београда и Универзитета Сапиенца из Рима. Садржи двадесет два научна рада којима је објашњена замршена и испреплетана прошлост европских царстава и модерних европских националних држава. Објављени чланци доприносе успешном разматрању успона национализма и процеса обликовања нација у ширем европском контексту, током периода мира и рата у „дугом деветнаестом веку“.

Национализам је концепт модерног доба. Крајем XVIII века постаје општеприхваћен покрет који утиче на јавни и приватни живот, и израста у један од кључних фактора модерне историје. Деветнаести век се с правом назива добом национализма, јер се почетком века шири на средњу, а средином на источну и југоисточну Европу, где је у Првом светском рату коначно однео победу. На рушевинама Османског царства и Хабзбуршке монархије формиране су нове, националне државе, оптерећене унутрашњим националним сукобима и међусуседским територијалним претензијама. Сви националистички покрети XIX века имали су за циљ националну независност и суверенитет у односу на царства и утемељење демократског поретка. Све до Првог светског рата нација је служила као средство остваривања једнакости и слободе свих грађана.

Поред уводног дела (*Foreword*), зборник садржи три тематске целине: *Expression of Nationalism in Europe, Wartime Nationalisms* и *Nationalism and Society*.

Уводни део садржи два чланка „The Question of Serbian National Integration at the time of Creation of the Yugoslav State in 1918“ Мире Радојевић и „From the Lausanne Congress to the Rome Pact until the Fiume League, Nationalities and Nationalisms (1916–1920)“ Андрее Картенија. У свом раду професорка Радојевић разматра питање српске националне интеграције у време стварања југословенске државе. После слома Хабзбуршке монархије, веома брзо се увидело да се српски народ из Србије и из југословенских покрајина Аустроугарске међусобно није познавао, те да су сложени проблеми југословенске заједнице онемогућили његову интеграцију у доцнијем времену. То је био важан показатељ чињенице да није било припремљено ни српско ни југословенско уједињење. Ауторка

закључује да је национално јединство Срба било највеће на крају Првог светског рата, у последњим месецима 1918. године. Професор Картени са Универзитета Сапиенца у свом раду тумачи кључне догађаје за исход Првог светског рата као и оне који су у многome утицали на међународне односе одмах по његовом завршетку. Национално осећање које су носиле мањине и заједнице под влашћу царстава и сила развило се у међународну мрежу „потлачених народа“ на Конгресу у Лозани 1916. године. Након тога, 1917. године Италија је настојала да надомести пораз код Кобарида, тражећи нову идеалну енергију и нове савезнике међу аустроугарским непријатељима. Тако је на Конгресу у Риму 1918. постављен темељ за стварање нових нација, као што је Чехословачка, у складу са италијанским Ризорђиментом. Циљ Ријечке лиге, основане 1920. године, била је изградња истинског међународног система који би био алтернатива версајском. Неуспех те иницијативе поставио је национално питање у средиште међународних тензија у међуратном периоду, као и током пола века реалсоцијализма у источној Европи, све до данашње Европске уније.

У првој тематској целини под називом *Expression of Nationalism in Europe* садржано је десет научних радова. Група аутора из Мађарске; Габор Деметер, Золт Ботлик и Кристиан Каплар-Деговиц, написала је чланак „The Role of Ethnic Mapping in Nation-Building and its Influence on Political Decision-Making across the Balkan Peninsula (1840s–1910s)“. Поред указивања на улогу и функције етничких карата Балканског полуострва у XIX веку, у контексту нове, националистичке идеологије, овај рад скреће пажњу на одређена погрешна тумачења или намерне злоупотребе картографа. Различита тумачења су од етничких мапа учинила средство за пропагирање националне идеје. Уместо да буде научни метод, картографија је постала политичка алатка за стварање нације. Професор са Универзитета медицине, фармације, науке и технологије у Таргу Мурешу у Румунији Ђордано Алтароци је за зборник поднео рад под насловом „Italian Influences on Romanian Nation-Building (Second Half of 19th Century)“. Када су крајем XVIII века почеле да се крећу ка афирмацији националног начела, Италија и Немачка су постале узор онима које је аустријски социјалдемократа Ото Бауер дефинисао као „неисторијске нације“. Чланак има за циљ да укаже на улогу италијанске културе у изградњи румунске нације током друге половине XIX века. У раду „The Many Ways to See the Nation. Liberals and Conservatives in Romania 1914–1918“ ванредни професор са Универзитета Сапиенца Алесандро Вањини приказује држање румунског руководства за време Великог рата. Амбиције земље биле су повезане са регионима насељеним румунским становништвом, али под контролом припадника обе стране у рату, а неповерење Аустроугара и

Руса учинило је сваку одлуку изузетно тешком. Различита интерпретација националних интереса и приоритета спољне политике главна је тема овог рада. Либерали, конзервативци, патриоти, сви су се суочили с ратом на основу сопствених начина перцепције националних интереса, чије је значење, међутим, у контексту који је често карактерисан личном мржњом и сукобљеним амбицијама, на крају било под великим утицајем предрасуда и личних тежњи. Чланак „Roadside Memorials and National Identity in 19th Century“ плод је сарадње аутора Владимира Јовановића и Биљане Вучетић. Поштовање успомене на палог ратника и обележавање његовог гроба део је шире народне традиције код Срба у XIX веку. Рат је био снажна инспирација многим песницима и локалним каменоресцима, који су путем епске поезије и камених споменика чували сећање на погинуле хероје. Из богате традиције у вези са погребним обичајима настао је и нови тип надгробног споменика, махом посвећен војнику погинулом у туђини. Реч је о *крајпуташу* (Roadside memorial), надгробном споменику уклесаном у каменом рељефу. Крајпуташу су подизани крај друмова, путних раскршћа, воденица и извора, а садржали су поруку са личним подацима о преминулом, његовом месту рођења и онима који подижу споменик. Ова локална традиција започета у западној Србији постепено је постала врло присутна, ширећи се по читавој земљи. Рад „British Press Coverage of Serbia 1890–1895 (based on Reports of the Serbian Legation in London)“ Александра Растовића бави се писањем британске штампе о Балкану и Србији у последњој деценији XIX века. Најугледнији британски листови имали су своје редовне и специјалне извештаче са тог простора који су готово свакодневно обавештавали јавно мњење у својој земљи о тамошњим догађајима. Што се Србије тиче, уредништва британских листова нарочито су интересовали политичка дешавања, династичка питања, однос Русије и Србије, став Србије према суседима, однос званичне политике према Источном питању, македонском питању и односу Србије према све тежем положају хришћанског становништва у Старој Србији. Британски новинари најчешће су оптуживали Србију да је експонент руске политике. Чланак Радомира Поповића „The Army of the Principality of Serbia in the Plans of National Liberation and Unification in the Mid-19th Century“ говори о положају и улози војске Кнежевине у плановима о ослобођењу и уједињењу српског народа средином XIX века. Према је била у вазалном положају према Османском царству, али и због великих трошкова одржавања војске, у Србији су од средине до почетка осамдесетих година деветнаестог века постојале стајаће трупе и народна војска (милиција). Законом, од 1861. године установљена је „народна војска“, односно, уведена војна обавеза за мушкарце од 20 до 50 године

живота. Установљење народне војске у Кнежевини дало је замаха да се у плановима о рушењу Османског царства све више разматрала могућност војног ангажовања Србије и то у савезу са осталим балканским државама и народима. У раду „The Bulgarian Church Question and Nation-Building in the Balkan Peninsula 1870–1878“ Јелена Радосављевић тумачи стварање Бугарске егзархије (цркве) 1870. године и њену улогу у опредељивању становништва по националном основу у крајевима где је деловала упоредо са српским државним и црквеним властима. Покретање бугарског црквеног питања имало је велики утицај на формирање националне свести православних хришћана у Османском царству. На подручју три епархије, Нишке, Нишавске и Скопске, деловале су и Кнежевина Србија и Бугарска егзархија. Стога је у тим крајевима процес националног опредељења био веома сложен. У чланку „The Struggle of the Serbian People in Kosovo and Metohija for the Preservation of National Identity under the Turkish Rule during the 19th and early 20th Century“ Милун Стијовић, указујући на тежак и несигуран положај Срба на Косову и Метохији после српско-турских ратова 1876–1878, посвећује пажњу њиховој борби за очување националног идентитета под турском влашћу. Ту борбу су на различите начине подржавале Краљевина Србија и Српска православна црква. Преко Одбора за цркве и школе у Старој Србији, Призренске богословије, Друштва Светог Саве и конзулата у Османском царству, Србија је предузимала кораке да одржи националну свест код српског становништва. Влада у Београду је улагала велике напоре да владичанске столице Рашко-призренске и Скопске епархије уместо Грка почну заузимати Срби. У томе је и успела 1896. године, када је на то место постављен владика Дионисије. Улагање у просвету, културу и ширење националне свести допринело је да се спречи расрбљавање. Од великог значаја у томе било је и ослобођење српског народа на Косову и Метохији 1912. године. Ванредни професор са Аристотеловог универзитета у Солуну Вермунд Арбаке у чланку „Western Thrace in a Three-Way Contest between Bulgaria-Greece and the Ottoman Empire“ разматра положај Западне Тракије у бурној деценији након балканских ратова. Ова област првобитно није била од највећег приоритета за државе које су на њу полагале право. Њена позиција се мењала зависно од ратова и дипломатских акција. Занимљив аспект политичких догађаја су променљиви савези између Бугарске, Грчке и Османског царства који су формиран након сваког новог развоја догађаја и спремност некадашњих непријатеља да улазе у савезе. Рад Биљане Стојић „The International Dimension of a Local Problem: Serbian Goals versus Italian Aspirations in Albania (1912–1914)“ бави се покушајем Србије да себи обезбеди излаз на Јадранско море преко једне луке на

албанској обали. Премда је подухват датиран у 1912. годину, у време Првог балканског рата, имао је далекосежне последице по међународне односе и у Првом светском рату. Творац овог плана изласка Краљевине на море био је српски председник владе Милован Миловановић, који је за своју идеју обезбедио подршку Русије и неутралност пријатељских држава Француске и Велике Британије.

Другом тематском целином зборника под насловом *Wartime Nationalisms* обухваћено је четири чланка. Ванредни професор Универзитета Сапиенца у Риму Фабио Граси бави се у чланку „Ottoman Demographic Engineering before and during World War I“ насељавањем и расељавањем становништва од стране Османског царства током Првог светског рата. Он се посебно посветио проучавању положаја Јермена за које је после балканских ратова стварање националне државе постало нужно ради заштите од Турака. Кампања крвавог истребљења Јермена у Анадолији, започета 1915. године, представља „први геноцид 20. века“, а узрокована је гомилањем фактора претећих по Османско царство. На овај рад надовезује се веома блиска тема чланка „The Ottoman Empire and the Caucasus Front (1914–1915)“, аутора Роберта Шаронеа са Универзитета Сапиенца, у коме су анализирани извештаји италијанског војног аташеа у Цариграду о Османском царству и Великом рату. Разлог одабира тих извора јесте потпуност саопштених информација које обилују статистичким и политичко-војним подацима и економским анализама. Прича човека који је описао Османско царство нераскидиво је у вези са подвизима младог и бриљантног генерала Мустафе Кемала, националног хероја, вође Републиканске народне партије, оснивача и првог председника Турске. Ванредни професор Универзитета у Печују Арпад Хорњак се у раду „A Document of Nation-Building and State Disintegration: The Belgrade Military Convention“ бави последицама потписивања Београдске војне конвенције од 13. новембра 1918. године. Било је то последње примирје Првог светског рата, а потписали су га делегација поражене Краљевине Угарске и представници земаља савезница. Београдском војном конвенцијом окончан је рат на балканском ратишту, али је омогућено и напредовање трупа Антанте (Србије) ка широким територијама Краљевине Угарске. У том тренутку су и Угарска и Француска сматрале корисним постојање посебног споразума за балканско ратиште. Њихови разлози суштински су се разликовали. Док је Угарска настојала да одржи *status quo* до одржавања Мировне конференције, Француска је посматрала Конвенцију као корак ка успостављању своје послератне доминације над централном Европом. Последњи у овом другом делу зборника је чланак ванредног професора Универзитета Сапиенца и стручњака за међународне односе

Ћузепеа Моте „Charity in Time of War. The Joint Distribution Committee in Russia in the Context of Humanitarian Internationalism“. Мота разматра оснивање и деловање Америчког заједничког дистрибутивног комитета чији је циљ био да помогне јеврејским заједницама у источној Европи и Османском царству за време Првог светског рата. Био је то важан и успешан хуманитарни експеримент. Његова улога показала се кључном не само због материјалне помоћи уручиване јеврејским заједницама, већ и због дефиниције универзалне визије хуманитаризма ојачаног у рату. Комитет је убрзо постао стабилна организација која је неговала блиске односе са владама већег броја држава, а могла је утицати и на њихове политичке одлуке.

Трећу групу радова из зборника под насловом *Nationalism and Society* чини шест радова. Први међу њима, „Black Hand. Myths, Missuse of Facts and Historiographical Controversies“ Александра Животића, разматра сложену улогу тајне организације Црна рука а представља одговор на ревизију постојећих знања о Првом светском рату у једном делу западне историографије. Ради се о умањивању немачке и аустроугарске кривице за избијање сукоба и налажењу криваца у виду српског национализма као главног покретача дубоко увреженог завереничког понашања српског народа, терористичких метода политичке борбе и сталних реметилачких активности усмерених на свргавање постојећег међународног поретка у Европи. Такве тежње у радовима појединих стручњака на нејасан начин говоре не о стању и резултатима савремене историографије, већ о текућим политичким интересима и потребама појединих великих сила. У чланку „For the Health of the Nation : (Re)Affirming Gender Roles in Interwar Romania“, ауторке Георгета Фодор, ванредна професорка Георге Емил Паладе Универзитета за медицину, фармацију, науку и технологију у Таргу Мурешу (Румунија), и Марија Татар-Дан, ванредна професорка истог универзитета, се баве анализом утицаја Великог рата на обликовање румунских националних и родних идентитета у првој деценији након његовог завршетка. У истраживању су коришћени мемоари, новински чланци и јавни говори. Ови извори су показали да су у првој деценији међуратног периода, расправе о родним идентитетима у Румунији биле део општег настојања да се национални пројекат јединства оствари у пракси. У раду „D’Annunzio’s Seizure of Fiume (Rijeka) in 1919 and the Proces of Politicization of Women in Serbia (Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes)“ Ана Столић се бави растућом улогом жена у политичком животу Краљевине СХС по завршетку Првог светског рата. Заоштрена међународна ситуација у Ријечи и њеној околини непосредно после рата и епизода заузимања Ријеке/Фиуме које је извео италијански песник и политички идеолог

Габријеле д'Анунцио у септембру 1919. године утицали су на активност и испољавање политичких ставова дела обновљеног женског покрета у Краљевини СХС, пре свега *Народног женског савеза Срба, Хрвата и Словенаца*. Проучавање наступа жена на оснивачком конгресу ове организације, а у вези са догађајима у Риједи и околини, је показало да је већина говорница наступала са идентитетских позиција Југословенки. Осим тога, њихово југословенство садржало је и дубоку родну димензију. Позивање на материнство као на најважнију женску улогу указало је да је родни капацитет жена-мајки будућих нараштаја и даље најјачи женски аргумент у реторици новог дискурса југословенства. „Literature in Service of the Nation: How "Pobratimstvo" Was Created“ је чланак Јоване Шаљић Ратковић који говори о мотивима настанка збирке песама „Побратимство“, чији су аутори тројица младих муслимана: Осман Ђикић, Авдо С. Карабеговић и Омер-бег Сулејманпашић-Деспотовић. Након повлачења османске управе с подручја Балканског полуострва у другој половини XIX и почетком XX века, Кнежевина а потом Краљевина Србија је приступила општем културном, политичком и социјалном пројекту познатом под називом „национализација муслимана“. Ово становништво она је сматрала делом сопственог националног бића повезаног заједничким језиком и етничким пореклом. Ипак, како су у Босни и Херцеговини политичке активности из правца Србије биле у то време онемогућене због отпора аустроугарских власти, српска страна је свој пробој према муслиманима вршила преваходно путем културе, нарочито књижевности и књижевних часописа. Овакав приступ дао је резултате тек од друге генерације муслимана која је, не памтећи турску управу, почела да раздваја верски од националног идентитета. У томе је предњачила образована муслиманска омладина из Босне и Херцеговине изражавајући се пре свега кроз родољубиву поезију али и друге књижевне облике. У чланку „Demographic Statistics as a Means of National Representation in Serbia in the Second Half of the 19th Century“ Александра Вулетић разматра која је била улога статистике у Србији у другој половини XIX века. Када је средином тога столећа почела да се развија, статистика је сматрана средством које може допринети друштвеном напретку и народном благостању. Уз помоћ статистичких података, државна управа је требало да регулише развој народне економије. Поред тога, пораст броја становника и побољшање демографске структуре требало је да омогуће друштвени просперитет у циљу остварења националних тежњи – ослобођења и уједињења српског народа. После 1878. однос према статистици почиње се мењати. Она се поимала првенствено као показатељ друштвеног стања, а не као средство које ће довести до друштвених промена и остварења националних циљева.

У чланку „Some Regional Specificities of Agricultural Production in Serbia: Old Districts and Liberated Areas in Light of Statistical Data (1878–1912)“ Гордана Гарић је, на темељу статистичких података, извршила упоредну анализу неких особености пољопривредне производње у старим окрузима и новим крајевима Србије у периоду од стицања независности до Првог балканског рата. Мали број становника и живот на периферији Османског царства у великој мери је обележио привреду нових крајева. Пораст становништва који је уследио након ослобођења условио је ширење обрадивих површина и развој производње житарица које су чиниле основ исхране становништва. Најразвијенију грану привређивања у ослобођеним областима чинило је екстензивно сточарство и земљорадња са релативно ниским степеном продуктивности. Као и у старим окрузима и у новим крајевима постојала је неповољна структура сељачких поседа где су већину сељачких имања чинили поседи мањи од 5 хектара.

Развитак модерних европских друштава – успостављање и развој државних институција, културни, образовни и научни напредак, као и демократски политички и парламентарни живот нису били могући без ослобођења од хабзбуршког, османског и руског империјалног утицаја. На путу изградње нација европска друштва су се суочила са многим изазовима, препрекама и разликама између политичких установа и уставних начела с једне, и степена економског и културног развоја с друге стране. Временски оквир обухваћен тематским зборником радова *War, Peace and Nation-building (1853–1918)* заправо представља граничне године које обележавају врхунац процеса националне мобилизације и крах царстава. Чланци у зборнику имају за циљ да прикажу процесе који су се одвијали у време мира, рата и склапања уговора, а током којих су појединци, нације и царства стварали своје идентитете. Они разматрају различите теме, од улоге обичних људи у обликовању пејзажа национализма и царстава, историје жена, породица, заједница и елита, преко модернизације и утицаја османског и хабзбуршког наслеђа на Балкану, ратова као чинилаца националне еманципације, па до коначног пада царстава и утемељења модерних националних држава.

Урош ТАТИЋ

**Јована Шаљић Ратковић,
Из турског вакта у ново доба.
Муслиманско становништво Србије 1868–1912,
Београд: Историјски институт, 2020, 203 стр.**

У издању Историјског института изашла је прошле године монографија истакнутог оријенталисте млађе генерације др Јоване Шаљић Ратковић *Из турског вакта у ново доба. Муслиманско становништво Србије 1868–1912.*

Тема коју обрађује – муслиманско становништво настањено у Србији у периоду између 1868. и 1912. године – бројност, етнички састав, социјални статус, верски и просветни живот, однос Србије према њему – све до појаве ове књиге није била предмет посебне пажње домаће науке. Осим помињања у делима општијег садржаја, као и понеког описа какве старе џамије или муслиманског обичаја међу локалним житељима у путописима, бављења овом темом није било. Отуда је ова студија највећим делом написана на основу необјављених архивских докумената и грађе српске провинијенције, као и званичних статистичких публикација, што додатно доприноси њеној вредности.

Монографија се састоји од два основна поглавља – *Путевима ослобођења* и *Путевима уређења*, која су подељена у више потпоглавља, као и од *Предговора* и *Закључка*. Књига је обогаћена занимљивим фотографијама и статистичким табелама, чији се списак наводи после закључка на српском и на енглеском језику, након чега следе *Извори и литература*. Читање књиге олакшавају на крају донети *Регистри – именски и географски*. Стварању слике о политичко-друштвеној клими и међусобним односима српске државе и њеног муслиманског становништва доприносе бројни приложени примери преписке између српске политичке елите и муслимана настањених у Србији, као и извештаји о различитим српско-муслиманским односима.

Прво поглавље обухвата период од српских устанака на почетку XIX века до признавања независности Кнежевине Србије 1878. године. Најпре се доносе општи подаци о муслиманима у Србији тога времена – о њиховом броју, распореду по градовима и варошима Србије, у којима су искључиво били настањени, о подели на старинце и придошлице из времена дахијске управе, махом из Босне и из албанских крајева, о напуштању Србије у време српских устанака, као и о односу државе према њима. Ауторка истиче да је питање турског становништва почело да

се решава још у Првом српском устанку, када се млада држава тек рађала. Вође устаника, као и образовани и просвећени Срби, сматрали су да носиоце турског феудализма (спахије, јаничаре, војску) треба протерати, а обичан свет оставити у својим домовима. Током читавог периода између 1815. и 1867. године у Србији је постојала двојна српско-турска власт. Слабљење османске централне власти, као и дипломатска офанзива кнеза Милоша учиниле су да српска управа почне све више да потискује турску и да се број Турака константно смањује, да би, након царског фермана из 1867. године, односно преласка Београда, Смедерева, Кладова и Шапца у српске руке, у Србији остао да живи занемарљив број муслимана (ауторка нас обавештава да их је према попису из 1874. године било 6.176, и то највише у Алексиначком, Књажевачком, Подрињском и Шабачком округу, а у Београду свега 36).

Заједно с бројем муслимана смањивао се и број џамија. Једна од њих била је стара Бајракли џамија у Београду, која представља окосницу приче првог поглавља. Обнављање џамије 1868. године и стављање муслиманске верске организације на терет државног буџета сматра се, по речима ауторке, почетком *de facto* постојања Исламске заједнице Србије, њеног званичног пута у српској држави. У првом поглављу приказан је и живот малобројних београдских муслимана на Дорћолу и њихових хоџа, махом из Босне, које је бирала и постављала српска држава. С почетком српско-турског рата, 1876. године, Београд су напустили сви муслимани, након чега је џамија затворена „до даљег“.

Током припрема за рат појавило се, као веома важно, питање сарадње и питање заједништва с муслиманима. Индикативне су у том смислу речи кнеза Милана Обреновића које је он, у својој ратној прокламацији, упутио српским војницима, поручујући им да у пределима на које иду, поред браће која ће их „као своје избавитеље раширеним рукама дочекати“, живе и њихова браћа „по крви и по језику“ која ће им се супротставити оружјем, али коју треба, кад положи оружје, штедети и чувати им породице, имање и веру. „То ће вам набавити поштовање просвећеног света, и убедити га, да сте у њему заслужили боље место“, цитира ауторка речи кнеза Милана, истичући да се у његовом прогласу могу уочити два момента која су обликовала српску политику према муслиманима након завршетка турског периода у Србији: први је жеља за повратком муслимана у српско национално окриље (порекло им је било неспорно), а други тежња за „признањем“ просвећене Европе, којој је Србија, како је осећала, по свим мерилима припадала.

Друго поглавље монографије обухвата период између 1878. и 1912. године, када је, заједно са четири нова округа – Нишким, Пиротским,

Топличким и Врањским, у састав Србије ушао и нешто већи број муслимана различитог етничког порекла (албанског, турског, ромског и словенског (српског)). Оваква етничка структура муслиманског становништва наметала је потребу диференцираног приступа државних власти према њима. Својим верским особеностима издвајало се бројно ромско становништво (приближно половина од укупног броја муслимана), коме је посвећено друго потпоглавље овог дела књиге – „Циганска вера“. Њихова вера је у себи садржавала и хришћанске, и муслиманске, и паганске елементе, што је за ову популацију, по речима ауторке, „представљало практично решење“, али је чинило да од других муслимана, укључујући и муслиманске свештенике, не буду прихваћени. Њихова „несталност у вери“, заправо одсуство вере, као и начин живота који се није уклапао ни у једну веру (међусобна трампа и продаја жена, ванбрачне заједнице итд.) наводиле су власти да их масовније покрштава, из чега је, иначе, било изузето „турско“ и албанско муслиманско становништво.

Свесна чињенице да без јединства с муслиманима не може бити јаке и стабилне будуће државе, Србија је, како ауторка кроз књигу показује, решавала верска, просветна и социјална питања муслиманског становништва у земљи, настојећи да, с једне стране, поштује Берлински уговор и њиме прописана права мањина, а, с друге, да покаже муслиманима у окружењу да брине за своје муслиманско становништво. Ипак, дојучерашњим господарима, ненавикнутим на једнакост с хришћанима, није одговарао законом прописан равноправан положај, као ни живот у „неверничкој“ држави, па су се, по завршетку рата, убрзано исељавали у Османско царство.

Осим тога, српски интереси су се налазили у још увек неослобођеним деловима српских средњовековних земаља – Босни и Херцеговини и Старој Србији. Ауторка показује како су поступци српских власти према муслиманима у земљи, и поред обавезе да поштују одредбе Берлинског уговора и жеље за отварањем према Европи, првенствено били усмерени ка вишем циљу – будућем ослобођењу и уједињењу српских земаља и становништва. То се нарочито односило на муслимане у Босни и Херцеговини на које је Србија рачунала и у националном погледу. Посебно је водила рачуна о њиховим интересима у насељима дуж границе с Босном (попут Шапца и Малог Зворника). „Престони Београд“ (који је обрађен у посебном потпоглављу, којим се завршавају основна поглавља монографије) био је центар окупљања и организовања муслимана избеглих из Босне и Херцеговине пред аустроугарском окупацијом, који су се изјашњавали као Срби мухамеданске вере и са којима је држава тесно сарађивала у свом националном раду. Осим тога, у Београд су долазили и

у њему се школовали муслимани из Босне наклоњени српској националној идеји, због чега је 1890. године Никола Пашић, тада градоначелник Београда, предлагао обнову Бајракли џамије, која је и обновљена и наставила с радом 1893. године, после чега је настављена и ранија пракса постављања муслиманских верских службеника из Босне, што је такође имало далекосежне националне циљеве.

С друге стране, Србија је према Албанцима који су после 1878. остали да живе у пограничним крајевима ка Косовском вилајету водила политику попуштања и уступака (често и на штету локалног православног становништва), подизања школа и џамија, а све у настојању да се ублаже репресалије према српском православном становништву у Турској. Међутим, та политика попуштања и уступака није дала веће резултате. Илустративан је пример школе за албанску децу у Сијарини, која је и поред свих уступака албанском становништву радила лоше или никако и заправо је била, по речима ауторке, неуспешан пројекат српских власти. „Стално попуштање локалним албанским главарима, чиновничка намештења са широким овлашћењима, поклони и краљевска признања, производили су потпуно супротан ефекат од очекиваног, стварајући уместо лојалних грађана локалне разбојнике и агитаторе“, наводи се у монографији.

Једно потпоглавље посвећено је „другој престоници Србије“ – Нишу и односу власти према нишким муслиманима. У том смислу је илустративан пример који ауторка наводи, а то су речи кнеза Милана при његовом уласку у Ниш јануара 1878: „Поздрављам вас, као заступник правде, као бранилац слободе, једнаке за све грађане, за све вере!“ Међутим, и поред обећане једнакости, гарантовања живота и имовине, из Ниша се после рата иселио велики број Турака, истиче ауторка, наводећи статистичке податке из релевантних извора. Преостали муслимани настанили су се у Београд-мали, где је била и једина активна џамија, а у њеном дворишту четворогодишња турска школа. У њој се нису учили ни српски језик ни српска историја све до 1891. године, када је Министарство просвете регулисало њен рад. За учитеља српског језика и српске историје са земљописом доведен је Хусејин Бабић, Албанац „фанатично одан српској ствари“, српски добровољац у српско-бугарском рату 1885. године, који је предавао и у школи за Албанце у Сијарини и коме је у књизи, с разлогом, посвећен читав један одељак. Кроз његов живот, школовање и рад могу да се сагледају политичке тенденције и културно-просветна настојања српске државе у Косовском вилајету.

У овом одељку налазимо и врло занимљиве описе Ниша, типичне турске паланке чије су неке од главних улица „биле тако узане и пуне

кафана да ни воловска кола нису могла да прођу до пазара“. Ређају се приче о некада импозантном, а у то време трошном и запуштеном конаку нишког мутесарифа Хафис-паше, који његов осиромашени, али горди унук није хтео да прода Милану Обреновићу за потребе двора, па је то учинио тек његов праунук Мустај-бег, затим о убрзаној изградњи вароши која се „доста брзо и динамично попуњавала новим становницима“, али и о старим Нишлијама свих вера, који су „наставили [...] да уживају у грицкању леблебија, чибуцима и ‘сркању и печењу кафе’“, као и о старој чаршији, махалама и четвртима, које су по изгледу и начину живота људи у њима још дуго по одласку Турака „одржавали оријентални колорит вароши“.

О настојањима српске државе да реши просветна и верска питања муслимана говори се и у одељцима о Лесковцу и Малом Зворнику, затим о масуричким муслиманима, који су после 1878. године били махом Роми, као и шабачки муслимани. Ауторка наводи како су покушаји власти да ромску децу приближи новој држави и друштву били неуспешни, али и да ту „иза добре намере нису стајали неки дубљи политички интереси“.

Монографија др Јоване Шаљић Ратковић проблем муслиманског становништва у Србији у периоду 1868–1912. године не обрађује као независну и изоловану друштвено-историјску појаву, већ је сагледава кроз призму виших државних и националних интереса којима је српска држава тежила у времену буђења нација и националних покрета широм старог континента. Она аргументовано показује како су власти ослобођене Србије имале јасну визију и разрађену политику у односу на муслимане српског језика у земљи и у суседству. С обзиром на то, обрађена тема има далеко шири значај у српској историографији него што јој то име казује, због чега је још важније што ју је др Шаљић Ратковић зналачки и свеобухватно обрадила.

Ваљало би, на крају, додати и то да је монографија писана лепим стилем и језиком, занимљиво и за шире читалачке кругове, нарочито на местима где се описују градови који су центри збивања у вези са муслиманским живљем, живот у њима, неки обичаји, зачињени и по којом анегдотом, поједине личности, нарочито знамените хоће и учитељи – борци за српску националну ствар итд.

Све ово говори да ће књига бити незаобилазна литература бројним научницима, али и да ће лако наћи свој пут до читалаца ван научног света.

Милун СТИЈОВИЋ

На граници хришћанске Европе. Поглавља из хиљадугодишњег мађарско-српског суживота,
ур. Арпад Хорњак, Нови Сад: Форум, 2020, 357 стр.

Зборник *На граници хришћанске Европе. Поглавља из хиљадугодишњег мађарско-српског суживота* састављен од двадесет једног рада српских и мађарских истраживача, посвећен је значајним питањима која су обележила вишевековну заједничку прошлост Срба и Мађара. Објављивању овог зборника претходио је научни скуп о српско-мађарским везама, који је одржан 21. и 22. фебруара 2019. године у Мађарском културном центру у Београду. Већина реферата који су представљени на поменутом скупу, публикована је у оквиру овог зборника. Потреба за једним оваквим зборником је вишеструка. Вековима је судбина Срба и Мађара обележена разним историјским околностима, које су некада доводиле до међусобних сукоба, али неретко и до плодносне сарадње, у политичком, економском и културном погледу. Хронолошки гледано, радови обухватају период од позног средњег века до савремене епохе, тј. до почетка деведесетих година 20. столећа. На самом почетку налази се *Уводна реч* (7–8), произашла из пера Његове екселенције др Атиле Пинтера, амбасадора Мађарске у Београду, у којој је скренута пажња на важност српско-мађарских веза кроз векове.

Зборник је отворен прилогом Томаша Палошфалвија *Бранковић на мађарском престолу? Питања у вези с избором краља (1440)* (9–19). Аутор износи занимљиву хипотезу према којој је деспот Ђурађ изменио свој тврдокорни став према Фирентинској унији цркава (1439), како би већи део угарских великаша подржао једног од његових синова у борби за угарски престо. Тиме би српска владарска породица створила јединствен одбрамбени фронт према Турцима Османлијама. У раду *Српски деспоти и властела у државној структури Угарске (1404–1459)* (20–35) Александар Крстић говори о улози коју су деспоти Стефан Лазаревић и Ђурађ Бранковић имали у угарском државном организму као вазали, а самим тим и барони угарског краља. Српско-угарско савезништво је превазилазило политику одбране од Турака Османлија и уклапало се у шире оквире угарске политике. Такође, аутор напомиње да су поједине српске велможе добијале поседе директно од угарског краља, попут великог челника Радича. Поред тога, познато је да су се поједини српски великаши пред крај прве половине 15. века нашли у угарској служби. Невен Исаиловић у раду *Међуречје Саве и Дрине у позном средњем веку: између Угарске, Србије*

и Босне (36–49) доноси историјат међуречја двеју река (Саве и Дрине) од 13. до 15. века. Условљен геополитичким положајем овај простор је често био предмет сукоба између околних држава: Србије и Угарске, а нарочито Србије и Босне, Босне и Угарске, али и Угарске и Турске након пада Деспотовине (1459) и Босанског краљевства (1463).

Пал Фодор у раду под називом „*Лав верског рата*”: *Јахјапаша-оглу Бали-бег (?–1527). Проширење и покрајинске елите у европској пограничној области Отоманског царства у раном 16. веку (50–72)* наводи пример Бали Бега, као припадника нове елите која је имала истакнуту улогу у пограничним крајевима Османског царства. Бали Бег је у више наврата вршио функције у балканским санџацима (Смедеревски, Скадарски, Босански, Видински) и одиграо велику улогу у освајању Београда (1521) и већег дела Угарске, након битке код Мохача (1526). Занемареним питањима организације институција Српске православне цркве на тлу угарских земаља под турском влашћу у 16. и 17. веку, бави се Антал Молнар – *Српска православна црква на западном крају Османског царства (73–85)*. Аутор наглашава флексибилност српских црквених институција у прилагођавању османском административном уређењу. Са друге стране, Исидора Точанац-Радовић чланком *Угарски сабор 1764–1765. године и терезијанска реформа Српске православне цркве (86–95)* скреће пажњу на разлике у ставу Дијете из 1764/65. и царског двора према српском питању. Док се Сабор залагао за поништавање привилегија које су Срби добили од цара Леополда, намере царице Марије Терезије огледале су се у успостављању реда у унутрашњој организацији Карловачке митрополије, без угрожавања српског положаја у Хабзбуршкој монархији.

Приказ равоја српског школства у Хабзбуршкој монархији од средине 18. века, доноси Биљана Шимуновић-Бешлин, *Школство Срба у Угарској (96–107)*. Она посебно наглашава значај прилагођавања српског школског система реформисаном просветном систему Хабзбуршке монархије. Радом *Српско-мађарски сукоб (108–121)*, Роберт Херман предочава околности које су довеле до сукоба Срба и Мађара у револуцији 1848/49. године и последице истог по положај српског народа у јужним деловима Угарске. Попут других мањина, Срби су Законом о народностима (1849) признати као политичка заједница, али нису остварили право на територијалну аутономију. Да је демографски развој српског становништва на том простору, а нарочито у урбаним срединама био у опадању током 19. века, истиче Нино Делић у раду *Демографски развој српског становништва у Угарској у другој половини 19. века (122–135)*.

Михаел Антоловић у прилогу *Мађаризација Немаца у Угарској (1867–1914) (136–147)* анализира средства мађаризације Немаца, која су од

времена нагодбе између Беча и Мађара 1867. до почетка Првог светског рата 1914. године примењивале угарске власти. У којој мери су идеолошки и политички ставови Беча утицали на научно-истраживачки рад Лајоша Талоција и Бењамина Калаја показује Имре Реш у раду *Историјско политички мотиви и последице истраживања Лајоша Талоција и Бењамина Калаја у југоисточној Европи до смене векова* (148–175). Аутор посебно наглашава да је Бењамин Калај, у складу са балканском политиком Аустроугарске, од Талоција очекивао да своја истраживања усмери ка наративу којим би био изграђен историјски, национални и културни идентитет, верски и етнички разнолике Босне. Золтан Ђере, *Урбанистички и демографски развој Новог Сада 1867–1918* (176–203), бави се чиниоцима који су допринели урбанизацији „српске Атине”, између којих истиче специфичност географског простора и историјски развој, али и чињеницу да је Нови Сад био слободан краљевски град.

У раду *Мађарски писци и српски књижевници у Војводини у првој половини 20. века* (204–217) Ференц Немет даје преглед најважнијих момената у богатим српско-мађарским књижевним односима током прве половине 20. века, као што су: изложба мађарских књига у Београду (1939) и Прво мађарско књижевно вече (1941), организовано под паролом уговора о српско-мађарском пријатељству од 12. децембра 1940. године. Гојко Маловић у раду *Оптирање Срба у Мађарској и Мађара у Југославији (1920–1931)* (218–228), показује да је иселјаване српске мањине из Мађарске у Југославију било заступљеније него када је реч о обрнутом случају. Зоран Јањетовић, *Могућности утицаја националних мањина на доношење политичких одлука у Краљевини Југославији 1918–1941* (229–265), истиче да је учешће представника националних мањина у политичком животу Југославије било маргинализовано.

Мађарске представе о Србима у међуратном периоду концизно је представио Арпад Хорњак, кроз текстове објављене у мађарским научним и политичким часописима, званичним актима Министарства спољних послова, у прилогу *Представа о Србима у спољнополитичком размишљању Мађарске у деценијама између два светска рата* (266–286). У раду *Положај мађарске мањине у Краљевини Југославији* (287–303) Ласло Биро закључује да је положај Мађара у Југославији, слично осталим мањинама, био маргинализован, што се превасходно видело у школском систему и готово непостојећем учешћу мањина у политичком животу Југославије. На то је у наведеном раду (229–265) указао и З. Јањетовић. Александар Хорват, *Мађарска окупација Бачке и Барање у Другом светском рату* (304–320), скреће пажњу на дискриминаторску и насилну политику мађарских власти према Србима у Војводини током

Другог светског рата, што је додатно оптеретило односе између два народа.

Енике Шајти, *Партизанска одмазда над Мађарима у Војводини: резултати и упитници историографије* (321–329), указује на недовољну испитаност партизанске одмазде над мађарским народом у Војводини и подстиче подробније истраживање архивске грађе о овој проблематици. Условима смештаја и финансирања мађарских избеглица у Југославији након совјетске интервенције (1956), бави се Катарина Ковачевић у раду *Мађарске избеглице у Југославији 1956–1957. године* (330–345). Упркос почетном отпору југословенских власти, ово питање је решено уз помоћ Високог комесаријата ОУН за избеглице. О положају Мађара у Југославији након Другог светског рата, па све до почетка деведесетих година 20. века, говори Агнеш Ознер, *Историја Мађара у Војводини од 1944. до 1990. Историја Мађара у Војводини након Другог светског рата – време контрадикција* (346–357). Он запажа да се положај Мађара поправио од времена реформи у СФРЈ у периоду 1967/74. године, а током 1969. године основан је Хунгаролошки институт, који је за циљ имао истраживање и неговање духовног наслеђа војвођанских Мађара.

На крају би још једном требало истаћи да је кроз ове прилоге дат сажет, али користан преглед српско-мађарских веза кроз векове. Тиме се подстичу даља истраживања, како појединачних проблема, тако и оних који захтевају синтетички приступ. Самим тим, афирмишу се критичко сагледавање и актуелизација осетљивих питања из богате заједничке прошлости српског и мађарског народа.

Марко ГАВРИЛОВИЋ

Cristian Constantin,

The Lower Danube Region and the South of Russia: International trade, Navigation and Merchants in the British Consular Reports (1829–1900),
Mauritius: Lambert Academic Publishing, 2020, 136 p.

Пред нама је дело румунског историчара млађе генерације Кристиана Константина које се бави међународном трговином, пловидбом и трговцима који су деловали на простору између Доњег Подунавља и јужне Русије, према извештајима британских конзула у периоду од 1829. до 1900. године. Од почетака ратова за ослобођење европских хришћана

против Османског царства, преплитање великих сила као што су Русија и Велика Британија давало је печат судбини потлачених народа који су тражили своју слободу, државу, националну посебност и место међу европским народима. Влашка, односно Румунија, једна је од земаља која је формирана слабљењем Османлија и њиховим повлачењем са европског тла и Константин се осврнуо на један део, економски аспект, у формирању румунске државе.

Ова студија даје приказ економског развоја и како се кроз економски оквир види настанак и развитак једне земље кроз трговину житарицама у периоду од 1829. године, када је формирана провинција Влашка, све до 1900. године, када је Краљевина Румунија увелико међународно призната земља. Аутор ове студије је презентовао како држава у настајању почиње да формира своју привреду и како је своју економију уклопила у европску и светску, кроз локални пример регије Браиле, која се бавила производњом житарица и трговала са европским, јужним делом Русије. Један од комплекснијих задатака свакако је било представити румунско-руске трговинске односе, који су се развијали у етапама, од монопола који је држала османска страна, преко уласка у капитализам западног либералног типа, све до протекционистичке економије која се развила непосредно пред избијање Првог светског рата.

Румунија је током деветнаестог века постала једна од европских држава која је базирала своју привреду на производњи житарица и имала највећу производњу жита по глави становника. Проблем је што стечени капитал није улаган у развитак индустријске производње који би пратио привредни у економски развитак државе. Стечени капитал је био акумулиран и служио је за размену добара са другим земљама, што је према мишљењу аутора Румунију и цео регион Црног мора оставио у економском заостатку до дана данашњег. Овде аутор мало претерује, узимајући у обзир све оне догађаје из двадесетог века који су наступили после овог периода, од светских ратова, Хладног рата, Маршаловог плана за земље западне Европе, као и чињеницу да је Румунија земља која је формирана у деветнаестом веку и није била колонијална сила као значајан број европских земаља са којима аутор пореди Румунију. Насупрот томе, Румуни су народ који се борио против колонизације и окупације, тако да почетне тачке развоја привреде и економије нису биле исте за све европске државе.

Рад је структуриран у четири поглавља, тако да је са уводним делом, табелама, графиконима и библиографијом издат на 128 страна. Константин је као изворе користио архивску грађу из Националног архива Румуније у Букурешту у Националног архива у Лондону.

У првом поглављу се анализира економски развој румунског друштва, од оног које је баштинило наслеђе османске економије, до оног које се уклопило у капитализам западног типа. За временске одреднице узете су две кључне године за румунску историју, као и за историју хришћана Балканског полуострва: 1829. година и склапање Једренског мира, као и 1856. година и склапање Париског мира којим је окончан Кримски рат. Са Једренским миром основана је провинција Влашка, претеча румунске државе, док је са Париским миром Русија изгубила ексклузивну улогу заштитнице православних хришћана у Османском царству и самим тим доминантну улогу у унутрашњој политици Османског царства. У другом поглављу се анализира међународна трговина у Одеси 1882. и 1883. године из британске перспективе, перцепције британских конзула из друге половине деветнаестог века. Ту је, наравно, акценат стављен на економску политику Русије, као и њен однос у међународној трговини у црноморском басену. Велика Британија је Русију доживљавала као главног такмаца за превласт у том региону што и показују дипломатски извештаји. У наредном поглављу, будући да је Добруца од 1878. године постала целовити део румунске државе, дошло је до модернизације лучке трговине у Доњем подунављу и румунско-британска трговина је постала интензивнија, јер су луке модернизоване за увоз и извоз тражене робе. У четвртном поглављу је на примеру луке Браила представљено како је 90-их година деветнаестог века текла међународна трговина из Румуније ка другим европским државама, као и трговине која је обављана у супротном смеру, из иностранства у Румунију. Трговина је била предмет иницијативе приватних поседника и власника добара, не организоване државне политике. Као главни извор аутор је користио британске дипломатске извештаје који дочаравају економску слику града Браиле, пољопривреду, увоз, извоз, навигацију морског саобраћаја.

У овој студији Кристиан Константин се ухватио у коштац са једном од комплекснијих тема, а то је економска историја у оквиру формирања једне државе и друштва у настајању, као и прекомпоновању једног економског система из османско- монополистичког у либерално-капиталистички. Овакве теме су потребне за дубље разумевање сложеног организма као што су држава, друштво, економија, међународни односи и како једна мала земља покушава да нађе своје место на светској мапи међу великим и доминантним силама.

Милан КУТЛЕШИЋ

Први светски рат на јужнословенском простору и стварање Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца,
Зборник радова са научног скупа одржаног у Вуковару 9. и 10. новембра 2018. године, ур. Вељко Максић, Вуковар: Српски културни центар, 2021, 231 стр.

Из издавачке делатности Српског културног центра Вуковар из Вуковара октобра 2021. године изашао је зборник посвећен крају Првог светског рата на јужнословенском простору Аустроугарске монархије. Уже тематски зборник се односи на оне делове јужних области Монархије који су 1. децембра 1918. године ушли у састав новоствореног Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца. Зборник је произашао из рада научног скупа одржаног 8. и 9. новембра 2018. године. Учешће на научној скупци је узело 14 истраживача из Србије и Хрватске, а 9 учесника скупа је приложило завршне верзије радова који су штампани на укупно 231 страници зборника *Први светски рат на јужнословенском простору и стварање Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца*.

Иако је зборник обимом невелики у њему су обједињени радови написани на основу архивских докумената из архива у Србији, Хрватској и Француској, објављених извора, мемоарске и историографске литературе. Публиковани радови отварају нова истраживачка питања која су разматрана са нових становишта, а изнети закључци ће засигурно подстаћи додатно интересовање научне јавности за Први светски рат. Темат зборника се односи на Први светски рат, али су аутори настојали да истраживачки тему рата ставе у шири друштвени, политички и културни контекст епохе. Радови су научно утемељени, али су писани разумљивим језиком што ће у укупној оцени допринети већој пријемчивости зборника и учинити га интересантним не само стручњацима већ и широј јавности.

Први рад у зборнику припада Милану Мицићу, стручњаку за добровољачко питање. У складу са својом уже-стручном истраживачком облашћу колега Мицић је разматрао питање српских добровољаца током све четири године рата, посебно усмеравајући пажњу читаоца на мотиве и очекивања који су војнике аустроугарске војске одводили у статус добровољаца српске и црногорске војске. Даље, колега Мицић је разматрао улогу добровољаца у изградњи темеља нове државе, као и њихову војничку и националну употребу у контексту промовисања југословенства и југословенске идеје од стране Србије и Црне Горе.

Док се колега Мицић бавио колективном судбином добровољачке групације Урош Шешум је у свом раду фокус истраживања усмерио на судбину појединца. За тему рада узео је лик четничког војводе Василија (Стевана) Трбића који је важна фигура српске, али и локалне историје, с обзиром да је рођен и најраније детињство провео у Бијелом брду, недалеко од Вуковара. Колега Шешум се у приложеном раду фокусирао на рани период Трбићевог живота до 1906. године, односно до његовог наименовања за четничког војводу из разлога јер је тај период до овог рада био историографски недовољно расветљен. Трећи по реду рад у зборнику дело је колеге из Загреба Филипа Шкиљана и односи се на питање дезертерства и зеленог кадра на просторима Хрватске и Славоније. На основу докумената похрањених у Хрватском државну архиву колега Шкиљан је разматрао различите аспекте дезертерског покрета у јужним покрајинама Аустроугарске који је у последњој години рата постао рефлексија социо-политичког расула Аустроугарске и најава њеног скорог распада. Наредна два рада које потписују Срђан Секулић и Вељко Максић фокусирани су на локалну историју и историју свакодневног живота у позадини фронта. Колега Секулић је читаоцима представио случај једне од највећих и најбоље опремљених ратних болница на просторима јужних аустроугарских провинција. Болница „Дрвени Беч“ се налазила у близини Вуковара, у месту Бршадин, на самој граници између Срема и Славоније. Задата тема се показала изузетно захтевном јер су малобројни подаци о времену подизања болнице противуречни, и варирају од пре почетка рата па до 1915. године. Извори сведоче да је војна болница у Бршадину била импозантан објекат, капацитета седам хиљада постеља, са помоћним зградама у којима је био смештен крематоријум, црква, па чак базен и биоскопска сала. По значају и димензијама бршединска болница је ван сваке сумње била симбол Монархије, стога ни не чуди да је поделила судбину државе. Нестала је под нејасним околностима, у пожару, и то у тренутку када је хук рата већ био утихнуо.

У наредном, петом по реду раду, колега Вељко Максић је дао још један допринос локалној историји пишући о мобилизацији школства. Минуциозно, колега Максић је анализирао околности у којима је наставно особље радило током рата, на које начине су наставници били приморавани да своје професионалне, али и приватне активности саобразе тренутним ратним приликама све са циљем подизања и јачања морала и родољубља. Уведене су промене у наставне курикулуме у којима је нагласак стављен на родољубље и државну идеологију, док су друге теме које су биле оцењене као штетне биле радикално избачене из плана и програма као неприхватљив садржај. Шести по реду рад штампан у

зборнику је дело колеге Милана Гулића у коме је он разматрао околности ступања српске војске на тле Аустроугарске монархије у новембру 1918. године. Колега Гулић је истраживачки пошао од премисе да је српска војска била позвана од стране Народног вијећа у Загребу и следствено том позиву прешла вековну северну границу са циљем доношења слободе на простор Срема, Славоније и Барање. Колегиница Александра Колаковић се у свом раду фокусира на рецепцију југословенске идеје у француским интелектуалним круговима претећи генезу идеје од краја 19. века до врхунца њеног развоја током Првог светског рата и коначне имплементације у створеној држави Краљевству СХС. Рад Биљане Стојић је прилог проучавању судбине појединца у ратном вртлогу. Фокус истраживања био је ратни пут поручника Станислава Кракова који је међу првим српским војницима прешао у Аустроугарску и међу првима прошао читав југословенски простор који ће се убрзо наћи у границама исте државе. Главно тежиште рада је на последњој фази Краковљевог ратног пута, мисијама које је обављао у Риједи и Загребу као и на његовом послератном односу са Стјепаном Радићем као главним опозиционим лидером у Хрватској. Последњи рад објављен у зборнику произашао је из пера колеге Драгана Теодосића који је у њему осликао дипломатску борбу Краљевства СХС и Краљевине Румуније око Баната. Аутор је посебну пажњу посветио дипломатским надметањима југословенских и румунских државника и њихову борбу на мировној конференцији у Паризу за наклоност и подршку великих сила у важном питању припадности и поделе Баната између Краљевства СХС и Румуније.

Главни уредник зборника *Први светски рат на јужнословенском простору и стварање Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца* је Вељко Максић, док иза издавачке делатности СКЦ Вуковар стоји Срђан Секулић који предводи ову институцију од 2017. године. Од оснивања, 2009. године, а нарочито од доласка Секулића на његово чело СКЦ Вуковар се профилише као институција од изузетног значаја за српску мањину Вуковара, али за културни живот града и околине. Оснивач СКЦ Вуковар је Заједничко веће општина, а примарни извор финансирања је Савет за националне мањине Републике Хрватске. Делокруг институције превазилази домен културе, већ узевши специфичне политичке прилике у којима ради и у којима живи српска мањина у Хрватској без задршке можемо рећи да овакве установе имају улогу бастиона националног идентитета. Како издаваштво није примарна делатност СКЦ Вуковар објављивање овог вредног и потребног зборника представља њихов пионирски подухват. Иако са скромним средствима, са само једним стално запосленим сарадником, СКЦ Вуковар од оснивања ради

прегалнички на бројним пројектима од општег значаја као што је пројекат дигитализације архивске грађе православних цркава, основних школа, културних и спортских друштава и појединаца, издавање монографских публикација покренут 2018. године. Од 2020. године Центар издаје и свој годишњак *Алманах Добра вода* који има за циљ да хронолошки сабере све годишње активности, уз пригодне текстове сарадника и пријатеља Центра. У ред редовних активности СКЦ Вуковар спадају трибине и промоције књига које се неретко реализују у сарадњи са Конзулатом Републике Србије у Вуковару, епархијом Осечкопољском и Барањском и другим институцијама. Све активности имају за циљ да помогну Србима да се национално препознају и ојачају сопствени национални и народни идентитет. Следствено томе наша је професионална и лична дужност да установе као што је СКЦ Вуковар у границама могућности помогнемо и подржимо у том тешком и озбиљном послу. Подршком кроз учешће на трибинама, промоцијама књига и научним скуповима, донацијама књига за библиотеку *Захарија Орфелин* која функционише у оквиру СЦК Вуковар доприносимо не само раду једне институције већ очувању српског народа и српске заједнице у Хрватској.

Биљана СТОЈИЋ

Владан Ђорђевић, поводом сто седамдесет шест година од рођења, Научни скупови САНУ, књ. CLXXXIX, Председништво, књ. 14, ур. Владимир Кањух, Радоје Чоловић, Мира Радојевић, Јован Делић, Београд: Српска академија наука и уметности, 2020, 542 стр.

Већ постаје традиција да Председништво Српске академије наука и уметности поједине године посвећује редовним члановима САНУ. Година 2020. била је посвећена академику Владану Ђорђевићу, лекару, председнику владе, министру, дипломати, оснивачу три велика друштва која до данас функционишу, националном раднику, писцу, преводиоцу... Тим поводом организована је изложба о деловању Владана Ђорђевића, коју је пратио и репрезентативни каталог, и велики научни скуп, из кога је проистекао зборник радова са 32 прилога.

У складу с разумењем и вишестраном активношћу Владана Ђорђевића и радови објављени у зборнику радова насталом на основу саопштења на њему посвећеном научном скупу тематски су различити, али би се

ипак могли условно поделити на три групе. Прву групу чине прилози који се односе на његов политички, дипломатски и државнички рад; другу – радови који су на било који начин повезани с медицином, а трећу – радови који се односе на Ђорђевићеве доприносе у области књижевности и издаваштва.

Зборник отвара прилог академика Василија Крестића о односу Владана Ђорђевића и Српског ученог друштва, у коме се на основу нове грађе показују мене кроз које је он прошао, од Ђорђевићевих студентских дана до времена када је као министар просвете могао битно утицати на рад Друштва, посебно у преломном тренутку његове историје – оснивању Српске краљевске академије. Амбивалентним односом према Друштву, најпре је омогућио његов рад обезбедивши му буџет, а потом одлучио да Друштво своју библиотеку и простор уступе другима и тако створио претпоставке за његово постепено гашење и укидање.

Радови у овом зборнику чија је основна истраживачка тема повезана с Ђорђевићевим радом у области медицине такође се могу објединити у неколико група. Прва се бави његовим доприносом војној медицини и санитету, њиховој реформи и развоју, образовању кадрова, личном ангажману, али и научном, којим су вредновани постигнути домети и постављена правила за рад различитих служби (Вељко Тодоровић, Јово Зељковић). Другим прилозима је основни циљ да расветле његову улогу у формирању, деловању и развоју Српског лекарског друштва и Друштва Црвеног крста (Радоје Чоловић, Владимир Кањух), а трећи се баве Ђорђевићевим публицистичким и научним доприносом развоју здравствене културе уопште и друштвене бриге о сиромашнима (Зоран Ваџић, Гордана Лазаревић, Драган Симеуновић). Специфичност овог дела зборника састоји се у томе што су неки аутори објавили више од једног прилога.

Онај део деловања Владана Ђорђевића по коме је познат најширој јавности – политичко и дипломатско деловање и државничка активност председника владе и министра – истраживало је више аутора. Дипломатску активност у Атини и пријем Ђорђевића у грчкој јавности предмет су рада Мирослава Перишића, док је на Ђорђевићеве научне и друге везе из тог периода са Стојаном Новаковићем обратио пажњу Петар Крестић, анализиравши и објавивши шест писама из њихове преписке. Ђорђевићево деловање у Атини, али и у Цариграду, и увиди које је тада стекао о балканској политици, били су повод да Славенко Терзић анализира његова историографско-мемоарска и друга дела и синтетички прикаже Ђорђевићево виђење историје Балкана и његових главних цивилизацијских токова, с посебним освртом на виђења балканских

прилика управо у време када је био посланик у Османском царству и Грчкој. Целокупан ангажман Владана Ђорђевића од младићког доба до времена разочараног политичара пратио је Ђорђе Ђурић, поредећи деловање двојице трајно сукобљених политичара, иако по много чему сличних политичких и моралних карактеристика – Јована Жујовића и Владана Ђорђевића.

Политички врхунац Ђорђевићеве каријере – време када је као министар председник водио владу – анализирао су три аутора. Владимир Јовановић је кроз анализу настанка личног режима из октобра 1897. године и преглед догађаја везаних за Ивањдански атентат уверљиво показао како су настали разни репресивни механизми у Србији, устројени ради заштите династије Обреновић. Милић Ј. Милићевић пак указао је на то да тај режим није био само ауторитаран, већ да је садржавао и значајни модернизацијски потенцијал који је остао у сенци, првенствено због политичких околности, али и материјалних проблема српске државе, док је спољну политику Ђорђевићеве владе анализирао Војислав Павловић, пратећи преговоре око конкордата Србије и Ватикана и закључио да је аустрофилска оријентација владе била исходиште за прекид преговора. Гордана Илић Марковић приказала је деловање Владана Ђорђевића током живота у Бечу, које по много чему чини целину с ранијим политичким ангажманом, али је, нажалост, њен прилог физички одвојен у овом зборнику. Писан на основу новинских чланака и публикација објављених на немачком језику, рад процењује не само Ђорђевићев ангажман (тзв. добровољно изгнанство, изасланик српске владе, заробљеник у Првом светском рату, ангажована личност после рата), већ анализира и текстове аустријских и немачких аутора о њему као политичару и аутору политичких и књижевних дела.

У трећи тематски блок овог зборника – деловање Владана Ђорђевића на пољу књижевности и издаваштва – уводи Јован Делић прилогом у коме је сажето приказао досадашња проучавања књижевног опуса Владана Ђорђевића и оцену његовог доприноса историји српске књижевности, док прилог Душана Иванића чини увод у анализу поетике Ђорђевићевих дела. Иванић је истакао колико је Ђорђевићева уређивачка политика у часопису *Отаџбина* била значајна за развој реалистичне прозе и поезије и на основу анализе главних промена у Ђорђевићевом књижевном опусу показао његов јасан прелаз из романтичарске у протореалистичну поетику. Анализом поетике бавиле су се још три ауторке. Љиљана Костић анализирао је аутобиографски и поетички дискурс Владана Ђорђевића, а Јована М. Јосиповић митопоетске и поетске основе у приказивањима љубави и страсти у роману *Кочина крајина*, налазећи паралеле са структуром и поетиком мита о борби громовника и змаја (змије), чије

је транспоновање утицало на структуру романа, поделу ликова и друге елементе, док је Драгана Б. Вукићевић показала да роман *Голгота* треба ишчитавати као образац мелодрамске дворске прозе. Директан рад Ђорђевића у области драме пак представила је Зорица Несторовић, како оригинално драмско стваралаштво, тако и позоришну критику, преводилачки рад и рад у позоришту.

Ђорђевићев књижевни приступ анализирале су и Татјана Јовићевић и Снежана Милосављевић Милић, бавећи се свака на свој начин односом фикције и стварности. Прва их је сагледавала у односу на поруке и статус, односно став приповедача у ланцу фактографија–фикција–порука и то на основу Ђорђевићеве прозе чији је основни тематски сегмент била историјска или параисторијска грађа и грађа из свакодневице, док је друга истражила однос историјске стварности и књижевне фикције у роману *У фронт*, показавши да Ђорђевић својим приповедним поступцима није могао усагласити историографски са романескним дискурсом, као ни фактографско с фикционалним.

Граничне књижевне форме – путописну и мемоарско-дневничку прозу – проучавала су три аутора. Горан Максимовић је показао да је Ђорђевић у својим путописима неговао посебне жанровске поступке (путописна црта, путописна новела), да су његови путописи имали поучни карактер и често доводили у корелацију страни и домаћи свет, прилике и историјске реминисценције. Радослав Ераковић пак пратио је поетичке и тематске линије додира између ратних успомена Владана Ђорђевића и Пере Тодоровића. Драгана Бедов је, анализом јединог објављеног сегмента Ђорђевићеве мемоарске прозе (од укупно пет), указала на значај његових *Успомена* као историјског извора о томе шта је онда чинило друштвену, политичку или књижевну стварност и на карактеристичан приповедачки поступак који Ђорђевића и данас чини актуелним писцем, чије успомене свакако вреди објавити у целости.

Бојана МИЉКОВИЋ КАТИЋ

***The Romance-Speaking Balkans. Language and the Politics of Identity*, Volume Editors: Annemarie Sorescu-Marinković, Mihai Dragnea, Thede Kahl, Blagovest Njagulov, Donald L. Dyer, Angelo Costanzo, Brill's Studies in Language, Cognition and Culture, Volume 29, Leiden–Boston: Brill, 2021, 260 p.**

Књига је резултат рада на пројекту „Балкански народи који говоре романске језике“ (The Romance-Speaking Balkans), који је организовало Балканско удружење историчара (the Balkan History Association – ВНА) са седиштем у Букурешту. Пројекти овог удружења имају интердисциплинаран приступ, и пореде студије о различитим регионима Балкана, па и шире, Југоисточне Европе. Осим тога, ова књига указује на везе балканских народа са осталим европским, и важну улогу коју језик има у очувању идентитета мањина у савременим државама. Књига обухвата радове девет аутора на енглеском језику.

У припреми књиге учествовало је шест издавача: Анемари Сореску-Маринковић (виши научни сарадник Балканолошког института, САНУ, члан је Циганског удружења, затим Европске академске мреже за романске студије, као и Удружења за фолклор Србије, и управног одбора ВНА), Mihai Dragnea (научни сарадник Универзитета Југоисточне Норвешке, председник ВНА, одговорни уредник часописа ВНА „Niperbogee“, сарадник у ИМВ и ИВНР које издаје Бреполс, члан управног одбора Румунског часописа за балтичке и нордијске студије, затим Удружења за истраживање крсташких ратова и латинског истока, као и Румунског удружења за словенске студије), Thede Kahl (професор јужнословенских студија на Фридрих Шилер универзитету, Јена, Немачка, и члан Аустријске академије наука, затим шеф Комисије за језике који нестају и културно наслеђе, као и секретар Комисије за балканску лингвистику Међународног комитета слависта, и члан управног одбора часописа „Niperbogee“), Blagovest Njagulov (ванредни професор у Институту за историјске студије на Бугарској академији наука у Софији, почасни професор на Универзитету у Софији и Новом бугарском универзитету у Софији, уредник часописа „Valahian Journal of Historical Studies“ и „Cahiers Balkaniques“ у Паризу), Donald L. Dyer (помоћник декана Канцеларије факултета за академске послове, Колеца за либералну уметност на Универзитету у Мисисипију, САД, и истакнути професор Одељења за савремене језике, затим уредник часописа „Balkanistica“ који издаје Удружење за студије Југоисточне Европе, и серије књига „Romance

Monographs”), Angelo Costanzo (ванредни професор енглеског језика и лингвистике на Одељењу за енглески, Блумсбург, Одељења за енглески на Универзитету у Пенсилванији, САД, члан Америчког удружења за лингвистику, члан Националног савета наставника енглеског, као и Друштва за амерички дијалекат, као и Удружења за студије Југоисточне Европе).

Прво поглавље је написао Michael Studemund-Halévy (научни сарадник Центра за проучавање рукописа, Универзитета у Хамбургу): „From Rashi to Cyrillic: Bulgarian Judeo-Spanish (Judezmo) Texts in Cyrillic“. Аутор је истакао да избор писма, као и језика, указује на припадност верској или културној заједници, и навео пример јудеошпанског језика (judezmo) на Балканском полуострву, којим већ 450 година говоре заједнице сефардских Јевреја. Већина балканских и левантских језика користила је различите алфабете, обично под утицајем различитих политичких фактора, асимилације или образовања на страним језицима. Јудеошпански језик је прво писан варијантом хебрејских слова, званом раши, а касније ћирилицом, посебно у Бугарској током двадесетог века. Употреба ћирилице за јудеошпански језик, показала је да је ћирилична азбука практичнија за писање изговора и транслитерације бугарске варијанте јудезма. Јудеошпански језик писан ћириличном азбуком има исте карактеристике као јудезмо текстови писани латиничним или раши писмом, па су корисни за упознавање са балканским јудезмом.

Catalin Mamali (независан истраживач ангажован на пројекту Реторика питања на Универзитету Ајова) је анализирао политичке и друге факторе који су утицали на губитак идентитета Аромуна у раду: „Political Terror and Repressed Aromanian Core Identity: Ways to Re-assert and Develop Ethnolinguistic Identity“. Аромунски, односно Цинцари, живе претежно у Грчкој, Албанији, Северној Македонији и Бугарској, али велики број се населио у Румунији, а део у Србији. Арумунски језик је близак румунском језику, а развио се пре свега под утицајем грчког. Аутор је истакао да су кроз историју појединци и заједнице били приморани да се прилагоде, или потпуно замене идентитет у ратним условима, или због политичког терора, тоталитарних режима. У ванредним условима политички и етнолингвистички идентитет су обично прво угрожени. Тоталитарни режими уништавају политички, верски, етнички, расни и класни идентитет који није у складу са њиховим циљевима. Мамали посебно истиче утицај страних сила, економских рестрикција, геноцида, политичког терора на живот Аромуна, њихову асимилацију, или замену идентитета. Коришћење матерњег језик и очување културног наслеђа имало је кључну улогу у очувању језгра идентитета Аромуна.

Anna-Christine Weirich (асистент на Гете Универзитету, Франкфурт на Мајни) изнела је историју употребе италијанског језика у Републици Молдавији: „Sociolinguistic Relations and Return Migration: Italian in the Republic of Moldova.” Ауторка је скренула пажњу на миграције, боравак становништва из Молдавије у Италији, на мањину која користи италијански језик у Молдавији данас, затим увођење италијанског као страног језика у школама и факултетима, коришћење италијанског на послу. На почетку свог рада дала је пример са огласима за запошљавање, из којих се види да су они који говоре италијански у предности, и до које мере је италијански језик ушао у све сфере живота у Молдавији. Неке међународне компаније у Молдавији не плаћају довољно запослене, мада говоре италијански, па многи становници желе да емигрирају и раде у Италији. Сталне миграције становништва доводе до социолингвистичких промена.

У следећем поглављу Ewa Nowicka (оснивач Одељења за социјалну антропологију на Институту за Социологију, Универзитета у Варшави, и сарадник на Пољској академији наука) је указала на одговорност друштва и социолога за језике који нестају и угрожене културе у раду: „Between Ethnicity, Regionalism, and Familial Memory: Identity Dilemmas among the Eastern Romance Communities of the Balkan Peninsula”. Етничке мањине су увек постојале, а само је питање да ли су званично препознате или не, и да ли су добиле званичан статус. Новицка се бави групама романизованог становништва на Истоку: Власима, Мегленским Власима, Истарским Власима. Посебну пажњу је посветила моделу идентитета које је развило становништво у Хрватској, Грчкој и Србији под утицајем спољашњих или унутрашњих фактора, укључујући политичке и социоекономске. Новицка је покушала да покаже широк спектар различитих типова идентитета у регионима Балкана.

У петом поглављу Daniela-Carmen Stoica (лектор на Одељењу за стране језике, „Фан С. Ноли” Универзитета Корџе, Албанија) је разматрала идентитет Аромуна у области Корџе: „Identity Constructions among the Members of the Aromanian Community in the Korçë area”. На основу усмене традиције и бројних интервјуа, у периоду 2010–2015. године, добила је податке за социолингвистичка истраживања, дијалекте и историју Аромуна који живе у Албанији. Стоика се бавила обичајима и специфичним речником који користе албански Аромуни, улогом жена у друштву, посебно у руралним заједницама, које су сачувале матерњи језик, јер су се мање кретале и ретко биле у контакту са људима који говоре друге језике.

Mircea Maran (директор Одељења за филозофију и друштвене науке на Факултету за предшколско образовање у Вршцу) је историчар који

се бави културом, вером, миграцијама и идентитетом романизованог становништва у Војводини у 19. и 20. веку. У свом раду: „Meglano-Romanians in the Serbian Banat: Colonization and Assimilation” писао је о Мегленским Власима, малој романизованој популацији на Истоку, која се прво населила у региону Моглен, у централној Македонији, на основу кога је добила етноним. Магленоромански језик је дијалекат арумунског језика, који свакако спада у угрожене, пошто га користи између 5.000 и 14.000 становника у целом свету. Познато је да су Меглено Власи на Балкану исламизовани. Миграција Меглено Влаха у Гудурицу и друга села у Банату, резултат је колонизације из југословенске Македоније после Другог светског рата, која је представљала проширење већ етнички разноврсног становништва у Банату. Када су се доселили у Банат живели су као скривена мањина, чији језик званично није био препознат, и чак презиран због негативног стереотипа о Власима, па нису могли да опстану као етничка заједница, него су се асимилovali.

У седмом поглављу Звјездана Врзић (предаје социолингвистику на Универзитету у Ријеци и на Универзитету у Њујорку) пише о заједницама Истарских Влаха у Хрватској, њиховом језику: „Nation-State Ideology and Identity and Language Rights of Linguistic Minorities: Prospects for the Vlashki/Zheyanski-Speaking Communities”. Разматра положај романизованог становништва у Хрватској, и помиње закон бр. 299/2007. и Европску повељу о регионалним и мањинским језицима. Заједница Влаха у Истри која говори влашки, жејански дијалекат званично нема статус мањине, па се држава није потрудила да заштити и сачува њихов језик.

Анемари Сореску-Маринковић (виши научни сарадник Балканолошког института, САНУ) је представила у свом раду етничку заједницу Бањаши и њихов матерњи језик: „What Language Do We Speak? The Bayash in the Balkans and Mother Tongue Education”. Бањаши, етничка група на Балкану, која потиче из Влашке и Молдавије, данас има преко пола милиона становника. Представила је различите заједнице Бањаша у Бугарској, Хрватској, Србији и другим областима Балкана, и размотрила како би њихов матерњи језик могао да се уведе у образовни систем. Језик Бањаша се другачије развијао у различитим деловима Европе. Ауторка се бавила језичком идеологијом у земљама са мањинама Бањаша који говоре различите варијанте романских језика, настале под утицајем других језика са којима су били у контакту.

Девети рад је написала Моника Нуџану (доцент на Одељењу за романске студије на Западном универзитету у Темишвару, Румунији, и лектор за румунски језик на Универзитету у Београду, Србија): „Performing Vlachness Online: The Enregisterment of Vlach Romanian on Facebook”. Ауторка

је приказала како се испољава идентитет Влаха који користе Фејсбук страницу: „Власи на квадрат“. Хутану је навела бројне примере који показују како Власи чувају идентитет, користећи свој језик на интернету, Влашки онлајн.

Ирена ЦВИЈАНОВИЋ

НАУЧНИ ЖИВОТ

Међународни научни скуп
Ниш и Византија XX. У спомен Његове Светости
Патријарха Српског Иринеја,
3–5. јуна 2021, Ниш, Универзитет у Нишу

Ове године је одржан јубиларни 20. међународни научни скуп „Ниш и Византија“ у спомен блаженопочившег патријарха српског Иринеја. Као и претходних година, радни део скупа је одржан у свечаној сали Универзитета у Нишу, у дане прослављања Светог цара Константина и царице Јелене (3–5. јун). Учествовао је 41 учесник из Србије, Македоније, Црне Горе, Грчке, Бугарске, Русије, Аустрије, Шпаније, Шведске и САД-а. У складу са могућностима и околностима услед пандемије ковид-19 вируса, за учеснике који нису могли лично да присуствују, организовано је онлајн укључивање у рад конференције, путем платформе Zoom или путем видео презентација које су раније припремљене. Радни језици конференције су били српски и енглески.

Први дан конференције отворен је у свечаној атмосфери уз благослов епископа нишког господина Арсенија, уз поздравне речи представника Градске скупштине и Универзитета у Нишу. Учеснике је поздравио организатор скупа др Миша Ракоција, указујући на значај овог високорангираног међународног скупа, на коме је до сада излагало преко 750 истакнутих научника из 30 држава. Он је подсетио да је после сваке конференције штампан и зборник радова (у континуитету 19 бројева), а чије су електронске верзије доступне. У наставку, др Анђела Гавриловић (Београд) је детаљно представила Зборник радова бр. 19, са прошлогодишње конференције. Затим је уследило обраћање проф. др Ариадне Воронове (Москва), која је и званично отворила радни део конференције. У првој сесији, којом је председавала др Ирена Љубомировић (Ниш), осам излагача је представило своја истраживања: ђакон др Ивица Чаировић (Београд) *Служба патријарха у Српској Православној Цркви у 21. веку – историјски допринос блаженопочившег*

Патријарха српског Иринеја (Гавриловића), др Миша Ракоција (Ниш) *The secret of the forgotten marble statue of the early Byzantine empress in Niš*, др Anna Zakharova (Москва) *Fresco of the Fifteen Martyrs of Tiberiopolis in Strumica in the Context of the Byzantine Art of the Late 9th - First Half of the 10th Century*, др Јелена Глушац (Београд) *Српски патријарси у доба Деспотовине (1402–1459)*, др Драгољуб Марјановић, (Београд) *Византијска парадигма о пустињацима и претендентима на царски престо – узајамни односи и релације (VI–XI век)*, др Galina Alekseeva (Vladivostok) *The image of the Mother of God “Life-giving source” in the icon-Dainting and singing tradition as are source of Orthodox art*, др Miguel Gallés (Barcelona) *Lionheart – New Post-Byzantine Icon of Saint Ignatius of Antioch*, др Katherine Kelaidis (Chicago) *Digital Cultural Heritage and Preserving the Byzantine Past of Nis*.

Другог дана конференције, у оквиру четири сесије, радове је представило 33 излагача. Вредна научна истраживања обухватила су разнолике теме из прошлости Византије по питању археолошког и уметничког наслеђа на простору Балкана и Мале Азије, војног уређења, сфрагистике, светачких култова, рукописних наслеђа, као и конзерваторско-рестаураторских захвата. На званичном веб сајту <http://www.nisandbyzantium.org.rs/> могу се погледати резимеи и видео презентације свих учесника овогодишње конференције. Након сваке сесије активно се дискутовало о представљеним радовима. У вечерњим сатима завршен је радни део конференције, чији су учесници изразили велику захвалност организаторима, као и колегама на несебичном дељењу нових сазнања.

Трећег дана уприличен је свечани пријем у Градској скупштини, где су учесници скупа срдечно дочекани од стране заменице градоначелнице, Душице Давидовић. Посебну захвалност још једном је изразио и организатор скупа др Миша Ракоција, посебно учесницима који су допутовали из Русије, узевши у обзир још увек не тако лаке околности за међународна путовања. После свечаног пријема организован је вишесатни обилазак нишких споменика културе: Саборне цркве, Музеја црквених старина, тврђаве.

Тродневни јубиларни међународни скуп „*Ниш и Византија XX. У спомен Његове Светости Патријарха Српског Иринеја*“ је протекао у доброј радној атмосфери. С обзиром на још увек другачије околности поводом организације оваквих дешавања и могућности учешћа, скуп је веома успешно реализован, пре свега узевши у обзир број учесника који су још једном дали велики научни допринос.

Јелена ГЛУШАЦ

Међународна конференција
Преиспитивање историјског концепта Европе у глобалној историји (Historicising the Concept of Europe in Global History),
30. августа – 3. септембра 2021, Беч, Универзитет у Бечу

У периоду од 30. августа до 3. септембра 2021. године на Универзитету у Бечу организована је конференција под називом *Преиспитивање историјског концепта Европе у глобалној историји (Historicising the Concept of Europe in Global History)*, на којој је учествовала и др Биљана Стојић, виша научна сарадница Историјског института. Конференцију је организовао COST пројекат *Worlds of Related Coercions in Work (WORCK)* у сарадњи са организацијом *European Labour History Network (ELHN)*. Конференција је организована као хибридни догађај – све активности су се одвијале паралелно и истовремено преко zoom платформе и на лицу места. Ово је друга по реду конференција коју је организовао WORCK пројекат који се у својој бити бави питањима рада у најширем значењу и тумачењу. Од почетка покретања пројекта септембра 2019. године осим др Стојић на пројекту је ангажован и др Милош Ивановић, виши научни сарадник Историјског института. Обоје су током две године трајања пројекта учествовали на конференцијама, састанцима и предавањима. Др Стојић је ко-лидер WG3: *Im(mobilisation) of the Workforce* и уредница зборника који ће бити објављен 2022.

Друга по реду конференција, која је почетком септембра одржана на Универзитету у Бечу који је главни координатор пројекта, ставила је акценат на преиспитивање улоге Европе и европских друштава у креирању модела и дефиниција рада у различитим историјским периодима. Тему конференције је наметнула дебата која се последњих деценија води како међу историчарима друштвене историје, тако и међу истраживачима сродних дисциплина, а то је преиспитивање Европе и традиционалних европоцентричних концепата у глобалној историји. Друштвена историја је претходних деценија отворила нове истраживачке агенде које се баве преиспитивањем традиционалних временских и просторних концепција и у којима се дошло до закључака да је неизводљиво и даље писати историју света као историју европске експанзије и светски предоминантне улоге Европе. Посебно се историја рада не може више уоквирено тумачити као историја западних узора. Савремена истраживања иду у правцу

преиспитивања релевантности узорних модела, пре свега оних који су као огледни били наметнути од стране западноевропских друштава током векова њихове империјалне експанзије на друге континенте. У оквирима петодневних панел дискусија којима су координирали еминентни предавачи из различитих области учесници конференције су имали прилику да расправљају о различитим облицима друштвених неједнакости у Европи у прошлости и садашњости.

Поред панел дискусија учесници су дискутовали у оквирима својих радионица и потпројеката. У оквиру радионице *Im(mobilisation) of the Workforce* покренут је потпројект *To move or Not to Move? Historical Perspectives on Labour, Coercion and Im/Mobilities (16-20 century)* чији је главни циљ објављивање зборника радова у издаваштву немачког издавача *De Gruyter*.

Биљана СТОЈИЋ

**Национална конференција са међународним учешћем
Институционалне промене у економији Србије кроз историју
(онлајн), 7–8. октобра 2021, Београд,
Центар за економску историју, Институт економских наука**

Центар за економску историју (ЦЕИ) основан је 13. маја 2019. године у оквиру Института економских наука у Београду, као одговор на потребе истраживача из Србије и региона за специјализованим научно-истраживачким центром у области економске историје. Замишљен је као интердисциплинарни форум за умрежавање стручњака из земље и иностранства и повезивање њиховог рада на истраживачким пројектима, као и место где ће се формулисати даљи правци развоја истраживања економске историје, као и методологија истраживања. У складу са постављеним циљевима, ЦЕИ се бави фундаменталним истраживањем, организацијом научних семинара, конференција, радионица, приређивањем и дигитализацијом архивских и других историјских извора, као и издаваштвом.

Током две године постојања Центар је одржао три округла стола (један 2019, и два 2021), серијал виртуелних предавања и дискусија о новијим монографијама и другим радовима из области економске историје, а организоване су и две конференције. Прва национална, одржана је 13. новембра 2020, под називом: *Изазови изучавања економске историје у Србији*, а радови су објављени у зборнику, публикованом исте године (*Izazovi izučavanja ekonomske istorije u Srbiji*, uredili Vesna Aleksić, Aleksandar Matković, Marko Miljković, Beograd : Institut ekonomskih nauka, 2020 (Beograd : Publish), 224 str). Ове, 2021. године, одржана је и друга, национална конференција, овог пута са међународним учешћем, на тему: *Институционалне промене у економији Србије кроз историју* (7–8. октобар 2021). И она је, као и претходна, одржана у виртуелном формату, а заинтересована публика могла је да је пропрати путем линка који је био јавно доступан на страници Центра. Осим првог округлог стола (2019), даљи рад Центра настављен је у онлајн формату због текуће епидемиолошке ситуације, путем Zoom апликације. Такође Центар је покренуо и интернет страницу (<https://www.facebook.com/CentarZaEkonomskuIstoriju>), на којој су доступни извештаји о претходном раду, као и јутјуб канал (<https://www.youtube.com/channel/UCF1EQQqZKbDvCYIzX-HtDXAQ>), на ком се налазе видео презентације досадашњих предавања,

презентација монографија, као и снимак панела одржаних у оквиру друге конференције у организацији ЦЕИ.

Фокус овогодишње конференције ЦЕИ стављен је на институционалне промене, тему за коју се сматра да је тренутно од највећег значаја за економску историју Србије, јер у својој основи позива на интердисциплинарна истраживања која се ослањају на економску историју, економску теорију, социолошка, антрополошка и културолошка истраживања, односно, превасходно на истраживања из домена друштвено-хуманистичких наука, те доприноси не само успостављању структуре будућих истраживања економске историје Србије, као и мултидисциплинарности, већ и пружа могућност за формулисање прелиминарних закључака као предуслова за дефинисање будућих политика економског развоја Србије. У том контексту овогодишња конференција била је подељена на шест панела: *Контекст и култура*, *Привредне трансформације*, *Банкарство и монетарна политика*, *Сарадња са иностранством*, *Радништво и сељаштво* и *Монополи и корупција*, у којима је учешће узело двадесет излагача. Део учесника најављених у првобитном Програму конференције био је спречен да наступи, делом и због техничких проблема, али би и њихови радови требало да се нађу у зборнику радова ове, друге конференције. У питању су следећи аутори и теме: Борис Беговић, *Институционалне и културне промене у изучавању економске историје*; Ранка Гашић, *Утицај државне регулативе на пословање фабрике аутомобила „Црвена застава“ 1954–1991*, Борис Кршев, *Сукцесија банака у Војводини током XX века и њихова приватизација – Случај Erste Group Bank Ag Wien*, Драгана Гњатовић, *Монополска моћ удружења оштећених поверилаца: пример Комитета за заштиту француских ималаца српских зајмова*. Програм скупа, са списком свих предавања и афилијацијама учесника, доступан је на електронским адресама: <https://www.iien.bg.ac.rs/sr/ii-nacionalna-konferencija-sa-medjunarodnim-ucescem/> и <https://www.facebook.com/CentarZaEkonomskuIstoriju>.

Конференцију је отворила др Весна Алексић (Институт економских наука, Београд), која је као руководилац ЦЕИ, и имала уводну реч. Након тога одржано је и уводно излагање др Марка Којаме (Џорџ Мејсон Универзитет, САД) који је детаљно представио књигу *Прогон и толеранција: дуг пут до верске слободе*, чији је и коаутор (Noel D. Johnson and Mark Kouyama, *Persecution & Toleration: The Long Road to Religious Freedom*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. pp. 370), а која је посвећена појави верске слободе на Западу, која се сматра једним од најважнијих догађаја у модерној историји, а чију појаву су аутори

размотрили кроз економске и политичке подстицаје, који су утицали на поступке представника власти и идеологије, који претходе њеном успону.

Затим су уследиле и прва три панела. У оквиру прве сесије *Контекст и култура* излагали су др Александар Матковић (Институт економских наука, Београд), који је говорио о „фузији економског образовања, „политичког“ оспособљавања и образовања одраслих“, а који је своје предавање насловио: *Центар ПК СКВ у Новом Саду: пример масовног марксистичког образовања 1974–1991*, а затим и др Милица Кочовић де Санто (Институт економских наука, Београд), која се бавила анализом институционалних промена у ресору културе кроз историју Србије, и утврђивањем улоге културе и културне политике у економском и друштвеном развоју (*Историјске лекције о институционалним променама у ресору културе значајне за промишљање о алтернативној економској политици и системски одрживим решењима*) и др Ксенија Марковић Божовић (Факултет драмских уметности Универзитета уметности у Београду, Институт за позориште, филм, радио и телевизију), која је своје предавање посветила институционалним променама у високоуметничком образовању на основу примера Факултета драмских уметности Универзитета уметности у Београду (*Институционална трансформација у високом уметничком образовању ка међународно оријентисаном моделу пословања*).

Панел *Привредне трансформације*, посвећен променама у привреди, отворен је заједничким предавањем др Боже Драшковића и др Светозара Крстића (Факултет за Примењену екологију Футура, Београд), са насловом: *Обрнута транзиција промена система из социјализма у капитализам*, који су говорили о изазовима са којима се суочило социјалистичко српско друштво и његова економија након распада Југославије. Затим је уследило предавање *Трговинска комора Народне републике Србије 1952–1962* др Милана Пиљка (Институт за новију историју Србије, Београд), који се бавио анализом пословања, структуре и промена коморе у датом периоду. Последње у овој сесiji било је заједничко предавање др Душана Павловића и др Ивана Станојевића (Факултет политичких наука, Београд) под називом *Јавне финансије и путна зависност у Србији: Примери из 19. и 20. века*, у коме су аутори пажњу посветили систему јавне потрошње и буџету Србије у 19. и 20. веку.

Трећи панел првог дана био је посвећен *Банкарству и монтераној политици*, а на њему су предавања одржали др Саша Илић (Народна банка Србије), који је своје предавање *Банкарство социјалистичке Југославије: Историја непрекидног трансформисања* посветио променама налажења

одговарајућег система банкарства, који се непрекидно услед захтева мењао, и Огњен Томић (Институт за новију историју Србије), који је говорио о великим институционалним променама у привреди Југославије средином шездесетих година кроз призму монетарне политике Народне Банке Југославије (Монетарна политика Народне банке након укидања Општег инвестиционог фонда (1963–1968)). Уједно, предавање Томића представља и нову праксу коју је усвојио ЦЕИ, а то је да се приступ научним конференцијама Центра омогући и докторантима.

Први дан конференције окончан је расправом са Марком Којамом, чијим уводним предавањем је и отпочела конференција, а који је одговарао на низ питања у вези са својим ставовима и поређењем религијског система између Западне Европе и средњовековног Балкана.

Други дан конференције такође се састојао од три панела. У оквиру прве сесије, *Сарадња са иностранством*, посвећене везама привреде и иностранства, излагали су др Александра Фостиков (Историјски институт Београд), на тему *Страни утицаји на развој занатства средњовековне Србије*, која је у свом предавању указала на низ различитих страних утицаја и њихове последице на даљи развој производње, Емилија Цветковић (Институт економских наука), која је одржала предавање *Нови облици економске сарадње са иностранством и(ли) самоуправљање: институционални оквири заједничких улагања у Југославији током 1967. и 1968. године*, у ком је разматрала присуство страног капитала у форми заједничких улагања са југословенским предузећима и развијање економских односа са земљама са обе стране „гвоздене завесе“, као и реакције југословенске јавности на ове догађаје, и Сања Радовић (Филозофски факултет Универзитета у Београду) која је своје предавање са насловом *Главни институционални проблеми у југословенско-кинеској економској сарадњи 1970-их* посветила проблематици раног развоја југословенске економске размене са светом, посматрајући је кроз пример југословенско-кинеске економске сарадње.

На следећој сесији под насловом *Радништво и сељаштво* наступили су др Јелена Рафаиловић (Филозофски факултет, Београд) са предавањем *Институционалне промене и питање земљишне својине у Србији до Другог светског рата*, у ком је разматрала питање земљишне својине у Србији у другој половини 19. и првој половини 20. века са економског, правног и политичког аспекта, а кроз призму институционалних промена, др Срђан Милошевић (Институт за новију историју Србије), који је у оквиру свог излагања *Пореско оптерећење сељаштва у Југославији после Другог светског рата (1945–1952)*, говорио о испробавањима

више модела опорезивања сељаштва у том периоду, базираним на јединственом опорезивању дохотка и др Андреј Миливојевић (Универзитет у Калифорнији, Беркли), са темом *Економска емиграција у социјалистичкој Југославији: да ли су децентрализација и међународна интеграција ослабиле или ојачале мултиетничку федерацију?*, у оквиру које је расправљао о организацији и схватању економске емиграције кроз низ примера, међу којима су место нашли и југословенски клубови које је сама емиграција организовала без централног утицаја.

Последња сесија, и уједно и шести панел ове друге конференције ЦЕИ посвећен *Монополима и корупцији* отворен је предавањем др Весне Алексић (Институт економских наука) *Корупција као последица недовршених институционалних промена у банкарству КЈ*, која се бавила примерима корупције у банкарству, попут оне са Београдским кредитним заводом. Излагање је настављено предавањем др Марка Миљковића (Институт економских наука) на тему *Нафтни тајкун Рада Пашић: Институционализована корупција у Краљевини Југославији на примеру развоја нафтне индустрије*, који је указао на утицај институционализоване корупције у периоду између 1920. и 1940. године, а на примеру пословања Рада Пашића, који је био и главни актер и низа других коруптивних послова у том периоду. На последњем предавању у оквиру овог панела, као и саме конференције, наступиле су др Јелена Миновић и др Славица Стевановић (Институт економских наука) са темом *Промене институционалног окружења у Србији у последње две деценије* у оквиру које су анализирале одабране институционалне индикаторе у периоду од 1996. до 2019. године на основу података Светске банке, и које су истакле да би у Србији требало да се спроведу корените и дубоке институционалне промене како би се побољшале вредности институционалних параметара и унапредила ефикасност.

Конференција је окончана Завршном дискусијом у којој је реч имало више учесника. У оквиру дискусије најављен је и зборник радова са конференције, који би требало да изађе до краја ове године, а саопштено је и да ће следећа конференција, 2022. године, бити организована као међународна.

На крају овог приказа конференције треба истаћи да је и поред свих тешкоћа са којима се Центар у организацији рада суочио, самим тим што је практично са радом отпочео непуних годину дана пре епидемије ковида 19, као и да су не само сарадници већ и публика практично већ увелико „зуморни“ (уморни од виртуелног презентовања и присуства). Термин „зуморни“ појавио се први пут на Линкдину пре неколико месеци у овом

облику. Треба приметити да је у питању нов термин који ће тек привући пажњу будућих истраживача (примери доступни на линку: https://www.linkedin.com/search/results/all/?keywords=%22zoomorni%22&origin=GLOB-AL_SEARCH_HEADER&sid=g-Q), ипак савладао проблеме настале приликом имплементације новог начина сарадње и рада и успешно окончао и ову другу конференцију, чији је и једини организатор, као и низ догађаја до сада одржаних у виртуелном формату.

Александра ФОСТИКОВ

IN MEMORIAM

**Љиљана Алексић-Пејковић
(1926–2020)**

У Београду је 18. марта 2020. године преминула др Љиљана Алексић-Пејковић научни саветник Историјског института у пензији.

Рођена је у Куманову, 8. јула 1926. године. Дипломирала је 1950. године на Правном факултету у Београду. У Историјски институт је примљена непосредно после дипломирања као стипендиста САНУ. Докторат из историјских наука, под насловом *Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858–1868)*, одбранила је 1956. у *Centre des Hautes Etudes Européennes* у Стразбуру. Током 1956–57. године је као стипендиста остала на усавршавању из области међународних односа, успешно одбранивши тезу *La politique française „des nationalities” envers les Slaves du Sud pendant la crise de 1861–1862*. За разлику од бројних сарадника који су одлазили на факултете или у неке друге установе, Љиљана Алексић-Пејковић је читав свој радни век провела у Историјском институту. Ту је стекла сва научна звања, до пензионисања 1992. године.

Област интересовања Љиљане Алексић-Пејковић су били међународни односи Србије и Црне Горе у 19. и 20. веку са великим силама – Француском, Великом Британијом и Италијом. Истраживала је углавном у дипломатским архивима у Лондону, Паризу, Риму и Бечу. Резултат њених темељних истраживања из домена спољне политике су три монографије

(*Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858–1868); Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914 и Политика Италије према Србији до 1870. године*) и више од осамдесет научних радова, објављених у домаћим и страним часописима и у зборницима са научних скупова. Седамдесетих и осамдесетих година 20. века Историјски институт је неговао међународну сарадњу на завидном нивоу, те је Љиљана Алексић-Пејковић учествовала у организацији бројних међународних и домаћих научних скупова (рецимо *Научни скупови Србија 1914–1918 године*, који су одржавани од 1985. до 1989. године). Своје радове је подједнако успешно презентovala у земљи и иностранству. Била је и чланица Југословенско-француске комисије историчара. Носилац је одликовања *Per le merita* III степена за научну сарадњу са Италијом.

Љиљана Алексић Пејковић није никада престала да се бави научним радом. Своје огромно знање и познавање архивске грађе несебично је делила са млађим сарадницима. Њена марљивост, педантност и организационе способности су посебно дошле до изражаја у раду на приређивању двадесет осам свезака *Докумената о спољној политици* (за 1905, 1906, 1907, 1908, 1910. и 1911. годину), које су излазиле од 2004. до 2015. године. На томе ће јој сви историчари који се баве положајем Србије у међународним односима бити вечно и неизмерно захвални.

Биљана Вучетић

IN MEMORIAM

**Бариша Крекић
(1928–2021)**

У Лос Анђелесу је 12. јануара 2021. у дубокој старости преминуо Бариша Крекић, професор емеритус Универзитета Калифорније, медијевист и један од најбољих познавалаца историје средњовековног Дубровника. Пореклом из угледне дубровачке породице, професор Крекић је, попут свог старијег савременика Јорја Тадића, био срцем и умом привржен родном граду, видећи у њему пре свега простор укрштања привредних, друштвених и политичких токова на Средоземљу и Балкану. Дошавши у Београд у првим послератним годинама, Бариша Крекић је завршио студије историје као стипендиста тек основаног Византолошког института који је под будним оком Георгија Острогорског окупљао будућу елиту српске византологије и медијевистике. За докторску дисертацију изабрао је тему односа Дубровника са Левантом која се дотичала области истраживања његових ментора: Георгија Острогорског за везе са византијским земљама и Јорја Тадића за поморске и трговачке односе Дубровника са поседима италијанских република у источном Средоземљу. Докторску дисертацију, под насловом „Дубровник и Левант 1280–1460“, одбранио је 1954. године међу првима из млађег послератног покољења истраживача Дубровачког архива. Теза је објављена 1956. године у издању Византолошког института Српске академије наука и уметности. Већ су се тада могле уочити две нарочито вредне стране Крекићевог историографског метода: прва је изузетна утемељеност рада на необјављеним изворима: готово седамдесет година касније, у време дигитализације извора, неко ће

можда приметити да то и није особита врлина, али не сме се изгубити из вида да је у време када је Бариша Крекић приступао изради докторске дисертације, фонд објављених извора био заиста занемарљив у односу на укупни фонд Дубровачког архива и да су често, тако деликатни прорачуни као што су обим трговинске размене или кредитне трговине проучавани на темељу смелих екстраполирања а не на темељу упознавања интегралног корпуса извора. Друга врлина која је природно проистацала из претходне јесте да је Бариша Крекић међу првима примењивао квантитавни метод и статистику у проучавању привредне и друштвене историје Дубровника у средњем веку, и то у време када је Фернан Бродел, на крилима своје велике синтезе о Средоземљу и средоземном свету, посезао за квантитативним и статистичким методом, да би објаснио како су се економске и друштвене коњунктуре које су у Броделовој епистемологији представљале структуре средњег трајања (одмах иза структура дугог трајања, као што су геоморфологија или клима), претакале у „догађајну историју“, као традиционални оквир историографских истраживања. Други одлучујући чинилац у научној каријери Барише Крекића био је његов боравак, током школске године 1957/58, у Ecole Pratiques des Hautes Etudes у Паризу, на чијем се челу тада налазио Фернан Бродел, историчар за чије је име везана школа „Анала“, у то време најутицајнија у западној историографији. Бродел је био ватрени заговорник истраживања свакодневног живота, као тока непоновљивих секвенци које се могу изучавати једино радикалном применом квантитативног метода, посебно у друштвеној и привредној историји. Мада је сâм, непосредно пред Други светски рат, врло кратко радио у Дубровачком архиву, и прочитао неколико регистара, Бродел је био свестан његовог изузетног богатства, и сматрао га је за економске и друштвене теме средоземног света релеватнијим од познатијег и знатно посећенијег Млетачког архива. У Паризу је Бариша Крекић проширио и превео на француски своју књигу „Дубровник и Левант“, и што је нарочито значајно, обогатио је у прилогу регестама дубровачких извора. Ставивши на располагање француске научне јавности, и посебно научног подмлатка, заиста обимну грађу различитих серија Дубровачког архива, Бариша Крекић је не само поткрепио Броделове тезе о значају тог архива, већ је у историографији развио нови интерес за проучавање историје Дубровника у јадранском простору, ослобођен дотадашње искључиве превласти млетачких извора. По повратку у Југославију, Бариша Крекић је неколико година био доцент, затим професор Филозофског факултета у Новом Саду, повремено боравећи у Сједињеним Америчким Државама, као гостујући професор, прво на универзитету државе Индијана, а затим на универзитету Станфорд. Посебно признање његовом научном доприносу указао је

универзитет Калифорније у Лос Анђелесу (УЦЛА) именовавши га 1969. године за редовног професора историје средњег века. Поред наведене докторске дисертације о односима Дубровника и Леванта и запажене монографије о Дубровнику објављене на енглеском у Сједињеним Америчким Државама 1972. године под насловом „Dubrovnik in the 14th and 15th Centuries: A City between East and West“, Бариша Крекић је објавио у југословенским, касније српским и хрватским, грчким, италијанским, холандским, француским, британским и америчким часописима и зборницима, велики број обимних аналитичких студија које обухватају три тематска круга: први – историју средњовековног Дубровника, други – његове привредне и политичке односе са Србијом и Босном, и трећи – његове везе са италијанским градовима, посебно Венецијом, као и острвима и градовима источног Медитерана под влашћу италијанских република Венеције и Ђенове, и даље приврженим византијским традицијама. У првом тематском кругу посвећеном историји Дубровника, Бариша Крекић је методом врсног историчара излагао разне сегменте: политичке, економске, друштвене, културне историје, тако да они нису једноставно стајали једни поред других, као посебне целине, већ су се преплитали и допуњавали, стварајући код читаоца интегралну представу о дубровачком комуналном друштву средњег века. Крекић је слику тог друштва стварао на грађи која је одсликавала свакодневни живот, било да је реч о записницима већа, нотарским уговорима, пресудама, тестаментима, или мање познатим серијма тужби и жалби. Овде ћемо навести само неколико кључних области истраживања из првог тематског круга: о словенској односно латинској акултурацији дубровачког патрицијата, о улози странаца у кредитном пословању, о мерама заштите од епидемија куге, о међусобном односу политичких и економских елита у граду, о односу дубровачког комуналног друштва према богатству и сиромаштву, женама, ванбрачним везама и потомству, старим особама, ропству, о статусу странаца и Јевреја. Други тематски круг у опусу Барише Крекића посвећен је односима Дубровника са залеђем, посебно Србијом и Босном. Ту се нарочито истичу студије о узроцима војних сукоба Дубровника са Србијом у време краљева Милутина и Стефана Дечанског, на темељу сазнања из дубровачких регистара одлука већа и локалних хроника, као и анализе културних и језичких блискости, као разлога превласти Дубровчана у улози посредника, у размени са залеђем, у односу на привредно развијеније центре као што су Венеција или Фиренца. Трећи круг који разматра везе Дубровника са средоземним простором уноси највише новина у метод проучавања привредне историје. Бариша Крекић дубровачку комуноу посматра као део предмодерног глобалног економског

система, у којем, својом специфичном улогом, она заузима скромно али сасвим препознатљиво место. Проучавајући делатност фирентинских трговачких друштава у Дубровнику, обим кредитног пословања Млечана, или улогу Дубровника у венецијанској поморској трговини, он ставља град под Срђем у медитерански и балкански економски простор и види у њему посредника у размени добара која на тржиштима Средоземља имају пресудну улогу, као што су злато и сребро. Обим кредитног пословања Дубровчана и странаца, у новцу или готовим производима, свакако је зависио од успона локалне мануфактуре у граду, који је пратио увоз сировина са страних тржишта. Међутим, Крекићеве анализе потврђују да су дубровачки трговци и поморци, као посредници у извозу великих количина сребра из Србије и Босне, објективно могли вршити и изванредан повратни утицај на коњунктуру, посебно племенитих метала, на тржиштима западног Медитерана. Одласком Барише Крекића историјска наука је изгубила једног од последњих прегалаца из великог покољења историчара рођених двадесетих година прошлога века, који су на темељу извора дубровачких и италијанских архива пружили знатан допринос бољем упознавању привредних и политичких веза српских земаља са медитеранским простором у позном средњем веку.

Ненад Фејић

IN MEMORIAM

Jean-Pierre Arrignon
(1943–2021)

У Паризу је, у уторак 13. априла 2021. године, у седамдесет деветој години живота, преминуо Жан-Пјер Арињон, француски историчар и универзитески професор, дугогодишњи сарадник и пријатељ Историјског института у Београду. Рођен је 7. априла 1943. године у Нанту, студирао је на знаменитој француској високошколској установи *École pratique des hautes études* (EPHE), специјализујући се за византологију и средњовековну руску историју. Највише академско звање, хабилитацију (*habilitation à diriger des recherches*) или државни докторат (*doctorat d'État*), стекао је 1986. године, одбранивши тезу „Митрополитска столица у Кијеву: од настанка до 1240. године“ (*La chaire métropolitaine de Kiev, des origines à 1240*) на Универзитету Париз 1 Пантеон-Сорбона (*Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne*) под менторством Елен Арвелер (*Hélène Ahrweiler*).

Предавао је на универзитетима у Поатјеу (*Université de Poitiers*), где је био и декан Факултета хуманистичких наука, и Арасу (*Université d'Artois*), док је у Центру за византијске, новогрчке и студије југоисточне Европе (*Centre d'études byzantines, néo-helléniques et du sud-est européen*), при Школи за високе студије друштвених наука (*École des hautes études en sciences sociales*), био задужен за програм постдипломских студија и ментор неколико одбрањених докторских теза. Од 1978. године члан је Института за високе студије националне одбране (*Institut des hautes études de la défense nationale – IHEDN*), високошколске јавнообразовне установе

чија је мисија да државне службенике оспособи за управљање различитим друштвеним и економским организацијама или телима неопходним за планирање и вођење рата, да би 1998. године постао председник регионалне подружнице Север (Association régionale 15 IHEDN Nord/Pas-de-Calais – Belgique/Luxembourg).

Био је и члан друштва „La Renaissance Française“, које је 1915. године основао председник Републике Рејмон Поенкаре (Raymond Poincaré) као културно удружење са циљем да становницима Алзаса и Лорене, житељима покрајина чије се ослобађање ишчекивало у блиској будућности, олакша повратак француском језику и култури након деценија бруталне пангерманске асимилационе кампање. После Другог светског рата „Француска ренесанса“ делује у многим деловима света промовишући франкофону културу, а Жан-Пјер Арињон је у јулу 2010. године постао председник њене покрајинске делегације за Пикардију и Француску Фландрију.

Носилац је два важна француска цивилна одликовања: Ordre national du Mérite (Национални орден заслуга, у рангу витеза) и Ordre des Palmes académiques (Орден академских палми, у рангу официра), док му је Универзитет у Јарослављу (Ярославский государственный университет имени П. Г. Демидова), на коме је од 1994. године био гостујући професор, доделио почасни докторат.

У свом научном опусу пажњу је посвећивао историји Византије и средњовековном словенском свету, с посебним нагласком на повест Русије и њене цркве, али се није бавио искључиво медиевистиком, будући да је проблематику историјског развитка највеће земље на свету пратио и кроз нововековно и савремено раздобље. Објавио је бројне научне расправе у француским, руским, италијанским и српским часописима (*Cahiers de civilisation médiévale*, *Revue des études slaves*, *Médiévales*, *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public*, *Византијски временник*, *Rivista Italiana di geopolitica*, *Зборник радова Византолошког института*), као и у многим међународним зборницима радова. Најпознатији је, ипак, по својим синтезама и монографијама: *Histoire de l'Europe* (1990, са групом аутора – руско издање: *История Европы*, 2017); *Les Églises slaves: des origines au XVe siècle* (1991); *Byzance et le monde orthodoxe* (1997, ко-аутор Alain Ducellier); *Christianisme et chrétientés en Occident et en Orient, milieu VIIe – milieu XIe siècle*, (1997, ко-аутори Bernard Merdrignac, Cécile Treffort); *L'Akrite: l'épopée byzantine de Digénis Akritas* (2002, коаутор Paolo Odorico); *La Russie médiévale* (2003);

Byzance: économie et société, VIIe–XIIIe siècle (2007); *Chronique de Nestor: naissance des mondes russes* (2008); *Une histoire de la Russie* (2020).

Током читавог научног века професор Арињон је важио за врсног познаваоца руске прошлости, али и садашњости. Заступао је тезу да без здраве Русије не може бити ни здраве Европе, а последње деценије живота проводио је у отаџбини Пушкина колико и у родној Француској. Симпатије је показивао и према својим српским колегама, када је, у временима која нимало нису била лака, узимао учешћа на међународним научним скуповима организованим у Историјском институту: „Сусрет или сукоб цивилизација на Балкану“ (Београд, 10–12. децембар 1997) и „Европа на раскршћу: Нови зидови или уједињена Европа?“ (Београд, 28–29. април 1999).

Драгић М. Живојиновић

IN MEMORIAM

Марија Јанковић
(1941–2021)

На измаку протеклог лета, 20. септембра 2021. године, преминула је у Београду у осамдесетој години живота Марија Јанковић, дугогодишња сарадница Историјског института. Рођена је 20. маја 1941. године у Београду, где је завршила основну школу и гимназију. Студије историје уписала је школске 1961/62. године на Филозофском факултету у Београду. Дипломирала је априла 1966. године и одмах потом се запослила као предавач историје у основној школи „Јован Поповић” у Обреновцу. Новембра 1966. године прешла је у Историјски музеј Србије, где је добила стално запослење као кустос историчар за средњи век. Јануара 1972. године примљена је у Историјски институт, а почела је да ради 1. марта. У Секцији за изучавање историје српског народа у средњем веку радила је прво као асистент, па истраживач сарадник на проучавању историје средњовековне Српске цркве. Магистарску тезу *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку* одбранила је с особитим успехом 4. јануара 1983. године на Филозофском факултету у Београду. Исти рад о развоју Српске самосталне (аутокефалне) цркве у средњем веку, са знатним допунама и великим бројем слика, цртежа и историјских карата, провучених кроз целу књигу, као и одговарајућим пописом имена и места у прилогу, објавила је под истим насловом две године касније (1985).

Марија Јанковић била је први сарадник Историјског института који је цео свој радни век посветио изучавању прошлости Српске

православне цркве. Поред организације цркве и њеног развоја у време државне самосталности бавила се и изучавањем појединих епископских седишта, пописом епископа и митрополита и црквених властелинстава. Није писала много, али су сви њени радови писани савесно, с пуном научном акрибијом. Између осталих помињемо ове њене радови: *Липљанска епископија и Грачаничка митрополија* (1983), *Саборне цркве Зетске епископије и митрополије у средњем веку* (1984), *Милешевска митрополија* (1987), *Топличка епископија и митрополија у средњем веку* (1996). Почетком деведесетих година започела је изучавање велике теме о средњовековном српском свештенству, што је требало да буде и њен докторски рад, али је из те проблематике успела да заврши само неколико мањих прилога.

Покојна Марија била је врло друштвена, отворена и врло омиљена особа, увек спремна на шалу. Вероватно су је тако запамтили сви који су са њом у Институту делили исту радну собу, или са њом чешће разговарали. Кремирана је и урна јој је положена на Новом гробљу у Београду, у гробницу у којој су сахрањени њени родитељи.

Ненад Урић

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Текстови се достављају Редакцији издања Историјског института
– email: istorinst@iib.ac.rs

Рукописи у компјутерском слогу предају се у електронском облику у фонту Times New Roman, величина фонта 12. Размак између редова је 1.5, а напомене се налазе на крају сваке стране. Аутори могу предати радове и на страном језику (енглески, руски, француски, немачки).

Текст може да има највише 50.000 словних места (без резимеа и листе референци).

Осим основног текста са напоменама (уређеним према упутству), рад треба да садржи:

Апстракт

Налази се испод наслова рада и има од 100 до 250 речи. Пише се на језику којим је писан основни текст и енглеском језику.

Кључне речи

Дају се на српском и на енглеском језику и може их бити највише 10.

Резиме

Предаје се на енглеском језику. Дужина резимеа може бити до 1/10 дужине чланка.

Листу референци

Налази се на крају рада и састоји се из три дела (Необјављени извори, Објављени извори и Литература), по абecedном и азбучном реду аутора, са пуним насловима, називима часописа и бројем страна. Све ћириличке библиографске јединице морају имати и латиничку транслитерацију.

Прилоге

Доставити их у електронској форми ван Word документа у једном од следећих формата .tiff, .jpg, .eps, .cdr. Црно беле фотографије предати у резолуцији од најмање 150, а колор од 300 dpi.

Аутори контролишу и уносе лекторске интервенције у електронску верзију текста. Уколико се не слажу са неком од лекторских интервенција то морају видно означити.

Радови се примају до 31. марта за текућу годину.

НАЧИН ЦИТИРАЊА:

После првог помена пуне библиографске јединице у напоменама, током наредних цитирања треба дати скраћени облик, односно поновити иницијал имена и презиме аутора и скраћени наслов.

Исто (ћирилица) / Isto (латиница) / Ibidem (страни језик) – у зависности од језика и писма јединице која се цитира.

Користи се на месту имена аутора, наслова и онолико информација које су идентичне онима у претходној фусноти. Не може се користити уколико претходна фуснота наводи више од једне библиографске јединице.

исти / ista / idem / eadem (малим почетним словом, ако није на почетку реченице).

Користи се када се у једној напомени континуирано цитира више дела истог аутора.

Употребљавају се скраћенице **уп. (ћирилица) / cf. (страни језик)**.

Датуми се пишу на следећи начин, нпр. 2. март 2019; векови се пишу арапским цифрама.

Бројеви до десет се пишу словима, а већи од троцифрених треба да буду написани са тачкама, а не са размацама (нпр. 2.000, 10.000).

Наслови часописа и архивски фондови могу се скратити у сигле, након првог целовитог помена, нпр. Државни архив у Дубровнику [=ДАД] или *Историјски часопис* [=ИЧ].

Посебна издања:

Један аутор:

Име и презиме аутора, Наслов књиге, место издања година, страна.

При првом цитирању аутора пише се пуно име и презиме, а касније иницијал имена.

– Десанка Ковачевић-Којић, *Градски живот у Србији и Босни : XIV–XV вијек*, Београд 2007, 26.

При поновљеном цитирању:

– Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 26.

Два или три аутора:

Име и презиме и име и презиме аутора, Наслов књиге, место издања година, страна.

– Сима Ћирковић, Десанка Ковачевић Којић и Ружа Ћук, *Старо српско рударство*, Београд–Нови Сад 2020, 36–42.

При поновљеном цитирању

– С. Ћирковић и др, *Старо српско рударство*, 36–42.

Четири или више аутора:

Име и презиме првог аутора и др., *Наслов књиге*, место издања година, страна.

– Ivan Božić i dr., *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, 100.

Вишетомно дело:

– Милорад Екмечић, *Стварање Југославије*, књ. 2, Београд 1989, 122.

Поновљено издање књиге:

– Константин Јиречек, *Историја Срба*, књ. I, Београд 1978², 30.

Приређени извори:

– Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, Београд–Ср. Карловци 1929, 530–533.

– Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, прир. Љиљана Јухас-Георгиевска, Београд 1988, 100.

– *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. 1, studio et opera Georgii Fejér, Budaе 1829, 25.

– *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. 1, III/2, прир. Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2014, 590.

Примери поновљеног цитирања:

– *Codex diplomaticus Hungariae*, t. 1, 25.

– *Документи о спољној политици*, књ. 1, III/2, 590.

Поглавље или неки други део књиге,

енциклопедијско-лексикографске публикације:

Име и презиме аутора, „Наслов поглавља“, у: (у: / in:) *Наслов књиге*, ур., гл и одг. ур., прев., прир. Име и презиме, место издања година, страна.

– Мирослав Тимотијевић, „Приватни простори и места приватности“, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. Ана Столић и Ненад Макуљевић, Београд 2006, 133.

При поновљеном цитирању

– М. Тимотијевић, „Приватни простори“, 133.

Предговор, уводник, поговор:

Име и презиме, предговор, уводник, поговор у: (у: / in:) *Наслов књиге*, Име и презиме аутора, место издања година, стране.

– Милорад Екмечић, предговор у: исти, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд–Гацко 2014, I–XL.

Примарна одговорност уредника, преводиоца или приређивача.

када није наведен аутор:

Име и презиме, ур., гл и одг. ур., прев., прир., *Наслов књиге*, место издања година, страна.

– Антоније Ђурић. прир., *Солунци говоре*, Крагујевац 2019, 11–12.

Секундарна одговорност (уредник, преводилац или приређивач уз аутора):

Име и презиме аутора, *Наслов књиге*, ур., гл. и одг. ур., прев., прир. Име и презиме, место издања година, страна.

– Никола Стојановић, *Младост једног поколења (успомене 1880–1920)* ; *Дневник од године 1914. до 1918*, прир. и предговор написао Миле Станић, Београд 2015, 310–312.

Чланци, расправе, прилози:

Чланак у часопису:

Име и презиме аутора, „*Наслов текста*“, *Наслов часописа* број, свеска (година) страна.

– Милош Ивановић, „Развој институције имунитета у српској средњовековној држави до краја владавине краља Милутина“, *Историјски часопис* 66 (2017) 52.

При поновљеном цитирању:

– М. Ивановић, „Развој институције имунитета“, 52.

Начин за часописе где је година за коју се односе различита у односу на годину изласка часописа:

– Ружа Ђук, „Делатност дубровачког трговца Луке Милановића двадесетих година XV века“, *Историјски часопис* 38 (1991) 1992, 22.

Начин за часописе са истим називом, а различитим местом издања, мање познате, ретко доступне часописе:

– Гордана Томовић, „Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја“, *Гласник Завичајног музеја* 3 (Пљевља 2002) 2003, 58.

Чланак у зборнику радова:

Име и презиме аутора, „*Наслов текста*“, у: *Наслов зборника*, ур. Име и презиме, место издања година, страна.

– Далибор Денда, „Руски добровољци у српској војсци у Првом светском рату“, у: *Добровољци у Великом рату*, ур. Срђан Рудић, Далибор Денда и Ђорђе Ђурић, Београд, Нови Сад 2018, 120–121.

При поновљеном цитирању:

– Д. Денда, „Руски добровољци“, 120–121.

Чланак аутора у сопственом зборнику радова:

Име и презиме аутора, „Наслов текста“, у: исти, *Наслов књиге*, место издања година, страна.

– Драгољуб Живојиновић, „Лик једног дубровачког конзула“, у: исти, *Европа и Дубровник у 17. и 18. веку* : студије и расправе, Београд 2008, 285–288.

Чланак у новинама:

Име и презиме аутора (ако постоји), „Наслов текста“, Наслов новина, број, датум, са или без страна.

– Јелена Чалија, „Велика борба за Велики рат“, *Политика*, бр. 54114, 4. фебруар 2015.

При поновљеном цитирању:

– Ј. Чалија, „Велика борба“.

Новине:

***Наслов новина*, број, датум, са или без страна.**

– *Српске новине*, бр. 1, 1. јануар 1913.

Интернет извори:

Име и презиме аутора, „Наслов текста“, *Наслов часописа*, датум, година, страна, <http://adresa> (прегледано датум).

– Jack. R. Censer, „Intellectual History and the Causes of the French Revolution“, *Journal of Social History* 52/3 (2019) 545–554, <https://academic.oup.com/jsh/article-pdf/52/3/545/27457944/shy082.pdf> (прегледано 12.2.2020)

Ако елемената за навођење нема, најчешће се наводи само адреса и датум преузимања. Ако неких података ипак има, они се наводе на следећи начин:

Име организације, „Наслов текста“, име власника сајта, <http://adresa> (датум прегледа).

– Public Library Section, „The Role of Libraries in Lifelong Learning“, IFLA, <http://www.ifla.org/V0/s8/index.htm> (прегледано 12. 2. 2009).

или:

Име и презиме аутора, *Наслов дела*, издање Име и презиме уредника или издавача, у Име базе података, <http://adresa> (датум прегледа).

– Cvetana Krstev, *XML (Extensible Markup Language - Proširiv jezik obeležavanja)*, у Kurs iz XML-a, <http://nlp.matf.bg.ac.yu/sr/cvetana/kurs-xml/index.htm> (прегледано 3. 10. 2007).

Име и презиме, коментар на „Наслов текста“, име блога, коментар послат датум, година, <http://adresa> (датум прегледа).

– Branislav Kovačević Cole, komentar na „Čuvajte retrovizor, trebaće nam“, blog B92, komentar poslat 19. 9. 2009. <http://blog.b92.net/txt/12283/Čuvajte retrovizor %2C trebaće nam/> (прегледано 19. 9. 2009).

*Навођење необјављене магистарске тезе
или докторске дисертације:*

Име и презиме аутора, *Наслов тезе или дисертације* (магистарска теза или докторска дис., назив факултета, година), стране.

– Јелена Н. Радосављевић, *Кнежевина Србија и Бугарска егзархија: 1870–1878* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2020), 150.

Рад изложен на стручном скупу или конференцији:

Име и презиме, „Наслов рада” (рад представљен на Назив скупа или конференције, Град, Држава, датум одржавања, година).

– Невен Исаиловић, „Дипломатички обрасци исправа босанских великаша“ (рад представљен на Трећој медијевистичкој радионици у Ријеци, Ријека, Хрватска, 3.10.2015)

INSTRUCTIONS FOR CONTRIBUTORS

**Submissions should be emailed
to the Editorial Board of the Institute of History at istorinst@iib.ac.rs**

Texts should be submitted electronically in Times New Roman, font size 12, line spacing 1.5, with footnotes at the bottom of each page. Authors can submit papers in Serbian and foreign languages (English, Russian, French, German).

A paper can have at most 50,000 characters (without Summary and List of references).

Apart from the main text with notes (prepared according to the instructions), the paper should contain:

Abstract

Below the title of the paper, between 100 and 250 words, written both in the language of the main text and in English

Keywords

Both in Serbian and English, up to ten words

Summary

In English, up to 1/10 of the length of the article

List of references

To be given at the end of the paper, consists of three parts (Unpublished sources, Published sources and Literature), in alphabetical order of authors, with full titles, names of journals and pages. All Cyrillic bibliographic units must be followed by transliteration in roman script.

Annexes

To be submitted electronically separately from the Word document, in .tiff, .jpg, .eps or .cdr formats. Black and white photographs to be submitted in at least 150 dpi and colour photographs in at least 300 dpi resolution.

Authors must review and accept proofreading interventions in the electronic version of the text. If they disagree with an intervention, they must mark this visibly.

Papers are received until 31 March for the current year.

METHOD OF CITATION:

After the first mention of the full bibliographic unit in notes, an abbreviated form should be given in the following mentions, i.e. the initial of the first name and surname of the author and the abbreviated title.

Иcro (Serbian Cyrillic) / Isto (Serbian Latin) / Ibidem (foreign language) – depending on the language and script of the cited unit

Used at the place of the name of the author, title and the information identical to the previous footnote. It cannot be used if the previous footnote contains more than one bibliographic unit.

ibid / ista / idem / eadem (initial lowercase, if not at the beginning of the sentence)

Used when several works of the same author are continuously cited in one note.

Abbreviations **yn. (Serbian Cyrillic) / cf. (foreign language)** should be used

Dates should be written as follows: 2 March 2019; centuries should be written in Arabic numerals

Numbers up to ten should be written in letters, and numbers greater than three-digit should be written with points (Serbian) / commas (foreign languages, depending on convention) and not with spaces (e.g. 2.000, 10.000).

Titles of journals and archival funds can be abbreviated, after the first full mention, e.g. Državni arhiv u Dubrovniku [=DAD] or *Istorijski časopis* [=IČ]

Special editions:

One author:

Name and surname of the author, Title of the book, place of issuance, year, page.

The author's full name and surname should be written on first citation; later the initial of the name should be written

– Desanka Kovačević-Kojić, *Gradski život u Srbiji i Bosni : XIV–XV vijek*, Beograd 2007, 26.

Repeated citation:

– D. Kovačević-Kojić, *Gradski život*, 26.

Two or three authors:

Name and surname and name and surname of the author, Title of the book, place of issuance, year, page.

– Sima Ćirković, Desanka Kovačević Kojić i Ruža Ćuk, *Staro srpsko rudarstvo*, Beograd–Novi Sad 2020, 36–42.

Repeated citation:

– S. Ćirković i dr, *Staro srpsko rudarstvo*, 36–42.

Four or more authors:

Name and surname of the first author et al., Title of the book, place of issuance, year, page.

- Ivan Božić i dr., *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, 100.

Multi-volume work:

- Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije*, knj. 2, Beograd 1989, 122.

Repeated edition of the book:

- Konstantin Jireček, *Istorija Srba*, knj. I, Beograd 1978², 30.

Edited sources:

- Ljubomir Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, Beograd–Sr. Karlovci 1929, 530–533.
- Stefan Prvovenčani, *Sabrani spisi*, prir. Ljiljana Juhas-Georgievska, Beograd 1988, 100.
- *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. 1, studio et opera Georgii Fejér, Budae 1829, 25.
- *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije*, knj. 1, III/2, prir. Ljiljana Aleksić-Pejković, Beograd 2014, 590.

Examples of repeated citation:

- *Codex diplomaticus Hungariae*, t. 1, 25.
- *Dokumenti o spoljnoj politici*, knj. 1, III/2, 590.

Chapter or other part of the book,
encyclopaedic-lexicographic publication:

Name and surname of the author, „Title of the chapter“, y: (u: / in:) Title of the book, ed., ed.-in-chief., transl., Name and surname, place of issuance, year, page.

- Miroslav Timotijević, „Privatni prostori i mesta privatnosti“, in: *Privatni život kod Srba u devetnaestom veku*, prir. Ana Stolić i Nenad Makuljević, Beograd 2006, 133.

Repeated citation:

- M. Timotijević, „Privatni prostori“, 133.

Foreword, editorial, afterword:

Name and surname, foreword, editorial, afterword in: Title of the book, Name and surname of the author, place of issuance, place, page.

- Milorad Ekmečić, predgovor, in: isti, *Ratni ciljevi Srbije 1914*, Beograd–Gacko 2014, I–XL.

Primary responsibility of the editor or translator
when the author is not specified:

Name and surname, ed., ed.-in-chief., transl., Title of the book, place of issuance, year, page.

- Antonije Đurić. prir., *Solunci govore*, Kragujevac 2019, 11–12.

Secondary responsibility (editor or translator along with the author):

Name and surname of the author, *Title of the book*, ed., ed.-in-chief., transl., Name and surname, place of issuance, year, page.

– Nikola Stojanović, *Mladost jednog pokolenja (uspomene 1880–1920)* ; *Dnevnik od godine 1914. do 1918*, prir. i predgovor napisao Mile Stanić, Beograd 2015, 310–312.

Articles, treatises, contributions:

Article in a journal:

Name and surname of the author, „Title of the article“, *Title of the journal*, year of issuance, number, volume (year), page.

– Miloš Ivanović, „Razvoj institucije imuniteta u srpskoj srednjovekovnoj državi od kraja vladavine kralja Milutina“, *Istorijski časopis* 66 (2017) 52.

Repeated citation:

– M. Ivanović, „Razvoj institucije imuniteta“, 52.

Method of citation for journals when the relevant year differs from the year of the issuance of the journal

– Ruža Ćuk, „Delatnost dubrovačkog trgovca Luke Milanovića dvadesetih godina XV veka“, *Istorijski časopis* 38 (1991) 1992, 22.

Method of citation for journals with the same title, with different place of issuance, less known, hardly accessible journals

– Gordana Tomović, „Tragovi starog rudarenja u toponimiji pljevaljskog kraja“, *Glasnik Zavičajnog muzeja* 3 (Pljevlja 2002) 2003, 58.

Article in a collection of papers:

Name and surname of the author, „Title of the text“, in: *Title of the collection of papers*, ed. Name and surname, place of issuance, year, page.

– Dalibor Denda, „Ruski dobrovoljci u srpskoj vojsci u Prvom svetskom ratu“, in: *Dobrovoljci u Velikom ratu*, ur. Srđan Rudić, Dalibor Denda i Đorđe Đurić, Beograd, Novi Sad 2018, 120–121.

Repeated citation:

– D. Denda, „Ruski dobrovoljci“, 120–121.

Article of the author in own collection of papers:

Name and surname of the author, „Title of the article“, in: isti, *Title of the book*, place of issuance, year, page.

– Dragoljub Živojinović, „Lik jednog dubrovačkog konzula“, in: isti, *Evropa i Dubrovnik u 17. i 18. veku* : studije i rasprave, Beograd 2008, 285–288.

Article in newspapers:

Name and surname of the author (if any), „Title of the text“, Newspaper name, number, date, with or without pages.

– Jelena Čalija, „Velika borba za Veliki rat“, *Politika*, br. 54114, 4. februar 2015.

Repeated citation:

– J. Čalija, „Velika borba“.

Newspapers:

Newspaper name, number, date, with or without pages.

– *Srpske novine*, br. 1, 1. januar 1913.

Internet sources:

Name and surname of the author, „Title of the text“, Name of the journal, date, year, page http://adresa (date of access).

– Jack. R. Censer, „Intellectual History and the Causes of the French Revolution“, *Journal of Social History* 52/3 (2019) 545–554, <https://academic.oup.com/jsh/article-pdf/52/3/545/27457944/shy082.pdf> (date of access 12.2.2020)

If there are no reference elements, only the address and date of access are usually stated. If there are some data, they are stated as follows:

Name of the organisation, „Title of the text“, name of website owner, http://adresa (date of access).

– Public Library Section, „The Role of Libraries in Lifelong Learning“, IFLA, <http://www.ifla.org/V0/s8/index.htm> (date of access 12. 2. 2009).

or:

Name and surname of the author, Title of the work, edition, Name and surname of the editor or publisher, in Name of database, http://adresa (date of access).

– Cvetana Krstev, *XML (Extensible Markup Language - Proširiv jezik obeležavanja)*, in Kurs iz XML-a, <http://nlp.matf.bg.ac.yu/sr/cvetana/kurs-xml/index.htm> (date of access 3. 10. 2007).

Name and surname, comment on „Title of the text“, name of the blog, comment, sent, date, year, http://adresa (date of access).

– Branislav Kovačević Cole, komentar na „Čuvajte retrovizor, trebaće nam“, blog B92, komentar poslat 19. 9. 2009. <http://blog.b92.net/txt/12283/Čuvajte-retrovizor%2C-trebaće-nam/> (date of access 19. 9. 2009).

Citing an unpublished MA or PhD thesis:

Initial of the name, surname of the author, *Title of the thesis* (MA or PhD thesis, name of the university, year), pages.

- Jelena N. Radosavljević, *Kneževina Srbija i Bugarska egzarhija: 1870–1878* (doctoral dissertation, Filozofski fakultet Beograd, 2020), 150.

Paper presented at a professional meeting or conference:

Name and surname, „Title of the paper“ (paper presented at: Name of the meeting or conference, city, state, date).

- Neven Isailović, „Diplomatički obrasci isprava bosanskih velikaša“ (paper presented at Third Medieval Workshop in Rijeka, Rijeka, Hrvatska, 3.10.2015)

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС КЊ. LXX (2021)

Издавач

Историјски институт Београд
Кнез Михаилова 36/II, 11000 Београд, www.iib.ac.rs, e-mail: istorinst@iib.ac.rs

За издавача

Александар Растовић, директор

Редакциони одбор:

академик Михаило Војводић (Српска академија наука и уметности),
др Ивана Коматина (Историјски институт Београд),
др Александар Крстић (Историјски институт Београд),
академик Јованка Калић (Српска академија наука и уметности),
др Бојана Миљковић Катић (Историјски институт Београд),
проф. др Ангелики Константакопопулу (Универзитет у Јањини, Грчка),
проф. др Тамаш Керменди (Универзитет Лоранда Етвеша, Институт за историју,
Будимпешта, Мађарска),
др Ђузепе Мота (Сапиенца Универзитет Рим, Италија),
др Константин Никифоров (Институт за словенске студије,
Руска академија наука, Москва, Русија),
проф. др Хатице Оруч (Факултет за језик, историју и географију,
Универзитет у Анкари, Турска)
проф. др Александар Растовић (Историјски институт Београд)
др Срђан Рудић (Историјски институт Београд),
проф. д.и.н. Илија Тодев (Историјски институт Бугарске академије наука),
проф. др Љубомира Хавликова (Институт за славистичке студије, Праг, Чешка)
др Јована Шаљић Ратковић (Историјски институт Београд)

Лектура текстова на српском језику

Милица Симић

Превод и лектура текстова на енглеском језику

Тајјана Ћосовић

Секретар Редакционог одбора

Снежана Ристић

Припрема за штампу

ИСТОК дизајн, Београд

Штампа

ЈП Службени гласник, Београд

Тираж

300 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ИСТОРИЈСКИ часопис = Historical Review / одговорни уредник Александар Раствоић. - 1948 - . - Београд : Историјски институт, 1948 - (Београд: Службени гласник). - 24cm Годишње

ISSN 0350-0802 = Историјски часопис
COBISS.SR-ID 3687170